سالنامہ
۱۹۶۴ء
تذکروں کا تذکرہ نمبر
نگار
پاکستان
سالانہ چندہ دس روپے
قیمت اس پرچہ چار روپے

نیشنل بینک آف پاکستان
قوم کے ساتھ ساتھ ترقی پذیر

SHARBAT
ROOH AFZA

ڈیو
ٹائلٹ صابن
لطیف اور معطر
DEW

زندگی نام ہے کل کا
آج جس کا آغاز ہے
اقتصادی ترقی زندگی کے تحفظ کی ضامن ہے
پریمیئر بینک لمیٹڈ
اقتصادی، تجارتی اور صنعتی دشواریوں میں آپ کی معاونت کرتا ہے
پریمیئر بینک لمیٹڈ
اپنے تربیت یافتہ عملہ اور نمائندوں کے ذریعہ ملک کی اقتصادی ترقی میں
اہم فرائض انجام دے رہا ہے
پریمیئر بینک لمیٹڈ
سنٹرل آفس۔ قمر ہاؤس۔ بندر روڈ، کراچی
ORIENT
PBL/5

مال
اور
جان
کی
سلامتی
حفاظت
اطمینان
نہایت ضروری ہے
سینٹرل
انشورنس کمپنی لمیٹڈ
سینٹرل لائف
ایشورنس کمپنی لمیٹڈ
ہیڈ آفس
نیشنل اینڈ گرینڈلیز بنک بلڈنگ میکلوڈ روڈ کراچی
اور شاخیں پاکستان میں ہر جگہ
یکے از داؤد گروپ انٹرپرائز

دولت کمانا اور اپنے اہل و عیال کی آئندہ زندگی کو خوشحال بنانا ہر شخص کا اخلاقی فرض ہے۔ مذہب نے بھی اس فرض کو پورا کرنے کی ہدایت ہم سب کو دی ہے۔ بچوں کی تعلیم، بیٹیوں کی شادی اور متعلقین کی نگہداشت انسان کا

سب سے پہلا فرض ہے

اسی طرح اپنے بڑھاپے کیلئے بھی کچھ نہ کچھ پس انداز کرنا دور اندیشی کے لحاظ سے بہت ضروری ہے

زندگی کا کوئی بھروسہ نہیں

اور دانشمندی کا تقاضہ یہ ہے کہ اپنے پس ماندگان کیلئے پہلے ہی سے کوئی ایسا انتظام کر جائیں کہ وہ مالی مشکلات میں گرفتار نہ ہوں

اور کسی کے محتاج نہ رہیں

ان تمام فرائض کی انجام دہی صرف بیمہ سے پوری ہو سکتی ہے

آئیڈیل لائف انشورنس کمپنی لمیٹڈ

پاکستان کی قدیم اور آپ کی اپنی بیمہ کمپنی ہے۔ بیمہ کی مختلف صورتیں اور بہت آسان جن کی تفصیل آپ ہر وقت ہم سے اور ہماری ہر شاخ سے معلوم کر سکتے ہیں۔ کمپنی کی شاخیں ملک کے کونے کونے میں پھیلی ہوئی ہیں

آئیڈیل لائف انشورنس کمپنی :- آپ کی ہدایات کی تعمیل اور مشورہ کیلئے ہر وقت حاضر ہے

مشرقی پاکستان	آئیڈیل لائف انشورنس کمپنی لمیٹڈ	مغربی پاکستان
۱۲ ...		۲۹ - دی مال لاہور
ڈھاکہ		۲۲ - کیننگ روڈ راولپنڈی

ہیڈ آفس :- ارا کو ہاؤس - وکٹوریہ روڈ - کراچی

رجسٹرڈ نمبر ایس ۲۴۷۲

ٹیلیفون ۷۴۶۹۳

تذکروں کا تذکرہ نمبر

مئی و جون

سالنامہ ۱۹۶۴ء

مولفہ و مرتبہ

فرمان فتحپوری

چندہ سالانہ
دس روپے

قیمت فی کاپی
چار روپے

نگارِ پاکستان۔ ۳۲ گارڈن مارکیٹ۔ کراچی ۳

منظور شدہ برائے مدارس کراچی۔ بموجب سرکلر نمبر ڈی/ ایف۔ یو پی ۔۔ بی ۳۶۶۹ ۔۔ ۶۸ محکمہ تعلیم کراچی

پرنٹر پبلشر:۔ عارف نیازی نے انٹرنیشنل پریس کراچی سے چھپوا کر ادارہ ادب عالیہ سے شائع کیا۔ کتابت:۔ عالم علی خاں

(جون کا پرچہ الگ شائع نہ ہوگا)

فہرست

مدیر اعلیٰ: نیاز فتحپوری

۴۳واں سال	فہرست مضامین سالنامہ مئی و جون ۱۹۶۴ء	شمارہ ۵ و ۶

حرفِ اوّل

نیاز فتحپوری

نگار کی گزشتہ ۴۳ سالہ زندگی کا یہ بالکل پہلا واقعہ ہے کہ اس کا سالنامہ پریس کو جا رہا ہے اس حال میں کہ اس کی جمع و ترتیب میں سوا چند تمہیدی سطور کے ایک لفظ بھی میرے قلم کا نہیں ہے۔ ہاں اگر (الدال علی الخیر کفاعلہ) کوئی معقول و صحیح بات ہے تو یہ فخر ضرور مجھے حاصل ہے کہ سالنامہ کے موجودہ موضوع کی طرف میں نے ہی فرمان صاحب کو متوجہ کیا اور انھوں نے بڑی خوشی کے ساتھ اس تجویز کو مان لیا۔ کیونکہ وہ خود اس موضوع پر عرصہ سے غور کر رہے تھے۔ اور کافی مواد ان کے پاس جمع تھا۔ یقیناً یہ بالکل خدا ساز بات تھی اور حسن اتفاق سے

جوانؔ کی خوش بختی، وہی مرا مدعا ہوا

اس خاص موضوع پر سالنامہ کی جمع و ترتیب کا خیال اول اول جنوری ۱۹۳۵ء کا سالنامہ (اُردو شاعری نمبر) نکالنے کے بعد میرے ذہن میں آیا تھا۔ لیکن چونکہ میں سمجھتا تھا یہ کام صرف ایک شخص کے کرنے کا نہیں ہے اس لئے میں خاموش رہا کیونکہ وہ "ایک شخص" میں نہیں ہو سکتا تھا۔ میرے پاس نہ وقت اتنا تھا کہ نگار اور اپنی زندگی کی تمام ذمہ داریوں سے اعراض کر کے صرف اسی کام میں لگ جاتا اور نہ اتنی ہمت و توانائی کہ تمام تذکروں کو فراہم کرتا اور ان کا مطالعہ کر کے خود کوئی تذکرہ ان تذکروں کا مرتب کر سکتا۔ نتیجہ یہ ہوا کہ یہ خیال میں نے ترک کر دیا تاہم اس خیال نے ایک اور صورت اختیار کر لی۔ یعنی پورے پانچ سال تک غور کرنے کے بعد میں نے سوچا کہ کیوں نہ عہدِ حاضر کے مشہور غزل گو شعرا کو خود اپنے حالات لکھنے اور اپنے کلام کے انتخاب کرنے کی طرف متوجہ کیا جائے اور اس طرح ۱۳ شعرا کا خود نوشت تذکرہ (سالنامہ ۱۹۴۰ء) پیش کرنے میں کامیاب ہو گیا جن میں اب صرف گیارہ حضرات بقید حیات ہیں اور باقی ہیں ہم سے ہمیشہ کیلئے جدا ہو گئے۔

ہر چند یہ تذکرہ اپنی نوعیت کے لحاظ سے بالکل نئی چیز تھا اور غالباً اتنا ہی اہم بھی تاہم کسی نہ کسی طرح میرا جی چاہتا تھا کہ اس وقت تک جتنے تذکرے لکھے جا چکے ہیں ان کی بھی ایک مکمل فہرست مع ایضاحی استدراکات کے یکجا کر دی جائے تاکہ ادبیات پر کام کرنے والوں کے راہ میں آسانیاں پیدا ہو جائیں لیکن میں تنہا اتنی محنت شاقہ برداشت نہیں کر سکتا تھا اس لئے میری یہ خواہش پوری نہ ہوئی اور وقت گزرتا گیا۔ یہاں تک کہ میں کراچی چلا آیا اور میرے آنے کے بعد فرمانؔ صاحب نے "سالنامہ نیاز نمبر" کی طرح ڈالدی۔

اسکے بعد میری رائے یہ ہوئی کہ "اشاعت سالنامہ" کی رسم کو بالکل ختم کر دیا جائے کیونکہ اب اس ذمہ داری کو اپنے سر لینے کی ہمت میں اپنے آپ میں نہیں پاتا۔ لیکن حسن اتفاق سے میرے عزیز و ہم وطن دوست جناب فرمانؔ - ادارہ "نگار" کی ذمہ داریاں سنبھالنے کے لئے آمادہ ہو گئے اور اسی کے ساتھ فرزند عزیز عارف نیازی جو نگار کی اشاعت و طباعت میں غیر معمولی محنت و دلچسپی لے رہے ہیں اس کو منظور نہیں کیا کہ اس دیرینہ روایت کو ختم کر دیا جائے۔ اور اس طرح یہ سالنامہ وجود میں آیا۔

اب رہا یہ امر کہ کیا اور کیسا ہے۔ سو اس کی تفصیل میں جانے کی ضرورت نہیں اسے پڑھیئے اور خود فیصلہ کیجئے اس میں تذکرہ نگاری کی تاریخ اس کی نئی حیثیت، اس کے ادوار و محرکات اور خدا جانے اور کتنے اہم مباحث شامل ہیں اور اس طرح اس کی حیثیت ایک ایسے تحقیقی مقالہ کی سی ہو گئی ہے جس میں بحث کے کسی پہلو کو تشنہ نہیں رہنے دیا گیا۔

مجھے امید ہے کہ نہ صرف طلبہ بلکہ اکابر علم و ادب کے لئے بھی یہ سالنامہ بڑی قیمتی دستاویز ثابت ہوگا اور ہماری درسگاہیں بھی اس سے مستفید ہونگی

ملاحظات

ابھی "نیاز نمبر" کا خمار پوری طرح نہ اترا تھا کہ ۱۹۶۴ء کے سالنامے کا نسخہ طلوع ہوا۔ نیاز صاحب سے ذکر آیا، دو ایک منٹ خاموش رہنے کے بعد بولے "نکال سکتے ہیں تو تذکروں کا تذکرہ نمبر نکالیے"۔ موضوع کی حد تک میں نے یہ جانا کہ گویا یہ بھی میرے دل میں ہے" لیکن جب نیاز صاحب نے "اپنے پہ اہل دہر کا قیاس" کر کے یہ فرمایا کہ "وقت کم ہے پورا سالنامہ آپ کو لکھنا ہوگا" تو میں ایک طرح کی ذہنی الجھن میں پڑ گیا۔ وسائل کی کمی، اپنی کم علمی، موضوع کی وسعت و پیچیدگی اور عدیم الفرصتی کا یہ مشورہ کہ اس ذمہ داری کو سردست ہرگز قبول نہ کیا جائے لیکن اپنی طبیعت، نیاز صاحب کی خواہش، "نگار" کے سالناموں کی روایت اور غیرتِ علمی کا یہ تقاضا کہ یہ نمبر ضرور شائع کیا جائے۔ کئی دن اسی تذبذب میں گزر گئے۔ آخرکار غالب کے اس شعر نے ؎

در بلا بودن بہ از بیمِ بلا است ‏ ‏ ‏ ‏ قعرِ دریا سلسبیل و روئے دریا آتش است

سہارا دیا اور میں نے سود و زیاں کی حدود سے آگے بڑھ کر کام شروع کر دیا۔

اس کے بعد بعض تذکروں کے اصل نام، مصنف، سالِ تصنیف، سنِ طباعت، فہرست شعرا اور دوسری معلومات کی تصحیح و فراہمی میں کتنی مشکلات کا سامنا کرنا پڑا۔ اس کی بے کیف داستان آپ کو سنانے سے کوئی فائدہ نہیں اور آپ اسے سنیں بھی کیوں؟ --- مختصر یوں سمجھ لیجئے کہ میں غالب کی طرفداری سے باز رہا اور عرفی کے اس قول کا معترف ہوتا گیا کہ ع موج دریا سلسبیل و قعرِ دریا آتش است۔

اب یہ نمبر آپ کے سامنے ہے، کیسا ہے؟ کیا ہے؟ اس کے متعلق آپ حکم لگائیں۔ مجھے صرف اتنا کہنا ہے کہ یہ کام جیسا بھی ہے بڑی حد تک تحقیقی نوعیت کا ہے اور تحقیق کی راہ آسان نہیں ہوتی۔ اس میں کبھی کبھی ایسا ہوتا ہے کہ آج جو چیز کارنامہ بن کر آتی ہے کل وہی اسی تحقیق کے ہاتھوں مضحکہ خیز بن جاتی ہے۔ صرف علم و ادب نہیں سائنس کے انکشافات و نتائج بھی اس سے مستثنیٰ نہیں ہیں۔ چنانچہ اب سے کچھ دنوں پہلے خود سائنسدانوں کی نظر میں زمین مسطح اور ساکن تھی، سورج اور آسمان گردش میں تھے، ہلکی چیز کی بہ نسبت وزنی چیز جلد اوپر سے نیچے آتی تھی۔ زندگی یکسر حادثاتی تھی اور مادہ بے روح تھا لیکن آج سائنسدانوں کی رائیں ان کے متعلق کچھ سے کچھ ہو گئیں۔ ایسی صورت میں اس ادنیٰ سے کام کے متعلق میں "کارے کردم" کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ پھر بھی چونکہ اردو میں اپنی نوعیت کا یہ پہلا کام ہے اور تذکروں کے متعلق اس سے زیادہ مواد کہیں اور یکجا نہیں ہے اس لئے یقین ہے کہ آئندہ بہتر کام کرنے والوں کو اس کام سے رہنمائی ضرور ملے گی۔

اس میں "فہرست شعرا" شاید بعض کو گراں گزرے۔ لیکن اس کے بغیر یہ نمبر شاید اتنا افادی نہ ہوتا۔ ایسی صورت میں پچاس سے زائد تذکرے اس سالنامے میں ضروری تصریحات کے ساتھ سمٹ آئے ہیں۔ چنانچہ اردو شعرا پر تحقیقی کام کرنے والے اندھیرے میں نہ بھٹکیں گے اور انھیں بڑی آسانی سے سراغ لگ جائے گا کہ انھیں کسی خاص شاعر کے حالات و کلام کے لئے کن کن تذکروں کی طرف رجوع کرنا چاہیئے۔

ابتدائی مقالے میں چونکہ تذکروں کی اہمیت و نوعیت پر مجموعی بحث ہو چکی ہے اس لئے تذکروں کے انفرادی تعارف میں اختصار سے کام لیا گیا ہے پھر بھی اس میں وہ ساری ضروری باتیں آگئی ہیں جو کسی خاص تذکرے پر کام کرنے کے لئے کسی فرد کو اکساتی ہیں۔ آخر میں فارسی شعرا کے تذکروں اور ماخذوں کی فہرستیں شامل کر کے اس سالنامے کو مزید افادی بنانے کی کوشش کی گئی ہے۔ اس بات کا افسوس ضرور ہے کہ ناگاہ یرقان کا شکار ہو جانے کے سبب آخری صفحات کا تکملہ خاطر خواہ نہ ہو سکا اور بعض چیزیں تشنہ رہ گئیں۔

مجھے اس کام میں ڈاکٹر ابواللیث صدیقی، قیصر ابن حسن، انجمن ترقی اردو، ترقی اردو بورڈ اور کراچی یونیورسٹی کے کتب خانوں کے علاوہ لیاقت نیشنل لائبریری سے خصوصاً مدد ملی۔ محمد اسحق صدیقی، یوسف سرمست، سیفی پریمی، اکبر علی خاں اور سعادت نظیر صاحب کے طفیل مجھے ہندوستان کے بعض ایسے مخطوطوں کی نقلیں دیکھنے کو مل گئیں جو یہاں نایاب تھیں۔ پروف پڑھنے کا کام معین الرحمن صاحب کی مدد سے آسان ہو گیا اور عزیزی عارف نیازی کی اعانت اور محنت کی بدولت اشاعت و طباعت کی کٹھن منزلیں بہ حسن و خوبی بڑی تیزی سے طے ہو گئیں۔ میں ان سب کا تہ دل سے شکر گزار ہوں۔

فرمان فتحپوری

تذکرے اور تذکرہ نگاری

اُردو شعرا کے تذکروں کو، ادبی تنقید، سوانح اور تاریخ کی اساس خیال کرنا چاہئے۔ ان تذکروں کو نظرانداز کرکے نہ تو ہم اُردو زبان وادب کی ارتقائی منزلوں کا سراغ لگا سکتے ہیں اور نہ اس کے ماضی، حال اور مستقبل میں کوئی رشتہ قائم کرسکتے ہیں۔ چنانچہ کلاسیکل شاعری اور ادب دونوں کے متعلق آج ہم جو کچھ جانتے ہیں انھیں تذکروں کے توسط سے جانتے ہیں، اور آئندہ بھی ادبی تاریخ و تنقید یا تحقیق و سوانح نگاری کا کوئی کام ان قدیم ماخذات سے یکسر بے نیاز رہ کر نہیں کیا جاسکتا۔ تذکروں کی یہی وہ اہمیت ہے جو کسی ادیب یا ناقد کو ان کے تفصیلی مطالعہ پر اکساتی بھی ہے اور مجبور بھی کرتی ہے۔

فارسی تذکروں کی قدامت

اردو میں تذکرہ نگاری کا رواج کب اور کن حالات میں ہوا اور آخر آخر اس کے فکروفن نے کیا صورت اختیار کی، ان سوالات کا جواب تلاش کرنے سے پہلے فارسی تذکرہ نگاری کا سرسری جائزہ لینا ضروری ہے اس لئے کہ شعروادب کی بعض دوسری اصطلاحات واصناف کی طرح تذکرہ نگاری کا رواج بھی اردو میں فارسی کے زیر اثر ہوا ہے۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ محمد حسین آزاد کی آبِ حیات مصنفہ ۱۸۸۰ء سے قبل تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں ان میں سے اکثر فارسی زبان میں ہیں اور فارسی تذکرہ نگاری کی قدیم روش پر مرتب کئے گئے ہیں۔

فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز فی الواقع کس زمانے سے ہوا، اس کے متعلق وثوق سے کوئی حکم لگانا مشکل ہے۔ پھر بھی فارسی کے قدیم ترین ماخذوں اور تذکروں کی چھان بین سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ اسلام کی آمد سے قبل فارسی میں تذکرہ نگاری کا رواج نہ ہوا تھا بلکہ ایک ایرانی محقق کے لفظوں میں یوں کہنا چاہئے۔

"پس از اسلام نیز تا آغاز سدۂ ششم کتابے دریں زمینہ[1]"
کہ ترجمہ شاعران فارسی زبان را، بہ زبان فارسی و بہ استقلال در بر داشتہ باشد نمی شناسیم اما بہ زبان عربی کتابہائے در ترجمہ مردان بزرگ علم وادب وشعر فراہم می آمدہ مانند کتاب یتیمۃ الدہر ثعالبی کہ ابوالقاسم علی پسر باخرزی متوفا بسال ۴۶۷ھ ویلی بنام دمیۃ القصر وعصرۃ اہل العصر بر آں نوشت۔ بہ ترجمۂ شاعران حجاز وشام و دیار بکر و آذربائیجان و عراق وری واصفہان وفارس وکرمان وجرجان و دہستان واستر آباد و توس وخوارزم وخراسان وبست وسیستان وغزنہ اختصاص دارد۔

---

[1] مقدمہ مجمع الفصحاء از مظاہر مصفا

اسی طرح فارسی کا پہلا تذکرہ نگار، محمد عوفی، لباب الالباب مولفہ ۶۱۸ھ کے دیباچہ میں لکھتا ہے کہ ۔

شک نیست کہ دریں شیوہ در طبقات شعرائے عرب چند تالیف ساختہ اند و چند تصنیف پرداختہ
چوں صفت ابن سلام و طبقات ابن قتیبہ و طبقات ابن المعتز و یتیمۃ الدھر کہ ابو منصور ثعالبی
ساختہ است و دمیۃ القصر کہ تاج الرؤسا علی بن الحسن الباخرزی پرداختہ و زینۃ الزماں کہ
شمس الدین محمود اندحودی تالیف کرد، ولکن در طبقات شعرائے عجم ہیچ تالیف مشاہدہ نیا
فتادہ است و ہیچ مجموعہ در نظر نیامدہ ۔[۱]

ان بیانات سے اندازہ ہوتا ہے کہ فارسی میں تذکرہ نگاری کا آغاز دخلِ اسلام سے بھی کئی سو سال بعد چھٹی صدی ہجری سے ہوتا ہے ۔ صاحب راحت الصدور و آیۃ السرور کے بیان کے مطابق چھٹی صدی ہجری کے وسط میں طغرل بن ارسلاں کی خواہش پر معروف شعرا کے منتخب اشعار جمع کرنے اور شعرا کی تصویروں کے ساتھ ایک مصوّر تذکرہ ترتیب دینے کا کام شروع ہوا تھا[۲] لیکن افسوس کہ اس تذکرے کے تکملہ یا وجود کا کوئی ثبوت ہمارے پاس موجود نہیں ہے ۔ اس لئے فارسی کے قدیم ترین دستیاب تذکرے کی حیثیت سے جس تذکرے کا نام لیا جا سکتا ہے ۔ وہ نور الدین محمد عوفی کا لباب الالباب ہے جو سرزمین پاک ہی میں بعہد ناصر الدین قباچہ والی آج لکھا گیا ہے ۔

اس میں شبہ نہیں کہ لباب الالباب سے پہلے بھی بعض ایسی کتابوں کے نام ملتے ہیں جن میں فارسی شاعری اور بعض فارسی شعرا زیر بحث آئے ہیں ۔ ان کتابوں میں حسب ذیل خصوصیت سے قابل ذکر ہیں ۔

۱۔ مناقب الشعرا ۔
۲۔ مجمع النوادر ۔
۳۔ راحۃ الصدور و آیۃ السرور ۔

اول الذکر کا نام صرف دولت شاہ سمرقندی کے تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ میں ایک جگہ آیا ہے جسے ابو طاہر خاتونی کی تالیف بتایا گیا ہے ۔ ابو طاہر خاتونی پانچویں صدی ہجری کے اواخر اور چھٹی صدی ہجری کے اوائل سے تعلق رکھتا ہے اس کا شمار عہد سلجوقی کے ممتاز ادیبوں اور شاعروں میں ہوتا تھا اور اس حیثیت سے اس کا تذکرہ اکثر قدیم کتابوں میں آیا ہے چنانچہ عماد الدین اصفہانی نے تاریخ سلجوقیہ میں، قزوینی نے آثار البلاد میں، شمس قیس بن رازی نے المعجم فی معاییر الاشعار العجم میں، ابی بکر محمد بن علی راوندی نے راحۃ الصدور و آیۃ السرور میں اور ہدایت قلی نے مجمع الفصحا میں ابو طاہر خاتونی کا ذکر کیا ہے، اور اس کے اشعار بھی نقل کئے ہیں ۔ لیکن مناقب الشعرا، صرف یہی نہیں کہ اب تک نایاب ہے بلکہ محققین کے نزدیک اس کا وجود ہی مشتبہ ہے ۔ علامہ عبد الوہاب قزوینی جنھوں نے اس سلسلے میں تفحص و تحقیق سے کام لیا ہے لکھتے ہیں کہ

"فقط دلیلے کہ ما بدست داریم برائے صحت وجود چنیں کتابے از تالیف ابو طاہر خاتونی منحصر است باین کہ یک مرتبہ ذکر او در تذکرۂ دولت شاہ شدہ است و گماں نمی کنم کہ ایں دلیل کافی باشد بجائے یقین بہ صحت نسبت، و عدم تعلق و قلتِ تحقیق و مسامحہ در نقل دولت شاہ زیادہ ازاں است کہ محتاج بیان باشد" ۔[۳]

---

[۱] دیباچہ لباب الالباب صفحہ ۱ چاپ تہران
[۲] مقدمہ راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ۵۹۹ھ
[۳] مقدمہ لباب الالباب چاپ تہران ۔

اس کے بعد یہ کہنا کہ یہ کتاب فی الواقع فارسی شاعروں کے ذکر پر مشتمل ہے۔ بہت مشکل ہے بلکہ بعض قرائن سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مناقب الشعرا کا موضوع تذکرۂ شعر و شاعری نہیں بلکہ کچھ اور ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ دولت شاہ سمرقندی ایک طرف یہ دعویٰ کرتا ہے کہ اس کا تذکرہ فارسی کا پہلا تذکرہ ہے دوسری طرف مناقب الشعرا کا حوالہ بھی دیتا ہے۔ اگر مناقب الشعرا واقعی شاعروں کا تذکرہ ہوتا تو کم از کم سمرقندی پہلا تذکرہ نگار ہونے کا مدعی نہ بنتا اور اگر دانستہ ایسا کرتا تو پھر مناقب الشعرا کا حوالہ نہ دیتا غرض کہ اس کتاب کا تذکرۂ الشعرا ہونا یقینی نہیں اور اگر ہو بھی تو چونکہ یہ اب تک ناپید ہے۔ اس لئے تذکرے کی حیثیت سے لسے زیر بحث لانا مناسب نہیں۔

مجمع النوادر مولفہ ۵۵۱ھ بھی تذکرۂ الشعرا نہیں بلکہ جیسا کہ اس کے مشہور و معروف نام: چہار مقالہ سے ظاہر ہے، نظامی عروضی سمرقندی کے چار مختلف مقالات کا مجموعہ ہے۔ اس میں مصنف نے شاہان وقت کے چار مصاحبین خاص یعنی دبیر، شاعر، منجم اور طبیب کے دستور العمل سے بحث کی ہے۔ مقالہ دوم میں شعر و سخن کی حقیقت اور بعض شعرا کا ذکر آیا ہے، لیکن تذکرہ نگاری سے براہ راست اس کا کوئی تعلق نہیں ہے۔ ہاں اسے فارسی شعر و ادب کا ایک قدیم ماخذ ضرور خیال کرسکتے ہیں

جہاں تک راحت الصدور و آیۃ السرور مصنفہ ابوبکر نجم الدین محمد بن علی راوندی کا تعلق ہے یہ کتاب بھی تذکرۃ الشعرا کے زمرے میں نہیں آتی۔ راحت الصدور دراصل آل سلجوق کی تاریخ ہے جو ۵۹۹ھ میں لکھی گئی ہے۔ اس کا ایک باب " ذکر شاعران مداح آل سلجوق و شعر ہائے آناں " سے البتہ تعلق رکھتا ہے اس لئے راحت الصدور کو بھی، چہار مقالہ کی طرح فارسی کے بعض شعرا کے قدیم ماخذات میں شمار کرسکتے ہیں لیکن تذکرہ نہیں کہہ سکتے۔

فارسی شعرا کا پہلا تذکرہ

مذکورہ بالا مباحث کی روشنی میں مناقب الشعراء مجمع النوادر اور راحت الصدور و آیۃ السرور تینوں کتابیں، تذکرہ نگاری کی تاریخ سے خارج ہو جاتی ہیں اور آج تک کی تحقیق کے مطابق یہی کہنا پڑتا ہے کہ فارسی کا پہلا دستیاب تذکرہ لباب الالباب اور پہلا تذکرہ نگار محمد عوفی ہے۔ اڈورڈ براؤن نے بہت صحیح لکھا ہے کہ:۔

> "عزت این کتاب لباب الالباب در این است کہ در این فن تقریباً یادگار وحید است۔ اگرچہ قبل ازیں چند تذکرہ ہائے دیگر در احوال و آثار شعرائے فرس نوشتہ شدہ، ولے اکثر آنہا دستخوش حوادث و پامال مرور زماں گشتہ، الا چہار مقالہ نظامی عروضی سمرقندی ...... در آں کتاب ہم اگرچہ ضمناً از گروہے از مشاہیر شعرائے متقدمین ذکر رفتہ، ولے مقصود اصلی مولف غیر از آں بودہ است بخلاف ایں کتاب لباب الالباب کہ اصل مرام مولف نہیں بودہ است کہ حتی المقدور از عامۂ شعرائے مشہور ذکرے و از افکار ابکار و منتخب اشعار ایشاں بر سبیل نمونہ یادگار در صحائف کتاب خود گذارد"[۲]

فارسی کا پہلا تذکرہ لباب الالباب ۶۱۷ھ اور ۶۱۸ھ کے درمیان تکمیل کو پہنچا ہے اور اس کی دو جلدیں حسب ذیل الواب پر مشتمل ہیں۔

۲ـہ مقدمہ لباب الالباب از براؤن　چاپ تہران

اوّل	در فضیلت شعر و شاعری
دوم	در معنی شعر از طریق لغت
سوم	در معنی آنکہ اول شعر کہ گفت
چہارم	در معنی آنکہ اول کس شعر پارسی گفت
پنجم	در لطائف اشعار وزرائے عالی رتبت و صدر رسامی منزلت
ششم	در لطایف اشعار ملوک کبار و سلاطین نامدار
ہفتم	در ذکر صدور و علماء ائمہ و فضلا ۔
ہشتم	در ذکر لطایف اشعار شعرائے کہ در عہد آل لیث و آل طاہر و آل سامان بودند
نہم	در ذکر شعرائے آل ناصر
دہم	در ذکر لطائف شعرائے آل سلجوق
یازدہم	در ذکر لطایف شعرائے کہ دریں قرن بودہ اند، بعد از عہد دوست معزی و سنجری
دوازدہم	در ذکر لطایف اشعار صدور و افاضل کہ بدیں حضرت مخصوص اند و بریں دولت موسوم ۔

بعد کے فارسی تذکرہ نگاروں نے عموماً لباب الالباب ہی کو سامنے رکھ کر اپنے تذکرے مرتب کئے ہیں یہ الگ بات ہے کہ بعض نے اس کا حوالہ دیا ہے اور بعض نے نہیں دیا ۔ غلام آزاد بلگرامی کا یہ خیال بہت درست ہے کہ

"جملہ تذکرہ نویسانِ متاخر در تحریر احوال شعرا اقدام القدما عیال اواند"[1]

چنانچہ لباب الالباب کی اشاعت سے قبل فارسی کے جن تذکرہ نگاروں نے اس کتاب سے براہ راست مدد لی ہے اور جنھوں نے اس کا حوالہ بھی دیا ہے اُن میں پانچ خصوصیات سے قابل ذکر ہیں ۔

۱ ۔ تقی الدین اوحدی جنھوں نے "فردوس خیال" کے نام سے ۹۹۱ھ میں فارسی شعرا کا تذکرہ لکھنا شروع کیا اور ۱۰۲۴ھ میں "عرفات العاشقین" کے نام سے مکمل کیا اور ۱۰۳۶ھ میں "کعبہ عرفان" کے نام سے اس کا خلاصہ مرتب کیا ۔

۲ ۔ سید علی بن محمود حسینی جنھوں نے ۱۰۰۰ھ میں "بزم آرا" کے نام سے فارسی شعرا کا تذکرہ مکمل کیا ۔

۳ ۔ ابن احمد رازی جنھوں نے ۱۰۰۲ھ میں "ہفت اقلیم" کے نام سے شعر و ادب کے متعلق ایک معلوماتی کتاب مرتب کی اور اس میں بعض فارسی شعرا کے حالات بھی درج کئے ۔

۴ ۔ حسن بن لطف اللہ رازی طہرانی جنھوں نے ۱۰۴۰ھ میں "میخانہ" کے نام سے رودکی سے لے کر معاصرین تک کا تذکرہ مکمل کیا ۔

۵ ۔ علی قلی خاں داغستانی جنھوں نے ۱۱۶۱ھ/۱۷۴۸ء میں فارسی شعرا کا ایک تذکرہ لکھا اور "ریاض الشعرا" نام رکھا ۔

اس سے قبل دولت شاہ سمرقندی نے "تذکرۃ الشعرا مولفہ ۸۹۲ھ" میں اور سام مرزا نے "تحفۂ سامی مولفہ ۹۵۷ھ"

---

[1] خزانہ عامرہ مرقومہ ۱۱۷۶ھ/۱۷۶۲ء مطبوعہ ۱۸۷۱ء

میں بھی لباب الالباب سے پورا فائدہ اٹھایا ہے لیکن افسوس ہے کہ انھوں نے اس کا حوالہ نہیں دیا۔ بعض تذکرہ نگار اور مورخ ایسے بھی ہیں جو لباب الالباب سے براہ راست استفادے کا دعویٰ تو کرتے ہیں اور جگہ جگہ لباب الالباب کا حوالہ بھی دیتے ہیں لیکن قرائن سے پتہ چلتا ہے کہ لباب الالباب ان کی نظر سے نہیں گزرا۔ مثلاً "خزانۂ عامرہ" کے مؤلف غلام علی آزاد بلگرامی اور شعر العجم کے مصنف مولانا شبلی دونوں لباب الالباب کو اپنا ماخذ بتاتے ہیں لیکن حقیقت یہ ہے کہ ان بزرگوں نے ثانوی ذرائع سے لباب الالباب کے بعض تراجم نقل کئے ہیں اور اس سے براہ راست استفادے کا موقع انھیں نہیں ملا[1]

فارسی تذکرے اُردو تذکرہ نگاری سے قبل

لب الالباب کے زیر اثر ۶۱۸ھ سے لے کر اردو شعرا کے اولین تذکرہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ (۱۷۵۱-۵۲ء) تک فارسی شعرا کے کتنے تذکرے موجود تھے اور ان کی کیا نوعیت تھی، اس کا بھی اجمالی ذکر مناسب معلوم ہوتا ہے اس لئے کہ ریختہ گو شعرا کے تذکرے عموماً فارسی تذکروں کو سامنے رکھ کر لکھے گئے ہیں یوں تو ۶۱۸ھ سے لے کر ۱۱۶۵ھ تک تاریخ و سوانح کی بعض کتابوں میں بھی مخصوص شعرا کا ذکر آیا ہے اور ایسے ماخذات کی ایک فہرست بھی ہم نے آخری صفحات میں دیدی ہے لیکن ۱۱۶۵ھ تک کی جن کتابوں کو "تذکرۃ الشعرا" کا نام دیا جاسکتا ہے ان میں حسب ذیل اہم ہیں:-

۱۔ تذکرۃ الشعرا مولفہ دولت شاہ سمرقندی مرقومہ ۸۹۲ھ
۲۔ مجالس النفائس مولفہ میر علی شیر مرقومہ ۸۹۶ھ
۳۔ لطائف نامہ مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۲۷ھ
۴۔ جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء مولفہ فخری ابن امیری مرقومہ ۹۴۷ھ
۵۔ تحفۂ سامی مولفہ سام مرزا مرقومہ ۹۵۷ھ
۶۔ مذکر الاحباب مولفہ نثاری بخاری مرقومہ ۹۷۴ھ کے قریب
۷۔ نفائس المآثر مولفہ علاالدولہ قزوینی مرقومہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ھ
۸۔ خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار مولفہ تقی کاشی مرقومہ ۹۸۵ تا ۱۰۱۶ھ
۹۔ بزم آرا مولفہ سید علی بن محمود حسینی مرقومہ ۱۰۰۰ھ
۱۰۔ خزینۂ گنج الٰہی مولفہ الٰہی حسین مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ھ
۱۱۔ بت خانہ مولفہ محمد صوفی و عبداللطیف مرقومہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۲۱ھ
۱۲۔ خیر البیان مولفہ حسین بن غیاث الدین محمود مرقومہ ۱۰۱۷ تا ۱۰۳۶ھ
۱۳۔ عرفات العاشقین مولفہ تقی بن معین الدین حسینی اوحدی اصفہانی مرقومہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ھ
۱۴۔ عالم آرا مولفہ اسکندر منشی مرقومہ ۱۰۲۵ھ
۱۵۔ میخانہ مولفہ عبدالنبی فخر الزمانی قزوینی ۱۰۲۸-۲۹ھ
۱۶۔ مجمع الشعرا جہانگیر شاہی مولفہ قاطع ۱۰۳۷ھ
۱۷۔ "خرابات" یا "میخانہ" مولفہ حسن بن لطف اللہ طہرانی مرقومہ ۱۰۴۰ھ

[1] تنقید شعر العجم از حافظ محمود شیرانی

۱۸ - رسالہ* مولفہ چندر بھان برہمن مرقومہ قبل ۱۰۷۳ھ
۱۹ - تذکرۂ نصرآبادی مولفہ طاہر نصرآبادی مرقومہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۲ھ
۲۰ - کلمات الشعرا مولفہ محمد افضل سرخوش مرقومہ ۱۰۹۳ھ
۲۱ - تذکرۃ الشعرا مولفہ محمد بقا سہارنپوری مرقومہ قبل ۱۰۹۴ھ
۲۲ - مراۃ الخیال مولفہ شیر خاں لودی مرقومہ ۱۱۰۲ھ
۲۳ - ہمیشہ بہار مولفہ کشن چند اخلاص مرقومہ ۱۱۳۶ھ
۲۴ - سفینۂ خوشگو مولفہ بندرابن خوشگو مرقومہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۶۱ھ
۲۵ - سفینۂ بے خبر مولفہ عظمت اللہ بے خبر مرقومہ ۱۱۴۱ھ
۲۶ - ید بیضا مولفہ غلام علی آزاد بلگرامی مرقومہ ۱۱۴۸ھ
۲۷ - تذکرۂ ندرت مولفہ علی فطرت ندرت مرقومہ ۱۱۴۹ھ
۲۸ - گلدستہ مولفہ عبدالوہاب مرقومہ ۱۱۵۵ھ
۲۹ - ریاض الشعرا مولفہ علی قلی خاں والہ داغستانی مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۰ - منتخب الاشعار مولفہ محمد علی خاں مبتلا مرقومہ ۱۱۶۱ھ
۳۱ - تذکرۂ حسینی مولفہ میر حسین دوست سنبھلی مرقومہ ۱۱۶۲ھ
۳۲ - مجمع النفائس مولفہ سراج الدین علی خاں آرزو مرقومہ ۱۱۶۴ھ
۳۳ - تذکرۃ المعاصرین مولفہ شیخ علی حزیں مرقومہ ۱۱۶۵ھ

فارسی تذکروں کی نوعیت و اہمیت

ان تذکروں کی کیا نوعیت ہے ؟ اس کے جواب میں ان پر الگ الگ بحث کرنے کی گنجائش اس جگہ نہیں ہے۔ مجموعی حیثیت سے البتہ ان پر کچھ کہا جا سکتا ہے۔

جہاں تک ان کی ظاہری صورت کا تعلق ہے بقول ڈاکٹر عبدالستار صدیقی مرحوم[1] انھیں دو خاص گروہ میں تقسیم کر سکتے ہیں۔

ا - عام تذکرے یعنی ایسے تذکرے جن میں فارسی شاعری کے آغاز سے لے کر معاصرین تک کا ذکر کیا گیا ہے مثلاً تذکرۃ الشعرا، خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار، خزینۂ گنج الٰہی، بت خانہ، مراۃ الخیال، سفینۂ خوشگو، ریاض الشعرا، ید بیضا، مجمع النفائس اور عرفات العاشقین وغیرہ۔

ب - خاص تذکرے یعنی وہ تذکرے جن میں کسی خاص عہد یا دور یا صرف معاصر شعرا کا ذکر آیا ہے مثلاً مجالس النفائس، نفائس المآثر، میخانہ، کلمات الشعرا، تذکرہ نصرآبادی، ہمیشہ بہار اور تذکرۃ المعاصرین وغیرہ۔

اب رہ گئی ان تذکروں کی معنوی نوعیت، سو اس سلسلے میں سب سے پہلے لباب الالباب کے بارے میں علامہ عبدالوہاب قزوینی کی رائے سن لیجئے۔ اس لئے کہ یہی تذکرہ فارسی تذکرہ نگاری کا سنگ بنیاد ہے اور اسی کی تقلید میں دوسرے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ قزوینی نے لباب الالباب کی تاریخی، سوانحی اور تنقیدی اہمیت کا ذکر کرتے ہوئے لکھا ہے کہ:-

* لباب الالباب در ترجمۂ احوال شعرا غالباً معلوماتے مفید بدست نمی دہد خصوصاً سن وفات را کہ اہم مواضیع

---

[1] اورنٹیل کالج میگزین لاہور بابت فروری ۱۹۲۷ء

تراجم رجال است در اکثر اوقات جہلا و غفلت ذکر نمی کند و ہم و اصرار استعمال استعارات سمج و تشبیہات
بارد و تسجیعات متکلف ثقیل و جناسات متصنع منکرہ است کہ از درار آنہا ہیچ معنی بچنگ خوانندہ نمی آید ،
و نیز منتخباتے کہ از اشعار شعرا می دہد بسیارے از اوقات اشعار متوسط بلکہ اشعار ردی ایشاں است بطورے
کہ از روئے این منتخبات نمی توان بہ سبک و اسلوب شاعر مبعوث عنہٗ پے برد۔[۱]

کم و بیش یہی حال دوسرے تذکروں کا ہے۔ چنانچہ مجمع الفصحا کے مرتب و مقدمہ نگار، فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ۔

"بر محققانِ پوشیدہ نیست کہ در بیشتر تذکرہ ہائے فارسی اشتباہائے بزرگ تاریخی و ادبی از قبیل نسبت شعر شاعری بشاعر دیگر انتساب یک پارہ شعر یا چند شاعر اشتباہ در تعین زمانِ زندگی و سن تولید و مرگ و مولد و غیر آن کم نیست، روش تذکرہ نویسان، در نوشتن ترجمۂ حال و شیوۂ بیان شاعران نیز بیشتر یک نواخت بہ نظر می رسد و باندک تامل آشکار می شود کہ بیشتر آنان گرفتار تقلید از یک دیگر بودہ اند و ہیچ یک شیوۂ تازہ ای بکار نبردہ است و اگر تازگی و دگرگونی در کار آنان باشد بیشتر از جہت تقسیم بندی ظاہری ست ذکر بعضے از تذکرہ ہائے معروف این تقلید را از نظر خوانندہ می گذرانیم۔

از جہت تعین شیوۂ شاعران در بیان اگر حمل بر مبالغہ و اغراق نہ شود باید گفت کہ بتقریب ہیچ یک از تذکرہ نویسان قلمے در روشن کردن سبک بر نامہ نہادہ و از جہت انتقاد نیز قدمے بر نداشتہ است۔

نویسندگان کتابہائے تذکرہ برائے نشاندادن اہمیت شاعر و سبک و سلیقہ او در شعر بہ کلمہ بازی و لفظ پرداختہ اند و اگرچہ برائے بعضے از آنان کہ شعر شناس بودہ اند و سخن درست و استوار از نادرست و سست بازمی شناختہ اند تحلیل و تجزیۂ سبک، و تحلیل شیوۂ بیان، و بیان جہت ہائے امتیاز شعر شاعری از شاعر دیگر میسر بودہ است سپائے بند ہائے ظاہر و صنعت سازی و تکلف آنہا را آسودہ وانگذاشتہ چنانکہ امروز اگر بدقت کتابہائے تذکرہ مورد نظر قرار گیرد ایں مدعا بخوبی اثبات می گردد کہ سرنوشت تعین سبک شاعران و اہمیت ایشاں در شعر در دست تذکرہ نویسان بستگی بصورت ظاہر نام و کنیت و تخلص ایشاں و آمادگی آں کلمہ ہائے برائے تجنیس سازی و ایہام و قلب و تصحیف داشتہ است و شاہد ایں معنا ترجمہ حال بیشتر شاعرانست در تمام تذکرہ ہا از لباب الالباب تا مجمع الفصحا گرفتہ و گاہے کار ایں تکلف بہ مسخرہ و خندہ و دیوانگی و پرداختن در دغہائے بزرگ کشیدہ است۔"[۲]

تذکرہ نگاری کی کمزوریوں کے باب میں تذکروں کا سخت سے سخت نقاد جو کچھ کہہ سکتا ہے تقریباً وہ سب کچھ مندرجہ بالا دو اقتباسات میں آ گیا ہے لیکن ان کمزوریوں کے باوجود فارسی تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان ناقدین نے جہاں تذکروں کی خامیاں گنوائی ہیں وہاں اس بات کا اعتراف بھی کیا ہے کہ:۔

"این کتاب از حیث نظر تاریخی و ادبی اہمیتے بس دارد . . . . . . و در حقیقت اگر لباب الالباب

---

[۱] مقدمہ لباب الالباب از عبدالوہاب قزوینی۔
[۲] مقدمہ مجمع الفصحا از مظہر مصفا۔

بدست ما نہ رسید بود تراجم جماعتے کثیر بل اکثر از شعرائے متقدمین بکلی از میاں رفتہ بود والان ابداً اسمے و رسمے از ایشاں باقی نماندہ بود" (مقدمہ لباب الالباب)

"در ایران تذکرہ نویسی از چندین قرن بیش رائج شدہ وکسانے در صدد جمع شعر شاعراں و نوشتن ترجمہ زندگی ایشاں برآمدہ اندد اگر بہمت بکار نمی رفت امروز از حال بیشتر بلکہ تمامی شاعران گزشتہ بے خبر بودیم" (مقدمہ مجمع الفصحا)

یہ ہے فارسی تذکرہ نگاری کی نوعیت و روش۔ جسے پس منظر کے طور پر اُردو تذکرہ نگاری کے مطالعہ کے وقت ذہن میں رکھنا ضروری ہے اس لئے کہ اُردو شعرا کے تذکرے عموماً اسی کی تقلید اور اسی کے زیرِ اثر وجود میں آئے۔

اردو شعرا کے تذکروں کا آغاز اور پہلا تذکرہ

برصغیر میں اُردو زبان و شعر کو عملاً قبول عام اٹھارویں صدی عیسوی کے اوائل سے نصیب ہوتا ہے۔ ہوا یہ کہ ۱۷۰۷ء میں اورنگ زیب عالمگیر کے انتقال کے بعد جب مغلیہ سلطنت کو سنبھالنے والا کوئی نہ رہا تو مسلمانوں کا سیاسی اقتدار رفتہ رفتہ دیسی راجہ نوابوں، اور بعد ازاں انگریزوں کے ہاتھوں میں منتقل ہوگیا۔ اسی سیاسی تبدیلی نے جہاں زندگی کے دوسرے شعبوں کو متاثر کیا وہاں زبان و ادب پر بھی گہرا اثر پڑا۔ فارسی جسے کئی صدی سے سرکاری زبان کی حیثیت حاصل تھی۔ حکومت کی سرپرستی اور خواص کی قدردانی سے محروم ہوگئی، ان حالات میں اُردو کو سامنے آنے کا موقع ملا اور چند دن میں اس نے فارسی کی ساری ظاہری و معنوی خصوصیات کچھ اس طرح اپنے اندر جذب کرلیں۔ کہ فارسی کو اُردو کے لئے ہر شعبۂ زندگی میں جگہ خالی کرنی پڑی۔ جو لوگ اب تک اُردو کو کم مرتبہ دیکھ خیال کرتے تھے وہی اس کی طرف لپکے اور اسطرح کہ اُردو انھیں کی ہو کر رہ گئی۔ اردو نثر کی طرف البتہ ذرا دیر میں توجہ کی گئی اور انیسویں صدی عیسوی کے آغاز سے قبل تصنیفی و تالیفی کاموں کا موثر ذریعہ نہ بن سکی۔ چنانچہ اٹھارویں کے وسط سے لیکر انیسویں صدی عیسوی کے ربع اول تک اردو شعرا کے جتنے تذکرے لکھے گئے ہیں باستثنائے گلشن ہند جو کہ فارسی گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ ہے۔ سارے کے سارے فارسی زبان میں ہیں اور یہ سلسلہ کسی نہ کسی طور پر ۱۷۵۰ء سے لے کر اردو شعرا کے آخری تذکرہ آب حیات کے سن تالیف ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔

اب رہا یہ سوال اردو شعرا کا پہلا تذکرہ کب لکھا گیا اور کس نے لکھا؟ ــــ ان سوالوں کا حتمی جواب ذرا مشکل ہے۔ قدیم تذکروں کے مطالعہ سے یہ بات تو واضح ہوجاتی ہے کہ اُردو میں تذکرہ نگاری کا رواج میر و درد کے عہد ہی سے ہوگیا تھا اور بعض معاصرین مثلاً محمد یار خاں خاکسار، رفیع الدین سودا، سراج الدین علی خاں آرزو اور سید امام الدین وغیرہ نے اردو شعرا کے تذکرے بھی مرتب کئے تھے لیکن وہ دست بردِ زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکے۔ چونکہ یہ تذکرے آج ناپید و نایاب ہیں اس لئے ان کے آغاز و انجام یا نوعیت و کیفیت کے متعلق کوئی گفتگو نہیں کی جاسکتی۔ ہاں قدیم ترین دستیاب تذکروں کو سامنے رکھ کر ان کی تقدیم و تاخیر کا تعین کیا جاسکتا ہے۔ اردو کے قدیم ترین تذکروں میں مندرجہ ذیل کے نام لئے جاتے ہیں۔

۱۔ نکات الشعرا از میر تقی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۲۔ گلشن گفتار از حمید اورنگ آبادی مولفہ ۱۱۶۵ھ

۳۔ تحفۃ الشعرا از افضل بیگ قاقشال مولفہ ۱۱۶۵ھ

۴۔ ریختہ گویاں از فتح علی حسینی گردیزی مولفہ ۱۱۶۶ھ

۵۔ مخزن نکات از قیام الدین قائم مولفہ ۱۱۶۸ھ

ان تذکروں کے متعلق، ڈاکٹر سید عبداللہ صاحب لکھتے ہیں: "دو تذکرے (تحفتہ الشعرا اور گلشن گفتار) دکن سے تعلق رکھتے ہیں۔ مخزن نکات اپنے دعوے کے باوجود بعد کی تصنیف ہے اور ۱۱۶۸ھ میں لکھا جاتا ہے۔ باقی رہا تذکرۂ گردیزی سو داخلی شہادتیں یہ ظاہر کرتی ہیں کہ گردیزی نے میر کے تذکرہ نکات الشعرا کو ضرور دیکھا ہوگا۔ پس ان حالات میں تذکرہ میر کو اردو شعرا کا پہلا موجود تذکرہ قرار دیا جا سکتا ہے[1]۔"

اس سے قبل قدیم تذکروں پر بعض دوسرے کام کرنے والے حضرت مثلاً مولوی عبدالحق مرحوم، محی الدین قادری زور، حبیب الرحمٰن خاں شروانی، گارساں دتاسی، حافظ محمود شیرانی۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی۔ سید محمد ایم اے، حکیم شمس اللہ قادری اور قاضی سید عبدالودود وغیرہ نے بھی کم و بیش اسی قسم کا اظہار خیال کیا ہے اور اسی لئے آج عموماً نکات الشعرا ہی کو اردو شعرا کے دوسرے تذکروں سے مقدم خیال کیا جاتا ہے اور ہم نے بھی اس پرچے میں اسی خیال کے تحت نکات الشعرا کا ذکر سب سے پہلے کیا ہے۔

لیکن تحقیقی نقطۂ نظر سے نکات الشعرا کی تقدیم کی وجہ سمجھ میں نہیں آتی۔ نکات الشعرا، گلشن گفتار اور تحفتہ الشعرا تینوں ۱۱۶۵ھ میں مکمل ہوتے ہیں اس لئے نکات الشعرا کو باقی دو سے مقدم خیال کرنے کا سوال ہی نہیں پیدا ہوتا۔ یہ صحیح ہے کہ یہ تذکرہ دکن میں لکھے جاتے ہیں لیکن اس کی روش اردو شعرا کے عام تذکروں کی طرح مختلف نہیں ہے۔ ان میں دکنی شعرا کے ساتھ شمالی ہند کے متعدد شعرا کا ذکر آیا ہے اور تذکرۃ الشعرا کی حیثیت سے انھیں وہی اہمیت حاصل ہے جو نکات الشعرا کو۔ اس لئے انھیں تذکرہ نگاری کی توقیت یا تاریخی ترتیب سے خارج کرنے اور انھیں نکات الشعرا سے موخر خیال کرنے کا جواز سمجھ میں نہیں آتا۔

لیکن بعض حضرات کی تحریروں سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ میر کے تذکرے کو فتح علی حسینی اور قائم کے تذکروں سے مقدم خیال کرنا بھی ہنوز تشنہ تحقیق ہے۔ جہاں تک نکات الشعرا کا تعلق ہے۔ میر نے خود اس کا کوئی سال تصنیف درج نہیں کیا۔ مخلص کی وفات کے سلسلے میں انھوں نے جو کچھ لکھا ہے۔ اس سے مولوی عبدالحق مرحوم نے یہ نتیجہ نکالا ہے کہ یہ ۱۱۶۵ء میں لکھا گیا ہے۔ گردیزی نے البتہ اپنے تذکرے کے تکملہ کا سال ۵ محرم ۱۱۶۶ھ ظاہر کر دیا ہے۔ قائم کے تذکرہ کا تاریخی نام "مخزن نکات" ہے اور اس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں۔ ان تاریخوں سے بظاہر نکات الشعرا کو باقی دونوں سے مقدم خیال کرنا پڑتا ہے لیکن مشکل یہ ہے کہ یہ تینوں معاصرین اپنے تذکروں میں ایک دوسرے کے تذکرے کا کوئی سراغ نہیں دیتے۔ گردیزی نے تو خیر اس قسم کا کوئی ذکر نہیں کیا لیکن قائم اور میر دونوں اردو کے اولین تذکرہ نگار ہونے کا دعوےٰ کرتے ہیں۔ قائم کا بیان ہے کہ۔

"مخفی و محتجب نماند کہ الی الآن در ذکر بیان اشعار و احوال شعرائے ریختہ کتابے تصنیف نگردید تا ایں زماں ہیچ انسانے از ماجرائے شوق افزائے سخنوران این فن سطرے تالیف نرسانیدہ۔ بنابریں فقیر مولف محمد قیام الدین قائم بعد کوشش تام و سعی تمام دواوین ایں اعزہ فراہم آوردہ، پارہ ادبیات از ہر کدام بر سبیل یادگار در ذیل ایں بیاض، کہ بہ مخزن نکات موسوم است بہ قید قلم درآوردہ"

(دیباچہ مخزن نکات)

اسی طرح میر تقی میر مدعی ہیں کہ:-

"در فن ریختہ کہ شعرے است بطور شعر فارسی بہ زبان اردوئے معلی شاہجہاں آباد۔ کتابے تاحال تصنیف

---

[1] شعرائے اردو کے تذکرے مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء

نہ شدہ کہ احوال شاعران ایں معنی بہ صفحہ روزگار بماند ۔"   (دیباچہ نکات الشعرا)

لیکن اسی کے ساتھ میر تقی میر نے محمد یار خاکسار عرف کلّو کے ذکر میں خود یہ بھی لکھ دیا ہے کہ ۔

"تذکرہ نوشتہ است بنام معشوق چہل سالہ خود، احوال خود را اوّل از ہمہ نگاشتہ ۔"

نثار احمد فاروقی صاحب نے اس بیان سے یہ سوال اٹھایا ہے کہ ۔

"اگر میر کا تذکرہ سب سے پہلا ہے تو خاکسار نے اپنے " معشوق چہل سالہ کے نام سے جو تذکرہ لکھا تھا، اس کا حوالہ اس میں کیسے آگیا ۔ ظاہر ہے کہ ترجمہ خاکسار بعد میں لکھا گیا یا یہ عبارت بڑھائی گئی [1]"

اس سلسلے میں مولانا امتیاز علی خاں عرشی، نکات الشعرا، ریختہ گویاں اور مخزن نکات، تینوں تذکروں کے آغاز و انجام پر مفصل روشنی ڈالتے ہوئے لکھتے ہیں ۔

ا ۔ " بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ میر صاحب نے تقریباً ۱۱۶۱ھ میں یا اس کے کچھ بعد اپنا تذکرہ لکھنا شروع کیا تھا اس وقت تک اس موضوع پر کسی کتاب کا لکھا جانا میر صاحب کے علم میں تھا ۔ ۱۱۶۴ھ میں وہ اس کام میں مشغول تھے ۔ مخلص کی وفات کے ایک برس بعد تک بھی یہ کام ختم نہیں ہوا تھا اور آرزو کے متعلق انھوں نے جو عمدہ تعریفی کلمات استعمال کئے ہیں وہ شعبان ۱۱۶۵ھ کے قبل کے لکھے ہوئے ہیں جبکہ وہ آرزو کے یہاں یا ان کے پڑوس میں رہا کرتے تھے ۔   (دستور الفصاحت ص ۴۶)"

ب ۔ "گردیزی نے اس کا آغاز ۱۱۵۶ھ کے قریب کیا ہے ...... ۱۱۵۶ھ میں اس کی عمر ۲۵ سال کی ہوگی یہ عمر اس قسم کا کام انجام دینے کے لئے بالکل موزوں تھی ۔ خود میر صاحب کی عمر تذکرہ ختم کرتے وقت ۳۰ برس کی تھی ۔   (دستور الفصاحت ص ۴۸ + ۴۹)"

س ۔ " بحث کا خلاصہ یہ ہے کہ قائم نے پہلے اپنا تذکرہ بیاض کی صورت میں مرتب کیا تھا ۔ اس بیاض کے آغاز کے بارے میں سب سے پہلی تاریخ ۱۱۵۴ھ ملتی ہے ۔ اس وقت تک اردو گو شعرا کا کوئی تذکرہ مرتب نہ ہوا تھا ۔ ۱۱۶۲ھ میں ..... بیاض نے تذکرے کی شکل اختیار کرلی اور مصنّف نے اس کا تاریخی نام " مخزن نکات " رکھا جس سے ۱۱۶۸ھ برآمد ہوتے ہیں "   (دستور ص ۵۹)

ان تفصیلات سے کم از کم یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ میر کا یہ دعویٰ کہ وہ اردو شعرا کے پہلے تذکرہ نگار ہیں درست نہیں ہے ۔ گردیزی اور قائم دونوں نے میر سے بہت پہلے اپنے تذکروں کی ترتیب و تسوید کا کام شروع کر دیا تھا ۔ نثار احمد فاروقی نے تو یہاں تک لکھ دیا ہے کہ " محمد تقی میر دہلی میں ان کے (قائم کے) ہمسائے تھے ۔ میر کو تذکرہ مخزن نکات کی تالیف کا علم ہوگا لیکن انھوں نے عمداً اس سے چشم پوشی کی ہے اور تقدم کا شرف خود حاصل کرنا چاہا یہ میری ناچیز رائے میں سر دست میر سے تذکرہ نگاری کی اولیت کا شرف چھیننا اُن کے ساتھ زیادتی ہے ۔ یہ مانا کہ عرشی صاحب کی تحقیقات کے مطابق گردیزی کے ریختہ گویاں " کا آغاز ۱۱۵۶ھ میں، قائم کے مخزن نکات کا ۱۱۵۴ھ میں اور میر کے نکات الشعرا کا ۱۱۶۱ھ میں ہوتا ہے اور اگر ہم سال آغاز کے لحاظ سے ان کی تاریخی ترتیب قائم کریں تو موجودہ تذکروں میں پہلا تذکرہ " ریختہ گویاں " دوسرا مخزن نکات اور تیسرا نکات الشعرا قرار پاتا ہے ۔ لیکن سال تصنیف کے سلسلے میں سال آغاز نہیں بلکہ ہمیشہ کسی کتاب کا

---

[1] دلی کالج میگزین ۔ میر نمبر ص ۹۵

سال اختتام شمار کیا جاتا ہے۔ چونکہ خود عرشی صاحب کی تحقیقات یہ بتاتی ہیں کہ نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں ریختہ گویاں ۱۱۶۶ھ اور مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں مکمل ہوا ہے اور آخری دو تذکروں میں بالترتیب ۱۱۶۸ھ اور ۱۱۷۱ھ تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ اس لئے سال تکمیل کے اعتبار سے "نکات الشعرا" یقیناً گردیزی اور قائم کے تذکروں سے مقدم ہو جاتا ہے اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی آج بھی یہی کہنا پڑتا ہے کہ دستیاب تذکروں میں تکمیلی حیثیت سے جو تذکرے سب سے پہلے سامنے آئے ہیں ان میں نکات الشعرا اور گلشنِ گفتار اور تحفۃ الشعرا کے نام آتے ہیں[1]

تذکرہ نگاری کے محرکات

فارسی کی طرح اردو میں بھی تذکرہ نگاری کے آغاز و فروغ کے متعدد محرکات رہے ہیں اور اگر ہم نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک کے زمانہ کو ذہن میں رکھ کر اُن کی نشان دہی کرنا چاہیں تو اس سلسلے میں امور ذیل کو محرکات کا نام دے سکتے ہیں۔

(۱) اس فن کا اولین محرک بھی انسان کا وہی فطری جذبہ ہے جو اپنے بعد اپنی ایسی یادگار چھوڑ جانا چاہتا ہے جس کی وجہ سے اس کا نام تا قیامت دعاؤں کے ساتھ لیا جائے اور وہ زندہ جاوید ہو جائے۔ بقول میر:

"بارے دنیا میں رہو غمزدہ یا شاد رہو
ایسا کچھ کر کے چلو یاں کہ بہت یاد رہو۔

چنانچہ فارسی کا پہلا تذکرہ نگار عوفی۔ لباب الالباب کے سبب تالیف کے ذیل میں لکھتا ہے کہ

"محمد عوفی روئے، بہمہ جہاں گردانیدہ و بہمہ جہاں آوردہ است ..... خواست کہ حضرت عالیہ (نصیر الدین قباچہ) را ہمہ از شیوہ صناعت و سرمایۂ بضاعت خود خدمتے کند و تحفۂ اے آرد تا دامنِ قیامت، دست بلا بدامن آں نرسد و تا آخر دوریادگار یے از دست تعرض شب و عال زوال مامون باند۔

اسی طرح فارسی کا دوسرا اہم تذکرہ نگار دولت شاہ سمرقندی "تذکرۃ الشعرا" مولفہ ۸۹۲ھ کے دیباچہ میں بطور سبب تالیف رقم طراز ہے کہ:

"من بندہ در روز گار شباب و ایام و تفضل و اکتساب را در جہالت و بطالت بسر بردم و دو سہ روزہ زندگانی کہ سرمایہ سعادت جاودانی است بہ لا یعنی تلف کردم۔ چوں از روئے محاسبت و مراقبت بروز نامہ حیات نظر کردم دیدم کہ کارواں عمر گرانمایہ در بیتہ گمراہی پنجاہ مرحلہ قطع نمودہ بود . . . . . با خود اندیشہ کردم کہ از دفتر دین و دانش کہ فہرست مجموعہ کمالات است حرفے نخواندہ و از جاہ و مراتب آبا و اجداد بے بہرہ ماندہ ایں چنیں عمر تلف شدہ را چہ عوض و ایں سودائے بے سود را چہ غرض ..... بعد ماکہ زخم شمشیر تشویر خوردم و ساعتے بندامت سرفرو بردم ———— آخر مصلحت آں دانستم کہ پیش از انکہ پائے مرکب حیات در سنگلاخ اجل مجروح شود ع

دست بکارے زنم کہ غصہ سر آید

. . . آخر از حسرت و پشیمانی واندوہ و پریشانی بہ زاویہ اد باد مجاور گشتم و بگوشہ تنہائی معتکف گشتم و از بطالت ملالت بر خاطرم مستولی شد کہ ناگاہ ع

ہاتف غیب ایں ندا در داد

---

[1] علیگڑھ میگزین ستمبر ۱۹۳۸ء و سالنامہ سہیل ۳۲-۱۹۳۱ء

عاقل منیش ورقے می خراشد گر نہ نویسی قلمے می تراشد

چنوں کنوز معانی ظہور نمودہ دانستم کہ قلم اژدہائے آں گنج بود باقلم دوزباں یکدل شدہ گفتم اے مفتاح کنوز دانش بتو مشورت می کنم کہ بسعی بنانِ من بدندانِ توکدام رقم است قلم لعبداے صریر با من تقریر کرد۔

کہ ہر چیز کاں گفتنی گفتہ اند

بروہ بوم دانش ہمہ رفتہ اند

علمائے دیں داد آثار و اخبار دادہ اند و ابواب و قصص انبیا بر رخ خلق کشادہ اند۔ شیخ عطار کہ مرقدا و ار ریاحین انوار معطر باد در تذکرۃ الاولیا ید بیضا نمودہ و مورخان دانا در تواریخ و مقامات سلاطین توانا مجلدہا پرداختہ اند و کتاب ہا ساختہ اند و ہم چنیں در معرفت ما و مصلحت عباد آنچہ بایستنی است فضلا دراں کار جہد نمودہ اند و یادگار گذشتہ اند ؎

آنچہ مجہول باد در عالم ذکر تاریخ و قصہ شعراست

چنانچہ، دولت شاہ نے اپنی یادگار چھوڑنے کی آرزو میں فارسی شعرا کا تذکرہ مرتب کر دیا۔ اپنی یادگار چھوڑنے اور زندہ جاوید ہو جانے کا یہی شوق عموماً تذکرہ نگاری کا محرک بنا ہے اور جیسا کہ اردو فارسی کے تذکرہ نگاروں نے "سبب تالیف" کے باب میں واضح کر دیا ہے یہی فطری جذبہ اکثر تذکروں کو وجود میں لایا ہے۔

۲۔ تذکرہ نگاری کا دوسرا بڑا محرک انتخاب اشعار یا بیاض نگاری کا شوق بھی رہا ہے۔ انتخاب اشعار کی رسم اتنی ہی قدیم ہے جتنی خود شعر گوئی کی۔ انتخاب اشعار دراصل تخلیقی عمل ہی کا ایک جزو ہے جسے شعری تنقید کا نقطۂ آغاز کہنا چاہئے۔ یہ نقطۂ آغاز ذاتی پسند و ناپسند کا پابند رہ کر بھی۔ مذاق سخن اور معیار فن سے یکسر بیگانہ نہیں ہوتا۔ شاید یہی وجہ ہے کہ آج بھی شعری تنقید میں انتخاب اشعار سے مفر نہیں ہوتا اور یہ انتخاب نقاد کو رسوا یا نیک نام کرنے میں بڑا کام آتا ہے۔ بات یہ ہے کہ انتخاب اشعار تنقیدی کا بنیادی اصول نہ سہی لیکن ادبی تنقید سے اس کی اہمیت کو یکسر نظر انداز بھی نہیں کر سکتے،۔۔۔ یہ فائدہ کیا کم ہے کہ اس سے آمد و آورد، توارد و تسامح، اور خیال کی جدت و قدامت کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔ شاید اسی لئے علامہ ابن رشیق نے یہ حکم لگایا تھا کہ "شاعر کو اعلیٰ طبقہ کے شعرا کا کلام یاد ہونا چاہئے تاکہ وہ اپنے شعر کی بنیاد اسی منوال پر رکھے۔ جو شخص اساتذہ کے کلام سے خالی الذہن ہوگا اگر وہ محض طبیعت کی اپج سے کچھ لکھ بھی لے گا تو شعر نہیں بلکہ نظم ساقط از اعتبار یا ٹکسال باہر کہیں گے پس جب اس کا حافظہ بلغا کے کلام سے پُر ہو جائے اور ان کی روش ذہن کی لوح پر نقش ہو جائے تب فکر شعر کی طرف متوجہ ہونا چاہئے۔ اب جس قدر مشق زیادہ ہوگی اسی قدر ملکۂ شاعری مستحکم ہوگا"[1]

یہ ایک ایسے نقاد کا قول ہے جس کے اثرات مغربی روشنی آنے سے قبل تک عربی، فارسی اور اردو تینوں زبانوں پر صاف نظر آتے ہیں۔ اس کا بڑا ثبوت یہ ہے کہ فارسی اور اردو شعرا کے تذکروں میں زبان و بیان کی جن خوبیوں اور کمزوریوں کی نشان دہی ملتی ہے وہ عموماً ابن رشیق ہی کے دبستان تنقید سے تعلق رکھتی ہے چنانچہ اگر ہم تذکروں کے سوانحی اختصار پر نظر ڈالیں

---

[1] بحوالہ مقدمہ شعر و شاعری از مولانا حالی

توا ندازہ ہوگا کہ اکثر تذکرہ نگاروں کا مقصود اول اول اشعار کا انتخاب تھا۔ آخر آخر اس انتخاب میں شاعر کا نام، تخلص، ولدیت اور سکونت کے متعلق چند فقرے شامل ہو گئے اور اشعار کے مجموعے نے آسانی سے تذکرے کی صورت اختیار کرلی۔ اس خیال کی تائید فارسی زبان کے قدیم ترین ماخذات مثلاً ابی بکر نجم الدین محمد بیر علی کی تصنیف راحت الصدور وآیتہ السرور مولفہ ۵۹۹ھ اور محمد پیر بد رحاجری کی تالیف مونس الاحرار مولفہ ۷۴۱ھ سے بھی ہوتی ہے۔

انتخاب اشعار کے بڑھتے ہوئے شوق نے بیاض نگاری کی بنا ڈالی اور ہر صاحب ذوق نے اپنی پسند کے مطابق اشعار کے انتخاب کا ایک تحریری رکارڈ، بیاض کی صورت میں رکھنا شروع کیا۔ گارسان دتاسی نے اپنے خطبات اور تاریخ ادب ہندستانی کے دیباچہ میں بیاض نگاری پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ کریم الدین نے بھی دتاسی کے بیان کو طبقات الشعراء میں دھرایا ہے۔ بیاض نگاری کی حسب ذیل صورتیں اس وقت عموماً مروج تھیں۔

(۱) خود اپنے کلام کا انتخاب۔
(۲) مختلف شعرا کی دواوین سے پسندیدہ اشعار کا انتخاب
(۳) مختلف اصناف یا پسندیدہ اصناف کا انتخاب۔
(۴) مختلف موضوعات پر مختلف شعرا کے اشعار کا انتخاب
(۵) مختلف زبانوں کے شعرا کا انتخاب
(۶) قدما سے لے کر معاصرین تک کے کلام کا انتخاب
(۷) صرف منتخب اور نہایت مشہور شعرا کے اشعار کا انتخاب۔

اس قسم کی بیاضیں بعض گھروں اور بڑے کتب خانوں میں آج بھی خاصی تعداد میں موجود ہیں۔ بعض بیاضوں میں صرف مختلف شعرا کے پسندیدہ اشعار ہیں اور شعرا کے تخلص درج نہیں ہیں اور بعض میں نام اور تخلص کا اہتمام بھی ہے۔ یہی بیاض تذکرہ نگاری کا نقش اول ہے۔ جب یہی نام یا تخلص بلحاظ حروف تہجی یا ابجدی ترتیب دے دیئے گئے اور کسی خاص قرینے سے مرتب کر دئے گئے تو اس کا نام تذکرہ ہوگیا۔ چنانچہ اردو میں گلدستہ نشاط اور دیوان جہاں اور فارسی میں چمن بے نظیر و دقائق الاشعار اس کی واضح مثالیں ہیں۔ دیوان جہاں اور دقائق الاشعار، دونوں بنیادی طور پر اشعار کے مجموعے میں ہیں لیکن چونکہ اشعار کے ساتھ ایک دو فقرے ہر شاعر کے متعلق بھی درج ہیں اسلئے ان کا شمار تذکروں میں ہوتا ہے اور گلدستہ نشاط و چمن بے نظیر مجموعۂ اشعار یا بیاض ہی کے زمرے میں رہتے ہیں۔

۳۔ تذکرہ نگاری کو ترقی دینے میں شعرا کی معاصرانہ چشمک، باہم رقابت گروہ بندی اور علاقائی تعصب کو بھی بڑا دخل رہا ہے۔ دلی و ناصر علی اور سودا و میر کے زمانے سے لے کر دور حاضر تک اسکے اثرات ادبی تاریخ میں پائے جاتے ہیں۔ اشعار میں تو اس قسم کی چشمک کی بے شمار مثالیں ملتی ہیں۔ لیکن اردو شعرا کے تذکرے بھی ان سے خالی نہیں ہیں چنانچہ خود میر کا نکات الشعرا جسے دستیاب تذکروں میں قدیم ترین خیال کیا جاتا ہے معاصرانہ چشمک ہی کا نتیجہ معلوم ہوتا ہے۔ میر اپنے ایک معاصر محمد یار خاکسار کے بارے میں لکھتے ہیں۔

"خاکسار تخلص عرف کلو، شخصے است خادم درگاہ قدم شریف شعر ریختہ ما گوید وخود را در می کشو بلکہ از تنگ آبی بلائے ریختہ را باب رسانیدہ چنانچہ علی الرغم ایں تذکرہ، تذکرۂ نوشتہ است، بنام معشوق چہل سالہ خود۔ احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ وخطاب خود سید الشعرا بیش خود قرار داری۔ آتش کینہ کہ بے سبب افروختہ

... فخر او ہمہ بر ریختہ است طرفہ ایں کہ آں ہم نا مربوط و خود او ہم نا درست ...
ست چوں کباب بوی دہد ....
...... الغرض بسیار کم فرحت دہندہ است۔"

اس اقتباس سے معاصرانہ چشمک، شعرا کی گروہ بندی اور شاعرانہ رقابت تینوں کا اندازہ ہوتا ہے اور صاف پتہ چلتا ہے کہ خاکسار نے میر کے جواب میں یا میر نے خاکسار کے جواب میں تذکرہ لکھا تھا۔ افسوس کہ خاکسار کا تذکرہ ناپید ہے ورنہ پتہ چلتا کہ خاکسار نے، میر پر کیا کیا چوٹیں کی تھیں۔ شیخ علی حسینی گردیزی کے تذکرہ ریختہ گویاں کا لب و لہجہ بھی یہ بتاتا ہے کہ وہ معاصرین کے بعض تذکروں کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ اس لئے کہ انھوں نے اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں کی طرز تنقید کو ہمسروں کی خردہ گیری سے تعبیر کیا ہے۔ کریم الدین، قدرت اللہ قاسم، شفیق اورنگ آبادی اور آزاد وغیرہ کے یہاں بھی دوسروں کے تنقیدی لب و لہجہ کا جواب دینے کی کوشش نظر آتی ہے۔

اسی طرح قطب الدین باطن اور نصر اللہ خاں خورجوی نے گلستان بے خزاں اور گلشن ہمیشہ بہار کے نام سے جو تذکرے مرتب کئے ہیں۔ ان کے مطالعے سے پتہ چلتا ہے کہ ان دونوں کا اصل محرک شیفتہ کا گلشن بے خار ہے باطن کا خیال تھا کہ شیفتہ نے اپنے تذکرے میں دہلوی شعرا کی بے جا تعریف کی ہے اور دوسرے علاقہ کے شاعروں کو جان بوجھ کر کم رتبہ ثابت کیا ہے شیفتہ نے باطن کے استاد نظیر اکبرآبادی کے اشعار پر غیر معیاری اور بازاری ہونے کا حکم لگایا تھا۔ باطن کو یہ بات سخت ناگوار گذری چنانچہ انھوں نے گلشن بے خار کا جواب لکھ مارا اور شیفتہ کے ممدوحین کی تنقیص اور اپنے استاد و احباب کی تعریف کا کوئی موقع ہاتھ سے نہ جانے دیا۔

۴۔ تذکرہ نگاری کے محرکات میں اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کی اس شاعرانہ فضا کو بھی نظر انداز نہیں کر سکتے جس میں شاعری عام و خاص دونوں کا اوڑھنا بچھونا بن گئی تھی۔ ہوا یہ کہ مغلوں کے سیاسی زوال کے بعد جب اہل پاک و ہند میں خارجی زندگی سے مقاومت کی قوت باقی نہ رہی تو انھوں نے داخلیت کے خول میں پناہ لینا چاہی۔ رفتہ رفتہ اس داخلیت پسندی نے انھیں عملی زندگی سے اس درجہ دور کر دیا کہ وہ ایک خیالی دنیا کے اسیر ہو کر رہ گئے۔ اس خیالی دنیا کو آباد کرنے اور سجانے میں جو چیز سب سے زیادہ معاون ثابت ہوئی وہ مشغلۂ شعر و سخن تھا۔ اس مشغلے نے عمومی صورت اختیار کر کے معیار شعر و سخن کو کس درجہ پست کر دیا تھا۔ اس کی تفصیل کا یہ موقع نہیں۔ لیکن یہ بات ضرور ذہن میں رکھنی چاہئے کہ حالی نے اس دور کے " شعر و قصاید" کو ناپاک دفتر کا نام بے سبب نہیں دیا تھا۔ شعر گوئی نے واقعی مرض کی صورت اختیار کر لی تھی اور کسی نہ کسی طور پر سارا معاشرہ اس میں مبتلا تھا۔ چنانچہ حافظ محمود شیرانی اس عہد کے ایک تذکرہ پر تبصرہ و بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ:-

"سلاطین و عمال، امرا و روسا، سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً منیر سیقل گر ہے۔ محمد امان نثار معمار ہیں۔ حسین بخش بخشی پارچہ فروش ہے، مد سنگھ شیفتہ آہنگر ہے۔ خواجہ ہینگا شیدا علاقہ بند ہے۔ میر صادق علی صادق فیل بان ہے۔ شمبھو ناتھ عزیز مہاجن ہے میر لطف علی لطیف جواہرات کا دلال ہے اور مغل علی مغل علاقہ بند سوداگر ہے۔ بدر الدین مفتون بزاز ہے یکرنگ ستار ہے۔ محمد ہاشم شائق خیاط ہے۔ محمد عارف رفوگر ہے۔ عنایت اللہ عرف کلو حجام ہے ـــ غلام ناصر جراح ہے۔ مقصود ایک سقہ ہے۔ قریب خاکروب ہے"[1]

---

[1] مقدمہ۔ مجموعہ نغز۔ از حافظ محمود شیرانی۔

اس شاعرانہ فضا میں "آبروئے شیوۂ اہل نظر" گئی ہو یا باقی رہی ہو لیکن اتنی بات تو یقینی ہے کہ اس فضا میں بیاض نگاری، انتخاب اشعار، تحسین و تنقیص و تبصرہ و تنقید اور تذکرہ نگاری کے مشغلوں کو ضرور یک گونہ تقویت پہنچی ہوگی۔

۵۔ مشاعروں کا رواج بھی اردو شاعری کی تاریخ میں ابتدا سے ملتا ہے اور اس رواج نے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھانے میں مدد کی ہے۔ دہلی تو ان مشاعروں یا مراختوں کا مرکز خاص تھی۔ در خاں آرزو ہی کے زمانے سے وہاں جگہ جگہ شعری محفلیں منعقد ہونے لگی تھیں۔ خود، خاں آرزو، خواجہ میر درد اور میر تقی میر کے یہاں ایسی محفلوں کے باقاعدہ انعقاد کا سراغ ملتا ہے۔ شفیق اورنگ آبادی نے درد کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"شاہ عبدالحکیم حاکم لاہوری می گوید کہ ایں عزیز بزرگ عالی دودمان را فقیر مکرر بخانۂ خان آرزو در روز مراختہ یعنی صحبت ریختہ گویان ہندی کہ در پانزدہم ہر ماہے مقرر بود، دیدہ ام"[1]

خان آرزو کی وفات کے بعد یہ محفل خواجہ میر درد اور بعد آزاں میر تقی میر کے یہاں منتقل ہوگئی۔ جیسا کہ خود میر نے درد کے سلسلے میں لکھا ہے:۔

"مجلس ریختہ بخانہ بندہ بہ تاریخ پانزدہم ہر ماہ مقرر است بہ ذات ہمیں بزرگ است، زیرا کہ پیش ازیں ایں مجلس بخانہ اش مقرر بود"[2]

ان مراختوں یا مشاعروں کو روز بروز فروغ حاصل ہوتا رہا اور ایک دن وہ آیا کہ بقول خواجہ احمد فاروقی وہ تمدنی زندگی کا اہم جزو بن گئے اور شادی و غم کی ہر تقریب میں منعقد ہونے لگے۔ چنانچہ قدرت اللہ قاسم نے "عاشق" کے ذکر میں لکھا ہے کہ:۔

"قریب دوازدہ سال بلا ناغہ بروز جمعہ بہ انعقاد مشاعرہ بخانہ خود پرداخت و بہ ہیچ مانع قوی یل اقوا موقوف نہ ساخت۔ حتیٰ کہ صبح فاتحہ روز سیوم فرزند ارجمند خود نمودہ و بعد ظہر مجلس مراختہ منعقد نمودہ"[3]

آخر آخر یہ روایت اتنی پختہ اور اس قدر عام ہوئی کہ شہر شہر، قصبہ قصبہ، قریہ قریہ بلکہ گھر گھر اور محلہ محلہ مشاعرے ہونے لگے اور آج تک کسی نہ کسی طور پر یہ سلسلہ جاری ہے۔ مشاعرے کے اس قبول عام کی بدولت، انتخاب اشعار، بیاض نگاری اور گلدستہ نگاری کا رواج بھی عام ہوگیا جگہ جگہ مشاعرے منعقد ہوتے۔ ان میں شرکت کرنے والوں کے اشعار کا انتخاب یا پوری پوری غزلیں گلدستہ کی شکل میں شائع کی جاتیں کبھی کبھی ان شعرا کے مختصر حالات بھی ان گلدستوں میں شامل کردئے جاتے اور ان کی حیثیت تذکروں کی ہوجاتی۔ اس قسم کے گلدستے آج بھی سیکڑوں کی تعداد میں مختلف کتب خانوں میں موجود ہیں۔ اور ان میں بعض ایسے ہیں جو تذکروں سے کم اہم نہیں ہیں۔ مثلاً "گلدستہ سخن" اور گلدستہ شعر و سخن" پیش کئے جاسکتے ہیں۔ گلدستہ شعر و سخن میں امجد حسین نے ایک مشاعرے کی طرحی غزلیں جمع کی ہیں اور شعرا کے مختصر حالات بھی درج کئے ہیں۔ یہ گلدستہ ۱۲۹۱ھ میں مرتب ہوا اور اسی سال مطبع نول کشور سے شائع ہوگیا "شعر و سخن" گلدستے کا تاریخی نام ہے اور اسے نیاز علی پریشان نے ۱۲۸۶ھ میں مرتب کیا ہے۔ اس کے لئے انھوں نے ۱۶ اکتوبر ۱۸۶۹ء مطابق ۱۰ رجب ۱۲۸۶ھ کو آگرہ میں ایک بہت بڑا مشاعرہ

---

[1] چمنستان شعرا از لچھمی نرائن شفیق مولفہ ۱۱۷۵ھ
[2] نکات الشعرا از میر تقی میر مولفہ ۱۱۶۵ھ
[3] مجموعہ نغز از قدرت اللہ قاسم مولفہ ۱۲۲۱ھ

کیا اور اخباروں میں کئی ماہ تک اعلان دے کر شعرا کے حالات و طرحی غزلیں جمع کیں۔ اعلان میں شعرا سے خصوصی گذارش کی گئی تھی کہ وہ اپنے حالات میں اپنا اصل نام، تخلص، ولدیت، نام استاد، مدت شاعری، سکونت اور مشغلہ تصنیف و تالیف کی تفصیل ضرور درج کریں۔ اس مشاعرے کے لئے فارسی، اُردو دونوں کے لئے طرحی مصرعے الگ الگ دئے گئے تھے۔ یہ مشاعرہ مہاراجہ بلوان سنگھ کے مکان میں ہوا تھا[1] اور اس میں اس عہد کے اکثر شعرا نے شرکت کی تھی۔ گارساں دتاسی نے ۱۸۶۹ء کے خطبہ میں اس مشاعرے کا ذکر کیا ہے۔

اس قسم کے گلدستے، جو کہ مشاعروں کی معرفت وجود میں آئے ہیں اور جن سے تذکرہ نگاری کی روایت کو آگے بڑھنے میں مدد ملی ہے، کثیر تعداد میں ہیں اور اپنے دامن میں کلاسیکل شعر و ادب کا خاصا مواد سمیٹے ہوئے ہیں۔ ضرورت اس کی ہے کہ ایسے گلدستوں کا تحقیقی و تنقیدی جائزہ لے کر ان کی ایک تاریخ مرتب کی جائے۔ یقین ہے کہ یہ تذکروں سے کم دلچسپ اور کم مفید چیز نہ ہوگی۔

۶۔ ان امور کے علاوہ کچھ اور باتیں بھی ہیں جو تذکرہ نگاری کی محرک ثابت ہوئی ہیں۔ میری مراد فارسی تذکرہ نگاری کے اثرات اور ان سے سابقت لے جانے کی کوشش سے ہے۔ جب فارسی کی مقبولیت میں کمی واقع ہونے لگی اور ریختہ کو شعر گوئی میں مقبول عام نصیب ہوا تو فارسی کے مقابلے میں انھیں بھی تذکروں کی ترتیب کا خیال پیدا ہوا گویا فارسی کی تقلید اور تقابل نے اُردو میں تذکرہ نگاری کو جنم دیا۔ اور کچھ دنوں بعد ایسے لوگ پیدا ہوگئے جنھوں نے تصنیف و تالیف کے فطری جذبے کے تحت اُردو شعرا کے تذکرے مرتب کرنے شروع کئے اور ان کی کوششوں سے اس باب میں اتنا مواد جمع ہوگیا کہ اسے ایک مستقل فن کی صورت حاصل ہوگئی۔

اُردو شعرا کے تذکروں کی تعداد

اُردو میں شعرا کی تذکرہ نگاری کا آغاز تقریباً اٹھارویں صدی عیسوی کے وسط سے ہوتا ہے اور آب حیات مولفہ ۱۸۸۰ء تک برابر قائم رہتا ہے۔ اس کے بعد حقیقتہً تذکرہ نگاری کا دور ختم ہوجاتا ہے اور اس کی جگہ مغرب کے زیر اثر، تنقید، تاریخ اور سوانح نگاری لے لیتی ہے۔ خود آب حیات، طرز قدیم کے تذکروں سے بالکل مختلف چیز ہے۔ اس میں اُردو زبان کی تاریخ، لسانی مسائل، مختلف ادوار کی خصوصیات اور شعرا کی شخصیت و کلام پر رائے زنی کا وہ طریقہ اختیار کیا گیا ہے جو تاریخ و سوانح کا خاصا ہونا چاہئے۔ چنانچہ اردو زبان و ادب کے تقریباً سارے ناقدین آب حیات کو اردو ادب کی پہلی تاریخی و تنقیدی کتاب خیال کرتے ہیں ہم نے اسی لئے اس نمبر میں صرف آب حیات کے سال تصنیف ۱۸۸۰ء تک کو اُردو تذکرہ نگاری کا اصل دور خیال کیا ہے اور اس زمانے تک جو تذکرے لکھے گئے ہیں صرف انہیں کا تعارف کرایا ہے اس سے انکار نہیں کہ آب حیات کے بعد بھی تذکرے کے طرز پر متعدد کتابیں لکھی گئیں مثلاً:۔

۱۔ آثار الشعرائے ہنود مولفہ دیبی پرشاد بشاش لکھنوی۔
۲۔ جلوۂ خضر مولفہ صفیر بلگرامی۔
۳۔ یادگار ضیغم مولفہ ضیغم۔
۴۔ آثار الشعرا مولفہ ممتاز علی۔
۵۔ آب بقا مولفہ عبدالرؤف شرف۔
۶۔ تذکرہ شعرائے دکن مولفہ عبدالجبار خاں ملکاپوری
۷۔ گل رعنا مولفہ مولوی عبدالحئی۔
۸۔ بہار سخن زریب مولفہ شیام پرشاد مندرلال۔

---

[1] داستان تاریخ اُردو از مولانا حامد حسن قادری۔

۹۔ انتخاب زریں مولفہ سید راس مسعود۔

۱۰۔ قاموس المشاہیر مولفہ نظامی بدایونی

۱۱۔ تذکرۂ خندۂ گل مولفہ عبدالباری آسی۔

۱۲۔ تذکرۂ شاعرات مولفہ عبدالباری آسی۔

۱۳۔ شعرالہند مولفہ عبدالسلام ندوی۔

۱۴۔ تذکرہ ریختی مولفہ تمکین کاظمی۔

۱۵۔ ہندو شعرا مولفہ عبدالروف عشرت۔

۱۶۔ خمخانہ جاوید مولفہ لالہ سری رام۔

۱۷۔ جواہر سخن مولفہ محمد مبین چریاکوٹی۔

۱۸۔ کاشف الحقائق مولفہ امداد امام اثر۔

اس فہرست میں اور بہت سی تالیفات و تصنیفات کے اضافے کئے جا سکتے ہیں۔

لیکن چونکہ یہ سب کتابیں شائع ہو چکی ہیں اور عام طور پر مل جاتی ہیں۔ اور تاریخ و تنقید و سوانح کی بہتر اور جامع کتابوں کے سامنے اِن کی حیثیت قدیم تذکروں کی طرح چنداں اہم بھی نہیں رہی، اس لئے ان کو شامل کرکے ہم نے اس نمبر کو بے سبب طول دینا پسند نہیں کیا۔

اب رہا یہ سوال کہ ابتدا سے لے کر آب حیات کے سال تصنیف تک اُردو شعرا کے کتنے تذکرے لکھے گئے ہیں۔ سو اس کا جواب بھی بادثوق دینا مشکل ہے۔ قدیم تذکرہ نگاروں نے تو خیر اس موضوع پر روشنی کے بجائے پردہ ڈالنے کی کوشش کی ہے لیکن ہمارے جن بزرگوں نے اردو شعرا کے بعض تذکروں پر مبسوط مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے بھی تذکرہ نگاری کی تاریخ یا توقیت کی طرف کچھ زیادہ توجہ نہیں کی۔ اس قسم کی اولین فہرستیں ہمیں دراصل مستشرقین یعنی اسپرنگر اور گارساں دتاسی کے یہاں ملتی ہیں۔ اسپرنگر کے "یادگار شعراء" مولفہ ۱۸۵۴ء ترجمہ طفیل احمد میں ماخذات کے طور پر بیس تذکروں کی فہرست تاریخ وار دی گئی ہے۔ لیکن اول یہ کہ اسپرنگر کی نظر سے بیس نہیں صرف چودہ تذکرے گزرے تھے دوسرے یہ کہ ان بیس میں بھی:-

۱۔ گلدستہ نشاط[1]

۲۔ چمن بے نظیر[2]

تذکرے نہیں بلکہ محض اُردو فارسی اشعار کے مجموعے ہیں اور ان میں شعرا کے حالات درج نہیں ہیں۔

تذکروں کے سلسلے میں اس قسم کی فہرست آب حیات تک کسی اور جگہ نظر نہیں آتی ــــ گارساں دتاسی نے البتہ "تاریخ ادب ہندوستانی" کے دیباچہ میں تذکروں کی ایک طویل فہرست دی ہے۔ اس کی تلخیص سب سے پہلے محفوظ الحق نے اگست اور ستمبر ۱۹۲۲ء کے معارف میں پیش کی لبعد ازاں اس فہرست کا مکمل ترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن نے رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء میں

---

[1] گلدستہ نشاط مولفہ منولال، سنہ ۱۲۵۲ ہجری مطابق ۱۸۳۶ء میں لکھا گیا ہے۔ اس میں ۱۵۴ صفحات ہیں۔ آزاد لائبریری علیگڑھ میں اس کا نسخہ محفوظ ہے جس میں اُردو اور فارسی کے اشعار درج ہیں۔

[2] چمن بے نظیر۔ مولفہ محمد حسین اور محمد ابراہیم کے ایک حصے کا نام مجمع الاشعار بھی ہے۔ یہ بھی مختلف شعرا کے اشعار کا مجموعہ ہے اور سنہ ۱۲۶۵-۶۶ھ / ۱۸۴۸-۴۹ء میں بمبئی سے شائع ہو چکا ہے۔ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں موجود ہے۔

شائع کیا۔ اس فہرست میں گارسان دتاسی نے چونسٹھ کتابوں کا ذکر کیا ہے۔ لیکن یہ ذکر بہت تشنہ ہے۔ تذکروں کے اصل نام ان کے سال تصنیف و طباعت اور مصنفین کے نام و تخلص ظاہر کرنے میں اس نے اکثر غلطیاں کی ہیں۔ اس فہرست میں بڑی خرابی یہ ہے کہ اس میں گارسان دتاسی نے گلدستوں، اشعار کے مجموعوں اور تذکروں کو گڈ مڈ کر دیا ہے۔ علاوہ ازیں اس نے ایسے تذکرے بھی درج کر دئے ہیں جن کے نام صرف کسی تذکرے میں آئے ہیں اور ان کا وجود اب تک ثابت نہیں ہو سکا۔ چنانچہ چونسٹھ ماخذات کی فہرست سے حسب ذیل کو خارج سمجھنا چاہیئے۔ اس لئے کہ :۔

۱۔ چمن بے نظیر۔ تذکرہ نہیں اردو فارسی اشعار کا مجموعہ ہے۔

۲۔ مجموعہ مقبول نبی۔ یہ بھی مجموعہ اشعار ہے۔

۳۔ گلدستہ نشاط۔ محض اشعار کا انتخاب ہے۔

۴۔ گلدستہ مسرت۔ فارسی اشعار کا مجموعہ ہے اور عبدالرحمن خاں شاکر کی تالیف ہے۔

۵۔ مجموعہ واسوخت۔ جیسا کہ نام سے ظاہر ہے واسوختوں کا مجموعہ ہے۔

۶۔ گلزار مضامین۔ مرزا جان طپش کی نظموں کا مجموعہ ہے۔

۷۔ معیار الشعرا۔ گلدستہ ہے جو مہینے میں دو بار آگرہ سے نکلتا تھا

۸۔ مجالس رنگین۔ سعادت یار خاں رنگین کی سیاحتوں کی تفصیل ہے۔

۹۔ مختصر احوال مصنفین ہندی۔ عام مصنفین کے حالات ہیں۔

۱۰۔ روضۃ الشعرا۔ اردو شعرا سے متعلق محمد حسین کلیم کی نظم ہے

۱۱۔ تذکرہ اختر۔ واجد علی شاہ اختر سے منسوب ہے مفقود ہے۔

۱۲۔ تذکرہ عاشق۔ ناپید گلدستہ ہے۔

۱۳۔ تذکرہ آزردہ۔ شیفتہ نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۴۔ تذکرہ امام بخش کشمیری۔ مصحفی نے ذکر کیا ہے ناپید ہے۔

۱۵۔ تذکرہ عشق۔ مفقود ہے۔

۱۶۔ تذکرہ جہاندار۔ ناپید ہے۔

۱۷۔ تذکرہ خاکسار۔ میر نے ذکر کیا ہے، ناپید ہے۔

۱۸۔ تذکرہ امام الدین مضمون۔ مفقود ہے۔

۱۹۔ تذکرۂ شوق۔ ناپید ہے۔

۲۰۔ تذکرہ سودا۔ مجموعہ نغز میں ذکر ہے ناپید ہے۔

۲۱۔ تذکرہ محمد علی ترمزی۔ گلزار ابراہیم میں ذکر آیا ہے۔ مفقود ہے۔

۲۲۔ تذکرہ محمود۔ عمدہ منتخبہ میں ذکر آیا ہے مفقود ہے۔

۲۳۔ تذکرۃ النسا۔ ناپید ہے

۲۴۔ تذکرۃ الکاملین۔ بابو رام چندر کے سوانحی مضامین کا مجموعہ ہے۔

۲۵۔ گلدستہ حیدری :۔ حیدری کی نظموں اور کہانیوں کا مجموعہ ہے۔
۲۶۔ صحف ابراہیم :۔ اردو شعرا نہیں فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۷۔ سرو آزاد :۔ یہ بھی فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۸۔ تذکرہ ذوق :۔ ناپید ہے۔

گویا، گارساں دتاسی کی فہرستِ ماخذات کے ترجمے محفوظ الحق نے اور ڈاکٹر ریاض الحسن نے۔ معارف اگست ۱۹۲۲ء اور اردو اکتوبر ۱۹۵۰ء میں شائع کئے ہیں ان میں نصف سے زاید ماخذات پر تذکروں کا اطلاق نہیں ہوتا ہے۔ ہرچند کہ گارساں دتاسی نے تذکروں کی فہرست دینے سے پہلے اس بات کا اظہار کر دیا تھا کہ۔

"میں آئندہ صفحات میں ان تذکروں اور گلدستوں کی فہرست دوں گا جو یا تو ہمیں دستیاب ہوئے ہیں یا کم از کم ہمیں ان کا پتہ چل سکا۔"

لیکن افسوس اس کے مترجمین، ترجمہ کرتے وقت اس بات کی نشان دہی نہ کر سکے کہ اس کی فہرست میں کس کس قسم کی کتابیں شامل ہیں، ان میں کتنے گلدستے ہیں کتنے تذکرے یا کتنے مفقود ہیں اور کتنے دستیاب۔ حیرت ہے کہ قاضی عبدالودود صاحب بھی اس باب میں بعض باتیں غیر ذمہ دارانہ کہہ گئے ہیں۔ مثلاً محمد محفوظ الحق صاحب کے مذکورہ بالا مضمون پر تنقید کرتے ہوئے وہ لکھتے ہیں کہ،۔

۱۔ "گلستان سخن کے متعلق دہلی کے معتبر اصحاب کا بیان ہے کہ یہ دراصل صہبائی کی تالیف ہے۔"
۲۔ "کسی تذکرے میں مجھے سید ابوالقاسم قاسم دہلوی کا نام نہ ملا۔ دہلی کے مشہور حکیم قدرت اللہ قاسم نے البتہ تذکرہ لکھا تھا۔"
۳۔ "صحفِ ابراہیم اور گلزار ابراہیم میری رائے میں ایک ہی تذکرے کے دو نام ہیں۔"[۵]

یہ تینوں باتیں غلط ہیں، "گلستان سخن"، صہبائی کا نہیں قادر بخش صابر کی تصنیف ہے۔ "ابوالقاسم" دراصل قدرت اللہ ہی کے نام کا جزو ہے۔ اور "مجموعہ نغز" انھیں کی تالیف ہے۔ صحفِ ابراہیم، اور گلزار ابراہیم ایک ہی تذکرے کے دو نام نہیں بلکہ دو مختلف تذکرے ہیں۔ پہلا فارسی شعرا سے متعلق ہے اور دوسرا ریختہ گو شعرا سے ——————

غرض کہ یہ حضرات گارساں دتاسی کی مذکورہ کتابوں کی نوعیت کا پورا تعین نہ کر سکے۔ اور اس خلط ملط کا یہ نتیجہ ہوا کہ بعد کے مقالہ نگاروں نے گارساں کی فہرست کو تذکروں کی فہرست سمجھ لیا۔ اور ان کے ہاتھوں مختلف ادبی تاریخوں اور مقالوں میں تذکروں کے سنین اور کیفیات کے متعلق ایسی غلط سلط اطلاعات درج ہو گئیں کہ ان سب کا احاطہ کرنا اس جگہ بہت مشکل ہے۔ گارساں کی فہرست اس لئے تشنہ رہ گئی تھی کہ اسے کبھی ہندوستان یا پاکستان آنے کا موقع نہ ملا اور وہ یورپ ہی میں بیٹھ کر خطوط، اخبارات، سرکاری رپورٹ اور رسائل کے ذریعہ اپنی کتاب کے لئے مواد جمع کرتا رہا۔ محفوظ الحق صاحب کا یہ خیال درست نہیں ہے کہ ،۔

"اردو ادب و تاریخ کا یہ مشہور ماہر عرصہ تک ہندوستان کی گلگشت کرتا رہا اور جب فرانس واپس گیا تو اس کا دامن یہاں کے پھولوں سے بھرا تھا۔"

---

[۵] معارف نومبر ۱۹۲۲ء صفحہ ۳۹۵

تذکروں کی تعداد اور توقیت کے بارے میں ایک طویل مضمون حکیم شمس اللہ قادری کا بھی ہماری نظر سے گزرا جس کے آغاز میں انھوں نے لکھا ہے کہ :-

"ذیل میں بیالیس تذکروں کی فہرست درج ہے۔ اس کو تاریخی اعتبار سے عہد وار مرتب کیا گیا ہے۔ اس میں اکثر تذکرے ایسے ہیں جو چھپ گئے ہیں اور عام طور پر ملتے ہیں اور اگر نہیں چھپے ہیں تو ان کے مخطوطے بڑے کتب خانوں میں بلا دقت دستیاب ہو جاتے ہیں۔ ان کے علاوہ چند ایسے تذکروں کے نام بھی اس میں شامل ہیں جن میں مصنف اور عہد تصنیف کا حال دوسرے تذکروں سے معلوم ہوا لیکن ان کی نسبت یہ دریافت نہ ہو سکا کہ آیا مفقود ہو چکے ہیں یا موجود ہیں اور اگر موجود ہیں تو ان کے مخطوطے کہاں ہیں [1]"

حکیم صاحب نے بھی تذکروں کے سن تالیف اور نام کے سلسلے میں اکثر اسی قسم کی غلطیاں کی ہیں جو گارساں کی فہرست میں ملتی ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے ضرور گارساں کی فہرست کو سامنے رکھا ہے۔ چنانچہ اپنی فہرست میں انھوں نے

۱۔ تذکرۂ محمد علی ترمزیؔ

۲۔ تذکرہ شرف احمد مسرور

۳۔ گلشن ناز مولفہ درگا پرشاد

کو بھی شامل کیا ہے۔ پہلے دو تذکرے مفقود ہیں۔ ان کے ذکر سے کوئی فائدہ نہیں۔ تیسرے کے متعلق وہ لکھتے ہیں کہ :-

"گلشن ناز تالیف درگا پرشاد نادر دہلوی فارسی اردو شاعروں کا تذکرہ ہے۔"

یہ بھی خیال درست نہیں" گلشن ناز" صرف فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔ نادر کے اردو تذکرے کا نام "چمن انداز" ہے جو ۱۱۹۴ھ / ۱۸۷۷ء میں شائع ہوا ہے۔

حکیم شمس اللہ قادری صاحب کی فہرست میں بیسویں صدی عیسوی کی متعدد ادبی تاریخ و تالیفات مثلاً جلوۂ خضر آثار الشعرائے ہنود، محبوب الزمن، آب بقا، گل رعنا، جوہر سخن اور بہار سخن وغیرہ بھی شامل ہیں۔ یہ سب آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے بعد کی تصانیف ہیں۔ اور اگر اس قسم کی ساری کتابوں کو تذکروں کے باب میں درج کریں تو ان کی تعداد بیالیس ۴۲ نہیں بلکہ کئی سو ہو گی اس لئے کہ صرف نکات الشعرا اور آب حیات کے درمیانی عرصے میں لکھے ہوئے دستیاب تذکروں کی تعداد پچاس سے زیادہ ہے۔

تذکروں پر عمومی تبصرہ کے طور پر "دنیائے تذکرہ" کے نام سے افسر امروہوی صاحب کا بھی ایک مضمون فاضل زیدی کے توسط سے ہمیں دیکھنے کو ملا۔ اس مضمون میں اردو فارسی شعرا کے تذکروں، گلدستوں، بیاضوں، شعری مجموعوں اور سوانحی و تاریخی کتابوں پر ملا جلا سرسری تبصرہ کیا گیا ہے، لیکن اس میں نہ کوئی تاریخی ترتیب یا توقیت ملحوظ رکھی گئی ہے اور نہ تذکرہ نگاری کے ادوار یا عہد متعین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یہ ضرور ہے کہ ابتدا سے لے کر ۱۹۳۷ء تک کی ایسی متعدد مطبوعہ و غیر مطبوعہ کتابوں کے نام اس میں آگئے جو فارسی یا اردو ادب سے کسی نہ کسی طرح تعلق رکھتی ہیں۔ بلکہ اس مضمون سے بعض ایسی کتابوں کا سراغ بھی مل جاتا ہے جو مضمون کی اشاعت کے وقت زیر ترتیب یا تکمیل تھیں۔ مثلاً اس میں مذکور ہے کہ :-

"۱۹۳۶ء میں مولوی محمود احمد بی۔ اے عباسی امروہوی نے "تاریخ امروہہ" چار جلدوں میں لکھی جس کی

---

[1] تاریخ ادبیات اردو کے قابل استناد مصادر، مطبوعہ ہندوستانی اکتوبر ۱۹۴۰ء صفحہ ۳۹

تین جلدیں شائع ہو چکی ہیں۔ چوتھی جلد جس میں شعرائے امروہہ کا ذکر ہوگا زیر ترتیب ہے۔"

۲۔ "اسی نوع کا ایک تذکرہ راقم الحروف نے "فروغ وطن" کے نام سے شیخ مصحفی اور ان کے تلامذہ کے حالات میں ترتیب دیا ہے۔ جس میں اُن کے صاحب دیوان شاگرد کے لئے ایک جلد مقرر کی ہے۔ مکمل کتاب کی بیس جلدیں ہیں اور ابھی تک قلمی صورت میں ہیں۔"

۳۔ "۱۹۳۶ء میں راقم الحروف نے اردو شعرائے سندھ کے حالات" اُردو ادب میں سندھ کا حصہ" کے نام سے جمع کئے جو تکمیل کو نہ پہنچنے کے باعث ابھی تک زیور طبع سے آراستہ نہ ہو سکے۔

۴۔ ۱۳۵۱ھ میں راقم الحروف نے "اندوختہ گریباں" کے نام سے ایک تذکرہ ترتیب دیا۔ یہ تذکرہ بھی بعض وجوہ سے اب تک طبع نہ ہو سکا۔"

۵۔ ۱۹۳۲ء میں عزیزی سید ارشاد حسین شاد صابری امیٹھوی نے موجودہ شعرائے کراچی کے حالات بڑی کاوش سے جمع کئے۔ اس تذکرے کا نام دربار سخن ہے اور اب تک طبع نہیں ہوا[۵۱]۔"

ظاہر ہے کہ معلومات عامہ کے لحاظ سے یہ مضمون بہت کارآمد ہے اور یقین ہے کہ اب سے ۲۷ سال پہلے جب یہ شائع ہوا ہوگا تو معرکہ کی چیز خیال کیا گیا ہوگا۔ اس لئے کہ اس وقت تک اُردو تذکرہ نگاری پر کچھ زیادہ کام نہیں ہوا تھا۔ لیکن آج جبکہ متعدد قدیم تذکرے تحقیقی مقدموں کے ساتھ منظر عام پر آ گئے ہیں، یہ مضمون مفید مطلب نہیں رہا۔ علاوہ ازیں افسر صاحب نے اس میں زیادہ تر بیسویں صدی عیسوی کی اُن تالیفات کا ذکر کیا ہے جو عموماً دستیاب ہیں اور جنھیں عہد تذکرہ نگاری کے بعد کی چیز خیال کرنا چاہئے جہاں تک قدیم تذکروں کا تعلق ہے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک پچاس سے زائد اہم دستیاب تذکروں میں سے صرف دس بارہ تذکروں کا ذکر اس مضمون میں آیا ہے۔

اردو شعرا کے تذکروں کے سلسلے میں ڈاکٹر سید عبداللہ کا مقالہ "شعرائے اردو کے تذکرے" مطبوعہ رسالہ اردو ۱۹۴۲ء البتہ اس لحاظ سے بہت اہم ہے کہ اس میں پہلی بار تذکرہ نگاری کے فن اور اُردو شعرا کے تذکروں کی اہمیت پر مدلل بحث کی گئی ہے اور اُردو میں تذکرہ نگاری کا عہد متعین کیا گیا ہے۔ چنانچہ اس میں میر سے لے کر آزاد تک تقریباً پچیس[۲۵] دستیاب اور موجودہ تذکروں کے نام آئے ہیں۔ ان میں سے عمدہ منتخبہ، عیار الشعرا، تذکرہ شورش، تذکرۂ حیرت اور تذکرہ خاکسار، مقالہ نگار کی نظر سے نہیں گزرے جیسا کہ خود صاحب مقالہ نے اس کا اعتراف کیا ہے۔

تذکرہ خاکسار تو مفقود ہے لیکن "تذکرہ حیرت مولفہ ۱۱۷۴ھ کو اُردو شعرا کے تذکروں میں شمار کرنا مناسب نہیں اس لئے کہ یہ دراصل فارسی شعرا کا تذکرہ ہے جسے قیام الدین حیرت نے "مقالات الشعرا" کے نام سے ۱۱۷۴ھ میں مرتب کیا تھا۔ گارساں دتاسی اور اسپرنگر نے اسے غلطی سے اردو شعرا کا تذکرہ سمجھ لیا ہے۔ اس طرح پچیس میں سے صرف بیس قدیم تذکرے ڈاکٹر سید عبد اللہ کے مقالے میں زیر بحث آئے ہیں۔ اور ان کی تنقیدی و سوانحی اہمیت تفصیل سے واضح کی گئی ہے۔

اُردو تذکرہ نگاری کے تعارف کے باب میں "دستور الفصاحت[۵۲]" کے مرتب مولانا امتیاز علی خاں عرشی کا مقدمہ خصوصاً قابلِ ذکر ہے اس میں عرشی صاحب نے نکات الشعرا سے لے کر آب حیات تک تقریباً پچیس[۲۵] ایسے تذکروں کا تعارف کرایا ہے

۵۱ "دنیائے تذکرہ" مطبوعہ سالنامہ ادب لطیف (لاہور) ۱۹۳۶ء

۵۲ دستور الفصاحت مرتبہ امتیاز علی کا خاں عرشی مطبوعہ رام پور ۱۹۴۳ء

جن سے موصوف نے کتاب مذکور کے حاشیوں کی ترتیب میں مدد لی ہے۔

اب تک تذکروں کے سلسلے میں جن مضامین کا ذکر کیا گیا ہے وہ پندرہ بیس سال پہلے کے لکھے ہوئے ہیں۔ اس کے بعد بعض تذکروں کے مرتبین و مترجمین کے مقدمات بھی دیکھنے میں آئے ہیں لیکن افسوس ہے کہ یہ ہماری معلومات میں کوئی اضافہ نہیں کرتے، مثلاً لکھنؤ یونیورسٹی کے ریسرچ اسکالر ایم۔ کے، کاظمی صاحب نے پچھلے تین سال میں مقدمات وحواشی کے ساتھ بعض تذکروں کے اردو ترجمے اور بعض تذکروں پر تفصیلی مضامین کتابی صورت میں شائع کئے ہیں لیکن ان کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ پندرہ بیس کے سوا دوسرے قدیم تذکرے ان کی نظر سے نہیں گزرے[1]

اس طرح اردو تذکروں پر جو مقالات یا کتابیں اب تک سامنے آئی ہیں ان میں سے کسی میں بھی بیس یا پچیس قدیم تذکروں سے زاید کا ذکر نہیں آیا۔ حالانکہ نکات الشعرا مولفہ ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء سے لے کر آب حیات مولفہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء تک اس سے کئی گنا زاید تذکروں کے حوالے مختلف جگہ نظر آتے ہیں۔ ہم اس نمبر میں پچاس سے زاید اہم تذکروں کا تعارف کرا رہے ہیں لیکن یقین ہے کہ تذکروں کی تعداد اس سے بھی زیادہ ہوگی،

اردو تذکروں کی تقسیم

فارسی تذکروں کی طرح، اُردو تذکروں میں بھی بڑی رنگا رنگی ہے۔ بظاہر وہ ایک ہی غرض سے لکھے گئے ہیں۔ بہ حیثیت مجموعی ان کا تنقیدی اُسلوب اور تحسینی لب و لہجہ بھی ایک سا ہے۔ یہ بھی صحیح ہے کہ اُن میں بعض ایک دوسرے کے جواب یا تقلید میں لکھے گئے ہیں بلکہ یوں کہنا چاہیے کہ بعض نے دوسرے تذکروں کا مواد' بہ ادنیٰ تغیر اپنا لیا ہے۔ اس کے باوجود ان تذکروں میں اکتا دینے والی یکسانگی و یک رنگی نہیں ہے، مؤلف کے مزاج، تبحر علمی، انداز تحریر، علاقہ، ماحول، عہد اور مقامیت کا انفرادی رنگ ان تذکروں میں کم وبیش نظر آتا ہے۔ اس لئے ان تذکروں میں یکسانگی کے باوجود حد فاصل قائم کرنا کچھ مشکل نہیں رہ جاتا۔ چنانچہ ان کی ہیئت و موضوع کو نظر میں رکھ کر ہمارے ناقدین نے انھیں مختلف خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

محی الدین قادری زور مرحوم نے مصنفین کی نوعیت کا لحاظ رکھ کر اردو تذکروں کی تین خاص قسمیں کی ہیں۔

ا۔ وہ جو کسی بڑے شاعر کے نتیجۂ قلم ہیں۔

۲۔ وہ جن کے مصنف خود بڑے شاعر نہیں لیکن بڑے شاعر کے برگزیدہ شاگرد تھے۔

۳۔ وہ جن کے مصنفین کو سخن گو نہیں بلکہ سخن فہم کہنا چاہیئے۔

پہلے قسم کے تذکروں میں عموماً بڑے شاعروں کا ذکر ہے۔ چھوٹے شاعروں کو نظر انداز کر دیا گیا ہے اور سوانح سے زیادہ کلام پر رائے دینے کی کوشش کی گئی ہے۔ دوسری قسم کے تذکروں میں عام خاص سب کا ذکر ہوتا ہے لیکن اپنے استاد، احباب اور اعزا، کے بیان میں طرفداری سے کام لیا جاتا ہے اور مخالفین کی تنقیص کی گئی ہے۔ تیسری قسم کے تذکروں کی تعداد کم ہے لیکن شاعر کا اصلی مرتبہ معلوم کرنے میں ان سے بڑی مدد ملتی ہے"[2]

نگارستان دتاسی، ڈاکٹر عبدالستار صدیقی اور شمس اللہ قادری وغیرہ نے ان تذکروں کو ان کے مواد کے اعتبار سے صرف دو خانوں میں تقسیم کیا ہے۔

ا۔ عام تذکرے جن میں ابتدا سے لیکر معاصرین تک کے حالات ردیف وار یا بلحاظ ادوار جمع کئے جاتے ہیں۔

ب۔ خاص تذکرے جن میں کسی خاص عہد کے شعرا یا خاص صنف کے شعرا یا کسی خاص علاقے کے شاعروں کا ذکر ہوتا ہے۔

---

[1] ملاحظہ ہو "اردو تذکروں میں نکات الشعرا کی اہمیت" ص ۳۷ مطبوعہ دانش محل امین آباد لکھنؤ۔

[2] مقدمہ گلزار ابراہیم از محی الدین قادری زور ص ۳۳

لیکن بعض مقالہ نگاروں نے اپنے مقالے میں تذکروں کی مختلف خصوصیات کے اعتبار سے ذیل کی سات قسمیں ہیں۔
اول　وہ تذکرے جن میں صرف اعلیٰ شاعروں کے مستند حالات جمع کئے گئے ہیں اور ضمناً کلام کا انتخاب بھی دیا ہے۔
دوم　وہ تذکرے جن میں تمام قابل ذکر شعرا کو جگہ دی گئی ہے اور مصنف کا مقصد جامعیت و استیعاب ہے۔
سوم　وہ تذکرے جن کا مقصد تمام شعرا کے کلام کا عمدہ اور مفصل ترین انتخاب پیش کرنا ہے۔ اور حالات جمع کرنے کی طرف زیادہ اعتنا نہیں۔ بیاضیں اور مجموعے اس صنف میں شامل ہیں۔
چہارم　وہ تذکرے جن میں اردو شاعروں کو مختلف طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے اور تذکرے کا مقصد شاعری کا ارتقاء دکھانا ہے۔
پنجم　وہ تذکرے جو شاعری کے ایک مخصوص دور سے بحث کرتے ہیں۔
ششم　وہ تذکرے جو کسی وطنی یا ادبی گروہ کے نمائندے ہیں۔
ہفتم　وہ تذکرے جن کا مقصد محض تنقید سخن اور اصلاح سخن ہے[۱]

یہ تقسیمیں اپنی اپنی جگہ مناسب ہیں، بلکہ ان سے زاید خانوں میں بھی انھیں بانٹا جا سکتا ہے۔ مثلاً گارساں کے تذکرے کو چھوڑ کر اردو تذکروں کے دو گروہ بلحاظ زبان بھی کئے جا سکتے ہیں۔

۱۔　وہ تذکرے جو فارسی زبان میں لکھے گئے ہیں مثلاً نکات الشعراء، گلشن گفتار، تحفۃ الشعرا، مخزن شعرا، عیار الشعرا، ریختہ گویاں، مخزن نکات، چمنستان شعرا، تذکرۃ الشعرا، تذکرہ ہندی گویاں، ریاض الفصحا، گلزار ابراہیم اور گلشن بے خار وغیرہ۔
۲۔　وہ تذکرے جو اردو میں لکھے گئے ہیں مثلاً گلشن ہند، گلدستہ نازنیناں، طبقات الشعرائے ہند، انتخاب دواوین، انتخاب یادگار، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اس تقسیم میں اگر چاہیں تو پہلی قسم کو قدیم طرز کے تذکرے اور دوسری قسم کو جدید طرز کے تذکرے بھی کہہ سکتے ہیں اس لئے کہ اردو میں جو تذکرے لکھے گئے ہیں۔ ان کی روش فارسی تذکروں سے قدرے مختلف ہے اور یہ اول الذکر کی بہ نسبت، ادبی سوانح نگاری تاریخ اور تنقید سے قریب تر ہیں۔

اگر ہم معنوی اعتبار سے ان تذکروں کی خصوصیات پر غور کریں تو یہ ساری تقسیمیں بنیادی طور پر صرف دو خاص گروہوں میں ضم ہو جاتی ہیں اور اس لحاظ سے اردو تذکروں کو متعدد خانوں میں بانٹنے کے بجائے ذیل کے دو گروہوں میں تقسیم کرنا زیادہ مناسب ہوگا

۱۔　بیاضی تذکرے جن کا اصل مقصود انتخاب اشعار ہے۔ اس ذیل میں اردو شعرا کے اکثر تذکرے آجاتے ہیں۔
۲۔　سوانحی تذکرے جن میں شعرا کے حالات جمع کرنے اور ان کے کلام پر تنقیدی نظر ڈالنے کی کوشش کی گئی ہے۔ مثلاً گلزار ابراہیم۔ طبقات الشعرائے ہند، شمیم سخن، گلشن ہند، گلستان سخن اور آب حیات وغیرہ۔

اردو تذکروں کی معنوی حیثیت و اہمیت

پچھلے صفحات میں ہم، فارسی تذکروں کی معنوی حیثیت و نوعیت پر روشنی ڈال چکے ہیں، اردو شعرا کے تذکرے، ان سے کچھ زیادہ مختلف نہیں ہیں بحیثیت مجموعی ان میں وہی خوبیاں اور کمزوریاں نظر آتی ہیں جو فارسی تذکروں میں ملتی ہیں۔ افسوس ہے کہ ان خوبیوں کی طرف بہت کم لوگوں نے توجہ کی ہے ہاں ان کی خامیوں کو اکثر نے بڑے شد و مد سے بیان کیا ہے اور ان میں قدیم تذکرہ نگار و جدید

[۱] شعرائے اردو کے تذکرے رسالہ اردو ۱۹۴۲ء

ناقدین دونوں شامل ہیں۔ میر تقی میر کو یار محمد خاکسار عرف میر کلو سے یہ شکایت ہے کہ :-

"احوال خود را اول از ہمہ نگاشتہ و خطاب خود سید الشعرا پیش خود قرار دادہ"[۱]

فتح علی حسینی گردیزی کو اپنے پیش رو تذکرہ نگاروں سے یہ گلہ ہے کہ :-

"علت غائی تالیف شان خوردہ گیری، ہمسران و ستم ظریفی با معاصراں است۔ در اظہار مافی نفس الامر بایجاز پرداختہ بلکہ از جہت عدم اعتنا و قلت تتبع اکثر نازک خیالاں رنگیں نگار از قلم انداختہ در تصحیح اخبار و تحقیق احوال اعزہ اغلاط صریح بکار بردہ و خطا ہا نمایاں کردہ اند"[۲]

شفیق اورنگ آبادی کو میر تقی میر سے ان کی عیب چینی اور تنقیص کا شکوہ ہے اور قدرت اللہ قاسم ان سے یوں خفا ہیں کہ ... " در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ"[۳]

اسی طرح قطب الدین باطن لکھتے ہیں کہ :-

"گلشن بے خار تالیف نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ یہ حضرت ہیں نوابی پر زلیخا، سب کو حقارت سے یاد کیا اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے"[۴]

بعد ازاں انیسویں صدی کے وسط میں ایک مغربی اسکالر گارساں دتاسی اردو شعرا کے تذکروں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ

"تمام تذکرے ...... بالکل ناکمل ہیں اور عموماً ان میں صرف شاعر کا نام اور اس کے کلام کا انتخاب پایا جاتا ہے۔ لیکن بعض موقعوں پر جہاں حالات و واقعات کی ذرا وضاحت کے ساتھ بیان کیا گیا ہے وہاں بھی شاعر کی پرائیوٹ زندگی یا سال ولادت و وفات کے متعلق ایک حرف بھی بمشکل نظر آتا ہے ...... اور نہ اس کی تالیفات و تصنیفات کا کچھ مذکور نظر آتا ہے اور اکثر تو اس کے صاحب دیوان ہونے کا ذکر بھی نہیں ہوتا ...."

گارساں دتاسی کے مترجم کریم الدین۔ انھیں اعتراضات کو ان الفاظ میں دھراتے ہیں کہ :-

"اکثر جائے ان میں شعرا کا اور کچھ انتخاب اشعار کا لکھا ہے جس کا حال بہت لکھا ہے۔ ان کی پیدائش کی تاریخ نہیں لکھی اور نہ تاریخ وفات کسی کی لکھی ہے۔ اور حالات خانگی ان کے بہت کم لکھے ہیں بلکہ ان کی تصنیفات کا ذکر بھی بہت کم ہے اور یہ بھی بہت کم ہے کہ اس شاعر کا دیوان بھی ہے یا نہیں۔ شاید بہ سبب رشک کے تذکرہ نویس نہ لکھتے ہوں، کیونکہ اگر یہ کہیں گے کہ اس کی تصنیف سے ایک دیوان بھی ہے تو شاید اس سے یہ نتیجہ نکلے کہ وہ بڑا شاعر تھا اور یہ امر ان کو چھپانا منظور ہوتا"[۶]

بعد ازاں تذکرہ نگاری کے آخری دور میں صفا بدایونی صاحب شمیم سخن کو پچھلے تذکرہ نگاروں سے یہ شکوہ ہے کہ وہ شعرا کے

---

۱ نکات الشعرا ص ۱۴۲ مرتبہ حبیب الرحمٰن خاں شروانی

۲ دیباچہ ریختہ گویاں مرتبہ مولوی عبدالحق۔

۳ مجموعہ نغز حصہ دوم مرتبہ حافظ محمود شیرانی ص ۲۳

۴ گلستان بے خزاں ص ۵ مطبوعہ نول کشور لکھنؤ ۱۸۷۵ء

۵ دیباچہ تاریخ ادب ہندوستانی بحوالہ معارف بابت اگست ۱۹۲۲ء

۶ دیباچہ طبقات الشعرائے ہند ص ۱ از کریم الدین و فیلن مطبع العلوم دہلی ۱۸۴۸ء

ذکر میں روایات کو مدنظر رکھتے ہیں اور کلام کا عمدہ انتخاب نہیں دیتے۔ خزینۃ العلوم کے مؤلف درگا پرشاد نادر کو پچھلے تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ ان میں دکنی شعرا کو نظرانداز کیا گیا ہے۔ خود محمد حسین آزاد کو تذکروں پر یہ اعتراض ہے کہ۔

"ان سے نہ کسی شاعر کی سرگزشت کا حال معلوم ہوتا ہے نہ اس کی طبیعت اور عادات و اطوار کا حال کھلتا ہے نہ اس کے کلام کی خوبی اور صحت وسقم کی کیفیت کھلتی ہے نہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ اس کے معاصروں میں اور اس کے کلام میں کن کن باتوں میں کیا نسبت تھی۔ انتہا یہ ہے کہ سال ولادت اور سال وفات تک نہیں کھلتا"[۱]

تذکروں پر مذکورہ بالا اعتراضات خود قدیم تذکرہ نگاروں کی طرف سے کئے گئے ہیں اور اس میں میرتقی میر سے لے کر محمد حسین آزاد تک سبھی شامل ہیں۔ بیسویں صدی عیسوی کے ناقدین میں کلیم الدین احمد، ڈاکٹر احسن فاروقی اور پرنسپل عبدالشکور خصوصیت سے قابل ذکر ہیں۔ ہم اس جگہ صرف کلیم الدین کی رائے نقل کرنے پر اکتفا کرتے ہیں۔

"شاعر کی پیدائش، اس کا خاندان، اس کی زندگی کے مختلف واقعات اس کی تصنیفات اس کی تعلیم و تربیت۔ اس کا ماحول ماحول، ان میں سے کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا"[۲]

اب اگر ہم تذکروں کے قدیم و جدید ناقدین کی رایوں پر بیک وقت نظر ڈالیں اور تذکروں پر کڑی سے کڑی تنقید کو جائز رکھیں تو زیادہ سے زیادہ ان پر حسب ذیل اعتراضات وارد ہو سکتے ہیں:۔

۱۔ تذکروں میں حالات زندگی عموماً بہت مختصر اور انتخابات کلام اکثر طویل ہیں۔
۲۔ سوانح اور شاعر کے انداز سخن گوئی کے سلسلے میں تقریباً سب نے ایک ہی روش اختیار کی ہے۔
۳۔ شاعروں کے حالات میں ان کے سال پیدائش و وفات اور عمر و عہد کا کوئی خاص خیال نہیں رکھا گیا۔
۴۔ ایک شاعر کے اشعار دوسرے شاعر سے یا بعض اشعار کئی کئی شاعروں سے منسوب کر دئے گئے ہیں۔
۵۔ اکثر تذکروں پر ایک دوسرے کی تقلید کا اثر نمایاں ہے اور تازگی و ندرت بہت کم نظر آتی ہے۔
۶۔ شعر کے محاسن میں زیادہ تر صنائع لفظی و معنوی کو اہمیت دی گئی ہے اور حسب ضرورت ان کو ظاہر کیا گیا ہے۔
۷۔ اکثر طرفداری سے کام لیا گیا ہے اور شعرا کی تعریف و تنقیص ذاتی تعلقات کی بنا پر کی گئی ہے۔
۸۔ تنقیدی لب ولہجہ پر جوش اخلاقی غالب ہے اور عموماً سب کو اچھے الفاظ میں یاد کیا گیا ہے۔ زندوں کو درازی عمر کی دعا دی گئی ہے اور متوفین کو مغفرت کی۔
۹۔ اکثر شعرا کے اسلوب و سلیقۂ شعر کے لئے مبہم الفاظ استعمال کئے گئے ہیں۔ جن سے شاعر کی حیثیت واضح نہیں ہوتی۔

لیکن ان خامیوں کے باوجود ان تذکروں کی اہمیت کم نہیں ہوتی۔ ان میں سے جو اعتراضات خود تذکرہ نگاروں کی کی طرف سے وارد کئے گئے ہیں وہ عموماً، رشک و رقابت، معاصرانہ چشمک، شاعرانہ تعلی اور علاقائی تعصبات کا نتیجہ ہیں۔ پھر چونکہ یہ تذکرہ نگار ایک دوسرے کی کمزوریاں گنوانے کے باوجود، اپنے تذکروں کو ان عیوب سے پاک نہیں رکھ سکے اس لئے ان کے بیانات کو چنداں اہمیت دینا مناسب نہیں لیکن جہاں تک جدید ناقدین کے اعتراضات کا تعلق ہے۔ انھوں نے

---

[۱] آب حیات ص۴

[۲] اردو شاعری پر ایک نظر ص۱۳۱

قدیم تذکرہ نگاروں کے ساتھ انصاف نہیں کیا۔ ہمیں تذکروں پر تنقیدی و تحقیقی قلم اٹھاتے وقت اس بات کو نظر انداز نہ کرنا چاہیے کہ وہ ایک ایسے عہد، ماحول اور ادبی فضا میں لکھے گئے ہیں جس میں نقد شعر اور سخن فہمی کا معیار آج کے معیار سے بالکل مختلف تھا۔ ان تذکرہ نگاروں کے سامنے، قدیم فارسی تذکروں کے سوا، ادبی تنقید، سوانح اور تنقید کے وہ جدید اصول یا نمونے موجود نہ تھے جن کی آڑ لے کر آج انھیں مطعون اور کم رتبہ خیال کیا جاتا ہے۔ اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی کے مذاق ادب، طرز تنقید، اور انداز تذکرہ نگاری کو بیسویں صدی عیسوی کے نقطۂ نگاہ سے جانچنا کسی طرح مناسب نہیں۔ چنانچہ جو لوگ قدیم تذکروں کو آج کے معیار یا اپنے خاص رجحانات و معتقدات کے تحت دیکھیں گے انھیں ضرور مایوسی ہوگی البتہ جو لوگ ان تذکروں کو اس خاص فضا میں لے جاکر دیکھنے کی کوشش کریں گے جن میں وہ لکھے گئے ہیں تو ہمیں یقین ہے کہ ایک دو نہیں انھیں سیکڑوں باتیں کام کی مل جائیں گی، ایسا معلوم ہوتا ہے کہ انھیں ہمارے جدید نقادوں نے قدیم تذکروں کا بالاستیعاب مطالعہ نہیں کیا اور چند تذکروں پر سرسری نظر ڈال کر رائیں قائم کرلی ہیں ورنہ کم از کم انھیں اس بات کا اندازہ ضرور ہوجاتا ہے کہ تذکروں پر جو اعتراضات کئے جاتے ہیں وہ ہر ایک پر منطبق نہیں ہوتے۔ ان میں یقیناً ایسے تذکرے بھی ہیں جن میں سوانح کے باب میں کچھ زیادہ احتیاط و توجہ سے کام نہیں لیا گیا لیکن انھیں تذکروں میں ایسے بھی موجود ہیں جن میں شعرا کے حالات زندگی کو احتیاط سے جمع کرنے، شعرا کے ادوار قائم کرنے، ہر دور کی شاعرانہ خصوصیات اُجاگر کرنے، شعرا کی ولدیت و سکونت کی نشاندہی کرنے، ان کے اساتذہ و تلامذہ کے نام دینے اور ان کے سنین وفات و پیدائش کے اندراج کرنے میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ ایسے تذکروں میں گلزار ابراہیم گلشن ہند، گلستانِ سخن، شمیم سخن اور خزینۃ العلوم کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ تنقیدی رایوں کے سلسلے میں — نکات الشعرا، گلشنِ بے خار اور آبِ حیات کو کسی طرح نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ علاوہ ازیں تذکروں کی جو کمزوریاں اور گنوائی گئی ہیں وہ کسی ایک تذکرے میں مجتمع نہیں بلکہ متعدد تذکروں میں بٹی ہوئی ہیں۔ بعض میں اشعار کے انتخاب کا اہتمام کیا گیا ہے۔ بعض میں حالات زندگی کو اہمیت دی گئی ہے۔ بعض میں ولدیت و سکونت کا ذکر ضرور کیا گیا ہے بعض میں استاد شاگرد کے نام خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں۔ بعض میں شعرا کے کلام پر رائیں ضرور دی گئی ہیں بعض میں معاصرانہ ادبی فضا پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ اس طرح اگر کسی خاص شاعر کے متعلق مختلف تذکروں کے اقتباسات جمع کریں تو ہمیں یقین ہے کہ اس کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آجائے گی، بات یہ ہے کہ اردو شعرا کے تذکرے بے شمار ہیں ان میں اچھے بھی ہیں اور برے بھی۔ بعض ایسے اعلیٰ درجے کے تذکرے موجود ہیں جن میں شاعروں کے حالات اور واقعات نہایت صحیح ہیں بالخصوص معاصرین کے متعلق ان کی معلومات ہر طرح قابل اعتبار ہے بعض میں تنقیدی پہلو بھی معیاری ہے۔[1]

اردو تذکروں کی تنقیدی اہمیت

اس امر سے انکار ممکن نہیں کہ اردو میں ادبی تنقید کی داغ بیل تذکرہ نگاروں کے ہاتھوں پڑتی ہے۔ تذکروں میں چونکہ شعرا کے حالات میں ایجاز و اختصار سے کام لیا جاتا ہے۔ اس لئے کسی شاعر یا اس کے کلام کے متعلق مفصل تنقیدی رائے کی تلاش تو بے سود ہوگی لیکن ان میں کلام کے حسن و قبح پر اجمالاً ایسی رائیں ضرور مل جاتی ہیں جنھیں تنقیدی نقوش و اشارات کے سوا کسی اور چیز سے تعبیر نہیں کر سکتے۔ یہ تنقیدی اشارات بھی عموماً کلام کی ظاہری صورتوں سے بحث کرتے ہیں اور معنوی خصوصیات کو ہاتھ نہیں لگاتے، لیکن اس سے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی شعور پر حرف نہیں آتا۔ بات یہ ہے کہ یہ تذکرے جس ادبی ماحول اور شاعرانہ فضا میں لکھے گئے ہیں اس میں آجکل کی طرح موضوع و مواد کو کچھ زیادہ اہمیت حاصل نہیں تھی بلکہ عربی و فارسی شاعری اور تنقید کے زیر کلام کی ظاہری صورت ہی کو سب کچھ سمجھا جاتا تھا۔

---

[1] معیار شعر و سخن از ڈاکٹر ابواللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۲ء ص ۹۷

اس وقت عربی فارسی کے کون سے تنقیدی اصول مروج تھے اور شعر و ادب کو اس وقت کن معیاروں پر پرکھا جاتا تھا اس کا بھی مجمل ذکر سن لیجئے۔ عربی کا مشہور ادیب اور نقاد ابوالفرج قدامہ جس کی تنقیدی رائے کو شعر و سخن کے سلسلے میں آج تک کسی نہ کسی طور پر اہم خیال کیا جاتا ہے۔ اور جس کا سکہ، سترہویں اور اٹھارویں صدی کے عربی فارسی ادب پر چل رہا تھا رقمطراز ہے کہ :-

"طرز بیان شعر کا اصلی جزو ہے۔ مضمون و تخیل کا بجائے خود فاحش ہونا شعر کی خوبی کو زائل نہیں کرتا۔ شاعر ایک بڑھئی ہے لکڑی کی اچھائی برائی اس کے فن پر اثر انداز نہیں ہوتی"

"بہترین مذہب غلو و مبالغہ ہے اور یہی وہ طریقہ ہے جس کی طرف سخن شناس اور بافہم شعرا کا میلان رہا اور بعض کا خیال تو مجھے یہ معلوم ہوا کہ اُن کا قول یہ ہے کہ سب سے بہتر وہ شعر ہے جس میں سب سے زیادہ کذب ہو......... مبالغہ کرنا حد اوسط پر اکتفا کرنے کے بہ نسبت زیادہ بہتر ہوتا ہے"[1]

اسی طرح عربی کا دوسرا مشہور و مقبول ناقد ابن رشیق لکھتا ہے کہ :-

"ادائے معنی کے لئے نئے نئے انداز نکالنا اور ایک ایک بات کو کئی کئی طرح ادا کرنا شاعرانہ کمال ہے گویا معانی پانی ہیں اور الفاظ کی ترکیب بہ منزلہ گلاس۔ گلاسوں میں کوئی سیمیں ہے، کوئی طلائی۔ کوئی خزف کا ہے کوئی صدف کا۔ کوئی پتھر کا کوئی کانچ کا۔ پانی یعنی معانی بہر حال وہی ایک ہیں جو مختلف ترکیبوں اور اندازوں میں کانوں کے واسطے سے نفس کے سامنے آتے ہیں اور اگرچہ تشنگی طلب کو وہی بجھاتے ہیں لیکن گلاسوں کی رنگارنگی ایک لطف مزید دے جاتی ہے .... شعر کی عبارت چار چیزوں سے اٹھتی ہے لفظ، وزن، معنی و قافیہ پس اس کی حد ہے"[1]

ان اقتباسات سے صاف ظاہر ہے کہ قدیم عربی ناقدین اگرچہ معنی کی اہمیت کے بھی قایل تھے لیکن ان کی تنقید کے معیار و اصول عموماً الفاظ ہی سے تعلق رکھتے تھے اور کلام پر ادنیٰ و اعلیٰ ہونے کا حکم انہیں اصول کے پیش نظر لگایا جاتا تھا لفظی تنقید کا یہ شعبہ بعد کو فن بلاغت کے نام سے منسوب ہوا اور اس میں علم معانی و بیان کے وہ سارے اجزا اور لوازم شامل ہو گئے جنھیں صنائع لفظی و معنوی، استعارات و تشبیہات، کنایہ و مجاز عروض و قواعد اور ردیف و قافیہ اور بعض دوسری لسانی و لغوی تشریحات کا نام دیا جاتا ہے۔ گویا تنقید شعر، عربوں کے نزدیک تخلیق شعر کی طرح ذوقی اور وجدانی چیز تھی اور بقول ڈاکٹر شوکت سبزواری اُن کی نگاہ میں شعر کی خوبیاں یہ تھیں کہ زبان کے اعتبار سے سادہ اور رواں ہو اس کی بندش میں چستی اور متانت پائی جاتی ہو الفاظ قلیل اور معنی کثیر ہوں، تکلف اور آورد سے پاک ہو اور تشبیہات میں ندرت اور تغزل میں رقت پائی جاتی ہو[2]...... رفتہ رفتہ ان تنقیدی معیاروں نے میکانکی صورت اختیار کر لی اور شعر میں معنی کو لفظ کا تابع بنا کر پرکھا جانے لگا۔ یہ اصول عربوں کے اثر سے فارسی ادب پر بھی اثر انداز ہوئے اور فارسی شاعری پر سب سے پہلے قلم اٹھانے والے ادیب نظامی عروضی سمرقندی نے مجمع النوادر میں اس بات کا اظہار کیا کہ مذاق شعر و سخن میں پختگی اور لطف و تاثیر پیدا کرنے کے لئے ضروری ہے کہ اوائل عمری ہی میں شاعر کی نظر سے کم از کم بیس ہزار اشعار گزر جائیں اور علم عروض پر قابو حاصل ہو جائے اس لئے کہ نظامی سمرقندی کے نزدیک :-

"شاعری صناعتے است کہ شاعر بداں صناعت اتساق مقدمات موہومہ کند والتیام نباسات منتج براں وجہ معنی خرد

---

[1] کتاب العمدہ بحوالہ اردو تنقید کی تاریخ۔
[2] نگار انتقاد نمبر صفحہ ۶۲-۶۳ جنوری ۱۹۴۶ء

بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خرد، نیکو را در خلعت زشت باز نماید و زشت را در صورت نیکو جلوہ کند و بہ ایہام قوت
ہائے غضبانی و شہوانی را برانگیزد تا بداں ایہام طباع را انقباضے و انبساطے بود و امور عظام را در نظام عالم سبب شود[1]"

ان خیالات کا یہ نتیجہ ہوا کہ شاعری کو محسوسات و جذبات کی ترجمانی کے بجائے سیاہ کو سفید اور سفید کو سیاہ، جھوٹ کو سچ اور سچ کو جھوٹ بنا کر ظاہر کرنے کا وسیلہ سمجھ لیا گیا، چنانچہ رشید الدین وطواط۔ نے عربی فن نقد کی تقلید میں ایک ضخیم کتاب علم بدیع پر فارسی زبان میں لکھی اور اس میں صنائع لفظی و معنوی کو شعر کے حسن و اثر کا سبب قرار دیا[2] کم و بیش لفظی تنقید کے یہی مباحث شمس قیس رازی کے یہاں زیر بحث آئے ہیں بلکہ اس نے وطواط کے مقابلے میں اس سے زیادہ تفصیل سے ردیف و قافیہ، عروض اور علم معانی و بیان کے دوسرے لوازم کو کلام کے محاسن خاص میں شمار کیا[3]

غرض کہ جس وقت اردو فارسی شعرا کے تذکرے مرتب ہو رہے تھے اس وقت عربی و فارسی تنقید کے محور، موضوع، مواد یا معنی نہیں بلکہ ہیئت الفاظ اور علم بیان کے لوازم تھے۔ اس لئے تذکرہ نگاروں کے تنقیدی لب و لہجہ کو اس وقت کے مروج معیار تنقید سے ہٹ کر دیکھنا مناسب نہ ہوگا بلکہ ہمیں اُن کی تنقیدی قدر و قیمت متعین کرنے کے لئے لفظی تنقید کے ان اُصول و ضوابط کو سامنے رکھنا ہوگا جو انیسویں صدی کے وسط تک شعر و ادب کا پیمانہ خاص خیال کئے جاتے تھے، چنانچہ اگر ہم شعرائے اُردو کے تذکروں کو قدیم فن نقد کی روشنی میں دیکھیں تو اندازہ ہوگا کہ اختصار و ایجاز کے باوجود اُن میں تنقیدی مواد کی کمی نہیں ہے۔ نکات الشعراء و مخزن نکات سے لے کر شمیم سخن و آب حیات تک تنقیدی شعور و اُصول کا ایک ارتقائی سلسلہ ہے جو وقت اور ماحول کے تقاضوں کے ساتھ ساتھ الفاظ کے معنی کی طرف اور ہیئت سے موضوع کی طرف بڑھتا گیا ہے۔ سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگار میر، گردیزی، قائم، میر حسن، لچھمی نرائن شفیق اور حمید اورنگ آبادی وغیرہ۔ تنقیدی شعور سے بیگانہ نہیں ہیں۔ ذوقی اور وجدانی تنقید کے ان اصولوں کی کارفرمائی ان کے تذکروں میں ملتی ہے جو عربی و فارسی کے زیر اثر اس وقت عموماً مروج تھے۔ اس سے زیادہ ان تذکرہ نگاروں سے توقع کرنا ان کے ساتھ ناانصافی ہے۔ لیکن اٹھارہویں صدی کے اوائل میں علم و ادب کی روشنی اور فورٹ ولیم کالج کی تحریک نے جہاں برصغیر کے عام ادبی شعور کو متاثر کیا ہے وہاں اس زمانے کے ناقدین یعنی تذکرہ نگاروں کے انداز فکر اور اسلوب نگارش پر بھی نمایاں اثر ڈالا ہے۔ چنانچہ، گلزار ابراہیم، طبقات الشعرائے ہند، گلستان سخن، گلشنِ بے خار، شمیم سخن اور آب حیات کے تنقیدی لب و لہجے میں یہ اثرات اکثر جگہ نظر آتے ہیں اور صاف پتہ چلتا ہے کہ اُردو کے ان تذکرہ نگاروں کا تنقیدی شعور، عربی فارسی کے قدیم مروج معیاروں اور سترہویں صدی عیسوی کے تذکرہ نگاروں سے الگ اپنی راہ نکالنے کی کوشش میں لگا ہوا ہے۔ اس لئے کلیم الدین صاحب کی یہ رائے درست نہیں معلوم ہوتی کہ ان تذکروں کی اہمیت محض تاریخی ہے، یہ دنیائے تنقید میں کوئی اہمیت نہیں رکھتے۔"

افسوس ہے کہ کلیم الدین تذکروں کی تنقید کو سترھویں اور اٹھارویں صدی عیسوی کے تنقیدی معیار کے بجائے بیسوی صدی عیسوی بلکہ اپنے ذاتی معیار کی روشنی میں دیکھتے ہیں۔ ورنہ ان تذکروں میں تنقیدی شعور کی اتنی کمی نہیں ہے جتنی کہ انھیں نظر آتی ہے اگر ہم عربی و فارسی کے مذکورہ بالا مروج اصول تنقید کو نظر میں رکھیں تو اندازہ ہوگا کہ ہمارے قدیم ترین تذکرہ نگار، میر، قائم اور میر حسن

---

[1] مجمع النوادر چاپ تہران
[2] حدائق السحر فی دقائق الشعر از رشید الدین وطواط
[3] المعجم فی معاییر الاشعار العجم۔

اور مصحفی۔ سبھی ان اصولوں کا احساس رکھتے ہیں۔ مثال کے طور پر میرؔ نے نکات الشعرا میں تنقید کے جن اصولوں پر بار بار زور دیا ہے۔ اُن میں:۔

۱۔ ربطِ کلام
۲۔ خوش فکری
۳۔ تلاشِ لفظِ تازہ
۴۔ صفائی گفتگو
۵۔ ایجادِ مضامین
۶۔ تہ داری
۷۔ دردمندی
۸۔ طرزِ خاص

شامل ہیں[1] اور ان اصولوں کی پاسداری تقریباً ہر قدیم تذکرہ نگار کے یہاں نظر آتی ہے۔ ہر چند کہ ان اصول پر مفصل بحث کہیں نہیں کی گئی اور نہ تذکروں میں اس کی گنجائش تھی۔ لیکن اشارات کی صورت میں یہ جگہ جگہ ملیں گے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی ان اشارات کا تفصیلی جائزہ لیتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "تذکروں میں ان تنقیدی اشاروں کی بڑی اہمیت ہے۔ ان کا تجزیہ کرنے کے بعد پتہ چلتا ہے کہ یہ چار عناصر سے مرکب ہیں اوّل شاعری کے کلام پر رائے۔ دوم فارسی شاعروں سے مقابلہ۔ سوم کلام پر اصلاح چہارم اس زمانے کی ادبی تحریکوں پر اشارے اس کے علاوہ بعض تذکرے ایسے بھی ہیں جن میں شعر و شاعری کے متعلق فنی مباحث بھی مل جاتے ہیں[2]"

ان امور سے بقول ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی پتہ چلتا ہے کہ "ابتدائی دور میں بھی فارسی سے اُردو میں کام لینے کی حدود مقرر تھیں جن کا سمجھنا سلیقہ شعر گوئی کے لئے ضروری تھا۔ اُردو شعرا کے جتنے بھی تذکرے ہیں ان میں ایسے اشارات بہت صاف اور واضح ہیں جن سے یہ معلوم کرنا آسان ہے کہ دورِ قدیم میں شعر و شاعری کا مذاق کیا تھا کن اصولوں کو ملحوظ رکھا جاتا تھا بالفاظ دیگر مروجہ معیار تنقید کیا تھا جس پر شاعر اپنے کلام کو پرکھتے تھے[3]"

تذکرہ نگاروں کے یہ تنقیدی اشارے اور فنی مباحث جن کا تعلق زیادہ تر زبان و بیان سے ہے خواہ کتنے ہی پرانے کیوں نہ ہو جائیں لیکن جب تک ادب، الفاظ کا فن رہے گا ان کی اہمیت کو نظری اور عملی دونوں قسم کی تنقیدوں میں کسی طرح بھی نظر انداز نہیں کیا جا سکتا۔ وقت کے تقاضے تنقید میں ان کے دخل کو کم کر سکتے ہیں لیکن سرے سے انھیں خارج نہیں کر سکتے۔ شعر و ادب کے سلسلے میں وہ شروع سے تنقید کا جزو رہے ہیں اور آئندہ بھی رہیں گے، جدید تنقید خواہ کوئی صورت اختیار کرے۔ اس کے اصول خواہ کتنے ہی بدل جائیں، موضوع و مواد کو ہیئت و صورت کو خواہ کتنی ہی برتری حاصل ہو جائے، تنقید سے "ذریعہ اظہار" یعنی الفاظ کی وقعت کم نہ ہوگی۔ انھیں پہلے بھی اہم خیال کیا جاتا تھا اور آج بھی اہم خیال کئے جاتے ہیں۔ چنانچہ نیاز فتحپوری لکھتے

---

[1] "معیار شعر و سخن" از ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی مطبوعہ نگار انتقاد نمبر ۱۹۴۲ء ص۶۸
[2] اردو تنقید کا ارتقاء ص۹۳
[3] غزل اور متغزلین ص۴۵

ہیں کہ "یہ بالکل درست ہے کہ شاعری کی اصل روح جذبات کا اظہار ہے جسے آجکل کی اصطلاح میں داخلی بھی کہتے ہیں لیکن اگر طریق اظہار ناقص یا پیش پا افتادہ ہو تو شعر معیار سے گر جائے گا۔ اسی طرح خارجی شاعری کو لیجئے جس کا انحصار زیادہ تر محاکات یا ظاہری نقاشی پر ہے کہ اگر اس کے خطوط اچھے نہ ہوں گے تو وہ بھی پسند نہ کی جائے گی۔ اس لئے میرے نزدیک بنیادی چیز طریق اظہار ہے جس پر محاسن شعری کا انحصار ہے خواہ شاعری داخلی ہو یا خارجی"[۱] ڈاکٹر سید عبداللہ لکھتے ہیں کہ "بعض لوگ زبان کی صحت کے مسئلہ کو لفظی حرف گیری کے نام سے یاد کرتے ہیں لیکن سچ یہ ہے کہ یہ خیال صحیح نہیں ادب اور تحریر کی ہر قسم میں زبان کی صحت کی بڑی اہمیت ہے بلکہ ناگزیر حیثیت رکھتی ہے۔ غور کیجئے تو یہ صاف ظاہر ہوگا کہ کوئی ادبی تحریر اپنے اظہار و ابلاغ میں اس وقت تک کامیاب نہیں ہو سکتی جب تک اس کے وسائل اظہار بلیغ اور کامیاب نہیں ہو پاتے اور ادب کا واحد وسیلہ اظہار زبان و بیان ہے کسی نے کسی کو کوئی ایسا مصور دیکھا ہے جو اپنے رنگوں کی صحیح ترتیب و ترکیب کے بغیر کامیاب تصویر بنانے کا مدعی ہوا ہے اور اگر ایسا کوئی ہے تو وہ یقیناً ژولیدگی تصور کا مریض ہے۔ یہی حال شاعری اور ادب کا ہے کہ اس میں زبان و بیان کی بلاغت کے بغیر کامیاب نظم یا نثر لکھنے کا دعویٰ صرف وہی کر سکتا ہے جو پتنگ اڑانے کا عادی ہے مگر ڈور کے بغیر"[۲] رشید حسن خاں کا خیال ہے کہ "صحیح الفاظ اور مناسب طرز ادا کا انتخاب ایک ایسے شخص کے خیالات کو خواہ ان میں کتنی ہی اجنبیت ہو۔ دوسرے مختلف الخیال لوگوں تک پہنچانے کا واحد ذریعہ ہیں، اگر دونوں اجزا میں سے ایک جزو بھی ناقص ہے۔ اس صورت میں نہ بات بنے گی نہ دوسرے تک پہنچے گی"[۳]

ان تفصیلات سے یہ ظاہر کرنا مقصود تھا کہ شعرائے اردو کے تذکروں میں جو تنقیدی اشارات کے اصول کار فرما نظر آتے ہیں، وہ بے وقعت نہیں ہیں۔ ان کی اہمیت آج بھی مسلم ہے اور اگر کوئی شخص اس نقطۂ نگاہ سے قدیم تذکروں کا تفصیلی مطالعہ کرے گا تو یہ صرف یہی نہیں یہ تذکرے اپنے وقت کے مذاق سخن اور طرز تنقید کے نمائندے نظر آئیں گے بلکہ ان کی دائم و قائم تنقیدی اہمیت کا اعتراف بھی کرنا ہوگا۔

تذکروں کی سوانحی اہمیت

ادبی تنقید کی طرح اردو میں ادبی سوانح نگاری کے ابتدائی نقوش بھی انھیں تذکروں میں ملتے ہیں۔ چنانچہ قدیم شعرا کی زندگی اور سیرت و شخصیت کے متعلق جتنی کتابیں یا مقالات اب تک مرتب ہوئے ہیں، یا ولی کے عہد سے لے کر انیسویں صدی کے اواخر تک شعرا کے متعلق جو واقعات و حالات سامنے آئے ہیں، ان سب کا سرچشمہ یہی تذکرے ہیں۔ دکنی شعرا سے لے کر شمالی ہند کے ممتاز شعرا درد، حاتم، سودا، میر یقین، قاسم، مصحفی، انشا، آتش، ناسخ، جرات، ممنون، میر حسن، تاباں، نواب مرزا، غالب، مومن، ذوق، نسیم، انیس، دبیر اور ظفر وغیرہ کے کلام و زندگی کی جتنی تصویریں آج ہمارے سامنے ہیں وہ انھیں تذکروں کی مدد سے تیار کی گئی ہیں، اور یقین ہے کہ آئندہ بھی قدما پر جو کچھ لکھا جائے گا تذکروں کے سہارے لکھا جائے گا۔ یہ مانا کہ شعرا کی زندگی و سیرت کے متعلق تذکرہ نگاروں کے بیانات میں بعض جگہ اعتدال و توازن کی کمی ہے اور گمان ہوتا ہے کہ انھوں نے کہیں کہیں باہم رفاقت و رقابت کے زیر اثر بیجا تعریف یا تنقیص سے بھی کام لیا ہے۔ لیکن سارے تذکروں کا یہ حال نہیں ہے۔ ان تذکرہ نگاروں میں بہت سے ایسے ہیں جنھوں نے

---

[۱] نگار جنوری ۱۹۶۴ء

[۲] نگار نیاز نمبر حصہ اول ص ۱۰۲

[۳] نگار نیاز نمبر ص ۲۲۵

لاگ اور لگاؤ دونوں سے بے نیاز رہ کر شعرا کے حالات و کلام پر تبصرے کئے ہیں۔ ان کی تحریروں میں اخلاقی رواداریوں کی پاسداری کے باوجود، بے باکی، حق بیانی، اور اعتدال کی مثالیں ملتی ہیں۔ ایسے تذکروں میں نکات الشعرا، تذکرہ الشعرا (میر حسن) گلشن بیخار، گلزار ابراہیم خوش معرکہ زیبا، عمدہ منتخبہ، شمیم سخن اور آب حیات وغیرہ کے نام آسانی سے لئے جا سکتے ہیں۔ ان میں جو کچھ لکھا گیا ہے اکثر بے رو رعایت لکھا گیا ہے۔ ملاقاتی لگاؤ، رشتہ شاگردی و استادی، گروہ بندی اور معاصرانہ نوک جھوک کے باوجود، ان کی رایوں میں توازن پایا جاتا ہے۔ وہ بے سبب ہر جگہ اپنے حریفوں کو نیچا دکھانے یا دوستوں کو اوپر اٹھانے کی کوشش نہیں کرتے۔ دوستی یا دشمنی کے باوجود، وہ عموماً خدا لگتی کہتے ہیں۔ سودا و میر کی چوٹیں۔ مصحفی و انشا کے معرکے کس سے چھپے ہوئے ہیں۔ لیکن میر و مصحفی نے اپنے تذکروں میں انشا و سودا کے متعلق کوئی ایسی بات نہیں لکھی جو ان کے مرتبۂ شاعرانہ کے منافی ہو۔ اسی طرح ان تذکرہ نگاروں نے اپنے متعلق جو کچھ لکھا ہے اس میں عام شعرا کی طرح، شاعرانہ تعلی سے کام نہیں لیا بلکہ اکثر نے اپنا حال بڑے انکسار سے لکھا ہے۔ اور اپنے لئے ہر جگہ " احقر، فقیر، حقیر، کمترین، خاکسار اور " عاجز و بے نوا " وغیرہ کے الفاظ استعمال کئے ہیں، ان باتوں سے اندازہ ہوتا ہے کہ تذکرہ نگاروں نے اس غیر جانب داری کو حتی الوسعیٰ برتا ہے۔ جس کے بغیر سوانح نگاری معتبر نہیں رہتی۔

تذکروں کے سوانحی پہلو کے سلسلے میں بعض ناقدین کا خیال ہے کہ " تذکروں میں شاعر کی پیدائش، اُس کا خاندان، اُس کی زندگی کے مختلف واقعات، اس کی تفصیلات، اس کی تعلیم و تربیت اس کا ماحول، اُن میں کسی کے متعلق کافی تشفی بخش سامان نہیں ملتا۔ تذکرہ نویسوں میں یہ قدرت نہیں کہ اِن واقعات کو اس طرح بیان کریں کہ شاعر کی تصویر میں جان آجائے اور بولنے لگے "[1]

یہ اعتراضات جیسا کہ پچھلی سطور میں ہم خود اظہار کر چکے ہیں، بڑی حد تک درست ہیں۔ لیکن سوال یہ ہے کہ آج بھی وہ کونسی ادبی تاریخ یا تنقیدی کتاب ہے جس میں کسی شاعر یا ادیب کے متعلق یہ ساری تفصیلات ایک جگہ مل جاتی ہوں اور اس انداز سے کہ اس کی جیتی جاگتی اور منھ بولتی تصویر سامنے آجاتی ہو۔ اس لئے اٹھارویں اور انیسویں صدی عیسوی میں جبکہ آمد و رفت، رسل و رسائل، نشر و اشاعت اور کتابت و طباعت کے ذرائع بہت محدود تھے اور کتابیں عموماً ذاتی ذوق و شوق اور تسکین کے لئے لکھی جاتی تھیں۔ ان تذکرہ نگاروں سے یہ مطالبہ کرنا کہ وہ مستند سوانح حیات کے ساتھ کسی شاعر کی منھ بولتی تصویر پیش کریں، نامناسب ہے۔ ہاں کچھ تصویری خاکے اور رنگ ان تذکروں میں ضرور مل جائیں گے اور اگر ہم کسی شاعر کی مکمل تصویر دیکھنا ہی چاہیں تو مختلف تذکروں کی مدد سے بہ آسانی تیار کر سکتے ہیں۔ جن بزرگوں نے قدیم شعرا کے تذکرے مرتب کئے ہیں اور ان پر تفصیلی مقدمات لکھے ہیں۔ انھوں نے اس قسم کے سوانحی خاکوں کی بہترین مثالیں ہر تذکرے کے سلسلے میں درج کی ہیں۔ ہم اُن کی تفصیل میں اس جگہ نہیں جانا چاہتے۔ لیکن اتنی بات بدیہی ہے کہ تذکرہ نگاروں نے جو سوانحی خطوط پیش کئے ہیں وہ بنیادی اور اصلی ہیں۔ اس لئے کہ اکثر تذکرہ نگاروں نے عموماً انھیں شعرا کی تفصیل دی ہے۔ جن سے وہ ذاتی طور پر یا کسی دوست کے ذریعہ واقف تھے اس کے برعکس جن سے وہ باخبر نہ تھے، ان کے متعلق اپنی لاعلمی کا صاف اظہار کر دیا ہے۔ ذاتی واقفیت جس کے بغیر سوانحی مواد میں جان نہیں آتی تذکرہ نگاروں کا اصل ماخذ ہے اور اسی ماخذ کی بدولت معاصرین کی زندگی کے متعلق ان کی رائیں آخر اس درجہ وقیع ہو جاتی ہیں کہ ہم انھیں کسی طرح نظر انداز نہیں کر سکتے۔ حقیقت یہ ہے کہ اُردو میں تحقیق کی اکثر گتھیاں انھیں تذکروں نے سلجھائی ہیں۔ مثال کے طور پر میر تقی میر کی شاعری داخلی طور پر صاف پتہ دے رہی تھی کہ وہ کسی پری تمثال کے تیر عشق کے گھائل تھے۔ لیکن خارجی شہادت

---

[1] اردو تنقید پر ایک نظر از کلیم الدین

کے بغیر کسی میں ہمت نہ تھی اس صوفی منش، شاعر پر عشق بازی کی تہمت لگاتا۔ نتیجۃً دوسرے غزل گو شعرا کی طرح ان کے رنگ مجازی کو بھی حقیقت کا ایک رُخ خیال کیا جاتا تھا لیکن جب ایک تذکرہ نگار نے میر کے متعلق یہ انکشاف کیا کہ:۔

"میر با پری تمثالے کہ از عزیزانش بود، در پردہ تعشق طبع میل خاطر داشت"[1]

تو میر کی شاعری کا مفہوم ہی بدل گیا ہے۔ اسکی شاعری زندگی سے فرار کا نتیجہ خیال کی جاتی تھی۔ لیکن تذکروں کے مطالعہ کے بعد اس کا ہر شعر زندگی کے مسائل میں گتھا ہوا نظر آنے لگا۔

اسی طرح دوسرے شعرا کی نجی زندگی کے متعلق ان تذکرہ نگاروں نے بعض ایسے راز فاش کر دئے ہیں جو شاعر کی شخصیت و کلام دونوں کی تفہیم کے لئے ضروری تھے لیکن ہماری نظر سے اوجھل تھے، چند مثالیں دیکھئے:۔

۱۔ "میر حسن کو بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بہ پاس خاطر معشوقہ مثنوی بے نظیر تصنیف کی"۔ (خوش معرکہ زیبا)

۲۔ "آفتاب رائے رسوا۔ بریک پسر کمبوہ متو نام تعشق پیدا کردہ بود"۔ (نکات الشعرا)

۳۔ "میاں عبدالحئی تاباں المتخلص بہ تاباں۔ در وقت خویش نظیرے نہ داشت، سید زادہ بود بکمال حسن و وجاہت" "تمام عالم فریفتہ حسن او بود بلکہ گرم بازاری ریختہ از اں بہ شعلہ رسید و بالاشد اکثر اشخاص ایں فن را وسیلہ ساختہ دخیل صحبت اومی شدند۔۔۔۔ عاشق معشوق مزاج بریک طفلے سلیمان نام تعشق داشت"۔ (تذکرۃ الشعرا)

۴۔ "جعفر علی خاں زکی۔۔۔ ذہن وذکا وطبع رسا داشت سرائی رام راجہ برو تعشق داشت"۔ (نکات الشعرا)

۵۔ "امت الفاطمہ بیگم نام تھا، صاحب جی کے نام سے مشہور تھیں، حسن و صفات میں مثل آفتاب تھیں، اپنے معالجے میں مومن خاں سے سابقہ پڑا۔۔۔ خاں موصوف کی مثنوی قول غمیں انکیں کے حسن و جمال کی شرح ہے"۔ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۶۔ "خواجہ حسن دہلوی بخشی نام ایک رنڈی ارباب نشاط سے ہے اس پر مرتے ہیں اور اکثر نام اس کا مقطع میں غزل کے داخل کرتے ہیں"۔ (گلشن ہند)

۷۔ میر مظفر علی آزاد دہلوی درہنگامے کہ بہ نزاکت نام کنیزے عاشق و منازعہ با پنا بیگم داشت معاملہ او مرجوع با حقیر بود" (گلشن ابراہیم)۔

۸۔ "فضایل علی خاں بے تید تخلص جوان محمد شاہی بود خوش خوراک خوش رو وخوش پوشاک بایکے از تبان ہند تعشق پیدا کردہ بود"۔ (تذکرۃ الشعرا از میر حسن)

۹۔ نزاکت تخلص رحجو نام، نازنوں کی بت بازاری ستم شعاری ہے جو شیفتہ مرحوم صاحب گلشن بے خار کی دوستداری سے شاعری میں نام پا گئی"۔ (تذکرۃ النسا مولفہ نادر)

ان میں سے، میر تقی میر، میر حسن اور شیفتہ خود تذکرہ نگار ہیں لیکن انھوں نے اپنے تذکروں میں اپنے معاشقوں کا سراغ نہیں دیا، پھر بھی دوسرے تذکرہ نگاروں نے راز کو راز نہ رہنے دیا اور وہ سب کچھ کہدیا ہے جو ایک بے لاگ سوانح نگار ہی کہہ سکتا ہے۔ ڈاکٹر سید عبداللہ نکات الشعرا کے متعلق لکھتے ہیں کہ "تنقید سخن کے علاوہ مختلف اشخاص کی سیرت کے متعلق اس قدر برہنہ اور واشگاف رائیں

---

[1] بہار بے خزاں، از احمد حسین سحر۔

پائی جاتی ہیں۔ جن کو پڑھ کر واقعی حیرت ہوتی ہے۔ ایک تو یوں بھی یہ بات زمانے کی فضا کے خلاف تھی، پھر یہ بات اور بھی مستزاد ہوئی کہ معاصرین پر رائے زنی کرتے ہوئے میر نے اُن کی دل شکنی کی مطلق پروا نہیں کی۔" لیکن یہ چیز میر تقی میر ہی تک محدود نہیں ہے بلکہ دوسرے تذکرہ نگاروں نے بھی اکثر یہی بے باک روش اختیار کی ہے۔ اور نجی زندگی کی ایسی جزئیات و تفصیلات پیش کر دی ہیں کہ اگر ہم انھیں مختلف تذکروں سے یکجا کریں تو ہر شاعر کی مکمل تصویر ہمارے سامنے آسکتی ہے۔ لیکن ضرورت ہے قدیم تذکروں کو چھاننے کی۔ یہ کام بہت مشکل ہے۔ ہاں ان کی کمزوریاں بغیر مطالعہ بھی گنوائی جاسکتی ہیں۔

تذکروں کی تاریخی اہمیت

کریم الدین نے طبقات الشعرا میں لکھا ہے کہ "تذکرے اور طبقات چونکہ شاخیں فن تاریخ کی ہیں خصوصاً زبان عرب اور فارسی میں اس قسم کی بہت ہی تصنیف ہوئی ہیں۔ ان کی دیکھا دیکھی زبان اردو میں بھی اس طریق تصنیف کا استعمال کیا ہے[1]" اس عبارت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ہمارے قدیم تذکرہ نگار، تذکرہ نگاری کو تاریخ نگاری سے الگ چیز نہ سمجھتے تھے۔ اس لئے یہ ممکن ہی نہیں کہ ان کے تذکروں میں تاریخ کے اوصاف نہ پائے جاتے ہوں۔ یہ صحیح ہے کہ ان میں سنین اور ادوار کے تعین کا اہتمام نہیں کیا گیا۔ واقعات و حالات کی تدوین و ترتیب بھی تاریخوں اور سنوں کا لحاظ رکھ کر نہیں کی گئی اس کے باوجود یہ تذکرے تاریخ و عہد کے احساس و اظہار سے یکسر خالی نہیں ہیں۔ ابتدائی تذکروں میں زبان و بیان کے عہد بہ عہد ارتقاء پر تاریخی تبصرے تو نہیں ملتے لیکن اس سے انکار ممکن نہیں کہ قدیم و جدید ادوار اور اسلوب شعر و ادب کی تبدیلیوں کا شعور ان میں پایا جاتا تھا۔ چنانچہ قائم نے مخزن نکات مولفہ ۱۱۶۸ھ میں شعرا کے خاص ادوار قائم کئے ہیں اور دکنی و شمالی ہند کے شعرا پر غیر جانبدارانہ تنقیدی رائے دے کر معاصر شعرا کے مراتب متعین کئے ہیں[2] قائم کے بعد میر حسن نے بھی یہی روش اختیار کی ہے اور ہر دور کو متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کر کے شعرا کا ذکر کیا ہے۔ گلزار ابراہیم مولفہ ۱۱۹۸ھ اور گلشن ہند مولفہ ۱۲۱۵ھ میں تاریخ نگاری کے عناصر اور بھی نمایاں ہو گئے ہیں۔ گلزار ابراہیم کے مصنف علی ابراہیم خاں چونکہ ایسٹ انڈیا کمپنی کے ملازم تھے اور اعلیٰ عہدے پر فائز تھے اس لئے انھیں شعرا کے حالات جمع کرنے میں بڑی آسانیاں تھیں چنانچہ انھوں نے اکثر تاریخ پیدائش و وفات کا تعین کیا ہے۔ شعرا کے حالات خط و کتابت کے ذریعہ فراہم کئے ہیں اور ان خطوط کے اقتباسات بھی دئے ہیں۔ گلشنِ ہند میں مرزا علی لطف نے حالات کو مزید تفصیلی اور باوثوق بنانے کی کوشش کی ہے۔ گارساں دتاسی چونکہ مستشرق ہے اس لئے اس کا نقطۂ نظر تذکرہ نگاری کے باب میں بہت مختلف ہے۔ وہ تاریخ ادب ہندوستانی پہلی جلد میں اُردو زبان و ادب کی پیدائش اور ارتقاء پر بحثیں کرتا ہے اور دیباچہ میں اردو شاعری کے مختلف ادوار کا جائزہ لے کر شعرا کے حالات لکھتا ہے کریم الدین بھی طبقات الشعرا میں گارساں کے پابند نظر آتے ہیں اور اردو شاعری و ادب کو تاریخی حیثیت سے موضوع بحث بناتے ہیں ——

گلستان سخن، انتخاب دواوین، اور خزینۃ العلوم کے دیباچے بھی تاریخی اعتبار سے نہایت اہم ہے ان میں مختلف ادوار کے اسلوب سخن، زبان و بیان کی تبدیلیوں اور کلام کے محاسن و معائب کا ذکر آیا ہے۔ نتیجۃً ہمیں ان تذکروں کے ذریعہ اکثر شعرا کا سال وفات، تاریخ پیدائش، سکونت، ولدیت، شاگردی، اُستادی، مزاج، پسندیدہ صنف، انداز سخن گوئی، طرز ادا اور اس کا شاعرانہ مرتبہ کم و بیش ہمارے سامنے آجاتا ہے، "شمیم سخن" اور آب حیات میں تذکرہ نگاری گویا تاریخ کی سرحد میں براہ راست داخل ہو جاتی ہے۔ ان میں ہمیں وہ سب کچھ مل جاتا ہے جو کسی قدیم ادبی تاریخ سے توقع کی جاسکتی ہے۔

---

[1] دیباچہ طبقات الشعرا ہند مطبوعہ ۱۸۴۸ء

[2] تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو "اردو کے قدیم تذکرے" از حبیب اللہ غضنفر مطبوعہ اردو جنوری و اپریل ۱۹۵۳ء

لیکن تذکروں کا تاریخی مواد صرف شعرا کے حالات زندگی یا ان کے کلام پر تنقید و تبصرہ تک محدود نہیں ہے۔ ان میں بعض تحریکوں، ادبی روایتوں، شعری محفلوں، سماجی رسموں اور اخلاقی قدروں کا سراغ بھی ملتا ہے۔ خواجہ احمد فاروقی، نکات الشعرا پر بحث کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ "اگر تنقید ایک سماجی عمل ہے تو اس سے سماجی حالات بھی واضح ہو سکتے ہیں۔ میر کی تنقیدوں سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ:-

۱۔ اس زمانے میں ہندو اور مسلمانوں میں بڑا اتحاد اور میل جول تھا۔ اور بعض شعرا قید مذہب و ملت سے آزاد تھے۔

۲۔ اہل قلم، اہل سیف بھی تھے اور سخن فہمی و شمشیر شناسی میں تضاد نہیں تھا۔

۳۔ درویشی اور شاعری دوش بدوش چلتی تھیں۔

۴۔ زمانہ پر ایک انحطاطی رنگ چھایا ہوا تھا۔ اس لئے بعض شعرا ہزل کی طرف مائل تھے۔

۵۔ مشاعرے معاشرت کا جزو بن گئے تھے اور ان کی حیثیت ادبی جلسہ کی ہی نہیں تھی۔ تنقیدی ادارے کی بھی تھی۔

۶۔ سلطنت مغلیہ کے زوال کے ساتھ فارسی بھی زوال پذیر تھی اور اس کی خاکستر اردو کے لئے سامان وجود بن گئی تھی[1]

یہ باتیں نکات الشعرا تک محدود نہیں ہیں۔ سماجی زندگی کی یہ تفصیلات دوسرے تذکروں میں بھی ملتی ہیں اور ادبی تاریخ نگاری کے لئے بیش بہا سرمایہ کی حیثیت رکھتی ہیں۔

تذکرہ نگاری کیا ہے؟ پچھلی سطوروں میں؛ اردو میں تذکرہ نگاری کے آغاز، تذکروں کے ادوار، ان کی قسمیں، تعداد، ظاہری و معنوی حیثیت، محرکات و موثرات، محاسن و معائب، تنقیدی و سوانحی اہمیت اور تاریخی و ادبی نوعیت کی تفصیل دی جاچکی ہے۔ اس تفصیل کی روشنی میں تذکرہ نگاری کے فن کا تعین آسان بھی ہے مشکل بھی۔ آسان یوں ہے کہ ان تفصیلات کے بعد تذکرہ نگاری کے فن کا احساس ضرور ہوجاتا ہے، مشکل یوں کہ اس احساس کے باوجود ہم اس کی حدود مقرر نہیں کرسکتے۔ تذکروں کی مختلف نوعیتوں، قسموں اور محرکات سے اندازہ ہوا ہوگا کہ تذکرہ نگاری کا اولین محرک "انتخاب اشعار" یا "بیاض نگاری" کا شوق رہا ہے۔ بیاض نگاری کی کیا نوعیت تھی اس کی تفصیل ہم بتا چکے ہیں، اس جگہ صرف اس قدر دُھرانا ہے کہ بیاض میں جب اشعار کے ساتھ صاحبان اشعار کے نام اور تخلص بھی شامل ہوگئے تو اس کا نام تذکرہ ہوگیا۔ بعد ازاں نام و تخلص میں خاص ترتیب پیدا کردی گئی۔ مختصر حالات زندگی کے ساتھ کلام پر مختصر تبصرہ کا اضافہ ہوا اور تذکرہ، بیاض سے آگے بڑھ کر نیم تاریخی، نیم سوانحی اور نیم تنقیدی فضا میں داخل ہوگیا۔ وقت اور ماحول کی تبدیلیوں کے ساتھ تذکروں پر ادبی تاریخ اور تنقید و سوانح کا رنگ گہرا ہوتا گیا۔ تین رنگوں کا یہی آمیزہ جسے حقیقی معنوں میں نہ ادبی تاریخ کہہ سکتے ہیں نہ تنقید نگاری و سوانح نگاری، تذکرے کا فن قرار پایا اور شعرا کے مختصر حالات، کلام پر سرسری تبصرہ اور انتخاب اشعار کو اس کے عناصر ترکیبی میں شمار کیا گیا۔

---

[1] میر تقی میر، حیات اور شاعری ص ۵۳

نکات الشعراء

مصنف :- میر تقی میر

عہد تصنیف و طباعت میر تقی میر نے تذکرے کی تصنیف کا سال خود کہیں درج نہیں کیا لیکن کمند رام مخلص کا ذکر میر نے جس طور پر کیا ہے اس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتا ہے۔

اس کا ایک قلمی نسخہ جو ۱۱۷۲ھ میں لکھا گیا تھا مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا جسے انھوں نے مفید مقدمے کے ساتھ ۱۹۳۵ء میں انجمن ترقی اردو (دکن) سے شائع کر دیا۔

خصوصیات نکات الشعراء، قدیم ترین تذکروں میں شمار کیا جاتا ہے اس سے قبل کے بعض تذکروں کا نام بھی تذکروں میں ملتا ہے، لیکن ان میں کوئی دستیاب نہیں ہے۔ افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی کا تذکرہ "تحفۃ الشعراء" اور خواجہ حمید اورنگ آبادی کا "گلشن گفتار" البتہ نکات الشعراء کے ساتھ ساتھ وجود میں آئے ہیں۔ ان تینوں کا سال تصنیف ۱۱۶۵ھ ہے۔ اس لئے ایک دوسرے پر ان کی قدامت ثابت کرنا مشکل ہے۔

تذکرہ فارسی میں ہے اور بقول مولوی عبدالحق اسمیں شعراء کے کلام پر عموماً منصفانہ اور بیباکانہ تبصرہ کیا گیا ہے نکات الشعراء کا یہی تنقیدی لب و لہجہ اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتا ہے۔

ریختہ کے اقسام، اسکی خصوصیات، لب و لہجہ اور شعری محاسن وغیرہ کا اجمالی اور اہم ذکر بھی اول اول اسی تذکرے میں آیا ہے اور تذکرے کے خاتمے پر میر نے جو کچھ لکھا ہے وہ اردو شاعری کی تنقیدی تاریخ میں اہم خیال کیا جاتا ہے۔

خاتمہ اور ترقیمہ کے ساتھ اس میں مندرجہ ذیل سو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام	نمبر	تخلص و نام
۱	آبرو	۶	اشتیاق	۱۱	بہار
۲	احسن اللہ	۷	اشرف	۱۲	بید
۳	احمدی	۸	امید	۱۳	بیتاب
۴	آرزو	۹	اسان	۱۴	بیچارہ
۵	آزاد	۱۰	بسمل	۱۵	بیمار

نمبر	نام
۱۶	بیدل
۱۷	بیرنگ
۱۸	بینوا
۱۹	پاکباز
۲۰	تاباں
۲۱	تجرد
۲۲	تمکین
۲۳	ثاقب
۲۴	جعفر
۲۵	جعفر زٹلی
۲۶	جگن
۲۷	حاتم
۲۸	حزیں
۲۹	حسن
۳۰	حسن (میر حسن)
۳۱	حبیب (محتشم علی)
۳۲	حشمت (محمد علی)
۳۳	خاکسار
۳۴	خسرو
۳۵	خوشنودی
۳۶	دانا
۳۷	داؤد
۳۸	درد (خواجہ میر)
۳۹	درد (کرم اللہ خاں)
۴۰	دردمند
۴۱	راقم
۴۲	رسوا
۴۳	زکی
۴۴	سالک
۴۵	سجاد
۴۶	سراج
۴۷	سعادت
۴۸	سعدی دکنی
۴۹	سلام
۵۰	سودا
۵۱	شاغل
۵۲	شعوری
۵۳	شوق
۵۴	صبائی
۵۵	ضیار
۵۶	عاجز (عارف علی خاں)
۵۷	عارف
۵۸	عاصمی
۵۹	عبدالبصیر
۶۰	عبدالرحیم
۶۱	عزلت
۶۲	عزیز اللہ
۶۳	عشاق
۶۴	عطا
۶۵	غریب
۶۶	غواصی
۶۷	فخری
۶۸	فضلی
۶۹	فغاں
۷۰	قاسم مرزا
۷۱	قائم
۷۲	قدر
۷۳	قدرت
۷۴	کافر
۷۵	کمترین
۷۶	کلیم
۷۷	گرامی
۷۸	لطفی
۷۹	محسن
۸۰	محمود
۸۱	مخلص
۸۲	مضمون
۸۳	مظہر
۸۴	معز
۸۵	ملک
۸۶	موزوں
۸۷	میر (محمد میر)
۸۸	میر (میر تقی)
۸۹	میر گھاسی
۹۰	ناجی
۹۱	نثار
۹۲	ولی
۹۳	ہاتفی
۹۴	ہاشم
۹۵	ہدایت
۹۶	یقین
۹۷	یک دل
۹۸	یکرنگ
۹۹	یکرو
۱۰۰	یونس

گلشنِ گفتار

مصنّف | خواجہ خان متخلص بہ حمید۔ اورنگ آباد کے متوطن تھے۔ باپ کا نام ترکتاز خاں قوی جنگ اور دادا کا نام یکہ تاز خاں تھا عارف الدین خاں عاجز حمید کے استاد تھے۔ چنانچہ استاد کا رنگ شاگرد کے کلام میں صاف نظر آتا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت | دیباچہ میں مصنف نے اس کا مادہ تاریخ "گلشن بزم گفتار ہے" درج کیا ہے۔ اس سے ۱۱۶۵ھ / ۱۷۵۲ء نکلتے ہیں۔ یہی اس کا سال تصنیف ہے۔ سید محمد۔ ایم۔ اے نے حیدرآباد سے مفید دیباچہ کے ساتھ ۱۹۳۱ء میں اسے شائع کر دیا ہے [1]

خصوصیات | یہ مختصر سا تذکرہ فارسی میں ہے۔ اس کتابچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ دکن میں شعر و سخن کی ترقی کے ساتھ ادبی تنقید نگاری اور تذکرہ نگاری کا رواج بھی بہت پہلے ہو چکا تھا۔ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اکثر شاعروں کی ایک یا دو غزلیں تمام و کمال پیش کی گئی ہیں۔ دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح صرف متفرق اشعار نہیں دئے گئے۔ بعض شاعروں کے انتخاب کلام میں مثنوی اور مخمس کے نمونے بھی دئے گئے ہیں۔ اس میں ولی کے دو شاگردوں اشرف اور رضی کے متعلق یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ وہ گجراتی تھے۔

اب تک میر کے نکات الشعراء کو اردو کا اولین تذکرہ خیال کیا جاتا تھا۔ لیکن تحفۃ الشعرا اور گلشن گفتار کی دستیابی کے بعد پتہ چلا کہ یہ تینوں تذکرے ساتھ ساتھ لکھے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام	نمبرشمار	تخلص و نام
۱	نصرتی	۷	مضمون	۱۳	آبرو	۱۹	احسن	۲۵	فضلی
۲	ولی	۸	عبدالرحیم	۱۴	مظہر	۲۰	زانی	۲۶	داؤد
۳	اشرف	۹	یکرو	۱۵	سودا	۲۱	اعظم	۲۷	عاجز
۴	رضی	۱۰	یک رنگ	۱۶	ناجی	۲۲	قائم	۲۸	رسا
۵	مزل	۱۱	فایق	۱۷	تاباں	۲۳	کامل	۲۹	وفا
۶	حشمت	۱۲	حاتم	۱۸	یقین	۲۴	ابدال	۳۰	عزلت

[1] مطبوعہ خورشید پریس یوسف بازار نیاپل حیدرآباد دکن۔ ۱۹۶۳ء میں اس کا ترجمہ دانش محل لکھنؤ سے شائع ہوا۔

تحفۃ الشعراء

مصنف | افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی

عہد تصنیف و طباعت | میر غلام علی آزاد بلگرامی اور عارف الدین عاجز کے جو قطعات تاریخ اس تذکرے میں شامل ہیں ان سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۵ھ نکلتا ہے آزاد نے "تحفۂ اصحاب شعر" اور عاجز نے "تحفۂ روح کلام شعراء" سے یہ تاریخ نکالی ہے سب سے پہلے اسے ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی نے مبسوط مقدمہ کے ساتھ ستمبر ۱۹۳۸ء کے علیگڑھ میگزین میں شائع کیا۔ بعد میں ڈاکٹر حفیظ قتیل نے اپنے مقدمہ کے ساتھ شائع کیا[1]۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور قدیم ترین تذکروں میں شمار ہوتا ہے۔ گلشن گفتار، نکات الشعراء اور تحفۃ الشعراء تینوں ۱۱۶۵ھ میں مرتب ہوئے ہیں۔ اس سے پہلے کا کوئی تذکرہ اب تک دستیاب نہیں ہوا۔ تحفۃ الشعراء میں دکن کے بعض ایسے شعراء مل جاتے ہیں جن کا ذکر نکات الشعراء اور گلشن گفتار میں نہیں آیا۔ شعراء کی ترتیب میں کوئی اصول ملحوظ نہیں رکھا گیا بلکہ اردو اور فارسی شاعروں کا ملا جلا ذکر کر دیا گیا ہے۔ تذکرے کے دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنف، اپنے عہد کے ممتاز علماء و فضلا سے ذاتی طور پر واقف تھا، اور اس نے اس عہد تک کے سارے مشہور فارسی تذکروں سے استفادہ کیا ہے۔ شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کی طرف یہاں بھی توجہ نہیں کی گئی۔ ہاں شعرا کے وطن و جائے سکونت کا سراغ اکثر جگہ دیدیا گیا ہے۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں بہت مختصر ہیں۔ لیکن جو کچھ ہے بقول ڈاکٹر ابو اللیث صدیقی رشک و مخاصمت سے پاک ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آزاد	غلام علی	۶	آشنا	قاضی محمد جان	۱۱	افصح	میر محمد علی
۲	آصف	آصف جاہ نظام الملک	۷	اقدس	محمد رضی شوستری	۱۲	امین	امین الدین علی
۳	ارادت	مرزا ہدایت اللہ	۸	افتخار	عبدالوہاب	۱۳	بسمل	یوسف علی
۴	امید	قزلباش خاں	۹	امداد	شیخ غلام حسین	۱۴	تسلیم	محمد قلی
۵	ایجاد	مرزا علی نقی	۱۰	ایما	میر بخشی عاشق	۱۵	جرات	میر محمد ہاشم

[1] ادارۂ ادبیات اردو حیدرآباد سے ۱۹۶۱ء میں شائع ہوا۔

نمبر	تخلص	نام
۱۶	جویا	محمد فاضل سرہندی
۱۷	حامد	حامد علیخاں دولت آبادی
۱۸	خیری	عنایت اللہ
۱۹	خواجگی	
۲۰	خلیل	میرزا خلیل
۲۱	دانا	فضل علی
۲۲	رسا	مرزا جاہ
۲۳	رنگین	نورالدین
۲۴	راز	نوازش خاں
۲۵	سالک	غلام حسین
۲۶	سراج	اورنگ آبادی
۲۷	شہید	
۲۸	ضیاء	میر محمد علی
۲۹	عزلت	سید عبدالولی
۳۰	عزت	عبدالمنان
۳۱	عاشق	قاسم جان
۳۲	عاجز	عارف الدین خاں
۳۳	عاصی	شیخ نور محمد
۳۴	عاقل	
۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ
۳۶	فخرالدین	اورنگ آبادی
۳۷	فدا	رضا طلب خاں
۳۸	فاضل	حافظ محمد فاضل
۳۹	قابل	متوسل خاں
۴۰	قلی	درگاہ قلی خاں
۴۱	قدرت	غلام ابراہیم خاں
۴۲	قدر	شیخ احمد
۴۳	کامل	میر کامل
۴۴	کامگار	خواجہ کامگار خاں اورنگ آبادی
۴۵	محمود	مرشد قلی خاں
۴۶	مستعد	آقا صائبا
۴۷	مبارک	مبارک یار خاں
۴۸	موزوں	رائے مدن سنگھ
۴۹	مظہر	میر مرزا جان جاناں
۵۰	ناصر	نظام الدین ناصر جنگ
۵۱	نصرت	محمد نعیم دلاور خاں
۵۲	نشاط	فقیر اللہ خاں
۵۳	وحدت	ہدایت اللہ
۵۴	وقار	میر عبدالحیی خاں
۵۵	وفا	امین ایلم پوری
۵۶	والہ	سید محمد
۵۷	واصل	مرزا ترک
۵۸	بیدل	شیخ محمد افضل

تذکرۂ ریختہ گویاں

مصنف | سید فتح علی حسینی گردیزی - متوفی ۱۲۲۴ھ

عہد تصنیف وطباعت | یہ تذکرہ ۱۱۶۶ھ/۱۷۵۲ء میں مصنف کی وفات سے اٹھارہ سال قبل لکھا گیا۔ اس کا ایک قدیم مخطوطہ جو کہ ۱۱۷۲ھ میں یعنی تذکرہ کی تصنیف سے صرف چھ سال بعد لکھا گیا تھا۔ مولوی عبدالحق صاحب کو ملا تھا۔ مولوی صاحب مرحوم نے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے ۱۹۳۳ء میں شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۹۸ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ گردیزی نے کہیں اس بات کا ذکر نہیں کیا کہ انھوں نے کسی قدیم تذکرے سے استفادہ کیا ہے یا کوئی تذکرہ ان کے تذکرے سے پہلے موجود تھا لیکن دیباچہ سے صاف پتہ چلتا ہے کہ انھوں نے قدیم تذکروں خصوصاً میر کے نکات الشعرا کے جواب میں اپنا تذکرہ مرتب کیا تھا۔ اس لئے کہ اس میں میر کا ذکر صرف تین سطروں میں کیا ہے۔ اور ریختہ کی فصاحت و بلاغت کے وہی اصول دہرائے ہیں جن کا ذکر میر نے نکات الشعرا کے دیباچہ میں کیا ہے۔

گردیزی نے شعرا کے سوانح اور کلام پر بہت سرسری اور مختصر تبصرہ کیا ہے۔ اس لئے اس تذکرے سے کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔ انھوں نے دیباچہ میں دعوے تو یہی کیا ہے کہ جن شاعروں کو دوسروں نے نظر انداز کیا ہے وہ ان پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے لیکن اس دعویٰ کا ثبوت تذکرہ سے نہیں ملتا۔ نصف صفحہ سے زیادہ کسی شاعر پر نہیں لکھا گیا۔ پھر بھی یہ تذکرہ سوانحی اور تاریخی حیثیت سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے۔ اس لئے کہ گردیزی کے بیانات اپنے معاصر شعرا کے سلسلے میں عینی شہادت کی حیثیت رکھتے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو	۳	آبرو	۵	الستاں
۲	اشتیاق	۴	آگاہ	۶	آزاد

نمبر	تخلص	
۷	احسن	
۸	آشنا	
۹	آوارہ	
۱۰	الہام	
۱۱	انجام	
۱۲	بہار	
۱۳	بیرنگ	
۱۴	بیدار	
۱۵	بیتاب	
۱۶	پیام	
۱۷	بسمل	
۱۸	پاکباز	
۱۹	قزلباش	
۲۰	بیان	
۲۱	بیدل	
۲۲	تجرد	
۲۳	تاباں	
۲۴	تمکین	
۲۵	ثاقب	
۲۶	جگن	
۲۷	جرأت	
۲۸	حزیں	
۲۹	حشمت	محتشم علی
۳۰	حاتم	
۳۱	حشمت	محمد علی
۳۲	حسن	
۳۳	حبیب	
۳۴	خاکسار	
۳۵	درد	خواجہ میر درد
۳۶	داؤد	
۳۷	دردمند	

نمبر	تخلص
۳۸	دانا
۳۹	ذہین
۴۰	رسوا
۴۱	زکی
۴۲	سودا
۴۳	سعدی
۴۴	سجاد
۴۵	سلام
۴۶	سعادت
۴۷	سراج
۴۸	سامان
۴۹	شوق
۵۰	شاغل
۵۱	درد
۵۲	صالح
۵۳	صنعت
۵۴	صمصام
۵۵	ضیا
۵۶	طالع
۵۷	ظاہر
۵۸	ظہور
۵۹	عاصی
۶۰	عارف
۶۱	عشاق
۶۲	عزیز
۶۳	عمدہ
۶۴	عزلت
۶۵	عمر
۶۶	عاصی
۶۷	عاشق
۶۸	عاجز

نمبر	تخلص	
۶۹	غریب	
۷۰	فغاں	
۷۱	فضلی	
۷۲	فدا	
۷۳	قائم	
۷۴	قدرت	
۷۵	قدر	
۷۶	قائم	
۷۷	قادری	
۷۸	کلیم	
۷۹	کمترین	
۸۰	کافر	
۸۱	گھاسی	
۸۲	لسان	
۸۳	مظہر	
۸۴	مضمون	
۸۵	مزمل	
۸۶	موزوں	
۸۷	میراں	
۸۸	میر	محمد تقی
۸۹	میر	محمد میر
۹۰	محسن	
۹۱	موزوں	رحم علی
۹۲	ناجی	
۹۳	نثار	
۹۴	دلی	
۹۵	ہدایت	
۹۶	یقین	
۹۷	یکرنگ	
۹۸	یکرو	

مخزنِ نکات

مصنف

شیخ محمد قیام الدین قائم چاندپور ضلع بجنور کے باشندے تھے۔ سنِ شعور کے بعد بسلسلہ ملازمت دہلی گئے اور دہلی کی تباہی تک مقیم رہے۔ شعر و سخن سے فطری لگاؤ تھا۔ پہلے درد اور شاہ ہدایت سے اصلاح لی، پھر سودا سے رجوع ہوئے۔ دلی اجڑنے کے بعد ٹانڈے چلے گئے اور نواب محمد یار خاں امیر کی قدر دانی نے انھیں تین چار ماہ مہمان رکھا۔ مصحفی سے قائم کی ملاقات یہیں ہوئی تھی۔ ٹانڈے کی تباہی کے بعد نواب فیض اللہ خاں والئی رامپور کے بیٹے احمد یار خاں نے انھیں رامپور بلا لیا جہاں کچھ دنوں بعد ۱۲۰۸ھ میں ان کا انتقال ہو گیا[1]

قائم کا شمار اردو کے اساتذہ میں ہوتا ہے۔ افسوس کہ ان کا کلام اب تک طبع نہ ہو سکا اور شاید اسی لئے ان کے کلام کی وہ قدر نہ ہو سکی، جس کے وہ مستحق تھے۔ ان کا بہت سا کلام کلیات سودا میں شامل ہے۔ ضرورت ہے کہ قائم پر تحقیقی کام کیا جائے اور ان کے کلیات کو منظرِ عام پر لایا جائے۔

عہدِ تصنیف و طباعت

مخزنِ نکات تذکرے کا تاریخی نام ہے جس سے اس کی تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ نکلتا ہے۔ قائم کا یہ دعویٰ کہ یہ اردو شعرا کا پہلا تذکرہ ہے۔ درست نہیں ہے اس لئے کہ اس سے پہلے اردو شعرا کے کئی تذکرے لکھے جا چکے تھے۔ اس قلمی تذکرے کو مولوی عبدالحق کے ایک بسیط مقدمہ کے ساتھ، انجمن ترقی اردو (دکن) نے ۱۹۲۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ اس میں ۲۲×۱۸ کی تقطیع کے ۸۰ صفحات ہیں اور کتاب ٹائپ میں چھپی ہے

خصوصیات

تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے متعدد شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔ بقول مولوی عبدالحق "اگرچہ یہ تذکرہ مختصر ہے مگر بعض حالات کے لحاظ سے قابلِ قدر ہے قائم نے اس کو تین حصوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقہ اول میں متقدمین کا، طبقہ دوم میں متوسطین کا اور طبقہ سوم میں متاخرین کا ذکر ہے۔ اگرچہ میر تقی میر نے بھی دکن کے شعرا کا ذکر کیا ہے لیکن قائم نے اس کا زیادہ اہتمام کیا ہے[3]"

---

[1] مقدمہ مخزنِ نکات از مولوی عبدالحق۔ [2] حال ہی میں ڈاکٹر خورشید الاسلام نے ان کا اردو کلام مرتب کر کے شائع کرا دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص ونام	نمبر شمار	تخلص ونام	نمبر شمار	تخلص ونام
	طبقہ اوّل	۲۵	مرزا　عبدالقادر	۴۹	شفا　حکیم یار علی خاں
۱	سعدی اور امیر خسرو	۲۶	مولوی خاں فطرت	۵۰	حشمت　محتشم علیخاں
۲	ملا نوری　-	۲۷	خواجہ عطا	۵۱	مخلص　راجہ آنند رام
۳	افضل　محمد افضل	۲۸	جعفر　میر جعفر	۵۲	نادر
۴	سلطان　عبداللہ قطب شاہ		طبقہ دوم	۵۳	میر سجاد
۵	مرزا　مرزا ابوالقاسم	۲۹	آبرو　شاہ مبارک	۵۴	دانا　فضل علی
۶	فضلی　افضل الدین	۳۰	آرزو　سراج الدین علی خاں	۵۵	امید　قزلباش خاں
۷	غوثی　محمد غوث	۳۱	یکرنگ　مصطفیٰ خاں	۵۶	افشاں　اسد یار خاں
۸	روحی　-	۳۲	اشتیاق　شاہ ولی اللہ	۵۷	انجام　نواب امیر خاں
۹	نوری　سید شجاع الدین	۳۳	ناجی　محمد شاکر	۵۸	مرزا گرامی
۱۰	شاہ　تقی خاں شاہی	۳۴	مضمون　شرف الدین	۵۹	کمترین
۱۱	قادر　میر عبدالقادر	۳۵	احسن اللہ احسن		طبقہ سوم
۱۲	لطفی　لطف علی	۳۶	پیام　شرف الدین علیخاں	۶۰	فقیر　میر شمس الدین
۱۳	قہر علی رافت	۳۷	سامان　میر ناصر	۶۱	مظہر　مرزا جان جاناں
۱۴	آزاد　فقیر اللہ	۳۸	بینوا	۶۲	سودا　مرزا رفیع
۱۵	فراقی	۳۹	بیتاب　محمد اسمٰعیل	۶۳	درد　خواجہ میر
۱۶	احمد گجراتی	۴۰	فدوی　محمد محسن	۶۴	میر　میر محمد تقی
۱۷	فخری	۴۱	حاتم　محمد حاتم	۶۵	کلیم　میر محمد حسین
۱۸	محمود	۴۲	ثاقب　شہاب الدین	۶۶	درد　کرم اللہ خاں
۱۹	سراج	۴۳	پاکباز　میر محسن	۶۷	میر　فرخ علی
۲۰	محقق	۴۴	ندیم　مراد علی قلی	۶۸	ہدایت　میاں ہدایت اللہ
۲۱	ہاشم	۴۵	عمدہ　جعفر علی خاں	۶۹	قلندر　بدھ سنگھ
۲۲	ہاتف	۴۶	بہار　ٹیک چند	۷۰	بیان　خواجہ احسن اللہ
۲۳	طالب　مرزا ابوطالب	۴۷	عاصی　خواجہ برہان الدین	۷۱	سوز　محمد میر
۲۴	ولی　شاہ ولی اللہ	۴۸	حشمت　محمد علی	۷۲	شوق　میر حسن علی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷۳	دردمند	محمد فقیہہ	۸۸	سلام	نجم الدین	۱۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۷۴	یقین	انعام اللہ خاں	۸۹		لالہ کاشی ناتھ	۱۰۴		میر میران
۷۵	حزیں	میر باقر	۹۰	جولاں	میاں رمضانی	۱۰۵	نثار	میر عبدالرسول
۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی	۹۱		محمد عارف	۱۰۶		خواجہ اکرم
۷۷	خاکسار	میر محمد یار	۹۲		بسمل	۱۰۷		سلیمان
۷۸	تمکین	صلاح الدین	۹۳		شاغل	۱۰۸	زار	مغل بیگ
۷۹	تاباں	میر عبدالحی	۹۴	ہمرنگ	دلاور خاں	۱۰۹	مائل	میاں محمدی
۸۰		غازی الدین خاں	۹۵	بیدار	میاں محمدی	۱۱۰	ممتاز	فضل علی
۸۱		مہربان خاں	۹۶		میر گھانسی	۱۱۱	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۲	راقم	لالہ بندرابن	۹۷	عشاق	جیون مل	۱۱۲		آشنا
۸۳	مخلص	مرزا محمد حسین	۹۸	رسوا	آفتاب رائے	۱۱۳	سید	یادگار علی
۸۴	محسن	محمد محسن	۹۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۱۴	حیدر	غلام حیدر
۸۵	ضیا	محمد ضیا	۱۰۰		میر ہادی	۱۱۵	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۸۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۱۰۱	عاقل	رائے سنگھ	۱۱۶	وفا	لالہ نول رائے
۸۷	وحشت	میر ابوالحسن	۱۰۲	عزلت	عبدالولی	۱۱۷	بیتاب	سنتو کہراب
						۱۱۸	قائم	قیام الدین

تذکرہ "ریاض حسنی"[۱]

مصنّف خواجہ عنایت اللہ فتوت، فتوت کے والد خواجہ عبدالرحمٰن متوفی ۱۱۶۰ھ سرکار آصفیہ سے بسلسلہ ملازمت وابستہ تھے۔ فتوت متوفی ۱۲۲۳ھ اورنگ آباد میں پیدا ہوئے وہیں تعلیم و تربیت حاصل کی۔ شعر و سخن میں شاہ سراج کے شاگرد ہوئے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ بعہد نواب صلابت جنگ (۱۱۶۲ھ تا ۱۱۷۲ھ) مکمل ہوا۔ تاریخ تصنیف کے سلسلے میں اس میں ذیل کی رباعی ملتی ہے۔

تاریخ بنائے ایں ریاض حسنی جستیم ز فیض خاص آلِ مدنی
از روئے سرور دل ہاتف گفت گلدستۂ ریحان بہارِ معنی

آخری مصرع سے تصنیف کا سال ۱۱۶۸ھ (۱۷۵۵ء) نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ سنٹرل ریکارڈ آفس حیدر آباد دکن میں البتہ موجود ہے۔ نصیر الدین ہاشمی کی تفصیل کے مطابق کاتب کا نام شیخ محمد اکرام ہے اور دیباچہ سے اندازہ ہوتا ہے کہ فتوت نے یہ تذکرہ اکرام کی فرمائش پر مرتب کیا تھا[۲]۔

خصوصیات یہ ریختہ گو شعرا کا تذکرہ ہے اور اُس زمانے کے عام رواج کے مطابق فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ کے آغاز میں پچیس صفحات کا ایک دیباچہ ہے۔ اس کے بعد ہر شاعر کا مختصر حال نمونۂ کلام کے ساتھ درج کیا گیا ہے۔ اردو شعرا کے قدیم ترین تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں بہت سے ایسے شاعروں کا ذکر ہیں مل جاتا ہے جو اس زمانے کے دوسرے تذکروں مثلاً نکات الشعرا، تحفۃ الشعرا، گلشن گفتار، ریختہ گویاں اور مخزن نکات میں نظر نہیں آتے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو سراج الدین علی خاں	۳	آبرو شیخ مبارک	۵	انسان اسد الدولہ
۲	اشتیاق شاہ ولی اللہ	۴	آگاہ محمد صلاح	۶	آزاد محمد فاضل

[۱] یہ تذکرہ "تذکرہ فتوت" کے نام سے مشہور ہے۔ بعض نے غلطی سے اس کا نام "ریاض حسینی" بھی لکھا ہے۔
[۲] "نوائے ادب" بمبئی بابت اپریل ۵۷ء ۱۹

۷	احسن	احسن اللہ	۳۶	پروانہ	شعلہ پروانہ	۶۵	درد	کرم اللہ خاں
۸	آشنا	زین العابدین	۳۷	باقی	محمد رفیع الدین	۶۶	دردمند	محمد فقیہ
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۸	بیخود	لسالت خاں	۶۷	دانا	فضل علی
۱۰	الہام	فضایل بیگ	۳۹	بسمل	سید رضوی خاں	۶۸	ذہین	محمد مستعد
۱۱	انجام	امیر خاں	۴۰	بیدل	-	۶۹	رسوا	-
۱۲	الہ یار	مرزا اللہ بیگ	۴۱	بے جان	حیدرآبادی	۷۰	رجا	ضیاء الدین حسین خاں
۱۳	احسن	جمال اللہ	۴۲	تاباں	عبدالحئی	۷۱	راقم	بندرابن
۱۴	ابدال	مرزا ابدال بیگ	۴۳	تجرد	میر عبداللہ	۷۲	رستم	رستم
۱۵	امین	محمد امین الدین	۴۴	تسلیم	محمد ابراہیم	۷۳	رضا	رضا بیگ
۱۶	امداد	غلام حسین	۴۵	تمکین	صلاح الدین	۷۴	رسا	-
۱۷	امامی	برہان پوری	۴۶	ثاقب	شہاب الدین	۷۵	روشن	عبدالنبی
۱۸	ارشد	-	۴۷	ثابت	نوشا حیدرآبادی	۷۶	مرزا	خاں
۱۹	ارشد	محی الدین	۴۸	جمن	میاں جمن	۷۷	روشن	واصل بیگ
۲۰	ارشد	سید غلام علی	۴۹	جرات	میر شبیر علی	۷۸	زکی	میر جعفر علی
۲۱	اعلیٰ	-	۵۰	حزین	محمد باقر	۷۹	زکی	شاہ زکی
۲۲	ایجاد	نقد علی	۵۱	حشمت	سید محتشم علی	۸۰	زانی	پیر خاں
۲۳	احمد	احمد بیگ	۵۲	حاتم	محمد حاتم	۸۱	سودا	مرزا محمد رفیع
۲۴	اشرف	محمد اشرف	۵۳	حشمت	محمد علی	۸۲	سعدی	-
۲۵	ابراہیم	ابراہیم خاں	۵۴	حسن	محمد حسین	۸۳	سجاد	میر سجاد
۲۶	آصف	آصف جاہ	۵۵	حبیب	محمد حبیب	۸۴	سلام	نجم الدین
۲۷	بہار	ٹیک چند	۵۶	حسام	حسام الدین علی	۸۵	سعادت	سعادت اللہ خاں
۲۸	بیرنگ	دلاور خاں	۵۷	حمید	خواجہ خاں	۸۶	سراج	شاہ سراج الدین
۲۹	پیام	شرف الدین	۵۸	حیرت	اسمٰعیل علی	۸۷	سامان	میر ناصر
۳۰	پاکباز	صلاح الدین	۵۹	حیا	خواجہ محمد حیا	۸۸	سامی	غلام قادر
۳۱	بسمل	قزلباش خاں	۶۰	خاکسار	محمد یار خاں	۸۹	سرشار	میر نورالدین
۳۲	بیان	خواجہ احسن اللہ	۶۱	خواجہ	عبدالرحمٰن	۹۰	شوق	حسین علی
۳۳	بیکل	عبدالوہاب	۶۲	خاکی	شاہ خاکی	۹۱	شائق	جہانگیر علی خاں
۳۴	بیان	محمد احسن	۶۳	درد	خواجہ محمد میر درد	۹۲	شاغل	-
۳۵	بے نوا	میر شہاب الدین	۶۴	داؤد	مرزا داؤد	۹۳	شورش	محمد منعم

نمبر	تخلص	نام
۹۴	شیدا	نوازش علی خاں
۹۵	صانع	
۹۶	صنعت	مغل خاں
۹۷	صابر	صابر علی
۹۸	صادق	محمد صادق
۹۹	صمصام	صمصام الدولہ
۱۰۰	صانع	مرزا صفی
۱۰۱	ضیا	-
۱۰۲	ضیا	مرزا عطا
۱۰۳	طالع	شمس الدین
۱۰۴	تپش	محمد اکبر
۱۰۵	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۰۶	ظہور	
۱۰۷	عاصی	خواجہ برہان الدین
۱۰۸	عارف	..
۱۰۹	عشاق	
۱۱۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۱۱۱	عمدہ	سیتا رام
۱۱۲	عزلت	شاہ عبد الولی
۱۱۳	عمر	جعفر خاں
۱۱۴	عاصی	نور محمد
۱۱۵	عاشق	عاشق علی خاں
۱۱۶	عاجز	عارف الدین خاں
۱۱۷	عشرت	خواجہ ابو البرکات
۱۱۸	عارف	محمد عارف
۱۱۹	غریب	محمد نعمان
۱۲۰	غم	مرزا فیض اللہ
۱۲۱	فغاں	اشرف علی خاں
۱۲۲	فضلی	شاہ فضلی
۱۲۳	فدا	خواجہ عبد القادر
۱۲۴	فتوت	عنایت اللہ خاں
۱۲۵	فخر	صرف فہرست میں نام ہے
۱۲۶	فاضل	صرف فہرست میں نام ہے
۱۲۷	فیض	صرف فہرست میں نام ہے
۱۲۸	قربان	-
۱۲۹	قائم	محمد قاسم
۱۳۰	قدرت	قدرت اللہ
۱۳۱	قادر	قدرت اللہ
۱۳۲	قمر	اورنگ آباد
۱۳۳	قادر	سید خلیل
۱۳۴	کلیم	محمد حسین
۱۳۵	کمترین	-
۱۳۶	کافر	میر علی تقی
۱۳۷	کیفی	
۱۳۸	گھاسی	میر گھاسی خاں
۱۳۹	کمتر	غلام مصطفیٰ
۱۴۰	کہن	-
۱۴۱	کاشی	-
۱۴۲	گلشن	الفت بیگ
۱۴۳	لسان	کلیم اللہ
۱۴۴	مظہر	مرزا مظہر
۱۴۵	مخلص	آنند رام
۱۴۶	معنون	شرف الدین
۱۴۷	مزمل	محمد مزمل
۱۴۸	میر	میر میران
۱۴۹	موزوں	خواجہ قلی
۱۵۰	میر	میر تقی
۱۵۱	محوی	عثمان علی
۱۵۲	محسن	محمد محسن
۱۵۳	موزوں	میر علی
۱۵۴	میمن	محمد میمن
۱۵۵	متین	میر مہدی
۱۵۶	مرزا	مرزا محمد بیگ
۱۵۷	ملیحی	میاں لالن
۱۵۸	معنی	شمس الدین
۱۵۹	ممنون	-
۱۶۰	مراد	محمد مراد
۱۶۱	مہربان	عبد القادر
۱۶۲	مروت	-
۱۶۳	مہر	محمد پناہ
۱۶۴	ناجی	محمد شاکر
۱۶۵	نثار	عبد الرسول
۱۶۶	نثار	وزارت خاں
۱۶۷	ناصر	مرزا ناصر بیگ
۱۶۸	نیاز	مرزا قند علی
۱۶۹	نیرنگ	-
۱۷۰	ناصر	ناصر جنگ
۱۷۱	ندرت	میر نجف علی
۱۷۲	ولی	ولی محمد دکنی
۱۷۳	نصرتی	
۱۷۴	وقار	میر عبد الحی
۱۷۵	وفا	میر ناصر
۱۷۶	وحشت	نظام الدین
۱۷۷	ہدایت	ہدایت اللہ
۱۷۸	ہادی	محمد ہادی
۱۷۹	ہاشم	-
۱۸۰	ہجر	-
۱۸۱	یقین	-
۱۸۲	یکرنگ	-
۱۸۳	یکرو	-
۱۸۴	یک رنگ	-
۱۸۵	یک دل	-
...	.....	

چمنستانِ شعرا

مصنف رائے لچھمی نرائن شفیق اورنگ آبادی ایک علمی وادبی گھرانے کے فرد تھے۔ ان کے والد رائے منسا رام نواب نظام الملک آصف جاہ (دکن) کے نمک خواروں میں تھے۔ اور تاریخ وانشار کا اچھا ذوق رکھتے تھے۔
شفیق ۱۱۵۸ھ میں پیدا ہوئے۔ یہ وہ زمانہ تھا کہ اورنگ آباد شعروسخن کا مرکز بنا ہوا تھا۔ گیارہ بارہ سال ہی کی عمر سے شعر کہنے لگے۔ شعر گوئی کے ساتھ تصنیف وتالیف سے خاص شغف تھا۔ چنانچہ کئی تاریخی کتابوں کے علاوہ اردو فارسی شعرا کے کئی تذکرے ان کی یادگار ہیں۔

(۱) شامِ غریباں۔ ایران سے ہندوستان آنے والے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
(۲) گلِ رعنا۔ ہندوستان وپاکستان کے فارسی گو شاعروں کا تذکرہ ہے۔
(۳) چمنستانِ شعرا۔ برصغیر کے اردو شعرا کا تذکرہ ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت شفیق نے اٹھارہ سال کی عمر سے یہ تذکرہ لکھنا شروع کر دیا تھا اور بہت جلد ۱۱۷۵ھ میں اسے مکمل کر دیا۔ "چمنستانِ شعرا" سے بھی اس کی تصنیف کا یہی سال نکلتا ہے۔ اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد میں موجود تھا۔ تصحیح وتدوین کے بعد مولوی عبدالحق مرحوم نے ۱۹۲۸ء میں اسے تحقیقی مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۱۴ ریختہ گو شعرا کا ذکر آیا ہے اس میں مصنف نے ایک جدت یہ کی ہے کہ حروفِ تہجی کے بجائے حروفِ ابجد کے لحاظ سے شعرا کی فہرست ترتیب دی ہے۔ تذکرے کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ شفیق نے میر اور گردیزی کے تذکروں سے رہنمائی حاصل کی ہے۔ لیکن حسبِ ضرورت شعراء کے حالاتِ زندگی میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں۔ اشعار کے انتخاب میں انھوں نے خصوصی توجہ دی ہے اور نہایت احتیاط سے اشعار کو صاحبانِ شعر سے منسوب کیا ہے۔ جن اشعار کے مصنفین کے متعلق شبہ تھا۔ انھیں تذکرے کے آخر میں جمع کر دیا ہے۔ شفیق کے تذکرے کی زبان بھی رنگین ومقفیٰ ہے۔ شعراء کے کلام پر تبصرہ کرنے میں انھوں نے اعتدال کو ملحوظ رکھا ہے اور بے سبب کسی کو طعن وتعریض کا نشانہ نہیں بنایا۔ کہیں کہیں شعراء کے کلام پر اصلاحات دے کر متبادل مصرعے ضرور انھوں نے درج کر دئے ہیں لیکن کسی کا مذاق اڑانے کی کوشش نہیں کی۔ عام طور پر شعراء کے حالات بہت مختصر ہیں لیکن یقین کی تعریف میں انھوں نے ۲۰ صفحات سے زیادہ میں خامہ فرسائی کی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں
۲	آبرو	شیخ نجم الدین
۳	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۴	امید	قزلباش خاں
۵	انسان	اسد یار خاں
۶	انجام	امیر خاں
۷	احمدی	-
۸	آزاد	محمد فاضل
۹	آشنا	زین العابدین
۱۰	آوارہ	میر محمد کاظم
۱۱	آگاہ	محمد صلاح
۱۲	الہام	فضائل بیگ
۱۳	احسن	احسن اللہ
۱۴	ایجاد	نقد علی خاں
۱۵	اشرف	
۱۶	ارشد	میر غلام علی
۱۷	اقدس	میر ابدال علی
۱۸	انور	غلام محمد خاں
۱۹	ایوب	میر ایوب
۲۰	انجم	فتحیاب بیگ خاں
۲۱	احقر	شاہ عبداللہ
۲۲	افسق	میر غلام حسین
۲۳	افتخار	میر عبدالوہاب
۲۴	ایجاد	مرزا علی نقی
۲۵	بیدل	مرزا عبدالقادر
۲۶	بہار	لالہ ٹیک چند
۲۷	بے رنگ	ولدار خاں
۲۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل
۲۹	بیدار	-
۳۰	بینوا	-
۳۱	پیام	شرف الدین علی خاں
۳۲	بسمل	-
۳۳	پاکباز	صلاح الدین
۳۴	بیان	خواجہ حسن اللہ
۳۵	بیکل	میر عبدالوہاب
۳۶	بے جان	لالہ جے کشن
۳۷	پروانہ	پروانہ شاہ
۳۸	بھید	میر نوازش خاں
۳۹	پلچھی	میاں حکیم الدین خاں
۴۰	پناہ	محمد پناہ
۴۱	بندہ	میر محمد میر
۴۲	بیخود	محمد حسین
۴۳	بیچارہ	-
۴۴	بسمل	میر یوسف خاں
۴۵	جگن	خان زادہ شیر افگن خاں میاں
۴۶	جرأت	میر شیر علی
۴۷	زٹلی	جعفر
۴۸	دردمند	محمد فقیہ
۴۹	دانا	مفضل علی
۵۰	درد	خواجہ میر
۵۱	درد	کرم اللہ خاں
۵۲	داؤد	میرزا داؤد
۵۳	دولت	میر دولت علی
۵۴	داغ	لالہ نہال کرن
۵۵	ہدایت	ہدایت اللہ
۵۶	ہادی	عبدالہادی
۵۷	ہوش	غلام انام الدین علی
۵۸	ہاشم	(دکنی)
۵۹	ہاتفی	
۶۰	ولی	ولی محمد
۶۱	وفا	-
۶۲	واقف	میاں نور العین
۶۳	وفا	آقا امین ایلچ پوری
۶۴	واحد	میاں جعفر اللہ
۶۵	وقار	میر عبدالحی
۶۶	زکی	جعفر علی خاں
۶۷	زانی	پیر خاں
۶۸	حزیں	میر محمد باقر
۶۹	حاتم	شیخ محمد حاتم
۷۰	حشمت	محمد علی
۷۱	حشمت	سید محتشم علی خاں
۷۲	حسن	میر محمد حسن
۷۳	حبیب	محمد حبیب
۷۴	حاجی	حاجی میر علی اکبر (عالی)
۷۵	حسن	-
۷۶	طالع	میر شمس الدین
۷۷	طپش	میرزا محمد اکبر
۷۸	یقین	انعام اللہ خاں

نمبر	تخلص	نام
۷۹	یک رنگ	مصطفیٰ خاں
۸۰	یکرو	عبدالوہاب
۸۱	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲	یونس	حکیم
۸۳	یار	منور الدولہ احمد یار خاں
۸۴	کمترین	میاں کمترین
۸۵	کلیم	محمد حسین
۸۶	مرزا گرامی	
۸۷	کافر	میر علی نقی
۸۸	گھانسی	میر
۸۹	کامیاب	میر اولاد محمد
۹۰	کمال	-
۹۱	کمتر	مرزا مغل
۹۲	کہن	میر بدر الدین
۹۳	کلاں	میر
۹۴	لسان	میر کلیم اللہ
۹۵	لطفی	-
۹۶	لالہ	لالہ سرو بخی رائے
۹۷	بادشاہ	محمد شاہ
۹۸	مظہر	مرزا جان جان
۹۹	مضمون	شیخ اشرف الدین
۱۰۰	میر	میر محمد تقی
۱۰۱	مخلص	رائے آنند رام
۱۰۲	محسن	میر محمد محسن
۱۰۳	میران	میر
۱۰۴	مستعد	نواب ذوالفقار الدولہ خواجہ قلی خاں
۱۰۵	موزوں	میر رحم علی
۱۰۶	موزوں	رام نرائن
۱۰۷	مزمل	محمد مزمل

نمبر	تخلص	نام
۱۰۸	مہدی	میر مرتضیٰ
۱۰۹	متین	میر مہدی
۱۱۰	مراد	میر منو
۱۱۱	مہربان	میر عبدالستار
۱۱۲	محرم	محمد ماہ
۱۱۳	مضطر	شیخ احمد
۱۱۴	مقدس	محمد جان
۱۱۵	میرزا	مرزا محمد بیگ
۱۱۶	مہر	مہر علی
۱۱۷	مبتلا	الف خاں
۱۱۸	منصور	میر منصور
۱۱۹	منیر	سید شاہ منیر
۱۲۰	مہتاب	لالہ موہن لال
۱۲۱	مشہور	-
۱۲۲	مشتاق	-
۱۲۳	منعم	محمد منعم
۱۲۴	محمود	-
۱۲۵	ملک	-
۱۲۶	مقصود	میر مقصود علی
۱۲۷	ناجی	محمد شاکر
۱۲۸	نثار	میر عبدالرسول
۱۲۹	ناصر	نواب نظام الدولہ بہادر
۱۳۰	نثار	مرزا محمد خاں
۱۳۱	نیاز	نیاز محمد خاں
۱۳۲	ندرت	میر نجف علی
۱۳۳	نصرتی	-
۱۳۴	ناطق	میر محمد ماہ
۱۳۵	نجات	مرزا عتیق اللہ
۱۳۶	نادر	شیخ نور الدین

نمبر	تخلص	نام
۱۳۷	بار	محمد علی
۱۳۸	سودا	مرزا رفیع
۱۳۹	سجاد	میر سجاد
۱۴۰	سعدی	-
۱۴۱	سلام	نجم الدین خاں
۱۴۲	سعادت	سعادت اللہ خاں
۱۴۳	سامان	میر ناصر
۱۴۴	سراج	میر سراج الدین
۱۴۵	سامی	شاہ غلام قادری
۱۴۶	سعید	میر محمد سعید
۱۴۷	عاصمی	خواجہ برہان الدین
۱۴۸	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۱۴۹	عمر	معتبر خاں
۱۵۰	عمدہ	ستیا رام
۱۵۱	عراقی	-
۱۵۲	عارف	محمد عارف
۱۵۳	عارف	محمد عارف
۱۵۴	عشاق	-
۱۵۵	عاجز	-
۱۵۶	عطا	محمد عطا
۱۵۷	عاشق	میر محمد یحییٰ
۱۵۸	عزلت	سید عبدالولی
۱۵۹	عاجز	عارف الدین خاں
۱۶۰	عاصی	شیخ نور محمد
۱۶۱	عاشق	مرزا عاشور بیگ
۱۶۲	عشق	مرزا جمال اللہ
۱۶۳	فغاں	اشرف علی خاں
۱۶۴	فضلی	شاہ فضل اللہ
۱۶۵	فدا	-

نمبر	تخلص	نام
۱۶۶	فدا	رضا طلب خاں
۱۶۷	فدا	شیخ احمد
۱۶۸	فخری	-
۱۶۹	حسینی	میر فخر الدین
۱۷۰	فدوی	-
۱۷۱	فقیر	میر ہاشم
۱۷۲	صانع	محمد نظام الدین احمد
۱۷۳	صنعت	مغل خاں
۱۷۴	صابر	میر محمد صابر
۱۷۵	صادق	محمد صادق
۱۷۶	صاحب	لچھمی نرائن
۱۷۷	قائم	محمد قائم
۱۷۸	قدرت	میر قدرت اللہ
۱۷۹	قدر	-
۱۸۰	قاسم	شاہ قاسم
۱۸۱	قاسم	(دوم)
۱۸۲	قادری	(سید خلیل)
۱۸۳	قربان	مرزا عزت بخش
۱۸۴	قمر	مرزا رضا بیگ
۱۸۵	راقم	بندرابن
۱۸۶	رسوا	-
۱۸۷	رحیم	عبدالرحیم
۱۸۸	رنگین	نورالدین حسین خاں
۱۸۹	رنگین	لال چند
۱۹۰	رضا	-
۱۹۱	رضا	محمد رضا بیگ
۱۹۲	رونق	
۱۹۳	شوق	حسن علی
۱۹۴	شاغل	-
۱۹۵	شاعر	میر سید محمد
۱۹۶	شرافت	میر شریف الدین خاں
۱۹۷	شورش	مرزا منعم
۱۹۸	شوریدہ	شیخ سلطان الدین
۱۹۹	شگفتہ	-
۲۰۰	شہید	مولوی محمد باقر
۲۰۱	تاباں	میر عبدالحیی
۲۰۲	تسکین	میاں صلاح الدین
۲۰۳	تجرد	میر عبداللہ
۲۰۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۰۵	خسرو	حضرت امیر
۲۰۶	خاکسار	محمد یار
۲۰۷	خوشنود	-
۲۰۸	ذہین	میر محمد مستعد
۲۰۹	ضیاء	محمد ضیاء الدین
۲۱۰	ضیاء	محمد عطا
۲۱۱	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۲۱۲	ظہور	شیر سنگھ
۲۱۳	غریب	محمد امان اللہ
۲۱۴	غلام	سید غلام

طبقات الشعرا[1]

مصنف | قدرت اللہ صدیقی شوق سنبھلی

عہد تصنیف وطباعت | جیسا کہ مصنف نے دیباچہ میں صراحت کردی ہے یہ تذکرہ ۱۱۸۸ھ میں مکمل ہوا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اگست ۱۹۳۶ء میں تحقیقی مقدمہ کے ساتھ اس کا خلاصہ علیگڈھ سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور چار طبقات پر مشتمل ہے۔ طبقۂ اول میں ریختہ کے موجدین اور دکھنی شعرا کا ذکر ہے طبقۂ دوم میں ایہام گو شعرا شامل ہیں۔ طبقۂ سوم "شعرائے متاخرین و بعضے نومشقان دیگر" سے تعلق رکھتا ہے طبقۂ چہارم جس میں نومشق شعرا کا تذکرہ ہے "مشتمل بر سنج مقالات است" مقالۂ اول میں "بعضے تازہ گویاں" دوم میں "بعض سلاطین روزگار و ذراے نامدار و امرائے والا تبار و بعضے منصب داران" مقالۂ سوم میں "بعضے امرائے افغانان ایں دیار" اور مقالۂ چہارم میں "بعضے عزیزان ہمدم و دوستداران قدیم" کا ذکر کیا گیا ہے۔

شعرا کی ترتیب میں ایسی جدت اس سے پہلے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتی قائم نے مخزن نکات میں ادوار تو قائم کئے ہیں لیکن شعرا کو بلحاظ عمر و عہد انھوں نے تقسیم نہیں کیا۔ شوق کی اس ترتیب سے خاص فائدہ یہ پہنچتا ہے کہ شعرا کے مزید حالات اور کلام حاصل کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے۔ طبقات پر نظر ڈالنے سے مختلف تاریخوں، علمی کتابوں، بیاضوں اور اردو فارسی کے تذکروں کی طرف ہمارا ذہن منتقل ہوتا ہے اور ہمیں کم وبیش اس کا اندازہ ہوجاتا ہے کہ کسی خاص شاعر کی تفصیلات کہاں کہاں مل سکتی ہیں۔ یہ تذکرہ اس بات کا سراغ بھی دیتا ہے کہ تذکرہ کی تصنیف (۱۱۸۸ھ) کے وقت کون کون سے شاعر اساتذہ کی صف میں شامل ہوگئے تھے۔ کون کون سے "کہنہ مشق" خیال کئے جاتے تھے۔ کن کن سے مصنف کی رشتہ داری اور دوستی تھی۔ اور کون کون سے شعرا، میدان شاعری میں نووارد تھے۔

اس تذکرے کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی پر معاندانہ انداز سے طعن وتعریض نہیں کی گئی لیکن زبان وبیان کی کمزوریوں کی نشان دہی کو ضروری خیال کیا گیا ہے جیسا کہ قائم، سودا اور حسرت وغیرہ کے ذکر سے نمایاں ہے اس انداز کی لفظی تنقید اس سے قبل کے تذکروں میں بہت کم نظر آتی ہے۔ تحقیقی نقطۂ نظر سے بھی بہت سی کارآمد باتیں اس تذکرہ میں مل جاتی ہیں۔ مثلاً انعام اللہ خاں یقین کے متعلق لوگوں کی اس رائے کو غلط بتایا ہے کہ وہ خود شعر نہ کہتے تھے بلکہ مرزا مظہر جان جاناں کہہ کر دیا کرتے تھے۔ اسی طرح محمد یار خاکسار عرف کلو متوطن دہلی کے متعلق لکھا ہے کہ "مصنف تذکرہ ہندی ہم است"

---

[1] شوق نے نکتۃ الشعرا میں طبقات الشعرا کے ذکر میں کہیں اس کا نام "حقیقت الشعرا" کہیں "تذکرہ ہندی" اور کہیں "تذکرہ طبقات الشعرائے ہند" بھی لکھا ہے۔

نواب امیر خاں عمدۃ الملک کے ذکر میں لکھا ہے کہ "ورفن ظرافت یکتا ودرادائے سخن گوہر بے بہا مقابل ریختہ کہ لفظیست مذکر، ریختی تصنیف نمودہ" تاریخ پیدائش اور وفات کی صراحت تو اس تذکرے میں بہت کم کی گئی ہے۔ لیکن اکثر حالات میں یہ اندازہ ہو جاتا ہے کہ کون کون سے شاعر تذکرہ کے تکملہ کے وقت تک حیات تھے۔ انتخاب کلام میں ایک خصوصیت یہ ہے کہ اس میں غزلیات کے ساتھ قصیدے۔ مثنویاں۔ رباعیات۔ قطعات اور فردیات سبھی درج کئے گئے ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اول		**طبقہ دوم**		**طبقہ سوم**
۱	امیر خسرو	۲۱	شاہ مبارک آبرو	۴۱	سراج الدین علی خاں آرزو
۲	ولی اورنگ آبادی	۲۲	محمد شاکر ناجی	۴۲	قزلباش خاں امید
۳	سعدی دکھنی	۲۳	شرف الدین مضمون	۴۳	مرزا گرامی
۴	عزلت عبدالولی	۲۴	پریم ناتھ آرام	۴۴	شرف الدین علی خاں پیام
۵	ملا نوری دکھنی	۲۵	مصطفیٰ خاں یکرنگ	۴۵	بینوا
۶	فخری	۲۶	احسن اللہ احسن	۴۶	حشمت محتشم خاں
۷	تجرد میر عبداللہ	۲۷	سعادت علی	۴۷	نواب امیر خاں عمدۃ الملک
۸	مرزا عطا	۲۸	میر سجاد اکبر آبادی	۴۸	ناصر جنگ خلف نور نظام الملک آصف جاہ
۹	عظام	۲۹	شیخ محمد حاتم	۴۹	نواب ہدایت علی خاں
۱۰	میر جعفر	۳۰	صلاح الدین عرف کمن پاکباز	۵۰	درد کرم اللہ خاں
۱۱	مرزا معز فطرت موسوی	۳۱	محمد اسمٰعیل بیتاب	۵۱	انعام اللہ خاں یقین
۱۲	بیدل مرزا عبدالقادر	۳۲	شہاب الدین ثاقب	۵۲	محمد علی حزیں
۱۳	حکیم یونس	۳۳	محمد مراد	۵۳	سید نوازش خاں
۱۴	افضل الدین فضلی	۳۴	فضل علی دانا	۵۴	حشمت محمد علی
۱۵	آزاد	۳۵	محمد عاصت	۵۵	مسکین
۱۶	سراج اورنگ آبادی	۳۶	کمترین	۵۶	سید عبدالرشید
۱۷	احمد گجراتی	۳۷	قدر	۵۷	تاباں عبدالحئی
۱۸	مرزا قاسم	۳۸	عاجز	۵۸	خاکسار محمد یار
۱۹	ضیاء احمد آبادی	۳۹	دلاور خاں	۵۹	محمد فقیہ دردمند
۲۰	ہاشمی	۴۰	مزمل۔	۶۰	عاصی خواجہ برہان الدین۔

نمبر	نام
۶۱	حسن شوق
۶۲	سودا رفیع الدین
۶۳	خواجہ میر درد
۶۴	محمد حسین کلیم
۶۵	محمد قائم
۶۶	میر محمد تقی
۶۷	سوز محمد میر
۶۸	بیان
۶۹	ابوالحسن وحشت
۷۰	مرزا داؤد سودائی
۷۱	میر رمضانی
۷۲	فرحت اللہ
۷۳	محمد اکرام
۷۴	عبدالہادی
۷۵	شمس الدین فقیر
۷۶	ولی اللہ ولی سورتی
۷۷	صابر سرہندی
۷۸	شاہ شاکر صدیقی
۷۹	شیخ محمد حاجی حنیف
۸۰	مرزا گھسیٹا عشق
۸۱	شاہ نجم الدین شاداں
۸۲	میر محمدی اثر
	طبقہ چہارم مقالہ اول
۸۳	فضل علی ممتاز
۸۴	مراد علی حیرت
۸۵	بدھ سنگھ قلندر
۸۶	اکرام اللہ محشر بدایونی
۸۷	امیر بدایونی
۸۸	معین الدین معین بدایونی
۸۹	فیض اللہ بیگ فدوی
۹۰	محمد نعیم
۹۱	محمد علی شہرت
۹۲	میر حیدر علی حیران
۹۳	خواجہ حسن
۹۴	جعفر علی حسرت
۹۵	شیخ بقاءاللہ
۹۶	یحییٰ امان
۹۷	بہادر علی ترساں
۹۸	حسن
۹۹	یٰسین علی خورشید
۱۰۰	علی نقی محشر لکھنوی
۱۰۱	گردھاری لال طرز
۱۰۲	احمد علی قوت
۱۰۳	تسکین
۱۰۴	غضنفر علی خاں
۱۰۵	باقر علی ممنون
۱۰۶	مشتاق
۱۰۷	مرزا علی لطف
۱۰۸	رقت
۱۰۹	میر ضیاء
۱۱۰	رنگین
۱۱۱	علی محمد خاں خنداں
۱۱۲	علی محمد خاں خنداں
۱۱۳	میر حسن حسن دہلوی
۱۱۴	عنایت اللہ مشتاق
۱۱۵	سلامت علی
۱۱۶	حسن علی خاں یاس
۱۱۷	قاسم علی رقت
۱۱۸	بہاری لال
۱۱۹	تھوسنگھ رائے بیتاب
۱۲۰	محمد پناہ خاں نثار
۱۲۱	فیض علی فیض
۱۲۲	تجلی
۱۲۳	ظہور اللہ نوا
۱۲۴	غلام حسین محزوں دکھنی
۱۲۵	ضیاء الدین عبرت
۱۲۶	غلام کبریا کامل
۱۲۷	محمدی شیدا
۱۲۸	میر طالب علی
۱۲۹	جلیل شاہ سائل
۱۳۰	غلام ہمدانی مصحفی
۱۳۱	قدرت اللہ بلیغ
۱۳۲	امان اللہ معمار
۱۳۳	محمد صبیح عالم خاں نیاز
۱۳۴	میر صیف خاں
۱۳۵	حکیم محمد کبیر
۱۳۶	سجاد
۱۳۷	علی مراد بہاری پروانہ
۱۳۸	شہید بلگرامی
۱۳۹	سید حسن علی حسن
۱۴۰	غلام محی الدین اویسی
	مقالہ دوم
۱۴۱	شاہ عالم
۱۴۲	شاہزادہ آفتاب
۱۴۳	جہاندار شاہ
۱۴۴	احسن بخت
۱۴۵	سلیمان شکوہ

۱۴۶	مرزا فرخندہ بخت جہان شاہ ثمر
۱۴۷	نواب وزیر ابن امیر آصف الدولہ
۱۴۸	نواب غازی الدین خاں
۱۴۹	مرزا فتح علی
۱۵۰	نواب ممتاز
۱۵۱	قلندر علی خاں
۱۵۲	گنا بیگم نوسیری
۱۵۳	انشاء اللہ خاں
۱۵۴	سعادت یار خاں رنگین
۱۵۵	مرزا جان طپش
۱۵۶	شیر علی خاں افسوس
۱۵۷	مشتاق علی خاں
۱۵۸	سید یا بندہ مسافر
۱۵۹	محمد نور الدین قانع
۱۶۰	حکیم صدر الدین خاں وحشت

مقالہ سوم

۱۶۱	نواب محمد یار خاں امیر
۱۶۲	نواب عبد اللہ خاں عاصی
۱۶۳	نواب عنایت اللہ خاں
۱۶۴	نواب محبت خاں
۱۶۵	مصطفیٰ خاں مست
۱۶۶	نواب منو خاں محو
۱۶۷	نواب نصر اللہ خاں سلطان
۱۶۸	محمد معصوم ہمدم
۱۶۹	ذوالفقار خاں
۱۷۰	محمد شرف عاصی
۱۷۱	فیض اللہ خاں امید
۱۷۲	مرتضیٰ خاں مضطر
۱۷۳	محتشم خاں افغان
۱۷۴	غلام محمد خاں غلامی
۱۷۵	احسن خاں افغان
۱۷۶	احمد خاں
۱۷۷	مولوی احمد خاں
۱۷۸	کلو خاں ہنر
۱۷۹	مہربان خاں رند
۱۸۰	عباس خاں عباس

مقالہ چہارم

۱۸۱	عزیز الدین خاں بے جان
۱۸۲	غلام جیلانی بیدم
۱۸۳	الف خاں ذوق
۱۸۴	فتح چند ممنون
۱۸۵	میر حسن مائل
۱۸۶	غلام مرتضیٰ
۱۸۷	ہمت خاں
۱۸۸	ناصر خاں
۱۸۹	سید کرم علی
۱۹۰	محمد کبیر خاں تسلیم
۱۹۱	محمد اکرم

مقالہ پنجم

۱۹۲	شیخ محمد واصل
۱۹۳	عزیز عثمانی
۱۹۴	اسعد
۱۹۵	محمد معظم عباسی
۱۹۶	حافظ عزت اللہ عباسی
۱۹۷	محمد جلیس جلیس بدایونی
۱۹۸	حافظ محمد معتصم عباسی
۱۹۹	دوست علی عشق
۲۰۰	امام بخش عطا
۲۰۱	مفتون
۲۰۲	سید غالب علی
۲۰۳	سید محمد زماں
۲۰۴	حیات اللہ
۲۰۵	عشرت
۲۰۶	گوہری کائستھ
۲۰۷	نیازی
۲۰۸	مولوی مظہر علی
۲۰۹	غلام حسن
۲۱۰	گوپال ناتھ
۲۱۱	احمد علی حسرت
۲۱۲	محمد عابد دل
۲۱۳	محمد روشن جوشش
۲۱۴	رند
۲۱۵	مرزا مینا شورش
۲۱۶	میر سلیم اللہ
۲۱۷	نذر الدین شائق
۲۱۸	سید سندی
۲۱۹	حافظ بدہا شیفتہ
۲۲۰	واحد علی عزیز
۲۲۱	اعلیٰ علی
۲۲۲	مرزا فدوی لٹ
۲۲۳	ملا متو نثار
۲۲۴	ولی اللہ
۲۲۵	شاہ ظہور اللہ
۲۲۶	محمد ماہ حسینی
۲۲۷	واقف
۲۲۸	پاکباز
۲۲۹	شرف الدین

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۲۳۰	محمد نصیر	۲۴۵	خواجہ محمد سعید	۲۶۰	ذوقی رام حسرت
۲۳۱	محمد صلاح	۲۴۶	خلیفہ چند	۲۶۱	ہمت سنگھ
۲۳۲	جولاں	۲۴۷	کمال	۲۶۲	ظہور اللہ
۲۳۳	دیدار بخش دیدار	۲۴۸	میر محمد مرادی جرات	۲۶۳	مرزا اشرف علی گستاخ
۲۳۴	راجہ بلاس رائے پسر	۲۴۹	سلیم اللہ راضی	۲۶۴	برکت علی
۲۳۵	قلندر	۲۵۰	صوفی محمد اعظم	۲۶۵	منشی کنج سنگھ
۲۳۶	بشیر احمد سرہند	۲۵۱	حافظ کریم الدین صدیقی	۲۶۶	محمد صدر عباسی
۲۳۷	شیخ احمد	۲۵۲	کمانی مل کھتری	۲۶۷	شاہ نورن
۲۳۸	ہرچرن داس	۲۵۳	ہمت سنگھ	۲۶۸	غلام رسول غم
۲۳۹	بھیت رام صادق	۲۵۴	مرزا کھولن بیگ	۲۶۹	غلام علی عشرت
۲۴۰	موزوں	۲۵۵	شیخ عبداللہ نکہت	۲۷۰	مرزا قاسم بیگ
۲۴۱	محمد خلیل ابن محمد جلیس	۲۵۶	مرحمت اللہ خاں والہ	۲۷۱	مرزا ملہو سرور
۲۴۲	محمد باقی خاکسار	۲۵۷	احمد الدین خاں عبرت	۲۷۲	محمد اکرام آشنا
۲۴۳	وہاب الدین موجد	۲۵۸	محمد شجاع الدین شوریدہ	۲۷۳	محمد قدرت اللہ صدیقی شوق
۲۴۴	کلو حجام	۲۵۹	راجہ بہادر سنگھ کشمیر	....	... ...

تذکرہ شعرائے اردو

مصنّف | میر حسن دہلوی متوفی ۱۲۰۱ھ

عہد تصنیف و طباعت | ۱۱۸۸ھ اور ۱۱۹۲ھ کے درمیان مرتب کیا گیا۔
۱۳۴۰ھ / ۱۹۲۲ء میں حبیب الرحمٰن خاں شروانی کے جامع مقدمہ کے ساتھ یہ تذکرہ مطبع مسلم یونیورسٹی انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ سے شائع ہو چکا ہے بعد میں مولوی عبدالحق مرحوم نے بھی اسے اپنے مقدمے کے ساتھ انجمن ترقی اردو کی طرف سے شائع کیا

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور شعرا کی فہرست بلحاظ حروف تہجی قائم کی گئی ہے۔ نام کی ہر ردیف میں شاعروں کو تین خاص گروہ، متقدمین، متوسطین اور متاخرین میں تقسیم کیا گیا ہے۔ متقدمین میں دکنی شعراء متوسطین میں فرخ سیر سے لے کر عہد محمد شاہی تک کے شعرا اور متاخرین میں اس کے بعد کے شعرا شامل ہیں۔ تذکرے کا آغاز بادشاہ وقت شاہ عالم ثانی متخلص بہ آفتاب کے ذکر سے کیا ہے اور ان کا یہ مشہور قطع بطور نمونہ درج کیا ہے۔

شب دلارام سے گزرتی ہے — صبح تو جام سے گزرتی ہے
عاقبت کی خبر خدا جانے — اب تو آرام سے گزرتی ہے

قدما کے سلسلے میں یہ تذکرہ بہت کار آمد ہے۔ میر تقی میر کے طرح میر حسن نے نہ کسی کو لتاڑنے کی کوشش کی ہے اور نہ فتح علی حسینی گردیزی کی طرح انتقاماً کسی پر کیچڑ اچھالنا پسند کیا ہے۔ بلکہ انھوں نے حفظ مراتب کا ہر جگہ لحاظ رکھا ہے اور کسی کی بے جا تعریف یا تنقیص سے گریز کیا ہے۔ اس سے میر حسن کے سنجیدہ ادبی مذاق اور بے لاگ تنقیدی شعور کا اندازہ ہوتا ہے۔ شعرا کے واقعات و سوانح کی طرف انھوں نے کچھ زیادہ توجہ نہیں کی لیکن انتخاب کلام میں انھوں نے بڑی خوش ذوقی اور سخن شناسی کا ثبوت دیا ہے۔ چنانچہ اشعار کا جیسا خوبصورت اور مفید انتخاب اس تذکرے میں ملتا ہے۔ وہ اس دور کے کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
متقدمین :-		۳	احمد گجراتی	۶	احمد گجراتی
۱	آفتاب شاہ عالم ثانی	۴	افضل محمد افضل	۷	امجد -
۲	آزاد فقیراللہ	۵	اوجی -		متوسطین :-

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۸	آرزو	سراج الدین خاں	۳۷	آگاہ	نور خاں	۶۷	ثاقب	-
۹	انسان	اسد یار خاں	۳۸	اعلیٰ علی	میر اعلیٰ علی	۶۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۱۰	اشرف	محمد اشرف	۳۹	افسوس	شبیر علی	۶۹	رلیسنا کتھ سنگھ (ث کی ردیف میں درج ہے)	
۱۱	اکبر	مرزا اکبر علی اکبرآبادی	۴۰	ابوالحسن	میر ابوالحسن	۷۰	جنوں اکبرآبادی	
۱۲	انکار		۴۱	انتظار	علی نقی خاں	۷۱	جعفر زٹلی	میر جعفر زٹلی
۱۳	آزاد	زین العابدین	۴۲	انگریس	انگریس	۷۲	جعفر	خان عالیشان جعفر علی
۱۴	آبرو	نجم الدین عرف شاہ مبارک	۴۳	آشوب	-	۷۳	جوہر	مرزا احمد علی
۱۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۴۴	اولاد	میر اولاد علی	۷۴	جرأت	میر مستقیم
۱۶	احسن	میاں احسن اللہ	۴۵	اشرف	محمد اشرف	۷۵	جولاں	میاں رمضانی
۱۷	احسن	علی احسن خاں	۴۶	بیچارہ	-	۷۶	جنون	میر علی مہدی
۱۸	الف خاں		۴۷	بیدل	عبدالقادر میرزا	۷۷	جگن	میاں جگن
۱۹	امیر خاں	نواب امیر خاں	۴۸	بسمل	-	۷۸	جذب	میر مظہر علی
۲۰	انکار	میر جیون	۴۹	بیرنگ یا ہمرنگ	دلاور خاں)	۷۹	جوشش	میاں محمد روشن
۲۱	امید	قزلباش خاں	۵۰	بیتاب	محمد اسمٰعیل	۸۰	خان عالیشان	
۲۲	اثر	محمد میر برادر خواجہ میر درد	۵۱	بینوا	-	۸۱	جرأت	قلندر بخش
۲۳	الم	میاں صاحب میر	۵۲	بہار	ٹیک چند	۸۲	جلال	جلال الدین
۲۴	اجمل	محمد اجمل الہ آبادی	۵۳	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۸۳	حبیب	دحسن
۲۵	امیر	محمد یار خاں	۵۴	بیتاب	سنتوکھ رائے	۸۴	حیا	-
۲۶	اسد	میر اسد علی	۵۵	بیدار	میاں محمد علی	۸۵	حاتم	شیخ محمد حاتم
۲۷	آزاد	میر ظفر علی	۵۶	بیتاب	شاہ علیم اللہ الہ آبادی	۸۶	حاتم	حاتم علی خاں حاتم
۲۸	امین	خواجہ امین الدین	۵۷	بقا	شیخ محمد بقا اللہ	۸۷	حشمت	سید محتشم علی خاں
۲۹	اطہر	میر غلام علی	۵۸	فاخر	میرزا فاخر مکین	۸۸	حزیں	میر محمد باقر
۳۰	عاصمی۔ عاصی	میر عاصمی برہان الدین	۵۹	بسمل	گدا علی	۸۹	حشمت	محمد علی
۳۱	امانی	میر امانی	۶۰	پیام	شرف الدین علی خاں	۹۰	حسن	مرزا احسن علی
۳۲	رائے پریم ناتھ (یہ نام بھی الف کی ردیف میں درج ہے)		۶۱	پنچھا	شاہ پنچھا	۹۱	حسن	میر حسن
۳۳	آشنا	-	۶۲	تجرد	میر عبداللہ	۹۲	حسن	خواجہ حسن
۳۴	اکرم	-	۶۳	تانا شاہ	ابوالحسن	۹۳	حجام	-
۳۵	احسن	مرزا احسن علی	۶۴	تمکین	میاں صلاح الدین	۹۴	حامد	میر حامد نصیری
۳۶	انشا	انشاء اللہ خاں	۶۵	تاباں	میاں عبدالحیٔ	۹۵	حیران	میر حیدر علی
			۶۶	تقی	سید محمد تقی عرف میر گھاسی			

نمبر	تخلص	نام
۹۶	حسرت	جعفر علی
۹۷	حسن	میر حسن)
۹۸	خسرو	حضرت امیر خسرو
۹۹	خوشنود	-
۱۰۰	خاکی	-
۱۰۱	خاکسار	محمد یار
۱۰۲	خالہ بیگم	بدر النسا بیگم
۱۰۳	خوش دل	گھاسی رام
۱۰۴	داؤد	مرزا داؤد بیگ
۱۰۵	دل	شاہ فتح محمد
۱۰۶	دردمند	محمد فقیہ
۱۰۷	درد	کرم اللہ خاں
۱۰۸	درد	خواجہ میر درد
۱۰۹	ذاکر	-
۱۱۰	رنگین	مرزا اماں بیگ
۱۱۱	رسوا	آفتاب رائے
۱۱۲	رند	میر حمزہ علی
۱۱۳	راقم	بندرابن
۱۱۴	رنگین	لالہ بلاس رائے
۱۱۵	روشن	خواجہ حسین علی
۱۱۶	رضا	مرزا علی
۱۱۷	رند	مہربان خاں
۱۱۸	زار	مغل بیگ
۱۱۹	زار	میر مظہر علی
۱۲۰	سراج	-
۱۲۱	سالک	-
۱۲۲	سعدی	-
۱۲۳	سامان	میر ناصر
۱۲۴	سلیمان	میاں سلیمان (شاگرد تاباں)
۱۲۵	سلام	نجم الدین
۱۲۶	سعادت	میر سعادت علی
۱۲۷	سجاد	میر محمد سجاد
۱۲۸	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۲۹	سوز	محمد میر
۱۳۰	سید	
۱۳۱	سلیم	میر سلیم
۱۳۲	سوزاں	نواب احمد علی خاں
۱۳۳	سکندر	میاں سکندر عرف گھسیٹا
۱۳۴	شعور	دکھنی
۱۳۵	شامی	شاہ قلی خاں
۱۳۶	شاکر	محمد شاکر
۱۳۷	شفا	حکیم یار علی
۱۳۸	شاغل	-
۱۳۹	شوق	میاں حسن علی
۱۴۰	شاعر	میر کلو
۱۴۱	شیدا	میر فتح علی
۱۴۲	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۱۴۳	شرف	میر مہدی
۱۴۴	شفیع	میر محمد شفیع
۱۴۵	صبائی	-
۱۴۶	صفدری	-
۱۴۷	صادق	میر جعفر خاں
۱۴۸	صابر	
۱۴۹	صبر	میر محمد علی
۱۵۰	ضیار	-
۱۵۱	ضاحک	میر غلام حسین
۱۵۲	طالب	مرزا طالب
۱۵۳	ظہور	-
۱۵۴	عزیز اللہ	
۱۵۵	عطا	خواجہ عطا اللہ
۱۵۶	عارف	اکبرآبادی محمد عارف
۱۵۷	عزلت	سید عبدالواسع
۱۵۸	عاقل	رائے سکھ رام
۱۵۹	عزیز	رائے بھوکاری داس
۱۶۰	عسکر علی خاں	
۱۶۱	عاجز	غازی الدین خاں
۱۶۲	عماد الملک	نواب غازی الدین خاں
۱۶۳	عظیم	محمد عظیم
۱۶۴	عاشق	مہربان علی اعظم خاں
۱۶۵	عسکری	مرزا عسکری
۱۶۶	عشق	مرزا گھسیٹا
۱۶۷	غوثی	محمد غوث
۱۶۸	غواصی	-
۱۶۹	غریب	میر تقی
۱۷۰	غریب	محمد اماں
۱۷۱	غریب	-
۱۷۲	غلامی	-
۱۷۳	فخری	-
۱۷۴	فراغی	-
۱۷۵	فضلی	افضل الدین خاں
۱۷۶	فراق	مرزا مرتضیٰ قلی
۱۷۷	فقیر	شمس الدین
۱۷۸	فدوی	محمد محسن
۱۷۹	فدا	میر امام الدین
۱۸۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۸۱	فرخ	میر فرخ علی
۱۸۲	فضائل	فضائل علی خاں بے قید

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۸۳	فدوی	لاہوری	۲۱۲	ملک	دکھنی	۲۴۱	منشی	عجائب رام
۱۸۴	فرحت	محمد فرحت اللہ	۲۱۳	موسوی	مولوی خاں فطرت	۲۴۲	مستمند	یاد علی خاں
۱۸۵	فدوی	مرزا کچھو	۲۱۴	محق	-	۲۴۳	مائل	میاں محمدی
۱۸۶	فرصت	مرزا الف بیگ	۲۱۵	مہر علی		۲۴۴	منظر	-
۱۸۷	فخر	میر فخر الدین	۲۱۶	موزوں	خواجہ قلی خاں	۲۴۵	معین	شیخ محمد معین الدین
۱۸۸	فراق	ثنا اللہ	۲۱۷	میر	میر میراں	۲۴۶	مجنوں	شاہ مجنوں
۱۸۹	فارغ	-	۲۱۸	مخلص	رائے آنند رام	۲۴۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۹۰	فصیح	شاہ فصیح افصح	۲۱۹	مزمل	میاں شاہ مزمل	۲۴۸		محمد علی خاں
۱۹۱	قادر	میر عبدالقادر	۲۲۰	مضمون	شرف الدین	۲۴۹	محشر	مرزا علی تقی
۱۹۲	قدر	-	۲۲۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں	۲۵۰	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی
۱۹۳	قبول	غنی بیگ	۲۲۲	میر	مدد اللہ	۲۵۱	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۱۹۴	قلندر	بدھ سنگھ	۲۲۳	مراد	شیخ محمد مراد	۲۵۲	مدعا	میر عوض علی
۱۹۵	قائم	شیخ محمد قائم	۲۲۴	مستقیم	-	۲۵۳	محبت	محبت خاں
۱۹۶	قدرت	میر قدرت اللہ	۲۲۵		مرزا محمدی	۲۵۴	مدہوش	نبی خاں
۱۹۷	قرین		۲۲۶		مرزا مہدی	۲۵۵	مشتاق	-
۱۹۸	قربان	میر جیون	۲۲۷		سید امام الدین (انکا ذکر اسی جگہ کیا گیا ہے)	۲۵۶	نوری	ملا نوری
۱۹۹	قانع	-	۲۲۸	مکھن	میر صلاح الدین	۲۵۷	نامی	-
۲۰۰	کمترین	میاں کمترین	۲۲۹	موزوں	راجہ رام نرائن	۲۵۸	نوری	سید شجاع الدین
۲۰۱	کاکل	شاہ کاکل	۲۳۰	محسن	شیخ محمد محسن	۲۵۹	ندیم	مرزا علی قلی
۲۰۲	کامل	شیخ لطف اللہ کامل	۲۳۱	میر	محمد تقی	۲۶۰	ناجی	محمد شاکر
۲۰۳	کافر پنکہ	میر علی نقی	۲۳۲	مصیب	شاہ قطب الدین	۲۶۱	نادر	
۲۰۴	کلیم	میر محمد حسین	۲۳۳	محزوں الہ آبادی	مولوی غلام حسین	۲۶۲	نور اللہ	مرزا نور اللہ
۲۰۵	کاشی	لالہ کاشی ناتھ	۲۳۴	منت	میر قمر الدین	۲۶۳	نواز خاں	علی نواز خاں مرزا مدد
۲۰۶	کمتبن	-	۲۳۵	منشی	شیخ غلام احمد قادری	۲۶۴	نثار	عبدالرسول
۲۰۷	گمان	نذر علی خاں	۲۳۶	مسافر	-	۲۶۵	نثار	محمد بقا خاں
۲۰۸	گریاں	میر علی امجد	۲۳۷	محب	شیخ ولی اللہ	۲۶۶	نعیم	نعیم اللہ
۲۰۹	لطفی	دکنی [illegible]	۲۳۸	مفتون	میاں کاظم علی	۲۶۷	نثار	میاں امان اللہ معمار
۲۱۰	مرزا	ابوالقاسم	۲۳۹	ممتاز	حافظ فضل علی	۲۶۸	نالاں	محمد عسکری
۲۱۱	محمود	محمود بیگ	۲۴۰	محترم	مہربان مستحرم خاں	۲۶۹	ندا	میر مرتضیٰ

نمبر	تخلص	نام
۲۷۰	ولی	شاہ ولی اللہ
۲۷۱	واحد	محمد واحد
۲۷۲	وحشت	میر ابوالحسن
۲۷۳	ولایت	میر ولایت علی خاں
۲۷۴	وفا	لالہ نول رائے
۲۷۵	میر مبارک علی (اسی جگہ ذکر کیا گیا ہے)	
۲۷۶	وحشت	میر بہادر علی
۲۷۷	واقف	شاہ واقف
۲۷۸	وارث الہ آبادی	محمد وارث
۲۷۹	وہم	میر محمد علی
۲۸۰	ہاشم	-
۲۸۱	ہاتف	-
۲۸۲	ہدایت	سید ہدایت علی خاں
۲۸۳	ہیچگا	میر ہیچگا
۲۸۴	ہدایت	میاں ہدایت اللہ
۲۸۵	ہاتف	مرزا محمد
۲۸۶	یونس	-
۲۸۷	یکرنگ	مصطفےٰ قلی خاں
۲۸۸	یکرو	-
۲۸۹	یکدل	میر عزت اللہ
۲۹۰	یار	میر احمد
۲۹۱	یقین	انعام اللہ خاں
۲۹۲	یاس	حسن علی خاں

گُلِ عجائب

مصنف اسد علی خاں تمنّا اورنگ آبادی۔ تمنا کا ذکر اگرچہ "مجموعۂ نغز" "عمدۂ منتخبہ" اور "مجموعۂ انتخاب" میں آیا ہے لیکن خاندانی حالات کہیں نہیں ملتے۔ "گلِ عجائب" میں بھی تمنا نے اپنے متعلق کوئی تفصیل نہیں دی صرف اس قدر پتہ چلتا ہے کہ ان کے والد حیدرآباد میں بسلسلہ ملازمت مقیم تھے اور اس وقت کے ممتاز شہریوں میں شمار کئے جاتے تھے۔

تمنا صاحبِ دیوان شاعر تھے اور آزاد بلگرامی سے مشورہ سخن کیا کرتے تھے۔ ان کے کلام کی پختگی، ان کے استاد فن ہونے کا ثبوت ہے۔ ۱۲۰۴ھ میں ان کا انتقال ہوا ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت تذکرے میں دئے ہوئے تاریخی قطعات سے اس کا سال آغاز ۱۱۹۲ھ اور سال اختتام ۱۱۹۴ھ نکلتا ہے اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ آصفیہ حیدرآباد میں موجود ہے۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے اسی نسخے کی مدد سے اس تذکرے کو ترتیب دے کر ۱۹۳۶ء میں مقدمہ کے ساتھ انجمن ترقی اردو سے شائع کردیا ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں سلطنت آصفیہ کے اُن ریختہ گو شعراء کا ذکر ہے جو بارہویں صدی عیسوی کے آواخر تک موجود تھے۔ مذکورہ شاعروں میں سے اکثر صاحب تذکرہ کے ہمعصر، دوست اور ہم وطن تھے۔ قدیم طرز کا یہ تذکرہ اپنے اندر کوئی جدت نہیں رکھتا۔ شعراء کی فہرست بلحاظ حروف تہجی ترتیب دی گئی ہے اور حالات زندگی بہت مختصر اور سرسری ہیں۔

پھر بھی اس تذکرے سے بعض نئی اطلاعات فراہم ہوتی ہیں مثلاً اس بات کا سراغ کہ آزاد بلگرامی اردو کے صاحبِ دیوان شاعر تھے یا عزلت کا تذکرہ "بہار و خزاں" اس سے پہلے لکھا جا چکا تھا اسی تذکرے نے دیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آنند	سراج الدین علی خاں	۴	انصاف	علی نقی خاں	۷	انور	محمد سیف
۲	آزاد	میر غلام علی	۵	افسر	باقر علی خاں	۸	افتخار	میر عبدالوہاب
۳	ایجاد	نقد علی خاں	۶	افسر	-	۹	آشفتہ	خواجہ ابوطالب خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۰	ارشد	میر غلام علی	۲۵	سودا	مرزا محمد رفیع	۴۰	مہربان	میر عبدالقادر
۱۱	امید	قزلباش خاں	۲۶	سراج	سید سراج الدین	۴۱	مخلص	آنند رام
۱۲	آصف	نواب نظام الملک بہادر آصفجاہ	۲۷	سالم	محمد کرم بخش	۴۲	مہر	مہر علی شاہ
۱۳	بیدل	مرزا عبدالقادر	۲۸	شہید	مولوی محمد باقر	۴۳	مظہر	
۱۴	بلیغ		۲۹	ضیا	مرزا عطا	۴۴	نصیر	خواجہ غلام نصیرالدین
۱۵	بیدار		۳۰	عاجز	عارف الدین خاں	۴۵	نجم	میر نجم خاں
۱۶	پروانہ	ضیاء الدین شاہ	۳۱	عشرت	خواجہ ابوالبرکات خاں	۴۶	ناصر	نواب ناصر جنگ شہید
۱۷	پنچھی	شاہ پنچھی	۳۲	عروج	میر بہاءالدین حسین	۴۷	تیر	مہدی علی خاں
۱۸	جرات	موسوی خاں	۳۳	عزلت	سید عبدالولی	۴۸	واقف	نورالعین
۱۹	حشمت	محتشم علی خاں	۳۴	فتوت	خواجہ عنایت اللہ خاں	۴۹	ہمدم	شاہ محمد تقی
۲۰	خیال	محمد طاہر	۳۵	فضلی	شاہ فضل اللہ	۵۰	یار	مرزا محمد یار بیگ
۲۱	درگاہ	درگاہ قلی خاں	۳۶	فخر	میر فخرالدین	۵۱	یار	ممتاز جنگ بہادر
۲۲	دل	میر انورالدین	۳۷	قدر	خواجہ محمد منعم خاں			
۲۳	ذکا	میر اولاد محمد خاں	۳۸	کاظم	صوفی شاہ		×	×
۲۴	رمز	میر سید علی	۳۹	مبتلا	الف خاں		×	×

مصنف شورش نے اپنے حالات میں لکھا ہے کہ اُن کا نام سید غلام حسین عرف بھیا اور اُن کا آبائی وطن عظیم آباد ہے اسکے علاوہ تذکرہ مسرت افزا ۔ گلشن بے خار ۔ تذکرۂ عشقی اور طبقات الشعراء وغیرہ میں بھی ان کا ذکر آیا ہے اور اُن کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ شورش کے باپ کا نام محسن عظیم آبادی تھا جن کا سلسلۂ نسب شیخ نصیرالدین چراغ دہلوی سے ملتا تھا۔

شورش میر باقر حزیں کے شاگرد تھے۔ حزیں کے انتقال کے بعد شاہ رکن الدین عشق عرف میرزا گھسیٹا عشق کو بھی اُنھوں نے اپنا کلام دکھایا تھا۔ طبقات الشعراء میں شورش کو "مغرور و متکبر" بتایا گیا ہے لیکن شورش کے ایک معاصر تذکرہ نگار ابوالحسن نے "مسرت افزا" میں انہیں "بسیار خوش خلق و بے نیاز صاف گو" لکھا ہے۔ تذکرۂ عشقی میں بھی اُن کے لئے "مردے نیک طینت، سادہ وضع" ظاہر کیا گیا ہے اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ صاحب طبقات الشعراء کا بیان کسی غلط فہمی پر مبنی ہے۔

شورش کو تصوف کا خاص ذوق تھا اور اشعار بھی وہ اسی رنگ میں کہتے تھے، اُنہوں نے چار ہزار اشعار کا ایک کلیات، تذکرہ کے تکملہ کے وقت مرتب کر لیا تھا۔ اُن کا انتقال ۱۱۹۵ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت شورش کے دوست اور معاصر ابوالحسن کے "تذکرۂ مسرت افزا" سے پتہ چلتا ہے کہ وہ ایک مدت سے شعراء کا کلام اور حالات جمع کر رہے تھے، اور جب کام تکمیل کو پہنچ گیا تو اُنہوں نے اس کا نام "یادگار دوستاں" رکھا، اور تاریخ تالیف میں یہ مصرعہ دیا ؎ "یادگار دوستانِ روزگار"

اس مصرعہ سے تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۱۹۳ھ (۱۷۷۹ء) نکلتا ہے، تذکرۂ شورش کا ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ میں موجود ہے۔ اس کی فوٹو اسٹیٹ کاپی پٹنہ یونیورسٹی نے حاصل کی تھی۔ کلیم الدین احمد نے اسی کی مدد سے اس تذکرے کو تذکرۂ عشقی کے ساتھ بہ عنوان "دو تذکرے" مطبع بلبل لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے ۱۹۵۹ء میں شایع کر دیا ہے۔ لیکن اس میں صرف حرف "س" تک کے شعراء شامل ہیں باقی شعراء کا تذکرہ دوسری جلد میں ہوگا۔

• **خصوصیات** تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مؤلف کی توجہ زیادہ تر اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ حالات زندگی زیادہ مفصل نہیں ہیں، پھر بھی مؤلف نے شاعر کا پورا نام، تخلص، وطن، ولدیت، مشغلہ اور تاریخ پیدائش و تاریخ وفات دینے کی کوشش کی ہے، اس لحاظ سے یہ قدیم تذکروں میں بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ شورش نے اس میں قدماء سے لیکر معاصر شعراء تک کا ذکر کیا ہے اور ترتیب میں حروف تہجی کا لحاظ رکھا ہے۔ مطبوعہ نسخہ میں جن شعراء کے نام آئے ہیں اُن کی فہرست دی جا رہی ہے۔

۱؎ اس تذکرے کا اصل نام یادگار دوستاں ہے لیکن مشہور یہ تذکرۂ شورش کے نام سے ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام	نمبر شمار	تخلص اور نام
(۱)	آفتاب	(۲۶)	احمد	(۵۱)	بہادر علی
(۲)	ابوالحسن	(۲۷)	انتظار	(۵۲)	پاکباز
(۳)	انجام	(۲۸)	اجمل	(۵۳)	پیام
(۴)	آگاہ (محمد صلاح)	(۲۹)	آشوب	(۵۴)	تجرد
(۵)	آشنا (زین العابدین)	(۳۰)	انصاف	(۵۵)	تمکین
(۶)	آوارہ	(۳۱)	اولیا	(۵۶)	تمنا (امراؤ علی)
(۷)	الہام	(۳۲)	آگاہ (خواجہ عبداللہ)	(۵۷)	تمنا (شاہجہاں پوری)
(۸)	انشار	(۳۳)	اختر	(۵۸)	تاباں
(۹)	احسن	(۳۴)	آیت (آیت اللہ)	(۵۹)	ثاقب
(۱۰)	امیر اللہ خاں	(۳۵)	الم	(۶۰)	ثروت
(۱۱)	آبرو	(۳۶)	بسمل (میر جبار علی)	(۶۱)	ثابت
(۱۲)	آرزو	(۳۷)	بیتاب (میر محمد علی)	(۶۲)	جرأت (امیر شیر علی)
(۱۳)	امید	(۳۸)	بہار	(۶۳)	جرأت
(۱۴)	انسان	(۳۹)	بینوا	(۶۴)	جوہری
(۱۵)	انسان	(۴۰)	بے تاب	(۶۵)	جوشش
(۱۶)	اشتیاق	(۴۱)	بے چارہ	(۶۶)	جعفر (میر محمد جعفر)
(۱۷)	احسن (احسن اللہ)	(۴۲)	بسمل	(۶۷)	جنون
(۱۸)	احمدی	(۴۳)	بیکل	(۶۸)	جگن
(۱۹)	اشرف	(۴۴)	بیدار (محمد علی)	(۶۹)	جودت
(۲۰)	امانی	(۴۵)	بیدار (منشی بساون علی)	(۷۰)	جلال
(۲۱)	امین	(۴۶)	بیتاب (میر من)	(۷۱)	جودت (لالہ ہردے رام)
(۲۲)	اثر	(۴۷)	بیدل (مرزا عبدالقادر)	(۷۲)	جنوں (غلام مرتضیٰ)
(۲۳)	اظہر	(۴۸)	بیرنگ	(۷۳)	جمال
(۲۴)	احتشام	(۴۹)	بیان	(۷۴)	جعفر (مرزا جعفر)
(۲۵)	احمد شاہ بلوی	(۵۰)	بیقرار	(۷۵)	جرأت (میر محمد رضا)

(۷۶) جواہر
(۷۷) حسرت (میر محمد حیات)
(۷۸) حاتم
(۷۹) حشمت (محتشم علی)
(۸۰) حبیب
(۸۱) حشمت (محمد علی)
(۸۲) حیران (میر ممنون)
(۸۳) حضور (شیخ غلام یحییٰ)
(۸۴) حیدر (حیدر بخش)
(۸۵) حسن (میر غلام حسن)
(۸۶) حیدری (غلام علی)
(۸۷) حجام
(۸۸) حسرت (جعفر علی)
(۸۹) حزیں (محمد باقر)
(۹۰) حیرت (خواجہ کلن)
(۹۱) حریف (محمد خاں)
(۹۲) حیرت (میر سیدن)
(۹۳) حیدر شاہ
(۹۴) خسرو
(۹۵) خاکسار
(۹۶) خلیل (علی ابراہیم خاں)
(۹۷) خادم (خادم حسین)
(۹۸) درد (میر درد)
(۹۹) درد (کرم علی)
(۱۰۰) داؤد
(۱۰۱) دل (محمد عابد)
(۱۰۲) دل (نواب عماد الملک)
(۱۰۳) دردمند (محمد فقیہ)
(۱۰۴) داؤد (مرزا)
(۱۰۵) درد (کرم اللہ)
(۱۰۶) دوست (شیخ محمد)
(۱۰۷) دیوانہ (کواد بخش رائے)
(۱۰۸) ذوق (آسا رام)
(۱۰۹) ذوقی شاہ
(۱۱۰) ذہین (میر محمد مستعد)
(۱۱۱) ذاکر (مرزا افضل علی)
(۱۱۲) ذکی (جعفر علی خاں)
(۱۱۳) رسوا (شاہجہاں آبادی)
(۱۱۴) راقم (بندرابن)
(۱۱۵) رند (حمزہ علی)
(۱۱۶) راغب (جعفر علی خاں)
(۱۱۷) رفیع (شیخ محمد رفیع)
(۱۱۸) رضا (محمد مہدی)
(۱۱۹) راسخ (شیخ غلام علی)
(۱۲۰) راسخ (خواجہ احمد خاں)
(۱۲۱) زار (بہادر بیگ)
(۱۲۲) زار (مرزا سنگین)
(۱۲۳) زار (میر مظہر علی)
(۱۲۴) سودا (مرزا رفیع)
(۱۲۵) سعادت (سعادت علی)
(۱۲۶) سجاد (میر سجاد)
(۱۲۷) سراج (اورنگ آبادی)
(۱۲۸) سالک
(۱۲۹) سلام (نجم الدین)
(۱۳۰) سلیمان (سلیمان خاں)
(۱۳۱) سلامت (سلامت)
(۱۳۲) سوز (سید محمد میر)
(۱۳۳) سلیمان (میر مراد علی)
(۱۳۴) سائل (سید اسد اللہ)
(۱۳۵) سلیم (محمد سلیم)
(۱۳۶) سامان (میر ناصر علی)
(۱۳۷) سائل (سلیم اللہ خاں)
(۱۳۸) سلامت (میر سلامت علی)
(۱۳۹) سکندر (شیخ سکندر)

گلزارِ ابراہیم

مصنف

علی ابراہیم خاں متخلص بہ علی۔ علی ابراہیم پٹنہ کے باشندے تھے اور ایسٹ انڈیا کمپنی کے دور حکومت میں اعلیٰ عہدے پر فائز تھے۔ گلزار ابراہیم کے علاوہ فارسی شعرا کے دو تذکرے

۱۔ خلاصتہ الکلام

۲۔ صحف ابراہیم

بھی اُن سے یادگار ہیں۔ علی ابراہیم کا انتقال ۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت

یہ تذکرہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء میں لکھا گیا۔ ۱۲۱۵ھ / ۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اسے اردو میں منتقل کیا۔ لیکن لطف نے اس کا صرف ایک جزو "گلشن ہند" کے نام سے ترجمہ کیا تھا باقی شعرا کا ذکر وہ دوسری جلد میں کرنا چاہتے تھے۔ لیکن شاید وہ مکمل نہ ہو سکی۔ اسلئے کہ اس کا سراغ اب تک نہیں لگ سکا۔

گلزار ابراہیم کو ۱۹۰۶ء میں "گلشن ہند" کے ساتھ عبداللہ خاں نے حیدر آباد دکن سے شائع کیا۔ اس میں مولوی عبدالحق اور محی الدین قادری زور دونوں کے مقدمات شامل ہیں۔ مولوی صاحب کا مقدمہ گلشن ہند میں اور زور کا مقدمہ گلزار ابراہیم پر ہے یہ تذکرہ دراصل زور کا مرتب کیا ہوا ہے۔ اس میں انھوں نے گلشن ہند اور گلزار ابراہیم دونوں کی عبارتیں درج کر دی ہیں اور جہاں کہیں اختلاف ہوا ہے۔ اسے واضح کر دیا ہے۔

خصوصیات

گلزار ابراہیم فارسی زبان میں ہے اور اس میں چھوٹے بڑے تین سو بیس شاعروں کا ذکر آیا ہے گلزار ابراہیم کی سب سے نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں کسی کو لتاڑنے یا بانس پر چڑھانے کی کوشش نہیں کی گئی۔ اور ہر شاعر کے ذکر میں حد اعتدال کا لحاظ رکھا گیا ہے۔ علی ابراہیم بقول زور طبعاً منصف مزاج تھے اور شعر و سخن کا پاکیزہ ذوق رکھتے تھے۔ علاوہ ازیں وہ ایسے منصب و ماحول میں بسر کر رہے تھے کہ ہر شخص کے ساتھ انصاف کر سکتے تھے۔ چنانچہ انھوں نے کسی شاعر کے حالات درج کرنے میں محض پرانے تذکروں یا سنی سنائی باتوں پر اعتماد نہیں کیا بلکہ چھان بین کے بعد معتبر ذرائع سے مواد حاصل کرنے کی کوشش کی ہے۔ جن افراد اور ذرائع سے حالات معلوم ہوتے ہیں اکثر اس کا سراغ بھی دیدیا ہے۔ ابراہیم نے شعرا کے حالات میں ان کی شخصیت، سیرت اور معاشرتی زندگی کو بھی حتی الوسع اُجاگر کرنے کی کوشش کی ہے۔ اس تذکرے سے اصناف سخن کی رفتار اور مقبولیت کا اندازہ بھی کم و بیش کیا جا سکتا ہے اس لئے کہ صاحب تذکرہ نے اس طرف واضح اشارے کئے ہیں۔ غرض یہ تذکرہ کئی اعتبار سے دوسرے تذکروں پر فوقیت رکھتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب ۔ شاہ عالم بادشاہ	۲۷	افغان ۔ الف خاں	۵۳	بینوا
۲	آصف ۔ آصف الدولہ	۲۸	افکار ۔ میر جیون	۵۴	بیچھا ۔ شاہ بیچھا دہلوی
۳	انجام ۔ امیر خاں	۲۹	امیر ۔ محمد یار خاں	۵۵	بے قید ۔ فضائل علی خاں
۴	امید ۔ قزلباش خاں	۳۰	اکرم ۔ خواجہ محمد اکرم	۵۶	بیان ۔ احسن اللہ خاں
۵	آرزو ۔ سراج الدین علی خاں	۳۱	اسد ۔ میر امانی	۵۷	پیام ۔ شرف الدین علی خاں
۶	اشتیاق ۔ ولی اللہ سرہندی	۳۲	اولاد ۔ اولاد علی	۵۸	بکھاری ۔ بکھاری لال
۷	آبرو ۔ شاہ نجم الدین	۳۳	اثر ۔ محمد میر	۵۹	بیرنگ ۔ دلاور خاں
۸	افضل ۔ محمد افضل	۳۴	الم ۔ صاحب میر دہلوی	۶۰	بیکل ۔ سید عبدالوہاب
۹	احمد ۔ گجراتی	۳۵	انور ۔ غلام علی	۶۱	بیتاب ۔ محمد اسمٰعیل دہلوی
۱۰	امجد	۳۶	اجمل ۔ شاہ محمد اجمل الہ آبادی	۶۲	بیتاب ۔ سنتوک رائے
۱۱	انصاف	۳۷	انشا ۔ انشاء اللہ خاں	۶۳	بیتاب ۔ محمد علیم الہ آبادی
۱۲	اشرف	۳۸	اعظم ۔ محمد اعظم لکھنوی	۶۴	پاکباز ۔ میر صلاح الدین
۱۳	اشرف ۔ محمد اشرف	۳۹	اعلیٰ علی ۔ اعلیٰ علی	۶۵	بقا ۔ بقاء اللہ
۱۴	آزاد ۔ زین العابدین	۴۰	امانی ۔ میر امانی	۶۶	بیدار ۔ میر محمدی
۱۵	آزاد ۔ مظفر علی	۴۱	اظہر ۔ غلام علی	۶۷	پروانہ ۔ پروان علی
۱۶	افصح ۔ شاہ فصیح	۴۲	امامی ۔ امام بخش عظیم آبادی	۶۸	پروانہ ۔ جسونت سنگھ
۱۷	آثمی ۔ برہان الدین	۴۳	اولیا ۔ میر اولیا	۶۹	بسمل ۔
۱۸	انساں ۔ اسپیار خاں دہلوی	۴۴	احمدی ۔ شیخ احمد وارث	۷۰	بسمل ۔ گدا علی بیگ
۱۹	احسن ۔ احسن اللہ	۴۵	انتظار ۔ علی نقی خاں	۷۱	بسمل ۔ سید جبار علی
۲۰	احسن ۔ مرزا احسن علی	۴۶	امین ۔ خواجہ امین الدین	۷۲	تاناشاہ ابوالحسن
۲۱	آشنا ۔ میر زین العابدین	۴۷	افسوس ۔ شیر علی	۷۳	تاباں عبدالحی
۲۲	آشنا ۔	۴۸	آشفتہ ۔ مرزا رضا قلی	۷۴	تمکین ۔ صلاح الدین
۲۳	الہام ۔ فضائل بیگ	۴۹	آہ ۔ میر مہدی دہلوی	۷۵	تقی ۔ سید محمد تقی
۲۴	الہام ۔ شرف الدین	۵۰	احسان ۔ شمس الدین	۷۶	تصور
۲۵	آگاہ ۔ محمد صلاح دہلوی	۵۱	بیدل ۔ مرزا عبدالقادر	۷۷	تصویر ۔ شاہ جواد علی
۲۶	آگاہ ۔ نور محمد خاں	۵۲	بہار ۔ ٹیک چند	۷۸	تمنا ۔ خواجہ محمد علی

نمبر	نام
۷۹	ثاقب - شہاب الدین
۸۰	ثابت - شجاعت علی خاں
۸۱	ثابت - اصالت خاں
۸۲	جہاندار - مرزا جواں بخت
۸۳	جرأت - یحییٰ امام قلندر بخش
۸۴	جوان - کاظم علی
۸۵	جوشش - شیخ محمد روشن
۸۶	جوہر - مرزا احمد علی
۸۷	جودت - ہردے رام
۸۸	جرات - میر شیر علی
۸۹	جولان - میر رمضان علی
۹۰	جگنو - میاں جگنو
۹۱	جان عالم
۹۲	جنوں دہلوی
۹۳	جنوں - شیخ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۹۴	حاتم - شیخ ظہور الدین دہلوی
۹۵	حشمت - میر محتشم علی
۹۶	حشمت - محمد علی
۹۷	حزیں - محمد باقر
۹۸	حیدر - غلام حیدر
۹۹	حیدر - میر حیدر علی شاہ
۱۰۰	حبیب اللہ
۱۰۱	حیرت - مراد علی مراد آبادی
۱۰۲	حسرت - جعفر علی
۱۰۳	حیران - میر حیدر علی
۱۰۴	حیدری - غلام علی دہلوی
۱۰۵	میر حامد
۱۰۶	حضور دہلوی
۱۰۷	حسرت - ہیبت قلی خاں
۱۰۸	حضور - شیخ غلام یحییٰ
۱۰۹	حسن - میر محمد حسن دہلوی
۱۱۰	حسن - میر محمد حسن
۱۱۱	حسن - خواجہ حسن دہلوی
۱۱۲	حسن - غلام حسن دہلوی
۱۱۳	حیف - موتی لال
۱۱۴	خاکسار - محمد یار خاں
۱۱۵	خلیق - ظہور علی دہلوی
۱۱۶	خادم - خادم حسین خاں
۱۱۷	درد - خواجہ میر درد
۱۱۸	دانا - فضل علی شاہ
۱۱۹	درد - میر کرم اللہ
۱۲۰	دردمند - فقیہ صاحب
۱۲۱	دوست - غلام محمد بہاری
۱۲۲	دل - شیخ محمد عابد الہ آبادی
۱۲۳	دیوانہ - رائے سرب سنگھ
۱۲۴	داؤد - داؤد بیگ
۱۲۵	دل - شاہ فتح محمد
۱۲۶	درخشاں - منکو بیگ
۱۲۷	ذہن - میر مستعد
۱۲۸	ذاکر - حسین دوست
۱۲۹	زند - حمزہ علی
۱۳۰	راغب - محمد جعفر خاں
۱۳۱	رفعت - شیخ محمد رفیع
۱۳۲	رسوا - مہتاب رائے
۱۳۳	رسا -
۱۳۴	رخشاں - محمد چاند
۱۳۵	رضا - میر محمد رضا
۱۳۶	رضا - مرزا علی رضا
۱۳۷	رضا
۱۳۸	راقم - بندرابن
۱۳۹	رنگین
۱۴۰	رنگیں - امان بیگ
۱۴۱	رشید
۱۴۲	رضی - رضی خاں
۱۴۳	رستم رستم علی خاں
۱۴۴	رفعت - قدرت اللہ خاں
۱۴۵	رند - مہربان
۱۴۶	زکی - جعفر علی خاں
۱۴۷	رار - مغل بیگ
۱۴۸	زار - میر مظہر علی
۱۴۹	سودا - محمد رفیع
۱۵۰	سوز - سید محمد
۱۵۱	سوراں - احمد علی خاں
۱۵۲	سجاد - سجاد اکبر
۱۵۳	سراج اورنگ آبادی
۱۵۴	سلیمان
۱۵۵	ساماں میر ناصر جونپوری
۱۵۶	سعادت - سعادت علی خاں
۱۵۷	سید - امام الدین
۱۵۸	سید - یادگار علی
۱۵۹	ساقی - میر حسین علی
۱۶۰	سکندر - خلیفہ سکندر
۱۶۱	سلیم - میر محمد سلیم عظیم آبادی
۱۶۲	شاہی - شاہ قلی خاں
۱۶۳	شاکر - محمد شاکر
۱۶۴	شاہ - میر شاہ علی خاں
۱۶۵	شورش - غلام حسین

۱۶۶	شفا ۔ حکیم یار علی	۱۹۵	عاجز ۔ عارف علی خاں	۲۲۴	قبول ۔ عبدالغنی
۱۶۷	شاعر ۔ میر کلو	۱۹۶	عمر ۔ معتبر خاں دکھنی	۲۲۵	قدر ۔ محمد قدر
۱۶۸	شیدا ۔ فتح علی	۱۹۷	عیش ۔ مرزا محمد عسکری	۲۲۶	قسمت ۔
۱۶۹	شوق ۔ حسین حسن علی	۱۹۸	عزیز ۔* بھکاری داس	۲۲۷	قلندر ۔ لالہ بدھ سنگھ
۱۷۰	شاداب ۔ لالہ خوشوقت رائے	۱۹۹	عظیم ۔ محمد عظیم	۲۲۸	قربان ۔ میر جیون
۱۷۱	شہرت ۔ مرزا محمد علی	۲۰۰	عاشق ۔ میر محمد یحییٰ	۲۲۹	قناعت ۔ مرزا محمد بیگ
۱۷۲	شانی ۔ امین الدین	۲۰۱	عاشق ۔ علی اعظم خاں	۲۳۰	قدرت ۔ شاہ قدرت اللہ
۱۷۳	شہید ۔ غلام حسین	۲۰۲	عاشق ۔ منشی عجائب رائے	۲۳۱	کلیم ۔ شیخ محمد حسین
۱۷۴	شرف ۔ میر محمدی	۲۰۳	عاشق ۔ برہان الدین	۲۳۲	کمترین دہلوی
۱۷۵	شفیع ۔ محمد شفیع	۲۰۴	غالب ۔ اسد اللہ خاں	۲۳۳	کاکل دہلوی
۱۷۶	صمصام الدولہ خاں دوراں	۲۰۵	غریب ۔ اشرف علی خاں	۲۳۴	کافر ۔ میر علی نقی
۱۷۷	صنعت مغل خاں	۲۰۶	فقیر ۔ شمس الدین	۲۳۵	گریاں ۔ میر علی امجد
۱۷۸	صفدری حیدرآبادی	۲۰۷	فارغ دہلوی	۲۳۶	گمان ۔ نذر علی خاں
۱۷۹	صادق ۔ میر جعفر خاں	۲۰۸	فضل ۔ شاہ فضل دکھنی	۲۳۷	لطفی دکھنی
۱۸۰	صبر ۔ میر محمد علی	۲۰۹	فضلی ۔ افضل الدین	۲۳۸	لسان ۔ کلیم اللہ
۱۸۱	صانع نظام الدین	۲۱۰	فغاں ۔ اشرف علی خاں	۲۳۹	میر محمد تقی
۱۸۲	ضمیر ۔ ہدایت علی خاں	۲۱۱	فرحت ۔ فرحت اللہ	۲۴۰	مظہر جان جاناں
۱۸۳	ضیار ۔ ضیاء الدین	۲۱۲	فرخ ۔ میر فرخ دہلوی	۲۴۱	محقق دکھنی
۱۸۴	ضاحک ۔ غلام حسین	۲۱۳	فراق ۔ میر مرتضیٰ خاں دکھنی	۲۴۲	منزل ۔ محمد منزل
۱۸۵	طپش دہلوی	۲۱۴	فراق ۔ ثناء اللہ خاں	۲۴۳	مخلص ۔ رائے آنند رام
۱۸۶	طالع ۔ شمس الدین	۲۱۵	فدا ۔ امام الدین	۲۴۴	موزوں ۔ راجہ رام نرائن
۱۸۷	طرز ۔ گردھاری لال	۲۱۶	فرحت ۔ مرزا الف بیگ	۲۴۵	منعم
۱۸۸	ظاہر ۔ خواجہ محمد خاں	۲۱۷	فدوی ۔ محمد علی	۲۴۶	میر مدد اللہ
۱۸۹	ظہور ۔ لالہ شیو سنگھ دہلوی	۲۱۸	فدوی ۔ لاہوری	۲۴۷	مضمون ۔ شرف الدین
۱۹۰	عزلت ۔ سید عبدالولی	۲۱۹	فخر ۔ فخر الدین	۲۴۸	مخزوں ۔ سید محمد حسن
۱۹۱	عارف ۔ محمد عارف	۲۲۰	فروغ ۔ میر علی اکبر	۲۴۹	محسن ۔ محمد محسن اکبرآبادی
۱۹۲	عشق شاہ رکن الدین	۲۲۱	فیض ۔ میر فیض علی دہلوی	۲۵۰	مستمند دہلوی
۱۹۳	عمدہ سیتارام	۲۲۲	قربا و ۔ لالہ صاحب رائے	۲۵۱	مخلص ۔ مخلص علی شاہ
۱۹۴	عاصی نور محمد برہان پوری	۲۲۳	قائم ۔ شیخ محمد قائم	۲۵۲	مائل ۔ محمدی دہلوی

۲۵۳ مائل - ہدایت علی
۲۵۴ مسکین - لالہ بخت
۲۵۵ منظر خواجہ بخش الہ آبادی
۲۵۶ مرزائی - محمد علی خاں
۲۵۷ مخلص - بدیع الزماں
۲۵۸ محشر کشمیری
۲۵۹ مفتوں - کاظم الہ آبادی
۲۶۰ مجذوب - مرزا غلام حیدر
۲۶۱ محترم - خواجہ محمد محترم
۲۶۲ مضمون - سید امام الدین خاں
۲۶۳ مصحفی - غلام ہمدانی
۲۶۴ محب - شیخ ولی اللہ دہلوی
۲۶۵ منشی - غلام امجد
۲۶۶ مجروح - منشی کشن چند
۲۶۷ محنت - مرزا حسین علی بیگ
۲۶۸ مروت - سنبھلی
۲۶۹ محبت - نواب محبت خاں
۲۷۰ مرزا - نواب مرزا
۲۷۱ مرزا - مرزا علی رضا
۲۷۲ مجنون - شاہ مجنوں
۲۷۳ مجنوں - حمایت علی
۲۷۴ معین - شیخ معین الدین
۲۷۵ مدعا - میر غوث علی

۲۷۶ مدہوش میر نبی خاں
۲۷۷ مصیب - شاہ غلام قطب الدین
۲۷۸ ممتاز - حافظ فضل علی
۲۷۹ مشتاق - محمد قلی خاں
۲۸۰ مشتاق - میر حسن
۲۸۱ منت - قمر الدین
۲۸۲ مغموم - رام جس
۲۸۳ ناجی - محمد شاکر
۲۸۴ نظام - نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۲۸۵ نعیم - نعیم دہلوی
۲۸۶ نبی - غلام نبی بلگرامی
۲۸۷ نثار - عبد الرسول
۲۸۸ نثار - سدا سکھ دہلوی
۲۸۹ ندیم - شیخ علی قلی دہلوی
۲۹۰ نادر - دہلوی
۲۹۱ نالاں - میر احمد علی
۲۹۲ نالاں میر وارث علی
۲۹۳ نجات شیخ حسن رضا
۲۹۴ نالاں محمد عسکر علی خاں
۲۹۵ نزار - خواجہ محمد اکرم
۲۹۶ ولی - شاہ ولی اللہ دکھنی
۲۹۷ ولایت - میر ولایت اللہ خاں
۲۹۸ وارث - محمد وارث الہ آبادی

۲۹۹ ولی - مرزا محمد ولی دہلوی
۳۰۰ وفا - لالہ ٹول رائے
۳۰۱ وحشت - میر ابوالحسن
۳۰۲ وحشت - میر بہادر علی
۳۰۳ واقف - شاہ واقف
۳۰۴ وصل - مرزا اسحاق
۳۰۵ وہم - محمد علی
۳۰۶ والہ - میر مبارک علی
۳۰۷ ہدایت - ہدایت اللہ
۳۰۸ ہادی - دہلوی
۳۰۹ ہویدا - میر محمد اعظم
۳۱۰ ہدایت ہدایت علی
۳۱۱ ہمدم - عظیم آبادی
۳۱۲ ہینگا - میر ہینگا
۳۱۳ ہاتف - مرزا محمد
۳۱۴ یقین - انعام اللہ خاں
۳۱۵ یکرنگ - مصطفیٰ قلی خاں
۳۱۶ یونس - حکیم یونس
۳۱۷ یکرو - عبد الوہاب
۳۱۸ یار - میر احمد دہلوی
۳۱۹ یاس - حسن علی خاں
۳۲۰ ابوالحسن - خسرو دہلوی

تذکرۂ ہندی

مصنّف غلام ہمدانی مصحفی متوفی ۱۲۴۰ھ/۱۸۲۴ء۔ مصحفی نے اُردو شعراء کے دو تذکرے یادگار چھوڑے ہیں تذکرۂ ہندی اور ریاض الفصحا۔ اس سے قبل ۱۱۹۹ھ/۱۷۸۴ء میں عقد ثریا کے نام سے وہ فارسی شعرا کا ایک مختصر سا تذکرہ مرتب کر چکے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت اس تذکرے کا سال تکمیل ۱۲۰۹ھ/۱۷۹۴ء ہے اگرچہ اس کا آغاز میر مستحسن خلیق کی فرمائش پر ۱۲۰۱ھ سے قبل ہو چکا تھا، لیکن جیسا کہ خود مصحفی کی دی ہوئی تاریخ اختتام سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ ۱۲۰۹ھ سے پہلے مکمل نہ ہو سکا۔

اس تذکرے کے قلمی نسخے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال ،، کتب خانۂ خدا بخش، کتب خانۂ ندوۃ العلماء کتب خانۂ رامپور میں موجود ہیں۔ مولوی عبدالحق مرحوم نے ایشیاٹک سوسائٹی کے نسخے کو سامنے رکھ کر اسے مرتب کیا اور ایک مبسوط مقدمہ کے ساتھ نومبر ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد کے زیر اہتمام شائع کر دیا۔ یہی مطبوعہ نسخہ عام طور پر کتب خانوں میں آجکل موجود ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ بھی فارسی زبان میں ہے۔ اس میں ضمناً قدیم شعراء کا ذکر بھی بعض جگہ آگیا ہے ورنہ اس میں مصنف نے عموماً معاصرین یعنی محمد شاہ بادشاہ اور شاہ عالم بادشاہ کے زمانے تک کے شاعروں کا ذکر کیا ہے۔ بعض بڑی مفید اور وقیع باتیں اس تذکرے میں ملتی ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۸	اسد	۱۵	انشار
۲	آصف	۹	احسن	۱۶	اختر
۳	آبرو	۱۰	آشفتہ	۱۷	آشفتہ بھورے خاں
۴	اثر	۱۱	امین	۱۸	افسر
۵	الم	۱۲	افسوس	۱۹	اوباش
۶	امبر	۱۳	احقر	۲۰	الہام
۷	امجد	۱۴	اکبر	۲۱	بیدار

نمبر	تخلص	
۲۲	بیان	
۲۳	بیتاب	
۲۴	بیتاب	(شاگرد قائم)
۲۵	بے جان	
۲۶	بے باک	
۲۷	بقا	
۲۸	برق	
۲۹	پروانہ	پروانہ علی شاہ
۳۰	پروانہ	جسونت سنگھ)
۳۱	بشیر	
۳۲	تاباں	
۳۳	تجلّی	
۳۴	تیشا	
۳۵	تصور	
۳۶	تسکین	
۳۷	تسلی	
۳۸	ثنا	
۳۹	ثاقب	
۴۰	جوشش	
۴۱	جوش	
۴۲	جہاندار	
۴۳	جرأت	
۴۴	جولاں	
۴۵	جولاں	
۴۶	حسن	(میر حسن)
۴۷	حیران	
۴۸	حسن	خواجہ حسن
۴۹	حسرت	
۵۰	حجام	
۵۱	حزیں	
۵۲	حیرت	
۵۳	حاتم	
۵۴	حشمت	
۵۵	حیف	
۵۶	حضور	
۵۷	حکیم	
۵۸	حقیقت	
۵۹	خاکسار	
۶۰	خلق	
۶۱	خلیق	
۶۲	درد	
۶۳	داغ	
۶۴	ذوق	
۶۵	رضا	مرزا محمد رضا
۶۶	رقت	
۶۷	رنگین	
۶۸	رفاقت	
۶۹	رضا	میر رضا علی
۷۰	رند	
۷۱	رسوا	
۷۲	زار	میر جیون
۷۳	زار	میر مظہر علی
۷۴	زمان	
۷۵	سائل	
۷۶	سوز	
۷۷	سعادت	
۷۸	سکندر	
۷۹	سوزاں	
۸۰	سرسبز	
۸۱	سلیمان	
۸۲	سودا	
۸۳	سبقت	
۸۴	شیدا	
۸۵	شگفتہ	
۸۶	شرر	
۸۷	شکوہ	
۸۸	شایق	
۸۹	شہید	
۹۰	شہرت	
۹۱	شوق	
۹۲	صفدری	
۹۳	صفا	
۹۴	صادق	
۹۵	ضیا	
۹۶	ضیا	
۹۷	طیش	
۹۸	طالب	
۹۹	عارف	
۱۰۰	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۰۱	عاقل	
۱۰۲	عیش	
۱۰۳	عشقی	
۱۰۴	عظیم	
۱۰۵	عشق	
۱۰۶	غضنفر	
۱۰۷	غیرت	
۱۰۸	غلامی	

نمبر	تخلص	
۱۰۹	فراق	
۱۱۰	فیض	
۱۱۱	فغاں	
۱۱۲	فدوی	محمد محسن
۱۱۳	فدوی	عظیم آبادی
۱۱۴	فدوی	لاہوری
۱۱۵	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۱۱۶	فدا	
۱۱۷	قدرت	
۱۱۸	قدرت	(مؤلف تذکرہ)
۱۱۹	قیس	
۱۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۲۱	قائم	
۱۲۲	قسمت	
۱۲۳	قبول	
۱۲۴	کمال	
۱۲۵	کبیر	
۱۲۶	کلیم	
۱۲۷	گوہری	
۱۲۸	گرم	
۱۲۹	لطیف	
۱۳۰	لطف	
۱۳۱	مجذوب	
۱۳۲	مظہر	
۱۳۳	میر	
۱۳۴	محبت	
۱۳۵	محنت	
۱۳۶	مائل	مرزا محمد یار بیگ
۱۳۷	مشتاق	عنایت اللہ
۱۳۸	مجنوں	
۱۳۹	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۴۰	منشی	
۱۴۱	مقتول	
۱۴۲	مضطرب	
۱۴۳	مرہون	
۱۴۴	ماہر	
۱۴۵	موزوں	
۱۴۶	محزوں	
۱۴۷	محشر	(بدایونی)
۱۴۸	مست	
۱۴۹	مقصود	
۱۵۰	مائل	میاں محمدی
۱۵۱	مہلت	
۱۵۲	منت	
۱۵۳	محب	
۱۵۴	منتظر	
۱۵۵	ممنون	
۱۵۶	محترم	
۱۵۷	مصدر	
۱۵۸	مضمون	
۱۵۹	مزمل	
۱۶۰	معین	
۱۶۱	محشر	مرزا علی تقی
۱۶۲	معروف	
۱۶۳	مروت	
۱۶۴	مصحفی	
۱۶۵	نثار	میر عبدالرسول
۱۶۶	نثار	محمد امان
۱۶۷	ناجی	
۱۶۸	نظام	
۱۶۹	نعیم	
۱۷۰	ندیم	
۱۷۱	نالاں	
۱۷۲	نصیر	
۱۷۳	نجف	
۱۷۴	نوا	
۱۷۵	نادر	
۱۷۶	واقف	
۱۷۷	وحشت	
۱۷۸	ولا	
۱۷۹	وہم	
۱۸۰	ہادی	
۱۸۱	ہاشمی	
۱۸۲	ہاتف	
۱۸۳	ہدایت	
۱۸۴	ہوش	
۱۸۵	یقین	
۱۸۶	یکرو	

تذکرہ شاعرات

نمبر	نام
۱۸۷	دولہن بیگم
۱۸۸	چینا بیگم
۱۸۹	گنا بیگم
۱۹۰	زینت
۱۹۱	موتی

عیار الشعراء

مصنّف | خوب چند ذکا بن بھوانی چند کایستھ متوطن اسکندر آباد۔ ذکا کا مولد و مسکن دہلی تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے۔ میاں نصیر سے انھیں تلمذ تھا اور استاد کے زیر اثر صنائع لفظی و معنوی ہی کو شعر کا حسن خیال کرتے تھے۔ گلشن بے خار، عمدۂ منتخبہ اور دوسرے تذکروں میں ان کا ذکر اور کلام ملتا ہے۔ خود ذکا نے بھی اپنا حال "عیار الشعرا" میں لکھا ہے۔ اسپرنگر کے بیان کے مطابق ان کا انتقال سنہ ۱۸۴۶ء میں ہوا ہے۔

عہد تصنیف و طباعت | گارساں دتاسی نے لکھا ہے۔ "ذکا نے اپنا تذکرہ بزبان فارسی ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ء میں یا ۱۲۰۹ھ/۱۷۹۴ء سے کر ۱۲۴۷ھ/۱۸۳۱ء کے درمیان مرتب کیا" لیکن یہ تاریخیں درست نہیں معلوم ہوتیں۔ اس لئے کہ ذکا نے عیار الشعرا کے دیباچہ میں اس کے تکمیل کا سال خود اس طور پر بیان کر دیا ہے۔

"تاریخ تذکرہ کہ بدیہہ خاطر گذشتہ نیز درج نمودہ باللہ التوفیق،

اے ذکا ہو چکا جس روز یہ نسخہ تیار　　　آ گئے ہاتف کے کیا پیر خرد نے مذکور

منصفی کر کے دیں اس نے یہ تاریخ کہی　　　آفرین کہہ کیا اسم سبھوں کا مشہور

چوتھے مصرعہ سے اس کا سال تصنیف یا تکمیل سنہ ۱۲۱۲ھ نکلتا ہے۔

عیار الشعرا ہنوز قلمی ہے۔ اس کا ایک مخطوطہ انجمن ترقی اردو (ہند) علیگڈھ اور ایک انڈیا آفس لندن میں محفوظ ہے۔ علیگڈھ کا نسخہ بہت بوسیدہ ہے اور کچھ صفحات بھی غائب ہیں۔ شاعروں کے نام مع تخلص جلی حروف میں سرخ روشنائی سے لکھے ہیں۔ اور حالات و کلام کالی روشنائی میں ہیں۔ ابتدا میں دو صفحوں کا دیباچہ ہے۔ آخر میں متفرقات کے نام سے تقریباً تین سو اشعار درج ہیں۔ لیکن شاعروں کا نام نہیں لکھا[1]

انڈیا آفس کے نسخہ کی مائیکرو فلم ترقی اردو بورڈ کے کتب خانہ میں موجود ہے۔ یہ نسخہ بہت صاف ہے اس میں ۹۲۲ صفحات ہیں۔ ہر صفحہ میں پندرہ سطریں۔ پورا نسخہ جلی قلم سے لکھا ہوا ہے۔ کاتب کا نام اور تاریخ ترقیمہ درج نہیں ہے لیکن نسخے کی حیثیت بتاتی ہے کہ وہ کافی پرانا ہے۔ آخری صفحات میں متفرق اشعار کے بعد "مناجات و خاتمۂ کتاب" کے عنوان سے دو صفحے ہیں جنہیں مصنف نے حمد و ثنا کے بعد تذکرہ کی قبولیت کی دعا مانگی ہے اور بتایا ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے بڑی محنت و ریاضت کے بعد تیار کیا ہے۔

انڈیا آفس اور علیگڈھ کے نسخوں کے باہم مقابلہ سے پتہ چلا کہ انڈیا آفس کا نسخہ ہر طرح مکمل ہے۔ چنانچہ دونوں کے مقابلہ

---

[1] اس نسخہ کی تفصیلات کرمی سیفی پریمی صاحب نے مجھے از راہ کرم بروقت بھیج دیں جس کے لئے میں صد درجہ شکر گزار ہوں۔ فرمان

کے بعد اس جگہ تفصیل دی جا رہی ہے۔

خصوصیات تذکرہ کی زبان فارسی ہے اور اس میں ابتدار سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی حد درجہ مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف شاعر کے نام اور تخلص کو کافی سمجھا گیا ہے۔ تنقیدی اشارے بھی کہیں نہیں ملتے۔ ہاں بعض شاعروں کی تاریخ شاعروں کے ذکر میں القاب و اداب اور مرجہ اخلاقی قدروں کا ہر طرح لحاظ رکھا گیا ہے۔ .... شعرا کا حال ردیف وار درج پیدائش یا وفات کی طرف بھی کوئی توجہ نہیں دی گئی۔ مولد و مسکن کا ذکر البتہ کہیں کہیں آگیا ہے۔ ہے۔ اور ہر تخلص کے ساتھ عموماً شاعر کا پورا نام بھی تحریر ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ بنیادی طور پر یہ مجموعۂ اشعار رکھا جسے شعراء کے مختصر حالات شامل کر کے تذکرے کی شکل دیدی گئی ہے۔ تذکرہ شاہ عالم بادشاہ آفتاب کے نام سے اس طور پر شروع ہوتا ہے۔

ردیف الالف
حرف الالف

آفتاب - شاہ عالم بادشاہ

"حضرت جہاں پناہ ظل اللہ سایہ رحمت پروردگار آیہ عنایت کردگار کہف الغر با ملاذ الاتقیا بحر مواج جود و کرم دریائی متموج فیض اعم اورنگ نشیں چار دونگ ہندوستان تاجدار خورشید تواں فلک اقتدار کیواں وقار عدیو آفاق شہان رمز فہم سخنداں فارس میران ترکی و تازی صاحب قرآن حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی خلداللہ ملکہ و سلطنتہ مظفر الدنیا والدین المؤید من الوہاب والمتخلص بہ آفتاب کلام معجز نظامش برگزیدہ شعرا پسندان اشعار بلند اقتدارش منظور نظر صاحب لال اشعار چندیست ا دتبرکاً بندہ درگاہ بہ صفحہ ایں کارستان خجستہ بنیان ثبت نمودہ فی الحقیقت۔ گوہر معنی در رشتہ نظم کشیدہ و جواہر زواہر سخندانی بر تمیمہ بیان تعبیہ فرمودہ۔"

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۹	اسد	میر امانی	۱۷	آشنا	میر زین العابدین
۲	آصف	آصف الدولہ	۱۰	ارمان	شاہ علی	۱۸	افسوس	میر شیر علی
۳	اسعد	اسعد علی بخت بہادر	۱۱	احمد	صمصام اللہ	۱۹	آشفتہ	مرزا رضا قلی
۴	امیر	مرزا امینڈھو	۱۲	احسن	احسن اللہ خاں	۲۰	امین	خواجہ امین الدین
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں	۱۳	احمد	میر احمد علی	۲۱	آگاہ	نود خاں
۶	اثر	سید محمد میر	۱۴	آرام	خیر اللہ خاں	۲۲	امیر	نواب محمد یار خاں بہادر
۷	احسن	میاں احسن اللہ	۱۵	انشا	انشاء اللہ خاں	۲۳	آرام	رای پریم ناتھ دہلوی
۸	آبرو	شیخ نجم الدین عرف شاہ مبارک	۱۶	انجام	نواب امیر خاں بہادر	۲۴	اشرف	محمد اشرف

۲۵	آشفتہ	عظیم الدین خاں بجوکھا	۵۴	امجد	مولوی محمد امجد	۸۳	اعظم	اعظم علی خاں
۲۶	احسان	حافظ عبدالرحمان خاں	۵۵	انیس	نواب امیرالدولہ نوازش خاں	۸۴	اکرم	محمد اکرم
۲۷	احسن	مرزا احسن علی	۵۶	اُدیسے	غلام محی الدین	۸۵	الفت	رائے منگل سین
۲۸	انسان	اسد یار خاں	۵۷	اوباش	شیخ امیرالزماں	۸۶	امی	روشن بیگ
۲۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۵۸	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۸۷	افغان	امام علی خاں
۳۰	اسد	لالہ کیرت سنگھ	۵۹	ایما	میر حسین علی خاں	۸۸	افسر	(مرادآبادی)
۳۱	انور	ولی محمد خاں	۶۰	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۸۹	آغا	مرزا آغا جان
۳۲	اسیر	بلتزار فرنگی	۶۱	اصغر	میر امجد علی	۹۰	ارمان	لکھنوی
۳۳	آرام	لکھن لال	۶۲	اصغر	میر اصغر علی	۹۱	الفت	-
۳۴	افسوس	مرزا غفور بیگ	۶۳	امین	امین الدین خاں	۹۲	اختر	-
۳۵	اعظم	اعظم خاں	۶۴	ارمان	نواب مجاہد جنگ بہادر	۹۳	اسلام	شیخ الاسلام
۳۶	آزادہ	رام سنگھ	۶۵	اشرف	-	۹۴	اشک	رامپوری
۳۷	احمد	حافظ شیخ احمد اخوند	۶۶	اشرف	حافظ غلام اشرف	۹۵	احسان	-
۳۸	احمد	شیخ احمد یار	۶۷	احقر	مرزا احمد علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر
۳۹	اظہر	غلام محی الدین	۶۸	اختر	میر اکبر علی	۹۷	امیر	امیرالدین
۴۰	اشفاق	سرفراز علی	۶۹	اٹل	میر عبدالجلیل	۹۸	آفتاب	لالہ آفتاب رائے
۴۱	امیر	شیخ امیر اللہ	۷۰	آگاہ	میر حسن علی	۹۹	آغاز	لچھمی نرائن
۴۲	آزاد	شیخ امیرالدین	۷۱	الم	نواب معتمدالدولہ	۱۰۰	آگاہ	محمد صلاح
۴۳	آفرین	میاں قلندر بخش سہارنپوری	۷۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۰۱	اندوہ	مرزا غفور بیگ
۴۴	آفاق	میر فریدالدین	۷۳	آشنا	-	۱۰۲	الفت	محمد الفت
۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل	۷۴	احمد	غلام احمد	۱۰۳	ایمان	-
۴۶	آشنا	مہا سنگھ	۷۵	آشنا	مرزا جگن	۱۰۴	احمدی	-
۴۷	امین	میر محمد امین	۷۶	احسن	محمد مولے	۱۰۵	آسیناں	(فرنگی)
۴۸	افسر	غلام اشرف	۷۷	احسان	میر غلام علی حیدرآبادی	۱۰۶	اخگر	نرائن داس
۴۹	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں	۷۸	اخگر	لالہ ٹیک چند	۱۰۷	احمد	مرزا احمد علی
۵۰	اکبر	میاں بھجو	۷۹	اظہر	میر غلام علی	۱۰۸	احمد	سید احمد علی
۵۱	الم	میاں صاحب میر	۸۰	امید	(حیدرآبادی)	۱۰۹	آرام	دیا ناتھ
۵۲	الہام	شیخ شرف الدین	۸۱	امیر	میر علی	۱۱۰	اعظم	اعظم علی لکھنوی
۵۳	امید	قزلباش خاں	۸۲	انور	-	۱۱۱	انتظار	لکھنوی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۱۲	احمد	احمد علی	۱۴۱	بیکس	میر امام بخش	۱۷۰	تاباں	میر عبدالحئی
۱۱۳	امیر	میاں شیخ امیر اللہ	۱۴۲	بیجان	شیو سنگھ	۱۷۱	تمکیں	تمکین نثار علی
۱۱۴	بیدل	مرزا عبدالقادر	۱۴۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۷۲	تائب	حافظ عبداللہ
۱۱۵	بہار	ٹیک چند	۱۴۴	بہادر	کنور بہادر سنگھ	۱۷۳	تجلی	میر محمد حسین
۱۱۶	بیدار	شاہ محمدی	۱۴۵	بہجت	مولوی عبدالمجید	۱۷۴	تجمل	میر اعظم
۱۱۷	بالا	رسول امام	۱۴۶	بیہوش	میر عبدالرشید	۱۷۵	تحسین	میاں قدم مصطفےٰ
۱۱۸	بیتاب	بہادر سنگھ	۱۴۷	بیقرار	میر کاظم حسین	۱۷۶	ترقی	مرزا محمد تقی
۱۱۹	باقر	میر باقر علی	۱۴۸	بیباک	میر نجف علی	۱۷۷	تسکین	میر سعادت علی
۱۲۰	بیتاب	محمد علیم الدین	۱۴۹	بیکس	مرزا محمد	۱۷۸	تسکین	گنگا داس
۱۲۱	برق	بھگوان د ت	۱۵۰	بیخبر	لکھنوی	۱۷۹	تسلی	ٹیکا رام
۱۲۲	بیان	احسن الدین خاں	۱۵۱	ببر	—	۱۸۰	تخلص	شاہ امام بخش تھانیسری
۱۲۳	بیدار	غلام حیدر	۱۵۲	بے جان	عزیز خاں	۱۸۱	تصور	سید حیدر حسین خاں
۱۲۴	بقا	محمد بقا اللہ خاں	۱۵۳	بسمل	حفیظ اللہ	۱۸۲	تعشق	میر سید محمد
۱۲۵	بیگم	بیگم محل شجاع الدولہ	۱۵۴	برق	خدا بخش	۱۸۳	تقی	میاں محمد تقی
۱۲۶	بیتاب	شاہ محمد اسمٰعیل	۱۵۵	بلیغ	قدرت اللہ	۱۸۴	تمکین	میر صلاح الدین
۱۲۷	بسمل	مرزا بھجو بیگ	۱۵۶	بینوا	مقبول شاہ	۱۸۵	تنہا	سعداللہ خاں
۱۲۸	بشیر	میر بشارت علی	۱۵۷	بیتاب	بے تاب	۱۸۶	تمنا	عباس قلی خاں
۱۲۹	بیخود	نراین داس	۱۵۸	بیتاب	سیوک رام	۱۸۷	ترساں	بہادر علی
۱۳۰	بھید	میر میران	۱۵۹	بے خبر	محمد بیگ	۱۸۸	تسلیم	محمد کبیر خاں
۱۳۱	بہادر	بہادر سنگھ	۱۶۰	بیتاب	مرزا کلو بہادر	۱۸۹	تحیر	—
۱۳۲	برشتہ	میاں شرف	۱۶۱	بیہوش	شیخ دیدار	۱۹۰	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۳۳	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۶۲	بنیاد	—	۱۹۱	تمنا	محمد اسحٰق خاں
۱۳۴	ببر علی	ببر علی شاہ	۱۶۳	بے نوا	—	۱۹۲	تصور	سید رجب علی
۱۳۵	بخشے	حسین بخش	۱۶۴	بیتاب	خدا وردی خاں	۱۹۳	تجلی	
۱۳۶	برق	میاں شاہ جی	۱۶۵	بے قرار	کاظم حسین	۱۹۴	تمکین	بخت علی
۱۳۷	برکت	برکت علی خاں	۱۶۶	پیام	شرف الدین خاں	۱۹۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۳۸	بسمل	مولوی محمدی	۱۶۷	پروانہ	رائے جسونت سنگھ	۱۹۶	تنہا	عوض علی خاں
۱۳۹	بیجا	—	۱۶۸	پاکباز	میر صلاح الدین عرف میاں کھمن	۱۹۷	تمنا	امداد علی خاں
۱۴۰	بیکس	مرزا محمد	۱۶۹	پروانہ	علی شاہ مراد آبادی	۱۹۸	تاثیر	میر صادق علی

نمبر	تخلص	نام
۱۹۹	تسلی	میر شجاعت علی
۲۰۰	تجرد	میر عبداللہ
۲۰۱	تحسین	—
۲۰۲	ثابت	مرزا معز الدین بہادر
۲۰۳	ثاقب	سید شمس الدین
۲۰۴	ثاقب	میر غالب الدین
۲۰۵	ثنا	میر شمس الدین
۲۰۶	ثروت	محمد صادق
۲۰۷	ثابت	اصالت خاں
۲۰۸	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۲۰۹	ثابت	حیدر آبادی
۲۱۰	جواں بخت	جہاندار شاہ
۲۱۱	جینا	نواب جینا بیگم
۲۱۲	جوشش	محمد روشن
۲۱۳	جعفر	جعفر علی خاں
۲۱۴	جھمن	لالہ جھمن ناتھ
۲۱۵	جنون	محمد فخر الاسلام
۲۱۶	جوش	میر رستم علی
۲۱۷	جان	جان عالم خان
۲۱۸	جذب	—
۲۱۹	جراح	غلام ناصر
۲۲۰	جرأت	میاں قلندر بخش
۲۲۱	جعفری	—
۲۲۲	جلال	—
۲۲۳	جرات	مرزا مغل
۲۲۴	جعفر	میر جعفر
۲۲۵	جلال	
۲۲۶	جعفری	میر باقر علی
۲۲۷	جوشش	محمد عابد

نمبر	تخلص	نام
۲۲۸	جوہر	مرزا احمد علی
۲۲۹	جلال	جلال الدین حسین
۲۳۰	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ
۲۳۱	جنون	میر فضل علی
۲۳۲	جگن	-
۲۳۳	جہانگیر	
۲۳۴	جنون	محمد جنون
۲۳۵	جوہر	دیوالی سنگھ
۲۳۶	جوہری	
۲۳۷	جان	جان علی
۲۳۸	جمال	جمال علی
۲۳۹	چندا	مہ لقا
۲۴۰	جوگاں	میر حسن علی
۲۴۱	جوگاں	بہادر علی شاہ
۲۴۲	جوہری	اندرجیت
۲۴۳	جواں	مرزا نعیم بیگ
۲۴۴	جواں	شیخ محب اللہ
۲۴۵	جھنا تخلص	
۲۴۶	حاتم	شیخ ظہور الدین
۲۴۷	حشر	رسول بخش
۲۴۸	حقیر	سیو سہائے
۲۴۹	حسن	میر غلام حسن
۲۵۰	حشمت	میر محمد خاں دہلوی
۲۵۱	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو
۲۵۲	حسن	میر حسن شاہ
۲۵۳	حزیں	شیخ محمد علی
۲۵۴	حزیں	میر باقر علی
۲۵۵	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں
۲۵۶	حسرت	میاں جعفر علی

نمبر	تخلص	نام
۲۵۷	حضور	بال مکند
۲۵۸	حفیظ	محمد حفیظ
۲۵۹	حسن	خواجہ حسن
۲۶۰	حشمت	میر محتشم علی خاں
۲۶۱	حالی	میر محب علی
۲۶۲	حسرت	ذوقی رام
۲۶۳	حیران	حافظ لقاء اللہ
۲۶۴	حسن	میر محمد حسن
۲۶۵	حسینی	حکیم میر حسینے
۲۶۶	حقیقت	میر شاہ حسین
۲۶۷	حیف	میر چراغ علی
۲۶۸	حجام	عنایت اللہ
۲۶۹	حب	میر احمد علی
۲۷۰	حزیں	مرزا خجستہ بخت بہادر
۲۷۱	حکیم	حکیم پناہ خاں
۲۷۲	حمزہ	شیخ حمزہ علی
۲۷۳	حیدر	میر حیدر علی
۲۷۴	حیدر	میر حیدر علی خاں
۲۷۵	حیا	حافظ محمد حیات
۲۷۶	حیرت	غلام محی الدین خاں
۲۷۷	حمایت	
۲۷۸	حسن	
۲۷۹	حیدر	مرزا حیدر بیگ
۲۸۰	حیرت	میر مراد علی
۲۸۱	حسین	حسین علی خاں
۲۸۲	حزیں	میر باقر
۲۸۳	حسین	غلام حسین
۲۸۴	حیران	حیدر علی
۲۸۵	حبیب	

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۸۶	خسرو	حضرت امیر خسرو	۳۱۵	داؤد		۳۴۴	رنگین	سعادت یار خاں
۲۸۷	خلق	میر احسن	۳۱۶	دیدار علی شاہ		۳۴۵	رونق	میر غلام حیدر
۲۸۸	خیال	غلام حسن	۳۱۷	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۳۴۶	رقت	مرزا قاسم علی
۲۸۹	خاکسار	محمد یار	۳۱۸	ذرہ	جینتی داس	۳۴۷	رجا	-
۲۹۰	خلیق	میر مستحسن	۳۱۹	ذوقی		۳۴۸	رحمان	-
۲۹۱	خستہ	میاں جیون عرف عبداللہ خاں	۳۲۰	ذکی	نواب جعفر علی خاں	۳۴۹	رحیم	-
۲۹۲	خستہ	غلام قطب بخش	۳۲۱	ذکی	میاں محمد ذکی	۳۵۰	رسوا	-
۲۹۳	خاکی	غلام حیدر بیگ	۳۲۲	ذہن	جیسکھ رای	۳۵۱	رسا	مرزا بلخے
۲۹۴	خاں	محمد	۳۲۳	ذوق		۳۵۲	رضا	محمد رضا دکھنی
۲۹۵	خادم	شیخ خادم علی کیتھلی	۳۲۴	ذکا	خوب چند	۳۵۳	روشن	
۲۹۶	خوشرس	حافظ غلام محمد	۳۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد	۳۵۴	رضا	
۲۹۷	خاص		۳۲۶	رافت	-	۳۵۵	زار	برہان الدین خاں
۲۹۸	خادم	خادم حسین	۳۲۷	رؤف		۳۵۶	زور	
۲۹۹	خودغرض		۳۲۸	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۳۵۷	زار	
۳۰۰	خادم	پانی پتی	۳۲۹	راز	مرزا یعقوب بیگ	۳۵۸	زار	
۳۰۱	درد	خواجہ میر	۳۳۰	رجب	مرزا رجب علی بیگ	۳۵۹	زماں	سید محمد زماں
۳۰۲	دانا	میر فضل علی	۳۳۱	رسوا	آفتاب رائے	۳۶۰	زماں	
۳۰۳	دل	مولوی شمس الدین	۳۳۲	روشن	روشن شاہ	۳۶۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۳۰۴	دلیر	دلیر شاہ	۳۳۳	رضی	نواب سیف الدولہ سید رضی خاں	۳۶۲	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش بہادر
۳۰۵	دل	دیبی پرشاد	۳۳۴	رضا	مرزا محمد رضا لکھنؤ	۳۶۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۳۰۶	دلسوز	خیراتی خاں	۳۳۵	رضا	میر رضا علی	۳۶۴	سید	میر غالب علی خاں
۳۰۷	درد	سید کرم اللہ خاں	۳۳۶	رضا	میر علی رضا	۳۶۵	سوز	محمد میر
۳۰۸	دردمند	میاں محمد فقیر	۳۳۷	رضا	میر محمد رضا	۳۶۶	سرسبز	مرزا زین العابدین خاں
۳۰۹	درویش	شاہ علی	۳۳۸	رفعت	میر ابوالمعانی	۳۶۷	سجاد	میر سجاد
۳۱۰	دلہن بیگم	المعروف نواب بہو	۳۳۹	رفاقت	مرزا مکھن بیگ	۳۶۸	سرور	اعظم الدولہ
۳۱۱	دیوانہ	رائے سرب سکھ	۳۴۰	رفیق	مرزا اسد بیگ	۳۶۹	سکندر	خلیفہ محمد علی
۳۱۲	دارا	-	۳۴۱	رند	نواب مہربان خاں بہادر	۳۷۰	سعادت	میر سعادت علی
۳۱۳	دل	غلام مصطفےٰ خاں	۳۴۲	رنگین	-	۳۷۱	سراج	
۳۱۴	دل	زور آور خاں	۳۴۳	رنگین	پورن لعل	۳۷۲	سائل	محمد یار بیگ۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۷۳	سخن	حکیم محمد حسین خاں	۴۰۲	شفیق	مرزا مظہر علی خاں عرف مرزا بڈھا	۴۳۱	شریف	مرزا محمد شریف
۳۷۴	سُرور	حمایت اللہ خاں	۴۰۳	شرف	شیخ شرف الدین حسین	۴۳۲	شکوہ	مرزا محمد رضا
۳۷۵	سرشار	ملوک چند	۴۰۴	شفیق	محمد شفیق	۴۳۳	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۳۷۶	سپاہی	میر امام بخش	۴۰۵	شوق	حسن علی خاں	۴۳۴	شمس	میر شمس الدین
۳۷۷	سیف	مرزا سیف علی	۴۰۶	شرافت	مرزا اشرف علی	۴۳۵	شوق	نواب تہمتن بہادر
۳۷۸	سبقت	مرزا مغل بیگ	۴۰۷	شوق	روشن لعل	۴۳۶	شیدا	میر فتح علی
۳۷۹	سیادت	میر نجم الدین	۴۰۸	شکیبا	شیخ غلام حسین	۴۳۷	شہوت	
۳۸۰	سید	مرزا قطب علی	۴۰۹	شیدا	خواجہ بہکا	۴۳۸	شوق	
۳۸۱	سلام	نجم الدین علی خاں	۴۱۰	شور	مرزا ملہو بیگ	۴۳۹	شہید	
۳۸۲	سپاہی		۴۱۱	شفا	حکیم یار علی	۴۴۰	شہرت	
۳۸۳	سامی	مرزا جان بیگ	۴۱۲	شرر	مرزا جعفر	۴۴۱	شہرت	
۳۸۴	سحر	محمد خلیل خاں	۴۱۳	شایق	میر حاجی	۴۴۲	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۳۸۵	سخنور	رائے دیوالی سنگھ	۴۱۴	شوق	محمد بخش	۴۴۳	شاہ	
۳۸۶	سعدی	شیرازی	۴۱۵	شہدا	-	۴۴۴	صاحب	نواب ظفریاب خاں
۳۸۷	سعدی	دکھنی	۴۱۶	شاداں	میر رجب علی	۴۴۵	صبا	مرزا راجہ سنگھ باسہ بہادر
۳۸۸	سخن		۴۱۷	شیفتہ	حافظ عبدالصمد	۴۴۶	صادق	میر جعفر خاں
۳۸۹	سوزاں	شیخ شمس الدین	۴۱۸	شوق	غلام رسول	۴۴۷	صانع	
۳۹۰	سید	میر غلام رسول	۴۱۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۴۴۸	صادق	میر صادق علی
۳۹۱	سبحان	میر عبدالسبحان	۴۲۰	شہرت	امیر بخش خاں	۴۴۹	صادق	صادق علی شاہ
۳۹۲	سپاہی	شاہ قلی خاں	۴۲۱	شورش	خلیفہ نادر حسین	۴۵۰	صادق	میر صادق علی خاں
۳۹۳	سُخن		۴۲۲	شریف	مرزا شریف بیگ	۴۵۱	صادق	مرزا محمد صادق
۳۹۴	سرور	میر فیض علی	۴۲۳	شاعر	میر ناصر	۴۵۲	صاحب قرآں	
۳۹۵	سلیمان	-	۴۲۴	شاکر	محمد شاکر	۴۵۳	صبا	لالہ کانجی مل
۳۹۶	شجاع	مرزا محمد اکبر شاہ	۴۲۵	شاکر	میر شاکر علی	۴۵۴	صفدر	میر صفدر علی
۳۹۷	شگفتہ	مرزا بیدار بخت	۴۲۶	شاد	مرزا الہ یار بیگ گیانی	۴۵۵	صفدر	میر صادق علی
۳۹۸	شرف	میر محمدی	۴۲۷	شاداں	لبھاون لال	۴۵۶	صبا	-
۳۹۹	شاہ	سعد اللہ خاں	۴۲۸	شایق	میر محمد	۴۵۷	صاد	مرزا غلام حسین دہلوی
۴۰۰	شوکت	مرزا علی	۴۲۹	شایق	محمد ہاشم	۴۵۸	صدق	-
۴۰۱	شوق	مولوی قدرت اللہ	۴۳۰	شرر	مرزا ابراہیم بیگ	۴۵۹	صفا	-

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۴۶۰	صفدری		۴۸۹	عیاش	خیالی رام	۵۱۸	عسس	شیخ بدر الدین
۴۶۱	صاحب		۴۹۰	عاشق	رام سکھ	۵۱۹	عظیم	
۴۶۲	ضیا	مرزا ضیا بخت بہادر	۴۹۱	عاجز	میر غلام حیدر خاں	۵۲۰	علی	علی محمد خاں
۴۶۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۴۹۲	عزت	میر عبد الواسع	۵۲۱	عقیدت	
۴۶۴	ضبط	میر حسن شاہ	۴۹۳	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۲۲	عارف	شاہ عارف حسین
۴۶۵	ضمیر	لالہ گنگا داس	۴۹۴	عظمت	شیخ عظمت اللہ	۵۲۳	عاجز	
۴۶۶	ضمیر	شیخ مداری	۴۹۵	عاصی	-	۵۲۴	عاشق	انتظام الدولہ مہاراجہ کلیان سنگھ
۴۶۷	طفل	مرزا عبد المقتدر	۴۹۶	عاصم		۵۲۵	عاجز	عارف علی خاں
۴۶۸	طپش	مرزا محمد اسمعیل عرف مرزا جان	۴۹۷	عشقی		۵۲۶	عبد اللہ	
۴۶۹	طالب	عاشورہ بیگ خاں	۴۹۸	عاقل	عاقل شاہ	۵۲۷	عبد الرحیم	
۴۷۰	طالب	میر طالب علی	۴۹۹	عزیز	شیخ محمد علی	۵۲۸	عزیز اللہ دکنی	
۴۷۱	طالب	طالب حسین	۵۰۰	عزلت	سید عبد الولی	۵۲۹	عاجز	
۴۷۲	طالب	میاں طالب علی	۵۰۱	عسکری	مرزا محمد عسکری	۵۳۰	محمد جان سبق	
۴۷۳	ظفر	مرزا ابو ظفر بہادر	۵۰۲	عشق	میر محمد علی	۵۳۱	علی خاں	
۴۷۴	ظہور	محمد شاہ	۵۰۳	عطا	محمد عطاء اللہ	۵۳۲	مرزا علی قلی	
۴۷۵	ظاہر	میر محمدی	۵۰۴	عظیم	مرزا زین العابدین	۵۳۳	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۴۷۶	ظریف	ضا بروی خاں	۵۰۵	عظیم	شاہ محمد عظیم	۵۳۴	غالب	نواب مکرم الدولہ بہادر [illegible]
۴۷۷	عشق	شاہ گھسیٹا مغفور	۵۰۶	علی	شاہ ناصر علی	۵۳۵	غافل	میر احمد علی
۴۷۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۰۷	علی	مرزا علی	۵۳۶	غریب	میر محمد نقی
۴۷۹	عارف	محمد عارف	۵۰۸	عمدہ	لالہ سیتا رام	۵۳۷	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۹	عنایت	شیخ نظام الدین	۵۳۸	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۸۱	عاشق	مہدی علی خاں	۵۱۰	عیاں	سید غالب علیخاں	۵۳۹	غریب	میر عبد الولی
۴۸۲	عشق	میر عزت اللہ	۵۱۱	عیش	مرزا حسین رضائی	۵۴۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۸۳	عشقی	میاں رحمت اللہ	۵۱۲	عیاش	غلام جیلانی خاں	۵۴۱	غضنفر	غضنفر خاں
۴۸۴	عشرت	میر غلام علی	۵۱۳	عاشق	لالہ بھولا ناتھ	۵۴۲	غمگین	میر سید علی
۴۸۵	عاصی	خواجہ برہان الدین	۵۱۴	عابد		۵۴۳	غنی	شیخ عبد الغنی
۴۸۶	عزیز	بکھاری لال	۵۱۵	عاشق	حیدر آبادی	۵۴۴	غمخوار دہلی	
۴۸۷	عاجز	زور آور سنگھ	۵۱۶	عیاش	عیاش علی بیگ	۵۴۵	غازی دکھنی	
۴۸۸	عشاق	جیون مل	۵۱۷	عشقی	مراد آبادی	۵۴۶	غیرت	

نمبر	تخلص	نام
۵۴۷	غیرت	
۵۴۸	غیرت	
۵۴۹	غریب	لالہ کانجی مل
۵۵۰	غواصی	
۵۵۱	فقیر	میر شمس الدین
۵۵۲	فغاں	اشرف علی خاں
۵۵۳	فضلی	افضل خاں
۵۵۴	فرحت	میاں فرحت اللہ
۵۵۵	فدوی	مرزا فدوی
۵۵۶	فرتق	حکیم ثنا اللہ خاں
۵۵۷	فراقی	کنور پریم کشور
۵۵۸	فیض	میر فیض علی
۵۵۹	فگار	مرزا قطب علی بیگ
۵۶۰	فرحت	الہ آبادی
۵۶۱	فدوی	میر فضل علی
۵۶۲	فدا	صدر الصدور مولوی محمد اسمٰعیل
۵۶۳	فراغ	مولوی محمد فراغ
۵۶۴	فدا	شیخ عبد الصمد
۵۶۵	فدوی	مرزا بھجو
۵۶۶	فدا	میر امام الدین
۵۶۷	فارغ	لالہ مکند سنگھ
۵۶۸	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۵۶۹	فدا	لچھمی رام پنڈت
۵۷۰	فدوی	میر محمد حسین شاہ محسن
۵۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۵۷۲	فروغ	میر ثناء اللہ حسین خاں
۵۷۳	فروغ	میر روشن علی خاں
۵۷۴	فرحت	میر امیر علی
۵۷۵	فرحت	عطاء اللہ خاں
۵۷۶	فراق	مرزا کہ بیگ
۵۷۷	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۵۷۸	فقیر	میر فقیر اللہ
۵۷۹	فیاض	عبد الرزاق
۵۸۰	فتح	مرزا فتح علی خاں بہادر
۵۸۱	فراق	
۵۸۲	فیض	
۵۸۳	فطرت	مرزا معز
۵۸۴	فضل	میر فضل مولیٰ
۵۸۵	قائم	قیام الدین علی
۵۸۶	قیس	مرزا احمد بیگ عرف مدارا بیگ
۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۵۸۸	قتیل	
۵۸۹	قربان	میر قربان علی
۵۹۰	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں
۵۹۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ
۵۹۲	قرباں	میر محمدی
۵۹۳	قدر	
۵۹۴	قاصر	مرزا ابر علی بیگ
۵۹۵	قائم	شیخ قائم علی
۵۹۶	قاضی	عبد الفتاح
۵۹۷	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۵۹۸	قرار	میر حسین علی
۵۹۹	قرین	
۶۰۰	قسمت	نواب شمس الدین
۶۰۱	قلندر	شاہ قلندر
۶۰۲	قبول	
۶۰۳	قلق	
۶۰۴	قلندر	
۶۰۵	قاسم	مرزا
۶۰۶	کوچک	مرزا وجیہ الدین
۶۰۷	کلیم	میر محمد حسین شاہجہان آبادی
۶۰۸	کلامی	غلام نبی جان
۶۰۹	کلو	میر کلو
۶۱۰	کافر	میر تقی
۶۱۱	کمتر	
۶۱۲	کاظم	
۶۱۳	کبیر	حکیم کبیر علی
۶۱۴	کرامت	میر کرامت علی
۶۱۵	کرم	
۶۱۶	کامل	لالہ ٹھاکر داس
۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۶۱۸	کیفی	میر ہدایت علی
۶۱۹	کم گو	
۶۲۰	کمال الدین	
۶۲۱	گنا بیگم	صبیہ نواب علی قلی خاں
۶۲۲	گریاں	میر امجد علی
۶۲۳	گمان	
۶۲۴	گریاں	غلام محی الدین
۶۲۵	گریاں	میر حسام الدین علی عرف میر کھجو
۶۲۶	گرفتار	مرزا انگی بیگ
۶۲۷	گوہری	
۶۲۸	گھاسی	میر گھاسی
۶۲۹	گرامی	مرزا گرامی
۶۳۰	لطف	مرزا لطف علی
۶۳۱	لطیف	میر لطیف علی
۶۳۲	لطیف	میر شمس الدین
۶۳۳	لطفی	—

نمبر	تخلص	نام
۶۳۴	مائل	شاہ محمدی
۶۳۵	مائل	مرزا محمد یار بیگ
۶۳۶	ماہر	میر فخر الدین
۶۳۷	مبتہج	لالہ ملوک چند
۶۳۸	متقی	میر متقی
۶۳۹	مجذوب	مرزا سعید بیگ
۶۴۰	مجنوں	
۶۴۱	مجرم	شیخ رحمت اللہ اکبر آبادی
۶۴۲	مجبور	میاں حق نما
۶۴۳	محبت	نواب بہت خاں
۶۴۴	محبت	میر بہادر علی
۶۴۵	محب	شیخ ولی اللہ
۶۴۶	محبت	مرزا حسین بیگ
۶۴۷	محمود	حافظ محمود خاں
۶۴۸	محسن	محمد محسن
۶۴۹	محزوں	غلام شاہ محزوں
۶۵۰	محشر	مرزا علی نقی
۶۵۱	محترم	خواجہ محترم علی خاں
۶۵۲	مخلص	رائے آنند رام
۶۵۳	مخلص	نواب مخلص علیخاں
۶۵۴	مختار	غلام نبی خاں
۶۵۵	مرید	مرید حسین خاں
۶۵۶	مرہون	میر علی رضا
۶۵۷	مرزا	مرزا صادق علیخاں
۶۵۸	مرزا	مرزا محمد
۶۵۹	مرزا	حکیم فضل اللہ
۶۶۰	مروت	شیخ صغیر علی
۶۶۱	مزمل	شاہ مزمل
۶۶۲	مسافر	میر پائندہ

نمبر	تخلص	نام
۶۶۳	مسرت	شیخ وزیر علی
۶۶۴	مسرت	-
۶۶۵	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ عرف مرزا حاجی
۶۶۶	مسیح	مسیح اللہ خاں
۶۶۷	مسیح	مرزا باقی
۶۶۸	مسکین	مرزا کلو بیگ
۶۶۹	مشتاق	مشتاق علی خاں
۶۷۰	مشتاق	میر عنایت اللہ
۶۷۱	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں مرحوم
۶۷۲	مصحفی	میاں غلام ہمدانی
۶۷۳	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں
۶۷۴	مضطر	شیخ حسن علی
۶۷۵	مضطر	لالہ کنور سین
۶۷۶	مضطرب	محمد حاجی
۶۷۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۶۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۶۷۹	منتظر	گنا بیگم
۶۸۰	مظفر	میر مظفر علی خاں
۶۸۱	معین	غلام معین الدین خاں
۶۸۲	معرفت	نواب الٰہی بخش
۶۸۳	مغل	مرزا مغل علی
۶۸۴	مفتوں	شیخ عبدالرحیم
۶۸۵	مفتوں	میاں بدر الدین
۶۸۶	مفتوں	-
۶۸۷	مملو	لالہ ایسری پرشاد
۶۸۸	مقبول	میاں مقبول نبی
۶۸۹	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ
۶۹۰	مقصود	محمد مقصود
۶۹۱	مکھو	شیخ مکھو

نمبر	تخلص	نام
۶۹۲	ملول	شاہ شرف الدین
۶۹۳	ممتاز	مولوی نور احمد دہلوی
۶۹۴	ممنون	میر امانت علی
۶۹۵	منت	میر قمر الدین
۶۹۶	منتظر	نور الاسلام
۶۹۷	ممنون	میر نظام الدین
۶۹۸	مکند سنگھ	
۶۹۹	منصف	منصف علی خاں
۷۰۰	منیر	میر آفتاب علی
۷۰۱	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۷۰۲	مظفر	میر حسن علی
۷۰۳	منیر	میر نظام الدین
۷۰۴	منجھو خاں	
۷۰۵	منور	میر منور علی
۷۰۶	مبتلا	غلام محی الدین میرٹھی
۷۰۷	مدحت	-
۷۰۸	منشی	میر محمد حسین
۷۰۹	منشی	لالہ مول چند
۷۱۰	منعم	لالہ موہن لال
۷۱۱	موزوں	
۷۱۲	موزوں	میر فرزند علی
۷۱۳	موزوں	لالہ چھتر سنگھ
۷۱۴	مہجور	محمد صدر الدین
۷۱۵	مہلت	مرزا علی
۷۱۶	مہاراج	راجہ مولا سرائے
۷۱۷	میر	میر محمد تقی
۷۱۸	میرک	میر جہاں
۷۱۹	میرن	میر عسکری
۷۲۰	محب	میر محمد علی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷۲۱	منور	-	۷۵۰	موزوں	نواب خواجم قلیخاں بہادر	۷۷۹	نیاز	شاہ نیاز علی
۷۲۲	مجنوں	-	۷۵۱	مستان	عنایت اللہ	۷۸۰	ندیم	مرزا علی
۷۲۳	ممتاز	-	۷۵۲	منعم	نورالحق	۷۸۱	ندیم	محمد قاسم
۷۲۴	موزوں	-	۷۵۳	ملال	مرزا محمد زماں	۷۸۲	نصیر	سید نصیرالدین
۷۲۵	متین	-	۷۵۴	نظام	عماد الملک نواب غازی الدین	۷۸۳	نصرف	لالہ گوبندرائے
۷۲۶	میرحسین علی	-	۷۵۵	نسیم	راجہ کدار ناتھ	۷۸۴	نظامی	سید شاہ نظام الدین
۷۲۷	مہمان	-	۷۵۶	نصیر	میر نصیرالدین دہلوی	۷۸۵	نجم	قاضی نجم الدین
۷۲۸	مشرق	لال سیلچندر	۷۵۷	نعیم	شیخ محمد نعیم	۷۸۶	نیاز	میر محمد سعید اکبرآبادی
۷۲۹	میر علی حکیم		۷۵۸	نثار	محمد امان خاں	۷۸۷	ناسخ	سید امام بخش
۷۳۰	محشر		۷۵۹	نثار	عبدالرسول	۷۸۸	نادر	شیخ غلام
۷۳۱	ماہ	میر محمد علی خاں	۷۶۰	نیاز	-	۷۸۹	نثار	میاں نثار احمد سالار
۷۳۲	منعم	قاضی محمد منعم خاں	۷۶۱	نامی	مرزا رجب علی بیگ	۷۹۰	نوازش	مرزا خانی
۷۳۳	مدہوش		۷۶۲	نظیر	ولی محمد خاں	۷۹۱	نرائن کشور	
۷۳۴	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ	۷۶۳	نزہت	مرزا ارجمند	۷۹۲	نحیف	لالہ لکھپت رائے
۷۳۵	مشہور		۷۶۴	نگراں	میر بندہ علی	۷۹۳	نامی	شیخ نظام الدین
۷۳۶	مشتاق	شیخ ثناء اللہ	۷۶۵	نظیر	-	۷۹۴	نالاں	-
۷۳۷	مغموم	مرزا اسحاق بیگ	۷۶۶	ناجی	محمد شاکر	۷۹۵	نالاں	شیخ عبدالقادر فتح آبادی
۷۳۸	مست	میر تفضل علی	۷۶۷	نشاط	لالہ ایسری سنگھ عرف بسنت سنگھ	۷۹۶	نجف	-
۷۳۹	ممتاز	-	۷۶۸	نامی	لالہ مٹھن لال	۷۹۷	ندا	-
۷۴۰	منعم	سید راحت علی	۷۶۹	نوا	شیخ محمد ظہور نوا	۷۹۸	نصیر	-
۷۴۱	منعم	شیخ محمد منعم	۷۷۰	ندرت	مرزا مغل	۷۹۹	نظیر	-
۷۴۲	مہر	مرزا رجب علی بیگ	۷۷۱	نصیر	میر نصیرالدین	۸۰۰	نوید	-
۷۴۳	مسیح		۷۷۲	نظیر	لالہ کنیت رائے	۸۰۱	نوا	ظہور اللہ خاں
۷۴۴	محسن	میر محسن علی خاں بہادر	۷۷۳	نادر	میر محمد علی	۸۰۲	نیاز	-
۷۴۵	مکارم	-	۷۷۴	نامی	میر حسام الدین حیدر موسوی	۸۰۳	نیاز	-
۷۴۶	موتی	لالہ موتی لال	۷۷۵	نالاں	مرزا عسکری	۸۰۴	نالاں	-
۷۴۷	مجرم	-	۷۷۶	نادر	گنگا سنگھ	۸۰۵	ولی	محمد ولی
۷۴۸	محمود	-	۷۷۷	نثار	میر عبدالرسول جلال آبادی	۸۰۶	واقف	شاہ واقف
۷۴۹	ملک	-	۷۷۸	نجابت	میر زین العابدین	۸۰۷	وجیہہ	نواب وجیہہ الدولہ بہادر

۸۰۸	ولا	مرزا مظہر علی خاں	۸۲۳	ہاذی	میر جواد علی خاں	۸۳۸	یقین	انعام اللہ خاں
۸۰۹	وصال	نصیر الدین خاں	۸۲۴	ہوس	میر شمس الدین	۸۳۹	یک رنگ	غلام مصطفیٰ خاں
۸۱۰	وفا	مولوی عبد العلی	۸۲۵	ہرچند	ہرچند کشور	۸۴۰	یک رنگ	-
۸۱۱	واحد	-	۸۲۶	ہمزا	شاہ ہمزا	۸۴۱	یاد	میر غلام حسین
۸۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۸۲۷	ہمت	اخوند	۸۴۲	یحییٰ	منشی یحییٰ جاں
۸۱۳	والہ	مرحمت اللہ خاں	۸۲۸	ہاشمی	جہاں آبادی	۸۴۳	یعقوب	میر یعقوب علی
۸۱۴	واصف	مرزا حسن تحسین خاں	۸۲۹	ہاشمی	میر ہاشم علی لکھنوی	۸۴۴	یوسف	میر یوسف علی
۸۱۵	والہ	محمد اکبر	۸۳۰	ہاتف	مرزا محمد	۸۴۵	یکرد	-
۸۱۶	واصل	میاں واصل خاں	۸۳۱	ہمرنگ	میر عز الدین ہمرنگ الہ آبادی	۸۴۶	یار	-
۸۱۷	وحشت	-	۸۳۲	ہنر	محمد داؤد حیدر آبادی	۸۴۷	یکسو	لالہ فتح چند
۸۱۸	ولایت	ولایت شاہ	۸۳۳	ہوس	مرزا تقی	۸۴۸	یوسف	شاہ یوسف
۸۱۹	وہم	میر محمد علی	۸۳۴	ہادی	-	۸۴۹	یکرد	-
۸۲۰	ولی	شیخ ولی محمد	۸۳۵	ہمت	-	۸۵۰	یکدل	میر عزت اللہ
۸۲۱	وداد	مرزا داؤد	۸۳۶	ہوش	-	۸۵۱	یونس	حکیم یونس
۸۲۲	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۸۳۷	ہمرنگ	دلاور خاں			

تذکرہ عشقی

مصنف | عشقی کا اصل نام شیخ محمد وجیہہ الدین تھا اور عظیم آباد کے رہنے والے تھے، اُن کے والد شیخ غلام حسین محرم فارسی کے اچھے شاعر تھے اور "فن قطعہ تاریخ" میں خاص مہارت رکھتے تھے اور عشقی کے بیان کے مطابق اسی شغف کی وجہ سے آخر عمر میں انھوں نے اپنا ایک اور تخلص تقدیر بھی کر لیا تھا۔

عشقی فارسی کا بہت اچھا ذوق رکھتے تھے اور حسین قلی خاں صاحبِ نشترِ عشق مرتومہ ۱۲۳۳ھ کے مطابق "فارسیت خوب پیدا نمودہ و مصطلحات زبان دانی آں حاصل ساختہ۔ غزل صاف و عاشقانہ می گوید و اشعار نگین و پسندیدہ می نویسد"
خود عشقی نے اپنے ذکر میں اس بات کا اظہار کیا ہے کہ وہ ریختہ سے زیادہ "تصنیف و تالیف نظم و نثر فارسی" میں اپنا وقت صرف کرتے ہیں۔ کبھی کبھی دو چار شعر اردو میں بھی کہہ لیتے ہیں۔ چنانچہ انھوں نے اپنے انتخاب کلام میں ریختہ کے بجائے فارسی ہی کے اشعار دیے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت | عشقی نے اپنا تذکرہ ۱۲۱۵ھ میں مکمل کیا تھا۔ ایک قلمی نسخہ بوڈلین لائبریری آکسفورڈ اور ایک قاضی عبدالودود کے کتب خانے میں موجود ہے۔ انھیں کی مدد سے کلیم الدین احمد نے اس تذکرہ کو تذکرہ شورش کے ساتھ "دو تذکرے" کے عنوان سے ۱۹۵۹ء میں شائع کر دیا ہے۔ لیکن مطبوعہ تذکرہ مکمل نہیں ہے۔ اس میں صرف حرف "س" تک کے شعرا کا ذکر ہے۔ دوسری جلد میں باقی شعراء کا تذکرہ ہوگا جو ابھی منظر عام پر نہیں آئی۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے، حالات زندگی بہت مختصر اور انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ تذکرہ شورش کی طرح اس میں اشعار کی کثرت نہیں ہے۔ صرف حالات میں چند سطریں اور انتخاب میں چند اشعار نقل کرنے پر زیادہ تر اکتفا کیا ہے۔

مطبوعہ نسخہ کے مطابق ان میں حسب ذیل شعراء کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب	۲	انجام	۳	آگاہ (محمد صلاح)

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۴	آشنا (زین العابدین)	۳۳	آزاد (زین العابدین)	۶۲	بیدل (میرزا عبدالقادر)
۵	الہام	۳۴	آہ	۶۳	بیرنگ
۶	انشا	۳۵	امجد	۶۴	بیاں
۷	احسن	۳۶	آصف	۶۵	بسمل (سعید احمد)
۸	امیر اللہ خاں	۳۷	الف خاں	۶۶	بسمل
۹	آبرو	۳۸	احمدی	۶۷	بیتاب (شاہ محمد علیم)
۱۰	آرزو	۳۹	افسوس	۶۸	بیتاب (شاہ علیم اللہ)
۱۱	اُمید	۴۰	احمدی (شیخ احمد وارث)	۶۹	بیتاب (سنتوکھ رائے)
۱۲	انسان	۴۱	اکبر	۷۰	بیتاب (کلب علی)
۱۳	اشتیاق	۴۲	امیر	۷۱	بیدار (میر محمدی)
۱۴	احسن (احسن اللہ)	۴۳	اسد	۷۲	بقا
۱۵	امانی	۴۴	آزاد (میر مظفر علی)	۷۳	بے نوا
۱۶	امین	۴۵	آشفتہ	۷۴	ثاقب
۱۷	اثر	۴۶	آثمی	۷۵	ثروت
۱۸	اظہر	۴۷	امانی	۷۶	ثابت
۱۹	احتشام	۴۸	اکرم	۷۷	جراءت (میر تقی علی)
۲۰	احمد	۴۹	احسن (مرزا احسن علی)	۷۸	جوہری
۲۱	انتظار	۵۰	اعلیٰ	۷۹	جوشش
۲۲	اجل	۵۱	اولیٰ	۸۰	جگن
۲۳	انصات	۵۲	اشرف	۸۱	جودت (رگھوبیر دیال)
۲۴	اولیا	۵۳	اعظم	۸۲	جنون (غلام مرکفی)
۲۵	الم	۵۴	آتش	۸۳	جعفر (میرزا جعفر)
۲۶	احسن (مرزا احسن اللہ)	۵۵	اشکی (غلام حسین)	۸۴	(تخلص ندارد)
۲۷	احسن (علی احسن خاں)	۵۶	بسمل (میر جہار علی)	۸۵	جرات (یحییٰ امان)
۲۸	افصح	۵۷	بہار	۸۶	جرات (میر مستقیم)
۲۹	آشنا	۵۸	بے تاب	۸۷	جذب
۳۰	الہام (شیخ شرف الدین)	۵۹	بے چارہ	۸۸	جہاندار
۳۱	آگاہ (انور خاں)	۶۰	بیدار (منشی بساون لعل)	۸۹	جان عالم
۳۲	آزاد (فقیر اللہ)	۶۱	بیتاب (میر مدن)	۹۰	جولان

نمبر	تخلص	نام
۹۱	جعفر علی	
۹۲	جوہر	(احمد علی)
۹۳	جنون	
۹۴	جنون	(اکبر آبادی)
۹۵	جوان	(کاظم علی)
۹۶	حسرت	(میر محمد حیات)
۹۷	حاتم	
۹۸	حشمت	(محتشم علی خاں)
۹۹	حبیب	
۱۰۰	حشمت	(محمد علی)
۱۰۱	حیراں	(میر ممنون)
۱۰۲	حضور	(شیخ غلام یحییٰ)
۱۰۳	حسن	(میر غلام حسن)
۱۰۴	حیدری	(غلام علی)
۱۰۵	حسرت	(جعفر علی)
۱۰۶	حزیں	(میر محمد باقر)
۱۰۷	حسن	(خواجہ حسن)
۱۰۸	حسن	(میر حسن)
۱۰۹	حسن	(میر محمد حسن)
۱۱۰	حسن	(دہلوی)
۱۱۱	حسن	(غلام حسن)
۱۱۲	حیراں	(میر حیدر علی)
۱۱۳	حامد	
۱۱۴	حضور	
۱۱۵	حیدر	(غلام حیدر)
۱۱۶	حاتم	(حاتم علی خاں)
۱۱۷	حبیب اللہ	
۱۱۸	حیف	(موتی لال)
۱۱۹	حیف	(چراغ علی)
۱۲۰	حیرت	(رحم علی)
۱۲۱	حیرت	(مراد علی)
۱۲۲	خسرو	
۱۲۳	خاکسار	
۱۲۴	خلیل	(علی ابراہیم)
۱۲۵	خادم	(خادم حسین)
۱۲۶	خادم	(خادم علی)
۱۲۷	خلق	
۱۲۸	خلیق	
۱۲۹	خالہ بیگم	
۱۳۰	خوش دل	
۱۳۱	درد	(میر درد)
۱۳۲	درد	(کرم اللہ خاں)
۱۳۳	دل	(محمد عابد)
۱۳۴	دردمند	(محمد فقیہ)
۱۳۵	داور	(مرزا)
۱۳۶	دوست	(شیخ غلام احمد)
۱۳۷	دانا	(فضل علی)
۱۳۸	دل	(شاہ فتح محمد)
۱۳۹	دل	(مادھو رام)
۱۴۰	دیوانہ	(سرب سنگھ)
۱۴۱	درخشاں	(مرزا منگو)
۱۴۲	ذہین	(میر محمد مستور)
۱۴۳	ذکی	(جعفر علی خاں)
۱۴۴	ذکر دہلوی	
۱۴۵	ذکر	(مہر حسین دوست)
۱۴۶	رسوا	(شاہجہانپوری)
۱۴۷	راقم	(بندرا بن)
۱۴۸	رند	(حمزہ علی)
۱۴۹	راغب	(جعفر خاں)
۱۵۰	رضا	(محمدی)
۱۵۱	رفعت	(شیخ محمد رفیع)
۱۵۲	راسخ	(شیخ غلام علی)
۱۵۳	رفیق	(مرزا اسد علی بیگ)
۱۵۴	رضا	(مرزا علی رضا)
۱۵۵	رضا	(حافظ محسن)
۱۵۶	رضا	
۱۵۷	رضی	(سید رضی خاں)
۱۵۸	رسائی	
۱۵۹	رخشاں	(محمد عابد)
۱۶۰	رونق	(میر غلام حیدر)
۱۶۱	رضواں	(غلام حسین)
۱۶۲	رند	(مہربان خاں)
۱۶۳	روشن	(خواجہ حسن علی)
۱۶۴	رنگیں	(مرزا اماں بیگ)
۱۶۵	رنگیں	(لالہ بلاس رائے)
۱۶۶	رشید	
۱۶۷	رخصت	(مرزا قدرت اللہ)
۱۶۸	رستم	(رستم علی)
۱۶۹	رفعت	(عیسیٰ خاں)
۱۷۰	رشکی	(محمد حسن خاں)
۱۷۱	زار	(مرزا سنگین)
۱۷۲	زار	(میر مظہر علی)
۱۷۳	زندہ دل	
۱۷۴	زار	(مغل بیگ)
۱۷۵	زاری	(سوہن)
۱۷۶	سودا	(مرزا رفیع)
۱۷۷	سعادت	(سعادت علی)

۱۷۸	سجاد	(میر سجاد)	۱۸۳	سوز	(میر محمد)	۱۸۸	سید	(میر امام الدین)
۱۷۹	سراج	اورنگ آبادی	۱۸۴	سلیمان	(سید مراد علی)	۱۸۹	سید	
۱۸۰	سلام	(نجم الدین)	۱۸۵	سلیم	(میر محمد مسلم)	۱۹۰	ساقی	(میر حسین علی)
۱۸۱	سلیمان	(سلیمان خاں)	۱۸۶	سامان	(میر ناصر علی)	۱۹۱	سالم	(غلام مصطفیٰ)
۱۸۲	سلامت	(سلامت علی)	۱۸۷	سکندر	(شیخ سکندر)	۱۹۲	سوزاں	(نواب احمد علی خاں)

گلشنِ ہند

مصنف مرزا علی لطف ابن کاظم بیگ خاں اردو فارسی کے ادیب اور شاعر تھے۔ فارسی میں اپنے والد سے مشورہ سخن کرتے تھے اور اردو میں بقول شیفتہ انھیں میر تقی میر سے تلمذ حاصل تھا۔ لیکن خود لطف کے بیان سے اس کی تردید ہوتی ہے، ان کا بیان ہے کہ " مشورہ ریختہ فقط اپنی ہی طبع ناصواب سے ہے" لطف کی نثر و نظم دونوں میں جو چیز قابل یادگار ہے وہ ان کا مذکورہ تذکرہ ہے۔ یہ تذکرہ گلکرائسٹ کی فرمائش پر مرتب کیا گیا اور یہ وہ زمانہ تھا جبکہ دلّی میں شاہ عالم اور لکھنؤ میں نواب سعادت علی خاں حکومت کرتے تھے۔

عہدِ تصنیف و طباعت مرزا علی لطف نے دیباچہ میں خود واضح کردیا ہے کہ یہ تذکرہ ۱۲۱۵ھ مطابق ۱۸۰۱ء میں مکمل ہوا۔ اس تذکرے کو دراصل علی ابراہیم متخلص بہ علی و خلیل کے فارسی تذکرہ گلزار ابراہیم کا اردو ترجمہ خیال کرنا چاہیے۔ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۰۸ھ نے ۱۱۹۸ھ مطابق ۱۷۸۴ء میں بارہ برس کی محنت سے اردو شعراء کا ایک فارسی تذکرہ مرتب کیا تھا جسے ڈاکٹر گلکرائسٹ کی فرمائش پر ۱۲۱۵ھ/۱۸۰۱ء میں مرزا علی لطف نے اردو میں منتقل کیا۔

اس تذکرے کو پہلے پہل عبداللہ خاں نے رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور میں چھپوا کر حیدرآباد دکن سے ۱۹۰۶ء میں شائع کیا۔ اس میں مولانا شبلی کے حاشیائی نوٹ اور مولوی عبدالحق کا مقدمہ بھی شامل ہے۔

یہ مطبوعہ نسخہ عموماً دستیاب ہے۔

خصوصیات یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ گلزار ابراہیم کا ترجمہ ہے۔ لیکن اسے محض ترجمہ خیال کرنا درست نہیں ہے۔ اس میں لطف نے بہت سے اضافے کئے ہیں۔ حالات زندگی اور انتخاب کلام دونوں میں انھوں نے آزادانہ اضافے کئے ہیں اور اپنی رائیں بھی دی ہیں۔ شعراء کی شخصیت و سوانح کے سلسلے میں انھوں نے خصوصاً توجہ سے کام لیا ہے اور قدیم شعراء کے متعلق نہایت کارآمد اور قابل اعتماد مواد فراہم کردیا ہے۔ یہ تذکرہ ایک طرف اردو کے قدیم اسلوب کا نمونہ پیش کرتا ہے دوسری طرف شعر و ادب اور تاریخ و سوانح کے متعلق بعض ایسی اطلاعات فراہم کرتا ہے جو اس تذکرے کے سوا کسی اور ادبی کتاب میں نظر نہیں آتیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ غازی	۳	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں	۵	آرزو	سراج الدین علی خاں
۲	آصف	نواب آصف الدولہ وزیر زادہ	۴	امید	مرزا محمد رضا	۶	آبرو	شاہ نجم الدین علی خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷	احسن	مرزا احسن	۲۸	حسرت	مرزا جعفر علی	۴۹	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۸	الہام	شیخ شرف الدین	۲۹	حیران	میر حیدر علی	۵۰	فدوی	مرزا محمد علی
۹	اثر	میر محمد	۳۰	حسرت	ہیبت قلی خاں	۵۱	قائم	شیخ محمد قائم
۱۰	الم	صاحب میر	۳۱	حسن	خواجہ حسن	۵۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۳۲	حسن	میر غلام حسن	۵۳	کلیم	شیخ محمد حسین
۱۲	انشا	میر انشا اللہ خاں	۳۳	خاکسار	محمد یار	۵۴	لطف	مرزا علی (مصنف تذکرہ ہذا)
۱۳	امانی	میر امانی	۳۴	درد	خواجہ میر درد	۵۵	میر	میر محمد تقی
۱۴	امین	خواجہ امین الدین	۳۵	دردمند	فقیہ صاحب	۵۶	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۵	افسوس	میر شیر علی	۳۶	دل	شیخ محمد عابد	۵۷	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۶	آشفتہ	حکیم رضا قلی خاں	۳۷	دیوانہ	رائے [illegible] سنگھ	۵۸	مخلص	مخلص علی خاں
۱۷	بیدل	مرزا عبد القادر	۳۸	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۹	مجذوب	میر غلام حیدر
۱۸	بیان	احسن اللہ خاں	۳۹	سوز	سید میر	۶۰	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹	بقا	محمد بقا	۴۰	سجاد	میر سجاد	۶۱	محبت	نواب محبت خاں
۲۰	بیدار	میر محمدی	۴۱	شورش	میر غلام حسین	۶۲	منت	میر قمر الدین
۲۱	بسمل	سید جبار علی	۴۲	صانع	نظام الدین	۶۳	ناجی	محمد شاکر
۲۲	تاناشاہ	ابوالحسن والی گولکنڈہ	۴۳	ضیا	میر ضیاء الدین	۶۴	نعیم	نعیم اللہ
۲۳	جہاندار	مرزا جوان بخت	۴۴	عزلت	سید عبد الولی	۶۵	ولی	شاہ ولی اللہ دکنی
۲۴	جرأت	شیخ قلندر بخش	۴۵	عشق	شاہ رکن الدین	۶۶	ولی	مرزا محمد ولی
۲۵	جوشش	شیخ محمد روشن	۴۶	عیش	مرزا [illegible]	۶۷	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ
۲۶	حاتم	شیخ ظہور الدین	۴۷	فقیر	میر شمس الدین	۶۸	یقین	انعام اللہ خاں
۲۷	حزین	میر باقر	۴۸	فغاں	اشرف علی خاں	۶۹	یکرنگ	مصطفیٰ قلی خاں

عُمدۂ منتخبہ

مصنف خود مصنف کے بیان کے مطابق ان کا اصل نام میر محمد خاں تخلص سرور اور اعظم الدولہ خطاب تھا۔ غالب، مومن، ذوق اور شیفتہ کے معاصرین میں تھے۔ اور شیفتہ سے ان کے گہرے مراسم تھے۔ سرور کے باپ کا نام نواب ابوالقاسم مظفر خاں تھا۔ خود سرور نے عمدہ منتخبہ میں اپنا تذکرہ بہت مختصر اور بہت خاکسارانہ کیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکروں سے اندازہ ہوتا ہے کہ وہ ایک بلند پایہ شاعر، ادیب اور علم دوست شخص تھے۔ قدرت اللہ قاسم، کریم الدین، شیفتہ نساخ اور دتاسی سبھی ان کی تعریف میں رطب اللسان ہیں خواجہ احمد فاروقی نے اپنے مقدمہ میں مختلف تذکرہ نگاروں کے اقتباسات جمع کر دئے ہیں۔ اور جرح و بحث کے بعد سرور کی وفات کا سال ۱۲۵۰ھ / ۱۸۳۴ء متعین کیا ہے[۱]۔

عہد تصنیف و طباعت عمدۂ منتخبہ کا سال آغاز ۱۲۱۵ھ = ۱۸۰۰ء-۱ ہے[۲] اور سال اختتام ۱۲۱۹ھ ہے۔ گویا یہ تین چار برس کی محنت سے تیار ہوا ہے۔ لیکن تذکرہ کے اندر دی ہوئی بعض تاریخوں اور واقعات سے صاف پتہ چلتا ہے کہ تذکرہ کے مسودے میں کئی سال تک اضافے ہوتے رہے ہیں۔ رضی نے ہمیں اسم اعظم ۱۲۱۷ سے اس کی تاریخ بھی نکالی تھی اور ۱۲۱۹ھ میں ابوالقاسم نے مجموعہ نغز کے سلسلے میں اس مسودہ سے استفادہ بھی کیا تھا۔

اس تذکرے کے کئی قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں محفوظ ہیں۔ ایک نسخہ پیرس کے قومی کتب خانہ میں۔ ایک انڈیا آفس لندن میں اور ایک انجمن ترقی اردو (ہند) کے کتب خانہ خاص میں محفوظ ہے[۳]۔ نیشنل میوزیم کراچی میں بھی اس کا ایک قلمی نسخہ ہے۔ ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی نے طویل تحقیقی مقدمے ساتھ اس تذکرے کو مرتب کیا اور ۱۹۶۱ء میں شعبۂ اردو دہلی یونیورسٹی نے خوبصورت ٹائپ میں شائع کر دیا۔ مطبوعہ نسخہ ۸۳۶ صفحات پر مشتمل ہے اور سفید کاغذ پر مضبوط جلد کے ساتھ منظر عام پر لایا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور ایک ہزار کے قریب شاعروں کا ذکر آیا ہے اس تذکرہ سے گارساں دتاسی، ابوالقاسم، شیفتہ اور نساخ سبھی نے استفادہ کیا ہے۔ سرور نے بھی قدیم تذکروں کو اپنے سامنے رکھا اس لئے کہ ان کا

۱۔ ملاحظہ ہو عمدہ منتخبہ مرتبہ خواجہ احمد فاروقی صفحہ ۳۶

۲۔ "عمدہ منتخبہ" غالباً اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے ۱۲۱۶ھ نکلتے ہیں۔ غالباً یہ سال آغاز ہے۔

۳۔ اس نسخے کے آخر میں ثناء اللہ فراق، نظام الدین خاں ممنون اور عبدالرحمان احسان کے قطعات تاریخ شامل ہیں اور ان سے اس کے تکملہ کا سال ۱۲۱۶ھ نکلتا ہے۔ اس نسخہ کا سال کتابت ۱۲۲۲ھ ہے۔ غالباً خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔

انداز قدیم تذکروں سے ملتا جلتا ہے ۔ گارساں کا خیال ہے کہ سرور نے خوب چند ذکا کے عیار الشعرا سے خصوصاً فائدہ اٹھایا ہے اور یہ بات کچھ ایسی غلط نہیں ہے ۔

سرور کے یہاں تاریخی و تنقیدی اشارے کہیں کہیں ملتے ہیں ۔ لیکن بحیثیت مجموعی اس میں کوئی ایسی بات نہیں ہے جو پچھلے تذکروں سے مختلف ہو ۔ صرف یہ کہ اپنے معاصرین کے سلسلے میں سرور کے بیانات زیادہ قابل اعتماد ہیں اور انتخابات میں غزلیات منتخب اشعار کے سوا دوسرے اصناف کے نمونے بھی جابجا دئے گئے ہیں ۔ اس ضخیم تذکرے میں بہت سے ایسے شعرا کا ذکر اور کلام مل جاتا ہے جو کسی اور تذکرے میں محفوظ نہیں ہے اور اس قسم کے تذکروں کی یہی سب سے بڑی افادیت ہے ۔

اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے ان کے نام ردیف وار مطبوعہ عمدہ منتخبہ کے مطابق دئے جا رہے ہیں

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۶	امیر	۳۱	انسان	۴۶	آشفتہ
۲	اسعد	۱۷	امین	۳۲	اعظم	۴۷	امین
۳	آصف	۱۸	ایمان	۳۳	اویسی	۴۸	امین
۴	امیر	۱۹	آغا	۳۴	انور	۴۹	آگاہ
۵	آرزو	۲۰	ایما	۳۵	انتظار	۵۰	اکبر
۶	آزاد	۲۱	امجد	۳۶	احسن	۵۱	آگاہ
۷	اثر	۲۲	احمد	۳۷	آشفتہ	۵۲	افسوس
۸	الم	۲۳	احمد	۳۸	امانی	۵۳	آرام
۹	امید	۲۴	ارمان	۳۹	اشرف	۵۴	احسن
۱۰	آبرو	۲۵	احسن	۴۰	امیر	۵۵	احمد
۱۱	رئیس	۲۶	اسد	۴۱	آرام	۵۶	انوار
۱۲	احسان	۲۷	الفت	۴۲	آرزو	۵۷	احقر
۱۳	اظہر	۲۸	اختر	۴۳	احسان	۵۸	احسن
۱۴	انجام	۲۹	اسلام	۴۴	آگاہ	۵۹	الفت
۱۵	انشا	۳۰	ارمان	۴۵	اشرف	۶۰	احمد

نمبر	تخلص	نمبر	تخلص	نمبر	تخلص	نمبر	تخلص
۶۱	آشنا	۹۰	اوج	۱۱۹	بسمل	۱۴۸	برشتہ
۶۲	اکبر	۹۱	احمد	۱۲۰	بسمل	۱۴۹	بھید
۶۳	اسد	۹۲	اظہر	۱۲۱	برکت	۱۵۰	پروانہ
۶۴	انور	۹۳	امی	۱۲۲	پنچھی	۱۵۱	بخشی
۶۵	اکرم	۹۴	آفاق	۱۲۳	بہجت	۱۵۲	بےکس
۶۶	اختر	۹۵	اثر	۱۲۴	بیہوش	۱۵۳	بےنوا
۶۷	احمد	۹۶	امین	۱۲۵	بیکس	۱۵۴	پیام
۶۸	اشک	۹۷	آزاد	۱۲۶	بیجان	۱۵۵	تاباں
۶۹	اسیر	۹۸	آشنا	۱۲۷	برکت	۱۵۶	تمنا
۷۰	افسر	۹۹	آفریں	۱۲۸	بیتاب	۱۵۷	تعشق
۷۱	آرام	۱۰۰	امین	۱۲۹	بیان	۱۵۸	تجلی
۷۲	اظہر	۱۰۱	اسفان	۱۳۰	بیتاب	۱۵۹	تحسین
۷۳	اوباش	۱۰۲	امانت	۱۳۱	برق	۱۶۰	تصور
۷۴	امید	۱۰۳	اصغر	۱۳۲	بیتاب	۱۶۱	تاثیر
۷۵	اخگر	۱۰۴	افغان	۱۳۳	بہادر	۱۶۲	تقی
۷۶	افسوس	۱۰۵	اصغر	۱۳۴	بیجان	۱۶۳	تحسین
۷۷	امیر	۱۰۶	اشتیاق	۱۳۵	بشیر	۱۶۴	تنہا
۷۸	آزاد	۱۰۷	اسد	۱۳۶	بےعلاش	۱۶۵	تجمل
۷۹	الہام	۱۰۸	بیدل	۱۳۷	بیجان	۱۶۶	تمنا
۸۰	آشنا	۱۰۹	بیدار	۱۳۸	بےقرار	۱۶۷	تمکین
۸۱	آزاد	۱۱۰	بہار	۱۳۹	بیخود	۱۶۸	تصور
۸۲	امیر	۱۱۱	بقا	۱۴۰	بیباک	۱۶۹	تائب
۸۳	آتش	۱۱۲	بےنوا	۱۴۱	بیتاب	۱۷۰	تقی
۸۴	احمدی	۱۱۳	بےچارہ	۱۴۲	پروانہ	۱۷۱	تجرد
۸۵	اعظم	۱۱۴	بہادر	۱۴۳	باقر	۱۷۲	تجمل
۸۶	آزردہ	۱۱۵	ببر	۱۴۴	برق	۱۷۳	تسکین
۸۷	الفت	۱۱۶	بےتاب	۱۴۵	بلیغ	۱۷۴	تنہا
۸۸	احمد	۱۱۷	بےتاب	۱۴۶	بالا	۱۷۵	ترساں
۸۹	افسر	۱۱۸	بےخبر	۱۴۷	بیتاب	۱۷۶	تھانیسری

نمبر	تخلص
۱۷۷	تحسین
۱۷۸	ترقی
۱۷۹	تسلیم
۱۸۰	تجرد
۱۸۱	تارک
۱۸۲	تمنا
۱۸۳	تجلی
۱۸۴	تمکین
۱۸۵	تسلی
۱۸۶	تسلی
۱۸۷	تنہا
۱۸۸	ثابت
۱۸۹	ثنا
۱۹۰	ثاقب
۱۹۱	ثابت
۱۹۲	ثاقب
۱۹۳	ثابت
۱۹۴	ثروت
۱۹۵	ثاقب
۱۹۶	ثابت
۱۹۷	جہاندار
۱۹۸	جمال
۱۹۹	جان
۲۰۰	جلال
۲۰۱	جعفری
۲۰۲	جوشش
۲۰۳	جنوں
۳۰۴	جعفر
۳۰۵	جعفری

نمبر	تخلص
۲۰۶	جمال
۲۰۷	جوش
۲۰۸	جوہر
۲۰۹	جولاں
۲۱۰	جان
۲۱۱	جھمن
۲۱۲	جوشش
۲۱۳	جنون
۲۱۴	سحر
۲۱۵	جواں
۲۱۶	جراح
۲۱۷	جذب
۲۱۸	جوہری
۲۱۹	جلال
۲۲۰	جرأت
۲۲۱	جہانگیر
۲۲۲	جواں
۲۲۳	جواہری
۲۲۴	جلال
۲۲۵	جنون
۲۲۶	جگن
۲۲۷	جمیل
۲۲۸	حاتم
۲۲۹	حیدر
۲۳۰	حسن
۲۳۱	حسن
۲۳۲	حشمت
۲۳۳	حزیں
۲۳۴	حیران

نمبر	تخلص
۲۳۵	حیا
۲۳۶	حسن
۲۳۷	حزیں
۲۳۸	حسرت
۲۳۹	حسین
۲۴۰	حکیم
۲۴۱	حسرت
۲۴۲	حیا
۲۴۳	حیدر
۲۴۴	حفیظ
۲۴۵	حالی
۲۴۶	حافظ
۲۴۷	حفیظ
۲۴۸	حبیب
۲۴۹	حجام
۲۵۰	حسین
۲۵۱	حمایت
۲۵۲	حیرت
۲۵۳	حسن
۲۵۴	حسینی
۲۵۵	حب
۲۵۶	حیرت
۲۵۷	حزیں
۲۵۸	حشمت
۲۵۹	حیف
۲۶۰	حمزہ
۲۶۱	حیدر
۲۶۲	حکیم
۲۶۳	حقیر

نمبر	تخلص
۲۶۴	حقیقت
۲۶۵	حضور
۲۶۶	حسین
۲۶۷	خاکسار
۲۶۸	خلیق
۲۶۹	خستہ
۲۷۰	خودغرض
۲۷۱	خشنود
۲۷۲	خنداں
۲۷۳	خورشید
۲۷۴	خستہ
۲۷۵	خیال
۲۷۶	خادم
۲۷۷	خادم
۲۷۸	خاں
۲۷۹	خیال
۲۸۰	خادم
۲۸۱	خلق
۲۸۲	خاکی
۲۸۳	خاص
۲۸۴	خادم
۲۸۵	خان
۲۸۶	خوش
۲۸۷	درد
۲۸۸	دردمند
۲۸۹	دوست
۲۹۰	دارا
۲۹۱	ددست
۲۹۲	داوُر
۲۹۳	دیدار

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۴۱۰	سہراب	۴۳۹	شعوری	۴۶۸	شوق	۴۹۷	صبا
۴۱۱	سیف	۴۴۰	شاہ	۴۶۹	شرر	۴۹۸	صفدری
۴۱۲	سید	۴۴۱	شرر	۴۷۰	شائق	۴۹۹	صادق
۴۱۳	سلام	۴۴۲	شاکر	۴۷۱	شاد	۵۰۰	صفا
۴۱۴	ساقی	۴۴۳	شکوہ	۴۷۲	شیدا	۵۰	صانع
۴۱۵	سپاہی	۴۴۴	شرف	۴۷۳	شاداں	۵۰۲	صفدر
۴۱۶	سید	۴۴۵	شوکت	۴۷۴	شیفتہ	۵۰۳	صفا
۴۱۷	سرور	۴۴۶	شائق	۴۷۵	شوق	۵۰۴	صبا
۴۱۸	شگفتہ	۴۴۷	شفیق	۴۷۶	شاغل	۵۰۵	صادق
۴۱۹	شوق	۴۴۸	شوق	۴۷۷	شوکت	۵۰۶	صادق
۴۲۰	شعور	۴۴۹	شہید	۴۷۸	شگفتہ	۵۰۷	صادق
۴۲۱	شکوہ	۴۵۰	شعلہ	۴۷۹	شورش	۵۰۸	صادق
۴۲۲	شہامت	۴۵۱	شفیع	۴۸۰	شہرت	۵۰۹	صبا
۴۲۳	شگفتہ	۴۵۲	شہرت	۴۸۱	شمشیر	۵۱۰	صاحبقراں
۴۲۴	شیدا	۴۵۳	شوق	۴۸۲	شریف	۵۱۱	ضیا
۴۲۵	شفا	۴۵۴	شرافت	۴۸۳	شگفتہ	۵۱۲	ضیا
۴۲۶	شاد	۴۵۵	شوق	۴۸۴	شرف	۵۱۳	ضیا
۴۲۷	شاداں	۴۵۶	شکیبا	۴۸۵	شاعر	۵۱۴	ضیا
۴۲۸	شائق	۴۵۷	شیفتہ	۴۸۶	شرف	۵۱۵	ضبط
۴۲۹	شریف	۴۵۸	شہرت	۴۸۷	شائق	۵۱۶	ضمیر
۴۳۰	شاداب	۴۵۹	شرر	۴۸۸	شوق	۵۱۷	طفل
۴۳۱	شرف	۴۶۰	شوق	۴۸۹	صاحب	۵۱۸	طبیب
۴۳۲	شاد	۴۶۱	شاکر	۴۹۰	صدق	۵۱۹	طالب
۴۳۳	شاد	۴۶۲	شناق	۴۹۱	صفدری	۵۲۰	طیش
۴۳۴	شاہ	۴۶۳	شور	۴۹۲	صابر	۵۲۱	طالب
۴۳۵	شائق	۴۶۴	شرف	۴۹۳	صفدر	۵۲۲	طالب
۴۳۶	شفیع	۴۶۵	شوق	۴۹۴	صیاد	۵۲۳	طوماش
۴۳۷	شیدا	۴۶۶	شاداں	۴۹۵	صاحب	۵۲۴	طالب
۴۳۸	شوق	۴۶۷	شاد	۴۹۶	صبر	۵۲۵	طبیب

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۵۲۶	طالب	۵۵۵	عیاں	۵۸۴	عیشی	۶۱۳	غریب
۵۲۷	ظفر	۵۵۶	عشرت	۵۸۵	عظیم	۶۱۴	غلامی
۵۲۸	ظہور	۵۵۷	عاجز	۵۸۶	عاجز	۶۱۵	غافل
۵۲۹	ظہور	۵۵۸	عارف	۵۸۷	عشرت	۶۱۶	غازی
۵۳۰	ظاہر	۵۵۹	عاشق	۵۸۸	عزیز	۶۱۷	غریب
۵۳۱	ظریف	۵۶۰	عاقل	۵۸۹	عظمت	۶۱۸	فقیر
۵۳۲	عشق	۵۶۱	عاکنا	۵۹۰	عاصی	۶۱۹	فرحت
۵۳۳	عظیم	۵۶۲	عیش	۵۹۱	عاشق	۶۲۰	فکر
۵۳۴	عاشق	۵۶۳	عشقی	۵۹۲	عالی	۶۲۱	فرحت
۵۳۵	عمدی	۵۶۴	علی	۵۹۳	غالب	۶۲۲	فرحت
۵۳۶	عنایت	۵۶۵	عاشق	۵۹۴	غیرت	۶۲۳	فیاض
۵۳۷	عیاں	۵۶۶	عبرت	۵۹۵	غافل	۶۲۴	فروغ
۵۳۸	علی	۵۶۷	عظیم	۵۹۶	غریب	۶۲۵	فراسو
۵۳۹	عزیز	۵۶۸	عشرت	۵۹۷	غم خوار	۶۲۶	فراق
۵۴۰	عارف	۵۶۹	عاصی	۵۹۸	غواص	۶۲۷	فراق
۵۴۱	عاشق	۵۷۰	عشقی	۵۹۹	غافل	۶۲۸	فغاں
۵۴۲	عاجز	۵۷۱	عزیز	۶۰۰	غریب	۶۲۹	فراق
۵۴۳	عبداللہ	۵۷۲	عسس	۶۰۱	غریب	۶۳۰	فخر
۵۴۴	عید	۵۷۳	عشق	۶۰۲	غلام	۶۳۱	فیض
۵۴۵	علی	۵۷۴	عاشق	۶۰۳	غنی	۶۳۲	فدوی
۵۴۶	عشق	۵۷۵	عباس	۶۰۴	غیرت	۶۳۳	فراغ
۵۴۷	عطا	۵۷۶	عقیدت	۶۰۵	غافل	۶۳۴	فرخ
۵۴۸	عاجز	۵۷۷	عاجز	۶۰۶	غنی	۶۳۵	فخر
۵۴۹	عیاش	۵۷۸	عشقی	۶۰۷	غافل	۶۳۶	فرخی
۵۵۰	عابد	۵۷۹	عزیز	۶۰۸	غضنفر	۶۳۷	فدوی
۵۵۱	عارف	۵۸۰	عزلت	۶۰۹	غالب	۶۳۸	فگار
۵۵۲	علی	۵۸۱	عیاش	۶۱۰	غمگین	۶۳۹	فدا
۵۵۳	عاشق	۵۸۲	عشاق	۶۱۱	غیرت	۶۴۰	فارغ
۵۵۴	عشق	۵۸۳	عسکری	۶۱۲	غریب	۶۴۱	فدوی

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۶۴۲	فقیر	۶۷۱	قائم	۷۰۰	کمال	۷۲۹	منت
۶۴۳	فرخ	۶۷۲	قاضی	۷۰۱	گویا	۷۳۰	مائل
۶۴۴	فضل	۶۷۳	قدرت	۷۰۲	کامی	۷۳۱	مجرده
۶۴۵	فراق	۶۷۴	قرار	۷۰۳	کبیر	۷۳۲	منشی
۶۴۶	فدائی	۶۷۵	قیس	۷۰۴	گمان	۷۳۳	مصحفی
۶۴۷	فقیر	۶۷۶	قتل	۷۰۵	کمتر	۷۳۴	میرزا
۶۴۸	فگار	۶۷۷	قلق	۷۰۶	کافر	۷۳۵	میرزا
۶۴۹	فیض	۶۷۸	قسمت	۷۰۷	کیفی	۷۳۶	مسافر
۶۵۰	فارغ	۶۷۹	قلندر	۷۰۸	گویا	۷۳۷	ممنون
۶۵۱	فارغ	۶۸۰	قریں	۷۰۹	کلیم	۷۳۸	مومن
۶۵۲	فدا	۶۸۱	قربان	۷۱۰	کامل	۷۳۹	موزوں
۶۵۳	فدا	۶۸۲	قبول	۷۱۱	کلو	۷۴۰	مشتاق
۶۵۴	فدوی	۶۸۳	قدر	۷۱۲	گوہری	۷۴۱	مضمون
۶۵۵	فروغ	۶۸۴	قمر	۷۱۳	گریاں	۷۴۲	مسرور
۶۵۶	فریاد	۶۸۵	قرار	۷۱۴	گرم	۷۴۳	مظہری
۶۵۷	فدا	۶۸۶	قاصر	۷۱۵	گرفتار	۷۴۴	مجذوب
۶۵۸	فدوی	۶۸۷	قدرت	۷۱۶	گرامی	۷۴۵	محبت
۶۵۹	فدا	۶۸۸	قربان	۷۱۷	کوثر	۷۴۶	مائل
۶۶۰	فدا	۶۸۹	کوچک	۷۱۸	گریاں	۷۴۷	مشیر
۶۶۱	فدا	۶۹۰	کاشی	۷۱۹	گستاخ	۷۴۸	منیر
۶۶۲	فرحت	۶۹۱	کریم	۷۲۰	کمال	۷۴۹	منتظر
۶۶۳	فدا	۶۹۲	کلیم	۷۲۱	گریاں	۷۵۰	مسیح
۶۶۴	فتح	۶۹۳	کمتر	۷۲۲	گویا	۷۵۱	مائل
۶۶۵	فرقت	۶۹۴	کم لوگ	۷۲۳	لطف	۷۵۲	مشتاق
۶۶۶	فراق	۶۹۵	گلشن	۷۲۴	لطیف	۷۵۳	محب
۶۶۷	فقیر	۶۹۶	کاظم	۷۲۵	لطف	۷۵۴	مخلص
۶۶۸	قدرت	۶۹۷	کرامت	۷۲۶	لطف	۷۵۵	محزوں
۶۶۹	قائم	۶۹۸	کامل	۷۲۷	مظہر	۷۵۶	مسکین
۶۷۰	قاسم	۶۹۹	کمترین	۷۲۸	میر	۷۵۷	مظہر

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۷۵۸	منصف	۷۸۷	محنت	۸۱۶	مبارز	۸۴۵	محترم
۷۵۹	ممتاز	۷۸۸	محسن	۸۱۷	میرزا	۸۴۶	مرزا
۷۶۰	مکند	۷۸۹	مختار	۸۱۸	ماہ	۸۴۷	مقبول
۷۶۱	منیر	۷۹۰	مرید	۸۱۹	مفتوں	۸۴۸	مجید
۷۶۲	مہر	۷۹۱	مفتوں	۸۲۰	مضطر	۸۴۹	منور
۷۶۳	میمن	۷۹۲	مرزا	۸۲۱	مسرور	۸۵۰	ممتاز
۷۶۴	مظہر	۷۹۳	مائل	۸۲۲	محقق	۸۵۱	مبین
۷۶۵	معقول	۷۹۴	متقی	۸۲۳	مشتاق	۸۵۲	مشرقی
۷۶۶	ملول	۷۹۵	مجنوں	۸۲۴	معتمدن	۸۵۳	مرحوم
۷۶۷	میرزا	۷۹۶	ممنون	۸۲۵	مجرم	۸۵۴	مشہور
۷۶۸	منیر	۷۹۷	مضمون	۸۲۶	مہجور	۸۵۵	مخلص
۷۶۹	معروف	۷۹۸	مشتاق	۸۲۷	منعم	۸۵۶	مہدی
۷۷۰	محمد	۷۹۹	مکارم	۸۲۸	مہلت	۸۵۷	مہاراج
۷۷۱	معروف	۸۰۰	محرم	۸۲۹	موج	۸۵۸	محب
۷۷۲	منشی	۸۰۱	مہر	۸۳۰	مزمل	۸۵۹	ملال
۷۷۳	مقتول	۸۰۲	محزوں	۸۳۱	ممتاز	۸۶۰	موزوں
۷۷۴	مستمند	۸۰۳	مدہوش	۸۳۲	مفتوں	۸۶۱	منشی
۷۷۵	مضطر	۸۰۴	موزوں	۸۳۳	مسیح	۸۶۲	محسن
۷۷۶	مبتلا	۸۰۵	مست	۸۳۴	منور	۸۶۳	محو
۷۷۷	محو	۸۰۶	مدحت	۸۳۵	ملال	۸۶۴	مسرت
۷۷۸	مفتوں	۸۰۷	مائل	۸۳۶	محشر	۸۶۵	مفتوں
۷۷۹	مضطرب	۸۰۸	ملال	۸۳۷	منور	۸۶۶	مجرم
۷۸۰	مضطر	۸۰۹	مضطرب	۸۳۸	مظفر	۸۶۷	معتمدن
۷۸۱	ماہر	۸۱۰	محزوں	۸۳۹	موزوں	۸۶۸	مسیح
۷۸۲	مجنوں	۸۱۱	مقصود	۸۴۰	مخلص	۸۶۹	مسکین
۷۸۳	مرہون	۸۱۲	مفتوں	۸۴۱	مخلص	۸۷۰	منظر
۷۸۴	ممتاز	۸۱۳	محبت	۸۴۲	مجبور	۸۷۱	میرن
۷۸۵	مشتاق	۸۱۴	مشتاق	۸۴۳	محشر	۸۷۲	نظام
۷۸۶	منیر	۸۱۵		۸۴۴	منتظر	۸۷۳	نعمت

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۸۷۴	نسیم	۹۰۱	نظر	۹۲۸	وجہ	۹۵۵	ہوش
۸۷۵	نثار	۹۰۲	نگراں	۹۲۹	والہ	۹۵۶	ہاشمی
۸۷۶	نصیر	۹۰۳	نجف	۹۳۰	واصف	۹۵۷	ہمزہ
۸۷۷	نیاز	۹۰۴	نشاط	۹۳۱	وحشت	۹۵۸	ہمت
۸۷۸	نامی	۹۰۵	ناسخ	۹۳۲	والہ	۹۵۹	ہاتفی
۸۷۹	ناجی	۹۰۶	نشاط	۹۳۳	والہ	۹۶۰	ہمرنگ
۸۸۰	نیاز	۹۰۷	ندا	۹۳۴	ولی	۹۶۱	ہاتف
۸۸۱	نعیم	۹۰۸	نیاز	۹۳۵	ولایت	۹۶۲	ہانی
۸۸۲	نامی	۹۰۹	نصیر	۹۳۶	داور	۹۶۳	ہمت
۸۸۳	نوازش	۹۱۰	ندیم	۹۳۷	ولی	۹۶۴	ہاشمی
۸۸۴	نحیف	۹۱۱	نظیر	۹۳۸	وہم	۹۶۵	ہنر
۸۸۵	نامی	۹۱۲	نامی	۹۳۹	وصال	۹۶۶	ہرچند
۸۸۶	نصیر	۹۱۳	نادر	۹۴۰	وحشت	۹۶۷	ہوش
۸۸۷	نالاں	۹۱۴	نیاز	۹۴۱	وحدت	۹۶۸	ہوس
۸۸۸	نادر	۹۱۵	نوا	۹۴۲	ولا	۹۶۹	یقین
۸۸۹	نالاں	۹۱۶	ندرت	۹۴۳	وفا	۹۷۰	یحییٰ
۸۹۰	نعمت	۹۱۷	نادر	۹۴۴	وزیر	۹۷۱	یوسف
۸۹۱	نشاط	۹۱۸	نیاز	۹۴۵	وزیر	۹۷۲	یاور
۸۹۲	نیاز	۹۱۹	نظیر	۹۴۶	وفا	۹۷۳	یکرنگ
۸۹۳	نالاں	۹۲۰	نجات	۹۴۷	واصل	۹۷۴	یکدل
۸۹۴	نظیر	۹۲۱	نصرت	۹۴۸	وارث	۹۷۵	یوسف
۸۹۵	نصیر	۹۲۲	نادر	۹۴۹	وسعت	۹۷۶	یاد
۸۹۶	نالاں	۹۲۳	نامی	۹۵۰	ہدایت	۹۷۷	یکرو
۸۹۷	ندیم	۹۲۴	نجم	۹۵۱	ہمرنگ	۹۷۸	یونس
۸۹۸	نکہت	۹۲۵	وجیہہ	۹۵۲	ہاشم	۹۷۹	یکرنگ
۸۹۹	نذہت	۹۲۶	ولی	۹۵۳	ہوش	...	....
۹۰۰	نالاں	۹۲۷	واقف	۹۵۴	ہریا	...	....

مجموعۂ الانتخاب

مصنف شاہ کمال - گارساں دتاسی نے تاریخ ادب ہندوستانی کے دیباچہ میں ان کا نام شاہ محمد کمال اور اپنے ایک مقالے میں کمال الدین حسین لکھا ہے۔ مصحفی نے اپنے تذکرے " شاہ کمال الدین حسینی" نام کمال تخلص اور وطن قصبہ کڑا مانکپور بتایا ہے۔ اعظم الدولہ سرور نے بھی عمدہ منتخبہ میں نام کمال الدین حسین " وطن کڑہ مانکپور درج کیا ہے تعجب یہ ہے کہ خود کمال نے اپنا پورا نام کہیں نہیں لکھا۔ اپنے تذکرے میں انھوں نے اپنے حالات تین جگہ درج کئے ہیں، اول دیباچہ میں، دوسرے درمیان تذکرہ شاعر کی حیثیت سے تیسرے، خاتمہ پر۔ لیکن ہر جگہ صرف "شاہ کمال" سے خود کو ظاہر کیا ہے۔ ان کے بیانات سے یہ البتہ سراغ لگتا ہے کہ ان کے والد کا نام قادر نواز خاں تھا جو دربار مغلیہ میں صاحب منصب و جاگیر دار تھے عہد محمد شاہی میں بنگال گئے اور نواب سراج الدولہ کے ملازم ہوئے۔ آخر کو دہلی آئے اور شاہ محمد تقی جیلانی کے مرید و خلیفہ ہوئے اسکے بعد ترک دنیا ہو کر عظیم آباد کے قریب ایک ویرانے کو محی الدین پور کے نام سے آباد کیا اور سپرد خاک ہوئے۔

شاہ کمال کی عمر اس وقت چودہ سال تھی۔ سیاحت کے شوق میں وہ پہلے عظیم آباد گئے پھر آصف الدولہ کے ابتدائی زمانے میں فیض آباد و لکھنؤ میں مقیم ہوئے۔ بعد ازاں حیدر آباد دکن چلے گئے۔ تذکرے کی تالیف کا کام جسے انھوں نے بہت دنوں سے شروع کر رکھا تھا۔ حیدر آباد ہی میں مکمل ہوا اور شمالی ہند کے شعرا کے علاوہ اس میں حیدر آباد کے وہ شعرا بھی شامل ہو گئے جو حیات تھے۔

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ اب تک شائع نہیں ہوا۔ صرف قلمی نسخوں کی مدد سے اسکے حوالے ملتے ہیں۔ اس کا ایک قلمی نسخہ نواب سالار جنگ حیدر آباد کے کتب خانے میں موجود ہے۔ جس پر نصیر الدین ہاشمی کا مفصل تبصرہ رسالہ اردو میں شائع ہو چکا ہے[۳]

اس تذکرہ کا سال اختتام ~~۱۲۱۹~~ ۱۲۱۹ھ ہے جیسا کہ مصنف کے ان الفاظ " درسن ہزار دو صد و نوزدہ ہجری" سے ظاہر ہے اس کا ایک قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی لندن اور ایک نامکمل قلمی نسخہ انجمن ترقی ہند میں بھی محفوظ ہے۔

---

[۱] اردو کے تذکرے سازگار ساد تاسی مترجمہ ڈاکٹر ریاض الحسن مطبوعہ رسالہ اردو جنوری ۱۹۵۰ء ص ۶۳ تا ۱۰۲

[۲] " ہندوستانی " بابت اکتوبر ۱۹۴۰ء

[۳] "شعرائے اردو کا ایک نایاب تذکرہ" مطبوعہ رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۶ء ص ۶۷ تا ۹۱

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے۔ اور خاصا ضخیم ہے۔ مذکورہ قلمی نسخے میں ۱۵۶۳ صفحات ہیں۔ ابتدائی ۱۴ صفحوں میں دیباچہ اور بعد ازاں بلحاظ حروف تہجی شعرا کا تذکرہ ہے۔ شعرا کے حالات، عام تذکروں کی روش پر، بہت مختصر اور انتخابات کلام خاصے طویل ہیں۔ طویل انتخابات ہی نے دراصل اس تذکروں کو ضخیم بنایا ہے۔ غزل کے اشعار کے علاوہ مرثیہ۔ ہجو۔ مخمس۔ قصیدہ اور مثنوی سب کو بطور نمونہ کلام درج کیا گیا ہے۔

مصنف نے خود صراحت کر دی ہے کہ یہ تذکرہ انھوں نے "نکات الشعرا" مخزن نکات اور مصحفی کے تذکرہ ہندی کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ چنانچہ مجموعہ انتخاب میں جن ۲۲۶ شاعروں کا تذکرہ ہے ان میں سے ۱۷۰ وہ ہیں جو میر، قائم اور مصحفی ہی کے تذکروں میں مذکور ہو چکے ہیں۔ باقی ۵۶ شاعروں کا اضافہ خود مصنف نے کیا ہے[ل]

شاہ کمال نے میر، قائم اور مصحفی کے مذکورہ شعرا پر مختلف ردیف میں جن شاعروں کا اضافہ کیا ہے اس کا ایک تقابلی خاکہ نصیر الدین ہاشمی نے اپنے ایک مضمون میں دے دیا ہے اس مضمون کا حوالہ پچھلی سطور میں دیا جا چکا ہے۔ ہم اس جگہ صرف ان ۵۶ شعرا کی فہرست دے رہے ہیں جو شاہ کمال کا اضافہ ہیں اور جن کا ذکر نکات الشعرا، مخزن نکات اور تذکرہ ہندی میں نہیں آیا۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	ادھم	۱۳	جان	۲۵	شگفتہ	۳۷	غمگین	۴۹	مروت
۲	آغا	۱۴	داد	۲۶	شرف	۳۸	فرحت	۵۰	مدحت
۳	افسر	۱۵	چراغ	۲۷	شہرت	۳۹	فدوی	۵۱	نزہت
۴	اکبر	۱۶	چندا	۲۸	صفا	۴۰	فرخ	۵۲	نوازش
۵	ارمان	۱۷	حمیز	۲۹	ضیا	۴۱	قاسم	۵۳	نگتن
۶	ایمان	۱۸	دانا	۳۰	عزت	۴۲	قوت	۵۴	وسعت
۷	اکبر	۱۹	ربط	۳۱	عاشق	۴۳	کرم	۵۵	ہمدم
۸	بیا	۲۰	رضا	۳۲	عاصی	۴۴	کمترین	۵۶	ہمت
۹	باقر	۲۱	ساقی	۳۳	علم	۴۵	گوہر	۵۷	یارو
۱۰	پاکبانہ	۲۲	سلیم	۳۴	عظیم	۴۶	لعلن	...	....
۱۱	تمنا	۲۳	سحر	۳۵	غافل	۴۷	محب	...	....
۱۲	جوان	۲۴	شایق	۳۶	غلام	۴۸	مضطر	...	....

ل نکات الشعرا ۱۱۶۵ھ میں مخزن نکات ۱۱۶۸ھ میں، تذکرہ ہندی ۱۲۰۹ھ میں لکھا گیا۔ پہلے میں ۱۹۲، دوسرے میں ۱۱۸ اور تیسرے میں ۱۰۲ شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے۔

ریاض الفصحا

مصنف | غلام ہمدانی مصحفی

عہد تصنیف و طباعت | ریاض الفصحا اس کا تاریخی نام ہے اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۲۱ھ نکلتا ہے۔ لیکن بقول مولوی عبدالحق یہ اس کا سال آغاز ہے۔ اس کی تکمیل دراصل ۱۲۳۶ھ میں ہوئی ہے
یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو اورنگ آباد سے شائع ہو چکا ہے اور عام کتب خانوں میں دستیاب ہے۔

خصوصیات | یہ مصحفی کا دوسرا تذکرہ ہے جس میں ان ریختہ گو شعرا کا ذکر ہے جو پہلے تذکرے میں نظر انداز ہو گئے تھے۔ یہ تذکرہ بھی فارسی میں ہے اور پہلے تذکرہ کے مقابلے میں زیادہ ضخیم ہے۔ اس کے آخر میں مصحفی نے اپنا ذکر بھی کیا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اس وقت ان کی عمر ۸۰ سال تھی۔
تاریخ خاتمہ اور ترقیمہ چھوڑ کر اس میں مندرجہ ذیل ۳۲۳ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر	۱۰	اختر	۱۹	آگاہ	۲۸	اثر
۲	آتش	۱۱	افسر	۲۰	اعلا	۲۹	اعجاز
۳	الٰہی	۱۲	الطاف	۲۱	انتظار	۳۰	اظہر
۴	احمد	۱۳	اخگر	۲۲	اطہر	۳۱	افصح
۵	اخدہ	۱۴	آرزو	۲۳	احمدی	۳۲	افضل
۶	اظہار	۱۵	امید	۲۴	آزاد	۳۳	ادیب
۷	احسان	۱۶	آشنا	۲۵	امداد	۳۴	بیتاب
۸	آذر	۱۷	امین	۲۶	انیس	۳۵	بہار
۹	ارشد	۱۸	اطہر	۲۷	انس	۳۶	بیرنگ

۳۷	بنیاد	۶۶	جرأت	۹۵	ذوق (ٹوپرشاد)	۱۲۴	سروری
۳۸	بیتاب	۶۷	جوش	۹۶	ذہین	۱۲۵	سرخوش
۳۹	بسمل	۶۸	جریح	۹۷	ذاکر	۱۲۶	سامان
۴۰	بسمل	۶۹	جنون (مرزا علی نقی)	۹۸	رعنا	۱۲۷	سجاد
۴۱	بریاں	۷۰	جعفر	۹۹	رشید	۱۲۸	سفیر
۴۲	بےہوش	۷۱	جوان	۱۰۰	راغب (کریم بیگ)	۱۲۹	ساحر
۴۳	بہتر	۷۲	حریف	۱۰۱	راحم	۱۳۰	سرمد
۴۴	بندہ	۷۳	حسین	۱۰۲	رسا	۱۳۱	سپند
۴۵	بشارت	۷۴	حسام	۱۰۳	رند	۱۳۲	شعلہ
۴۶	پاکباز	۷۵	حشمت (محتشم علی)	۱۰۴	راغب (جعفر خاں)	۱۳۳	شمیم
۴۷	پیام	۷۶	حشمت (محمد علی)	۱۰۵	رخصت (محمد رفیع)	۱۳۴	شاد
۴۸	برق	۷۷	حدت	۱۰۶	رستم	۱۳۵	شاعر
۴۹	برشتہ	۷۸	حاضر	۱۰۷	راسخ	۱۳۶	شرف
۵۰	ترقی	۷۹	حباب	۱۰۸	رخصت (غلام جیلانی)	۱۳۷	شور
۵۱	تدبیر	۸۰	حاذق	۱۰۹	رسم	۱۳۸	شورش
۵۲	تراب	۸۱	حشمت (حشمت علی)	۱۱۰	رغبت	۱۳۹	شاداں (قطب علی)
۵۳	تسکین	۸۲	حرمان	۱۱۱	روح	۱۴۰	شائق (امر سنگھ)
۵۴	تائب	۸۳	خرم	۱۱۲	رافت	۱۴۱	شاقی
۵۵	تمنا (بہروں داس)	۸۴	خورشید	۱۱۳	زیبا	۱۴۲	ششدر
۵۶	تصور	۸۵	خطا	۱۱۴	زور	۱۴۳	شوق (قدرت اللہ)
۵۷	تمنا (خواجہ محمد علی)	۸۶	خطا	۱۱۵	زلال	۱۴۴	شفق
۵۸	تمکین	۸۷	خادم	۱۱۶	ذکی	۱۴۵	شاداں
۵۹	تمنا (محمد اسحق)	۸۸	خاں	۱۱۷	زخمی	۱۴۶	شگفتہ
۶۰	ثابت (شجاعت علی)	۸۹	دردمند	۱۱۸	زائر	۱۴۷	شوق
۶۱	ثابت (اصالت خاں)	۹۰	دوست	۱۱۹	زار	۱۴۸	شوق (مرزا جوہر)
۶۲	ثابت (ثابت علی)	۹۱	دانا	۱۲۰	سراج	۱۴۹	شکیب
۶۳	ثمر	۹۲	دل	۱۲۱	سلام	۱۵۰	شعور
۶۴	جوہر	۹۳	ذکا	۱۲۲	سید (یادگار علی)	۱۵۱	صواب
۶۵	جنون (شاہ غلام مرتضیٰ)	۹۴	ذوق (رتاسالام)	۱۲۳	سید (راحمد علی)	۱۵۲	صوفی

۱۵۳	صادق (جعفر علی)	۱۸۲	عاشق (مرزا ہجوی)	۲۱۱	فرد	۲۴۰	گوہر
۱۵۴	صادق (صادق علی)	۱۸۳	عشق	۲۱۲	فغاں	۲۴۱	گریاں
۱۵۵	صادق	۱۸۴	عیشی	۲۱۳	فائق	۲۴۲	لگنت
۱۵۶	صابر	۱۸۵	عیاش	۲۱۴	فارغ	۲۴۳	مفتوں (غلام مرتضیٰ)
۱۵۷	صفدر	۱۸۶	عیشی	۲۱۵	فریاد	۲۴۴	مہدی (مہدی علی)
۱۵۸	صاحبقران	۱۸۷	عاصی	۲۱۶	فریاد (مرزا مغل)	۲۴۵	مہدی
۱۵۹	صنعت	۱۸۸	عدل	۲۱۷	فانی	۲۴۶	مائل (ہدایت علی)
۱۶۰	صدر	۱۸۹	عاجز	۲۱۸	فاطر	۲۴۷	مائل
۱۶۱	ضاحک	۱۹۰	عزیز	۲۱۹	فروغی	۲۴۸	مائل (مرد علی)
۱۶۲	ضمیر	۱۹۱	عسکری	۲۲۰	فخر	۲۴۹	مجروح
۱۶۳	ضبط	۱۹۲	عارف	۲۲۱	فرہاد	۲۵۰	مرزا (احترام الدین)
۱۶۴	طپاں	۱۹۳	عالم	۲۲۲	فصیح	۲۵۱	مرزا (آغا مرزا)
۱۶۵	طالع	۱۹۴	عسرت	۲۲۳	فصاحت	۲۵۲	مشتاق (میر احسن)
۱۶۶	طرب	۱۹۵	عاصم	۲۲۴	قربان	۲۵۳	مشتاق (مرزا ابراہیم بیگ)
۱۶۷	طالب (کشمیری پنڈت)	۱۹۶	عظمت	۲۲۵	قلندر	۲۵۴	منتظر
۱۶۸	طالب (اللہ داد)	۱۹۷	عشرتی	۲۲۶	قلاش	۲۵۵	مجنوں
۱۶۹	ظاہر	۱۹۸	مضطرب	۲۲۷	قاصر	۲۵۶	محسن (محمد محسن)
۱۷۰	ظہور (شوسنگھ)	۱۹۹	عریاں	۲۲۸	قادر	۲۵۷	مخلص
۱۷۱	ظہور (ظہور علی)	۲۰۰	غافل	۲۲۹	قمر	۲۵۸	مستمند
۱۷۲	ظہور (ظہور احمد)	۲۰۱	غیور	۲۳۰	قمر (قمر الدین احمد)	۲۵۹	ممتاز
۱۷۳	ظریف	۲۰۲	غنی	۲۳۱	قوت	۲۶۰	مقبول
۱۷۴	عاشق (مظفر علی)	۲۰۳	غفلت	۲۳۲	قربت	۲۶۱	مذہب
۱۷۵	عاشق (مظفر علی)	۲۰۴	فرحت (اکبر شاہ)	۲۳۳	کرم	۲۶۲	مغموم
۱۷۶	عاشق (اعظم خاں)	۲۰۵	فرحت (فرحت اللہ)	۲۳۴	کرامت	۲۶۳	مہدی (شجاعت جنگ)
۱۷۷	عاشق (ہدایت علی)	۲۰۶	فرحت	۲۳۵	کوثر	۲۶۴	مصحفی
۱۷۸	عاشق (سعد علی)	۲۰۷	فراق	۲۳۶	کافر	۲۶۵	ماہر
۱۷۹	عاشق (غیاث الدین)	۲۰۸	فرخ (فتح علی)	۲۳۷	کیوان	۲۶۶	مفلس
۱۸۰	عاشق (آغا محمد)	۲۰۹	فرخ	۲۳۸	گلشن	۲۶۷	مختار
۱۸۱	عشاق	۲۱۰	فدا	۲۳۹	گہر	۲۶۸	مفتوں (صفی الدین)

۲۶۹	منظفر	۲۸۳	محسن	۲۹۷	ناداں	۳۱۱	وزیر
۲۷۰	مخمور	۲۸۴	نزہت	۲۹۸	ناسخ	۳۱۲	وسعت
۲۷۱	مسرت	۲۸۵	نامی (بخش اللہ)	۲۹۹	نصیر	۳۱۳	واحد
۲۷۲	موجی	۲۸۶	نگاہ	۳۰۰	نیاز	۳۱۴	وامق
۲۷۳	مخلوق	۲۸۷	ناصر (مرزا میر)	۳۰۱	نوازش	۳۱۵	وفا
۲۷۴	مہر	۲۸۸	نصرت	۳۰۲	نظر	۳۱۶	ہنر
۲۷۵	مست	۲۸۹	ناصر (سعادت خاں)	۳۰۳	وحشت	۳۱۷	ہوس
۲۷۶	مسرور	۲۹۰	بزاز (محمد اکرم)	۳۰۴	واہب	۳۱۸	ہمدم
۲۷۷	مہجور	۲۹۱	بزاز (قاسم علی)	۳۰۵	وارفتہ	۳۱۹	ہلال
۲۷۸	مہدی (مہدی علی بنارسی)	۲۹۲	نالاں (محمد وارث)	۳۰۶	ولی (ولی محمد)	۳۲۰	ہاتف
۲۷۹	مضطر	۲۹۳	نالاں (محمد جان)	۳۰۷	ولی (مرزا محمد علی)	۳۲۱	ہشیار
۲۸۰	مشہور	۲۹۴	نامی (مرزا مغل)	۳۰۸	وارث	۳۲۲	یاس
۲۸۱	مفتوں (فصیح الدین)	۲۹۵	نحیف	۳۰۹	وحشی (میر وحشی)	۳۲۳	یار
۲۸۲	منیر	۲۹۶	نجف	۳۱۰	وحشی (کرم علی)	...	......

مجموعۂ نغز

مصنف میر قدرت اللہ قاسم۔ انشاء، مصحفی اور جرأت کے معاصرین میں تھے۔ عظیم بیگ و انشاء کے معرکہ میں قاسم عظیم کے ہمنوا تھے۔ شاعری حیثیت سے ان کا مرتبہ بلند نہ سہی لیکن ان کے علم و فضل میں شبہ نہیں کیا جا سکتا۔ تذکرہ لکھنے سے پہلے ایک ضخیم دیوان تین ہزار اشعار کی ایک نظم "معراج نامہ اور شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات کے متعلق شاہنامہ کے طرز پر پانچ ہزار اشعار کی ایک مثنوی مکمل کر چکے تھے لیکن ان کے علمی و ادبی کاموں میں صرف "مجموعہ نغز" کو اہمیت حاصل ہے اور آج ادب کی تاریخ میں اسی تذکرے کی بدولت ان کا نام زندہ ہے۔

عہد تصنیف و طباعت مجموعہ نغز ۱۲۲۱ھ میں مکمل ہوا۔ اس کا ایک قلمی نسخہ محمد حسین آزاد کی کتابوں کے ساتھ پنجاب یونیورسٹی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ حافظ محمود شیرانی کی تحقیق کے مطابق یہ نسخہ قدیم ترین ہے اور خود مصنف کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے۔ شیرانی نے اس نسخہ پر بھروسہ نہیں کیا بلکہ انڈیا آفس لندن کے نسخے کی نقل منگوائی اور دونوں کے مقابلے کے بعد اس تذکرے کو ترتیب دیا۔ طویل مقدمے کے ساتھ یہ تذکرہ ۱۹۳۳ء میں پنجاب یونیورسٹی سے شائع ہو چکا ہے اور یہی اسوقت میرے سامنے ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور عیار الشعرا و عمدہ منتخبہ کے بعد قدیم تذکروں میں یہ سب سے زیادہ ضخیم ہے۔ اس میں تقریباً سات سو شعراء کا ذکر آیا ہے۔ شعرا کے حالات میں اگرچہ تفصیل سے کام نہیں لیا گیا، لیکن کلام کے انتخابات خاصے طویل ہیں اور شعرا کے رنگ سخن کو سمجھنے میں مدد دیتے ہیں۔

اس میں قدیم دکنی شعراء سے لے کر شاہ عالم ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا ذکر لکھا گیا ہے۔ چونکہ اپنے دور کے شاعروں سے مصنف کو ذاتی واقفیت تھی۔ اس لئے اکثر واقعات و حالات قابل اعتبار ہیں۔

محمد حسین آزاد کی آب حیات کا اصل ماخذ یہی تذکرہ ہے۔ چنانچہ آب حیات کے مندرجات ہیں:۔

(۱) ولی اور ناصر علی کے درمیان شاعرانہ تعلّی کا قصہ۔
(۲) شاہ مبارک آبرو کے حالات و اشعار۔
(۳) شرف الدین مضمون کا حال اور کلام۔
(۴) آرزو کا کلام اور ان کی بدیہہ گوئی۔
(۵) سودا کے شعر کو حدیث قدسی کہنا۔
(۶) میر و میرزا کے سلسلے میں ایک کے دریا و دوسرے کو نہر بتانا۔

(۷) سودا کا لطیفہ قائم علی امیدوار کے ساتھ۔

(۸) بقاءاللہ خاں بقا کے حالات۔

(۹) میر صاحب کی بد دماغی اور تنگ مزاجی کا تذکرہ

(۱۰) دلّی کے متعلق "شاعریست از شیطان مشہور تر" کا حکم لگانا۔

(۱۱) محمد امان نثار کے حالات۔

(۱۲) جرأت کے ابتدائی حالات اور مرزا محمد تقی خاں ترقی کے مشاعرے میں دھوم دھام سے غزل پڑھنا۔

(۱۳) میر حسن کے بہت سے حالات

(۱۴) ماشاءاللہ خاں کے پورے حالات۔

(۱۵) انشاء اور عظیم بیگ کا معرکہ

اس قسم کی بہت سی رائیں اور اقوال جو آبِ حیات میں ملتے ہیں اور آزاد سے منسوب ہیں۔ اس تذکرے سے ماخوذ ہیں۔ یہ الگ بات ہے کہ آزاد نے اکثر اپنے ماخذ کا سراغ نہیں دیا۔ اس میں جن شاعروں کا ذکر آیا ہے اُن کی تفصیل یہ ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص	نمبر شمار	تخلص
۱	آفتاب	۱۵	اٹل	۲۹	اسعد	۴۳	الم
۲	آبرو	۱۶	اثر	۳۰	اسد	۴۴	الہام
۳	آرزو	۱۷	احمد	۳۱	اسیر	۴۵	امید
۴	آرام	۱۸	احمد	۳۲	اشرف	۴۶	امیر
۵	آرام	۱۹	احمد	۳۳	اشتیاق	۴۷	امیر
۶	آرام	۲۰	احمد	۳۴	اصغر	۴۸	امجد
۷	آزاد	۲۱	احسن	۳۵	اصغر	۴۹	امین
۸	آشنا	۲۲	احسن	۳۶	اظہر	۵۰	امین
۹	آشفتہ	۲۳	احسن	۳۷	اعظم	۵۱	امین
۱۰	آشفتہ	۲۴	احسان	۳۸	افسوس	۵۲	انسان
۱۱	آصف	۲۵	احقر	۳۹	افسوس	۵۳	انیس
۱۲	آفاق	۲۶	اختر	۴۰	افسر	۵۴	انجام
۱۳	آفرین	۲۷	ارمان	۴۱	اکبر	۵۵	انشاء
۱۴	آگاہ	۲۸	ارمان	۴۲	اکبر	۵۶	انور

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۱۷۳	خان	۲۰۲	راغب	۲۳۱	سپاہی	۲۶۰	شاکر
۱۷۴	خادم	۲۰۳	راز	۲۳۲	سپاہی	۲۶۱	شاہ
۱۷۵	خسرو	۲۰۴	راجہ	۲۳۳	سجاد	۲۶۲	شاد
۱۷۶	خستہ	۲۰۵	رجب	۲۳۴	سحر	۲۶۳	شاداں
۱۷۷	خستہ	۲۰۶	رسوا	۲۳۵	سخن	۲۶۴	شاداں
۱۸۸	خلق	۲۰۷	رضی	۲۳۶	سخنور	۲۶۵	شائق
۱۸۹	خلیق	۲۰۸	رضا	۲۳۷	سرسبز	۲۶۶	شائق
۱۸۰	خوش رس	۲۰۹	رضا	۲۳۸	سراج	۲۶۷	شائق
۱۸۱	خیال	۲۱۰	رضا	۲۳۹	سرشار	۲۶۸	شرف
۱۸۲	دانا	۲۱۱	رضا	۲۴۰	سرور	۲۶۹	شرف
۱۸۳	درد	۲۱۲	رضا	۲۴۱	سرور	۲۷۰	شرر
۱۸۴	درد	۲۱۳	رغبت	۲۴۲	سعدی	۲۷۱	شرر
۱۸۵	دردمند	۲۱۴	رفاقت	۲۴۳	سعادت	۲۷۲	شرافت
۱۸۶	درویش	۲۱۵	رفیق	۲۴۴	سکندر	۲۷۳	شریف
۱۸۷	دل	۲۱۶	رقت	۲۴۵	سلیمان	۲۷۴	شریف
۱۸۸	دل	۲۱۷	رند	۲۴۶	سلطان	۲۷۵	شعور
۱۸۹	دلبر	۲۱۸	رنج	۲۴۷	سلطان	۲۷۶	شجاع
۱۹۰	دلسوز	۲۱۹	رنگین	۲۴۸	سلام	۲۷۷	شفیع
۱۹۱	دلہن بیگم	۲۲۰	رنگین	۲۴۹	سودا	۲۷۸	شفیق
۱۹۲	دیوانہ	۲۲۱	رنگین	۲۵۰	سوز	۲۷۹	شکوہ
۱۹۳	ذرہ	۲۲۲	رونق	۲۵۱	سوزاں	۲۸۰	شکیبا
۱۹۴	ذرہ	۲۲۳	زار	۲۵۲	سوزاں	۲۸۱	شگفتہ
۱۹۵	ذکا	۲۲۴	زار	۲۵۳	سید	۲۸۲	شگفتہ
۱۹۶	ذکی	۲۲۵	زار	۲۵۴	سید	۲۸۳	شگفتہ
۱۹۷	ذکی	۲۲۶	زماں	۲۵۵	سید	۲۸۴	شمس
۱۹۸	ذوقی	۲۲۷	زور	۲۵۶	سیادت	۲۸۵	شوکت
۱۹۹	راقم	۲۲۸	سامی	۲۵۷	سیف	۲۸۶	شوق
۲۰۰	راقم	۲۲۹	سائل	۲۵۸	شاعر	۲۸۷	شوق
۲۰۱	رافت	۲۳۰	سبقت	۲۵۹	شاکر	۲۸۸	شوق

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۲۸۹	شوق	۳۱۸	طالب	۳۴۷	عظمت	۳۷۶	فراغ
۲۹۰	شوق	۳۱۹	طپش	۳۴۸	علی	۳۷۷	فروغ
۲۹۱	شوق	۳۲۰	طفل	۳۴۹	علی	۳۷۸	فروغ
۲۹۲	شور	۳۲۱	ظاہر	۳۵۰	عمدہ	۳۷۹	فرحت
۲۹۳	شورش	۳۲۲	ظریف	۳۵۱	عنایت	۳۸۰	فرقت
۲۹۴	شہرت	۳۲۳	ظفر	۳۵۲	عیاں	۳۸۱	فراقی
۲۹۵	شہوت	۳۲۴	عاصم	۳۵۳	عیش	۳۸۲	فراق
۲۹۶	شیدا	۳۲۵	عاصمی	۳۵۴	عیاش	۳۸۳	فراق
۲۹۷	شیدا	۳۲۶	عارف	۳۵۵	عیاش	۳۸۴	فغاں
۲۹۸	شیفتہ	۳۲۷	عاشق	۳۵۶	غالب	۳۸۵	فقیر
۲۹۹	صانع	۳۲۸	عاشق	۳۵۷	غافل	۳۸۶	فقیر
۳۰۰	صادق	۳۲۹	عاشق	۳۵۸	غریب	۳۸۷	فقیر
۳۰۱	صادق	۳۳۰	عاشق	۳۵۹	غریب	۳۸۸	فگار
۳۰۲	صادق	۳۳۱	عاقل	۳۶۰	غریب	۳۸۹	فیض
۳۰۳	صادق	۳۳۲	عاجز	۳۶۱	غضنفر	۳۹۰	فیاض
۳۰۴	صادق	۳۳۳	عاجز	۳۶۲	غلام	۳۹۱	قائم
۳۰۵	صاحب	۳۳۴	عزیز	۳۶۳	غلامی	۳۹۲	قائم
۳۰۶	صاحبقراں	۳۳۵	عزیز	۳۶۴	غمگین	۳۹۳	قاضی
۳۰۷	صبا	۳۳۶	عزیز	۳۶۵	غمخوار	۳۹۴	قاصر
۳۰۸	صبا	۳۳۷	عزلت	۳۶۶	فارغ	۳۹۵	قاسم
۳۰۹	صفدر	۳۳۸	عسکری	۳۶۷	فدا	۳۹۶	قدرت
۳۱۰	صفدری	۳۳۹	عشق	۳۶۸	فدا	۳۹۷	قدرت
۳۱۱	ضبط	۳۴۰	عشق	۳۶۹	فدا	۳۹۸	قدرت
۳۱۲	ضمیر	۳۴۱	عشق	۳۷۰	فدا	۳۹۹	قرار
۳۱۳	ضمیر	۳۴۲	عشرت	۳۷۱	فدوی	۴۰۰	قربان
۳۱۴	ضیاء	۳۴۳	عطا	۳۷۲	فدوی	۴۰۱	قربان
۳۱۵	ضیاء	۳۴۴	عظیم	۳۷۳	فدوی	۴۰۲	قسمت
۳۱۶	طالب	۳۴۵	عظیم	۳۷۴	فدوی	۴۰۳	قلندر
۳۱۷	طالب	۳۴۶	عظیم	۳۷۵	فدوی	۴۰۴	قیس

نمبر	نام
۴۰۵	کافر
۴۰۶	کاظم
۴۰۷	کبیر
۴۰۸	کرامت
۴۰۹	گرم
۴۱۰	گریاں
۴۱۱	گریاں
۴۱۲	گریاں
۴۱۳	گرفتار
۴۱۴	کلیم
۴۱۵	کماں
۴۱۶	کمترین
۴۱۷	گنا بیگم
۴۱۸	کوچک
۴۱۹	کیفی
۴۲۰	لطف
۴۲۱	لطیف
۴۲۲	لطیف
۴۲۳	مائل
۴۲۴	مائل
۴۲۵	ماہر
۴۲۶	مبتج
۴۲۷	متقی
۴۲۸	مجذوب
۴۲۹	مجنون
۴۳۰	مجرم
۴۳۱	مجرم
۴۳۲	مجبور
۴۳۳	محبت
۴۳۴	محبت
۴۳۵	محب
۴۳۶	محنت
۴۳۷	محدد
۴۳۸	محسن
۴۳۹	محزون
۴۴۰	محشر
۴۴۱	محترم
۴۴۲	مخلص
۴۴۳	مخلص
۴۴۴	مختار
۴۴۵	مرید
۴۴۶	مرہون
۴۴۷	مرزا
۴۴۸	مرزا
۴۴۹	مرزا
۴۵۰	مرزا
۴۵۱	مروت
۴۵۲	مرزل
۴۵۳	مسافر
۴۵۴	مسرت
۴۵۵	مسرت
۴۵۶	مستمند
۴۵۷	مسیح
۴۵۸	مسیح
۴۵۹	مسیح
۴۶۰	مسکین
۴۶۱	مشتاق
۴۶۲	مشتاق
۴۶۳	مصدر
۴۶۴	مصحفی
۴۶۵	مضطر
۴۶۶	مضطر
۴۶۷	مضطرب
۴۶۸	مضطرب
۴۶۹	مضمون
۴۷۰	مظہر
۴۷۱	مظفر
۴۷۲	معین
۴۷۳	معروف
۴۷۵	مغل
۴۷۶	مفتون
۴۷۷	مفتون
۴۷۸	مقبول
۴۷۹	مقتول
۴۸۰	مقصود
۴۸۱	مکھو
۴۸۲	ملوان
۴۸۳	ممتاز
۴۸۴	ممنون
۴۸۵	ممنون
۴۸۶	منت
۴۸۷	منتظر
۴۸۸	منصف
۴۸۹	منیر
۴۹۰	منیر
۴۹۱	منیر
۴۹۲	منجھو خاں
۴۹۳	منور
۴۹۴	منشی
۴۹۵	منشی
۴۹۶	منعم
۴۹۷	منعم
۴۹۸	موزوں
۴۹۹	موزوں
۵۰۰	موزوں
۵۰۱	مہجور
۵۰۲	مہلت
۵۰۳	مہاراج
۵۰۴	میر
۵۰۵	میرن
۵۰۶	میرن
۵۰۷	ناجی
۵۰۸	نامی
۵۰۹	نامی
۵۱۰	نامی
۵۱۱	نالاں
۵۱۲	نادر
۵۱۳	نادر
۵۱۴	نثار
۵۱۵	نثار
۵۱۶	نجات
۵۱۷	ندیم
۵۱۸	ندیم
۵۱۹	ندرت
۵۲۰	نزہت
۵۲۱	نسیم

نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام	نمبر	نام
۵۲۲	نشاط	۵۵۱	ہاشمی	۵۸۰	اشرف	۶۰۹	دل
۵۲۳	نصیر	۵۵۲	ہاتف	۵۸۱	اظہر	۶۱۰	دل
۵۲۴	نصیر	۵۵۳	ہدایت	۵۸۲	امید	۶۱۱	ذوق
۵۲۵	نصرت	۵۵۴	ہرچند	۵۸۳	امین	۶۱۲	رجا
۵۲۶	نظام	۵۵۵	ہمت	۵۸۴	امیر	۶۱۳	رحمان
۵۲۷	نظامی	۵۵۶	ہمرنگ	۵۸۵	انور	۶۱۴	رحیم
۵۲۸	نظیر	۵۵۷	ہُنر	۵۸۶	ببر	۶۱۵	رسوا
۵۲۹	نظیر	۵۵۸	ہوش	۵۸۷	برق	۶۱۶	رسا
۵۳۰	نعیم	۵۵۹	یاد	۵۸۸	بیجان	۶۱۷	رضا
۵۳۱	نگراں	۵۶۰	یحییٰ	۵۸۹	بینوا	۶۱۸	رضا
۵۳۲	نوا	۵۶۱	یعقوب	۵۹۰	بیتاب	۶۱۹	روشن
۵۳۳	نیاز	۵۶۲	یقین	۵۹۱	بیتاب	۶۲۰	زماں
۵۳۴	نیاز	۵۶۳	یکرنگ	۵۹۲	بیتاب	۶۲۱	سیماں
۵۳۵	نیاز	۵۶۴	یکرنگ	۵۹۳	ملاشیر	۶۲۲	سپاہی
۵۳۶	واقف	۵۶۵	یکدل	۵۹۴	تمنا	۶۲۳	سخن
۵۳۷	وارث	۵۶۶	یوسف	۵۹۵	تھانیسری	۶۲۴	سرور
۵۳۸	والہ	۵۶۷	آزاد	۵۹۶	جعفری	۶۲۵	سلیمان
۵۳۹	والہ	۵۶۸	آشنا	۵۹۷	جلال	۶۲۶	شوق
۵۴۰	واصل	۵۶۹	آشنا	۵۹۸	جوشش	۶۲۷	شہید
۵۴۱	وجیہہ	۵۷۰	آشنا	۵۹۹	جوشش	۶۲۸	شہدا
۵۴۲	وحشت	۵۷۱	آشنا	۶۰۰	جوہر	۶۲۹	شہرت
۵۴۳	وصال	۵۷۲	آگاہ	۶۰۱	جہانگیر	۶۳۰	شہرت
۵۴۴	وفا	۵۷۳	احمد	۶۰۲	حامد باری	۶۳۱	صبا
۵۴۵	ولی	۵۷۴	احمد	۶۰۳	حمایت	۶۳۲	صبر
۵۴۶	ولا	۵۷۵	احمد	۶۰۴	حیدر	۶۳۳	صدق
۵۴۷	ولایت	۵۷۶	احسن	۶۰۵	حیرت	۶۳۴	صفا
۵۴۸	وہم	۵۷۷	احسان	۶۰۶	خاص	۶۳۵	صفدری
۵۴۹	ہادی	۵۷۸	افگر	۶۰۷	خیال	۶۳۶	ظہور
۵۵۰	ہاشمی	۵۷۹	اسد	۶۰۸	دارا	۶۳۷	عابد

۶۳۸	عاشق	۶۵۳	فدا	۶۶۹	محشر	۶۸۴	نجف
۶۳۹	عاکف	۶۵۴	فرصت	۶۷۰	مدہوش	۶۸۵	ندا
۶۴۰	عاصی	۶۵۵	فراقی	۶۷۱	مدحت	۶۸۶	نصیر
۶۴۱	عباس	۶۵۷	فیضی	۶۷۲	مسرور	۶۸۷	نظیر
۶۴۲	عزت	۶۵۸	قبول	۶۷۳	مشہور	۶۸۸	نوید
۶۴۳	عسس	۶۵۹	قدر	۶۷۴	مشتاق	۶۸۹	نوا
۶۴۴	عشقی	۶۶۰	قرین	۶۷۵	معمدن	۶۹۰	نیاز
۶۴۵	عشقی	۶۶۱	کم گو	۶۷۶	مفتون	۶۹۱	نیاز
۶۴۶	عشاق	۶۶۲	کمتر	۶۷۷	ممتاز	۶۹۲	نیاز
۶۴۷	عظیم	۶۶۳	کمال	۶۷۸	منور	۶۹۳	ہادی
۶۴۸	عقیدہ	۶۶۴	کمال الدین	۶۷۹	منعم	۶۹۴	ہمت
۶۴۹	غازی	۶۶۵	گوہری	۶۸۰	منعم	۶۹۵	ہوش
۶۵۰	غیرت	۶۶۶	ماہ	۶۸۱	نامی	۶۹۶	یکرو
۶۵۱	غیرت	۶۶۷	مبتلا	۶۸۲	نالاں		......
۶۵۲	غیرت	۶۶۸	مجنون	۶۸۳	نالاں	..	......

دیوانِ جہاں

مصنّف بینی نرائن ۔ بینی نرائن کے والد کا نام مہاراجہ لکشمی نرائن تھا ۔ جو دراصل نواح لاہور کے باشندے تھے۔ بینی نرائن معاشی پریشانیوں سے مجبور ہو کر کلکتہ گئے ، وہاں بھی کئی سال بے روزگار رہے لیکن جیساکہ منظوم دیباچہ میں خود انھوں نے ظاہر کیا ہے ۔ منشی حیدر بخش سے ان کی ملاقات ہوئی ۔ حیدر بخش کے توسط سے ان کی رسائی مشہور مشترق ٹامس روبک سے ہوئی ۔ روبک نے انھیں کسی خدمت پر مامور کرا دیا اور بینی نرائن نے انھیں کے ایما پر اردو شعرا کا یہ تذکرہ مرتب کیا ۔

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخر میں اس کے اتمام کا سال ۱۸۱۲ء دیا ہوا ہے ۔ کلیم الدین احمد نے دیوان جہاں کے دیباچہ میں کریم الدین کے حوالے سے اس کا سال تصنیف ۱۸۱۰ء بتایا ہے جو غلط ہے ۔ ۱۹۵۹ء میں کلیم الدین احمد نے اسے "کرنٹ اسٹڈیز" کے خاص نمبر کی حیثیت سے مطبع لیتھو پریس رمنہ روڈ پٹنہ سے شائع کر دیا ۔ اس کا قلمی نسخہ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ میں محفوظ ہے ۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور ٹامس روبک کے ایما پر مرتب کیا گیا ہے ۔ دوسرے تذکروں کے برعکس اس کا دیباچہ منظوم ہے ۔ پہلے سات اشعار حمد کے ہیں ۔ اس کے بعد سبب تالیف اور روبک صاحب کی مدح ہے اس دیباچہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ دیوانِ جہاں سے پہلے انھوں نے چار گلشن کے نام سے قصۂ چہار درویش کو بھی اردو میں لکھا تھا ۔ اس کا ذکر فورٹ ولیم کالج کی رپورٹوں میں موجود ہے ۔

"دیوان جہاں" کو تذکرہ نہیں بلکہ مجموعہ اشعار کہنا چاہئے ۔ اس لئے کہ مؤلف کی ساری توجہ اشعار فراہم کرنے پر رہی ہے ۔ جیساکہ خود لکھتے ہیں سے

تلاش و سعی تب کر کے فراواں — جو ہیں اس عصر میں باہم سخنداں
انھوں کے جمع کر اشعار یکسر — سوا اُن کے جو تھے نامی سخنور
انھوں کی بھی غزل اور شعر لکھے — بہ ترتیب ردیف جمع کر کے
خدا کے فضل سے دے اس کو انجام — میں دیوانِ جہاں اس کا رکھا نام

حالات زندگی اس درجہ مختصر ہیں کہ دو تین سطروں سے زیادہ کسی پر نہیں لکھی گئیں ، اکثر صرف نام اور تخلص یا صرف تخلص درج کر کے اشعار کا انتخاب دے دیا گیا ہے ۔ اپنی نوعیت کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں اردو شعرا کا کلام تلاش و محنت سے جمع کیا گیا ہے ۔ بعد کے تذکرہ نگاروں نے اکثر اس تذکرے سے اشعار لئے ہیں خصوصًا اشپرنگر اور گارساں دتاسی نے اس سے فائدہ اُٹھایا ہے ۔

شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے اور کلام کے انتخاب میں خاصی طوالت سے کام لیا گیا ہے ۔ چنانچہ اس میں بہت سے

ایسے شاعروں کا کلام دیکھنے میں آجاتا ہے جن کا کلام نایاب ہے۔ تذکرے کے آخر میں مختلف شعرا کی رباعیات درج ہیں۔ اس کے علاوہ "فردیات" و "مطلعات" کے عنوان سے بھی مختلف شاعروں کے بہت سے اشعار دئے ہیں آخر میں کلکتے کے ایک مشاعرہ کی طرحی غزلیں ہیں۔ اور مشاعرے میں شرکت کرنے والے شاعروں کا مختصر تذکرہ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۲۴	تسلی	ٹیکارام	۴۷	رونق	
۲	آصف	آصف الدولہ	۲۵	ثنا		۴۸	رسوا	
۳	آبرو	مبارک شاہ	۲۶	جہاندار	جہاندار شاہ	۴۹	راسخ	طالب حسین
۴	اثر	میر محمد	۲۷	جواں	میر کاظم علی	۵۰	رند	کھیم نرائن
۵	امیر	محمد یار خاں	۲۸	جعفر	میر جعفر	۵۱	زار	میر جیون
۶	امجد	مولوی امجد	۲۹	جرأت	یحییٰ امان قلندر بخش	۵۲	سلیمان	سلیمان شکوہ
۷	احسن	مرزا احسن علی	۳۰	حسن	غلام حسین	۵۳	سکندر	
۸	آشفتہ	رضا قلی	۳۱	حیران	میر حیدر علی	۵۴	سایہ	سلیم
۹	ایمان	-	۳۲	حسرت	جعفر علی	۵۵	سراج	اورنگ آبادی
۱۰	افسوس	شیر علی	۳۳	حزیں	ابوالخیر	۵۶	سلطان	
۱۱	انشا	انشاء اللہ	۳۴	حیف		۵۷	سودا	میرزا رفیع
۱۲	اظفری	میر ظہیر الدین	۳۵	حیدری	حیدر بخش	۵۸	سوز	محمد میر
۱۳	امید	امید علی	۳۶	حاتم		۵۹	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴	اکبر	بچھو	۳۷	خدمت	فرحت علی	۶۰	شایق	
۱۵	بیدار	میر محمد علی	۳۸	خاکسار	شاہ خاکسار	۶۱	شیدا	امانت اللہ
۱۶	بیمار	-	۳۹	خلیق	-	۶۲	شہرت	افتخار الدین خاں
۱۷	بیباک	بخت علی	۴۰	درد	خواجہ میر درد	۶۳	صفدری	
۱۸	بقا	بقاء اللہ	۴۱	دل	محمد عابد	۶۴	ضیا	ضیاء الدین
۱۹	برق		۴۲	دایم	دایم علی	۶۵	طپش	محمد اسمٰعیل
۲۰	پروانہ	جسونت سنگھ	۴۳	ذوقی		۶۶	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۲۱	تجلی	میاں حاجی میر تقی کے بھانجے	۴۴	رضا		۶۷	عظیم	
۲۲	تاباں	عبد الحی	۴۵	روح الامین		۶۸	عاشق	برہان علی
۲۳	تنہا	محمد عیسیٰ	۴۶	رفیق	عظیم آبادی	۶۹	عاشق	میر یحییٰ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷۰	غضنفر	غضنفر علی خاں	۸۸	کامل		۱۰۶	منت	قمرالدین
۷۱	غیرت	-	۸۹	گرم	مرزا حیدر علی	۱۰۷	میر	میر تقی میر
۷۲	غالب	طالب جنگ	۹۰	لطیف	شمس الدین	۱۰۸	ممنون	نظام الدین
۷۳	غم	-	۹۱	محبوب	میر قریش	۱۰۹	مصحفی	غلام ہمدانی
۷۴	فراق	ثناء اللہ خاں	۹۲	محبت	محبت خاں	۱۱۰	منتظر	نورالاسلام
۷۵	فیض	میر فیض علی	۹۳	مست		۱۱۱	نزار	-
۷۶	فغاں	اشرف علی	۹۴	مہربان		۱۱۲	نثار	عبدالرسول
۷۷	فغاں	شمس الدین	۹۵	مسکین	عظیم آبادی	۱۱۳	نیاز	محمد امان
۷۸	فرحت	آصف بیگ	۹۶	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۱۴	نالاں	میاں عسکری
۷۹	فدا	امام الدین	۹۷	مستمند		۱۱۵	ناصر	ناصر علی
۸۰	فدوی	محمد محسن	۹۸	محبت	مرزا حسین علی	۱۱۶	ولی	میرزا محمد ولی
۸۱	فدوی	مرزائی عرف مرزا کچو	۹۹	مجنوں		۱۱۷	وزیر	وزیر علی خاں
۸۲	قسمت	شمس الدولہ	۱۰۰	منشی	محمد حسین	۱۱۸	والی	منشی محمد والی
۸۳	قائم		۱۰۱	مفتوں	مرزا ابراہیم بیگ	۱۱۹	ولا	مرزا لطف علی عرف مرزا منظر علی
۸۴	قدرت	قدرت اللہ	۱۰۲	مضطر	لالہ کنور سین	۱۲۰	ہوس	مرزا تقی خاں
۸۵	قلندر	-	۱۰۳	مضطر	درگا پرشاد	۱۲۱	ہادی	میر جواد
۸۶	قاسم	ابوالقاسم خاں	۱۰۴	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۲	ہاشمی	میر ہاشمی
۸۷	کمال	کمال الدین حسین	۱۰۵	محشر	-	۱۲۳	یقین	انعام اللہ خاں

اس کے علاوہ اس تذکرے کے آخر میں کلکتے کے ایک طرحی مشاعرہ میں شرکت کرنے والے حسب ذیل شعراء کی طرحی غزلیں بھی درج ہیں :-

(۱)	جواں	کاظم علی
(۲)	حیدر	حیدر بخش
(۳)	رواں	سید جعفر علی
(۴)	شہرت	افتخار الدین علی خاں
(۵)	عیاں	مرزا ہاشم علی
(۶)	قاسم	ابوالقاسم
(۷)	ممتاز	مرزا قاسم علی
(۸)	ولا	مرزا لطف علی

دستورالفصاحت

مصنّف حکیم سید احمد علی خاں یکتا۔ یکتا کے والد کا نام سید احمد علی خاں تھا۔ لکھنؤ کے رہنے والے تھے اور نواب غازی الدین حیدر و نصیرالدین حیدر کے عہد سے تعلق رکھتے تھے۔ دربار سے متوسل ہونے کی غرض سے یکتا نے ایک فارسی قصیدہ بھی نصیرالدین حیدر والیٔ اودھ کی شان میں لکھا تھا۔ اُردو میں بھی شعر کہتے تھے لیکن غالباً وہ کوئی ممتاز حیثیت پیدا نہ کر سکے۔ اس لئے کہ ان کا نام بہ حیثیت شاعر تذکروں میں نظر نہیں آتا۔

عہد تصنیف وطباعت دستورالفصاحت تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۴۹ھ / ۱۸۳۴ء نکلتے ہیں۔ یہ تذکرے کے تکملہ کا سال ہے۔ کتاب کا آغاز ۱۲۱۳ھ / ۱۷۹۸ء سے پہلے ہو چکا تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی (مرتب تذکرہ) کی تحقیق کے مطابق ۱۲۲۹ھ میں مصنف نے اس پر نظر ثانی کی اور ۱۲۴۹ھ مسودہ ہر طرح مکمل ہوگیا اس کتاب کا ایک نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود تھا۔ امتیاز علی خاں عرشی نے اسے بڑی عرق ریزی و دقت نظر سے مرتب کر کے ۱۹۴۳ء میں پہلی بار ہندوستانی پریس رامپور سے شائع کر دیا ہے یہی مطبوعہ نسخہ عموماً ملتا ہے۔

خصوصیات دستورالفصاحت تذکرہ کے علاوہ دریائے لطافت کے طرز کی ایک علمی و ادبی تالیف ہے جس میں مقدمہ و خاتمہ کے علاوہ پانچ ابواب ہیں۔

مقدمہ میں اردو کی پیدائش، ارتقا اور مراکز کا بیان ہے۔ پہلے باب میں فارسی قواعد کا وہ حصہ زیر بحث آیا ہے۔ جس کا تعلق اُردو سے ہے، دوسرے میں اردو قواعد کا صرفی جز و اور تیسرے میں نحوی جز و پر بحث کی گئی ہے، چوتھے میں علم عروض و قافیہ پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ پانچویں میں علم بیان و معانی کا تذکرہ ہے۔ آخر میں خاتمہ کے نام سے ان شاعروں کے حالات اور انتخابات کلام درج ہیں جن کے اشعار کا حوالہ کتاب کے مختلف ابواب میں دیا گیا ہے۔ کتاب کا یہی حصہ اس کتاب کو جزوی طور پر تذکروں کے زمرے میں لے آتا ہے ورنہ اس کا زیادہ حصہ علمی و فنی بحثوں سے تعلق رکھتا ہے۔

کتاب کے دوسرے مباحث عموماً عربی و فارسی کی قدیم کتابوں سے ماخوذ ہیں، لیکن آخری حصہ جس میں شاعروں کا تذکرہ ہے دراصل عبدالباسط کی منار الضوابط کی تقلید میں لکھا گیا ہے۔ شعرا کے حالات و انتخاب کے وقت خصوصاً اسے شعلۂ بنایا گیا ہے۔ لیکن دوسرے تذکرہ نگاروں کے برخلاف مصنّف نے اپنا ذکر تفصیل سے کہیں نہیں کیا جا بجا اپنے اشعار بطور حوالہ البتہ درج کئے ہیں۔

کتاب اپنے موضوع پر قدیم تر ہونے کے سبب یوں بھی اہم تھی۔ لیکن مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسے اہم تر اور مفید تر بنا دیا ہے۔ انھوں نے ایک سو سترہ صفحات میں مصنّف کے سوانح حیات، زمانہ تالیف، ماخذ کتاب، اور ماخذ وغیرہ کے بارے میں جو لکھا ہے اس سے اُن کی غیر معمولی تحقیقی بصیرت کا اندازہ ہوتا ہے ماخذ کے حواشی کے تحت انھوں

ے اردو فارسی کے متعدد مطبوعہ اور قلمی تذکروں پر نہایت مفید نوٹ دیدیے ہیں ۔ اسی کے ساتھ قابل قدر کام یہ کیا ہے
کہ جن شاعروں کا ذکر دستور الفصاحت میں آیا ہے ۔ اُن میں سے ہر ایک کے متعلق یہ نشان دہی کر دی ہے کہ اسکا ذکر
کن کن تذکروں میں آیا ہے ۔ تذکروں کے سلسلے میں جو نوٹ دیے گئے ہیں ۔ اکثر تذکروں کا سال تصنیف اور ممتاز
شعرا کی تاریخ پیدائش و وفات کرنے میں بھی مدد کرتے ہیں ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	طبقہ اوّل		طبقہ دوم		طبقہ سوم
۱	سودا	۱۳	حسرت	۲۵	جرأت
۲	میر	۱۴	بیدار	۲۶	افسوس
۳	درد	۱۵	فدوی	۲۷	انشا
۴	قائم	۱۶	تجلّی	۲۸	نوا
۵	سوز	۱۷	حیران	۲۹	پروانہ
۶	اثر	۱۸	بقا	۳۰	تسکین
۷	تاباں	۱۹	بیان	۳۱	نصیر
۸	عشق	۲۰	حسن	۳۲	منتظر
۹	فغاں	۲۱	نثار	۳۳	رقت
۱۰	یقین	۲۲	منت	۳۴	غضنفر
۱۱	حاتم	۲۳	مصحفی	۳۵	غیور
۱۲	...	۲۴	رنگین	۳۶	قمر

گلشنِ بے خار

مصنف | نواب مصطفٰے خاں شیفتہ شاگرد مومن خاں مومن۔ اُردو میں شیفتہ اور فارسی میں حسرتی تخلص کرتے تھے۔

عہد تصنیف و طباعت | شیفتہ نے سنہ ۱۲۴۸ھ (۱۸۳۲ء) کے آغاز سے تذکرہ لکھنا شروع کیا اور سنہ ۱۲۵۰ھ (۱۸۳۴ء) کے آخر تک مکمل کر دیا۔ دیباچہ میں خود لکھتے ہیں کہ "ابتدائے این کارنامہ در ابتدائے سال ہزار و دوصد و چہل و ہشت از ہجرت بودہ و انتہائے ہزار و دوصد و پنجاہ" شیفتہ ہی کے بیان سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ سنہ ۱۲۵۰ھ میں وہ اپنی عمر کے ۲۴ سال پورے کر چکے تھے۔ تذکرے کے آخر میں حکیم مومن خاں مومن اور ضامن وغیرہ کے جو تاریخی قطعات درج ہیں اُن سے بھی گلشن بے خار کا سال تصنیف سنہ ۱۲۵۰ھ (۱۸۳۴ء) نکلتا ہے۔

گلشن بے خار مطبوعہ رمضان ۱۲۹۱ھ مطابق اکتوبر ۱۸۷۴ء نول کشور پریس لکھنؤ کا جو نسخہ میرے سامنے ہے اس کے خاتمہ پر نظر ڈالنے سے پتہ چلتا ہے یہ تذکرہ تکملہ کے چند دن بعد کسی مطبع سے شائع ہوا تھا لیکن بہت جلد نایاب ہو گیا جسے ۲۰×۲۶/۸ کے سائز پر منشی نول کشور نے دوبارہ شائع کیا۔ اس میں ۲۷۲ صفحات ہیں۔ اصل تذکرہ ۲۴۴ صفحات پر ختم ہو جاتا ہے آخری اٹھائیس (۲۸) صفحات میں قطعات تاریخ تصنیف اور تقریظیں ہیں۔

محمد احسان الحق فاروقی نے گلشن بے خار کا اردو ترجمہ مقدمہ کے ساتھ آل پاکستان ایجوکیشنل کانفرنس کراچی کے اہتمام سے شائع کر دیا ہے۔ لیکن احسان الحق کا مقدمہ جمیل جالبی کے ایک مضمون سے ماخوذ ہے جو نیا دور میں شائع ہو چکا ہے، افسوس کہ مقدمہ نگار نے اس مضمون کا حوالہ نہیں دیا۔

خصوصیات | گلشن بے خار بھی فارسی میں ہے اور اس میں بھی عام تذکروں کی طرح قدما سے لے کر معاصرین تک کے حالات زندگی اور منتخب اشعار دئے گئے ہیں۔ لیکن فرق یہ ہے کہ اس میں صرف ممتاز و اہم شعرا کا ذکر کیا گیا ہے اس لئے اسے منتخب شعرا کا تذکرہ کہنا چاہئے۔ شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن جو کچھ ہیں اہم اور قابل اعتبار ہیں۔ چنانچہ شیفتہ نے اپنے معاصرین خصوصاً غالب، مومن، ذوق اور آزردہ وغیرہ کے متعلق جو کچھ لکھا ہے وہ تاریخی اور ادبی دونوں اعتبار سے اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے اس کے ذریعے معاصرین کے متعلق بعض ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو کہیں اور نہیں ملتیں، مثلاً مومن اور امت الفاطمہ صاحب جی کے معاشقہ کا ثبوت اسی سے ملتا ہے۔ گلشن بے خار کی ایک بڑی خوبی یہ ہے کہ اس میں شیفتہ نے صرف انتخاب کلام پر اکتفا نہیں کیا بلکہ ہر شاعر کے کلام پر ناقدانہ روشنی ڈالی ہے اس سے ایک طرف شیفتہ کے تنقیدی شعور اور اردو تنقید کی تدریجی رفتار کو سمجھنے میں مدد ملتی ہے۔ دوسری طرف شعرا کے کلام کے متعلق رائے قائم کرنے میں آسانی ہو جاتی ہے گویا یہ تذکرہ انیسویں صدی عیسوی کی ادبی و شعری فضا کا مرقع ہے۔

تذکرے کے آخر میں غالب، مومن اور آزردہ جیسے باکمال شاعروں کی جو تقریظیں شامل ہیں ان سے اس تذکرے کی تاریخی و ادبی اہمیت اور بھی بڑھ جاتی ہے۔ ان تقریظوں سے شیفتہ اور ان کے معاصرین شعراء کے مزاج، اسلوب اور عہد کو سمجھنے میں بڑی مدد ملتی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آبرو	نجم الدین	۲۳	اثر	سید محمد میر	۴۵	الہام	شرف الدین
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۴	احسان	عبدالرحمٰن	۴۶	الم	محمد علی
۳	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۵	احسن	-	۴۷	الفت	
۴	آرام	خیراللہ	۲۶	احسن	مرزا احسن علی	۴۸	الفت	منگل سین
۵	آرام	رائے پریم ناتھ	۲۷	احسن	احسن اللہ خاں	۴۹	امیر	مرزا مینڈھو
۶	آرام	مکھن لعل	۲۸	احمد	غلام احمد	۵۰	امیر	علی محمد خاں
۷	آزردہ	صدرالدین خاں	۲۹	احمد	احمد بیگ	۵۱	امیر	امیراللہ
۸	آزاد	امیرالدین	۳۰	احقر	جواد علی	۵۲	امین	خواجہ امین الدین
۹	آزاد	فقیراللہ	۳۱	اختر	-	۵۳	امین	امین الدین خاں
۱۰	آزاد	رام سنگھ	۳۲	اختر	اکبر علی	۵۴	امین	محمد اسمٰعیل
۱۱	آشوب	امداد علی خاں	۳۳	ارمان	فرزند جعفر علی حسرت	۵۵	امین	میر محمد امین
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۳۴	اسعد	اسعد بخت	۵۶	امانی	میر امانی
۱۳	آشفتہ	رضا قلی	۳۵	اسد	میر امانی	۵۷	امانی	-
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۳۶	اسلام	شیخ الاسلام	۵۸	امجد	-
۱۵	آصف	یحیٰی خاں	۳۷	اسیر	تلبرار	۵۹	امانت	امانت رائے
۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۸	آسفاں		۶۰	امی	روشن بیگ
۱۷	آفریں	قلندر بخش	۳۹	اشرف	محمد اشرف	۶۱	انور	محمد خاں
۱۸	آفاق	فریدالدین	۴۰	اصغر	سید امجد علی	۶۲	انتظار	-
۱۹	آگاہ	میر حسن	۴۱	اظہر	غلام محی الدین	۶۳	انیس	-
۲۰	آگاہ	نور خاں	۴۲	اعظم	اعظم خاں	۶۴	انجام	امیر خاں
۲۱	اثل	عبدالجلیل	۴۳	افسوس	شیر علی	۶۵	انشاء	انشاء اللہ خاں
۲۲	اثر	حسین علی خاں	۴۴	افسر	اکبر خاں	۶۶	اویس	محی الدین

۶۷	اوباش	امیر الزماں
۶۸	ایمان	میر محمد خاں
۶۹	بحر	
۷۰	برشتہ	مشرف
۷۱	برکت	برکت اللہ خاں
۷۲	برکت	برکت علی خاں
۷۳	پروانہ	محمد بیگ
۷۴	پروانہ	جسونت سنگھ
۷۵	تراز	حسین بخش
۷۶	بسمل	جبار علی
۷۷	بشیر	میر بشارت علی
۷۸	بقا	محمد بقا
۷۹	راجہ	راجہ بیتی بہادر
۸۰	بیتاب	خداوردی خاں
۸۱	بیتاب	سیوک رام
۸۲	بیتاب	
۸۳	بیتاب	عباس علی خاں
۸۴	بیباک	میر نجف علی
۸۵	بے جان	شیو سنگھ
۸۶	بے خود	نرائن داس
۸۷	بے خواب	-
۸۸	بیدار	میر محمدی
۸۹	بیان	خواجہ احسن اللہ
۹۰	پیام	شرف الدین علی خاں
۹۱	تاباں	عبدالحئی
۹۲	تاب	مہتاب رائے
۹۳	تپش	محمد اسمٰعیل
۹۴	تجلی	محمد حسین
۹۵	تجلی	شاہ تجلی
۹۶	تجمل	محمد عظیم
۹۷	تجمل	
۹۸	تجرد	مصطفٰے
۹۹	ترقی	تقی خاں
۱۰۰	تسلی	ٹیکا رام
۱۰۱	تسکین	سعادت علی
۱۰۲	تسکین	میر حسین
۱۰۳	تصور	سید حیدر حسن
۱۰۴	تعشق	سید محمد
۱۰۵	تمکین	صلاح الدین
۱۰۶	(ترنم)	محمد عیسیٰ
۱۰۷	ثابت	معز الدین
۱۰۸	ثابت	اجابت خاں
۱۰۹	ثاقب	شمس الدین
۱۱۰	ثروت	درویش علی
۱۱۱	جام	کنور سین
۱۱۲	جان	جان علی
۱۱۳	جانی	بیگم جان
۱۱۴	جذب	عزت اللہ خاں
۱۱۵	جراح	غلام ناصر
۱۱۶	جرأت	قلندر بخش
۱۱۷	جعفری	باقر علی
۱۱۸	جلال	-
۱۱۹	جنون	نجف علی خاں
۱۲۰	جنون	فخر الاسلام
۱۲۱	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ
۱۲۲	جوہر	احمد علی
۱۲۳	جوش	محمد عابد
۱۲۴	جوش	محمد روشن
۱۲۵	جوش	رحیم اللہ
۱۲۶	جواں	نعیم بیگ
۱۲۷	جولاں	میر بہادر
۱۲۸	جولاں	میر حسن علی خاں
۱۲۹	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۱۳۰	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۳۱	جہن	جہن ناتھ
۱۳۲	جینا بیگم	
۱۳۳	حاتم	ظہور الدین
۱۳۴	حافظ	محمد اشرف
۱۳۵	حالی	محب علی
۱۳۶	حبیب	
۱۳۷	حجام	عنایت اللہ
۱۳۸	حزیں	-
۱۳۹	حسرت	جعفر علی
۱۴۰	حسرت	ذوقی رام
۱۴۱	حسرت	ہیبت خاں
۱۴۲	حسن	غلام حسن
۱۴۳	حسن	خواجہ حسن
۱۴۴	حسن	ابوالحسن
۱۴۵	حسن	حسن علی خاں
۱۴۶	حسن	مرزا حسن
۱۴۷	حسین	غلام حسین
۱۴۸	حشمت	محتشم علی خاں
۱۴۹	حشمت	میر محمد علی
۱۵۰	حضور	بالمکند
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ
۱۵۲	حقیقت	شاہ حسین
۱۵۳	حکیم	محمد اشرف خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۵۴	حکیم	محمد پناہ	۱۸۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۱۲	رجا	-
۱۵۵	حقیر	امام الدین	۱۸۴	درد	خواجہ میر درد	۱۱۳	رسا	-
۱۵۶	حیرت	مراد علی	۱۸۵	دریغ	زین العابدین	۱۱۴	رسا	علیم اللہ
۱۵۷	حیرت	غلام فخر الدین	۱۸۶	درویش	شاہ علی	۱۱۵	رستم	رستم علی خاں
۱۵۸	حیرت	اجودھیا پرشاد	۱۸۷	دل	شمس الدین	۱۱۶	رسوا	آفتاب رائے
۱۵۹	حیران	حیدر علی	۱۸۸	دل	زور آور خاں	۱۱۷	رضا	-
۱۶۰	حیدر	حسام الدین	۱۸۹	دل	آزاد خاں	۱۱۸	رضا	رضا علی
۱۶۱	حیدر	حیدر علی خاں	۱۹۰	دل	دیبی پرشاد	۱۱۹	رضا	حمید الدین
۱۶۲	حیف	چراغ علی	۱۹۱	دلخوش	بہادر سنگھ	۱۲۰	رضا	میر محمد رضا
۱۶۳	خاکسار	محمد یار	۱۹۲	دلبر	دلیر شاہ	۱۲۱	رضا	مرزا جیون
۱۶۴	خاکی	حیدر بیگ	۱۹۳	دلسوز	خیراتی خاں	۱۲۲	رضا	میر محمدی
۱۶۵	خادم	-	۱۹۴	دلگیر	حمایت علی خاں	۱۲۳	رضی	رضی خاں
۱۶۶	خادم	-	۱۹۵	دولہن بیگم		۱۲۴	رضی	رضی خاں
۱۶۷	خادم	خادم علی خاں	۱۹۶	دوست		۱۲۵	رغبت	ابو المعانی
۱۶۸	خان	محمدی خاں	۱۹۷	دیوانہ	محمد علی خاں	۱۲۶	رغبت	-
۱۶۹	خاں	اشرف خاں	۱۹۸	دیوانہ	سرب سنگھ	۱۲۷	رفیق	اسد بیگ
۱۷۰	خرد	فخر الدین خاں	۱۹۹	ذاکر	احمد بیگ	۱۲۸	رفیق	امین اللہ
۱۷۱	خستہ	محمد عبد الزماں	۲۰۰	ذرہ	رام ناتھ	۱۲۹	رفاقت	مرزا مکین
۱۷۲	خبیر	غلام قطب	۲۰۱	ذکا	ذکاء اللہ خاں	۱۳۰	رفیع	رفیع الدین
۱۷۳	خوشنود	-	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۳۱	رقت	مرزا قاسم علی
۱۷۴	خلق	میر احسن	۲۰۳	ذوقا	ذوقا شاہ	۱۳۲	رنگین	سعادت یار خاں
۱۷۵	خلیق	میر مستحسن	۲۰۴	ذوقی	ذوقی رام	۱۳۳	رنگین	پورن لعل
۱۷۶	خنداں		۲۰۵	ذوقی	شاہ ذوقی	۱۳۴	رند	گنگا پرشاد
۱۷۷	خود غرض		۲۰۶	راقم	غلام محمد	۱۳۵	رند	مہربان خاں
۱۷۸	خیال	غلام حسن خاں	۲۰۷	راقم	بندرا بن	۱۳۶	رنج	میر محمد نصیر
۱۷۹	داغ	میر مہدی	۲۰۸	راغب	سبحان قلی بیگ	۱۳۷	رونق	غلام حیدر
۱۸۰	دارا	دارا بخت	۲۰۹	رافت	رؤف احمد	۱۳۸	روشن	
۱۸۱	دانا	فضل علی	۲۱۰	راسخ	غلام علی	۱۳۹	روشن	روشن شاہ
۱۸۲	داور	-	۲۱۱	راجہ	راجہ بہادر	۱۴۰	زاہد	برہان الدین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۴۱	زار	میر مظہر علی	۲۷۰	سوزاں	احمد علی	۲۹۹	شفیع	محمد شفیع
۲۴۲	زار	میر جیون	۲۷۱	سہراب	سہراب بیگ	۳۰۰	شفیق	مظہر علی خاں
۲۴۳	زکی	شیخ مہدی علی	۲۷۲	سیادت	مجاہد الدین	۳۰۱	شکوہ	محمد رضا
۲۴۴	زکی	جعفر علی خاں	۲۷۳	سید	غلام رسول	۳۰۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۲۴۵	زماں	سید محمد زماں	۲۷۴	سید	قطب علی	۳۰۳	شکیبا	غلام حسین
۲۴۶	زینت	-	۲۷۵	سید	غالب علی خاں	۳۰۴	شکر	رادھا کشن
۲۴۷	ساقی	محمد جان بیگ	۲۷۶	شاد	اللہ یار بیگ	۳۰۵	شگفتہ	بیدار بخت
۲۴۸	سائل	محمد یار بیگ	۲۷۷	شاد	سکندر آبادی	۳۰۶	شگفتہ	مرزا سیف الدین
۲۴۹	سامان	محمد ناصر	۲۷۸	شاد	-	۳۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۲۵۰	سبحان	عبدالسبحان	۲۷۹	شاد	احمد حسین	۳۰۸	شوق	الٰہی بخش
۲۵۱	سبقت	مرزا مغل	۲۸۰	شاداب	خوشوقت رائے	۳۰۹	شوق	جواہر بیگ
۲۵۲	سجاد	میر سجاد	۲۸۱	شاداں	رجب علی	۳۱۰	شوق	قدرت اللہ
۲۵۳	سخن	محمد حسین	۲۸۲	شاکر	شاکر علی	۳۱۱	شوق	دہلوی
۲۵۴	سخنور	دیوان سنگھ	۲۸۳	شاکر	محمد شاکر	۳۱۲	شوق	حسن خاں
۲۵۵	سرسبز	زین العابدین	۲۸۴	شاہ	سعد اللہ	۳۱۳	شوق	بھوگی لعل
۲۵۶	سراج	سراج الدین	۲۸۵	شائق	محمد ہاشم	۳۱۴	شوق	روشن لال
۲۵۷	سراج	-	۲۸۶	شائق	میر حاجی	۳۱۵	شوق	محمد بخش
۲۵۸	سرور	میر محمد خاں	۲۸۷	شائق	پیر محمد	۳۱۶	شوق	غلام رسول
۲۵۹	سرور	رجب علی بیگ	۲۸۸	شائق	محمد نذیر الدین	۳۱۷	شوکت	حنیف علی
۲۶۰	سعادت	سعادت علی	۲۸۹	شرف	مرزا شرف الدین	۳۱۸	شور	محمود بیگ
۲۶۱	سعید	سعید الدین خاں	۲۹۰	شرف	شیخ شرف الدین	۳۱۹	شورش	غلام احمد
۲۶۲	سکندر	محمد علی	۲۹۱	شرف	میر محمدی	۳۲۰	شورش	غلام حسین
۲۶۳	سلطان	ایزد بخش	۲۹۲	شریف	مرزا اشرف بیگ	۳۲۱	شہرت	-
۲۶۴	سلطان	نصر اللہ خاں	۲۹۳	شرافت	اشرف علی	۳۲۲	شہرت	امیر بخش
۲۶۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۹۴	شرر	مرزا جعفر	۳۲۳	شہامت	شہامت علی خاں
۲۶۶	سلیمان	-	۲۹۵	شرر	مرزا صادق	۳۲۴	شہید	-
۲۶۷	سلام	نجم الدین علی	۲۹۶	شرر	مرزا ابراہیم	۳۲۵	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۶۸	سودا	محمد رفیع	۲۹۷	شعلہ	امر ناتھ	۳۲۶	شیدا	مراد آبادی
۲۶۹	سوز	محمد میر	۲۹۸	شفا	حکیم یار علی	۳۲۷	شیدا	خواجہ ہینگا

نمبر	تخلص	نام
۳۳۸	شیدا	نواب معین الدین خاں
۳۳۹	شیفتہ	
۳۴۰	شیفتہ	عبدالصمد
۳۴۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں
۳۴۲	صاحب	ظفریاب خاں
۳۴۳	صاحب	-
۳۴۴	صاحب	امۃ الفاطمہ
۳۴۵	صاحبقراں	امام علی
۳۴۶	صادق	صادق علی
۳۴۷	صادق	میر جعفر خاں
۳۴۸	صادق	صادق علی خاں
۳۴۹	صابر	صابر شاہ
۳۵۰	صالح	نظام الدین
۳۵۱	صبا	کانجی مل
۳۵۲	صبا	-
۳۵۳	صبا	راجہ شنکر
۳۵۴	صبر	غلام حسین
۳۵۵	صدق	-
۳۵۶	صبا	منولال
۳۵۷	صفا	-
۳۵۸	صفدر	صفدر علی
۳۵۹	صفدری	صادق علی
۳۶۰	صفت	کریم الدین
۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ
۳۶۲	ضمیر	شیخ مداری
۳۶۳	ضمیر	گنگا داس
۳۶۴	ضیا	میر ضیاء الدین
۳۶۵	ضیا	مرزا ضیاء بخت
۳۶۶	ضیا	ضیاء الدین

نمبر	تخلص	نام
۳۶۷	طالب	طالب حسین
۳۶۸	طالب	-
۳۶۹	طالب	میر طالب
۳۷۰	طالب	حافظ طالب
۳۷۱	طرب	جھنولال
۳۷۲	طفل	عبدالمقتدر خاں
۳۷۳	طور	-
۳۷۴	طوماس	(فرنگی زادہ)
۳۷۵	ظاہر	میر محمدی
۳۷۶	ظفر	ابوظفر
۳۷۷	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۳۷۸	عالی	-
۳۷۹	عالی جاہ	
۳۸۰	عارف	محمد عارف
۳۸۱	عارف	میر عارف علی
۳۸۲	عاجز	الفت خاں
۳۸۳	عاجز	زور آور سنگھ
۳۸۴	عاصی	امداد حسین
۳۸۵	عاصی	-
۳۸۶	عاصی	برہان الدین
۳۸۷	عاقل	عاقل شاہ
۳۸۸	عاشق	-
۳۸۹	عاشق	بھولا ناتھ پنڈت
۳۹۰	عاشق	رام سکھ
۳۹۱	عاشق	مہدی علی خاں
۳۹۲	عاشق	نبی بخش
۳۹۳	عاشق	مولوی جلال الدین
۳۹۴	عاشقی	آغا حسین
۳۹۵	عبرت	میر ضیاء الدین

نمبر	تخلص	نام
۳۹۶	عبدالواسع	
۳۹۷	عزلت	سید عبدالولی
۳۹۸	عزیز	بکھاری لال
۳۹۹	عزیز	عزیز اللہ
۴۰۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۴۰۱	عزیز	شیو ناتھ
۴۰۲	عسکری	مرزا عسکری
۴۰۳	عشاق	-
۴۰۴	عشقی	مراد آبادی
۴۰۵	عشق	رکن الدین
۴۰۶	عشق	عزت اللہ خاں
۴۰۷	عشق	غلام محی الدین
۴۰۸	عشرت	غلام علی
۴۰۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۴۱۰	عظیم	-
۴۱۱	عظمت	عظمت اللہ خاں
۴۱۲	علی	علی محمد خاں
۴۱۳	عنایت	عنایت علی خاں
۴۱۴	عیش	مرزا احسین رضا
۴۱۵	عیشی	طالب علی خاں
۴۱۶	عیاش	میر یعقوب
۴۱۷	غالب	مکرم الدولہ بہادر جنگ خاں
۴۱۸	غالب	غالب علی خاں
۴۱۹	غالب	اسد اللہ خاں
۴۲۰	غافل	رائے سنگھ
۴۲۱	غافل	بختاور سنگھ
۴۲۲	غریب	-
۴۲۳	غریب	نصیر الدین
۴۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۴۲۵	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۴۲۶	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۲۷	غمگین	میر سید علی
۴۲۸	غنی	-
۴۲۹	غنی	عبد الغنی
۴۳۰	غواص	-
۴۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۴۳۲	فارغ	-
۴۳۳	فارغ	(بریلوی)
۴۳۴	فارغ	مکندر سنگھ
۴۳۵	فدا	محمد علی
۴۳۶	فدا	عبد الصمد
۴۳۷	فدا	فدا حسین
۴۳۸	فدا	امام الدین
۴۳۹	فدا	لچھمی رام
۴۴۰	فدا	عاقبت محمود خاں
۴۴۱	فدا	عظیم بیگ
۴۴۲	فدوی	مکند لعل
۴۴۳	فدوی	فضل علی
۴۴۴	فدوی	محمد حسن لاہوری
۴۴۵	فدوی	مرزا محمد علی
۴۴۶	فراغ	محمد فراغ
۴۴۷	فراسو	
۴۴۸	فرخ	فرخ علی
۴۴۹	فرخ	فرخ بخش
۴۵۰	فرخت	امیر علی
۴۵۱	فروغ	میر روشن
۴۵۲	فریاد	-
۴۵۳	فراق	ثناء اللہ خاں

نمبر	تخلص	نام
۴۵۴	فراق	پریم کشور
۴۵۵	فرہاد	میر ببر علی
۴۵۶	فصیح	مرزا جعفر علی
۴۵۷	فضل	فضل مولا خاں
۴۵۸	فغاں	اشرف علی فغاں
۴۵۹	فقیر	فقیر اللہ
۴۶۰	فقیر	شمس الدین
۴۶۱	فگار	میر حسین
۴۶۲	فگار	قطب علی
۴۶۳	فیض	کرپا کشن
۴۶۴	فیض	میر فیض علی
۴۶۵	قائم	محمد ضیاء الدین
۴۶۶	قاسم	سید قاسم علی
۴۶۷	قاسم	حکیم قدرت اللہ خاں
۴۶۸	قاسم	قاسم علی
۴۶۹	قاصر	ببر علی بیگ
۴۷۰	قابل	مرزا علی بخت
۴۷۱	قبول	[illegible] بیگ
۴۷۲	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۴۷۳	قدرت	مولوی قدرت اللہ رامپوری
۴۷۴	قدرت	قدرت اللہ
۴۷۵	قربان	میر مہدی
۴۷۶	قرباں	قربان علی
۴۷۷	قرار	میر حسین علی
۴۷۸	قرین	-
۴۷۹	قسمت	شمس الدولہ
۴۸۰	قلندر	نظر
۴۸۱	قمر	قمر الدین
۴۸۲	قمر	قمر طالع

نمبر	تخلص	نام
۴۸۳	قیس	احمد علی بیگ
۴۸۴	کابل	پنڈت ٹھاکر
۴۸۵	کبیر	حکیم کبیر علی
۴۸۶	کریم	کریم اللہ
۴۸۷	کرم	شیخ غلام ضامن
۴۸۸	کرم	حیدر علی
۴۸۹	گرفتار	[illegible]نگی بیگ
۴۹۰	گریاں	میر محمد علی
۴۹۱	گستاخ	مرزا علی
۴۹۲	کلّو	میر کلّو
۴۹۳	کلیم	کلیم اللہ
۴۹۴	کلیم	میر محمد حسین
۴۹۵	کمال	شاہ کمال الدین
۴۹۶	گمان	-
۴۹۷	گنا بیگم	
۴۹۸	کوچک	شہزادہ وجیہ الدین
۴۹۹	کوثر	مہدی علی خاں
۵۰۰	گویا	حیات اللہ
۵۰۱	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۵۰۲	لطیف	شمس الدین
۵۰۳	لطیف	میر لطیف علی
۵۰۴	لطف	مرزا علی
۵۰۵	مایل	میر محمدی
۵۰۶	مایل	محمد یار بیگ
۵۰۷	مایل	کاظم علی
۵۰۸	ماہر	فخر الدین
۵۰۹	مبتلا	مرزا کاظم بیگ
۵۱۰	مبتلا	-
۵۱۱	مجذوب	غلام حیدر بیگ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۵۱۴	مجنوں	-	۵۴۳	مسرور	پیر بخش	۵۷۲	موج	خدا بخش
۵۱۵	مجنوں	-	۵۴۴	مسرور	سنگی بیگ	۵۷۳	مونس	سعادت علی
۵۱۶	مجرم	میر فتح علی	۵۴۵	مسرور	شرف الدین	۵۷۴	مومن	محمد مومن خاں
۵۱۷	مجرم	رحمت اللہ	۵۴۶	مسکین	سید عبدالواحد خاں	۵۷۵	مہر	رجب بیگ
۵۱۸	مجبور	حق رسا	۵۴۷	مسرت	وزیر علی	۵۷۶	مہر	مہر چند
۵۱۹	محزوں	میر ناصر خاں	۵۴۸	مستمند	یار علی خاں	۵۷۷	مہلت	مرزا علی
۵۲۰	محزوں	عالم شاہ	۵۴۹	مسیح	براتی	۵۷۸	منیر	محمد تقی
۵۲۱	محو	حسین علی خاں	۵۵۰	مشیر	قطب الدین	۵۷۹	ناجی	محمد شاکر
۵۲۲	محو	عظیم اللہ	۵۵۱	مشتاق	عبداللہ خاں	۵۸۰	نالاں	محمد عسکری
۵۲۳	محب	ولی اللہ	۵۵۲	مشتاق	تاج الدین	۵۸۱	نالاں	-
۵۲۴	محبت	میر بہادر علی	۵۵۳	مشتاق	محمد واصل	۵۸۲	نادم	-
۵۲۵	محبت	نواب محبت خاں	۵۵۴	مشہور	-	۵۸۳	ناصر	ناصر جنگ
۵۲۶	محنت	مرزا حسین علی	۵۵۵	مصدر	ماشاء اللہ خاں	۵۸۴	نادر	گنگا سنگھ
۵۲۷	محشر	اکرام اللہ خاں	۵۵۶	مصحفی	غلام ہمدانی	۵۸۵	نادر	محمد عارف
۵۲۸	محشر	مرزا علی نقی	۵۵۷	مضمون	-	۵۸۶	نازک	زینت
۵۲۹	محسن	میر محسن	۵۵۸	مضمون	شرف الدین	۵۸۷	ناظم	-
۵۳۰	محترم	محترم علی	۵۵۹	مضطر	کنور سین	۵۸۸	نامی	رجب علی بیگ
۵۳۱	محمود	محمود خاں	۵۶۰	مضطر	درگاہ پرشاد	۵۸۹	نامی	حسام الدین
۵۳۲	مخلص	میر باقر	۵۶۱	مظہر	مرزا مظہر جان جاناں	۵۹۰	نامی	-
۵۳۳	مخلص	مخلص علی خاں	۵۶۲	مظفر	مظفر علی خاں	۵۹۱	ناسخ	امام بخش
۵۳۴	مدحت	لکھنوی	۵۶۳	معقول	-	۵۹۲	نثار	میر عبدالرسول
۵۳۵	مدہوش	-	۵۶۴	معنی	محمد امین	۵۹۳	نثار	نثار علی
۵۳۶	مرزا	آقا مرزا	۵۶۵	معین	معین الدین خاں	۵۹۴	نثار	محمد امان
۵۳۷	مرزا	-	۵۶۶	معروف	الٰہی بخش	۵۹۵	نجف	نجف علی
۵۳۸	مرزا	ہدایت اللہ	۵۶۷	مغل	مغل علی	۵۹۶	نجات	زین العابدین
۵۳۹	مرزا	-	۵۶۸	مغموم	میر مشیت علی	۵۹۷	ندرت	مرزا مغل
۵۴۰	مروت	سفیر علی	۵۶۹	مفتوں	مرزا کریم بخش	۵۹۸	ندیم	مرزا ارجمند
۵۴۱	مرہوں	مرزا علی رضا	۵۷۰	مفلس	محب علی	۵۹۹	نزہت	رنجو
۵۴۲	مزمل	مزمل شاہ	۵۷۱	موزوں	چھتر سنگھ	۶۰۰	نسیم	گلزار علی

نمبر	تخلص	نام
۶۰۱	نسیم	کدار ناتھ
۶۰۲	نشاط	الٰہی بخش
۶۰۳	نشاط	بسنت سنگھ
۶۰۴	نصیر	شاہ نصیر الدین
۶۰۵	نظیر	ولی محمد اکبر آبادی
۶۰۶	نظیر	گنپت رائے
۶۰۷	نظیر	نیازی
۶۰۸	نظام	غازی الدین خاں
۶۰۹	نوازش	نوازش حسین خاں
۶۱۰	نیاز	نیاز احمد صوفی
۶۱۱	نیاز	میر محمد نام
۶۱۲	واصف	حسن بخش خاں
۶۱۳	واصل	محمد واصل
۶۱۴	وجیہہ	وجیہہ الدین
۶۱۵	وحشت	-
۶۱۶	وحشت	ابوالحسن
۶۱۷	واقف	-
۶۱۸	والہ	-
۶۱۹	والہ	مرحمت خاں
۶۲۰	وحشت	غلام علی خاں
۶۲۱	وحدت	جمعیت رائے
۶۲۲	وزیر	خواجہ وزیر
۶۲۳	وزیر	وزیر علی
۶۲۴	وسعت	مستقیم خاں
۶۲۵	وصال	نصر اللہ خاں
۶۲۵	والا	مظہر علی خاں
۶۲۷	ولی	-
۶۲۸	ولی	مرزا ولی دہلوی
۶۲۹	ہادی	محمد جواد علی خاں
۶۳۰	ہاشمی	میر محمد ہاشم
۶۳۱	ہاشمی	-
۶۳۲	ہدایت	ہدایت خاں
۶۳۳	ہرچند	ہرچند رکشور
۶۳۴	ہمدم	عبداللہ خاں
۶۳۵	ہمزہ	شاہ ہمزہ
۶۳۶	ہمت	-
۶۳۷	ہوش	غلام مرتضیٰ
۶۳۸	ہوش	شمس الدین
۶۳۹	ہوش	مرزا محمد تقی خاں
۶۴۰	یاد	غلام حسین
۶۴۱	یاس	خیر الدین
۶۴۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۴۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۶۴۴	یوسف	میر یوسف علی

تاریخِ ادبِ ہندوستانی

مصنف گارساں دتاسی مشہور فرانسیسی مستشرق۔ ۲۰ جنوری ۱۷۹۴ء میں پیدا ہوئے ابتدائی تعلیم مارسیلز میں ختم کر کے پیرس گئے۔ وہاں عربی، فارسی اور ترکی زبانوں سے واقفیت پیدا کی۔ ۱۸۲۲ء میں ہندوستانی زبانوں کے مطالعہ کے لئے انگلستان گئے۔

گارساں دتاسی کبھی ہندوستان نہیں آئے۔ انھوں نے اردو/ہندوستانی کے متعلق ساری معلومات یورپ میں رہ کر حاصل کیں۔ وہ دراصل ایک سچے اسکالر تھے۔ انھیں ہندوستانی زبان سے شغف تھا اور وہ اپنا سارا وقت اسی کی تحقیق و تحصیل میں صرف کرتے تھے۔

۱۸۷۸ء میں ان کا انتقال ہوا ہے

گارساں دتاسی نے اردو/ ہندوستانی سے متعلق سیکڑوں چھوٹی بڑی کتابیں فرانسیسی زبان میں تالیف و تصنیف اور ترجمہ کی ہیں لیکن جن چیزوں نے اسے اردو تاریخ میں نمایاں جگہ دی ہے وہ اس کے خطبات اور زیر نظر کتاب تاریخ ادب ہندوستانی ہے۔ خطبات انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام شائع ہو چکے ہیں۔

تصنیف و طباعت تاریخ ادب ہندوستانی تین جلدوں پر مشتمل ہے۔ پہلی جلد اول اول ۱۸۳۹ء میں رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف گریٹ برٹن اینڈ آئرلینڈ کے زیر اہتمام اور دوسری جلد ۱۸۴۶ء میں شائع ہوئی۔

گارساں دتاسی نے کام جاری رکھا اور ان جلدوں کے مواد میں برابر اضافہ کرتے رہے۔ یہاں تک کہ ۱۸۷۰ء اور ۱۸۷۱ء کے درمیان انھوں نے اپنی تاریخ کا دوسرا ایڈیشن تین جلدوں میں شائع کیا۔ پہلی دو جلدیں ۱۸۷۰ء میں اور تیسری جلد ۱۸۷۱ء میں پیرس سے طبع ہو کر منظرِ عام پر آئی۔ ہر جلد میں تقریباً چھ سو صفحات ہیں۔ یہ جلدیں پنجاب پبلک لائبریری کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

۱۸۳۹ء میں جب تاریخ ادب ہندوستانی کی پہلی جلد شائع ہوئی تو مولوی کریم الدین اور فیلن صاحب کی مشترک کوششوں سے ۱۸۴۸ء میں دہلی سے اس کا اردو ترجمہ "طبقات الشعرا" کے نام سے شائع ہوا لیکن یہ لفظی ترجمہ نہیں ہے۔ بلکہ کریم الدین صاحب اور فیلن صاحب نے اس میں اضافے بھی کئے ہیں۔ اس کا مفصل ذکر الگ کیا گیا ہے۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کی تینوں جلدیں اردو میں منتقل کی جا چکی ہیں۔ فرانسیسی خاتون لیلیان نذرد نے ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کی نگرانی میں تنقیدی حواشی و مقدمہ کے ساتھ ان جلدوں کا ترجمہ کر کے کراچی یونیورسٹی سے تین سال ہوئے پی ایچ ڈی کی ڈگری حاصل کی۔ اس کا غیر مطبوعہ نسخہ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی کے ذاتی کتب خانے میں محفوظ ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ فرانسیسی میں ہے جسے لیلیان نذرد نے اردو میں منتقل کر دیا ہے۔ طویل دیباچہ کے علاوہ تقریباً تین ہزار

شعرا و مصنفین کا ذکر اسمیں آیا ہے۔ جس میں دو ہزار آٹھ سو آٹھ مصنفین و شعراء اردو سے تعلق رکھتے ہیں۔ لیلیان ندر دنے اسی حصے کا ترجمہ کیا ہے۔

کارساں دتاسی نے اسکا نام تاریخ ادب ہندوستانی رکھا ہے لیکن حقیقتاً اسے تذکرہ خیال کرنا چاہیئے۔ اس لئے کہ دیباچہ کے سوا پوری کتاب قدیم تذکروں کے طرز پہ لکھی گئی ہے بلکہ یوں کہنا چاہیئے اکثر پہلے تذکروں ہی کی مدد سے حالات و اشعار جمع کر دئے ہیں دیباچہ میں اردو کی ساخت، مزاج اور رسم الخط پر بحث کی گئی ہے۔ اصنافِ سخن علم بیان و بدیع پر روشنی ڈالی گئی ہے۔ مسعود سعد سلیمان سے لیکر غالب کے عہد تک کی آٹھ سو سالہ ادبی رفتار کا جائزہ لیا گیا ہے۔ اردو میں مستعمل تلمیحات اور شاعرانہ رموز و علائم کی تشریح بھی کی گئی ہے۔ اس کے بعد تذکرہ نگاری کے انداز میں ہر شاعر اور ادیب کے مختصر حالات اور نمونۂ کلام درج ہے۔

اس تذکرے کے ذریعے بے شمار السی تصانیف، اخبارات، تالیفات، رسائل، قلمی مخطوطات، کلیات و دواوین اور تراجم و منتخبات کا سراغ مل جاتا ہے جو کہیں اور جگہ نظر نہیں آتے۔ گویا یہ تذکرہ ایک طرح کا ادبی لغت ہے جس میں اردو زبان و بیان کی ارتقائی منزلوں کے ساتھ ساتھ چھوٹے بڑے ہر قسم کے ادیب و شاعر کا نام مل جاتا ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ گارساں کے بہت بیانات غلط ہیں۔ چونکہ انھوں نے یورپ میں بیٹھ کر صرف اخبارات و رسائل اور احباب سے مراسلات کے ذریعے سارا مواد جمع کیا ہے اس لئے اس میں رطب و یابس سبھی کچھ ہے۔ پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلم ہے۔ اس تذکرے نے اردو میں ادبی تاریخ و تحقیق کے کام کو آگے بڑھانے اور برصغیر سے باہر اردو کو روشناس کرانے میں بڑی مدد کی ہے۔

فہرست شعراء و مصنفین

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آباد مہدی حسن خاں	۱۲	ابوالحسنین محمد	۲۳	اجودھیا پرشاد پنڈت
۲	ابجدی اسمٰعیل	۱۳	ابوالفضل	۲۴	احسان حافظ عبدالرحمٰن خان
۳	ابراہیم عادل شاہ	۱۴	العباس	۲۵	احسان میر شمس الدین
۴	ابراہیم قاضی ابراہیم بلندی	۱۵	ابجائی رام	۲۶	احسان میر غلام علی حیدرآبادی
۵	ابراہیم نواب علی ابراہیم خاں	۱۶	اتحاد مرزا آغا جان	۲۷	احسان علی حکیم
۶	ابرام خان منشی	۱۷	آتش اتفاق بریلوی	۲۸	احسن شاہ احسن اللہ
۷	ابرو شیخ نجم الدین	۱۸	آتش خواجہ حیدر علی	۲۹	احسن محمد
۸	ابل خان مولوی	۱۹	آتش مرزا غلام حسین	۳۰	احسن محمد مولا
۹	ابوالجلال	۲۰	اثل میر عبدالجلال	۳۱	احسن مرزا
۱۰	ابوالحسن امیر الدین احمد	۲۱	اثر میر محمد دہلوی	۳۲	احسن مرزا احسن علی دہلوی
۱۱	ابوالحسن مولوی	۲۲	اثر نواب حسین علی خاں بہادر لکھنوی	۳۳	احسن میاں احسن اللہ

نمبر	تخلص	نام
۳۴	احسن اللہ	محمد
۳۵	احسن اللہ خاں دہلوی	
۳۶	اختر	مرزا احمد علی
۳۷	احمد	احمد خاں
۳۸	احمد	احمد علی
۳۹	احمد	شاہ غلام احمد کانپوری
۴۰	احمد	شمس الدین
۴۱	احمد	شیخ دہلوی
۴۲	احمد	شیخ حافظ غلام احمد اخوند
۴۳	احمد	شیخ مولوی حافظ الدین
۴۴	احمد	صمصام اللہ
۴۵	احمد	غلام احمد برہانپوری
۴۶	احمد	غلام محمد
۴۷	احمد	غلام محی الدین
۴۸	احمد	فخر الدین
۴۹	احمد	گجراتی
۵۰	احمد	محمد امیر
۵۱	احمد	مولوی اوحد الدین
۵۲	احمد	میر احمد علی
۵۳	احمد	احمد نصیر الدین
۵۴	احمد	نظام الدین
۵۵	احمد	بیگ الدین مرزا
۵۶	احمد حسن	پیر
۵۷	احمد خاں	سید
۵۸	احمد شاہ	
۶۰	احمد شاہ بہادر سلطان دہلوی	
۶۱	احمد شریف	
۶۲	احمد صاحب	
۶۳	احمد علی	مولوی میر احمد علی

نمبر	تخلص	نام
۶۴	احمد	علی حافظ خان
۶۵	احمد علی خاں مرزا	
۶۶	احمد علی	سید
۶۷	احمد علی مراد آبادی	
۶۸	احمد علی شیو راج پوری	
۶۹	احمد گرجانی یا جرجانی	
۷۰	احمد یار	
۷۱	احمد وہاب	
۷۲	احمدی	خواجہ احمد علی
۷۳	احمدی	شیخ احمد وارث
۷۴	احمدی	نظام الدین
۷۵	اختر	ابو منصور ناصر الدین سلطان خاں
۷۶	اختر	قاضی محمد صادق خاں
۷۷	اختر	مرزا اکبر علی
۷۸	اخگر	میاں حیدری
۷۹	اخگر	لالہ سکھ چند
۸۰	اخس	شیخ غلام بلگراس
۸۱	اخیر	شیخ یزداں بخش
۸۲	ادب	غلام محی الدین
۸۳	ادلاکو	مرزا باقر لکھنوی
۸۴	ادہم	
۸۵	ادہم	رامپوری
۸۶	آرام	خیر اللہ
۸۷	آرام	رائے پریم ناتھ
۸۸	آرام	غلام علی خاں
۸۹	آرام	مکھن لال
۹۰	آرام	مولوی عبد الحفیظ
۹۱	ارتضی	خلال
۹۲	ارزانی	محمد

نمبر	تخلص	نام
۹۳	آرزو	سراج الدین علی خاں
۹۴	آرزو	مرزا احمد علی لکھنوی
۹۵	ارسی	مولوی محمد
۹۶	ارشاد	انوار علی بیگ
۹۷	ارمان	مرزا شاہ علی
۹۸	ارمان	نواب مجاہد جنگ
۹۹	آزاد	پورا مل
۱۰۰	آزاد	خواجہ زین العابدین
۱۰۱	آزاد	شیخ اسد اللہ
۱۰۲	آزاد	شیخ امیر الدین بریلوی
۱۰۳	آزاد	شیخ عبد اللہ لکھنوی
۱۰۴	آزاد	محمد فاضل
۱۰۵	آزاد	غلام علی
۱۰۶	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی
۱۰۷	آزاد	میر فقیر اللہ
۱۰۸	آزاد	میر محمد امیر الدین
۱۰۹	آزاد	میر ظفر علی
۱۱۰	آزادہ	آرام
۱۱۱	آزردہ	مولوی اور مفتی صدر الدین خاں
۱۱۲	آزاد	مرزا القاسم لکھنوی
۱۱۳	استاد	شیخ محمد بخش بریلوی
۱۱۴	اسحاق	محمد
۱۱۵	اسحاق	مرزا علی خاں لکھنوی
۱۱۶	اسد	میر افضل
۱۱۷	اسد	لالہ کرت سنگھ
۱۱۸	اسد اللہ خاں نواب	
۱۱۹	اسد علی خاں	
۱۲۰	اسرار لکھنوی	
۱۲۱	اسمد	مرزا اسمد محبت

نمبر	تخلص	نام
۱۲۲	اسفان	
۱۲۳	اسفر	مولوی سید امجد علی
۱۲۴	اسفل	نصرانی
۱۲۵	اسلام	شیخ الاسلام
۱۲۶	اسماعیل	حاجی مولوی محمد
۱۲۷	اسماعیل	مرزا محمد
۱۲۸	اسماعیل خاں	محمد
۱۲۹	اسی	رامپوری
۱۳۰	اسیر	BALTZAR SAMRTT
۱۳۱	اسیر	خلیفہ سید گلزار علی
۱۳۲	اسیر	منشی مظفر علی تدبیر الدولہ
۱۳۳	اسیر	میر ہدایت علی
۱۳۴	اشتر	میر محمد
۱۳۵	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ
۱۳۶	اشراف	حکیم محمد رضا لکھنوی
۱۳۷	اشراف	میر اور منشی اشرف علی دہلوی
۱۳۸	اشرف	حافظ غلام اشرف خاں
۱۳۹	اشرف	شیخ اشرف علی
۱۴۰	اشرف	حسین
۱۴۱	اشرف	اشرف علی
۱۴۲	اشرف	مولوی اشرف حسین
۱۴۳	اشرف	محمد اول اور ثانی
۱۴۴	اشرف	خاں
۱۴۵	اشرف خاں	منشی
۱۴۶	اشرف علی	
۱۴۷	اشفاق	شیخ سرفراز علی لکھنوی
۱۴۸	آشفتہ	مرزا رضا علی خاں
۱۴۹	آشفتہ	جرات الدولہ لکھنوی
۱۵۰	آشفتہ	
۱۵۱	آشفتہ	سید منور علی خان
۱۵۲	اشک	محمد خلیل علی خاں
۱۵۳	اشک	رامپوری
۱۵۴	اشک	مولوی ہادی علی لکھنوی
۱۵۵	اشک	سید علی محسن لکھنوی
۱۵۶	اشکن	مرزا غلام محی الدین
۱۵۷	اشکن	میر وارث علی
۱۵۸	آشنا	میر زین العابدین
۱۵۹	آشنا	منا سنگھ دہلوی
۱۶۰	آشنا	حکیم میر علی
۱۶۱	آشنا	مرزا جگن
۱۶۲	آشنا	سید محمد لکھنوی
۱۶۳	آشوب	میر امداد علی خان دہلوی
۱۶۴	اصالت	سید فضل علی لکھنوی
۱۶۵	آصف	
۱۶۶	اصغر	میر یا میر اصغر علی
۱۶۷	اصغر	رائے کومت سنگھ
۱۶۸	اصغر	علی اصغر خاں
۱۶۹	اصغر	میر اصغر علی
۱۷۰	اصغر	میر احمد علی
۱۷۱	اصغر حسین	سید
۱۷۲	اصغر علی	
۱۷۳	اضطراب	
۱۷۴	اصغری	محمد ظاہر الدین
۱۷۵	اظہر	شیخ صابر علی
۱۷۶	اظہر	خواجہ دہلوی
۱۷۷	اظہر	سید علی حسین
۱۷۸	اظہر	شیخ ادر مولوی کرامت علی
۱۷۹	اظہر	میر غلام علی دہلوی
۱۸۰	اعجاز	نواب اصغر علی خاں لکھنوی
۱۸۱	اعجاز	شیخ کرامت علی
۱۸۲	اعزاز	میر باقر علی لکھنوی
۱۸۳	اعظم	محمد
۱۸۴	اعظم	شاہ محمد
۱۸۵	اعظم	مرزا اعظم علی بیگ
۱۸۶	اعظم	منشی علی
۱۸۷	اعظم	مرزا اعظم شاہ
۱۸۸	اعلیٰ	میر علی دہلوی
۱۸۹	آغا	سید آغا علی لکھنوی
۱۹۰	آغا	حسن لکھنوی
۱۹۱	آغاز	
۱۹۲	آفاق	
۱۹۳	آفاق	میر حسن علی لکھنوی
۱۹۴	آفتاب	شاہ عالم ثانی
۱۹۵	آفریں	سید قلندر بخش
۱۹۶	افسر	نواب احمد یار خاں
۱۹۷	افسر	نصرت خاں
۱۹۸	افسر	غلام اشرف
۱۹۹	افسر	مرزا غفور بیگ
۲۰۰	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ لکھنوی
۲۰۱	افسوس	میر شاہ علی
۲۰۲	افسون	منشی رونق علی
۲۰۳	افصح	شاہ فصیح
۲۰۴	افصح	آغا حیدر علی
۲۰۵	افضل	منشی اسد اللہ احسن یار خاں
۲۰۶	افضل	کمال شاہ محمد الہ آبادی
۲۰۷	افضل	محمد
۲۰۸	افضل	شاہ غلام اعظم

نمبر	تخلص	نام
۲۰۹	افضل	علی میر
۲۱۰	افغان	امام علی لکھنوی
۲۱۱	افگار	میر جنوں
۲۱۲	اکبر	نواب محمد اکبر خاں
۲۱۳	اکبر	محمد قاسم
۲۱۴	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۲۱۵	اکبر	منشی مرزا احمد علی الہ آبادی
۲۱۶		نواب اکبر خاں بہادر دہلوی
۲۱۷	اکبر	حاجن شاہ
۲۱۸	اکبر	علی مولوی
۲۱۹	اکبر	علی دیوان امرناتھ
۲۲۰	اکرام	حکیم اکرام اللہ خاں دہلوی
۲۲۱	اکرام	خواجہ محمد دہلوی
۲۲۲	اکرام	علی مولوی
۲۲۳	آگاہ	میر حسن علی
۲۲۴	آگاہ	نور خاں
۲۲۵	آگاہ	محمد صلاح دہلوی
۲۲۶	الف	رائے منگل سنگھ
۲۲۷	الفت	
۲۲۸	الفت	محمد
۲۲۹	الفت	شاہ الفت حسین
۲۳۰	الم	محمد علی
۲۳۱	الم	میر صاحب دہلوی
۲۳۲	الم	آغا مہدی لکھنوی
۲۳۳	الم	میر صاحب دہلوی
۲۳۴	الم	آغا مہدی دہلوی
۲۳۵	الہا	
۲۳۶	الہام	شیخ شرف الدین پاشاہ ملوک
۲۳۷	الہام	فضائل بیگ

نمبر	تخلص	نام	
۲۳۸	اللہ صاحب	میاں بابر	
۹۳۹	الٰہی بخش	مولوی	
۲۴۰	الٰہی بخش	انصاری	
۲۴۱	امام		
۲۴۲	امام الدین حکیم		
۲۴۳	امام الدین	مولوی	
۲۴۴	امام الدین	نواب	
۲۴۵	امام الدین علی	سید دہلوی	
۲۴۶	امام بخش	کشمیری	
۲۴۷	امام بخش	صاحب خاں	
۲۴۸	امام علی		
۲۴۹	امان	خواجہ امام بخش	
۲۵۰	امان	خواجہ بدر الدین خاں دہلوی	
۲۵۱	امانت	سید آغا حسن موسوی دہلوی	
۲۵۲	امانت رائے		
۲۵۳	امان	خواجہ امان بخش	
۲۵۴	امان	شیخ دہلوی	
۲۵۵	امجد	مولوی محمد دہلوی	
۲۵۶	امجد	میر حسن علی خاں	
۲۵۷	امجد	علی خاں نواب	
۲۵۸	امداد علی	سید	
۲۵۹	امراؤ سنگھ	راؤ	
۲۶۰	امن	دہلوی	
۲۶۱	امن	روشن بیگ دہلوی	
۲۶۲	امید	علی نواب خاں	
۲۶۳	امید	مرزا محمد رضا قزلباش ہمدانی	
۲۶۴	امید	حیدر آبادی	
۲۶۵	امید	مولوی فرحت علی ادل پوری	
۲۶۶	امید	سنگھ	

نمبر	تخلص	نام
۲۶۷	امیر	نواب محمد یار خاں
۲۶۸	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں دہلوی
۲۶۹	امیر	شیخ امیر بخش
۲۷۰	امیر	شیخ امیر بخش
۲۷۱	امیر	شیخ امیر الدین
۲۷۲	امیر	شیخ امیر علی
۲۷۳	امیر	امیر الدولہ دہلوی
۲۷۴	امیر	شیخ محمد امیر
۲۷۵	امیر	منشی احمد لکھنوی
۲۷۶	امیر	محمد
۲۷۷	امیر احمد	محمد
۲۷۸	امیر الدین	شیخ
۲۷۹	امیر علی	سید
۲۸۰	امین	خواجہ محمد امین الدین
۲۸۱	امین	میر علی
۲۸۲	امین	محمد امین
۲۸۳	امین	میر محمد
۲۸۴	امین	مرزا محمد اسمٰعیل دہلوی
۲۸۵	امین	امین الدین خاں
۲۸۶	امین چند	منشی
۲۸۷	امین خاں	خواجہ
۲۸۸	انتظار	علی نقی خاں دہلوی
۲۸۹	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خان
۲۹۰	انجام	وزیر علی
۲۹۱	اندرمان	منشی
۲۹۲	اندوہ	سید علی حسین خاں دہلوی
۲۹۳	اندو	مرزا عبد الغفور بیگ دہلوی
۲۹۴	انسان	امیر اسد الدولہ یار خاں
۲۹۵	انسب	میر ابو طالب لکھنوی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۹۶	النسخ	سید نواب لکھنوی	۳۲۵	ابتری داس		۳۵۳	بھانجہ	بھانجی شاہ
۲۹۷	انیس	سید محمد مرزا	۳۲۶	ایجاد	مرزا آغا خان	۳۵۴		مولوی عبدالمجید
۲۹۸	انیس	ببر علی لکھنوی	۳۲۷	ایما	سید حسین علی خان	۳۵۵	بجیر لال پرشاد	
۲۹۹	انشا	حکیم میر انشاء اللہ خان	۳۲۸	ایمان	شیر محمد خان صاحب	۳۵۶	بیان	
۳۰۰	انصاف	شیخ محمد نہدی	۳۲۹	ایمان	سید محمد خان حیدرآبادی	۳۵۷	بیان	احسن اللہ
۳۰۱	انصاف	عبدالرحمٰن خاں		(ب)		۳۵۸	بیباک	میر حسن علی
۳۰۲	انند داس		۳۳۰	باسط عالم	لالہ آنند سروپ	۳۵۹	بیباک	بہادر سنگھ دہلوی
۳۰۳	انوار		۳۳۱	باسلطان		۳۶۰	بیتاب	پنڈت مہتاب رائے دہلوی
۳۰۴	انوار	آفتاب رائے	۳۳۲	باطن	حکیم غلام قطب الدین	۳۶۱	بیتاب	سنتوک رائے
۳۰۵	انوار	غلام علی	۳۳۳	باقر		۳۶۲	بیتاب	سید کلب علی
۳۰۶	انور	سید مہدی حسن لکھنوی	۳۳۴	باقر	مولوی محمد علی	۳۶۳	بیتاب	شاہ محمد علی الہ آبادی
۳۰۷	انور	محمد	۳۳۵	باقر	میر باقر علی خان	۳۶۴	بیتاب	سیوک رام
۳۰۸	انور	ولی محمد خان	۳۳۶	باقر	نواب محمد باقر خاں لکھنوی	۳۶۵	بیتاب	شیخ خیرالدین
۳۰۹	انیس	امیرالدولہ اللہ بخش خان	۳۳۷	بت	میر لقا خان	۳۶۶	بیتاب	شیخ ولی اللہ
۳۱۰	انیس	حمیدالرحمٰن	۳۳۸	بلاقی	سید	۳۶۷	بیتاب	عباس علی خاں
۳۱۱	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۳۹	بلدیو بخش	ہنس	۳۶۸	بیتاب	محمد اسماعیل دہلوی
۳۱۲	آوارہ	ابن انشاء	۳۴۰	بلدیو	سہلے	۳۶۹	بیتاب	مرزا کلو بہادر
۳۱۳	اوباش	شیخ امیرالزمان بجنوری	۳۴۱	بندرابن		۳۷۰	بیتاب	میر مدن دہلوی
۳۱۴	اوج	عبداللہ	۳۴۲	بندگی	بہادر نواب	۳۷۱	بیتاب	نواب احمد بخش خان
۳۱۵	اوج	مرزا علی حسین لکھنوی	۳۴۳	بندہ مل	لالا	۳۷۲	بے جان	راجہ زور آور خان
۳۱۶	اوج	مولوی امان الدین	۳۴۴	بنسی دھر	پنڈت	۳۷۳	بے جان	شیر سنگھ
۳۱۷	اوج	میر محمد جان	۳۴۵	بوٹا مل	لالا	۳۷۴	بے جان	عزیز خان
۳۱۸	اوصاف		۳۴۶	بہادر	پنڈت راجہ رام	۳۷۵	بیچارہ	
۳۱۹	اولاد	میر اولاد علی	۳۴۷	بہادر	مرزا الدین	۳۷۶	بے خبر	لکھنوی
۳۲۰	اولہ	میر	۳۴۸	بہادر	مرزا علی لکھنوی	۳۷۷	بے خبر	محمد بیگ خیرآبادی
۳۲۱	اولیا	میر	۳۴۹	بہادر	منشی لالا رائے چند	۳۷۸	بے خواب	
۳۲۲	اویس	شیخ غلام محی الدین	۳۵۰	بہادر سنگھ دہلوی		۳۷۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۳۲۳	آہ	میر اکبر علی خاں لکھنوی	۳۵۱	بہادر	علی میر دہلوی	۳۸۰	بیخود	سید اولاد میر ہادی علی
۳۲۴	آہ	میر مہدی	۳۵۲	بہادری لال	پنڈت	۳۸۱	بیخود	ہدایت علی دہلوی

۳۸۳	بیدار	منشی بےسمن لال
۳۸۴	بیدار	میر محمد علی یا میر محمدی دہلوی
۳۸۵	بیدل	خواجہ غلام حسین
۳۸۶	بیدل	محمد بخش اللہ
۳۸۷	بیدل	مرزا عبد القادر
۳۸۸	بیدم	حافظ قلندر بخش
۳۸۹	بیربل	
۳۹۰	بیرنگ	دلاور علی خان
۳۹۱	بےزار	حسین بخش
۳۹۲	بےصبر	منشی مکند
۳۹۳	بےقرار	سید کاظم حسین دہلوی
۳۹۴	بےقید	سید فضائل علی خان
۳۹۵	بیکس	سید میر امام بخش
۳۹۶	بیکس	مرزا محمد عظیم آبادی
۳۹۷	بےکل	سید عبد الوہاب
۳۹۸	بیمار	
۳۹۹	بےنوا	
۴۰۰	بےنوا	مقبول شاہ
۴۰۱	بینی نرائن	
۴۰۲	بہوش	شیخ دیدار بخش
۴۰۳	بہوش	منشی گردیال
۴۰۴	بہوش	منشی میر عبد الرشید خاں
	(پ)	
۴۰۵	پاکباز	میاں یا میر صلاح الدین
۴۰۶	پتھر سنگھ	
۴۰۷	پربھو داس	بابو
۴۰۸	پربھو	دیال
۴۰۹	پربھو دیال	
۴۱۰	پرسن کمار تر	بابو

۴۱۱	پروانہ	سید پروانہ علی رشا مراد آبادی
۴۱۲	پروانہ	راجہ یا رائے جسونت سنگھ لکھنوی
۴۱۳	پریاداس	دہلوی
۴۱۴	پریشان	میر محمد واجد
۴۱۵	پریشان	میر محمد واجد
۴۱۶	پریم ناتھ	رائے
۴۱۷	پذیر	سید نثار علی
۴۱۸	پناہ علی	منشی میر
۴۱۹	پنچھی	شاہ دہلوی
۴۲۰	پھندن لال	لالا
۴۲۱	پیارے لال	منشی یا لالہ
۴۲۲	پیام	شرف الدین علی خاں
۴۲۳	پیر	
	(ت)	
۴۲۴	تاب	تاب رائے
۴۲۵	تابان	میر عبد الحق دہلوی
۴۲۶	تاثیر	لالہ کنہیا لال فرخ آبادی
۴۲۷	تارک	زاہد بیگ دہلوی
۴۲۸	تانا	ابوالحسن
۴۲۹	تائب	حافظ عبداللہ
۴۳۰	تپان	مرزا بیگ خان
۴۳۱	تپش	مرزا محمد اسماعیل
۴۳۲	تپش	میر محمد اسماعیل
۴۳۳	جھمر چند	لالا
۴۳۴	تجرد	میر عبداللہ
۴۳۵	تجلی	میر حسن دہلوی
۴۳۶	تجلی	شاہ تجلی علی حیدرآبادی
۴۳۷	تجلی	میر محمد حسین
۴۳۸	تجمل	محمد عظیم بیگ لکھنوی

۴۳۹	تحسین	سید یا میر محمد عطا حسین خاں
۴۴۰	تحسین الدین شیخ	
۴۴۱	تحمل	لکھنوی
۴۴۲	تحیر	میاں غلام مصطفےٰ
۴۴۳	تحیر	دہلوی
۴۴۴	تحیر	مرزا احمد بیگ لکھنوی
۴۴۵	تدبیر	مرزا اسکندر قدر لکھنوی
۴۴۶	تراب	نواب مرزا ابوتراب خاں بہادر لکھنوی
۴۴۷	تراب	مولوی شاہ تراب علی
۴۴۸	تر	
۴۴۹	ترسان	میر بہادر علی لکھنوی
۴۵۰	ترقی	میر محمد نقی خان
۴۵۱	ترقی	وزیر آصف الدولہ
۴۵۲	تبریزی	مولوی میر محمد علی
۴۵۳	تسخیر	شاہزادہ علی وقار
۴۵۴	تسکین	پنڈت گنگاداس کشمیری
۴۵۵	تسکین	میر حسین دہلوی
۴۵۶	تسکین	میر سعادت علی
۴۵۷	تسلیم	محمد اکبر خان افغانی
۴۵۸	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی
۴۵۹	تسلیم	منشی محمد انور حسین
۴۶۰	تسلیم	میر شجاعت علی دہلوی
۴۶۱	تسلی	
۴۶۲	تصدق	تصدق حسین لکھنوی
۴۶۳	تصور	ذکی الدولہ میر تصور علی
۴۶۴	تصور	سید رجب علی دہلوی
۴۶۵	تصور	میر اور سید احسان حسین
۴۶۶	تصویر	
۴۶۷	تعالی	میر شمس الدین

نمبر	تخلص	نام
۴۶۸	تعشق	راجہ تعشق حسین غلام رسول
۴۶۹	تعشق	سید مرزا لکھنوی
۴۷۰	تعشق	مولوی یا میر سید محمد
۴۷۱	تفتہ	منشی ہرگوپال سکندر آبادی
۴۷۲	تقی	محمد تقی خاں
۴۷۳	تقی	سید اور میاں محمد دہلوی
۴۷۴	تقی	حافظ
۴۷۵	تلی پال	پادری
۴۷۶	تلی رام	لالا
۴۷۷	تاک چند	
۴۷۸	تمکین	بھگت پال پنڈت
۴۷۹	تمکین	میر ثناء علی
۴۸۰	تمکین	میر سراج الدین
۴۸۱	تمکین	میاں یا میر صلاح الدین دہلوی
۴۸۲	تمکین	محمد یوسف
۴۸۳	تمکین	میر سراج الدین
۴۸۴	تمنا	میر اسد علی
۴۸۵	تمنا	محمد اسحاق
۴۸۶	تمنا	مرزا مغل خان یا خان
۴۸۷	تمنا	خواجہ محمد علی عظیم آبادی
۴۸۸	تمنا	عباس علی
۴۸۹	تمیز	منشی کالی رائے
۴۹۰	تنویر	میر کاظم حسین
۴۹۱	تنہا	محمد عیسیٰ
۴۹۲	تنہائی	سعد اللہ خان
۴۹۳	تنہا	شیخ عرض علی
۴۹۴	تنہا	منشی اور سید کفایت علی
۴۹۵	توانا	سید اکرام علی فتح پوری
۴۹۶	توقیر	لالہ نرائن داس فرخ آبادی

نمبر	تخلص	نام
۴۹۷	توقیر	عبد القادر
۴۹۸	توقیر	شیخ احسان اللہ
۴۹۹	تماس	جان دہلوی
۵۰۰	تھانیسری	شاہ امام بخش
	(ث)	
۵۰۱	ثابت	اصالت خاں
۵۰۲	ثابت	دکنی حیدر آبادی
۵۰۳	ثابت	شجاعت اللہ خان
۵۰۴	ثابت	مرزا امیر الدین بہادر
۵۰۵	ثاقب	مرزا مہدی لکھنوی
۵۰۶	ثاقب	سید شمس الدین دہلوی
۵۰۷	ثاقب	میاں شہاب الدین
۵۰۸	ثاقب	میر غالب الدین
۵۰۹	ثروت	درویش علی
۵۱۰	ثروت	مرزا محمد صادق دہلوی
۵۱۱	ثروت	منشی غلام مخدوم
۵۱۲	ثریا	سید ابو تراب لکھنوی
۵۱۳	ثمر	مرزا علی لکھنوی
۵۱۴	ثمر	قاضی ثناء اللہ خاں فرخ آبادی
۵۱۵	ثنا	میر شمس الدین عظیم آبادی
	(ج)	
۵۱۶	جام	کنور سین
۵۱۷	جامن	
۵۱۸	جان	جان عالم خان
۵۱۹	جان	جان علی شاہ
۵۲۰	جان	میر یاد علی جان صاحب
۵۲۱	جانسی یا جانس	ملک محمد
۵۲۲	جذب	سید میر عزت اللہ خان
۵۲۳	جذبی	ابو عبد اللہ محمد

نمبر	تخلص	نام
۵۲۴	جرات	
۵۲۵	جرات	مرزا قلندر بخش دہلوی
۵۲۶	جرات	میر محمد حسین
۵۲۷	جرات	میر شبیر علی
۵۲۸	جرات	میر محمد رضا
۵۲۹	جراح	غلام نصیر کشمیری
۵۳۰	جری	مرزا سرفراز علی
۵۳۱	جریع	مرزا سرفراز علی
۵۳۲	جعفر	شریف یا لالا میاں
۵۳۳	جعفر یا جعفری مرزا	
۵۳۴	جعفر علی خاں دہلوی	
۵۳۵	جعفری	لکھنوی
۵۳۶	جگ نرائن	پنڈت
۵۳۷	جگل کشور	
۵۳۸	جگن	میاں
۵۳۹	جگناتھ	منشی
۵۴۰	جگنو	میاں
۵۴۱	جلا	نواب مرزا واجد علی خاں لکھنوی
۵۴۲	جلال	
۵۴۳	جلال	ضامن علی لکھنوی
۵۴۴	جلال	جلال الدین حسین لکھنوی
۵۴۵	جلال	ملا یا ملاں بربلخی
۵۴۶	جلال	مرزا ابنده علی سید
۵۴۷	جلال الدین	
۵۴۸	جلیس	نواب مہدی علی خاں
۵۴۹	جلیس	محمد
۵۵۰	جمال	علی
۵۵۱	جمال الدین	نقشبند
۵۵۲	جمال الدین خان محمد	

نمبر	تخلص	نام
۵۵۳	جمشید	مرزا جمشید بیگ
۵۵۴	جمنا پرشاد	منشی
۵۵۵	جمیل الدین	
۵۵۶	جنت	علی ہادی لکھنوی
۵۵۷	جنون	جینا پرشاد لکھنوی
۵۵۸	جنون	شیخ شاہ غلام مرتضیٰ الہ آبادی
۵۵۹	جنون	شیخ محمد فرخ الاسلام دہلوی
۵۶۰	جنون	محمد جنون
۵۶۱	جنون	مرزا نجف علی خان
۵۶۲	جنون	مرزا افضل یا فیض علی لکھنوی
۵۶۳	جنون	میر مہدی
۵۶۴	جنون	نواب مہدی خان
۵۶۵	جوالا پرشاد	جوالا کھیالی گڑگانوی
۵۶۶	جوالا شنکر	
۵۶۷	جوان	شیخ محب اللہ دہلوی
۵۶۸	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی
۵۶۹	جوان	مرزا نعیم بیگ
۵۷۰	جواہر	میاں سکھو
۵۷۱	جواہر	سنگھ
۵۷۲	جواہر لال	حکیم
۵۷۳	جودب	رائے ہرداب رام
۵۷۴	جوش	رحیم اللہ
۵۷۵	جوش	محمد نظام الدین
۵۷۶	جوش	مرزا شیخ و نیاز احمد
۵۷۷	جوش	نواب احمد حسین خان بہادر
۵۷۸	جوشش	شیخ محمد روشن
۵۷۹	جولاں	
۵۸۰	جولاں	میر حسن یا حسن علی خاں
۵۸۱	جولاں	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۵۸۲	جواہر	پنڈت بینا ناتھ لکھنوی
۵۸۳	جواہر	دیوالی سنگھ
۵۸۴	جوہر	مرزا احمد علی خان
۵۸۵	جوہر	منشی شیو رام
۵۸۶	جوہر	منشی لالا جواہر سنگھ
۵۸۷	جوہری	اندر جیت
۵۸۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۵۸۹	جویا	راجہ محمد حسین علی خان
۵۹۰	جویا	شیخ علی حسین
۵۹۱	جہاندار	مرزا جوان بخت شاہ
۵۹۲	جہانگیر	میر جہانگیر بیگ دہلوی
۵۹۳	جیبن	لالہ جیبن
۵۹۴	جے دیال سنگھ	
۵۹۵	جے گوپال	
۵۹۶	جیلانی	غلام
۵۹۷	جینا	جھنیا بیگم نواب
۵۹۸	جھبون	مولا محمد
۵۹۹	جھبون	داس لالہ
	(چ)	
۶۰۰	چراغ	سراج ثانی
۶۰۱	چراغ شاہ	ملتانی
۶۰۲	چرکین	شیخ باقر علی
۶۰۳	چرنجی لال	منشی
۶۰۴	چشتی	مولوی نور احمد
۶۰۵	چمپا	
۶۰۶	چمن لال	منشی
۶۰۷	چنتامن	پنڈت
۶۰۸	چندا بائی	
۶۰۹	چندر ناتھ یا چندر ناتھ پالو	
۶۱۰	چندریکا پرشاد	
۶۱۱	چوگان	بابر علی شاہ دہلوی
۶۱۲	چوگان	
۶۱۳	چھینا	
	(ح)	
۶۱۴	حاتم	سید حاتم علی خان
۶۱۵	حاتم	شیخ ظہور الدین
۶۱۶	حاتم	مرزا حاتم علی بیگ
۶۱۷	حاذق	
۶۱۸	حاضر	محمد شاہ
۶۱۹	حافظ	حیدرآبادی
۶۲۰	حافظ	محمد اشرف
۶۲۱	حافظ	شجاع الدین
۶۲۲	حافظ	خیر اللہ دہلوی
۶۲۳	حافظ	صدر السلام خان بہادر
۶۲۴	حاکم	شاہ صاحب لاہوری
۶۲۵	حالی	میر محبت علی خان
۶۲۶	جاوید حسین سید	
۶۲۷	حامد	مرزا محمد علی
۶۲۸	حب	قاضی یا میر محمد علی
۶۲۹	حبیب	مراد آبادی
۶۳۰	حبیب حسین سید دہلوی	
۶۳۱	حبیب اللہ	
۶۳۲	حبیب اللہ بیگ دہلوی	
۶۳۳	حجام	عنایت اللہ
۶۳۴	حریف	خواجہ مکرم خان دہلوی
۶۳۵	حزین	
۶۳۶	حزین	ابوالخیر دہلوی
۶۳۷	حزین	شیخ محمد علی

نمبر	تخلص	نام
۶۳۸	حزیں	میر محمد باقر دہلوی
۶۳۹	حزیں	میر خجستہ بخت بہادر
۶۴۰	حزیں	میر بہادر علی
۶۴۱	حسام	نواب حسام الدولہ لکھنوی
۶۴۲	حسام	چودھری حسام الدین علی
۶۴۳	حسرت	مرزا جعفر علی
۶۴۴	حسرت	میر محمد حیات
۶۴۵	حسرت	میاں رسول بخش بدایونی
۶۴۶	حسرت	خیر الدین محمد الہ آبادی
۶۴۷	حسرت	زنگی رام
۶۴۸	حسن	خواجہ دہلوی
۶۴۹	حسن	سید نجیب الدین یا موید الدین
۶۵۰	حسن	میر غلام یا میر حسن دہلوی
۶۵۱	حسن	میر محمد دہلوی
۶۵۲	حسن	حافظ ابوالحسن
۶۵۳	حسن	مرزا محمد حسن یا مرزا حسن
۶۵۴	حسن	مولوی حسن علی خاں کشمیری
۶۵۵	حسن	جمال الدین
۶۵۶	حسن	حافظ محمد
۶۵۷	حسن	اقتدار الدولہ مہدی علی خاں بہادر لکھنوی
۶۵۸	حسن	نواب مرزا حسین
۶۵۹	حسین	سید محمد لکھنوی
۶۶۰	حسن	احمد
۶۶۱	حسن	علی خان کرمانی
۶۶۲	حسن	علی خان محمد
۶۶۳	حسن	رضوی میر لکھنوی
۶۶۴	حسن	اقتدار الدولہ میر مہدی علی خاں بہادر
۶۶۵	حسن	میر غلام حسن
۶۶۶	حسیب	

نمبر	تخلص	نام
۶۶۷	حسین	منشی سید غلام حسین لکھنوی
۶۶۸	حسین	میر بہادر علی
۶۶۹	حسین	حکیم میر حسین
۶۷۰	حسین	نواب غلام حسین خاں
۶۷۱	حسین	احسن الدولہ محمد علی خاں
۶۷۲	حسینی	حکیم تصدق حسین
۶۷۳	حسین	سید
۶۷۴	حسین بخش	نمان
۶۷۵	حسین علی	سید
۶۷۶	حسین علی خاں	مرزا پوری
۶۷۷	حسینی	
۶۷۸	حصین	امجد حسین علی خان بہادر
۶۷۹	حشم	ہری شنکر پرشاد
۶۸۰	حشمت	محتشم علی خان دہلوی
۶۸۱	حشمت	مرزا فخر الدین
۶۸۲	حشمت	میر محمد علی خان کشمیری
۶۸۳	حضور	شیخ غلام یحییٰ
۶۸۴	حضور	لالہ بالکمند دہلوی
۶۸۵	حضور	منشی میاں عبدالبصیر
۶۸۶	حضوری	مولوی منظر علی
۶۸۷	حفیظ	محمد
۶۸۸	حفیظ	احمد خاں
۶۸۹	حقیر	میر امام الدین دہلوی
۶۹۰	حقیر	میر نبی بخش
۶۹۱	حقیر	شیخ سہلائے میرٹھی
۶۹۲	حقیقت	سید نور میر شاہ حسین خان
۶۹۳	حکیم	نہال الدین
۶۹۴	حکیم	چند منشی
۶۹۵	حکومت	رائے

نمبر	تخلص	نام
۶۹۶	حکیم	میر محمد علی لکھنوی
۶۹۷	حکیم	میر محمد ابراہیم لکھنوی
۶۹۸	حکیم	محمد اشرف خان دہلوی
۶۹۹	حلیم	شاہزادہ مرزا احمد سعید الدین بہادر
۷۰۰	حملیت	حیدر آبادی
۷۰۱	حمزہ	شاہ
۷۰۲	حمزہ	شیخ علی
۷۰۳	حمید	میر
۷۰۴	حمید الدین	سید میاری
۷۰۵	حمید	باری
۷۰۶	حنا	عبدالکریم خان لکھنوی
۷۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین
۷۰۸	حیات	حافظ محمد
۷۰۹	حیات	محمد
۷۱۰	حیات علی	سید شکوہ آبادی
۷۱۱	حیدر	غلام حیدر
۷۱۲	حیدر	میر شاہ حیدر دکنی
۷۱۳	حیدر	میر حیدر علی خان
۷۱۴	حیدر	حسام الدین
۷۱۵	حیدر	سید کمال الدین لکھنوی
۷۱۶	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی
۷۱۷	حیدر	میر حیدر علی
۷۱۸	حیدر	حیدر بخش جونپوری
۷۱۹	حیدر	میر مراد علی
۷۲۰	حیدر	امیر نواب محمد علی خان بہادر
۷۲۱	حیدر	جنگ بہادر
۷۲۲	حیدری	شیخ غلام علی دہلوی
۷۲۳	حیدری	منشی یا میر سید محمد حیدر بخش
۷۲۴	حیدری	مرزا علی حسین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷۲۵	حیران	میر حیدر علی دہلوی	۷۵۳	خالق	مرزا ظہور علی	۷۸۲	خودغرض	
۷۲۶	حیران	حافظ لبقاء اللہ	۷۵۴	خالق	کرامت اللہ خان	۷۸۳	خورشید علی	
۷۲۷	حیران	لالہ جگن ناتھ	۷۵۵	خالق	عبد الخالق	۷۸۴	خورشید	خوش وقت علیخاں
۷۲۸	حیران	میر منو	۷۵۶	خالق	شیخ خالق بخش	۷۸۵	خوشدل	لالہ گوبند لال
۷۲۹	حیران	مرزا علی حسین	۷۵۷	خان	اشرف خان دہلوی	۷۸۶	خوشدل	بنگالی
۷۳۰	حیرت	میر مراد علی	۷۵۸	خان	محمد	۷۸۷	خوشدل	وصول دہلوی
۷۳۱	حیرت	غلام فخر الدین خان	۷۵۹	خاندان		۷۸۸	خوش رس یا خوش	حافظ غلام محمد
۷۳۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد	۷۶۰	خاندان	سید محمد خان	۷۸۹	خوف	کمال الدین محمد شبناتی
۷۳۳	حیرت	خواجہ کلّن	۷۶۱	خائق		۷۹۰	خیال	سگھر رائے دہلوی
۷۳۴	حیرت	شیخ رحم علی	۷۶۲	خاور	محمد اکبر	۷۹۱	خیال	جانا ناتھ
۷۳۵	حیرت	میر محمد حسین	۷۶۳	خدمت	فرحت علی لکھنوی	۷۹۲	خیر	میاں خیر اللہ
۷۳۶	حیرت	میر سیدن	۷۶۴	خرد	نواب فخر الدین خان			(د)
۷۳۷	حیرت	جعفر علی	۷۶۵	خرسند		۷۹۳	دائرہ	شہزادہ مرزا دارا بخت بہادر
۷۳۸	حیف	میر چراغ علی جونپوری	۷۶۶	خستہ	محمد عبد اللہ خان	۷۹۴	داغ	
۷۳۹	حیف	موتی لال	۷۶۷	خستہ		۷۹۵	داغ	میر مہدی
۷۴۰	حیف	شیخ محمد جامی	۷۶۸	خسرو	خواجہ ابوالحسن یا امیر خسرو دہلوی	۷۹۶	دانا	شیخ فضل علی خان دہلوی
		(خ)	۷۶۹	خطا	مرزا افضل بیگ لکھنوی	۷۹۷	دانا	روشن لال لکھنوی
۷۴۱	خادم	خادم حسین خاں	۷۷۰	خفی	مرزا محمد لکھنوی	۷۹۸	داور	داور خان
۷۴۲	خادم	نواب خادم حسین خاں بہادر	۷۷۱	خلق	رائے چندر رائے	۷۹۹	دائم	علی
۷۴۳	خادم	خادم علی خاں	۷۷۲	خلق	میر حسن	۸۰۰	داؤد	دہلوی
۷۴۴	خادم	سید حیدر علی	۷۷۳	خلیق	میر مستحسن لکھنوی	۸۰۱	دبیر	مرزا سلامت علی دہلوی
۷۴۵	خادم	فضلہ	۷۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی	۸۰۲	درخشاں	سید علی خاں لکھنوی
۷۴۶	خادم علی	شیخ	۷۷۵	خلیل	شیخ محمد خلیل لکھنوی	۸۰۳	درخشاں	مرزا بنگا بیگ
۷۴۷	خاص		۷۷۶	خلیل	میر دوست علی	۸۰۴	درد	خواجہ میر محمد یا میاں الفت دہلوی
۷۴۸	خاکسار	شاہ محمد یار	۷۷۷	خلیل	نواب شرف الدولہ محمد علی ابراہیم خاں لکھنوی	۸۰۵	درد	میر کرم اللہ خان دہلوی
۷۴۹	خاکسار	غلام محی الدین خان	۷۷۸	خلیل احمد		۸۰۶	دردمند	میر کریم اللہ
۷۵۰	خاکسار	میر سبحان علی	۷۷۹	خیال	غلام حسین خان	۸۰۷	دردمند	محمد فقیہ صاحب
۷۵۱	خاکی	غلام حیدر بیگ	۷۸۰	خواجہ	منشی نجف علی بنارسی	۸۰۸	درویش	میر شاہ علی
۷۵۲	خالد	بدر النساء بیگم	۷۸۱	خوجم	خواجہ سلطان	۸۰۹	دریا	پنڈت رتن ناتھ

نمبر	تخلص	نام
۸۱۰	دریغ	میر زین العابدین
۸۱۱	دل	آزاد خان
۸۱۲	دل	پنڈت دلی یا دیبی پرشاد
۸۱۳	دل	زور آور خان
۸۱۴	دل	شاہ فتح محمد
۸۱۵	دل	شیخ محمد عابد
۸۱۶	دل	غلام مصطفیٰ خان دہلوی
۸۱۷	دل	بدھو رام فرخ آبادی
۸۱۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی
۸۱۹	دل	میر مہدی
۸۲۰	دل	نواب عماد الملک
۸۲۱	دلیر	
۸۲۲	دل خوش	کنور بہادر سنگھ
۸۲۳	دل سوز	خیراتی خان
۸۲۴	دلگیر	میاں چنگن لال
۸۲۵	دلہن	بیگم
۸۲۶	دلیر	شاہ عظیم آبادی
۸۲۷	دلیل	منشی کھاس خان
۸۲۸	ڈنگر سنگھ	
۸۲۹	دوست	
۸۳۰	دوست	دوست محمد سکندر آبادی
۸۳۱	دوست	شیخ غلام حیدر
۸۳۲	دیدار	
۸۳۳	دیدار	علی شاہ
۸۳۴	دیوان	چند منشی اودھ حکم
۸۳۵	دیوانہ	رائے سوب سنگھ
۸۳۶	دیوانہ	گرد بخش رائے
۸۳۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خان

. . . .

(ذ)

نمبر	تخلص	نام
۸۳۸	ذاکر	سید حسین دوست مراد آبادی
۸۳۹	ذکر	میر جان لکھنوی
۸۴۰	ذاکر	میرزا احمد بیگ دہلوی
۸۴۱	ذاکر	ذکر علی
۸۴۲	ذبیح	محمد اسماعیل
۸۴۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ
۸۴۴	ذکا	مرزا شیخ منشی محمد مخدوم بیگ
۸۴۵	ذکا	ذکاء اللہ خان لکھنوی
۸۴۶	ذکا	اللہ خوب چند دہلوی
۸۴۷	ذکاء اللہ	منشی محمد
۸۴۸	ذکر	دہلوی
۸۴۹	ذکر	دہلوی
۸۵۰	ذکر	میر حسین مراد آبادی
۸۵۱	ذکر	مرزا فضل علی احقانی
۸۵۲	ذکی	ذکر خان بہادر خلیل جنگ نواب
۸۵۳	ذکی	میر حمید حسن دہلوی
۸۵۴	ذکی	محمد
۸۵۵	ذکی	جعفر علی خان دہلوی
۸۵۶	ذکی	شیخ مہدی علی
۸۵۷	ذوالفقار علی مولوی	
۸۵۸	ذوق	منشی آسارام
۸۵۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی
۸۶۰	ذوقی	رام مراد آبادی
۸۶۱	ذوقی	شاہ
۸۶۲	ذہین	میر محمد مستعد

(ر)

نمبر	تخلص	نام
۸۶۳	راجہ بہادر	
۸۶۴	راجہ رام منشی	
۸۶۵	راجہ کرشن بہادر مہاراجہ	
۸۶۶	راجہ	
۸۶۷	راحت	بھگونت رائے کاکوروی
۸۶۸	راحت	مرزا محمد بیگ صاحب دہلوی
۸۶۹	راز	مرزا یعقوب علی بیگ
۸۷۰	راسخ	شیخ غلام علی خان
۸۷۱	راسخ	خواجہ احمدی خان
۸۷۲	راسخ	طالب حسین
۸۷۳	راسخ	عنایت اللہ خان
۸۷۴	راسخ	نواب ظفریاب خان
۸۷۵	راضی	فقیر احمد فاروقی
۸۷۶	راغب	جانکی پرشاد
۸۷۷	راغب	محمد جعفر خان دہلوی
۸۷۸	راغب	مرزا سلیمان علی بیگ
۸۷۹	راقم	خلیفہ غلام محمد دہلوی
۸۸۰	راقم	نند راون گوبند دہلوی
۸۸۱	رام پرشاد پنڈت	
۸۸۲	رام پرشاد صوبہ دار	
۸۸۳	رام چند یا رام چند بابو دہلوی	
۸۸۴	رام سون داس	
۸۸۵	رام شنکر	
۸۸۶	رام کشن	پنڈت
۸۸۷	راو کشن	پنڈت
۸۸۸	راوی	مصاحب علی
۸۸۹	رانی یا رائے مرزا یعقوب بیگ	
۸۹۰	ربط	
۸۹۱	رتن	بابا
۸۹۲	رجب علی منشی	
۸۹۳	رجب	مرزا علی بیگ

نمبر	تخلص	نام
۸۹۴	رجب	مولانا محمد رجب علی خاں
۸۹۵	رحمان	
۸۹۶	رحمان	علی خاں
۸۹۷	رحمت	گنگا پرشاد
۸۹۸	رحمت	رحمت اللہ خان
۸۹۹	رحمت اللہ	
۹۰۰	رحم	
۹۰۱	رحم	رحیم بخش دہلوی
۹۰۲	رحم	عبدالرحیم خاں
۹۰۳	رحم	میر محمد علی
۹۰۴	رحم خان	
۹۰۵	رخشاں	خیرات علی خان
۹۰۶	رخشاں	محمد چاند
۹۰۷	رخصت	میر قدرت اللہ
۹۰۸	رسا	شیخ اور میاں محمد بخش
۹۰۹	رسا	لالہ امبہ پرشاد
۹۱۰	رفعت	غلام جیلانی
۹۱۱	رفعت	محمد عباس خاں انصاری
۹۱۲	رفعت	مرزا پیاری
۹۱۳	رفعت	مہر علی
۹۱۴	رفعت	میاں رؤف احمد
۹۱۵	رفیع	رفیع الدین خان
۹۱۶	رفیع	مولانا شاہ محمد رفیع الدین دہلوی
۹۱۷	رفیع الدین	
۹۱۸	رفیق	محمد کابلی
۹۱۹	رفیق	مرزا اسد بیگ دہلوی
۹۲۰	رفیق	اسد بیگ
۹۲۱	رفیق	امین اللہ
۹۲۲	رقت	رستم علی
۹۲۳	رقت	مرزا قاسم علی لکھنوی
۹۲۴	رقیب	رؤف احمد
۹۲۵	رقیب	مرزا بیگ دہلوی
۹۲۶	رقیب	میر علی
۹۲۷	رکن الدولہ دہلوی	
۹۲۸	رمز	مرزا محمد سلطان
۹۲۹	رمغ	حکیم محمد فصیح الدین
۹۳۰	رمغ	میر محمد نصیر
۹۳۱	رند	رائے کھیم نراین
۹۳۲	رند	شاہ اور میر حمزہ علی دہلوی
۹۳۳	رند	منشی گنگا پرشاد
۹۳۴	رند	مہربان خان
۹۳۵	رند	نواب محمد علی خاں امیری
۹۳۶	رند	نواب سید محمد خاں
۹۳۷	رنگین	
۹۳۸	رنگین	امن بیگ
۹۳۹	رنگین	پون لال
۹۴۰	رنگین	سعادت یار خاں
۹۴۱	رنگین	میر برہان
۹۴۲	رنگین	میر اکبر علی
۹۴۳	رنگین	لالہ بلاس رائے
۹۴۴	رواں	سید جعفر علی
۹۴۵	روح اللہ	محمد عنایت احمد
۹۴۶	روحی	
۹۴۷	زودر	سہائی بابو
۹۴۸	روشن	پیر
۹۴۹	روشن	خواجہ حسن علی
۹۵۰	روشن	شاہ
۹۵۱	روشن	میر حسین علی
۹۵۲	رونق	
۹۵۳	رونق	لالہ رام سہائے
۹۵۴	رونق	نورالدین
۹۵۵	رہا	غلام محمد خاں
۹۵۶	رہا	میر رضا
۹۵۷	رہائی	شیخ عبداللہ
۹۵۸	ریاض	سید زین العابدین
۹۵۹	ریاضت	اسلام علی
۹۶۰	ریاضت اللہ	
۹۶۱	ریحان	ریحان الدین
	(ز)	
۹۶۲	زار	برہان الدین خاں
۹۶۳	زاری	سوہن
۹۶۴	زار	سید سلامت علی
۹۶۵	زار	لالہ دھنپت رائے
۹۶۶	زار	مرزا سنگین
۹۶۷	زار	مغل بیگ
۹۶۸	زار	مند ولال
۹۶۹	زار	میر جیون
۹۷۰	زار	میر مہدی علی
۹۷۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۹۷۲	زاہد	شاہزادہ مرزا انورالدین
۹۷۳	زفلی یا زٹلی	میر یا مرزا جعفر
۹۷۴	زخمی	
۹۷۵	زوق	جانی سنگھ رائے
۹۷۶	زرہ	چھینے داس
۹۷۷	زشت	شیخ غلام محی الدین
۹۷۸	زلال	میر دوست علی
۹۷۹	زمان	سید محمد

نمبر	تخلص	نام
۹۸۰	زندہ	یا زندہ دل ہر سہائے مضطر
۹۸۱	زور	مرزا داؤد بیگ
۹۸۲	زہرہ	امراؤ جان
۹۸۳	زہرہ	نصیبن
۹۸۴	ریحان	دکنی
۹۸۵	زیرک	لالہ چھمن نرائن
۹۸۶	زین العابدین	منشی اور سید مدراسی
۹۸۷	زینت	منشی امیر علی
۹۸۸	(س)	
۹۸۹	سابق	پیر محمد
۹۹۰	سابق	محمد نادر الدین
۹۹۱	سابق	محمد ہاشم
۹۹۲	سابق	میر حاجی
۹۹۳	ساحل	مرزا اکبر علی
۹۹۴	ساقی	دکنی
۹۹۵	ساقی	مرزا محمد خاں بیگ
۹۹۶	سالکہ	مرزا قربان علی بیگ خاں
۹۹۷	سالکہ	ارشاد علی
۹۹۸	سالکہ	
۹۹۹	سالم	غلام مصطفیٰ
۱۰۰۰	سامان	میر نصیر جونپوری
۱۰۰۱	سائل	حکیم عبدالحق
۱۰۰۲	سائل	اسد اللہ حیدر آبادی
۱۰۰۳	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۱۰۰۴	سایہ	سلیم
۱۰۰۵	سرو	سید کاظم حسین
۱۰۰۶	سبزواری	میر ابو القاسم
۱۰۰۷	سبقت	مرزا مغل
۱۰۰۸	سپاہی	شاہ قلی خان

نمبر	تخلص	نام
۱۰۰۹	سپاہی	لکھنوی
۱۰۱۰	سپاہی	میر امام بخش
۱۰۱۱	سپہر	شتاب یا شہاب خاں
۱۰۱۲	سپہر	میر محمد
۱۰۱۳	ستار	عبدالستار
۱۰۱۴	سجاد	شیخ نواز علی
۱۰۱۵	سجاد	میر
۱۰۱۶	سجاد	میر علی
۱۰۱۷	سجاد	میر محمد اکبر آبادی
۱۰۱۸	سبحان	عبدالسبحان
۱۰۱۹	سبحان بخش۔ مولوی	
۱۰۲۰	سحاب	محمد اللہ یار
۱۰۲۱	سحر	اجودھیا پرشاد
۱۰۲۲	سحر	شیخ امان علی
۱۰۲۳	سحر	محمد خلیل خاں
۱۰۲۴	سحر	میر نصیر علی
۱۰۲۵	سخا	شیخ سخاوت علی
۱۰۲۶	سخن	
۱۰۲۷	سخن	رام دیال
۱۰۲۸	سخن	سید فخر الدین حسین
۱۰۲۹	سخن	مرزا محمد حسین خاں
۱۰۳۰	سخن	میر یورش علی
۱۰۳۱	سخنان	محمد علی
۱۰۳۲	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ
۱۰۳۳	سدا	سکھ لال منشی آگروی
۱۰۳۴	سدید الدین خاں	مولوی
۱۰۳۵	سراج	اورنگ آبادی
۱۰۳۶	سلطان	خواجہ سلطان
۱۰۳۷	سراج	سراج الدین پانی پتی

نمبر	تخلص	نام
۱۰۳۸	سراج	سراج الدین علی
۱۰۳۹	سراج	سید حمزہ علی
۱۰۴۰	سراج	شیخ امان علی
۱۰۴۱	سراج	مولوی احمد
۱۰۴۲	سراج الدین	
۱۰۴۳	سردار	مرزا لکھنوی
۱۰۴۴	سرسبز	مرزا زین العابدین
۱۰۴۵	سرشار	لالہ اتلک چند
۱۰۴۶	سرعت	
۱۰۴۷	سرفراز محمد خاں دہلوی	
۱۰۴۸	سرمد دہلوی	
۱۰۴۹	سرمد	محمد
۱۰۵۰	سروپ	نرائن پنڈت
۱۰۵۱	سرور	حمایت اللہ دہلوی
۱۰۵۲	سرور	سید کاظم حسین لکھنوی
۱۰۵۳	سرور یا سرور۔	شیخ محمد امیر اللہ
۱۰۵۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں دہلوی
۱۰۵۵	سرور	مرزا بندہ نجات بہادر
۱۰۵۶	سرور	مرزا رجب علی بیگ
۱۰۵۷	سرور	میر فیض علی
۱۰۵۸	سرور	میر محمد خاں اعظم الدولہ
۱۰۵۹	سرور	ولایت علی
۱۰۶۰	سرور	ولایت علی لکھنوی
۱۰۶۱	سعادت میاں یا میر سعادت علی	
۱۰۶۲	سعادت خاں	
۱۰۶۳	سعادت علی منشی اور سید	
۱۰۶۴	سعادت یار خاں	مولوی مفتی محمد
۱۰۶۵	سعدی	شیخ مصلح الدین شیرازی
۱۰۶۶	سعید	سعید الدین خان

نمبر	تخلص	نام
۱۰۶۷	سعید	شیخ محمد سعید خاں
۱۰۶۸	سعید	قاضی محمد
۱۰۶۹	سعید	مرزا آغا نجف لکھنوی
۱۰۷۰	سعید الدین محمد	
۱۰۷۱	سفر شاہ	
۱۰۷۲	سفیر	خواجہ بادشاہ لکھنوی
۱۰۷۳	سقاف	عبدالرحمٰن
۱۰۷۴	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۰۷۵	سکھ لال	
۱۰۷۶	سلام	میاں نجم الدین علی خاں
۱۰۷۷	سلامت	مولوی شاہ محمد سلامت اللہ
۱۰۷۸	سلامت	منشی سلامت علی خاں نامیری
۱۰۷۹	سلامت	میر سلامت علی
۱۰۸۰	سلطان	خواجہ سلطان خاں
۱۰۸۱	سلطان	بیگم
۱۰۸۲	سلطان	خواجہ طالب علیخاں عظیم آبادی
۱۰۸۳	سلطان	سید میر امداد علی
۱۰۸۴	سلطان	قلی بیگ
۱۰۸۵	سلطان	مولوی سلطان خان
۱۰۸۶	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش شاہجہان پوری
۱۰۸۷	سلطان	نواب اللہ خان افغانی
۱۰۸۸	سلطان	خانی
۱۰۸۹	سلیمان	میر محمد صالح کمبوہ
۱۰۹۰	سلیم	سلیم خان
۱۰۹۱	سلیم	شیخ
۱۰۹۲	سلیم	میر سلامت علی بنارسی
۱۰۹۳	سلیم	میر عباس لکھنوی
۱۰۹۴	سلیم	میر محمد
۱۰۹۵	سلیم اللہ	محمد

نمبر	تخلص	نام
۱۰۹۶	سلیمان	دہلوی
۱۰۹۷	سلیمان	مرزا محمد سلیمان شکوہ
۱۰۹۸	سلیمان	میر مراد علی دہلوی
۱۰۹۹	سلیمان خاں	دہلوی
۱۱۰۰	سنبلی	شاہ مراد
۱۱۰۱	سنجر	محمد یعقوب علی غازی پوری
۱۱۰۲	سنین	سید عبدالستار
۱۱۰۳	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۱۰۴	سودا	منشی جیون لال
۱۱۰۵	سورج بھان پنڈت	
۱۱۰۶	سورج مل منشی	
۱۱۰۷	سوز	سید اور میر مہدی
۱۱۰۸	سوز	مولوی عبدالکریم دہلوی
۱۱۰۹	سوزن	شیخ شمس الدین
۱۱۱۰	سومیرے	
۱۱۱۱	سویدہ	میر رحمت اللہ
۱۱۱۱۲	سہراب	مرزا سہراب بیگ دہلوی
۱۱۱۳	سیاح	میاں داد خاں اورنگ آبادی
۱۱۱۴	سیادت	غلام رسول
۱۱۱۵	سیادت	میر مجاہد الدین یا نجم الدین لکھنوی
۱۱۱۶	سید امام الدین دہلوی	
۱۱۱۷	سید آغا لکھنوی	
۱۱۱۸	سید امداد علی لکھنوی	
۱۱۱۱۹	سید	میر غالب علی خاں
۱۱۱۲۰	سید	میر غلام رسول
۱۱۱۲۱	سید	میر یا مرزا قطب الدین علی
۱۱۲۲	سید	میر یادگار علی
۱۱۱۲۳	سید	نواب نظام الدولہ لکھنوی
۱۱۱۲۴	سید	احمد

نمبر	تخلص	نام
۱۱۱۲۵	سید	احمد خاں مراد آبادی
۱۱۱۲۶	سید الدین	
۱۱۱۲۷	سید علی	
۱۱۱۲۸	سید محمد صاحب منشی اور مولوی	
۱۱۱۲۹	سید مرزا احمد عباس	
۱۱۱۳۰	سیف	مرزا سیف علی دہلوی
۱۱۱۳۱	سیف	مرزا محمد حسین
۱۱۱۳۲	سیف	مرزا محفل
۱۱۱۳۳	سیفی	مولوی میر وارث علی
۱۱۱۳۴	سیوا	
۱۱۱۳۵	سیوکو	
۱۱۱۳۶	شا	
۱۱۱۳۷	شاد	اللہ یار قیامی
۱۱۱۳۸	شاد	راجہ درگا پرشاد
۱۱۱۳۹	شاد	رائے دیبی پرشاد حیدر آبادی
۱۱۱۴۰	شاد	شیخ تفضل علی
۱۱۱۴۱	شاد	سید تفضل حسین جونپوری
۱۱۱۴۲	شاد	شیخ محمد جان لکھنوی
۱۱۱۴۳	شاد	میر احمد حسین
۱۱۱۴۴	شاد	میر محمد یار خاں بریلوی
۱۱۴۵	شاد	
۱۱۱۴۶	شاداب	لالہ خوش وقت رائے
۱۱۴۷	شاداں	راجہ یارے چند ملال
۱۱۱۴۸	شاداں	قطب الدین علی خاں
۱۱۴۹	شاداں	لالہ لبسان لال
۱۱۱۵۰	شاداں	میر رجب علی
۱۱۱۵۱	شاعر	لالہ متھرا داس یا متھن لال
۱۱۱۵۲	شاعر	نسیم اللہ لکھنوی
۱۱۱۵۳	شاعر	میر کمال الدین حسین

نمبر	تخلص	نام
۱۱۵۴	شاغل	اشرف حسین لکھنوی
۱۱۵۵	شاکر	
۱۱۵۶	شاگرد	شاہ شاکر علی
۱۱۵۷	شاکر	محمد
۱۱۵۸	شام سروپ	
۱۱۵۹	شاہ احمد	سطاری
۱۱۶۰	شاہ	سعداللہ
۱۱۶۱	شاہ	میر شاہ علی خاں دہلوی
۱۱۶۲	شاہی	شاہ قلی خاں دہلوی
۱۱۶۳	شاہی	شاہزادہ مرزا امیرالدین دہلوی
۱۱۶۴	شائق	خواجہ فیض الدین یا حمید
۱۱۶۵	شائق	رائے امیر سنگھ
۱۱۶۶	شائق	لالہ فتح چند لکھنوی
۱۱۶۷	شائق	محمد ہاشم
۱۱۶۸	شائق	مولوی نفیس الدین حسن قریشی
۱۱۶۹	شائق	میاں میر محمد
۱۱۷۰	شائق	میر حاجی دہلوی
۱۱۷۱	شائق	میر قمر علی
۱۱۷۲	شایاں	کنھیا لال
۱۱۷۳	شایاں	منشی طوطا رام
۱۱۷۴	شجاعت	شیخ بہادر علی لکھنوی
۱۱۷۵	شجاعت	مولوی
۱۱۷۶	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۱۱۷۷	شراف	مرزا اور میر شرف علی لکھنوی
۱۱۷۸	شرر	عبدالغفور خاں
۱۱۷۹	شرر	مرزا ابراہیم بیگ لکھنوی یا میاں
۱۱۸۰	شرر	مرزا آغا حسین
۱۱۸۱	شرر	مرزا جعفر
۱۱۸۲	شرر	مرزا صادق علی

نمبر	تخلص	نام
۱۱۸۳	شرر	میر غیاث الدین
۱۱۸۴	شرف	
۱۱۸۵	شرف	اشرف علی
۱۱۸۶	شرف	دکنی
۱۱۸۷	شرف	سید سجاد حسین یا آغا صاحب
۱۱۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۱۱۸۹	شرف	مرزا اشرف الدین بیگ لکھنوی
۱۱۹۰	شرف	میر مہدی
۱۱۹۱	شرف	میر محمد یا محمدی
۱۱۹۲	شرف	برادر سید غلام عباس لکھنوی
۱۱۹۳	شرف	نواب سرفراز الدولہ مرزا ابوطالب خاں
۱۱۹۴	شرم	جناب شمس النساء بیگم صاحبہ
۱۱۹۵	شری یا اشری	سنہاش پنڈت
۱۱۹۶	شری یا سری	پرشاد منشی اور پنڈت
۱۱۹۷	شری	داس بابو
۱۱۹۸	شریر	احمد جان دہلوی
۱۱۹۹	شریف	مرزا محمد
۱۲۰۰	شریف	مرزا احمد بیگ
۱۲۰۱	شریف	مولوی
۱۲۰۲	شریف حسن	سید
۱۲۰۳	شعار	اخند رامپوری
۱۲۰۴	شعاری	
۱۲۰۵	شعاع	
۱۲۰۶	شعلہ	پنڈت امرناتھ
۱۲۰۷	شعور	عبدالرؤف
۱۲۰۸	شعور	میاں شعور احمد رامپوری
۱۲۰۹	شعوری	
۱۲۱۰	شغیل دہلوی	
۱۲۱۱	شفا	حکیم محمد حسن خاں دہلوی

نمبر	تخلص	نام
۱۲۱۲	شفا	حکیم یار علی دہلوی
۱۲۱۳	شفیق	مرزا علی جان لکھنوی
۱۲۱۴		نواب محمد سعید الدین خان
۱۲۱۵	شفیع	امین الدین دہلوی
۱۲۱۶	شفیع	میر محمد
۱۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۲۱۸	شفیق	نواب خواجہ نورالدین خاں
۱۲۱۹	شکوہ	دوارلم کرشن
۱۲۲۰	شکوہ	محمد مرزا حیدرآبادی
۱۲۲۱	شکوہ	مرزا احمد رضا لکھنوی
۱۲۲۲	شکی	منشی خواجہ سنگھ
۱۲۲۳	شکیبہ	شیخ غلام حسین دہلوی
۱۲۲۴	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۲۲۵	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت یا بیدار بخت
۱۲۲۶	شگفتہ	نواب مرزا آصف علی لکھنوی
۱۲۲۷	شمبھو یا شمبھو داس لکھنوی	
۱۲۲۸	شمس	شیخ علی محمد بریلوی
۱۲۲۹	شمس	مولوی خان
۱۲۳۰	شمس	میر آغا محبوب علی
۱۲۳۱	شمس	میر شمس الدین علی لکھنوی سید
۱۲۳۲	شمس الدین	
۱۲۳۳	شمشاد	میر احمد علی
۱۲۳۴	شمشیر خاں منشی	
۱۲۳۵	شملہ	
۱۲۳۶	شمیم	سید غالب علی بنارس
۱۲۳۷	شمیم	عباس مرزا لکھنوی
۱۲۳۸	شناور	صاحب مرزا
۱۲۳۹	شنکر	سروپ
۱۲۴۰	شور	بکھریا پانی پتی

نمبر	تخلص	نام
۱۲۴۱	شور	خواجہ عظیم خاں
۱۲۴۲	شور	شیخ محمد محی الدین خاں
۱۲۴۳	شور	مرزا محمود بیگ
۱۲۴۴	شورش	غلام احمد
۱۲۴۵	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی
۱۲۴۶	شورش	میر مہدی
۱۲۴۷	شورش	نصیر حسین
۱۲۴۸	شوری	
۱۲۴۹	شوق	بھوگل لال
۱۲۵۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۱۲۵۱	شوق	جوہر بیگ لکھنوی
۱۲۵۲	شوق	حافظ مرزا غلام رسول دہلوی
۱۲۵۳	شوق	حکیم تصدق حسین خاں لکھنوی
۱۲۵۴	شوق	دہلوی
۱۲۵۵	شوق	دولت رائے
۱۲۵۶	شوق	روشن لال
۱۲۵۷	شوق	شیخ سید میر علی ضامن لکھنوی
۱۲۵۸	شوق	سہائی بخش
۱۲۵۹	شوق	شر گوپال پاکا کاجی
۱۲۶۰	شوق	فیض علی
۱۲۶۱	شوق	مرزا خدا داد بیگ
۱۲۶۲	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۲۶۴	شوق	میاں اور میر حسن علی
۱۲۶۵	شوق	میاں اور شیخ محمد بخش
۱۲۶۶	شوقی	محمد فصیح
۱۲۶۷	شوکت	
۱۲۶۸	شوکت	محمد حنیف علی
۱۲۶۹	شوکت	مولوی سبط علی
۱۲۷۰	شوکت	میر حسین علی دہلوی
۱۲۷۱	شہاب الدین	احمد بن عمر
۱۲۷۲	شہادت	شاہ شہادت علی
۱۲۷۳	شہرت	المحی رالدین علی خاں
۱۲۷۴	شہرت	امیر بخش خاں
۱۲۷۵	شہرت	مرزا حاجی بیگ
۱۲۷۶	شہرت	مرزا احمد علی دہلوی
۱۲۷۷	شہرت	مولوی عباس علی
۱۲۷۸	شہرت	مولوی غلام حسین غازی پوری
۱۲۷۹	شہرت	
۱۲۸۰	شہید	غلام امام
۱۲۸۱	شہید	مولوی غلام حسین غازی پوری
۱۲۸۲	شہید	مولوی محمد بخش
۱۲۸۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۱۲۸۴	شیدا	امیر نواب مرزا علی
۱۲۸۵	شیدا	خواجہ بینگا
۱۲۸۶	شیدا	شاہزادہ مرزا قمر الدین
-		یا مرزا کلو یا کلو
۱۲۸۷	شیدا	محمد افضل خاں
۱۲۸۸	شیدا	مراد آبادی
۱۲۸۹	شیدا	مولوی امانت اللہ
۱۲۹۰	شیدا	میر فتح علی
۱۲۹۱	شیدا	نواب محمد حسن خاں
۱۲۹۲	شیدا	نواب معین الدین خاں
۱۲۹۳	شیریں	بیگم طوائف لکھنوی
۱۲۹۴	شیفتہ	احمد خاں
۱۲۹۵	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۱۲۹۶	شیفتہ	سید اللہ بخش
۱۲۹۷	شیفتہ	میر مہدی
۱۲۹۸	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں بہادر
۱۲۹۹	شیو یا شیوا	نرائن پنڈت
۱۳۰۰	شیون	میر حسن
۱۳۰۱	صابر	احمد مرزا لکھنوی
۱۳۰۲	صابر	شاہ
۱۳۰۳	صابر	مرزا خدا بخش
۱۳۰۴	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم
۱۳۰۵	صاحب	میر یار علی
۱۳۰۶	صاحب قرآن	سید امام علی
۱۳۰۷	صادق	حکیم سید محمد
۱۳۰۸	صادق	صادق محمد حسین
۱۳۰۹	صادق	صادق علی شاہ
۱۳۱۰	صادق	مرزا محمد
۱۳۱۱	صادق	میاں صادق علی
۱۳۱۲	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۱۳۱۳	صادق	میر صادق علی
۱۳۱۴	صادق خاں	
۱۳۱۵	صافی	نانا بودھ سنگھ
۱۳۱۶	صافی	میر مظہر علی بہادر
۱۳۱۷	صالح محمد	-
۱۳۱۸	صالم شاہ	
۱۳۱۹	صانع	نظام الدین بلگرامی
۱۳۲۰	صبا	نانا گنجی مل
۱۳۲۱	صبا	مرزا راجہ شنکر ناتھ
۱۳۲۲	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۱۳۲۳	صبا	-
۱۳۲۴	صبر	مرزا غلام حسین خاں
۱۳۲۵	صبر	میر اسد
۱۳۲۶	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۱۳۲۷		مرزا الٰہی بخش علی خاں لکھنوی
۱۳۲۸	صحت	محمد حسن خاں لکھنوی
۱۳۲۹	صدر	میر صدر الدین لکھنوی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۳۳۰	صدق	بشارت علی	۱۳۵۹	ضبط	محمد علی عرف سید حسین شاہ	۱۳۸۸	طالب	میر طالب علی الہ آبادی
۱۳۳۱	صدق	محمد صدیق حیدرآبادی	۱۳۶۰	ضبط	سید آغا جان	۱۳۸۹	طالب	مرزا ابوطالب حیدرآبادی
۱۳۳۲	صفا	رائے منولال	۱۳۶۱	ضبط	میر حسن شاہ	۱۳۹۰	طالب	طالب حسین خاں
۱۳۳۳	صفا	مرزا ننھے	۱۳۶۲	ضبط	نوازش علی خاں دہلوی	۱۳۹۱	طالب	راجہ طالب علی خاں
۱۳۳۴	صفت	مذہب علی خاں	۱۳۶۳	ضحی	مولوی غلام رسول	۱۳۹۲	طالب	محمد عباس لکھنوی
۱۳۳۵	صفدر	میر صفدر علی	۱۳۶۴	ضعف	غلام عباس	۱۳۹۳	طالب	میاں طالب علی خاں لکھنوی
۱۳۳۶	صفدر	سید اولاد میر فرزند علی فرخ آبادی	۱۳۶۵	ضمیر	پنڈت نرائن داس دہلوی	۱۳۹۴	طالب	عاشور بیگ خاں
۱۳۳۷	صفدر علی		۱۳۶۶	ضمیر	ٹھاکر داس لکھنوی	۱۳۹۵	طالب	شیر محمد خاں
۱۳۳۸	صفدر علی مولوی اور سید جبلپوری		۱۳۶۷	ضمیر	شیخ مدرس اکبرآبادی	۱۳۹۶	طالب	شاہ طالب علی
۱۳۳۹	صفدری	میر صادق علی	۱۳۶۸	ضمیر	سید ہدایت علی خاں لکھنوی	۱۳۹۷	طالب	رامپوری
۱۳۴۰	صفدری	حیدرآبادی	۱۳۶۹	ضمیر	نانا گنگا داس	۱۳۹۸	طالع	نانا مہندولال حیدرآبادی
۱۳۴۱	صفدری		۱۳۷۰	ضمیر	میر مظفر حسین لکھنوی	۱۳۹۹	طاہر	مرزا بندہ حسن
۱۳۴۲	صفی	سید معین حسین	۱۳۷۱	ضمیر	نادر الدین	۱۴۰۰	طاہر	محمد
۱۳۴۳	صغیر	شیخ حیدر علی لکھنوی	۱۳۷۲	ضیار		۱۴۰۱	طبی	
۱۳۴۴	صفیر	جان [illegible]	۱۳۷۳	ضیاء	احمد لکھنوی	۱۴۰۲	طبیب	سید شاہ لاہوری
۱۳۴۵	صانع	شیخ محمد	۱۳۷۴	ضیار	سید محمد میر لکھنوی	۱۴۰۳	طبیب	مرزا ولی محمد دہلوی
۱۳۴۶	صانع	شیخ صانع محمد عثمانی	۱۳۷۵	ضیار	شیخ ولی اللہ دہلوی	۱۴۰۴	طبیب	حکیم محمد حسن خاں فرخ آبادی
۱۳۴۷	صمد	میاں عبدالصمد حیدرآبادی	۱۳۷۶	ضیار	لالہ کنجی مل کانپوری	۱۴۰۵	طبعی	ـ
۱۳۴۸	صمصام	نواب امیر الامراء صمصام الدولہ	۱۳۷۷	ضیاء	ضیاء الدین	۱۴۰۶	طپش	میر مدد علی دہلوی
۱۳۴۹	صنعت	مغل خاں	۱۳۷۸	ضیاء	مرزا ضیاء بخت بہادر	۱۴۰۷	طرار	گودھری لال
۱۳۵۰	صنعت	میاں کریم الدین	۱۳۷۹	ضیاء	میاں یا میر ضیاء الدین لکھنوی	۱۴۰۸	طرب	جھنولال
۱۳۵۱	صواب	شیخ محمد اشرف غازی پوری	۱۳۸۰	ضیار	منشی وارث علی	۱۴۰۹	طرزی	میر امام علی دہلوی
۱۳۵۲	صوفی		۱۳۸۱	ضیا	ولی اللہ	۱۴۱۰	طفل	مرزا عبدالمقتدر
۱۳۵۳	صولت	خواجہ محمد لکھنوی	۱۳۸۲	ضیاء الدین مولوی محمد		۱۴۱۱	طلب	شیخ طلب علی
۱۳۵۴	صہبائی	مولوی منشی امام بخش	۱۳۸۳	ضیائی	میر بدرالدین لکھنوی	۱۴۱۲	طلب	شاہ مشتاق
۱۳۵۵	صیاد	مرزا غلام حسن	۱۳۸۴	ضیائی	نظام الدین الدین بلگرامی	۱۴۱۳	طور	مرزا احمد رضا
۱۳۵۶	صید	دہلوی	۱۳۸۵	ضیغم	مولوی اکرم احمد مجددی	۱۴۱۴	طوفان	میر حسین یا میر محمد لکھنوی
۱۳۵۷	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی	۱۳۸۶	ضیغم	مولوی غضنفر علی لکھنوی	۱۴۱۵	طوفان	میر نوازش علی
۱۳۵۸	ضامن	غلام	۱۳۸۷	طالب	لالجی رام جلال آبادی	۱۴۱۶	طوبی	ـ

نمبر	تخلص	نام
۱۴۱۷	ظاہر	میر محمد دہلوی
۱۴۱۸	ظاہر	میر لطف علی
۱۴۱۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۱۴۲۰	ظاہر الدین منشی	
۱۴۲۱	ظریف	نانا بینی پرشاد لکھنوی
۱۴۲۲	ظریف	خداوردی خاں "
۱۴۲۳	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۱۴۲۴	ظفر	میاں ظفر علی
۱۴۲۵	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں
۱۴۲۶	ظہور	محمد شاہ
۱۴۲۷	ظہور	منشی او۔ شیخ ظہور محمد نگرامی
۱۴۲۸	ظہور	مرزا علی دہلوی
۱۴۲۹	ظہور	لالہ شیو سنگھ
۱۴۳۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ
۱۴۳۱	ظہور	بدیع الدین حیدر
۱۴۳۲	ظہور	منشی ظہور علی
۱۴۳۳	ظہور	ظہور اللہ
۱۴۳۴	ظہور الحسن	شیخ محمد
۱۴۳۵	ظہیر	ظہیر الدین
۱۴۳۶	ظہیر	نصیر الدین
۱۴۳۷	ظہیر	خاں محمد
۱۴۳۸	عابد	-
۱۴۳۹	عابد	نواب محمد زین العابدین خاں
۱۴۴۰	عابد علی	ذوالفقار حیدری
۱۴۴۱	عابدی	
۱۴۴۲	عابد علی	
۱۴۴۳	عاجز	
۱۴۴۴	عاجز	الفت خاں افغانی
۱۴۴۵	عاجز	زور آور سنگھ

نمبر	تخلص	نام
۱۴۴۶	عابد	عارف الدین علی خاں اکبر آبادی
۱۴۴۷	عابد	محمد
۱۴۴۸	عابد	موہن رام
۱۴۴۹	عابد	میر غلام حیدر خاں دہلوی
۱۴۵۰	عارف	
۱۴۵۱	عارف	نواب زین العابدین
۱۴۵۲	عارف	شاہ حسین
۱۴۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۴۵۴	عارف	میر عارف علی
۱۴۵۵	عارف	محمد اکبر آبادی
۱۴۵۶	عارف	عرف میر جمال الدین
۱۴۵۷	عاشق	پنڈت بھولا ناتھ
۱۴۵۸	عاشق	شیخ نبی بخش
۱۴۵۹	عاشق	مولوی جلال الدین دہلوی
۱۴۶۰	عاشق	رکن الدین
۱۴۶۱	عاشق	محمد علی
۱۴۶۲	عاشق	محمد خاں
۱۴۶۳	عاشق	راجہ کلیان سنگھ
۱۴۶۴	عاشق	منشی عجائب رائے
۱۴۶۵	عاشق	میر برہان الدین
۱۴۶۶	عاشق	مرزا مہدی علی خاں
۱۴۶۷	عاشق	رام سنگھ
۱۴۶۸	عاشق	میر یحییٰ
۱۴۶۹	عاشق	محمد رضا لکھنوی
۱۴۷۰	عاشق	سید ہدایت علی دہلوی
۱۴۷۱	عاشق	سعد اللہ خاں
۱۴۷۲	عاشق	سید [illegible] محمد علی خاں
۱۴۷۳	عاشق	امیر نواب مرزا والاجان بہادر
۱۴۷۴	عاشق	سدا سکھ

نمبر	تخلص	نام
۱۴۷۵	عاشق	مشیر الدولہ محمد علی
۱۴۷۶	عاشق	شیخ محمد خاں
۱۴۷۷	عاشق	آغا حسین قلی خاں
۱۴۷۸	عاشور	نواب علی خاں
۱۴۷۹	عاصم	منشی عبداللہ
۱۴۸۰	عاصم	محمد علی خاں لکھنوی
۱۴۸۱	عاصم	
۱۴۸۲	عاصی	
۱۴۸۳	عاصی	نور محمد
۱۴۸۴	عاصی	منشی امداد حسین
۱۴۸۵	عاصی	عبدالرحمٰن
۱۴۸۶	عاصی	منشی صدر الدین
۱۴۸۷	عاصی	کرم علی
۱۴۸۸	عاصی	کلیم سید احمد
۱۴۸۹	عاقل	طفیل شاہ فقیر
۱۴۹۰	عاقل	رائے سنگھ
۱۴۹۱	عاکف	
۱۴۹۲	عالم علی	
۱۴۹۳	عالی مرزا	
۱۴۹۴	عالی	خواجہ عبداللہ لکھنوی
۱۴۹۵	عالی	شاہ ابوالمعانی
۱۴۹۶	عبادت	مرزا عابد علی بیگ لکھنوی
۱۴۹۷	عباس	نواب اقتدار الدولہ مرزا عباس
۱۴۹۸	عباس	مرزا عباس علی بیگ
۱۴۹۹	عباس	میر
۱۵۰۰	عباس	
۱۵۰۱	عباس	
۱۵۰۲	عباس	
۱۵۰۳	عبد	مرزا عبداللہ

نمبر	تخلص / نام		نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۵۰۴	عبد	میاں عبداللہ شاہ	۱۵۳۳	عبدالواسع	ہانسوی	۱۵۶۲	عسکری	حسن غالب علی
۱۵۰۵	عبدالسلام لکھنوی		۱۵۳۴	عبدالوہاب خاں عبدالصمد		۱۵۶۳	عسکری	نور محمد عسکری بیگ
۱۵۰۶	عبداللہ		۱۵۳۵	عبرت	میر ضیاءالدین دہلوی	۱۵۶۴	عشاق	جیون مل
۱۵۰۷	عبدالبقا		۱۵۳۶	عبرت	محمد خواجہ بادشاہ	۱۵۶۵	عشاق	شیخ احمد غوث بہاری
۱۵۰۸	عبدالجبار		۱۵۳۷	عبرت	نواب حسین خاں لکھنوی	۱۵۶۶	عشرت	میر غلام علی
۱۵۰۹	عبدالحق مولوی سید		۱۵۳۸	عبیداللہ	مولوی شیخ محمد	۱۵۶۷	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۱۵۱۰	عبدالحق قاضی محمد		۱۵۳۹	عجائب رائے منشی		۱۵۶۸	عشرت	مرزا اکبر علی لکھنوی
۱۵۱۱	عبدالحق شاہ		۱۵۴۰	عدم	واحد علیخاں لکھنوی	۱۵۶۹	عشرت	پنڈت بھولا ناتھ
۱۵۱۲	عبدالحلیم منشی		۱۵۴۱	عرش	میر حسن عسکری "	۱۵۷۰	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی
۱۵۱۳	عبدالرحمن مولوی		۱۵۴۲	عرفان علی منشی		۱۵۷۱	عشق	میر زین الدین دہلوی
۱۵۱۴	عبدالرزاق قادری شاہ		۱۵۴۳	عرفان	میر عباس دہلوی	۱۵۷۲	عشق	میر محمد علی سید حیدرآبادی
۱۵۱۵	عبدالرحیم		۱۵۴۴	عروج	منشی احمد حسن خاں	۱۵۷۳	عشق	شیخ غلام محی الدین قریشی
۱۵۱۶	عبدالرحیم مولوی		۱۵۴۵	عزت	غلام حیدر	۱۵۷۴	عشق	سید حسین مرزا لکھنوی
۱۵۱۷	عبدالسلام مولوی لکھنوی		۱۵۴۶	عزت	محمد سلیمان	۱۵۷۵	عشق	آغا رضی لکھنوی
۱۵۱۸	عبدالغفور سید		۱۵۴۷	عزت	شیخ عبدالواسع لکھنوی	۱۵۷۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ
۱۵۱۹	عبدالقادر مولانا دہلوی		۱۵۴۸	عزلت	فقیر اور میر سید عبدالولی	۱۵۷۷	عشقی	عبدالواحد بلگرامی
۱۵۲۰	عبدالقادر		۱۵۴۹	عزیز	بھکاری لال	۱۵۷۸	عشقی	مرادآبادی
۱۵۲۱	عبدالکریم		۱۵۵۰	عزیز	شاہ عبدالعزیز	۱۵۷۹	عشقی	دکھنی
۱۵۲۲	عبداللہ		۱۵۵۱	عزیز	شیوناتھ دہلوی	۱۵۸۰	عشقی	میاں رحمت اللہ
۱۵۲۳	عبداللہ		۱۵۵۲	عزیز	شاہ عبدالعزیز	۱۵۸۱	عشقی	شیخ اور میاں الٰہی بخش
۱۵۲۴	عبداللہ شیخ		۱۵۵۳	عزیز	منشی محمد علی دہلوی	۱۵۸۲	عطا	محمد عطاءاللہ
۱۵۲۵	عبداللہ سید		۱۵۵۴	عزیز	خواجہ یوسف علی خاں [illegible]	۱۵۸۳	عطا	منشی عطا حسین
۱۵۲۶	عبداللہ محمد		۱۵۵۵	عزیز	مولوی عزیزاللہ	۱۵۸۴	عطارد	شہاب ثاقب
۱۵۲۷	عبداللہ		۱۵۵۶	عزیز	مہاراجہ عزیز سنگھ	۱۵۸۵	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۲۸	عبداللہ بن السلام		۱۵۵۷	عزیز	مولوی عبدالعزیز	۱۵۸۶	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۵۲۹	عبداللطیف خاں مولوی		۱۵۵۸	عزیز	میر عنایت حسین	۱۵۸۷	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۱۵۳۰	عبدالمجید حکیم مولوی		۱۵۵۹	عزیزالدین خاں		۱۵۸۸	عظیم	—
۱۵۳۱	عبدالسمیع		۱۵۶۰	عسکری	شیخ بدرالدین	۱۵۸۹	عظیم	مرزا محمد
۱۵۳۲	عبدالواحد		۱۵۶۱	عسکر علی خاں		۱۵۹۰	عظیم	منشی احمد

نمبر	تخلص	نام
۱۵۹۱	عظیم	میر
۱۵۹۲	عظیم	محمد عظیم بیگ
۱۵۹۳	عظیم بخش	
۱۵۹۴	عقیدت	
۱۵۹۵	علم	محمد علی
۱۵۹۶	علوی خاں	
۱۵۹۷	علی	نواب علی
۱۵۹۸	علی	منشی سید بہادر
۱۵۹۹	علی	حسن دکنی
۱۶۰۰	علی	سید حافظ
۱۶۰۱	علی	میر حسن لکھنوی
۱۶۰۲	علی	مرزا لکھنوی
۱۶۰۳	علی	مرزا قلی
۱۶۰۴	علی	مرزا محمد علی خاں
۱۶۰۵	علی	حکیم محمد
۱۶۰۶	علی	محمد خاں اعظم الدولہ
۱۶۰۷	علی حسین	سید
۱۶۰۸	علی بخش	مولوی
۱۶۰۹	علی جان	
۱۶۱۰	علی جاہ	
۱۶۱۱	علی حیدر نصیر الدین	
۱۶۱۲	علی خاں	دہلوی
۱۶۱۳	علی محمد	
۱۶۱۴	علیم	علیم اللہ شاہ
۱۶۱۵	عماد	غازی الدین
۱۶۱۶	عماد الدین	
۱۶۱۷	عمدۃ آمنہ	
۱۶۱۸	عمدہ	میر جعفر علی
۱۶۱۹	عمدہ	لالہ سیتا رام
۱۶۲۰	عمر	معتبر خاں
۱۶۲۱	عوال	محمد
۱۶۲۲	عنایت علی خاں	
۱۶۲۳	عنایت	شیخ نظام الدین
۱۶۲۴	عنایت حسین	
۱۶۲۵	عنایت اللہ	
۱۶۲۶	عنایت الرحمٰن خاں	
۱۶۲۷	عنایت حسین	
۱۶۲۸	عیاش	غلام جیلانی خاں
۱۶۲۹	عیاش	خیالی رام
۱۶۳۰	عیاش	میر یعقوب لکھنوی
۱۶۳۱	عیاش	نواب شہریار مرزا
۱۶۳۲	عیاش	مرزا عباس علی
۱۶۳۳	عیاں	مرزا ہاشم علی
۱۶۳۴	عیاں	-
۱۶۳۵	عیش	محمد عسکری
۱۶۳۶	عیش	حسن رضوی
۱۶۳۷	عیشی	امیر خاں
۱۶۳۸	عیش	میر علی حسین
۱۶۳۹	عیش	نواب محمد مرزا
۱۶۴۰	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی
۱۶۴۱	عیش	مولوی فدا علی
۱۶۴۲	عیش	طلب علی خاں
۱۶۴۳	عیش	شیخ محی الدین
۱۶۴۴	غازی	نواب غازی الدین
۱۶۴۵	غافل	رائے بختاور سنگھ
۱۶۴۶	غافل	مرزا مغل لکھنوی
۱۶۴۷	غافل	میر احمد علی
۱۶۴۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں
۱۶۴۹	غافل	لالہ منور خاں
۱۶۵۰	غافل	لالہ سندر لال
۱۶۵۱	غالب	نواب اسد اللہ
۱۶۵۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۶۵۳	غالب	
۱۶۵۴	غالب	نواب مرزا امین علی
۱۶۵۵	غالب	مکرم الدولہ
۱۶۵۶	غالب	لالہ موہن لال
۱۶۵۷	غالب	انوار علی
۱۶۵۸	غالب	علی خاں
۱۶۵۹	غریب	مراد آبادی
۱۶۶۰	غنی	مرزا عباس
۱۶۶۱	غواص	
۱۶۶۲	غواصی یا غواص - مولانا	
۱۶۶۳	غوث	-
۱۶۶۴	غوثی	محمد غوث
۱۶۶۵	غیاث	سید محمد
۱۶۶۶	غیرت	-
۱۶۶۷	غیرت	لکھنوی
۱۶۶۸	غیرت	کلب علی
۱۶۶۹	فارغ	-
۱۶۷۰	فارغ	-
۱۶۷۱	فارغ شاہ	
۱۶۷۲	فارغ میر احمد خاں	
۱۶۷۳	فاروقی	فقیر احمد
۱۶۷۴	فاضل خاں	
۱۶۷۵	فاضل شاہ دہلوی	
۱۶۷۶	فاضل محمد - حیدر آبادی	
۱۶۷۷	فائز	صدر الدین محمد

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۶۷۸	فائز	-	۱۷۰۷	فدوی	محمد حسن	۱۷۳۶	فرقتی	-
۱۶۷۹	فائز	مسیح	۱۷۰۸	فدوی	مرزا اچھی	۱۷۳۷	فروغ	شاہزادہ مرزا محمد عمر سلطان
۱۶۸۰	فتح	فتح علی	۱۷۰۹	فدوی	مرزا عظیم بیگ	۱۷۳۸	فروغ	عنایت علی خاں
۱۶۸۱	فتح	مرزا فتح علی خاں	۱۷۱۰	فدوی	لاہوری	۱۷۳۹	فروغ	میر ثناء الدین حسین خاں
۱۶۸۲	فتح	میر فتح علی	۱۷۱۱	فراغ	مولوی میر محمد	۱۷۴۰	فروغ	میر روشن علی خاں
۱۶۸۳	فتح اللہ	امیر شیرازی	۱۷۱۲	فراغ	میر مہدی حسن	۱۷۴۱	فروغ	میر علی اکبر
۱۶۸۴	فتح الملک	مرزا محمد سلطان شاہ	۱۷۱۳	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۱۷۴۲	فروغ	خواجہ غلام مصطفےٰ
۱۶۸۵	فتوت	مرزا غلام حیدر	۱۷۱۴	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۷۴۳	فرہاد	میر ببر علی
۱۶۸۶	فخر		۱۷۱۵	فراق	مرزا کیقباد بیگ	۱۷۴۴	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۶۸۷	فخر	مرزا فخر الدین حسین خاں	۱۷۱۶	فراق	میر مرتضیٰ علی خاں	۱۷۴۵	فریاد	مرزا مغل بیگ
۱۶۸۸	فخر	میاں فخر الدین یا میر فخر علی	۱۷۱۷	فراقی	-	۱۷۴۶	فرید بخش	
۱۶۸۹	فخر	میر فخر الدین	۱۷۱۸	فراقی	کنور پریم کشور	۱۷۴۷	فرید الدین ۔ محمد	
۱۶۹۰	فخر الدین	منشی	۱۷۱۹	فرح	فرح بخش	۱۷۴۸	فسوں	مرزا مانجھی
۱۶۹۱	فخری	-	۱۷۲۰	فرحت	پنڈت کدار ناتھ کنی	۱۷۴۹	فصاد	
۱۶۹۲	فدا	پنڈت دیارام	۱۷۲۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۱۷۵۰	فصیح	مرزا منور علی
۱۶۹۳	فدا	پنڈت کشن رام	۱۷۲۲	فرحت	عظیم آبادی	۱۷۵۱	فضا	گوبند پرشاد
۱۶۹۴	فدا	سید اور میر امام الدین	۱۷۲۳	فرحت	منشی سکھنکر دیال	۱۷۵۲	فضا	مرزا محمد حسن لکھنوی
۱۶۹۵	فدا	سید محمد علی فدا شاہ	۱۷۲۴	فرحت	میر امیر علی	۱۷۵۳	فضائل	علی خاں
۱۶۹۶	فدا	شیخ فدا حسین	۱۷۲۵	فرحت	فرحت علی سید	۱۷۵۴	فضل	عظیم منشی محمد
۱۶۹۷	فدا	علی منشی	۱۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی	۱۷۵۵	فضل	میر فضل محمد لے خاں
۱۶۹۸	فدا	غلام علی خاں	۱۷۲۷	فرخ	کرامت اللہ خاں	۱۷۵۶	فضل علی	
۱۶۹۹	فدا	فدا حسین	۱۷۲۸	فرخندہ	علی	۱۷۵۷	فضلی	شاہ افضل الدین خاں
۱۷۰۰	فدا	مرزا فدا حسین خاں	۱۷۲۹	فرد	مولوی وحید الدین خاں	۱۷۵۸	فضلی	فضل علی
۱۷۰۱	فدا	مرزا فدا علی بیگ	۱۷۳۰	فرزند	احمد	۱۷۵۹	فطرت	مرزا محمد
۱۷۰۲	فدا	مولوی محمد اسمٰعیل	۱۷۳۱	فرزند علی سید		۱۷۶۰	فغاں	اشرف علی خاں
۱۷۰۳	فدا	میر عبد الصمد	۱۷۳۲	فرسو یا فرانسو		۱۷۶۱	فغاں	میر شمس الدین
۱۷۰۴	فدوی	سید اور میر فضل علی	۱۷۳۳	فرحت	مرزا الف بیگ الہ آبادی	۱۷۶۲	فقیر	محمد شمس الدین
۱۷۰۵	فدوی	فیض اللہ بیگ	۱۷۳۴	فرقت	پنڈت دیبا پرشاد	۱۷۶۳	فقیر	میر بخش خاں
۱۷۰۶	فدوی	محمد علی	۱۷۳۵	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۷۶۴	فقیر	محمد خاں بہادر

۱۷۶۵	فقیر	محمد حسین
۱۷۶۶	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۱۷۶۷	فقیر	مولوی میروا
۱۷۶۸	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۷۶۹	فکر	میر احمد علی
۱۷۷۰	فگار	پنڈت دیا شنکر
۱۷۷۱	فگار	میر قطب علی بیگ
۱۷۷۲	فگار	میر حسین
۱۷۷۳	فلک	میر بہادر علی
۱۷۷۴	فنا	شیخ بابر
۱۷۷۵	فوق	میر حسن
۱۷۷۶	فہیم	پنڈت سندر لعل
۱۷۷۷	فیاض	عبدالرزاق بیگ
۱۷۷۸	فیاض	میر ولی
۱۷۷۹	فیاض الحق	
۱۷۸۰	فیروز شاہ	
۱۷۸۱	فیض	ظفر یاب الدولہ
۱۷۸۲	فیض	کرپا کرشن
۱۷۸۳	فیض	کریم بخش
۱۷۸۴	فیض	مرزا علی رضا خاں
۱۷۸۵	فیض	مولوی میر شمس الدین
۱۷۸۶	فیض الحسن	
۱۷۸۷	فیض الکریم مولوی	
۱۷۸۸	فیض الدولہ محمد	
۱۷۸۹	فیضی	-
۱۷۹۰	قابل	مرزا علی بخت
۱۷۹۱	قادر	مولوی عبدالقادر الہ آبادی
۱۷۹۲	قادر	مرزا سرفراز علی
۱۷۹۳	قادر	میر قادر علی

۱۷۹۴	قادر	میر عبدالقادر
۱۷۹۵	قادر	شاہ محمد
۱۷۹۶	قادر	بخش
۱۷۹۷	قادر حسن	
۱۷۹۸	قادر یار	
۱۷۹۹	قاسم	سید عبدالقاسم
۱۸۰۰	قاسم	حکیم قدر یا قدرت اللہ
۱۸۰۱	قاسم	سید قاسم علی خاں
۱۸۰۲	قاسم	میر قاسم علی خاں
۱۸۰۳	قاسم	سکّی
۱۸۰۴	قاسم علی	
۱۸۰۵	قاسم	مرزا بابر علی بیگ
۱۸۰۶	قاضی	عبدالفتح
۱۸۰۷	قانع	
۱۸۰۸	قانی	
۱۸۰۹	قائل	سید علی
۱۸۱۰	قائم	شیخ قائم علی
۱۸۱۱	قائم	شیخ قیام الدین علی
۱۸۱۲	قبول	جمعدار مقبول مرزا مہدی علی
۱۸۱۳	قبول	عبدالغنی بیگ
۱۸۱۴	قبول	محمد
۱۸۱۵	قتیل	مرزا محمد حسین
۱۸۱۶	قدر	محمد
۱۸۱۷	قدرت	منشی محمد قدرت اللہ خاں
۱۸۱۸	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۸۱۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۱۸۲۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۸۲۱	قدس	سید محمد رضا
۱۸۲۲	قدسی	سید محمد اکبر پاشا

۱۸۲۳	قرار	شیخ خاں محمد
۱۸۲۴	قرار	میر حسین علی
۱۸۲۵	قرار	بندہ علی خاں
۱۸۲۶	قرار	میر محمد حسین
۱۸۲۷	قربان	میر جیون
۱۸۲۸	قربان	میر قربان علی
۱۸۲۹	قربان	میر محمد
۱۸۳۰	قربان علی	
۱۸۳۱	قرین	
۱۸۳۲	قرین	شیخ الٰہی بخش
۱۸۳۳	-	[illegible] علی خاں
۱۸۳۴	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۸۳۵	قصد	محسن مرزا دکنی
۱۸۳۶	قطب	شاہ عبداللہ
۱۸۳۷	قطب الدین مولوی	
۱۸۳۸	قلق	-
۱۸۳۹	قلق	میاں عبدالولی شاہ
۱۸۴۰	قلق	آفتاب الدولہ
۱۸۴۱	قلق	میر امجد علی
۱۸۴۲	قلق	حکیم مولا بخش
۱۸۴۳	قلق	خواجہ محمد
۱۸۴۴	قلی	قطب شاہ
۱۸۴۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ
۱۸۴۶	قلندر	شاہ غلام قلندر
۱۸۴۷	قلندر	قلندر بخش
۱۸۴۸	قلندر	حسین سید
۱۸۴۹	قمر	قمر الدین احمد
۱۸۵۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۸۵۱	قمر	حکیم قمر الدین علی خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۸۵۲	قمر	منشی قمر الدین گلا بخاں	۱۸۸۱	کامل	شیخ جمال الدین	۱۹۱۰	کلیم	شیخ اور میر محمد حسین
۱۸۵۳	قمر	جعفر علی خاں بہادر	۱۸۸۲	کامل	شیخ لطف اللہ	۱۹۱۱	کمال	میر کمال علی
۱۸۵۴	قمر	مرزا باقر حسین	۱۸۸۳	کامل	شیخ احمد علی	۱۹۱۲	کمال	قاضی محمد
۱۸۵۵	قمر	مرزا قمر الدین خاں	۱۸۸۴	کامل	مولوی محمد رشید	۱۹۱۳	کمال	شاہ کمال الدین حسین
۱۸۵۶	قمر	شیخ جعفر علی	۱۸۸۵	کامل	-	۱۹۱۴	کمتر	شاہ
۱۸۵۷	قمر علی		۱۸۸۶	کبیر	حکیم کبیر شیخ انصاری	۱۹۱۵	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ
۱۸۵۸	قناعت	مرزا محمد بیگ	۱۸۸۷	کدار ناتھ	پنڈت	۱۹۱۶	کمتر	مولوی کفایت علی
۱۸۵۹	قناعت	مرزا نظام نصیر الدین	۱۸۸۸	کرامت	میر کرامت علی	۱۹۱۷	کم گو	مرزا حبیب اللہ بیگ
۱۸۶۰	قوت	مرزا احمد علی	۱۸۸۹	کرامت علی		۱۹۱۸	کن سنگھ	
۱۸۶۱	قیس	نواب ہادی علیخاں	۱۸۹۰	کرم	شیخ غلام ضامن	۱۹۱۹	کندن لال	
۱۸۶۲	قیس	حکیم باقر	۱۸۹۱	کرما	میاں غلام کریا مرشد آبادی	۱۹۲۰	کنور بہادر	
۱۸۶۳	قیس	شیخ کاظم علی	۱۸۹۲	کریم	شیخ کریم اللہ خاں	۱۹۲۱	کنھیا لال - پنڈت اور منشی لال	
۱۸۶۴	قیس	مرزا علی بیگ	۱۸۹۳	کریم	عبدالکریم	۱۹۲۲	کوثر	مرزا مہدی علیخاں
۱۸۶۵	قیصر	مرزا محمد خورشید خاں	۱۸۹۴	کریم اللہ	مولوی محمد	۱۹۲۳	کوچک	مرزا وحید یا وحید محمد
۱۸۶۶	کاسی داس میر - بابو		۱۸۹۵	کریم الٰہی		۱۹۲۴	کوکت	رائے کندرائے
۱۸۶۷	کاشی دیال		۱۸۹۶	کریم الدین	میر کریم الدین	۱۹۲۵	کھان سنگھ	
۱۸۶۸	کاشف	میر محمد حسین خاں	۱۸۹۷	کریم الدین	مولوی محمد	۱۹۲۶	کیدار ناتھ گھوس بابو	
۱۸۶۹	کاشف	شیخ کاشف علی	۱۸۹۸	کریم بخش	مولوی محمد	۱۹۲۷	کیف	شیخ فضل احمد
۱۸۷۰	کاشی	ناتھ والا	۱۸۹۹	کریم حسین	مولوی سید	۱۹۲۸	کیفی	میر ہدایت علی
۱۸۷۱	کاشی	ناتھ پنڈت	۱۹۰۰	کریم خاں		۱۹۲۹	کیوان	شیخ بدلی - بلگرامی
۱۸۷۲	کاظم	منشی کاظم الدین	۱۹۰۱	کریم داد خاں		۱۹۳۰	کیوان	مرزا علی حسین
۱۸۷۳	کافر	میر علی نقی	۱۹۰۲	کشن راؤ		۱۹۳۱	گداز	-
۱۸۷۴	کافی	-	۱۹۰۳	کشن نرائن		۱۹۳۲	گرامی	مرزا
۱۸۷۵	کاکل شاہ		۱۹۰۴	کلامی	غلام نبی خاں	۱۹۳۳	گرامی	میر گھاسی
۱۸۷۶	کالی پرشاد		۱۹۰۵	کلاں	پیارے لال	۱۹۳۴	گرداب	رام چرن
۱۸۷۷	کالی چرن بابو		۱۹۰۶	کلب حسین خاں مرزا		۱۹۳۵	گردیزی	فتح علی خاں حسینی
۱۸۷۸	کالی کرشنا - راجہ		۱۹۰۷	کلو	جعفر میر	۱۹۳۶	گرفتار	مرزا سنگین بیگ
۱۸۷۹	کامل	پنڈت ٹھاکر داس	۱۹۰۸	کلیاں رائے منشی		۱۹۳۷	گرم	محمد مظہر خاں
۱۸۸۰	کامل	مرزا بیگ	۱۹۰۹	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۹۳۸	گرم	مرزا حیدر علی بیگ

نمبر	تخلص	نام
۱۹۳۹	گریاں	میر علی امجد
۱۹۴۰	گریاں	میر محمد علی
۱۹۴۱	گریاں	میر حسام الدین علی
۱۹۴۲	گریاں	بھوانی سنگھ بہادر
۱۹۴۳	گریاں	نظام محی الدین خاں
۱۹۴۴	گریاں	سید محمد حسین لکھنوی
۱۹۴۵	گستاخ	مرزا علی بیگ
۱۹۴۶	گلشن	امیر سنگھ
۱۹۴۷	گلشن	شاہ یا میاں گلشن صاحب
۱۹۴۸	گمان	علی خاں
۱۹۴۹	گنا	یا گنا بیگم
۱۹۵۰	گنڈن لال	
۱۹۵۱	گنڈا مل	
۱۹۵۲	گنگا پرشاد	
۱۹۵۳	گنگا دھر	
۱۹۵۴	گنیش یا گنیشی لال	
۱۹۵۵	گویا موئی	مولوی شیخ احمد علی
۱۹۵۶	گویا موئی	مولانا عبدالعلی محمد
۱۹۵۷	گوری	شنکر منشی
۱۹۵۸	گوری	دت پنڈت
۱۹۵۹	گوری دس	
۱۹۶۰	گوہر	خورشید علی خاں بہادر
۱۹۶۱	گوہری	بدایونی
۱۹۶۲	گویا	نواب فقیر محمد خاں
۱۹۶۳	گویا	شیخ حیات الفرخ آبادی
۱۹۶۴	گھاسی	میر
۱۹۶۵	گھٹالا	محمد اعظم
۱۹۶۶	گیسو درار	عبداللہ حسین
۱۹۶۷	لالہ	
۱۹۶۸	لایق	میر لائق علی
۱۹۶۹	لچھمن پرشاد	
۱۹۷۰	لچھمن سنگھ کنور	
۱۹۷۱	لسان	میر کلیم اللہ
۱۹۷۲	لطافت	سید حسن مولوی
۱۹۷۳	لطف	مرزا علی دہلوی
۱۹۷۴	لطف	الحق
۱۹۷۵	لطف اللہ	مرزا
۱۹۷۶	لطفی	
۱۹۷۷	لطیف	میر لطیف علی
۱۹۷۸	لطیف	میر شمس الدین
۱۹۷۹	لعلن	
۱۹۸۰	لکنت	محمد بشیر خاں
۱۹۸۱	ماہ	
۱۹۸۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۱۹۸۳	ماہ	میر محمد علی خاں
۱۹۸۴	ماہر	میر اور میاں فخر الدین
۱۹۸۵	ماہر	یوسف حسین
۱۹۸۶	مائل	سید کاظم علی
۱۹۸۷	مائل	شاہ میاں اور میر مہدی
۱۹۸۸	مائل	لالہ للتا پرشاد
۱۹۸۹	مائل	مرزا آغا بیگ
۱۹۹۰	مائل	منشی چینی لال
۱۹۹۱	مائل	میر مہدی
۱۹۹۲	مائل	میر ہدایت علی
۱۹۹۳	مبارز	مبارز خاں
۱۹۹۴	مبارک	سید مبارک علی
۱۹۹۵	مبتلا	مراد علی خاں
۱۹۹۶	مبتلا	مرزا کاظم
۱۹۹۷	مبتلا	میر امین
۱۹۹۸	مبین	-
۱۹۹۹	متین	-
۲۰۰۰	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۲۰۰۱	مجبور	مولوی عصمت علی
۲۰۰۲	مجبور	میاں حق رسا
۲۰۰۳	مجبور	نواب اقبال الدولہ
۲۰۰۴	مجذوب	میر اور میر نظام حیدر بیگ دہلوی
۲۰۰۵	مجرم	رحمت اللہ
۲۰۰۶	مجرم	شیخ غلام حسین
۲۰۰۷	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۸	مجرم	میر فتح علی
۲۰۰۹	مجروح	غلام سرور
۲۰۱۰	مجروح	منشی کرشن چند
۲۰۱۱	مجنوں	سید انعام حسین
۲۰۱۲	مجنوں	عظیم آبادی
۲۰۱۳	مجنوں	میر حمایت علی
۲۰۱۴	مجیب	شاہ
۲۰۱۵	مجید	شیخ قادر علی
۲۰۱۶	مجید	مجید الدین خاں
۲۰۱۷	مجید	مولوی سراج الدین علی خاں
۲۰۱۸	مجید	منشی کانکا پرشاد
۲۰۱۹	محب	شیخ ولی اللہ
۲۰۲۰	محبت	شیخ ولی اللہ محبت
۲۰۲۱	محبت	علی
۲۰۲۲	محبت	نواب محبت اللہ خاں
۲۰۲۳	محبوب	علی مولوی
۲۰۲۴	محبوب	میر غلام حیدری
۲۰۲۵	محبوب	خواجہ محمد علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۲۰۲۶	محتشم	سید محتشم لکھنوی
۲۰۲۷	محرور	خواجہ نبی بخش
۲۰۲۸	محرور	ہادی حسن
۲۰۲۹	محروق	
۲۰۳۰	محزوں	خلیفہ حافظ اللہ
۲۰۳۱	محزوں	سید اور میر نصیر خاں
۲۰۳۲	محزوں	عالم شاہ پیرزادہ
۲۰۳۳	محزوں	مولوی سید محمد حسین
۲۰۳۴	محزوں	محمد تقی خاں
۲۰۳۵	محسن	خواجہ
۲۰۳۶	محسن	سید محسن علی
۲۰۳۷	محسن	محمد حیدرآبادی
۲۰۳۸	محسن	میر حسن خاں
۲۰۳۹	محسن	میر محمد
۲۰۴۰	محسنی	حکیم محمد بخش
۲۰۴۱	محشر	اکرام اللہ خاں
۲۰۴۲	محشر	مرزا علی نقی بیگ
۲۰۴۳	محفوظ	سید محفوظ علی خاں
۲۰۴۴	محقی	
۲۰۴۵	محکم	
۲۰۴۶	محمد سید	
۲۰۴۷	محمد عظیم	
۲۰۴۸	محمد ابراہیم	
۲۰۴۹	محمد اسماعیل	
۲۰۵۰	محمد اکبر	
۲۰۵۱	محمد بخش	
۲۰۵۲	محمد	بن خواجہ
۲۰۵۳	محمد تقی	
۲۰۵۴	محمد جان	منشی

نمبر	تخلص	نام
۲۰۵۵	محمد حسین	
۲۰۵۶	محمد حسین	مولوی
۲۰۵۷	محمد حسین خاں	
۲۰۵۸	محمد خاں	سید دہلوی
۲۰۵۹	محمد خاں	فقیر
۲۰۶۰	محمد خاں	نواب
۲۰۶۱	محمد سید	
۲۰۶۲	محمد شاہ	
۲۰۶۳	محمد شفیع	
۲۰۶۴	محمد صادق	حکیم اور سید
۲۰۶۵	محمد عباس	
۲۰۶۶	محمد عبداللہ خاں	
۲۰۶۷	محمد علی	
۲۰۶۸	محمد علی	منشی
۲۰۶۹	محمد عیسیٰ خواجہ	
۲۰۷۰	محمد مرزا	
۲۰۷۱	محمد مہدی	واعظ
۲۰۷۲	محمد میر - سید	
۲۰۷۳	محمد یحییٰ	
۲۰۷۴	محمد ہادی	
۲۰۷۵	محمود	سید حافظ محمود خاں
۲۰۷۶	محمود زار	دکنی
۲۰۷۷	محمدی بیگم	
۲۰۷۸	محسن	حکیم محمد محسن خاں
۲۰۷۹	محنت	مرزا حسین علی بیگ
۲۰۸۰	محو	رحیم علی خاں
۲۰۸۱	محو	شیخ عظیم اللہ
۲۰۸۲	محو	شیخ فیض الدین
۲۰۸۳	محو	فیض حسین علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۲۰۸۴	محی الدین	محمد عبدالرحمن
۲۰۸۵	مختار	حافظ غلام نبی خاں
۲۰۸۶	مخدوم	-
۲۰۸۷	مخلص	بدیع الزماں خاں
۲۰۸۸	مخلص	رائے انند رام
۲۰۸۹	مخلص	عمل خاں
۲۰۹۰	مخلص	مرزا محمد حسین
۲۰۹۱	مخلص	میر مہدی حسن
۲۰۹۲	مخمور	محمد جعفر
۲۰۹۳	مخمور	مولوی وحید علی
۲۰۹۴	مدحت	لکھنوی
۲۰۹۵	مدعا	میر فیض علی
۲۰۹۶	مدھوما	مدھو رام
۲۰۹۷	مدہوش	میر نبی جان
۲۰۹۸	منصب	مرزا محمد حسین
۲۰۹۹	مراد	شاہ
۲۱۰۰	مراد	مرزا مراد بخش
۲۱۰۱	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ
۲۱۰۲	مرحوم	حکیم میر علی
۲۱۰۳	مرداں	علی خاں
۲۱۰۴	مرزا	ابوالقاسم
۲۱۰۵	مرزا	آغا
۲۱۰۶	مرزا	جہانگیر بیگ
۲۱۰۷	مرزا	میر فضل اللہ
۲۱۰۸	مرزا	صادق علی خاں
۲۱۰۹	مرزا	محمد
۲۱۱۰	مرزا	محمد بیگ
۲۱۱۱	مرزا	نواب علی رضا
۲۱۱۲	مرزا	ہدایت اللہ

نمبر	تخلص	نام
۲۱۱۳	مرزا خاں	
۲۱۱۴	مرزئی	محمد علی خاں
۲۱۱۵	مروت	پنڈت ہنس کرن
۲۱۱۶	مروت	صفیر علی
۲۱۱۷	مروت	میر محمد علی
۲۱۱۸	مرہون	مرزا علی رضا
۲۱۱۹	مریخ	جانکی پرشاد
۲۱۲۰	مرید	-
۲۱۲۱	مرید	حسین خاں
۲۱۲۲	مزمل	شاہ محمد
۲۱۲۳	مسافر	عبداللہ خاں
۲۱۲۴	مسافر	میر پابند
۲۱۲۵	مسافر	میر قمرالدین
۲۱۲۶	مست	
۲۱۲۷	مست	مست علی
۲۱۲۸	مست	اشرف علی
۲۱۲۹	مست	علی رضا
۲۱۳۰	مست	میر مفضل علی
۲۱۳۱	مست	لالہ رتن لال
۲۱۳۲	مستان شاہ	
۲۱۳۳	مستمد	یار علی
۲۱۳۴	مسرت	حکیم حاجی امیر احمد
۲۱۳۵	مسرت	شنکر
۲۱۳۶	مسرت	شیخ وزیر علی
۲۱۳۷	مسرور	سید محمد علی
۲۱۳۸	مسرور	شرف الدین
۲۱۳۹	مسرور	پیر بخش
۲۱۴۰	مسرور	محمد بخش اللہ
۲۱۴۱	مسرور	اصغر علی
۲۱۴۲	مسرور	نواب غلام حسین
۲۱۴۳	مسور	گردھاری لال
۲۱۴۴	مسعود	ابوالخیر
۲۱۴۵	مسکن	عبدالوحیدھا
۲۱۴۶	مسکیں	لالہ بخت مل
۲۱۴۷	مسکین	مرزا کلو بیگ
۲۱۴۸	مسکین	میر عبداللہ
۲۱۴۹	مسلم	فرزند علی
۲۱۵۰	مسلمان	لالہ بختاور سنگھ
۲۱۵۱	مسمار	سید کرم علی
۲۱۵۲	مسیح	محمد علی لکھنوی
۲۱۵۳	مسیح	مسیح اللہ بیگ
۲۱۵۴	مسیح	مرزا براتی
۲۱۵۵	مسیح	میر ہاشم علی
۲۱۵۶	مسیح	محمد مسیح خاں
۲۱۵۷	مسیح	الدین خاں
۲۱۵۸	مسیح	اللہ خاں
۲۱۵۹	مسیحا	حکیم محمد علی
۲۱۶۰	مشاق	محمد عبیدالرحمن
۲۱۶۱	مشاق	جل رام
۲۱۶۲	مشتاق	تاج الدین
۲۱۶۳	مشتاق	حسین بخش
۲۱۶۴	مشتاق	حسین مشتاق
۲۱۶۵	مشتاق	ثناء اللہ
۲۱۶۶	مشتاق	عبداللہ خاں
۲۱۶۷	مشتاق	غلام علی
۲۱۶۸	مشتاق	قربان علی بیگ
۲۱۶۹	مشتاق	محمد علی خاں
۲۱۷۰	مشتاق	محمد واصل
۲۱۷۱	مشتاق	مرزا ابراہیم
۲۱۷۲	مشتاق	میر حسن دہلوی
۲۱۷۳	مشتاق	سالار بخش
۲۱۷۴	مشتاق	عنایت علی
۲۱۷۵	مشتری	کامران بخش
۲۱۷۶	مشرقی	لالہ سیال چند
۲۱۷۷	مشفق	محمد جان
۲۱۷۸	مشفق	احمد بیگ
۲۱۷۹	مشک	محمد حسن خاں
۲۱۸۰	مشکل	امین الدین
۲۱۸۱	مشہور	بریلوی
۲۱۸۲	مشہور	محمد حسن
۲۱۸۳	مشیر	قطب الدین
۲۱۸۴	مشیر	عنایت حسن
۲۱۸۵	مشیر	گوہر علی
۲۱۸۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۲۱۸۷	مصدر	ثناء اللہ
۲۱۸۸	مصطفیٰ	خاں
۲۱۸۹	مصیبت	غلام قطب الدین
۲۱۹۰	مضطر	ذوالفقار علی
۲۱۹۱	مضطر	میر حسن علی لکھنوی
۲۱۹۲	مضطر	لالہ کنور سین
۲۱۹۳	مضطر	اسداللہ خاں
۲۱۹۴	مضطر	مرزا خسرو شکوہ آبادی
۲۱۹۵	مضطر	مرزا سنگین
۲۱۹۶	مضطر	مرزا مظفر خاں
۲۱۹۷	مضطر	ہزاری لال
۲۱۹۸	مضطر	علی اکبر بیگ
۲۱۹۹	مضطر	لالہ درگا پرشاد

نمبر	تخلص	نام
۲۲۰۰	مضطرب	میاں محمد حاجی
۲۲۰۱	مضمون	امام الدین
۲۲۰۲	مضمون	میاں شرف الدین
۲۲۰۳	مضیح	اللہ خاں
۲۲۰۴	مظفر	حسین منشی
۲۲۰۵	مظفر	مظفر علی خاں
۲۲۰۶	مظفر	منشی حسین خاں
۲۲۰۷	مظفر	میر بکھو خاں
۲۲۰۸	مظفر	الدین
۲۲۰۹	مظلوم	شاہ
۲۲۱۰	مظہر	رام پوری
۲۲۱۱	مظہر	مرزا جان جاناں
۲۲۱۲	مظہر	منجھو خاں
۲۲۱۳	مظہر	محمد اسحٰق
۲۲۱۴	مظہر	میر حسن علی
۲۲۱۵	مظہری	محبوب علی
۲۲۱۶	معجز	منشی مرزا محمد رضا
۲۲۱۷	معروف	احسن اللہ
۲۲۱۸	معروف	الٰہی بخش
۲۲۱۹	معروف	نواب خاں بہادر
۲۲۲۰	معشوق علی	
۲۲۲۱	معظم	محمد معظم مرادآبادی
۲۲۲۲	معقول	
۲۲۲۳	معنی	محمد امین
۲۲۲۴	معین	معین الدین
۲۲۲۵	معین	شیخ معین الدین
۲۲۲۶	مغل	مرزا
۲۲۲۷	مغل	مرزا مغل علی خاں
۲۲۲۸	مغموم	مرزا اسحاق

نمبر	تخلص	نام
۲۲۲۹	مغموم	میر مشیت علی
۲۲۳۰	مغموم	لالہ رام
۲۲۳۱	مفتی	محمد امین
۲۲۳۲	مفتون	پنڈت ہوبی رام
۲۲۳۳	مفتون	ہادی علی
۲۲۳۴	مفتون	شیخ عبدالرحیم
۲۲۳۵	مفتون	کاظم علی
۲۲۳۶	مفتون	ماسٹر گستی
۲۲۳۷	مفتون	ابراہیم بیگ
۲۲۳۸	مفتون	کریم بخش
۲۲۳۹	مفتون	بدر الدین
۲۲۴۰	مفتون	علی بخش
۲۲۴۱	مفتی	میر مفتی
۲۲۴۲	مفلس	محب علی
۲۲۴۳	مقبل	میر اکبر علی
۲۲۴۴	مقبل	محمد ابراہیم
۲۲۴۵	مقبول	مقبول احمد
۲۲۴۶	مقبول	ابراہیم بیگ
۲۲۴۷	مقدور	محمد ابراہیم
۲۲۴۸	مقرب علی	سید
۲۲۴۹	مقصود	محمد مقصود
۲۲۵۰	مقیم	محمد مقیم خاں
۲۲۵۱	مکارم	مرزا دہلوی
۲۲۵۲	مکندرام	پنڈت
۲۲۵۳	مکند لال	
۲۲۵۴	مکھن لال	
۲۱۵۵	مکو	شیخ زادہ
۲۲۵۶	مگن لال	الہ آبادی
۲۲۵۷	ملال	

نمبر	تخلص	نام
۲۲۵۸	ملال	محمد رضا خاں
۲۲۵۹	ملال	مرزا محمد زماں
۲۲۶۰	ملوک	
۲۲۶۱	ملول	ایشری پرشاد
۲۲۶۲	ملول	شرف الدین
۲۲۶۳	ممتاز	فتح علی
۲۲۶۴	ممتاز	مرزا قاسم
۲۲۶۵	ممتاز	حافظ نور محمد
۲۲۶۶	ممتاز	احسن اللہ
۲۲۶۷	ممتاز الدین	
۲۲۶۸	ممتاز علی	
۲۲۶۹	مملوک علی	
۲۲۷۰	ممنون	امانت علی
۲۲۷۱	ممنون	نظام الدین
۲۲۷۲	من	پھول پنڈت
۲۲۷۳	منتظر	اسد اللہ
۲۲۷۴	منتظر	امام الدین
۲۲۷۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۲۲۷۶	منتظر	خواجہ عبداللہ خاں
۲۲۷۷	منتظر	نور الاسلام
۲۲۷۸	منشی	احمد مسیتا بیگ
۲۲۷۹	منشی	صاحب بلگرامی
۲۲۸۰	منشی	شیخ غلام علی
۲۲۸۱	منشی	عجائب رائے
۲۲۸۲	منشی	غلام احمد قادری
۲۲۸۳	منشی	مول چند
۲۲۸۴	منشی	میر محمد حسین
۲۲۸۵	منصب	غلام قطب الدین
۲۲۸۶	منصب	علی خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۲۸۷	منصورعلی	سبزواری	۲۳۱۶	موزوں	خواجہ ل خاں	۲۳۴۵	میر محمد تقی	
۲۲۸۸	منتظر	خواجہ بخش اللہ	۲۳۱۷	موزوں	میر نواب لکھنوی	۲۳۴۶	میران	سبزواری
۲۲۸۹	منظور احمد		۲۳۱۸	موسوی	میر معز الدین	۲۳۴۷	میران	میر حسان
۲۲۹۰	منظور	بابو خاں	۲۳۱۹	مومن	حکیم مومن خاں	۲۳۴۸	میران	میر عسکری
۲۲۹۱	منظور	غلام محمد علی	۲۳۲۰	مونس	سعادت علی	۲۳۴۹	میران	شیخ ولی محمد
۲۲۹۲	منعم	راغب علی	۲۳۲۱	مونس	میر نواب	۲۳۵۰	مہدی علی خاں	
۲۲۹۳	منعم	قاضی نور الحسن	۲۳۲۲	مہاراج	راجہ ہنس رائے	۲۳۵۱	میوا رام	
۲۲۹۴	منعم	محمد خاں	۲۳۲۳	مہجور	شیخ محمد بخش	۲۳۵۲	ناتواں	جان محمد
۲۲۹۵	منعم	مولوی اسد اللہ	۲۳۲۴	مہجور	نواب اقبال الدولہ	۲۳۵۳	ناجی	محمد شاکر
۲۲۹۶	منعم	موہن لال	۲۳۲۵	مہدی	امیر	۲۳۵۴	نادر	کلب حسین خاں
۲۲۹۷	منعم		۲۳۲۶	مہدی حسین خاں		۲۳۵۵	نادر	شیخ امام الدین
۲۲۹۸	منور	میر منور علی	۲۳۲۷	مہدی علی خاں بہادر		۲۳۵۶	نادر	شیخ غلام رسول
۲۲۹۹	منوہر	منشی اسد اللہ	۲۳۲۸	مہدی	نواب جلال الدولہ	۲۳۵۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۲۳۰۰	منیر	خواجہ آفتاب خاں	۲۳۲۹	مہر	بیدار بخت	۲۳۵۸	نادر	مرزا مصطفٰی علی حیدر
۲۳۰۱	منیر	سید میر اسمٰعیل	۲۳۳۰	مہر	راحت بیگ	۲۳۵۹	نادر	سید نجم الدین
۲۳۰۲	منیر	منیر الدین	۲۳۳۱	مہر	لالہ مہر چند	۲۳۶۰	نادر	محمد عارف علی
۲۳۰۳	منیر	نظام الدین	۲۳۳۲	مہر	محمد عبداللہ	۲۳۶۱	نادر	دہلوی
۲۳۰۴	منیر	وجیہہ الدین	۲۳۳۳	مہر	مرزا حاتم علی بیگ	۲۳۶۲	نارش	الٰہی بخش
۲۳۰۵	موتی		۲۳۳۴	مہر	مرزا محمد رضا	۲۳۶۳	نازک	زینت جان
۲۳۰۶	موتی لال پنڈت		۲۳۳۵	مہر	امین الدولہ	۲۳۶۴	نازنین	مرزا علی بیگ
۲۳۰۷	موج	خدا بخش	۲۳۳۶	مہر	نواب منصور خاں	۲۳۶۵	ناسخ	امام بخش
۲۳۰۸	موج	کاظم حسین	۲۳۳۷	مہلت	مرزا علی	۲۳۶۶	ناصر	امیر خاں
۲۳۰۹	موجی	موجی رام	۲۳۳۸	مہمان	-	۲۳۶۷	ناصر	سعادت خاں
۲۳۱۰	موزوں	رائے چتر سنگھ	۲۳۳۹	میر	اولاد علی	۲۳۶۸	ناصر	سید میر محمد
۲۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند	۲۳۴۰	میر	محمد میر علی	۲۳۶۹	ناصر	یوسف مرزا
۲۳۱۲	موزوں	مرزا قادر بخش	۲۳۴۱	میر	محمد	۲۳۷۰	ناصر	محمد ابو الفضل
۲۳۱۳	موزوں	رام نرائن	۲۳۴۲	میر	آغا	۲۳۷۱	ناصر	میر ناصر علی
۲۳۱۴	موزوں	رحم علی	۲۳۴۳	میر اللہ		۲۳۷۲	ناصر میاں	
۲۳۱۵	موزوں	فرزند علی	۲۳۴۴	میر علی		۲۳۷۳	ناصر	میر ناصر علی فتحپوری

۲۳۷۴	ناصر	نواب ناصر جنگ
۲۳۷۵	ناصر	خان محمد
۲۳۷۶	ناصر	علی شاہ
۲۳۷۷	ناصر	علی عظیم آبادی
۲۳۷۸	ناصر	علی محمد
۲۳۷۹	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۳۸۰	ناظر	شیخ امیر اللہ
۲۳۸۱	ناظم	پنڈت شیو پرشاد
۲۳۸۲	ناظم	میر ناظم علی
۲۳۸۳	نالاں	-
۲۳۸۴	نالاں	عبدالقادر
۲۳۸۵	نالاں	مرزا محمد جان
۲۳۸۶	نالاں	مرزا محمد عسکری خاں
۲۳۸۷	نالاں	٠ سید احمد علی
۲۳۸۸	نالاں	میر ادر میاں وارث علی
۲۳۸۹	نامی	
۲۳۹۰	نامی	متھن لال
۲۳۹۱	نامی	سید او میر آقا حسن
۲۳۹۲	نامی	شیخ نظام الدین
۲۳۹۳	نامی	نواب میر حسام الدین
۲۳۹۴	نامی	محمد شاکر
۲۳۹۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۲۳۹۶	نامی	نواب سعید الدین
۲۳۹۷	نبی	بخش خاں نواب
۲۳۹۸	نثار	حکیم محمد پناہ خاں
۲۳۹۹	نثار	سید اعظم
۲۴۰۰	نثار	شیخ محمد امین
۲۴۰۱	نثار	شیخ محمد قاسم
۲۴۰۲	نثار	مولوی نثار احمد

۲۴۰۳	نثار	محمد امان
۲۴۰۴	نثار	
۲۴۰۵	نثار	علی بیگ مرزا
۲۴۰۶	نجابت	سید کلب علی مرزا
۲۴۰۷	نجات	شیخ حسن رضا
۲۴۰۸	نجات	میر زین العابدین
۲۴۰۹	نجد	مرزا محمد عباس
۲۴۱۰	نجف	شاہ محمد علی
۲۴۱۱	نجف	علی خواجہ نجف علی
۲۴۱۲	نجف	میر نجف علی
۲۴۱۳	نجف	علی خاں
۲۴۱۴	نجم	قاضی نجم الدین
۲۴۱۵	نجم	مولوی نجم الدین اختر
۲۴۱۶	نجم	نجم الدولہ سید محمد رضا خاں
۲۴۱۷	نجیب	میر بہادر علی
۲۴۱۸	نحیف	لالہ لکھپت رائے
۲۴۱۹	نحیف	سید برکت علی
۲۴۲۰	ندا	دکنی
۲۴۲۱	ندرت	محمد یحییٰ علی خاں
۲۴۲۲	ندرت	مرزا مغل
۲۴۲۳	ندیم	شیخ علی قلی
۲۴۲۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی
۲۴۲۵	ندیم	مولوی رجب اللہ
۲۴۲۶	ندیم	میر محمد شفیع
۲۴۲۷	نزار	خواجہ محمد اکرم
۲۴۲۸	نذار	سید قاسم علی
۲۴۲۹	نذارت	رام چند
۲۴۳۰	نزہت	میاں مرزا ارجمند
۲۴۳۱	نزہت	میر امام الدین

۲۴۳۲	نذیر	احمد منشی محمد
۲۴۳۳	نساخ	مولوی عبدالغفور نساخ خاں
۲۴۳۴	نشان	حسن علی خاں
۲۴۳۵	نسبت	مرزا احمد علی
۲۴۳۶	نسیم	برج ناتھ
۲۴۳۷	نسیم	پنڈت یا سنگھ یا دیا شنکر
۲۴۳۸	نسیم	گلزار علی
۲۴۳۹	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ
۲۴۴۰	نسیم	نواب محمد حسین علی سلطان
۲۴۴۱	نشاط	رائے تلکھ پرشاد
۲۴۴۲	نشاط	لالہ کیشری سنگھ
۲۴۴۳	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۲۴۴۴	نشہ	میر امداد حسین
۲۴۴۵	نصرت	لالہ گوندرائے
۲۴۴۶	نصرت علی	
۲۴۴۷	نصرتی	
۲۴۴۸	نصیر	سید نصیر الدین غوثی
۲۴۴۹	نصیر	شاہ محمد نصیر الدین
۲۴۵۰	نصیر	محمد لکھنوی
۲۴۵۱	نصیر اللہ خاں	
۲۴۵۲	نصیر الدین مولوی	
۲۴۵۳	نصیر الدین	
۲۴۵۴	نظام	شیخ محمد نظام الدین
۲۴۵۵	نظام	نواب غازی الدین خاں
۲۴۵۶	نظام الدین	
۲۴۵۷	نظام الدین منشی	
۲۴۵۸	نظامی	سید نظام الدین احمد
۲۴۵۹	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۴۶۰	نظر	

نمبر	تخلص	نام
۲۴۶۱	نظیر	بنارسی
۲۴۶۲	نظر	کمیت رائے
۲۴۶۳	نظر	مرزا علی
۲۴۶۴	نظر	نواب نظام الدین
۲۴۶۵	نظم	سید نظام الدین
۲۴۶۶	نظیر	بنارسی
۲۴۶۷	نظیر	سید محمد علی
۲۴۶۸	نظیر	شیخ ادریس ولی محمد
۲۴۶۹	نظیر	لالہ کنپیت رائے
۲۴۷۰	نعامی	شیخ نعمت اللہ
۲۴۷۱	نعمت	حکیم عبدالحق
۲۴۷۲	نعمت	نواب نعمت اللہ خاں
۲۴۷۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ
۲۴۷۴	نعیم	نعیم الدین خاں
۲۴۷۵	نقد	مہر علی خاں
۲۴۷۶	نقی	سید علی
۲۴۷۷	نقی	محمد
۲۴۷۸	نقی	نقی علی خاں
۲۴۷۹	نقی	نواب علی خاں بہادر
۲۴۸۰	نگراں	میر بندہ علی
۲۴۸۱	نکہت	حافظ غلام احمد
۲۴۸۲	نکہت	میاں نذر یا نیاز علی بیگ
۲۴۸۳	نگین	.
۲۴۸۴	نما	.
۲۴۸۵	نمکین	صلاح الدین خاں
۲۴۸۶	نمود	شاہزادہ مرزا محمد آسمان قدر بہادر
۲۴۸۷	نمود	میر مہدی
۲۴۸۸	نوا	شیخ ظہور اللہ خاں
۲۴۸۹	نواز	علی نواز علی
۲۴۹۰	نواب	سید نصیر الدین
۲۴۹۱	نوازش	حسین خاں
۲۴۹۲	نوازش	علی خاں
۲۴۹۳	نور	حکیم میرزا مد حسین
۲۴۹۴	نور	منشی صمصام حیدر
۲۴۹۵	نور	میر نذیر لکھنوی
۲۴۹۶	نور اللہ	از مرزا
۲۴۹۷	نور الدین	مولوی محمد
۲۴۹۸	نور خاں	
۲۴۹۹	نور علی	
۲۵۰۰	نور کریم	
۲۵۰۱	نور محمد	
۲۵۰۲	نوری	شجاع الدین
۲۵۰۳	نوری	مولا
۲۵۰۴	نوشہ	نواب الدولہ
۲۵۰۵	نوشیرواں جی	
۲۵۰۶	نول کشور	
۲۵۰۷	نوید	مرزا محمد حفیظ
۲۵۰۸	نہال چند	
۲۵۰۹	نہاں	مرزا امام بخش
۲۵۱۰	نیاز	شاہ نیاز علی
۲۵۱۱	نیاز	مولوی شاہ یا میاں نیاز احمد
۲۵۱۲	نیاز	میر فضل علی
۲۵۱۳	نیاز	میر محمد
۲۵۱۴	نیاز	احمد خاں نواب
۲۵۱۵	نیاز حسین	مولوی
۲۵۱۶	نیر	حسن الدین
۲۵۱۷	نیر	مرزا حسن عسکری
۲۵۱۸	نیک	میر جعفر علی
۲۵۱۹	نیم چند	
۲۵۲۰	واحد	منشی واحد علی خاں
۲۵۲۱	واحد	درویش
۲۵۲۲	واحد	محمد
۲۵۲۳	وارث	شیخ محمد
۲۵۲۴	وارث	شاہ وارث الدین
۲۵۲۵	وارفتہ	نواب رشید علی خاں
۲۵۲۶	واسطی	منشی سید فضل رسول خاں
۲۵۲۷	واصف	مرزا احسن بخش خاں
۲۵۲۸	واصف	مولوی احمد حسین
۲۵۲۹	واصل	غلام محی الدین محمد
۲۵۳۰	واصل	میاں واصل خاں
۲۵۳۱	واصل	محمد بدایونی
۲۵۳۲	واقف	شاہ دہلوی
۲۵۳۳	واقف	شیخ محمد
۲۵۳۴	والا	
۲۵۳۵	والہ	میر مبارک علی
۲۵۳۶	وجاہت	مرزا محمد وجاہت علی
۲۵۳۷	وجدی	شیخ وجد الدین
۲۵۳۸	وحید	نواب وحید الدین خاں
۲۵۳۹	وحید الزماں	شیخ
۲۵۴۰	وحدت	جمعیت رائے
۲۵۴۱	وحشت	میر بہادر علی
۲۵۴۲	واحشت	میر ابوالحسن
۲۵۴۳	وحشت	غلام علی خاں
۲۵۴۴	وحشت	مرزا باقر علی خاں
۲۵۴۵	وحشت	مخدوم بخش کانپوری
۲۵۴۶	وحشی	.
۲۵۴۷	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۵۴۸	وحید	مولوی عبدالرؤف	۲۵۷۷	ولی	مرحمت خاں	۲۶۰۶	ہردیو سنگھ	
۲۵۴۹	وحید	منشی سرفراز علی خاں	۲۵۷۸	ولی	شاہ محمد ولی اللہ	۲۶۰۷	ہر ہنس لال	منشی
۲۵۵۰	وحید علی		۲۵۷۹	ولی اللہ	شاہ دہلوی	۲۶۰۸	ہر سکھ رائے	منشی
۲۵۵۱	وحیدی	دکنی	۲۵۸۰	وہاب	منشی اور بابو شیو پرشاد نگم	۲۶۰۹	ہروی	مولا درویش
۲۵۵۲	ودار	مرزا دور	۲۵۸۱	وہمی		۲۶۱۰	ہلال	مرزا محمد
۲۵۵۳	ودار	سلیمان علی خاں	۲۵۸۲	وہم	میر محمد علی	۲۶۱۱	ہلال	امیر علی خاں
۲۵۵۴	وزیر	شیخ وزیر علی	۲۵۸۳	ہاتف	مرزا محمد	۲۶۱۲	ہما	مولوی نور حسین
۲۵۵۵	وزیر	خواجہ وزیر	۲۵۸۴	ہاتف یا ہاتفی		۲۶۱۳	ہمت	علی خاں
۲۵۵۶	وزیر علی	میر اور منشی	۲۵۸۵	ہادی	دہلوی	۲۶۱۴	ہمت	احمد
۲۵۵۷	وزیر خاں	محمد	۲۵۸۶	ہادی	میر محمد جواد سید	۲۶۱۵	ہمدم	عبداللہ یا عباد اللہ خاں
۲۵۵۸	وزیری	نواب وزیر علی خاں	۲۵۸۷	ہادی	دکنی	۲۶۱۶	ہمدم	میر محفوظ علی
۲۵۵۹	وسعت	مستقیم خاں	۲۵۸۸	ہادی	حسین خاں سید	۲۶۱۷	ہمدم	رائے گلاب چند
۲۵۶۰	وصال	حکیم نصر اللہ خان	۲۵۸۹	ہاشم	حکیم باقر علی	۲۶۱۸	ہمرنگ	میر عزیز الدین سید
۲۵۶۱	وصف	میر محمد علی	۲۵۹۰	ہاشم	دکنی	۲۶۱۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۲۵۶۲	وصل	میر احمد علی	۲۵۹۱	ہاشم	حاجی محمد	۲۶۲۰	ہندو	گوکل چند
۲۵۶۳	وصل	مرزا اسحاق	۲۵۹۲	ہاشم	خواجہ محمد	۲۶۲۱	ہنر	میاں
۲۵۶۴	وفا	مولوی عبدالولی	۲۵۹۳	ہانسوی	عبدالواسع	۲۶۲۲	ہنر	محمد داور حیدرآبادی
۲۵۶۵	وفا	حیدر علی	۲۵۹۴	ہاشمی	میر	۲۶۲۳	ہنر	
۲۵۶۶	وفا	راجہ نول رائے	۲۵۹۵	ہجر	مولوی غلام امام خاں	۲۶۲۴	ہنر	وارث علی خاں
۲۵۶۷	ولایت علی	غازی پوری	۲۵۹۶	ہجر	مرزا اصغر حسین	۲۶۲۵	ہنومان داس بابو	
۲۵۶۸	ولایت	نواب ولایت علی خاں	۲۵۹۷	ہدایت علی	مولوی	۲۶۲۶	ہوس	نواب مرزا محمد تقی خاں
۲۵۶۹	ولایت	میر ولایت اللہ خاں	۲۵۹۸	ہدایت علی		۲۶۲۷	ہوس	غلام مصطفیٰ
۲۵۷۰	ولی	حکیم شیخ ولی محمد	۲۵۹۹	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۲۶۲۸	ہوش	میر شمس الدین
۲۵۷۱	ولی	علی محمد خاں	۲۶۰۰	ہدایت	میرن یا شیر ہدایت اللہ	۲۶۲۹	ہوش	نواب مرزا تقی خاں
۲۵۷۲	ولی	محمد اکبر	۲۶۰۱	ہزیر	حسین سید	۲۶۳۰	ہوشرار	
۲۵۷۳	ولی اللہ	سید	۲۶۰۲	ہر چند	گھوس	۲۶۳۱	ہوشیار	منشی کیول رام
۲۵۷۴	ولی	سید محمد مولیٰ	۲۶۰۳	ہر چند	کشور دہلوی	۲۶۳۲	ہویدا	میر محمد اعظم
۲۵۷۵	ولی	منشی محمد	۲۶۰۴	ہر چند رائے		۲۶۳۳	ہینگا یا ہنگا خاں	
۲۵۷۶	ولی	مرزا محمد دہلوی	۲۶۰۵	ہرداس سنگھ		۲۶۳۴	یار	میر غلام حسین

۲۶۳۵	یار	میر محمد حسین	۲۶۴۶	یمیانی	غلام محی الدین	۲۶۵۷	یوسف	-
۲۶۳۶	یار	شاہ محمد زماں	۲۶۴۷	یعقوب	میر یعقوب علی	۲۶۵۸	یوسف	مولوی شیخ
۲۶۳۷	یار	میر محمد دہلوی	۲۶۴۸	یقین	سید محمد حسین	۲۶۵۹	یوسف	میر یوسف علی خاں
۲۶۳۸	یار	میر حیدر علی	۲۶۴۹	یقین	میاں انعام اللہ	۲۶۶۰	یوسف	-
۲۶۳۹	یاس	میاں بنو حیدرآبادی	۲۶۵۰	یکتا	خواجہ معین الدین خاں	۲۶۶۱	یوسف	نواب امجد علی
۲۶۴۰	یاس	حکیم اکرام اللہ	۲۶۵۱	یکدل	میر عزت اللہ	۲۶۶۲	یوسف	علی خاں
۲۶۴۱	یاس	حسن علی خاں	۲۶۵۲	یکدل	دلاور خاں	۲۶۶۳	یوسف خاں	لکھنوی
۲۶۴۲	یاس	خیر الدین	۲۶۵۳	یک رنگ	مصطفیٰ قلی خاں	۲۶۶۴	یوسف شاہ	
۲۶۴۳	یاور	شیخ امداد علی	۲۶۵۴	یک رنگ	لالہ بشن داس	۲۶۶۵	یوسف علی خاں	رامپور
۲۶۴۴	یاور	مرزا یاور بخت بہادر	۲۶۵۵	یکسو	لالہ فتح چند	۲۶۶۶	یوسف علی خاں	دہلوی
۲۶۴۵	یحییٰ	منشی یحییٰ خاں	۲۶۵۶	یکرو	میاں عبدالوہاب	۲۶۶۷	یونس	..

انتخاب دواوین

مصنف امام بخش صہبائی ۔ دہلی کالج میں فارسی کے پروفیسر اور غالب، مومن، ذوق اور سرسید وغیرہ کے معاصر تھے ۔ فارسی کے زبردست عالم خیال کئے جاتے تھے، سرسید کی آثار الصنادید کے مسودہ کی اصلاح و ترتیب انھیں نے کی تھی ۔ علم بیان و معانی اور قواعد کی مشہور کتاب حدایق البلاغت کا اردو ترجمہ بھی انھوں نے کیا تھا ۔

عہد تصنیف وطباعت دہلی کالج کے پرنسپل بوترس کی فرمائش پر صہبائی نے ۱۸۴۲ء میں اردو کے معروف و ممتاز شعرا کا یہ انتخاب کیا تھا ۔ جوگارساں دتاسی کے بیان کے مطابق ۱۸۴۴ء میں شائع ہوگیا ۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے

خصوصیات اردو زبان و ادب کا یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں کلیات و دواوین کو سامنے رکھ کر ممتاز شعرا کا معتدبہ کلام جمع کر دیا گیا ہے اشعار کا انتخاب نہایت پاکیزہ ہے اور مولف کے ذوق سلیم پر دلالت کرتا ہے ۔ دلی سے لے کر معاصرین تک کا انتخاب انھوں نے بڑی جانفشانی سے کیا ہے ۔ اور اس انتخاب میں تمام اصناف سخن کو ملحوظ رکھا ہے دوسرے تذکرہ نگاروں کی طرح انھوں نے صرف غزل کے اشعار نہیں دئے بلکہ اس صنف کا انتخاب بھی دیا ہے جس میں کوئی شاعر خصوصیت رکھتا ہے ۔ کسی کے کلام کا انتخاب دس بارہ صفحات سے کم میں نہیں ہے ۔ ہر صفحہ میں ۳۰ اشعار ہیں ۔

شعرا کے حالات بھی درج ہیں لیکن بہت مختصر نصف صفحہ سے زائد کسی کے متعلق نہیں لکھا ۔ معاصر شعرا مثلاً غالب، ذوق اور مومن جن سے وہ بخوبی واقف تھے ۔ ان پر بھی صرف چند سطریں لکھی ہیں ۔ اس لئے کہ ان کا اصل مقصد شعرا کا تذکرہ نہیں بلکہ ممتاز شعرا کے کلام کا انتخاب تھا ۔

انتخاب کلام اور حالات زندگی سے قطع نظر اس کتاب کا جو حصہ نہایت بیش قیمت ہے وہ اس کا دیباچہ ہے ۔ یہ دیباچہ اردو میں ہے اور اس میں صہبائی نے شعر کی تعریف، تاریخ، وزن، قافیہ، ردیف، عروض اور اصناف سخن پر اجمالاً لیکن عالمانہ روشنی ڈالی ہے ۔ اصناف سخن پر خصوصاً بحث کی ہے ۔ ہر صنف کے مخصوص و مفید اوزان مشہور شعرا کے کلام کے نمونے درج کئے گئے ہیں ۔ غالباً ان امور پر اردو زبان میں صہبائی سے پہلے کسی اور شخص نے روشنی نہیں ڈالی ۔

بعد کے اکثر تذکرہ نگاروں نے "انتخاب دواوین" سے مدد لی ہے کریم الدین نے "گلدستہ نازنیاں" کے نام سے جو تذکرہ لکھا ہے اس شعرا کے حالات اکثر لفظ بہ لفظ اسی تذکرے سے نقل کئے ہیں لیکن افسوس کہ انھوں نے صہبائی یا ان کے انتخاب کا کہیں ذکر نہیں کیا ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	دلی ۔ شمس ولی اللہ گجراتی	۴	میر تقی میر	۷	شاہ نصیر	۱۰	منشی مول چند
۲	درد خواجہ میر درد	۵	جرات	۸	ممنون	۱۱	ذوق
۳	سودا رفیع الدین	۶	میر حسن	۹	ناسخ	۱۲	مومن

مدائح الشعراء

مصنّف | نواب عنایت حسین خاں ابن علی ابراہیم خلیل مصنف گلزار ابراہیم۔

عہد تصنیف و طباعت | دیباچہ سے پتہ چلتا ہے کہ اس تذکرے کی ترتیب کے وقت لکھنؤ میں نصیر الدین حیدر، انگلستان میں ملکہ وکٹوریہ اور دہلی میں اکبر شاہ ثانی حکمراں تھے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے تحقیق سے بتایا ہے کہ سنہ ۱۲۶۰ھ/۱۸۴۴ء تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں اس لئے یہ تذکرہ اسی سال یا اس سن کے بعد مرتب ہوا ہے[1] اس تذکرے کا ایک قلمی نسخہ کتب خانہ رامپور میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں ۲۷ ریختہ گو شاعروں کا ذکر آیا ہے۔ حالات زندگی بہت مختصر ہیں اور نمونہ کلام کو خود مصنف نے مخمس، مسدس، مربع یا مثلث کرکے پیش کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آصف	نواب آصف الدولہ	۱۰	امداد	امداد علی	۱۹	جمیل	مرزا مغل
۲	امیر	نواب امین الدولہ مرزا [illegible]	۱۱	اخفش	جواد علی	۲۰	حسن	میر غلام حسن
۳	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۲	افسر	نواب کلب علی خاں بہادر خلف نواب سعادت علی خاں	۲۱	خسرو	مرزا کیخسرو جلال احمد خاں بہادر
۴	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۳	انور	نور خاں	۲۲	درد	خواجہ میر
۵	اصغر	سید اصغر علی خاں	۱۴	الہ	محمد حسن خاں	۲۳	ذاکر	مولوی ذاکر علی
۶	اجمل	شاہ محمد اجمل	۱۵	افضل	شاہ غلام اعظم	۲۴	رسم	شیخ امام بخش خاں
۷	اعلیٰ	شاہ اعلیٰ	۱۶	بیباک	حکیم نجف علی خاں	۲۵	راسخ	شیخ امام بخش
۸	-	محمد سمیع	۱۷	بسمل	مرزا عنایت علی	۲۶	سلامت	سلامت علی
۹	اخلاص	گوبند پرشاد	۱۸	بیخود	محمد مہدی	۲۷	سرور	مولوی طفیل احمد

[1] دستور الفصاحت - مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی -

۲۸	شوق	میر رضی الدین	۴۲	علی اصغر	مرزا علی اصغر	۵۶	ماہ	میرن
۲۹	شاعر	میر بہادر حسین	۴۳	غریب		۵۷	....	لالہ محبوب سنگھ
۳۰	شیفتہ	مرزا محمد شیفتہ	۴۴	قمر	قمر الدین علی خاں	۵۸	محمد حسین	سید محمد حسین عرف امیر نواب
۳۱	شورش	مرزا باقر علی شورش	۴۵	قتیل	مرزا احمد حسن	۵۹	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲	شور	(اسمش بدریافت نرسید)	۴۶	گریاں	شیخ تصدق حسین	۶۰	موزوں	
۳۳[1]	.....		۴۷	کلیم	کلیم اللہ	۶۱	مہجور	ناظر احمد خاں
۳۴	شفقت	مرزا احمد علی خاں	۴۸	لطف	لطف علی	۶۲	منشی	
۳۵	شہید	مولوی غلام امام شہید	۴۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۶۳	مومن علی	شیخ مومن علی
۳۶	شوق		۵۰	میر	محمد تقی	۶۴	نصیر	نصیر الدولہ نصیر الدین علی خاں بہادر
۳۷	شور	میر کلو	۵۱	محیط	منشی رام جیس	۶۵	ناصر	نصیر الدولہ سید محمد ناصر خاں
۳۸	ضیا	میر ضیاء الدین	۵۲	مہدی	مہدی علی خاں عرف میر نواب	۶۶	نمود	مرزا اسکندر شکوہ
۳۹	طپش	مرزا جان	۵۳	مہدی	مرزا احمد مہدی خاں شاگرد مصحفی	۶۷	ناسخ	...
۴۰	...	لالہ شیو سنگھ	۵۴	مرزا	مرزا ابو علی خاں	۶۸	وصل	میر احمد علی
۴۱	عالی قدر	مرزا عالی قدر بہادر	۵۵	مشتاق	نواب ناصر الدولہ سید ظفر الدین خاں بہادر	۶۹	یقین	انعام اللہ خاں[2]

[1] اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے اس طرح شعرا کی تعداد ۶۸ رہتی ہے۔

[2] مدائح الشعرا کی تفصیلات کے لئے میں مکرمی اکبر علی خاں صاحب کا شکر گزار ہوں (فرمان)

بہارِ بے خزاں

مصنف | تخلص سحرؔ، نام احمد حسین۔ مصنف نے خود اپنا حال بھی اس تذکرے میں درج کیا ہے اور نمونۂ کلام بھی دیا ہے۔ مثلاً ؎

جلوۂ مہتاب کا عالم نمایاں ہے یہاں   شمع بے فانوس ہے وہ سیم تن عریاں نہیں

اس تذکرہ کے علاوہ سحرؔ نے "طورِ معنی" کے نام سے بھی فارسی شعراء کا ایک تذکرہ لکھا تھا۔ اس تذکرے میں انھوں نے متعدد فارسی تذکروں سے مدد لی تھی اور صرف ایرانی شعراء کا ذکر کیا تھا

عہدِ تصنیف و تالیف | یہ تذکرہ ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء میں لکھا گیا ہے۔ یہ وہ زمانہ ہے جب دہلی میں بہادر شاہ ظفرؔ اور لکھنؤ میں امجد علی شاہ حکمراں تھے۔ تذکرہ اب تک غیر مطبوعہ ہے اور اس کا ایک قلمی نسخہ ندوۃ العلماء لکھنؤ کے کتب خانے میں موجود ہے۔
یہ نسخہ "مولوی عبدالحئ مصنف تذکرہ گل رعنا کی ملکیت تھا جسے اُن کے بیٹے مولانا عبدالعلی ندوی نے عاریۃً کتب خانے کو دیدیا ہے —
فہرست کتب میں اس کا نمبر ۲۲۴ ہے۔ اسکے ساتھ مصنف کا دوسرا تذکرہ "طورِ معنی" بھی مجلد ہے۔

بہارِ بے خزاں کے مخطوطہ میں ½۸" × ½۶" سائز کے تقریباً ۹۴ صفحات ہیں۔ رسم الخط اچھا نہیں ہے پھر بھی پڑھنے میں آجاتا ہے۔ شروع کے ۴، اور آخر کے ۴، صفحے دوسرے کاغذ پر ہیں لیکن پوری کتاب کا خط ایک ہی ہے۔ کاتب کا نام اور سن کتابت البتہ درج نہیں ہے۔

مخطوطہ کے ایک حاشیہ پر کفایت علی۔ کافیؔ کا یہ تاریخی قطعہ درج ہے۔

جب ہوا یہ تذکرہ تالیف نیکِ گلستاں   یادگارِ شاعرانِ کشورِ ہندوستاں
فکرِ کافی سے ہوئی تاریخ اُس کی آشکار   یہ عجب گلزارِ زیبا ہے بہارِ بے خزاں

آخری مصرعے سے اس کا سالِ تصنیف ۱۲۶۱ھ ۱۸۴۵ء نکلتا ہے۔

خصوصیات | برصغیر کے ریختہ گو شعراء کا تذکرہ ہے اور حسبِ دستور زمانہ، فارسی زبان میں لکھا گیا ہے۔ ابتدا میں مختصر سا مقدمہ ہے۔ بعدازاں بلحاظ حروف تہجی سوانح حیات کے ساتھ ہر شاعر کا نمونۂ کلام درج ہے — اس میں خواجہ میر دردؔ سے لیکر ذوقؔ، مومنؔ، ناسخؔ اور غالبؔ کے عہد تک کے صرف ۵۰ شاعروں کا ذکر ہے — اس سے اندازہ ہوتا ہے کہ مصنف نے صرف منتخب یا اپنے پسندیدہ شاعروں کا تذکرہ مرتب کیا ہے۔
تذکرہ نگار چونکہ اُردو کے ممتاز شاعروں کا ہم عصر ہے اور اس کے بیان میں اعتدال و توازن بھی پایا جاتا ہے اس لئے شعراء کے سوانح کے سلسلے میں، یہ تذکرہ بڑا اہم ہو جاتا ہے۔ میرؔ کے سلسلے میں سب سے پہلے یہ انکشاف

"کہ بشہر خویش با پری تمثالے کہ از عزیز انش بود در سر دہ تعشق طبع و میلِ خاطر داشتہ۔ آخر عشق او خامۂ مشک پیدا کردہ . . . ."

اسی تذکرہ نے کیا ہے اور ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی صاحب نے "میر تقی میر حیات اور شاعری" میں بسلسلۂ معاشقہ اسی سے استفادہ کیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی
۲	اسد	مرزا نوشہ اسد اللہ خاں
۳	انشا	انشاء اللہ خاں
۴	آزردہ	مولوی صدر الدین خاں
۵	احسان	حافظ عبدالرحمن خاں
۶	احسن	مرزا احسن علی
۷	امکان	×
۸	امین	امین الدین
۹	بقا	محمد بقاء اللہ
۱۰	انوار	انوار حسین
۱۱	بیدار	میر محمد
۱۲	برق	مرزا محمد رضا
۱۳	تسکین	میر حسن
۱۴	تمنا	×
۱۵	ثابت	مرزا فخر الدین ؟
۱۶	جرأت	×
۱۷	جانی	×
۱۸	جینا	جینا بیگم
۱۹	جوان	×
۲۰	حسن	میر .....
۲۱	خستہ	رسول بخش
۲۲	حسین	×
۲۳	خلیل	شاہجہاں آبادی شاگرد آتش
۲۴	خادم	خادم حسین
۲۵	خالق	عبدالخالق
۲۶	درد	خواجہ میر درد
۲۷	ذوق	محمد ابراہیم
۲۸	ذکی	مہدی علی
۲۹	رغبت	میر . .
۳۰	رقت	مرزا قاسم علی
۳۱	رنگین	سعادت یار خاں ؟
۳۲	روشن	روشن شاہ
۳۳	سرور	اعظم الدولہ
۳۴	سعادت	سعادت علی
۳۵	سعید	سعید الدین خاں
۳۶	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۳۷	سودا	مرزا رفیع
۳۸	سحر	احمد حسین (کاتب الحروف)
۳۹	شہیدی	کرامت علی
۴۰	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں
۴۱	شرر	×
۴۲	صاحب	ام الفاطمہ ؟
۴۳	ظفر	مرزا ابوظفر بادشاہ
۴۴	طو،	×
۴۵	عاشق	آغا حسین علی خاں
۴۶	عشق	حکیم عرب اللہ خاں ؟
۴۷	عشق	شیخ غلام محمد
۴۸	عیشی	طالب علی خاں
۴۹	غریب	×
۵۰	غافل	×
۵۱	فضل	فضل مولانا خاں
۵۲	فصیح	مرزا جعفر علی
۵۳	فغاں	اشرف خاں
۵۴	فرح	فرح علی
۵۵	قائم	قیام الدین
۵۶	قدرت	قدرت اللہ
۵۷	قاسم	قاسم علی خاں
۵۸	کلیم	شیخ کلیم اللہ
۵۹	کرم	شیخ غلام ضامن
۶۰	گویا	فقیر محمد
۶۱		گن بیگم
۶۲	لطف	مرزا علی
۶۳	قمر	نواب امین الدولہ
۶۴	محزوں	میر ناصر خاں
۶۵	محبت	نواب
۶۶	مسرور	×
۶۷	مفتوں	منشی اصغر علی
۶۸	مست	مولوی فضل رسول بدایونی
۶۹	ملتمس	مہدی
۷۰	ممنون	سید . . الدین
۷۱	منتظر	نور الاسلام ؟
۷۲	منت	میر قمر الدین
۷۳	مقصود	نامعلوم
۷۴	مشتاق	عبداللہ خاں
۷۵	مومن	مومن خاں
۷۶	مصحفی	غلام ...... ہمدانی
۷۷	معروف	الٰہی بخش خاں
۷۸	میر	محمد تقی
۷۹	ناسخ	شیخ امام بخش
۸۰	نیاز	مولوی نیاز احمد
۸۱	وحشت	غلام علی خاں
۸۲	وزیر	خواجہ وزیر
۸۳	ہوس	غلام مرتضیٰ
۸۴	یاس	خیرالدین
۸۵	مذاق	×

گلدستۂ نازنیناں

مصنف: منشی کریم الدین ابن سراج الدین پانی پتی، جنھوں نے فیلن صاحب کے ساتھ مل کر ۶۴-۱۸۴۸ء میں گارساں دتاسی کی "تاریخ ادب ہندوستان" جلد اول کا آزاد اردو ترجمہ کیا اور "طبقات شعرائے ہند" نام رکھا

عہد تصنیف و طباعت: کریم الدین نے دیباچہ میں لکھا ہے کہ "ماہ ذی الحجہ ۱۲۶۰ھ مطابق دسمبر ۱۸۴۴ء میں تمام ہوا اور ماہ صفر ۱۲۶۱ھ مطابق ماہ فروری ۱۸۴۵ء میں چھپنا شروع ہوگیا اور نام اس کا گلدستہ نازنیناں رکھا گیا" لیکن کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۱ھ یعنی سال طباعت تک اس میں اضافے ہوتے رہے ہیں۔ کتاب کے آخر میں حکیم مومن خاں مومنؔ اور زین العابدین عارفؔ کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں ان سے بھی اس کے اتمام اور اشاعت دونوں کا سال ۱۲۶۱ھ/۱۸۴۵ء ظاہر ہوتا ہے۔

گلدستہ نازنیناں غالباً پہلی بار ۱۲۶۱ھ میں مطبع رفاہ عام سے شائع ہوا۔ آغاز کتاب سے پہلے شاہ ظفران کے دلیعہد اور رمز کے کلام کا انتخاب ہے جو ۲۰ صفحات پر مشتمل ہے۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات: "گلدستہ نازنیناں" اردو میں ہے۔ مصنف نے دیباچہ میں یہ دعوےٰ کیا ہے کہ انھوں نے اس تذکرے کو عروض و قواعد کے اہم مباحث اور تاریخ شعر و اصناف سخن کا تذکرہ کر کے ہر طرح جامع بنانے کی کوشش کی ہے۔ اس میں شبہ نہیں کہ مصنف نے ایسا ہی کیا ہے۔ ابتدائی چند صفحوں میں انھوں نے تاریخ شعر پر روشنی ڈالی ہے۔ لیکن بہت سرسری۔ دوسرے مسائل یعنی علم بیان و عروض کو انھوں نے کہیں نہیں چھیڑا۔ شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ دواوین کے طویل انتخابات البتہ درج کر دئے ہیں۔

کریم الدین نے اس طرف اشارہ تو نہیں کیا لیکن مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ "گلدستۂ نازنیناں" کو انھوں نے صہبائی کے "انتخاب دواوین" کی مدد سے مرتب کیا ہے۔ صہبائی ہی کی تقلید میں انھوں نے شعرا کے حالات و انتخابات کلام کے ساتھ علم عروض و قواعد سے بحث کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ لیکن وہ اسے نہ کر سکے۔ آغاز شاعری سے متعلق بھی انھوں نے جو کچھ لکھا ہے وہ انتخاب دواوین سے ماخوذ ہے۔ یہی نہیں بعض شعرا کے اکثر حالات حرف بہ حرف صہبائی کے انتخاب سے نقل کئے گئے ہیں۔ فرق یہ ہے کہ صہبائی نے صرف بارہ ممتاز شاعروں کا انتخاب کلام دیا ہے اور کریم الدین نے تقریباً انتیس ۲۹ کا۔

حالات زندگی نہایت مختصر ہیں کلام کے انتخابات البتہ صہبائی کے طرز پر خاصے طویل ہیں۔ اس انتخاب میں صرف غزل کے اشعار نہیں بلکہ قصائد، مثنویات اور رباعیات سبھی شامل ہیں۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	خواجہ میر درد	۱۴	تسکین	۲۷	دولہن بیگم
۲	میر تقی میر	۱۵	شیفتہ	۲۸	جینا بیگم
۳	سودا	۱۶	ممنون نظام الدین	۲۹	جانی
۴	مومن	۱۷	قاسم میر قدرت اللہ	۳۰	زینت
۵	ذوق	۱۸	عشق عزت اللہ	۳۱	صاحب جی
۶	جرات	۱۹	ہدایت ہدایت خاں	۳۲	نزاکت
۷	انشاء	۲۰	نصیر شاہ نصیر	۳۳	دلبر
۸	معروف الٰہی بخش	۲۱	ولی	۳۴	جان
۹	اسد اسد اللہ خاں	۲۲	نظیر اکبر آبادی	۳۵	ماہ
۱۰	عارف نواب زین العابدین	۲۳	احسان حافظ عبدالرحمٰن	۳۶	چرکین
۱۱	آتش	۲۴	حاتم ظہور الدین	۳۷	ظفر
۱۲	ناسخ	۲۵	نکہت نیاز علی بیگ	--	.. ..
۱۳	مصحفی	۲۶	اتیم محمد علی	..	-- ..

گُلستانِ بے خزاں[۱]

مصنّف حکیم میر قطب الدین باطنؔ، مرید مولوی غلام نصیر الدین عرف کالے میاں شاہجہاں آبادی۔ باطن کے والد کا نام حکیم محمد ظاہر تھا اور وہ محلّہ تاج گنج آگرہ میں رہتے تھے[۲]۔ باطن نے عربی فارسی کی تعلیم نظیر اکبر آبادی سے حاصل کی تھی اور شعر و سخن میں بھی انھیں سے مشورہ کرتے تھے۔

باطن نے تذکرے میں اپنے حالات بھی درج کئے ہیں اور ان کے دیکھنے سے پتہ چلتا ہے کہ انھیں اشعار جمع کرنے کا شوق لڑکپن سے تھا۔ چار دواوین، ایک مثنوی اور "اعجاز رقم" (خمسہ بر مثنوی میر حسن) کے علاوہ گلستان بےخزاں ان سے یادگار ہے۔

عہدِ تصنیف و طباعت باطن نے تقریباً ۳۵۔۳۶ سال کی عمر میں یہ تذکرہ بہ زبان اردو لکھا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں قطعات تاریخ تالیف درج ہیں۔ ان سے ۱۱۶۵ھ نکلتے ہیں۔ لیکن باطن نے ایک تاریخ اس طور پر بھی درج کی ہے۔

خامہ نے جب دیا جواب سوال — روبرو دکھ کے گلشن بے خار
منصفانِ زمانہ کہنے لگے — ہے گلستان بےخزاں میں بہار
بلبلِ فکر پھر تو اے باطنؔ — چہچہایا یہ کھول کر منقار
نام تاریخی اس شگوفے کا — "نغمۂ عندلیب" کہہ اے یار

"نغمۂ عندلیب" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۶۱ھ نکلتا ہے۔ غالباً یہ سال آغاز ہے حقیقتہً یہ تذکرہ ۱۲۶۵ھ میں مکمل ہوا[۱] اور ماہ جمادی الاول ۱۲۹۱ھ مطابق جون ۱۸۷۵ء میں پہلی بار مطبع نول کشور سے شائع ہوا ہے۔ شروع میں ۳ صفحہ کا دیباچہ ہے۔ اصل تذکرہ ۲۸۸ صفحوں پر ختم ہو جاتا ہے لیکن آخری چند صفحات میں تقریظ و قطعات تاریخ ہیں اور اس طرح اس کے صفحات ۲۹۲ تک پہنچ جاتے ہیں۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے اور شیفتہ کے گلشن بے خار کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ دیباچہ میں باطنؔ نے لکھا ہے کہ "گلشن بے خار تالیف نواب مصطفٰے خاں متخلص بہ شیفتہ جو اول سے آخر تک دیکھا تو معلوم ہوا کہ حضرت ہیں تو ابی پر زیفتہ۔ سب کو حقارت سے یاد کیا۔ اپنی اوقات کو برباد کیا۔ بجز سات شخصوں کے ہر ایک کی نسبت عبارت ہجو آمیز ہے ...... اور عبارت تذکرہ کی وہ مثل کہ آدھا تیتر آدھا بٹیر، تذکرہ اردو عبارت فارسی یہ ان کی اور ان کے استاد کی عقل کا پھیر ہے .... پس جن صاحبوں کو گمان احقر کی غلطی پر ہو گلشن بے خار کو ملاحظہ فرمائیں راست و دروغ واضح ہو جائے گا۔ ایسی ایسی بے انصافیاں جب نظر آئیں تو عاصی حکیم قطب الدین متخلص بہ باطنؔ نے

---

[۱] اس کا تاریخی نام نغمۂ عندلیب ہے۔ جس سے ۱۲۶۱ھ نکلتے ہیں۔ آخری صفحات میں باطن نے لکھا ہے کہ ۵ سال آغاز اس رقعہ کا یہ ہے گلستان بےخزاں پھر دوسرے مصرع سے بھی ۱۲۶۱ھ بنتے ہیں۔ لیکن تکمیل کی تاریخ دو ربیع الاول ۱۲۶۵ھ ہے جیسا کہ باطن نے دیباچے میں لکھا ہے۔

[۲] داستان تاریخ اردو، حامد حسن قادری۔

ایک تذکرہ بجواب گلشن بے خار بہ عبارت اردو زبان جمع کیا جس کا نام رکھا "گلستانِ بے خزاں"

شیفتہ سے باطن کی مخاصمت کا اصل سبب یہ تھا کہ شیفتہ نے گلشن بے خار میں باطن کے استاد نظیر اکبر آبادی کے متعلق لکھ دیا تھا کہ "اُن کے اشعار بازاری لوگوں کی زبان پر جاری ہیں۔ ان اشعار کی بنا پر نظیر شاعروں میں شمار ہونے کے لائق نہیں۔"

باطن نے اپنے تذکرے میں اس کا انتقام لے لیا اور شیفتہ کے احباب، استاد اور ممدوحین کو جی کھول کر گالیاں دیں، شیفتہ نے مومن اور آزردہ کی بڑی تعریفیں کی تھیں۔ دونوں کے کلام میں باطن نے معائب نکالے اور آزردہ کے اشعار پر اصلاحیں دیں۔ اس انتقامی جذبے کا یہ اثر ہوا کہ "گلستان بے خزاں" کی تحریر میں توازن و اعتدال باقی نہ رہا۔ تذکرہ مخالفین کی ہجو اور موافقین کی مدح کا مجموعہ بن گیا۔ اپنے استاد نظیر اکبر آبادی کی تعریف میں انھوں نے بڑی مبالغہ آمیزی سے کام لیا اور ان کا ذکر بیس صفحات میں کیا۔ لیکن اس سے بڑا فائدہ یہ ہوا ہے کہ "نظیر اکبر آبادی" رفتہ رفتہ منظر عام پر آگئے اور آج ان کا نام میر و غالب کے ساتھ لیا جاتا ہے۔ فکر کی بلندی نہ سہی لیکن سماجی زندگی اور مقامی آب و رنگ کی عکاسی کے لحاظ سے واقعی اردو کا کوئی شاعر ان کی ہمسری کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔ شیفتہ نے نظیر کے ساتھ واقعی زیادتی کی تھی اور یہ شیفتہ ہی کی تنقیدی رائے کا اثر تھا کہ نظیر بہت دنوں تک گم نام رہے۔ باطن نے انھیں اچھالا اور اس طرح کہ عام و خاص دونوں ان کی طرف متوجہ ہوئے اور آج نظیر کو جو قبول عام حاصل ہو رہا ہے وہ تفصیل کا محتاج نہیں رہا ہمارے نزدیک باطن کے تذکرے کا بڑا حاصل یہ ہے کہ اس کی بدولت ایک وقت زدہ شاعر کو ادبی تاریخ میں مناسب جگہ مل گئی۔

یوں باطن کے تذکرے کا انداز صناعانہ ہے انھوں نے عموماً عبارت آرائی اور بے جا تعریف و تنقیص میں زور قلم صرف کیا ہے۔ حالات البتہ قدرے تفصیلی ہیں اور معاصرین کے متعلق بعض اہم معلومات فراہم کرتے ہیں لیکن سب سے طویل ذکر نظیر اکبر آبادی کا ہے ——— انتخاب کلام میں البتہ بڑے اختصار سے کام لیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	احمد	احمد بیگ	۷	آزاد	امیر الدین	۱۳	ایمان	شیر محمد خاں
۲	احمد	غلام احمد	۸	آزاد	فقیر اللہ	۱۴	اوباش	شیخ میرزال
۳	آبرو	نجم الدین	۹	آزاد	فقیر [illegible]	۱۵	[illegible]	مرزا رضا [illegible]
۴	افضل	[illegible] علی خاں	۱۰	آزاد	لالہ رام سنگھ	۱۶	اویسی	محی الدین
۵	اصغر واجد	محمد علی	۱۱	آشوب	امداد علی	۱۷	آشفتہ	میر منور علی
۶	آرام	پریم ناتھ	۱۲	آشفتہ	تنظیم الدین	۱۸	انشا	انشاء اللہ خاں

نمبر	تخلص	نام
۱۹	آصف	آصف الدولہ
۲۰	انجام	امیر خاں
۲۱	آفتاب	شاہ عالم
۲۲	آفرین	قلندر بخش
۲۳	انتظار	
۲۴	انیس	امیر الدولہ
۲۵	آفاق	فریدالدین
۲۶	انور	ولی محمد خاں
۲۷	آگاہ	حسن علی
۲۸	امانت	امانت رائے
۲۹	آگاہ	
۳۰	امی	روشن بیگ
۳۱	اٹل	عبدالجلیل
۳۲	امجد	امجد
۳۳	اثر	علی حسین علی
۳۴	احسان	-
۳۵	امانی	میر امانی
۳۶	احسان	عبدالرحمٰن
۳۷	امین	محمد اسمٰعیل
۳۸	امین	امین الدین
۳۹	احسن	مرزا احسن
۴۰	امین	محمد امین
۴۱	احسن	احسن اللہ خاں
۴۲	امیر	
۴۳	احقر	جواد علی
۴۴	امیر	امیر الدولہ ظفر جنگ بہادر
۴۵	اختر	اکبر علی
۴۶	الفت	منگل سین
۴۷	ارمان	
۴۸	اسم	محمد علی
۴۹	اسعد	اسعد بخت
۵۰	ایہام	شرف الدین
۵۱	اکبر	اکبر خاں
۵۲	اسد	میر امانی
۵۳	اسیر	-
۵۴	اسلام	شیخ الاسلام
۵۵	اشفاق	
۵۶	اشرف	محمد اشرف
۵۷	اطہر	محی الدین
۵۸	اعظم	اعظم خاں
۵۹	افسوس	میر شیر علی
۶۰	اختر	-
۶۱	آزاد	اسداللہ
۶۲	ارشاد	انور علی
۶۳	استاد	محمد بخش
۶۴	اسیر	اعظم علی
۶۵	آرام	مکھن لال
۶۶	آزردہ	صدرالدین
۶۷	احسن	
۶۸	افسر	غلام اشرف
۶۹	الفت	
۷۰	امیر	علی محمد خاں
۷۱	امین	امین الدین
۷۲	امانی	
۷۳	احقر	
۷۴	افسوس	
۷۵	انصاف	عبدالرحمٰن
۷۶	اسیر	گلزار علی
۷۷	آتش	حیدر علی
۷۸	آباد	-
۷۹	اشکی	غلام محی الدین
۸۰	اعظم	میر اعظم علی
۸۱	اثیم	محمد علی
۸۲	احمد	غلام محی الدین
۸۳	ادب	محی الدین
۸۴	بخشی	حسین بخش
۸۵	بیدا	میر محمدی
۸۶	بقا	محمد بقا
۸۷	برکت	برکت اللہ
۸۸	بیان	خواجہ احسن اللہ
۸۹	برشتہ	مشرف
۹۰	برکت	برکت علی
۹۱	بیجواب	
۹۲	بیخود	نرائن داس
۹۳	بیجان	شنبھو ناتھ
۹۴	بیزار	حسین بخش
۹۵	بے باک	نجف علی
۹۶	بسمل	جبار علی
۹۷	بیتاب	عباس علی خاں
۹۸	بشیر	بشارت علی خاں
۹۹	بیتاب	
۱۰۰	بیتاب	سیوک رام
۱۰۱	بیتاب	خداوردی خاں
۱۰۲	بہادر	بینی بہادر
۱۰۳	بیتاب	
۱۰۴	بشیر	محمد علی
۱۰۵	باطن	قطب الدین

نمبر	تخلص	نام
۱۰۶	بہار	
۱۰۷	بہجت	
۱۰۸	پیام	شرف الدین علی خاں
۱۰۹	پروانہ	جسونت رائے
۱۱۰	پروانہ	محمد بیگ
۱۱۱	بسیطہ	آنند سروپ
۱۱۲	بیدل	غلام حسین
۱۱۳	بحر	-
۱۱۴	برق	نجم الدین
۱۱۵	پذیر	نثار علی
۱۱۶	تصویر	
۱۱۷	تراب	تراب علی
۱۱۸	تمکین	نثار علی
۱۱۹	تسلی	ٹیکارام
۱۲۰	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۲۱	تاباں	عبدالحئی
۱۲۲	تمنا	محمد اسحٰق
۱۲۳	ترقی	مرزا تقی خاں
۱۲۴	تاب	مہتاب رائے
۱۲۵	تحیر	غلام مصطفیٰ
۱۲۶	تمکین	صلاح الدین
۱۲۷	تجلی	
۱۲۸	تپش	محمد اسمٰعیل
۱۲۹	تپش	-
۱۳۰	تعشق	-
۱۳۱	تجمل	محمد عظیم
۱۳۲	تجلی	محمد حسین
۱۳۳	تصور	حیدر حسن
۱۳۴	تجلی	شاہ تجلی
۱۳۵	تسکین	میر حسین
۱۳۶	تسکین	سعادت علی
۱۳۷	تجلی	میر غلام علی
۱۳۸	تنہا	کفایت علی
۱۳۹	تپش	مدد علی
۱۴۰	تمکین	محمد یوسف
۱۴۱	ثنا	ثناء اللہ
۱۴۲	ثروت	سید درویش
۱۴۳	ثاقب	معز الدین
۱۴۴	ثنا	شمس الدین
۱۴۵	ثاقب	
۱۴۶	ثابت	اجابت علی
۱۴۷	جرأت	قلندر بخش
۱۴۸	جنون	مرزا نجف علی
۱۴۹	جعفر	باقر علی
۱۵۰	جام	کنور سین
۱۵۱	جانی	بیگم جان
۱۵۲	چمن	چھمن ناتھ
۱۵۳	جان	جان علی
۱۵۴	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۵۵	جہانگیر	مرزا جہانگیر
۱۵۶	جلال	
۱۵۷	جولاں	میر حسن علی خاں
۱۵۸	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ
۱۵۹	جنون	فخر الاسلام
۱۶۰	جوشش	محمد روشن
۱۶۱	جوان	نعیم بیگ
۱۶۲	جوشش	رحیم اللہ
۱۶۳	جذب	میر بھکاری
۱۶۴	جوہر	احمد علی
۱۶۵	جراح	غلام ناصر
۱۶۶	جوشش	محمد عارف
۱۶۷	جینا	جینا بیگم
۱۶۸	جولاں	الف شاہ
۱۶۹	چرکیں	-
۱۷۰	جان	جان صاحب
۱۷۱	جوش	نیاز احمد
۱۷۲	جان	جان صاحبہ
۱۷۳	حقیر	نبی بخش
۱۷۴	حسرت	ذوقی رام
۱۷۵	حسن	میر غلام حسن
۱۷۶	حسرت	-
۱۷۷	حسرت	جعفر علی
۱۷۸	حجام	عنایت اللہ
۱۷۹	حسین	نواب غلام حسین
۱۸۰	حیف	چراغ علی
۱۸۱	حاتم	ظہور الدین
۱۸۲	حشمت	محتشم علی
۱۸۳	حیدر	حیدر علی
۱۸۴	حافظ	محمد اشرف
۱۸۵	حیدر	حسام الدین
۱۸۶	حشمت	میر محمد علی
۱۸۷	حالی	محب علی
۱۸۸	حبیب	
۱۸۹	حضور	بالمکند
۱۹۰	حیراں	حیدر علی
۱۹۱	حیرت	اجودھیا پرشاد
۱۹۲	حزیں	

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۹۳	حفیظ	محمد حفیظ	۲۲۲	خاں	محمدی خاں	۲۵۱	ذکا	لالہ خوب چند
۱۹۴	حکیم	محمد اشرف	۲۲۳	خاکسار	میر محمد یار	۲۵۲	ذوق	ذوقی شاہ
۱۹۵	حقیقت	میر شاہ حسین	۲۲۴	خادم		۲۵۳	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۱۹۶	حیرت	فخر الدین	۲۲۵	خستہ	عبداللہ خاں	۲۵۴	ذوقا	ذوقا
۱۹۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۲۲۶	خلق	جادو نرائن	۲۵۵	ذکاء	ذکاء اللہ خاں
۱۹۸	حیرت	میر مراد علی	۲۲۷	خوشنود		۲۵۶	ذوقی	ذوقی
۱۹۹	حقیر	امام الدین	۲۲۸	درد	خواجہ محمد	۲۵۷	راسخ	ظفر یاب خاں
۲۰۰	حسن	خواجہ حسن	۲۲۹	درویش	میر شاہ علی	۲۵۸	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۲۰۱	حسن	ابوالحسن	۲۳۰	داغ	میر محمدی	۲۵۹	بہادر	
۲۰۲	حسن	مرزا احسن	۲۳۱	دلبر	چھوٹی بیگم	۲۶۰	رقت	
۲۰۳	حسین	غلام حسین	۲۳۲	دانا	میر فضل علی	۲۶۱	رسا	
۲۰۴	حسن	حسن علی خاں	۲۳۳	دریغ	زین العابدین	۲۶۲	رضا	
۲۰۵	حکیم	نہال الدین	۲۳۴	دارا	دارا بخت	۲۶۳	رستم	سید رستم علی خاں
۲۰۶	حیا	رحیم الدین	۲۳۵	داؤد		۲۶۴	رسوا	لالہ آفتاب رائے
۲۰۷	حزیں	بہادر علی	۲۳۶	دلخوش	لالہ بہادر سنگھ	۲۶۵	رسا	علیم اللہ
۲۰۸	حشمت	فخر الدین	۲۳۷	دردمند	کریم الدین خاں	۲۶۶	رسم	غلام محمد
۲۰۹	خالق	عبدالخالق	۲۳۸	دل	آزاد جاں	۲۶۷	رضا	سید محمدی
۲۱۰	خالق	خالق بخش	۲۳۹	دل	شمس الدین	۲۶۸	رضا	میر رضا علی
۲۱۱	خلیل	ابراہیم علی	۲۴۰	دلسوز	خیراتی خاں	۲۶۹	رضا	میر محمد رضا
۲۱۲	خنداں		۲۴۱	دولہن بیگم	بہو بیگم	۲۷۰	رضا	مرزا جیون
۲۱۳	خیال	غلام حسن	۲۴۲	دل	زور آور خاں	۲۷۱	رضی	سید اللہ وردی خاں
۲۱۴	خاکی	حیدر بیگ	۲۴۳	دلی		۲۷۲	راقم	لالہ بندرابن
۲۱۵	خادم		۲۴۴	دلگیر	میر حمایت اللہ	۲۷۳	رضی	مرزا رضی خاں
۲۱۶	خلق	میر احسن	۲۴۵	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۲۷۴	راغب	مرزا سبحان علی بیگ
۲۱۷	خلیق	میر مستحسن	۲۴۶	دوست		۲۷۵	رغبت	
۲۱۸	خادم	خادم علی	۲۴۷	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۲۷۶	رافت	رؤفت
۲۱۹	خاں	اشرف خاں	۲۴۸	داغ	میاں ہدایت علی	۲۷۷	رفیق	امین اللہ
۲۲۰	خستہ	غلام قطب	۲۴۹	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۷۸	راسخ	غلام علی
۲۲۱	خرد	فخر الدین	۲۵۰	ذرہ	لال رام ناتھ	۲۷۹	رفافت	مرزا مکین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۸۰	رغبت	سید عبدالمعانی	۳۰۸	سامی	مرزا محمد بادہ بیگ	۳۳۷	سرعت	
۲۸۱	روشن	روشن شاہ	۳۰۹	سبحان	عبدالسبحان	۳۳۸	سعید	سعید الدین خاں
۲۸۲	رفیع	رفیع الدین	۳۱۰	سبقت	مرزا مغل	۳۳۹	سلطان	سلطان خاں
۲۸۳	رنگین	لالہ پورن لعل	۳۱۱	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۳۴۰	شاد	
۲۸۴	رفعت	مرزا قاسم علی بیگ	۳۱۲	سرسبز	مرزا زین العابدین	۳۴۱	شاداب	خوشوقت رائے
۲۸۵	رونق	میر غلام حیدر خاں	۳۱۳	سجاد	میر سجاد	۳۴۲	شاد	اللہ یار بیگ
۲۸۶	رند	مہربان خاں	۳۱۴	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ	۳۴۳	شاد	
۲۸۷	رضا	حمید الدین	۳۱۵	سراج	سراج الدین علی	۳۴۴	شاد	احمد حسین
۲۸۸	رند	لالہ گنگا پرشاد	۳۱۶	سردر	اعظم الدولہ میر محمد خاں	۳۴۵	شاداں	رجب علی
۲۸۹	رنج	میر محمد منیر	۳۱۷	سراج		۳۴۶	شاکر	شاکر علی
۲۹۰	راز	حیدرآبادی	۳۱۸	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۳۴۷	شاہ	سعد اللہ
۲۹۱	رنگین	سعادت یار خاں	۳۱۹	سلطان	مرزا ایزد بخش	۳۴۸	شاکر	محمد شاکر
۲۹۲	رضا	شیخ محسن رضا	۳۲۰	سعید	سعید الدین خاں	۳۴۹	شائق	محمد ہاشم
۲۹۳	رمز	محمد سلطان	۳۲۱	سکندر	محمد علی	۳۵۰	شائق	میر حاجی
			۳۲۲	سعادت	سعادت علی	۳۵۱	شائق	نذیر الدین
۲۹۴	رفعت	مرزا پیارے صاحب عالم	۳۲۳	سلطان	لطف اللہ خاں	۳۵۲	شرف	شرف الدین
۲۹۵	رسا	مرزا اکرم الدین صاحب عالم	۳۲۴	سلیمان		۳۵۳	شرف	میر مہدی
۲۹۶	رسا	میاں غلام محی الدین حیدرآبادی	۳۲۵	سلام	نجم الدین	۳۵۴	شرف	شمس الدین
۲۹۷	رسا	[illegible]	۳۲۶	سرعت		۳۵۵	شریف	شریف بیگ
۲۹۸	رسا	غلام محمد خاں	۳۲۷	سلیمان	سلیمان شکوہ	۳۵۶	شریر	مرزا صادق
۲۹۹	زکی	شیخ مہدی علی	۳۲۸	سودا	محمد رفیع	۳۵۷	شرافت	شرافت علی
۳۰۰	زار	میر مظہر علی	۳۲۹	سوز	محمد میر	۳۵۸	شرر	جعفر علی
۳۰۱	زینت		۳۳۰	سہراب	سہراب بیگ	۳۵۹	شرر	ابراہیم بیگ
۳۰۲	زار	میر برہان الدین	۳۳۱	سید	غلام رسول	۳۶۰	شعلہ	لالہ امر ناتھ
۳۰۳	زار	میر [illegible] علی	۳۳۲	سوزاں	احمد علی خاں	۳۶۱	شفیع	محمد شفیع
۳۰۴	زماں	سید محمد زماں	۳۳۳	سید	قطب علی	۳۶۲	شفا	حکیم یار علی
۳۰۵	زکی	جعفر علی خاں	۳۳۴	سیادت	مجاہد الدین	۳۶۳	شفیق	مظہر علی
۳۰۶	زخم	بسم اللہ خاں	۳۳۵	سید	غالب علی خاں	۳۶۴	شکوہ	شکوہ علی
۳۰۷	ساماں	میر محمد ناصر	۳۳۶	سحر	محمد یعقوب علی خاں	۳۶۵	شکوہ	محمد رضا

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۶۶	شکر	رادھا کرشن	۳۹۵	شیدا	خواجہ ہیکا	۴۲۴	صفا	منولعل
۳۶۷	شکیبا	غلام حسین	۳۹۶	شیفتہ	عبدالصمد	۴۲۵	صفا	
۳۶۸	شگفتہ	بیدار بخت	۳۹۷	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خاں	۴۲۶	صفت	کریم اللہ خاں
۳۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ	۳۹۸	شیفتہ	احمد خاں	۴۲۷	صافی	بعد حسین
۳۷۰	شگفتہ	مرزا یوسف علی	۳۹۹	شاد	تفضل حسین	۴۲۸	صابر	مرزا صابر
۳۷۱	شوق	الٰہی بخش	۴۰۰	شہرت	مرزا حاجی	۴۲۹	صفا	مرزا ننھے
۳۷۲	شوق	محمد بخش	۴۰۱	شرر	غیاث الدین	۴۳۰	صغیر	جان خاں
۳۷۳	شوق	جوہر بیگ	۴۰۲	شور	جارج ہنس	۴۳۱	صدق	محمد صدیق
۳۷۴	شوق	قدرت اللہ	۴۰۳	شمس	ولی اللہ	۴۴۲	صمد	عبدالصمد
۳۷۵	شوق		۴۰۴	شاد	رام پرشاد	۴۴۳	صبا	وزیر علی
۳۷۶	شوق	حسن خاں	۴۰۵	شکر	محمد مرزا	۴۴۴	ضیا	ضیاء الدین
۳۷۷	شوق	روشن علی	۴۰۶	شاد	دیبی پرشاد	۴۴۵	ضبط	میر حسن شاہ
۳۷۸	شوق	غلام رسول	۴۰۷	شاکر	ظفریاب خاں	۴۴۶	ضیا	میر ضیاء الدین
۳۷۹	شور	محمد بیگ	۴۰۸	صاحب	ظریاب خاں	۴۴۷	ضمیر	شیخ مداری
۳۸۰	شوق	حنیف علی	۴۰۹	صاحب	امت الفاطمہ	۴۴۸	ضیا	مرزا ضیا بخت
۳۸۱	شوق	لالہ بھوکے لال	۴۱۰	صاحب		۴۴۹	ضمیر	لالہ گنگا داس
۳۸۲	شور	غلام احمد	۴۱۱	صاحب	امام علی	۴۵۰	ضعیم	غضنفر علی
۳۸۳	شہرت	امیر بخش	۴۱۲	صادق	صادق علی خاں	۴۵۱	طفل	مرزا مقتدر
۳۸۴	شورش	غلام حسین	۴۱۳	صادق	صادق علی خاں	۴۵۲	طالب	طالب حسین
۳۸۵	شہامت	شہامت علی	۴۱۴	صابر	صابر شاہ	۴۵۳	طرہ	طرہ باز خاں
۳۸۶	شہرت		۴۱۵	صادق	جعفر علی	۴۵۴	طرب	لالہ جھنو لعل
۳۸۷	شہید		۴۱۶	صانع	نظام الدین	۴۵۵	طالب	
۳۸۸	شیدا		۴۱۷	صبا	-	۴۵۶	طالب	حافظ طالب
۳۸۹	شیفتہ		۴۱۸	صبا	کانجی مل	۴۵۷	طالب	طالب علی
۳۹۰	شرر		۴۱۹	صبا	شنکر ناتھ	۴۵۸	طور	
۳۹۱	شفق		۴۲۰	صفدری	میر صادق علی	۴۵۹	طوماس	
۳۹۲	شعوری		۴۲۱	صبر	غلام حسین	۴۶۰	طالب	شیر محمد خاں
۳۹۳	شہیدی	کرامت علی	۴۲۲	صفدر	صفدر علی	۴۶۱	طالع	لالہ بند ولعل
۳۹۴	شیدا	معین الدین	۴۲۳	صدق	-	۴۶۲	ظفر	بہادر شاہ ظفر

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۴۶۳	ظاہر	حکیم میر محمدی	۴۹۲	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں	۵۲۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۴۶۴	ظہور	ظہور اللہ بیگ	۴۹۳	عشقی	۔	۵۲۲	غازی	
۴۶۵	عاجز	لالہ زور آور سنگھ	۴۹۴	عشق	شاہ رکن الدین محمد	۵۲۳	غلامی	شاہ غلام محمد
۴۶۶	عالی	۔	۴۹۵	عشرت	میر غلام علی	۵۲۴	غلام	راجہ گوپال
۴۶۷	عارف	محمد عارف	۴۹۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۵۲۵	غافل	لالہ رائے سنگھ
۴۶۸	عالیجاہ		۴۹۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۵۲۶	غافل	لالہ بخت آور
۴۶۹	[illegible]	میر عارف علی	۴۹۸	عنایت	عنایت علی	۵۲۷	غربت	
۴۷۰	عاصی	امداد حسین	۴۹۹	علی	مرزا علی قلی	۵۲۸	غمگین	میر سید علی
۴۷۱	عاجز	الفت خاں	۵۰۰	عیش	مرزا حسین رضا خاں	۵۲۹	غنی	
۴۷۲	عاصی		۵۰۱	علی	محمد علی خاں	۵۳۰	غریب	شیخ نصیر الدین
۴۷۳	عاقل	عاقل شاہ	۵۰۲	عیاش	لالہ خیالی رام	۵۳۱	غنی	شیخ عبد الغنی
۴۷۴	عاصی		۵۰۳	عیاش	میر یعقوب	۵۳۲	غواص	
۴۷۵	عاشق	مہدی علی خاں	۵۰۴	عیشی	طالب علی	۵۳۳	غریق	۔
۴۷۶	عاشق		۵۰۵	عجز	لالہ سندر لعل	۵۳۴	غمگین	عبد اللہ
۴۷۷	عاشق	لالہ رام سنگھ	۵۰۶	عاجز	میر فیض علی	۵۳۵	غیر	میر حسین تسکین
۴۷۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۵۰۷	عاصی	نواب غلام حسین خاں	۵۳۶	فدا	سید محمد علی
۴۷۹	عاشق	نبی بخش	۵۰۸	عاصی	منشی صدر الدین	۵۳۷	فدا	فدا شاہ
۴۸۰	عاشق	مولوی جلال الدین	۵۰۹	عیار	دلدار علی	۵۳۸	فارغ	میر احمد خاں
۴۸۱	عاشق	مرزا آغا حسین علی خاں	۵۱۰	عظیم		۵۳۹	فائز	
۴۸۲	عبد	عبد الواسع	۵۱۱	عارف	نواب زین العابدین	۵۴۰	فارغ	۔
۴۸۳	عبرت	میر ضیاء الدین	۵۱۲	عزیز	یوسف علی خاں	۵۴۱	فارغ	لالہ بالمکند
۴۸۴	عزلت	سید عبد الولی	۵۱۳	عیش	حکیم آغا جان	۵۴۲	فارغ	فارغ شاہ
۴۸۵	عزیز	عزیز اللہ	۵۱۴	عصر	میاں احمد علی	۵۴۳	فدا	میر عبد الصمد
۴۸۶	عزیز	لالہ سنبھو ناتھ	۵۱۵	عظیم	محمد غوث	۵۴۴	فدا	مرزا عظیم بیگ
۴۸۷	عزیز	لالہ بھکاری لعل	۵۱۶	عنایت	میر قمر الدین حیدرآبادی	۵۴۵	فدا	فدا حسین
۴۸۸	عزیز	لالہ مہاراج سنگھ	۵۱۷	عاجز	لالہ پیارے لعل	۵۴۶	فدا	عاقبت محمود خاں
۴۸۹	عسکری	مرزا عسکری	۵۱۸	غالب	مکرم الدولہ	۵۴۷	فدا	امام الدین
۴۹۰	عشق	شیخ غلام محی الدین	۵۱۹	غالب	غالب علی خاں	۵۴۸	فدوی	لالہ لچھمی رام
۴۹۱	عشاق	۔	۵۲۰	غالب	اسد اللہ خاں	۵۴۹	فدوی	۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۵۵۰	فدوی	مرزا محمد علی	۵۷۹	فیض	حافظ شمس الدین حیدرآبادی	۶۰۸	کریم	کریم اللہ خاں
۵۵۱	فدوی	میر فضل	۵۸۰	قاسم	شیخ محمد قیام الدین -	۶۰۹	گرم	غلام ضامن
۵۵۲	فدوی	محمد محسن	۵۸۱	قاسم	قاسم علی	۶۱۰	گرم	حیدر علی
۵۵۳	فیراسو	فیراسو	۵۸۲	قاسم	میر قدرت اللہ	۶۱۱	گرفتار	مرزا سنگی بیگ
۵۵۴	فراغ	محمد فراغ	۵۸۳	قاسم	میر قاسم علی	۶۱۲	گریاں	میر محمدی
۵۵۵	فرخ	میر فرخ علی	۵۸۴	قاصر	مرزا ببر علی	۶۱۳	گستاخ	مرزا علی
۵۵۶	فرحت	امیر علی	۵۸۵	قبول	مرزا علی	۶۱۴	کلو	میر کلو
۵۵۷	فرخ		۵۸۶	قابل	مرزا علی بخت	۶۱۵	کلیم	کلیم اللہ
۵۵۸	فروغ	میر روشن علی	۵۸۷	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۶۱۶	کلیم	محمد حسین
۵۵۹	فریاد	-	۵۸۸	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۷	کمال	شاہ کمال الدین
۵۶۰	فراق	حکیم ثناء اللہ	۵۸۹	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۶۱۸	گمان	-
۵۶۱	فخر	حکیم سید فرخ الدین	۵۹۰	قربان	میر محمدی	۶۱۹	گنا	گنا بیگم
۵۶۲	فریاد	میر ببر علی	۵۹۱	قربان	میر محمدی	۶۲۰	کوچک	مرزا وجیہہ الدین
۵۶۳	فراقی	لالہ پریم کشور	۵۹۲	قربان	میر قربان علی	۶۲۱	کوثر	مہدی علی خاں
۵۶۴	فصیح	مرزا جعفر علی	۵۹۳	قرار	جان محمد	۶۲۲	گویا	شیخ ہدایت اللہ
۵۶۵	فضل	فضل مولیٰ خاں	۵۹۴	قرار	میر حسین	۶۲۳	گویا	فقیر محمد خاں
۵۶۶	فقیر	میر فقیر اللہ	۵۹۵	قریں	-	۶۲۴	کمتر	کمتر شاہ
۵۶۷	فغاں	اشرف خاں	۵۹۶	قلندر	-	۶۲۵	کافی	کفایت علی
۵۶۸	فگار	میر حسین	۵۹۷	قسمت	شمس الدولہ	۶۲۶	کوکب	مکند رائے
۵۶۹	فقیر	میر شمس الدین	۵۹۸	قمر	قمر الدین	۶۲۷	لطیف	شمس الدین
۵۷۰	فگار	مرزا قطب علی	۵۹۹	قمر	قمر بیگ	۶۲۸	لطیف	لطیف علی
۵۷۱	فیض	مینڈن کرپا کشن	۶۰۰	قیس	احمد علی	۶۲۹	لطف	مرزا علی
۵۷۲	فیض	میر فیض	۶۰۱	قلق	-	۶۳۰	لالہ	لالہ آنندی پرشاد
۵۷۳	فطرت	حکیم الیس	۶۰۲	قوت	-	۶۳۱	لہر	بیدار بخش
۵۷۴	فرسا		۶۰۳	قناعت	مرزا منجھلے	۶۳۲	مائل	میر محمدی
۵۷۵	فدا	پنڈت دیا ندیاں	۶۰۴	قصد	حسن مرزا	۶۳۳	مائل	محمد یار بیگ
۵۷۶	فاضل	شاہ محمد فاضل	۶۰۵	کامل	ٹھاکر داس	۶۳۴	مائل	کاظم علی
۵۷۷	فسوں	مشہور مرزا منجھلے	۶۰۶	کامل	مرزا کامل	۶۳۵	ماہر	فخر الدین
۵۷۸	فاضل	محمد فاضل حیدرآبادی	۶۰۷	کبیر	کبیر علی	۶۳۶	مبتلا	کاظم علی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۶۳۷	مبتلا	-	۶۶۶	مرہون	مرزا علی	۶۹۵	مغل	مغل علی
۶۳۸	مجذوب	غلام حیدر بیگ	۶۶۷	مزمل	مزمل شاہ	۶۹۶	مغموم	مشیت علی
۶۳۹	مجنوں	-	۶۶۸	مسرور	شیخ پیر بخش	۶۹۷	مفتون	کریم بخش
۶۴۰	مجنوں	-	۶۶۹	مسرور	مرزا سنگی	۶۹۸	مفلس	محب علی
۶۴۱	مجرم	فتح علی	۶۷۰	مسرور	شرف الدین	۶۹۹	مقبول	
۶۴۲	مجرم	رحمت اللہ	۶۷۱	مسکین	سید عبدالواحد	۷۰۰	مقتول	ابراہیم بیگ
۶۴۳	مجبور	حق رساں	۶۷۲	مسرت	شیخ وزیر علی	۷۰۱	مقصود	.
۶۴۴	محزوں	میر ناصر خاں	۶۷۳	مستمند	یار علی خاں	۷۰۲	ملال	.
۶۴۵	محزوں	عالم شاہ	۶۷۴	مسیح	میاں براتی	۷۰۳	ملول	شرف الدین
۶۴۶	محو	حسین علی خاں	۶۷۵	مشیر	قطب الدین	۷۰۴	مملو	-
۶۴۷	محو	عظیم اللہ	۶۷۶	مشتاق	عبداللہ خاں	۷۰۵	ممتاز	-
۶۴۸	محب	شیخ ولی اللہ	۶۷۷	مشتاق	تاج الدین	۷۰۶	ممنون	امانت علی
۶۴۹	محبت	بہادر علی	۶۷۸	مشتاق	محمد واصل	۷۰۷	ممنون	نظام الدین
۶۵۰	محبت	نواب محبت خاں	۶۷۹	مشہور		۷۰۸	منیر	وجیہہ الدین
۶۵۱	محنت	مرزا حسین علی	۶۸۰	مصدر	ماشاءاللہ	۷۰۹	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۶۵۲	محشر	اکرام اللہ	۶۸۱	مصحفی	غلام ہمدانی	۷۱۰	منشی	میر محمد حسین
۶۵۳	محشر	مرزا علی نقی	۶۸۲	مضمون		۷۱۱	منشی	مول چند
۶۵۴	محسن	میر محسن	۶۸۳	مضطر	کنور سین	۷۱۲	منتظر	نور الاسلام
۶۵۵	محترم	محترم علی خاں	۶۸۴	مضطر	مرزا سنگی	۷۱۳	منتظر	شیخ امام الدین
۶۵۶	محمود	محمود خاں	۶۸۵	مضطر	درگا پرشاد	۷۱۴	منعم	نور الحق
۶۵۷	مخلص	میر باقر	۶۸۶	مضطر	محمد حاجی	۷۱۵	منصف	منصف علی
۶۵۸	مخلص	مخلص علی خاں	۶۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں	۷۱۶	منت	قمر الدین
۶۵۹	مدحت	-	۶۸۸	مظفر	مظفر علی	۷۱۷	موزوں	میر فرزند علی
۶۶۰	مدہوش	-	۶۸۹	معقول		۷۱۸	موزوں	چھتر سنگھ
۶۶۱	مرزا	آغا مرزا	۶۹۰	مغنی	محمد امین	۷۱۹	موج	خدا بخش
۶۶۲	مرزا	مرزا نتھا	۶۹۱	معین	معین الدین	۷۲۰	مونس	سعادت علی
۶۶۳	مرزا	ہدایت اللہ	۶۹۲	معروف	الٰہی بخش	۷۲۱	مہر	مرزا رجب بیگ
۶۶۴	مرزا	-	۶۹۳	مومن	مومن خاں	۷۲۲	مہر	مہر چند
۶۶۵	مروت	صفیر علی	۶۹۴	میر	محمد تقی	۷۲۳	مہلت	مرزا علی

نمبر	تخلص	نام
۷۲۴	مہر	مرزا حاتم علی
۷۲۵	مسیح	مسیح اللہ
۷۲۶	مہر	نواب منصور خاں
۷۲۷	مفتوں	-
۷۲۸	ماہ	عنایت علی
۷۲۹	منیر	منیر الدین
۷۳۰	منیر	اسمٰعیل حسین
۷۳۱	مشفق	مرزا احمد بیگ
۷۳۲	مشکل	امین الدین
۷۳۳	مدح	-
۷۳۴	معزز	-
۷۳۵	مسیح	محمد مسیح خاں
۷۳۶	منتظر	اسد اللہ
۷۳۷	منیر	-
۷۳۸	موزوں	قادر بخش
۷۳۹	مسرور	غلام حسین
۷۴۰	مشیر	عنایت حسین خاں
۷۴۱	مشتاق	غلام علی
۷۴۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۷۴۳	محسن	-
۷۴۴	مست	رتن لعل
۷۴۵	مسرور	گردھاری لعل
۷۴۶	محسن	محمد محسن
۷۴۷	ناجی	محمد شاکر
۷۴۸	نالاں	محمد عسکری
۷۴۹	نالاں	-
۷۵۰	نادم	-
۷۵۱	ناصر	نواب ناصر جنگ
۷۵۲	نادر	گنگا پرشاد
۷۵۳	نادر	محمد عارف
۷۵۴	نازک	زینت بیگم
۷۵۵	ناظم	-
۷۵۶	نامی	رجب بیگ
۷۵۷	نامی	حسام الدین حیدر خاں
۷۵۸	نامی	
۷۵۹	ناسخ	امام بخش
۷۶۰	نثار	عبد الرسول
۷۶۱	نثار	نثار علی
۷۶۲	نثار	محمد اماں
۷۶۳	نجف	میر نجف علی
۷۶۴	نجات	-
۷۶۵	ندرت	مغل بیگ
۷۶۶	ندیم	مرزا علی
۷۶۷	نزہت	مرزا ارجمند
۷۶۸	نزاکت	رحجو
۷۶۹	نسیم	گلزار علی
۷۷۰	نسیم	کدار ناتھ
۷۷۱	نشاط	الٰہی بخش
۷۷۲	نشاط	ایشری سنگھ
۷۷۳	نصیر	شاہ نصیر الدین
۷۷۴	نظیر	لالہ گنپت رائے
۷۷۵	نظیر	-
۷۷۶	نظام	غازی الدین خاں
۷۷۷	نغمی	نعمت اللہ
۷۷۸	نکہت	نذر علی بیگ
۷۷۹	نوا	ظہور اللہ خاں
۷۸۰	نوازش	نوازش حسین
۷۸۱	نیاز	محمد میر
۷۸۲	نیاز	نیاز احمد
۷۸۳	ناصر	-
۷۸۴	نسیم	-
۷۸۵	نحیف	سید برکت علی
۷۸۶	نسیم	-
۷۸۷	نظیر	سید ولی محمد
۷۸۸	ندا	
۷۸۹	نکہت	نیاز علی
۷۹۰	نادر	کلب حسین خاں
۷۹۱	نشاط	تلجا پرشاد
۷۹۲	نیک	میر جعفر علی
۷۹۳	واقف	-
۷۹۴	والہ	-
۷۹۵	والہ	مرحمت علی خاں
۷۹۶	واصف	حسن بخش خاں
۷۹۷	واصل	محمد واصل
۷۹۸	وجیہ	وجیہ الدین خاں
۷۹۹	وحشت	-
۸۰۰	وحشت	میر ابوالحسن
۸۰۱	وحشت	غلام علی خاں
۸۰۲	وحدت	لالہ جمعیت رائے
۸۰۳	وزیر	خواجہ وزیر
۸۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۸۰۵	وسعت	مستقیم خاں
۸۰۶	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۸۰۷	والہ	مظہر علی خاں
۸۰۸	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۸۰۹	ولی	حاجی ولی
۸۱۰	وحید	وحید الدین

نمبر	تخلص	نام
۸۱۱	وفا	حیدرعلی
۸۱۲	وحید	عبدالرؤف
۸۱۳	ہادی	جوادعلی
۸۱۴	ہاشمی	محمد ہاشم
۸۱۵	ہاشمی	
۸۱۶	ہدایت	ہدایت خاں
۸۱۷	ہرچند	لالہ ہرچند کشور
۸۱۸	ہمدم	عبداللہ خاں
۸۱۹	ہمزہ	-
۸۲۰	ہمت	-
۸۲۱	ہوش	غلام مرتضیٰ
۸۲۲	ہوش	شمس الدین
۸۲۳	ہوس	مرزا محمد تقی
۸۲۴	ہدایت	ہدایت علی
۸۲۵	ہادی	میر ہادی
۸۲۶	ہوشیار	کرامت علی
۸۲۷	ہجر	امام خاں
۸۲۸	یاد	غلام حسین
۸۲۹	یاس	خیرالدین
۸۳۰	یقین	انعام اللہ خاں
۸۳۱	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۸۳۲	یاس	اکرام اللہ
۸۳۳	یوسف	یوسف علی
۸۳۴	یاس	میاں بنّو
۸۳۵	یوسف	امجد علی خاں

خوش معرکۂ زیبا

مصنف | سعادت خاں ناصر

عہد تصنیف و طباعت | سعادت خاں ناصر نے دیباچہ میں بیان کیا ہے کہ دو سال کی مدت میں انھوں نے یہ تذکرہ مکمل کیا ۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ انھوں نے اسے ۱۲۶۰ھ میں شروع کر دیا تھا اس لئے کہ خاتمہ میں دئے ہوئے قطعات تاریخ سے اسکے تکملہ کا سال ۱۲۶۲ھ نکلتا ہے ۔

خاتمہ پر جن حضرات کے قطعات تاریخی شامل ہیں ان میں میر شائق ۔ میر علی اوسط رشک ۔ میر مظفر علی اسیر اصغر علی نسیم اور کرامت علی اظہر وغیرہ کے نام شامل ہیں ۔ شائق نے ۔

ع تالیف کلام شعرائے ہند

سے رشک نے ۔

ع چیدہ ، و کلام شاعران ہند است

سے اور خود مصنف نے ۔

ع یادگارِ سخنوراں جہاں

سے اس کی تاریخ تصنیف ۱۲۶۲ھ نکالی ہے ۔ رشک کے دوسرے قطعہ کا ایک شعر یہ ہے

اے رشک پسند آئی اس نسخے کی زیبائی
تاریخ یہی پائی ۔ "خوش معرکۂ زیبا"

اس سے پتہ چلتا ہے تذکرہ کا نام تاریخی ہے اور رشک کے مصرع سے اخذ کیا گیا ہے ۔

اسیر ۔ اظہر اور نسیم کے قطعات فارسی میں ہیں اور ان سے بھی ۱۲۶۲ھ ہی نکلتا ہے ۔

بانکی پور پٹنہ میں اس کا ایک قلمی نسخہ محفوظ ہے جو دوم جمادی الثانی ۱۲۶۲ھ مطابق ۱۸۴۲ء کا لکھا ہوا ہے ۔ اسکی ایک نقل انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں بھی محفوظ ہے ۔ یہ تذکرہ ہنوز غیر مطبوعہ ہے ۔

خصوصیات | "خوش معرکۂ زیبا" سے پہلے اردو زبان میں ریختہ گو شعرا کا اتنا ضخیم تذکرہ نظر نہیں آتا ۔ اس سے قبل اردو میں صرف تین تذکرے ملتے ہیں ۔

۱ ۔ "گلشن ہند" مرقومہ ۱۲۱۵ھ ۔ از علی لطف
۲ ۔ "انتخاب دواوین" مرقومہ ۱۲۶۰ھ ۔ از صہبائی
۳ ۔ "گلدستہ نازنیناں" مرقومہ ۱۲۶۱ھ ۔ از کریم الدین

"گلشن ہند" میں اگرچہ علی لطف نے اضافہ بھی کیا ہے۔ لیکن اصلاً وہ فارسی گلزار ابراہیم کا اُردو ترجمہ ہے۔ "انتخاب دواوین" جیسا کہ نام سے ظاہر ہے تذکرہ نہیں بلکہ چند مشہور شعرا کے کلام کا انتخاب ہے، مختصر سوانح کی شمولیت سے اس کا شمار تذکرے میں ہوتا ہے۔ گلدستہ نازنیناں کا زیادہ حصہ چونکہ لفظاً و معناً "انتخاب دواوین" کی نقل ہے۔ اس لئے اسے "انتخاب" سے الگ چیز خیال کرنا مناسب نہیں۔ ایسی صورت میں صرف "خوش معرکہ زیبا" رہ جاتا ہے جو اصلاً اردو میں قدیم تذکروں کے طرز پر لکھا گیا ہے۔

ایک چیز اور اسے دوسرے تذکروں سے ممتاز کرتی ہے۔ اس میں شعراء کا ذکر بلحاظ حروف تہجی یا بلحاظ ابجد نہیں آیا، بلکہ مصنف نے شاعر کے ساتھ اس کے شاگردوں کا ذکر بھی ضروری خیال کیا ہے اور پورے تذکرے کو اسی انداز پر مرتب کیا ہے۔ جیسا کہ دیباچہ میں خود مصنّف نے بیان کیا ہے۔

"ایک مدت سے یہ خیال تھا کہ تذکرہ شعرائے ہند کا ترتیب دے، مگر بسبب عدم دریافت احوال قدما ارادہ صورت پذیر نہ ہوتا تھا۔ ان روزوں تذکرہ تالیف کیا ہوا میاں مصحفی کا دستیاب ہوا تقاضائے شوق نے ہمت کو کام فرمایا اور برخلاف میاں صاحب کے ان کا تذکرہ عبارت فارسی میں ہے۔ فقیر نے ہندی میں لکھا، دورنگی سے یک رنگی بہتر اور قید حروف تہجی اس لئے نہ رکھی کہ جس اُستاد کا جو شاگرد ہو نام اس کا پائے نام اس کے لکھا جائے کہ عبارت ہندی اور طرز اسامی شعرا ایجاد میرا ہوا۔ اور وہ شاعر جن کی استادی اور شاگردی نامعلوم اور نام و نشان غیر مفہوم ہو، خاتمہ ان پر کیا جائے۔ شروع اس کا مرزا سودا سے کرتا ہوں کہ اول تو وہ بزرگ موجد ریختہ گوئی کا ہے دوسرے سلسلہ اس ہیچمداں کی شاگردی کا اس سے ملتا ہے۔"

تذکرے سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنّف کے سامنے اردو تذکرے کا کوئی نمونہ نہ تھا ہاں فارسی زبان کے چار تذکرے، تذکرۂ ہندی (مصحفی)۔ ریاض الفصحا (مصحفی)۔ عمدہ منتخبہ (سرور) اور گلشن بےخار (شیفتہ) ضرور ان کے سامنے تھے اور اپنے معاصرین سے قبل کے شعرا کے بعض حالات انھیں سے ماخوذ ہیں۔ لیکن ناصر نے سوانح اور انتخاب کلام میں چھان بین سے بھی کام لیا ہے۔ اور کلیتہً ان تذکروں پر بھروسہ نہیں کیا۔ چنانچہ دوسرے تذکروں کی بہ نسبت اس میں سوانح بھی تفصیلی ہیں اور انتخابات کلام بھی طویل ہیں۔ انتخاب کلام میں غزل کے اشعار کے ساتھ مختلف اصناف کے اقتباس بھی جا بجا دئے گئے ہیں۔

اس تذکرے سے اردو شعرا کے متعلق بعض نئی باتیں سامنے آتی ہیں۔ مثلاً میر حسن کے معاشقہ کا سراغ ہمیں اسی سے ملتا ہے۔

ناصر کا بیان ہے:۔

"میر حسن ولد میر غلام حسین ضاحک ہمت اس کی شعر و سخن میں وسیع شاگرد رشید مرزا رفیع سودا دوازدہ سالگی میں شاہجہاں آباد سے لکھنؤ آیا۔ نواب سالار جنگ کے بیٹے سردار جنگ تھے، ان کی سرکار میں نوکر اور معزز و محترم رہا۔ بہ سبب تقاضائے جوانی محل کی ایک عورت سے محبت و موانست ہوئی چونکہ طبیعت موزوں تھی بپاس خاطر معشوقہ، مثنوی بے نظیر تصنیف کی۔ یہ تلازم کہ اسمیں ہے شنیدہ نہیں

دیدہ ہے۔ الحق مثنوی نہیں کارنامہ اور شاعری پر حجت۔ اس قدر زمانے میں اس کی شہرت کہ ہر وضیع و شریف کو اشعار اس کے یادگار۔

نواب قاسم علی خاں بہادر نے جب مثنوی ان سے سنی فرمایا۔ مجھے دو کہ میں تمھاری طرف سے حضور نواب آصف الدولہ بہادر کے لے جاؤں۔ مصنف نے یہ خیال کرکے مبادا اور کسی کے نام سے حضور میں گزرے دینے سے انکار کر دیا۔ بعد چندے میر حسن صاحب مع مثنوی اور کسی تقریب سے حضور میں پہنچے۔ نواب سابق الذکر کا افسانہ رفتہ سے آزردگی رکھتے تھے نواب صاحب سے تعریف میں بول اٹھے۔ یہ جو کہتے ہیں۔ ع

کہ اک دن دو شالے دیئے سات سے

تو حضور نے تو ہزارہا دو شالے آن واحد میں بخش دئے ہیں۔ شاعری میں مبالغہ ہوتا ہے کہ یہاں بیان واقع بھی نہیں، نواب نامدار کا دل اس کے سننے سے اُچاٹ ہوا۔

یہ فقط کم نصیبی میر موصوف کی تھی کہ اس حاتم دوراں کی سخاوت سے ناکام رہے یہ بھی خوب لطیفہ ہے کہ جب مرزا رفیع سودا نے وہ مثنوی سنی نہایت خوش ہوئے اور عین بشاشت میں فرمایا تم نے یہ مثنوی ایسی کہی ہے کہ میر غلام حسین کے بیٹے معلوم نہیں ہوتے، لعنی فخر اُن کے ہو۔ اس مثنوی کے سوا اور بھی مثنوی "رموز العارفین" اور تیسری مثنوی چھڑیوں کے احوال میں ہے۔ (خوش معرکۂ زیبا قلمی ص ۲۲)

فہرست شعراء:-

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	سودا	مرزا محمد رفیع	۱۵	رفعت	مولوی غلام جیلانی	۲۹	نادر	گنگا پرشاد
۲	شوق	مرزا عبداللہ	۱۶	صنعت	شیخ کریم الدین	۳۰	اصغر	مرزا جواد علی
۳	شہید		۱۷	طالب	شبراتی	۳۱	خلق	میر حسین
۴	ہاشمی	میر ہاشم علی	۱۸	غفلت	احمد خاں	۳۲	حجام	عنایت اللہ
۵	شائق	میر محمد	۱۹	کرم	کریم اللہ خاں	۳۳	رضا	محمد رضا
۶	فدا	لچھمی رام	۲۰	ماہر	غلام محمد خاں	۳۴	سایل	مرزا یار بیگ
۷	ممتاز	میر امانت علی	۲۱	حیرت	میر مراد علی	۳۵	اسد	مرزا مانی
۸	معین	محمد معین	۲۲	شہیدی	کرامت علی خاں	۳۶	مجذوب	مرزا غلام حیدر
۹	قائم	شیخ قیام الدین	۲۳	لطف	لطف علی بیگ	۳۷	ماہر	میر فخر الدین
۱۰	کلیم	محمد حسین	۲۴	عشرت	میر غلام علی	۳۸	ذاکر	سید میر جان
۱۱	بے تاب		۲۵	آزاد	امیر الدین	۳۹	احسن	مرزا احسن علی
۱۲	کبیر	حکیم کبیر علی	۲۶	شوکت	حنیف علی	۴۰	مذنب	مرزا محمد حسن
۱۳	پروانہ	پروانہ علی شاہ	۲۷	زکی	مہدی علی	۴۱	ضیا	سید محمد
۱۴	شوق	مولوی قدرت اللہ	۲۸	میر حسن	.....	۴۲	ناصر	سید آقا میر

نمبر	تخلص	نام
۴۳	تائب	میرن
۴۴	جریح	شیخ میر علی
۴۵	کاشف	شیخ کاشف علی
۴۶	طپش	
۴۷	معصوم	کلو خاں
۴۸	فاطر	میر بخش خاں
۴۹	ناصر	سعادت علی خاں
۵۰	شوق	میرزا امیر علی خاں میر
۵۱	حسن	نواب مہدی حسن خاں
۵۲	حاتم	ظہور الدین شاہ
۵۳	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۵۴	اکبر	شیخ بھجو
۵۵	رنگین	سعادت یار خاں
۵۶	خان	
۵۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۵۸	بقا	شیخ بقاء اللہ
۵۹	نوا	ظہور اللہ
۶۰	نثار	شیخ محمد امان
۶۱	مظہر	جان جاناں
۶۲	یقین	انعام اللہ خاں
۶۳	یک رنگ	مصطفےٰ خاں
۶۴	حشمت	محتشم علی خاں
۶۵	تاباں	میر عبدالحیٔ
۶۶	ندیم	مرزا علی نقی
۶۷	فغاں	کوکہ خاں
۶۸	صابر	صابر علی شاہ
۶۹	فدوی لاہوری	
۷۰	سرور	امیر محمد خاں اعظم الدولہ
۷۱	بہار	ٹیک چند
۷۲	آبرو	شاہ مبارک
۷۳	فدوی	میر محمد حسن
۷۴	ثاقب	شیخ شہاب الدین
۷۵	ناجی	محمد شاکر
۷۶	سکندر	محمد علی
۷۷	احسان	حافظ عبدالرحمٰن
۷۸	میر	محمد تقی
۷۹	فیض	میر
۸۰	تجلی	میاں حاجی
۸۱	ضیاء	میر ضیاء الدین
۸۲	مجنوں	
۸۳	مشتاق	عبداللہ خاں
۸۴	وحشت	باقر علی خاں
۸۵	شکیبا	شیخ غلام حسین
۸۶	جان	میر جان علی
۸۷	برشتہ	آغا
۸۸	مرزا	آغا مرزا
۸۹	فقیر	میر شمس الدین
۹۰	موزوں	میر فرزند علی
۹۱	منت	میر قمر الدین
۹۲	ممنوں	میر نظام الدین
۹۳	مرہون	مرزا رضا علی
۹۴	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۹۵	بشر	میر بشارت علی
۹۶	مظفر	مظفر علی خاں
۹۷	آشوب	میر مراد علی
۹۸	جعفری	میر باقر علی
۹۹	تسکین	میر سعادت علی
۱۰۰	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۱۰۱	عسکری	مرزا
۱۰۲	درد	خواجہ میر درد
۱۰۳	اثر	میر محمد
۱۰۴	رنج	میر محمد نظیر
۱۰۵	الم	صاحب میر
۱۰۶	طپش	مرزا جان
۱۰۷	ہدایت	ہدایت خاں
۱۰۸	محشر	مرزا علی نقی
۱۰۹	حضور	لالہ بال مکند
۱۱۰	فراق	ثناء اللہ خاں
۱۱۱	وصال	نصر اللہ
۱۱۲	بیدار	میر محمدی
۱۱۳	شیدا	
۱۱۴	مقبول	مقبول علی خاں
۱۱۵	ناصر	مرزا ببر علی بیگ
۱۱۶	قربان	میر محمدی
۱۱۷	حکیم	محمد پناہ علی خاں
۱۱۸	عشق	میر غرب اللہ خاں
۱۱۹	مسرور	مرزا منگلی بیگ
۱۲۰	مسرت	شیخ وزیر علی
۱۲۱	تحیر	مصطفےٰ خاں
۱۲۲	رفیق	مرزا اسد بیگ
۱۲۳	شہرت	امیر بخش
۱۲۴	قدرت	مولوی قدرت
۱۲۵	مائل	میر محمدی
۱۲۶	آشفتہ	عظیم ال[illegible] عزت[illegible]
۱۲۷	شیفتہ	
۱۲۸	شگفتہ	
۱۲۹	نصیر	میر[illegible]

نمبر	تخلص	نام
۱۳۰	منیر	وجیہہ الدین
۱۳۱	دریغ	رضی علی خاں
۱۳۲	وفا	مرزا عبدالعلی
۱۳۳	منشی	لالہ مول چند
۱۳۴	اظہر	شیخ کرامت علی
۱۳۵	ضمیر	گنگا داس
۱۳۶	ذکا	خوب چند
۱۳۷	اسیر	....
۱۳۸	معرفت	الٰہی بخش
۱۳۹	طوباس	خاں صاحب فرنگی
۱۴۰	اعظم	اعظم خاں
۱۴۱	امیر	امیر الدولہ
۱۴۲	امی	روشن بیگ
۱۴۳	منعم	موہن لال
۱۴۴	مشیر	شیخ قطب الدین
۱۴۵	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۶	نکہت	سید لطف علی
۱۴۷	مشتاق	میاں
۱۴۸	دل سوز	خیراتی خاں
۱۴۹	صاحب	مظفر الدولہ ظفریاب خاں
۱۵۰	شوق	شیخ غلام رسول
۱۵۱	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۱۵۲	ظفر	بہادر شاہ
۱۵۳	قابل	مرزا عالی بخت
۱۵۴	عالی	(شاہزادہ دہلی)
۱۵۵	دارا	مرزا دارا بخت
۱۵۶	طالب	(پنڈت کشمیری)
۱۵۷	مومن	مومن خاں
۱۵۸	وحشت	سید غلام علی خاں
۱۵۹	یاس	خیر الدین
۱۶۰	اکبر	اکبر خاں
۱۶۱	شیفتہ	مصطفےٰ خاں
۱۶۲	فدا	شیخ فدا حسین
۱۶۳	سوزش	شیخ احمد
۱۶۴	بیتاب	عباس علی خاں
۱۶۵	کرم	شیخ غلام ضامن
۱۶۶	مسکین	
۱۶۷	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۱۶۸	تسکین	میر حسین
۱۶۹	نسیم	اصغر علی خاں
۱۷۰	شرف	شرف علی
۱۷۱	شمیم	میر محمد حسین
۱۷۲	غالب	اسد اللہ خاں
۱۷۳	افکار	میر حسین
۱۷۴	نظیر	شیخ ولی محمد
۱۷۵	ضمیر	میاں مداری
۱۷۶	عشق	شاہ رکن الدین عرف شاہ گھسیٹا
۱۷۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا کنجو
۱۷۸	مستمند	یار علی خاں
۱۷۹	محترم	محترم علی خاں
۱۸۰	ملول	عارف اللہ شاہ
۱۸۱	قرار	جان محمد
۱۸۲	لطف	مرزا علی
۱۸۳	آشفتہ	مرزا رضا قلی
۱۸۴	برشتہ	میاں مشرف
۱۸۵	سوز	میر محمد
۱۸۶	رند	مہربان خاں
۱۸۷	آصف	نواب آصف الدولہ
۱۸۸	ترقی	آغا محمد تقی
۱۸۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۹۰	داغ	میر مہدی
۱۹۱	عیش	مرزا حسین رضا
۱۹۲	ہوش	
۱۹۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۹۴	شعلہ	شیخ محمد سلیمان
۱۹۵	راغب	مرزا کریم بیگ
۱۹۶	دلگیر	شبیر میاں
۱۹۷	سرور	رجب علی
۱۹۸	سہا	احمد علی
۱۹۹	اظہر	شیخ اظہر علی
۲۰۰	مخلص	مہدی حسن
۲۰۱	عسکر	مولوی عسکری
۲۰۲	الطاف	کلب حسین خاں
۲۰۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۲۰۴	ذکا	مرزا مخدوم بخش
۲۰۵	دیوانہ	سرپ سنگھ
۲۰۶	حیران	میر حیدر علی
۲۰۷	افسوس	شبیر علی
۲۰۸	حیف	سید چراغ علی
۲۰۹	تاسف	میر حسین علی
۲۱۰	حسرت	مرزا جعفر علی
۲۱۱	ارمان	مرزا باقر علی
۲۱۲	رقت	مرزا قاسم علی
۲۱۳	رسم	مرزا امام بخش
۲۱۴	روح	میر شجاع الدین
۲۱۵	قسمت	قلی خاں
۲۱۶	وحشت	....

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۱۷	جرأت	قلندر بخش	۲۴۶	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۲۷۵	مخلوق	سید احسان علی
۲۱۸	قوت	میاں احمد علی	۲۴۷	انشا	انشاء اللہ خاں	۲۷۶	مونس	میر نواب
۲۱۹	حقیقت	منشی میر حسین شاہ	۲۴۸	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ	۲۷۷	شرف	لالہ میڈو لال
۲۲۰	سبقت	مرزا مغل	۲۴۹	صادق	مرزا صادق علی	۲۷۸	شگفتہ	مرزا سیف علی خ
۲۲۱	شہرت	.....	۲۵۰	طالب	طالب حسین خاں	۲۷۹	عبرت	نواب حسن علی خا
۲۲۲	غضنفر	غضنفر علی خاں	۲۵۱	عیشی	طالب علی خاں	۲۸۰	کامل	شیخ جمال الد
۲۲۳	غیرت		۲۵۲	افصحے	شاگرد عیشی	۲۸۱	فرد	مولوی وحید الدین عرف خ
۲۲۴	قیس	مرزا مدارا بیگ	۲۵۳	قادر	مرزا قادر علی	۲۸۲	ممنون	قاضی محمد علی
۲۲۵	کمال	شیخ کمال الدین	۲۵۴	ہلال	مرزا محمد	۲۸۳	خادم	شیخ خادم علی
۲۲۶	محبت	مرزا حسین علی	۲۵۵	ذکی	نواب بہادر مرزا محمد ذکی	۲۸۴	اندوہ	علی حسین خاں
۲۲۷	مایل	مرزا محمد یار بیگ	۲۵۶	فرد	بہادر مرزا	۲۸۵	الہٰی	الہٰی بخش
۲۲۸	لطیف	مرزا لطف علی	۲۵۷	عاشق	اعلیٰ جاہ چھوٹے صاحب	۲۸۶	امیر	مرزا امیدو
۲۲۹	مروت	میر صغیر علی	۲۵۸	شیدا	والا جاہ منجھلے صاحب	۲۸۷	شکیب	اصغر علی
۲۳۰	رفاقت	مرزا مکین	۲۵۹	مصحفی	شیخ غلام ہمدانی	۲۸۸	ادیب	گور بخش
۲۳۱	اختر	میر اکبر علی	۲۶۰	بیباک	میر نجف علی	۲۸۹	بریاں	مظفر علی خاں
۲۳۲	محبت	نواب محبت خاں	۲۶۱	جوش	شیخ رحیم اللہ	۲۹۰	عیاش	میر محمد یعقوب
۲۳۳	مہر	منصور خاں	۲۶۲	جوان	نعیم بیگ	۲۹۱	فانی	شیخ مغل
۲۳۴	تصور	سید احسان علی	۲۶۳	صبر	مرزا زین العابدین عرف مرزا میدو	۲۹۲	فریاد	مرزا مغل
۲۳۵	تحمل	محمد عظیم	۲۶۴	ضیا	کانجومل	۲۹۳	ظہور	منشی ظہور محمد
۲۳۶	رند	لالہ گنگا پرشاد	۲۶۵	مقبول	مرزا ابراہیم بیگ	۲۹۴	بندہ	میر حیدر علی
۲۳۷	حسن	خواجہ حسن	۲۶۶	مضطر	کور سین	۲۹۵	پیام	شرف الدین علی
۲۳۸	مضطرب	مرزا علی	۲۶۷	مضطرب	درگا پرشاد	۲۹۶	حسام	شیخ ولایت
۲۳۹	بہجت	لکھمن لال کالیستھ	۲۶۸	منتظر	نور الاسلام	۲۹۷	حباب	لطف علی بیگ
۲۴۰	مظہر	مرزا مظہر	۲۶۹	گرم	مرزا حیدر علی	۲۹۸	رعنا	شیخ عبدالرح
۲۴۱	قتیل	محمد حسن	۲۷۰	تنہا	محمد عیسیٰ	۲۹۹	زیبا	میاں عبدالرح
۲۴۲	قمر	قمر الدین احمد خاں عرف مرزا جی	۲۷۱	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ	۳۰۰	زلال	میر دوست ع
۲۴۳	صادق	نور علی بیگ	۲۷۲	تسلی	لالہ ٹیکا رام	۳۰۱	حریف	لالہ چنی لال
۲۴۴	سید	میر محمد علی	۲۷۳	اوباش	شیخ امیر الزماں	۳۰۲	ظریف	لالہ بینی پرشا
۲۴۵	تمکین	راجہ جوالا پرشاد	۲۷۴	خلیق	میر مستحسن	۳۰۳	عشاق	شاہ مظہر حق

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۰۴	عارف	میر عارف علی	۳۳۴	قلزم	شیخ علی بخش	۳۶۳	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۰۵	سپند	مرزا لطف علی بیگ	۳۳۵	ساحل	گوہر علی	۳۶۴	موجی	لالہ موجی رام
۳۰۶	سامان	خواجہ محمد حسین	۳۳۶	شجر	لالہ گردو داس	۳۶۵	ریحاں	لالہ دیا کشن
۳۰۷	نگاہ	شیخ حیدر علی	۳۳۷	رسا	شیخ محمد بخش	۳۶۶	ضمیر	میر مظفر حسین
۳۰۸	نجف	شیخ عبدالکریم	۳۳۸	شور	مرزا آغا علی	۳۶۷	حسن	میر اکبر حسن علی خاں
۳۰۹	یاس	میر الٰہی بخش	۳۳۹	ذوق	شیخ عبداللہ	۳۶۸	منیر	مرزا اکبر علی خاں
۳۱۰	نظر	مرزا علی	۳۴۰	ذاکر	شیخ بشارت اللہ	۳۶۹	دبیر	مرزا
۳۱۱	طپاں	مرزا رمضان بیگ	۳۴۱	مہدی	مہدی علی خاں بہادر	۳۷۰	اسیر	میر مظفر علی
۳۱۲	شفیق	بندے علی	۳۴۲	حاذق	حکیم شاہ عالم خاں	۳۷۱	موزوں	میر نواب
۳۱۴	وحشی	شیخ کرم علی	۳۴۳	واحد	شیخ محمد بخش	۳۷۲	عالی	میر بندہ حسین
۳۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۳۴۴	کیواں	مرزا مغل	۳۷۳	درخشاں	میر علی جان
۳۱۶	اقبال	اقبال الدولہ بہادر	۳۴۵	اظہر	شیخ امین احمد	۳۷۴	ابر	شیخ رضا علی
۳۱۷	ابنیر پرشاد		۳۴۶	مسرور	شیخ پیر بخش	۳۷۵	نازش	میر الٰہی بخش
۳۱۸	غافل	منور خاں	۳۴۷	بہتر	میر اشرف علی	۳۷۶	حنا	عبدالکریم خاں
۳۱۹	شمیم	شیخ محمد صابر	۳۴۸	اظہار	محمد وارث	۳۷۷	عزیز	شیخ تفضل حسین
۳۲۰	مخمور	محمد جعفر	۳۴۹	شاداں	شیخ نبی بخش	۳۷۸	کاظم	کاظم علی خاں
۳۲۱	نزار	خواجہ محمد اکرم	۳۵۰	بارش	شیخ غلام حیدر	۳۷۹	آتش	حیدر علی
۳۲۲	نالاں	مرزا محمد خاں	۳۵۱	شفق	مرزا بندہ علی	۳۸۰	صدر	میر صدرالدین
۳۲۳	ناداں	میر شیر علی	۳۵۲	ثمر	مرزا علی	۳۸۱	فقیر	میر کمال الدین
۳۲۴	شاد	شیخ فضل علی	۳۵۳	ہنر	مرزا مغل	۳۸۲	سالک	میر مصطفٰی بخش
۳۲۵	تمنا	بہیروں داس	۳۵۴	ہلال		۳۸۳	عارف	میر جمال الدین
۳۲۶	خاں	اشرف علی خاں	۳۵۵	جاہ	محمد ابراہیم	۳۸۴	رند	سید محمد خاں
۳۲۷	آشفتہ	محمد ہادی علی خاں	۳۵۶	عدل	شیخ فضل رحمان	۳۸۵	افضل	حسن یار خاں
۳۲۸	مشفق	شیخ محمد خاں	۳۵۷	شعور	شیخ عبدالرؤف	۳۸۶	ناصر	مرزا امیر
۳۲۹	واصف	حیدر حسن	۳۵۸	لئیق	محمد ظہور الدین	۳۸۷	واہب	ہدایت حیدر
۳۳۰	فزا	شیخ محمد بخش	۳۵۹	سائل	مولوی احمد علی	۳۸۸	بسمل	مرزا عنایت
۳۳۱	باغ	امام علی	۳۶۰	وحید	محمد وحید الدین	۳۸۹	رالی	علی رضا خاں
۳۳۲	منصف	شیخ قادر علی	۳۶۱	امیر	محمد رضا	۳۹۰	شناور	صاحب مرزا
۳۳۳	جمیل	امیر علی خاں	۳۶۲	تمنا	شیخ غیاث الدین	۳۹۱	شرر	مرزا آغا حسن

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۹۲	شجر	میر علی حسین	۴۲۱	سرور	ولایت حسین	۴۵۰	ضبط	نوازش علی خاں
۳۹۳	سید	میر عنایت حسین	۴۲۲	سخن	لالہ رام دیال	۴۵۱	اعجاز	نواب اصغر علی خاں
۳۹۴	امیر	امیر مرزا	۴۲۳	نمود	میر مہدی حسن	۴۵۲	سروش	شیخ مراد علی
۳۹۵	رونق	شیخ رونق علی	۴۲۴	اعظم	میر اعظم شاہ	۴۵۳	نصیح	مرزا جعفر علی
۳۹۶	گلشن	راجہ جیالال	۴۲۵	نورالدین	مرزا	۴۵۴	طلال	محمد رمضان خاں
۳۹۷	خلیل	میر ہدایت علی	۴۲۶	ہمایوں بخت	مرزا	۴۵۵	ثاقب	مرزا مہدی
۳۹۸	خلیل	میر دوست علی	۴۲۷	حیدر	مرزا	۴۵۶	آزاد	سید علی حسین
۳۹۹	شمسی	نواب محمد علی خاں عرف ننھے نواب	۴۲۸	ظفر	شیخ ظفر علی	۴۵۷	سحر	سید ناصر
۴۰۰	امیر	لالہ شادی لال	۴۲۹	یوسف	یوسف خاں	۴۵۸	اُنس	مرزا محمد
۴۰۱	ظہور	جگل کشور	۴۳۰	اصغر	علی اصغر خاں	۴۵۹	قدس	مرزا محمد رضا عرف حج
۴۰۲	شائق	لالہ سیوہ رام	۴۳۱	عالی	خواجہ عبداللہ	۴۶۰	آباد	مہدی حسن خاں
۴۰۳	نسیم	دیاشنکر	۴۳۲	صولت	خواجہ محمد	۴۶۱	صحبت	بخشش علی خاں
۴۰۴	عشق	آغا رضا	۴۳۳	عاشور علی خاں	نواب	۴۶۲	ہشیار	میر امجد علی
۴۰۵	اوج	مرزا علی حسین	۴۳۴	اسحاق	مرزا اسحاق	۴۶۳	گویا	فقیر محمد خاں
۴۰۶	نصرت	مرزا محمد جعفر	۴۳۵	جلا	مرزا احمد علی خاں	۴۶۴	فراق	خواجہ بہادر حسین
۴۰۷	منتہی	مرزا ستیا	۴۳۶	طاہر	مرزا بندہ حسن	۴۶۵	صبر	میر اسد
۴۰۸	شرف	سید باقر علی آغا جو	۴۳۷	الم	آغا مہدی	۴۶۶	شایق	لالہ فتح چند
۴۰۹	آزاد	شاہ مرزا	۴۳۸	گل	نواب امیر مرزا خاں	۴۶۷	شایق	میر محمد
۴۱۰	صبا	میر وزیر	۴۳۹	ممتاز	کالکا دین	۴۶۸	حبیب	میر نواب
۴۱۱	کیف	شیخ فضل احمد	۴۴۰	جان	میر یار علی	۴۶۹	سیفی	میر وارث علی
۴۱۲	سیاح	میر محمد رضا	۴۴۱	دانا	روشن لال	۴۷۰	اسد	اسد اللہ خاں
۴۱۳	جزا	میر مہدی حسن	۴۴۲	عبور	منشی رحمت اللہ	۴۷۱	فرخ	کرامت اللہ
۴۱۴	فوق	بندہ حسن	۴۴۳	چرکین	شیخ باقر علی	۴۷۲	جوش	میر وارث علی
۴۱۵	شمیم	مرزا	۴۴۴	صاحبقران	سید امام علی	۴۷۳	نادر	کلب حسین خ
۴۱۶	عدم	واحد علی خاں	۴۴۵	اسرار	مرزا بندے علی عرف مرزا بندو	۴۷۴	مسیحا	محمد علی خاں
۴۱۷	وصف	میر محمود علی	۴۴۶	ناسخ	شیخ امام بخش	۴۷۵	معجز	میر محمد رضا
۴۱۸	قدر	میر نصیر الدین	۴۴۷	اثر	نواب حسین علی خاں	۴۷۶	خضر	مرزا سعید ا
۴۱۹	وحید	سرفراز علی خاں	۴۴۸	تدبیر	مرزا محمد باقر عرف مرزا مغل	۴۷۷	فکر	شیخ ذوالفقا
۴۲۰	ازل	آغا حسن	۴۴۹	ہاتف	مرزا حیدر علی	۴۷۸	شہید	مولوی محمد

نمبر	تخلص	نام
۴۷۹	یوسف	یوسف بیگ
۴۸۰	واحد	پنڈت سنگم لال
۴۸۱	کوثر	مرزا مہدی
۴۸۲	ہادی	خواجہ مصاحب علی
۴۸۳	قبول	مرزا مہدی
۴۸۴	ثبات	مرزا محمد محسن
۴۸۵	ندیم	میر محمد شفیع
۴۸۶	شجر	اجودھیا پرشاد
۴۸۷	حشم	میر امیر علی
۴۸۸	نادر	مرزا عسکری
۴۸۹	حافظ	ر شخص نابینا شاگرد ناسخ
۴۹۰	رشک	میر علی اوسط
۴۹۱	شوق	میر علی ضامن
۴۹۲	مہر	سید آقا علی خاں
۴۹۳	سید	سید علی خاں دلاور جنگ
۴۹۴	آرزو	مرزا علی محمد
۴۹۵	رسا	میر علی احمد
۴۹۶	تنویر	سید کاظم حسین
۴۹۷	منیر	میر اسمٰعیل حسین
۴۹۸	صفیر	مرزا مغل
۴۹۹	فہیم	پنڈت سندر لال
۵۰۰	غنی	غنی محمد
۵۰۱	مجروح	غلام سعید
۵۰۲	فریاد	میر محمد باقر
۵۰۳	اوج	میر محمود خاں
۵۰۴	ساحل	سید اکبر علی
۵۰۵	قابل	سید علی جان
۵۰۶	عروج	منشی احمد حسن
۵۰۷	عاجز	شیخ عبداللہ

نمبر	تخلص	نام
۵۰۸	عشق	علی اشرف خاں
۵۰۹	طوفان	میر نوازش علی
۵۱۰	دریا	رتن ناتھ پنڈت
۵۱۱	عیش	منشی ابو محمد
۵۱۲	شاد	فضل امام خاں
۵۱۳	بہار	مرزا علی
۵۱۴	محرور	شیخ ہادی حسن
۵۱۵	عشقی	شیخ الٰہی بخش
۵۱۶	غافل	لالہ کنھیا لال
۵۱۷	محسن	میر محسن علی
۵۱۸	صادق	صادق حسین خاں
۵۱۹	ہلال	امیر علی خاں
۵۲۰	سجاد	سید سجاد علی
۵۲۱	افضل	شاہ غلام اعظم
۵۲۲	سعادت	سعادت خاں
۵۲۳	جنون	میر مہدی
۵۲۴	شوق	میر رضی
۵۲۵	انور	علی مرزا
۵۲۶	شرف	شیخ شرف الدین
۵۲۷	موج	میر کاظم حسین
۵۲۸	متین	میر بہادر علی
۵۲۹	ذرہ	شنکر لال
۵۳۰	محبت	شیو پرشاد پنڈت
۵۳۱	نمود	مرزا آسمان قدر
۵۳۲	کیوان	مرزا علی حسین
۵۳۳	وزیر	خواجہ
۵۳۴	تعلق	خواجہ اسد
۵۳۵	بےخود	میر ہادی علی
۵۳۶	ایجاد	شیخ بہادر علی

نمبر	تخلص	نام
۵۳۷	سپہر	میر مہدی
۵۳۸	طوبیٰ	میر سیتا
۵۳۹	میر عباس	
۵۴۰	مجرم	قادر علی
۵۴۱	خطا	علی بیگ
۵۴۲	آشنا	سید محمد
۵۴۳	یوسف	(شاگرد آشنا)
۵۴۴	عرش	میر حسن عسکری عرف میر کلو
۵۴۵	ناصر	سید ابو محمد
۵۴۶	انسخ	سید ابو تراب عرف منجھو
۵۴۷	انسب	میر ابو طالب
۵۴۸	قرار	بندہ علی خاں
۵۴۹	برق	مرزا محمد رضا
۵۵۰	حیدر	مرزا احمد رضا خاں بہادر
۵۵۱	فلک	میر بہادر حسین
۵۵۲	علی	مرزا علی رضا
۵۵۳	ساحر	
۵۵۴	طور	مرزا محمد رضا
۵۵۵	طوفان	میر علی حسین
۵۵۶	نور	میر نذیر
۵۵۷	جری	مرزا سرفراز علی
۵۵۸	سحاب	اللہ یار خاں
۵۵۹	نقی	علی نقی خاں عرف پیارے صاحب
۵۶۰	حکیم	میر محمد علی
۵۶۱	شفا	مرزا کریم بیگ
۵۶۲	خورشید	خوش وقت علی خاں
۵۶۳	سحر	شیخ احسان علی
۵۶۴	حسام	محمد تقی خاں بہادر
۵۶۵	ممتاز	ممتاز الدولہ مرزا حسین علی خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۵۶۶	قمر	سید ابوتراب	۵۹۵	جوشش	محمد روشن	۶۲۴	سلطان	خواجہ سلطان جاہ
۵۶۷	بحر	شیخ امداد علی	۵۹۶	جوان	مرزا کاظم علی	۶۲۵	ساقی	مرزا محمد جان
۵۶۸	گرداب	(شاگرد بحر)	۵۹۷	جہاندار	شہزادہ جہاندار شاہ	۶۲۶	ستار	عبدالستار
۵۶۹	شفق	مرزا علی جان	۵۹۸	حسین	سید غلام حسین	۶۲۷	سجاد	
۵۷۰	سالم	میر عسکری	۵۹۹	حشمت	محمد علی	۶۲۸	سیف	مرزا مغل
۵۷۱	تحیر	مرزا محمد بیگ	۶۰۰	حدت	نواب ابراہیم خاں	۶۲۹	شرر	مرزا ابراہیم
۵۷۲	شاد	میر عباس	۶۰۱	حزیں		۶۳۰	شرف	میر مجدی
۵۷۳	آفتاب،	شاہ عالم عالی گوہر	۶۰۲	حیرتی	میر مراد علی	۶۳۱	شرر	خواجہ عاصم خاں
۵۷۴	اختر	واجد علی شاہ	۶۰۳	خاکسار	میر محمد یار	۶۳۲	شایق	رائے امر سنگھ
۵۷۵	امداد	امداد علی خاں	۶۰۴	خستہ	عبداللہ خاں	۶۳۳	شائق	امین الدین
۵۷۶	امید	قزلباش خاں	۶۰۵	خیال	میر غلام حسین	۶۳۴	شایق	نظر الدین
۵۷۷	اثیم	میر محمد علی	۶۰۶	خادم	خادم علی خاں	۶۳۵	شاکر	شاکر علی
۵۷۸	ایمان	شیر محمد خاں	۶۰۷	دوست	شیخ غلام	۶۳۶		محمد شاکر
۵۷۹	اعلیٰ	مولوی اعلا	۶۰۸	دانا	شیخ مفضل علی	۶۳۷	شور	محمود بیگ
۵۸۰	بادشاہ	نصیر الدین حیدر	۶۰۹	دل	محمد عابد	۶۳۸		شمس الدین شمس
۵۸۱	بیدل	مرزا عبدالقادر	۶۱۰	ذرہ		۶۳۹	شاداں	شیخ قطب
۵۸۲	برکت	برکت علی خاں	۶۱۱	ذوقی	شاہ	۶۴۰	شاداں	رائے چندو لال
۵۸۳	بیتاب	شاہ علیم اللہ	۶۱۲	ذوق	منشی آسارام	۶۴۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۵۸۴	بیتاب	سلوک رائے	۶۱۳	رضی	سیف الدولہ رضی خاں بہادر	۶۴۲	صابر	میر حسین
۵۸۵	بسمل		۶۱۴	رسوا	آفتاب رائے	۶۴۳	صدق	
۵۸۶	پاک باز	میر صلاح الدین	۶۱۵	راحم	میر محمد علی	۶۴۴	صفدری	میر عبداللہ
۵۸۷	تراب	تراب شاہ	۶۱۶	روا	مرزا محمد تقی	۶۴۵	صفا	
۵۸۸	تمنا	خواجہ امجد علی	۶۱۷	رند	حمزہ علی	۶۴۶	ضاحک	میر غلام حسین
۵۸۹	تمکین	میر صلاح الدین	۶۱۸	راغب	جعفر خاں	۶۴۷	طبیب	حکیم سید شاد
۵۹۰	تمنا	محمد اسحاق	۶۱۹	راسخ	غلام علی خاں	۶۴۸	طالع	شمس الدین
۵۹۱	ثابت	شجاعت خاں	۶۲۰	زار	میر مظہر علی	۶۴۹	طاہر	محمد خاں
۵۹۲	ثابت	اصالت خاں	۶۲۱	زکی	جعفر علی خاں	۶۵۰	ظہور	حافظ ظہور اللہ
۵۹۳	ثابت	امانت علی	۶۲۲	سراج	سراج الدین	۶۵۱	ظہور	سیوا سنگھ
۵۹۴	جرات	میر شیر علی	۶۲۳	سلطان	میرزا ایزد بخش بہادر	۶۵۲	ظاہر	شیخ ظہورا

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۶۶۳	عاشق	مہدی علی خاں	۶۸۶	قربان	میر محمدی	۷۰۹	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں
۶۶۴	عارف	محمد (رفوگر)	۶۸۷	قدر		۷۱۰		سید ناصر علی خاں بہادر
۶۶۵	عاشق	اعظم خاں	۶۸۸	قلندر		۷۱۱	نالاں	شیخ محمد وارث
۶۶۶	عاشق	سید ہدایت علی	۶۸۹	کامل	مرزا کامل بیگ	۷۱۲	ولی	
۶۶۷	عاشق	سید غیاث الدین	۶۹۰	گوہر	مرزا امداد علی	۷۱۳	ولی	
۶۶۸	عشق	میر زین الدین	۶۹۱	کیفی	میر ہدایت علی	۷۱۴	وجیہہ	نواب وجیہ الدین
۶۶۹	عشقی	(مراد آباری)	۶۹۲	لطف	میر شمس الدین	۷۱۵	وحید	حکیم محمد وحید اللہ خاں
۶۷۰	عشقی	قاسم علی	۶۹۳	مخلص	مرزا ثنا	۷۱۶	والہ	مرحمت خاں
۶۷۱	عازم	(قوم کالستھ)	۶۹۴	مقصود		۷۱۷	ہادی	میر محمد ہادی
۶۷۲	عاقل شاہ		۶۹۵	محب	شیخ ولی اللہ	۷۱۸	یک رو	
۶۷۳	عاصی	خواجہ برہان الدین	۶۹۶	مائل	ہدایت علی	۷۱۹	یار	میر احمد
۶۷۴	غازی الدین حیدر		۶۹۷	مہدی	نواب مہدی علی خاں	۷۲۰	شمع	(شاہ جہاں آباد)
۶۷۵	غالب۔	مکرم الدولہ بہادر بیگ جان طالب جنگ	۶۹۸	مجروح	منشی کھیم چند	۷۲۱	زوجہ میاں منعم	
۶۷۶	غلامی	شاہ غلام	۶۹۹	مرزا	احترام الدولہ نواب	۷۲۲	دلہن بیگم صاحبہ	
۶۷۷	غنی	شیخ محمد	۷۰۰	مستان	مرزا احسن	۷۲۳	جانی	بیگم جان
۶۷۸	عبدالغنی		۷۰۱	مشتاق	مرزا ابراہیم بیگ	۷۲۴	جینا بیگم صاحبہ	
۶۷۹	غریب	شیخ نصیر الدین احمد	۷۰۲	منعم	قاضی نورالحق	۷۲۵	گنا بیگم صاحبہ	
۶۸۰	فراقی	پریم کشور	۷۰۳	شاہ مزمّل		۷۲۶	زینت	مسماۃ نازک
۶۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ	۷۰۴	منتظر	خواجہ بخش	۷۲۷	موتی طوائف	
۶۸۲	فراق	مرزا المتقی علی خاں	۷۰۵	مقبول		۷۲۸	دلبر	پھوٹی بیگم صاحبہ
۶۸۳	فارغ		۷۰۶	مجرم	سبحان علی خاں	۷۲۹	صاحب	فاطمہ بیگم
۶۸۴	فدا	میر امام الدین	۷۰۷	مسیح	حکیم محمد علی	۷۳۰	نزاکت	مجو طوائف
۶۸۵	قربان	میر قربان علی	۷۰۸	نقی	نقی علی خاں	۷۳۱	شیریں	بیگا طوائف

طبقات الشعرائے ہند

مصنف کریم الدین[1] ابن شیخ سراج الدین متوطن پانی پت۔ کریم الدین اپنے حالات میں خود لکھتے ہیں کہ ۔ "۔ نادر شاہ کے وقت میں ہمارا اسباب اور مال لٹ کر برباد ہوگیا تھا۔ اس وقت سے پھر اسلوب گھر کا نہ ہوا۔ دادا صاحب نے شوق زہد و تقوی کا کر کے مسجد نشینی اختیار کی .... قبلہ گاہ صاحب (والد صاحب) کو بھی کتب صوفیہ پڑھا کر مسجد نشینی کی تعلیم کی۔ چنانچہ بعد ان کے انتقال کے میرے قبلہ بھی مسجد نشین رہے۔۔ ساکنین پانی پت ان کی خدمت خرچ کے موافق کردیتے تھے وہ مسجد میں نماز پڑھا دیا کرتے تھے یا چند لڑکوں کو تعلیم کرکے اپنا گذارہ آمدنی سے کرتے تھے۔ میں نے جب ہوش سنبھالا اور سن تمیز کو پہنچا، اول میں نے فارسی کی دو چار کتابیں پڑھ کر کتابوں کی پڑھنا شروع کیں۔ علم صرف و نحو پانی پت میں پڑھ کر شاہجہاں آباد میں آیا۔ اس جا ٹھہر کر صرف و نحو معانی اور طب اور فقہ اور اصول اور کچھ حدیث تحصیل ۔ ان ایام میں اپنے ہاتھ سے کتابت کرتا۔ اس کی مزدوری پر گذرا تھا۔ یہاں تک کہ درمیان ۱۸۴۲ء کے جناب مستطاب ٹامسن صاحب لفٹینٹ گورنر بہادر نے بندوبست مدرسہ دہلی کا بخوبی کیا اور سنئے طالبعلم تلاش کرکے اس میں واسطے تحصیل کے رکھے گئے۔ چنانچہ میں بھی اٹھارہ برس کی عمر میں اس میں داخل ہوا اور تنخواہ مری سولہ روپیہ ہوئی۔ اس جا، میں نے علم منطق، اور فلسفہ اور تاریخ اور علم ادب زبان میں اور علم فقہ پڑھا بعد ازاں جب کتب انگریزی کا ترجمہ اردو زبان میں سوسائٹی اردو نے کرا کے مشہور کرنا شروع میں نے بھی ہر ایک کتاب کو جو ترجمہ انگریزی سے اردو میں ہوئی بشوق تمام پڑھا ......

بعد ازاں بوترس صاحب پرنسپل مدرسہ دہلی کے حکم سے قوانین دیوانی اور فوجداری اور اصول قوانین، اور پولیٹکل یعنی سیاست مدنی اور علم انگریزی یہ سب تحصیل کیا۔ بعد فراغت اس تحصیل کے اس شہر میں (دہلی) میں قیام کیا اور اسی جا رہنا اختیار کیا اور ایک چھاپہ خانہ واسطے چھپوانے ترجموں کے بنوایا ....

...... دو چار جاہلوں نے اس مطبع میں میرے شریک ہو کر مجھ سے فریب کرکے وہ مطبع چھین لیا ...... شوق اشعار اور دیکھنے کا مجھ کو مطلق نہیں ہے بلکہ شعر کہنا میں برا جانتا ہوں کیونکہ کہ یہ پیشہ نہیں ہے وہ لوگ جو معیشت سے فارغ البال ہیں اپنے دل بہلانے اور حسرت نکالنے کا انھوں نے اختیار کیا ہے۔" (طبقات الشعرائے ہند ص۴۲)

کریم الدین نے تعلیم و تاریخ ادب کی مندرجہ ذیل کتابیں یادگار چھوڑی ہیں۔

(۱) تعلیم النسا، (۲) گلستان ہند (۳) طبقات الشعرائے ہند (۴) گلدستۂ نازنیناں

---

[1] فیلن صاحب نے بھی اس تذکرہ میں کریم الدین کی مدد کی ہے اور کتاب پر دونوں کا نام درج ہے۔

(۵) رسالۂ عروض (۶) رسالہ فرائض (۷) ردعتہ الاجرام -

عہد تصنیف وطباعت | تذکرے کے آخری صفحہ میں لکھا ہے کہ
"تمام ہوا تذکرہ طبقات الشعرا ئے ہند مولفۂ مولوی کریم الدین ۱۲۶۴ھ ۱۸۴۷ء"
ظاہر ہے کہ "۱۲۶۴ھ ۱۸۴۷ء" میں تذکرہ مکمل ہوا ہے -
یہ تذکرہ مطبع العلوم مدرسہ دہلی سے سید اشرف علی کے زیر اہتمام ۱۲۶۴ھ ۱۸۴۹ء میں بڑی سائز پر شائع ہوا۔ اس کے نسخے اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہیں اور اس کے سرورق پر یہ عبارت درج ہے:-
"تاریخ شعرا کا مسٹر فیلن صاحب بہادر اور مولوی کریم الدین نے گارساں دتاسی کی تاریخ ۱۸۴۸ء عیسوی میں ترجمہ کیا اور نو سو چونسٹھ شاعروں اردو کے اشعار اور حال بھی دواوین مختلفہ میں سے منتخب کر کے اس میں مندرج کیا گیا"
اس ٹکڑے سے یہ اشتباہ ہوتا ہے کہ اس تذکرہ کے تکملہ کا سال ۱۸۴۸ء ہے - لیکن یہ درست نہیں ہے - جیسا کہ افتتاحیہ اور بعض اندرونی اندراجات سے پتہ چلتا ہے کریم الدین نے اسے ۱۸۴۷ء کے آخری ایام میں مکمل کیا اور اگلے سال ۱۸۴۸ء میں یہ چھپنا شروع ہوگیا - اس طرح ۱۸۴۷ء کو سال تصنیف اور ۱۸۴۸ء کو سال طباعت خیال کرنا چاہئے -
انجمن ترقی اردو کراچی اور اردو ترقی بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں مطبوعہ نسخے موجود ہیں اور یہی اسوقت میرے سامنے موجود ہے اس میں ۵۰۴ صفحات ہیں -

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور بعض قدیم تذکروں خصوصاً گارساں دتاسی کی تاریخ ادب ہندوستانی کو سامنے رکھ کر مرتب کیا گیا ہے۔ سرورق کی عبارت سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ یہ گارساں کی تاریخ ادب کا صرف ترجمہ ہے - لیکن ایسا نہیں ہے۔ اشعار کے انتخاب اور اپنے معاصرین کے حالات میں انھوں نے اضافے بھی کئے ہیں -
کریم الدین کا دیباچہ اور مقدمہ جس میں اردو زبان کی پیدائش وقدامت اور رسم الخط کی بحث ہے اور تذکرہ و تاریخ نگاری پر روشنی ڈالی گئی ہے - حقیقتہً گارساں دتاسی کے مقدمہ سے ماخوذ ہے اور اکثر جگہ لفظی ترجمہ ہے -
کریم الدین نے اپنے تذکرے کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے اور ان کی تفصیل اس طور پر دی ہے -
"قسم اوّل - اس میں حال متقدمین کا ہے جو ہندی اکثر مصنف گزرے ہیں"
قسم دوم - اس میں ان شعرا کا ذکر ہے جو بانی اردو کے تھے اور انھوں نے اس زبان اردو کی شیوع میں کوشش بلیغ کی ہے -
قسم دوم کو ذیل کے چار طبقات میں تقسیم کیا گیا ہے -
طبقہ اوّل - اس میں اردو کے متقدمین شاعروں کا ذکر ہے -
طبقہ دوم - میں بقول کریم الدین "ان کا ذکر ہے جو مصلح اردو اور مروج اس زبان کے تھے اور انھوں نے الفاظ کریہہ کا استعمال یک قلم زبان ریختہ سے موقوف کیا"
طبقہ سوم - اس میں وہ شاعر ہیں جو طبقہ دوم کے شاگرد تھے ان کو الفاظ صحیح اور محاورات دلچسپ کے استعمال کرنے کا بہت شوق تھا -
طبقہ چہارم - اس طبقہ میں وہ شاعر ہیں جو ہمعصر اس بندے کے ہیں اور ان سے ملاقات بندہ کی ہے یا اکثر جا یا ان کو

دیکھا ہے یا آنکہ ان کا حال سنا ہے اور ملاقات نہیں ہوئی "

جیساکہ "تاریخ ادب ہندوستانی مؤلفہ گارساں دتاسی" اور "گلدستہ نازنیناں" کریم الدین کے ذکر میں تفصیل دی جا چکی ہے ـــــ "طبقات الشعراء" دراصل تصنیف نہیں بلکہ ترجمہ ہے صرف یہ کہ اس میں انھوں نے کہیں کہیں اضافے کئے ہیں، گارساں چونکہ یورپی مشترق ہے اسلئے اس نے اپنا تذکرہ قدیم فارسی تذکرہ نگاری سے ہٹ کر تاریخ کی روش پر مرتب کیا تھا۔ اس کے مقدمہ دیباچہ میں زبان اور سوسائٹی کا تعلق ادبی رفتار اور اردو کے رسم الخط اور دوسری خصوصیات سے بحث کی گئی ہے۔ بعدازاں پانچ فارسی اور ۳۹ برج بھاشا کے شاعروں کا ذکر ہے۔ اس طرح اردو زبان و ادب کا ایک پس منظر سامنے آجاتا ہے۔ جو اس سے پہلے کسی تذکرے میں نہیں ملتا۔ اس کے بعد اردو شعراء و مصنفین کا تذکرہ ہے اور اس میں شمالی ہند و دکن دونوں علاقوں کے افراد شامل ہیں۔

ہرچند کہ اس تذکرے میں بھی بعض وہی کمزوریاں پائی جاتی ہیں جن کی طرف گارساں اور کریم الدین نے اپنے دیباچوں میں اشارے کئے ہیں۔ پھر بھی اس کا سوانحی اور تنقیدی لب و لہجہ عام تذکروں سے مختلف ہے۔ اس میں سیاسی و معاشرتی ماحول کی تصویریں بھی ہیں اور شعراء و مصنفین کے متعلق بے لاگ سنجیدہ رائیں بھی۔ اس میں مبالغہ و تصنع، پاسداری اور طعن و تعریض کا وہ انداز کہیں نہیں ملتا جو قدیم تذکروں کی خصوصیت ہے۔ کریم الدین کے ترجموں اور اضافوں نے تعلی اور تصنع کا دخل کہیں کہیں ضرور کر دیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبرشمار	تخلص	نام	نمبرشمار	تخلص	نام	نمبرشمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۵	آگاہ	میر حسن علی	۲۹	-	اجودھیا پرشاد کشمیری
۲	آرام	خیر اللہ خاں	۱۶	آگاہ	نور خاں	۳۰	احسان	حافظ عبدالرحمٰن خاں
۳	آرام	رائے پریم ناتھ کھتری	۱۷	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۱	احسان	میر غلام علی
۴	آرام	لکھمن لال	۱۸	ابجدی		۳۲	احسن	احسن اللہ خاں
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں اکبرآبادی	۱۹	ابراہیم	ملا شاہ سلطان بخاری	۳۳	احسن	عبدالرحمان خاں
۶	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۰	ابراہیم	نواب علی ابراہیم خاں	۳۴	احسن	مرزا احسن علی
۷	آزاد	محمد فاضل	۲۱	ابرد	شیخ نجم الدین علی خاں عرف شاہ مبارک	۳۵	احسن	میاں احسن اللہ
۸	آزاد	میر غلام علی خاں بلگرامی	۲۲	نشاطی	ابن نشاطی	۳۶	احقر	مرزا جواد علی قزلباش
۹	آزاد	میر فضیل اللہ	۲۳	ابوالفضل	شیخ ابوالفضل	۳۷	احمد	احمد
۱۰	آزاد	میر مظفر علی	۲۴	اٹل	میر عبدالجلیل	۳۸	احمد	احمد بیگ قزلباش
۱۱	آزادہ	آرام آزادہ	۲۵	اثر	حسین علی خاں	۳۹	احمد	احمد علی
۱۲	آزردہ	رام سنگھ	۲۶	اثر	میاں سید محمد میر	۴۰	احمد	شیخ حافظ غلام احمد
۱۳	آزردہ	مفتی محمد صدر الدین خاں بہادر صدر الصدور دہلی	۲۷	اثیم	محمد علی خاں	۴۱	احمد	غلام احمد برہان پوری
۱۴	آگاہ	محمد صلاح دہلوی شاہجہاں آبادی	۲۸	اجل	شیخ شاہ محمد	۴۲	احمد	مرزا احمد بیگ

نمبر	تخلص	نام
۴۳	احمد	مولوی شیخ حفیظ الدین احمد
۴۴	احمد	صمصام اللہ
۴۵	احمد	میر احمد علی
۴۶	احمد	
۴۷	احمدی	شیخ احمد وارث
۴۸	-	سید احمد خاں
۴۹	-	مولوی احمد علی
۵۰	اختر	میر اکبر علی
۵۱	اختر	-
۵۲	اخگر	شکر چند دیوان مرزا خورم
۵۳	ادھم	عبد العلی
۵۴	ارمان	شاہ علی
۵۵	ارمان	مجاہد جنگ
۵۶	اسد	رائے کیرت سنگھ کھتری
۵۷	اسد	میر امانی دہلوی
۵۸	اسعد	مرزا اسعد بخت
۵۹	اسقان	اسقان
۶۰	اسلام	مسیح الاسلام
۶۱	اسمٰعیل	مولوی محمد اسمٰعیل
۶۲	اسیر	بلتنزاد
۶۳	اشتیاق	مولوی شاہ ولی اللہ
۶۴	اشرف	-
۶۵	اشرف	حافظ اشرف
۶۶	-	اشرف علی منشی
۶۷	اشرف	محمد اشرف
۶۸	آشفتہ	سید منور علی
۶۹	آشفتہ	عظیم الدین خاں عرف مجھو خاں
۷۰	آشفتہ	مرزا رضا علی بیگ
۷۱	اشک	محمد خلیل علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۷۲	اشکی	غلام محی الدین
۷۳	آشنا	حکیم میر علی سہارنپوری
۷۴	آشنا	مرزا جگن
۷۵	آشنا	منا سنگھ کھتری
۷۶	آشنا	میر زین العابدین دہلوی
۷۷	آشوب	میر امداد علی
۷۸	اصغر	سید محمد علی اکبر آبادی
۷۹	اصغر	میر اصغر علی مارہروی
۸۰	آصف	نواب آصف الدولہ
۸۱	اظہر	شیخ کرامت
۸۲	اظہر	غلام محی الدین
۸۳	اظہر	میر غلام علی اظہر دہلوی
۸۴	اعظم	اعظم خاں دہلوی
۸۵	اعظم	محمد اعظم
۸۶	اعلیٰ	میر اعلیٰ
۸۷	آفاق	میر فرید الدین
۸۸	آفتاب،	ابوالمظفر معین الدین شاہ عالم بادشاہ
۸۹	افصح	شاہ فصیح
۹۰	آفرین	شیخ قلندر بخش
۹۱	افسر	غلام اشرف
۹۲	افسردہ	-
۹۳	افسوس	مرزا غفور بیگ
۹۴	افسوس	میر شیر علی
۹۵	افضل	کمال شاہ محمد
۹۶	افغاں	الف خاں
۹۷	افگار	میر جنون
۹۸	اکرام	مولوی اکرام علی
۹۹	اکبر	اکبر خاں
۱۰۰	اکبر	حاجی شاہ اکبر معروف بجو

نمبر	تخلص	نام
۱۰۱	اکبر	مکرم الدولہ سید اکبر علی خاں
۱۰۲	اکرم	خواجہ محمد اکرم دہلوی
۱۰۳	الفت	
۱۰۴	الفت	منگل سین کالیستھ
۱۰۵	الم	میر الم صاحب
۱۰۶	الہام	شیخ شرف الدین معروف بہ شاہ ملول
۱۰۷	الہام	فضائل بیگ
۱۰۸	-	امام الدین سید
۱۰۹	امانی	میر امانی دہلوی
۱۱۰	امجد	مولوی محمد امجد
۱۱۱	امیر	نواب محمد یار خاں
۱۱۲	امن	میر امان دہلوی
۱۱۳	امی	روشن بیگ
۱۱۴	امید	قزلباش خاں
۱۱۵	امید	نام نامعلوم حیدرآبادی
۱۱۶	امین	خواجہ محمد امین الدین خاں
۱۱۷	امین	محمد مرزا اسمٰعیل
۱۱۸	امین	محمد امین دکھنی
۱۱۹	امین	میر علی
۱۲۰	امین	نواب امین الدولہ معین الملک نصر جنگ بہادر عرف مرزا [illegible]
۱۲۱	انتظار	علی نقی خاں
۱۲۲	انجام	عمدۃ الملک نواب امیر خاں
۱۲۳	انسان	امیر اسد اللہ یار خاں
۱۲۴	انشاء	حکیم انشاء اللہ خاں
۱۲۵	انصر	محمد انصر
۱۲۶	انکرا	شری انکرا ابیات
۱۲۷	انور	غلام انور علی
۱۲۸	انور	علی محمد خاں
۱۲۹	انیس	امیر السعد نوازش خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۳۰	آواری		۱۵۹	بسمل	مرزا کچھو بیگ	۱۸۸	بیجان	عزیز خاں افغانی روہیلہ
۱۳۱	اوباش	شیخ امیرالزماں بجنوری	۱۶۰	بسمل	منالال کایستھ	۱۸۹	بیخود	لالہ نرائن داس
۱۳۲	اولاد	میر اولاد علی	۱۶۱	بسمل	مولوی محمدی ملقب بمیاں جی	۱۹۰	بیدار	شاہ محمدی اکبرآبادی
۱۳۳	اویسی	شاہ محی الدین بریلوی	۱۶۲	بشیر	میر بشارت علی دہلوی	۱۹۱	بیدل	مرزا عبدالقادر
۱۳۴	ایما	میر حسن علی خاں	۱۶۳	بقا	محمد بقاءاللہ	۱۹۲	بیدم	حافظ قلندر بخش پانی پتی
۱۳۵	ایمان	شیر محمد خاں حیدرآبادی	۱۶۴	بگھاری لعل	بگھاری لعل	۱۹۳	بیربھان	بیربھان
۱۳۶	بابا لعل گرد	بابا لعل گرد چھتری	۱۶۵	بلا بہادرا	بلا بہادرا	۱۹۴	بیرنگ	دلاور خاں
۱۳۷	باسط	باسط خاں	۱۶۶	بلاقی	سید بلاقی دکھنی	۱۹۵	بے قید	سید فضل علی خاں
۱۳۸	باقر	میر باقر علی	۱۶۷	بل رام	بل رام	۱۹۶	بیکل	سید عبدالوہاب دولت آبادی
۱۳۹	بایزید	بایزید انصاری	۱۶۸	بہادر	بہادر سنگھ کایستھ	۱۹۷	بینوا	معروف مقبول شاہ
۱۴۰	ببر	-	۱۶۹	بہادر	راجہ بینی بہادر	۱۹۸	بینی نرائن	بینی نرائن
۱۴۱	ببر علی	ببر علی شاہ	۱۷۰	بہادر	راجہ رام پنڈت	۱۹۹	بے ہوش	عبدالرشید
۱۴۲	بحر	-	۱۷۱	بہار	منشی ٹیک چند دہلوی	۲۰۰	پاکباز	میاں صلاح الدین
۱۴۳	بختاور	بختاور	۱۷۲	بہاری	بہاری لال	۲۰۱	پاکباز	میر صلاح الدین معروف بکھن میاں
۱۴۴	بخش	الٰہی بخش	۱۷۳	بہاگوداس	بہاگوداس	۲۰۲	پدما	پدما گوالیاری
۱۴۵	بخشش	بخشش علی فیض آبادی	۱۷۴	بھاوتنداس	بھاوتنداس	۲۰۳	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ عرف کاکا جی
۱۴۶	بخشی	حسین بخش اکبرآبادی	۱۷۵	بھرتری	بھرتری	۲۰۴	پروانہ	علی شاہ مرادآبادی
۱۴۷	بروج	بروج بس داس	۱۷۶	بھوپتی	بھودیو کایستھ	۲۰۵	پروانہ	محمد بیگ خیرآبادی
۱۴۸	برشتہ	شرف الدین	۱۷۷	بہجت	عبدالمجید	۲۰۶	پریم	کسوارا داس
۱۴۹	برق	پروانہ علی شاہ مرادآبادی	۱۷۸	بھید	سید نوازش علی خاں	۲۰۷	پہنچا	-
۱۵۰	برق	قاضی نجم الدین	۱۷۹	بیان	خواجہ احسن الدین خاں	۲۰۸	تاب	مہتاب رائے کشمیری
۱۵۱	برق	لالہ بھگوان دت لکھنوی	۱۸۰	بیباک	میر نجف علی	۲۰۹	تاباں	میر عبدالحیٔ
۱۵۲	برق	میاں شاہ جیو	۱۸۱	بیتاب	..	۲۱۰	تاثیر	میر صادق علی حیدرآبادی
۱۵۳	برکت	برکت اللہ خاں	۱۸۲	بیتاب	خداوردی خاں	۲۱۱	تائب	عبداللہ
۱۵۴	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۱۸۳	بیتاب	سنتوک رائے	۲۱۲	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل معروف مرزا جان
۱۵۵	برہمن	داتا رام	۱۸۴	بیتاب	شاہ محمد عالم الہ آبادی	۲۱۳	تجرد	میر عبداللہ
۱۵۶	بسمل	-	۱۸۵	بیتاب	عباس علی خاں	۲۱۴	تجلی	شاہ تجلی علی سعیدآبادی
۱۵۷	بسمل	سید جابر علی چپارنوی	۱۸۶	بیتاب	محمد اسمٰعیل خاں دہلوی	۲۱۵	تجلی	میر محمد حسن معروف بہ میر تجلی
۱۵۸	بسمل	گدا علی بیگ فیض آبادی	۱۸۷	بیجان	شیو سنگھ دہلوی	۲۱۶	تجمل	محمد عظیم بیگ

نمبر	تخلص	نام
۲۱۷	تجمل	لکھنوی
۲۱۸	تحسین	میر محمد عطا حسین خوش کلام
۲۱۹	تحیر	غلام مصطفیٰ
۲۲۰	ترقی	مرزا محمد تقی فیض آبادی
۲۲۱	تسلی	ٹیکا رام
۲۲۲	تسکین	سعادت علی
۲۲۳	تسکین	گنگا داس پنڈت
۲۲۴	تسکین	میر حسین
۲۲۵	تصور	سید حیدر علی
۲۲۶	تعشق	مولوی میر سید محمد قادری الجیلانی
۲۲۷	تقی	میاں محمد تقی
۲۲۸	تلسی	تلسی داس
۲۲۹	تمکین	بخت مل پنڈت
۲۳۰	تمکین	محمد صلاح الدین
۲۳۱	تمکیں	محمد یوسف
۲۳۲	تمنا	عباس علی خاں فضل
۲۳۳	تمنا	محمد اسحاق خاں کشمیری
۲۳۴	تمنا	میر اسد علی دکنی
۲۳۵	تنہا	سعد اللہ خاں
۲۳۶	تنہا	شیخ عوض علی
۲۳۷	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۳۸	تھانیسری	شاہ امام بخش
۲۳۹	ٹیپو	ٹیپو سلطان عرف ٹیپو صاحب
۲۴۰	ثابت	اصالت خاں
۲۴۱	ثابت	شجاعت اللہ خاں لکھنوی
۲۴۲	ثابت	مرزا اصغر الدین
۲۴۳	ثاقب	سید شمس الدین
۲۴۴	ثاقب	میر شہاب الدین
۲۴۵	ثروت	سید درویش علی
۲۴۶	ثروت	مرزا احمد صادق معروف آقا فرحا
۲۴۷	ثنا	میر شمس الدین کشمیری
۲۴۸	جان	جان عالم
۲۴۹	جان	جان علی شاہ جہاں آبادی
۲۵۰	جان صاحب	یار علی
۲۵۱	جان محمد	شاہ جان محمد
۲۵۲	جام	کور سین بدہولوی
۲۵۳	جانی	بیگم جان شہرہ بہو بیگم
۲۵۴	جانکی چندرا	جیپوری
۲۵۵	جائسی	ملک محمد جائسی داس
۲۵۶	جراح	غلام ناصر کشمیری
۲۵۷	جرات	قلندر بخش
۲۵۸	جرات	مرزا مغل
۲۵۹	جعفر	جعفر علی خاں
۲۶۰	جعفری	—
۲۶۱	جعفری	میر باقر علی
۲۶۲	جعفر	میر جعفر زٹلی
۲۶۳	جعفر شاہ	لالہ میاں قریشی
۲۶۴	جگ جیون	جگ جیون داس چھتری
۲۶۵	جگنو	میاں جگنو
۲۶۶	جلال	—
۲۶۷	جلال	جمال الدین حسین
۲۶۸	جلال	ملا جلال بلخی
۲۶۹	جنون	شاہ غلام میر تقی الہ آبادی
۲۷۰	جنون	میر فخر الاسلام شاہجہاں آبادی
۲۷۱	جنون	مرزا نجف علی خاں نیاز
۲۷۲	جنون	میر فضل علی
۲۷۳	جوان	مرزا کاظم علی دہلوی
۲۷۴	جوان	محب اللہ
۲۷۵	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۷۶	جوان	مرزا نعیم بیگ
۲۷۷	جوش	رحیم اللہ
۲۷۸	جوش	نیاز احمد
۲۷۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی
۲۸۰	جوشش	محمد عابد عظیم آبادی
۲۸۱	جذب	میر عزت اللہ خاں معروف میر ٹھکلا
۲۸۲	جولاں	میر بہادر علی شاہ دہلوی
۲۸۳	جولاں	میر رمضان علی
۲۸۴	جولاں	میر حسن علی خاں
۲۸۵	جوہر	جوہر مند لعل معروف شیورام
۲۸۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۸۷	جوہری	—
۲۸۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۲۸۹	جہانگیر	میر جہانگیر لکھنوی
۲۹۰	جھمن	جھمن لال کائستھ دہلوی
۲۹۱	جینا	جینا بیگم
۲۹۲	چاند	چاند
۲۹۳	چتر بھوج مصر	چتر بھوج مصر
۲۹۴	چینبھا	—
۲۹۵	چینا	چینا بیگم
۲۹۶	چندہ	مہ لقا
۲۹۷	حاتم	شیخ ظہور الدین شاہجہاں آبادی
۲۹۸	حافظ	محمد اشرف
۲۹۹	حالی	میر محب علی
۳۰۰	حامد باری	—
۳۰۱	حب	میر احمد علی فرید آبادی
۳۰۲	حبیب	—
۳۰۳	حجام	عنایت اللہ معروف شاہ جی

۳۰۴	حزیں	باقر میر محمد باقر دہلوی	۳۳۳	حقیر	میر امام الدین عرف میر کلو	۳۶۲	خاکسار	شیخ محمد یار عرف کلو
۳۰۵	حزیں	شیخ محمد علی	۳۳۴	حقیقت	میر شاہ حسین	۳۶۳	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۰۶	حزیں	صاحب عالم مرزا محمد بخت بہادر	۳۳۵	حکیم	محمد پناہ خاں	۳۶۴	خان	اشرف علی خاں دہلوی
۳۰۷	حزیں	میر بہادر علی	۳۳۶	حکیم	مسیح الزماں حکیم محمد اشرف خاں	۳۶۵	خان	محمد خاں افغان
۳۰۸	حزیں	میر محمد باقر	۳۳۷	حمایت	-	۳۶۶	خرد	نواب فخر الدین
۳۰۹	حسب	میر احمد علی فرید آبادی	۳۳۸	حمزہ	حمزہ علی	۳۶۷	خستہ	عبداللہ خاں عرف میاں جیون
۳۱۰	حسیب	-	۳۳۹	حمید	میر حمید لکھنوی	۳۶۸	خستہ	میاں قطب بخش کشمیری
۳۱۱	حسن	-	۳۴۰	حیا	حافظ محمد	۳۶۹	خسرو	خواجہ ابوالحسن دہلوی
۳۱۲	-	مولوی حسن علی خاں	۳۴۱	حیا	مرزا رحیم الدین	۳۷۰	خوشنود	-
۳۱۳	حسن	حسن علی خاں کشمیری	۳۴۲	حیدر	حسام الدین	۳۷۱	خلق	میر احسن خلق فیض آبادی
۳۱۴	حسن	مرزا حسن	۳۴۳	حیدر	غلام حیدر	۳۷۲	خلیق	مرزا ظہور علی
۳۱۵	حسن	مولوی ابوالحسن	۳۴۴	حیدر	مرزا حیدر بیگ الہ آبادی	۳۷۳	خلیق	میر مستحسن
۳۱۶	حسن	میر غلام حسن	۳۴۵	حیدر	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۷۴	خلیل	محمد خلیل خاں فیض آبادی
۳۱۷	حسن علی	مولوی حسن علی خاں	۳۴۶	حیدر	میر حیدر علی خاں لاہوری	۳۷۵	خوش رس	حافظ غلام محمد
۳۱۸	حسن	میر محمد حسن دہلوی	۳۴۷	حیدر یا حیدری	میر حیدر شاہ دکھنی	۳۷۶	-	خواجہ حسن دہلوی
۳۱۹	حسین	سید غلام حسین دہلوی	۳۴۸	حیدری	-	۳۷۷	خود غرض	
۳۲۰	حسین	نواب غلام حسین خاں	۳۴۹	حیدری	منشی میر سید محمد حیدر بخش	۳۷۸	خیال	جے سنگھ رائے کالیستھ
۳۲۱	حسینی	حکیم میر حسین	۳۵۰	حیران	حافظ بقاء اللہ	۳۷۹	خیال	غلام حسن خاں
۳۲۲	حسینی	ماسٹر حسینی	۳۵۱	حیران	میر حیدر علی شاہجہاں آبادی	۳۸۰	خیال	غلام حسین خاں
۳۲۳	حسینی	میر بہادر علی	۳۵۲	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد کشمیری دہلوی	۳۸۱	داغ	میر مہدی
۳۲۴	حسرت	جعفر علی خاں	۳۵۳	حیرت	غلام فخر الدین شاہجہاں آبادی تخلص حیرت	۳۸۲	دانا	میر فضل علی معروف شاہ دانا
۳۲۵	حسرت	ذوقی رام مہاجن	۳۵۴	حیرت	مراد علی مراد آبادی	۳۸۳	داؤد	مرزا داؤد بیگ معروف داؤد
۳۲۶	حسرت	میر محمد حیات دہلوی	۳۵۵	حیف	چراغ علی	۳۸۴	داؤد	-
۳۲۷	حشمت	محمد علی خاں	۳۵۶	حیف	میر چراغ علی لکھنوی	۳۸۵	درد	خواجہ میر درد
۳۲۸	حشمت	مرزا فخر الدین	۳۵۷	خادم	خادم علی خاں فرخ آبادی	۳۸۶	درد	سید کرم اللہ خاں
۳۲۹	حشمت	میر محتشم علی	۳۵۸	خادم	خادم علی خاں یا حسین خاں	۳۸۷	دردمند	میاں محمد فقیہ
۳۳۰	حضور	شیخ غلام بخش عظیم آبادی	۳۵۹	خادم	فضلا پانی پتی	۳۸۸	درویش	شاہ علی
۳۳۱	حضور	لالہ بال مکند	۳۶۰	خادم	میر وزیر علی	۳۸۹	دریغ	سید زین العابدین
۳۳۲	حفیظ	حافظ محمد حفیظ دہلوی	۳۶۱	خامس	-	۳۹۰	دوست	غلام محمد بہاری

۳۹۱	دل	آزاد خاں	۴۲۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۴۴۹	رسوا	آفتاب رائے کالیستھ
۳۹۲	دل	بینی پرشاد کالیستھ بنارسی	۴۲۱	ذوقا	ذوقا شاہ بنارسی	۴۵۰	رسوا	آفتاب رائے
۳۹۳	دل	دیبی پرشاد مرشد آبادی	۴۲۲	ذوقی	ذوقی رام مراد آبادی	۴۵۱	رستمی	کمال خاں (دکنی)
۳۹۴	دل	زورآور خاں	۴۲۳	ذوقی	شاہ ذوقی لکھنوی	۴۵۲	رضا	-
۳۹۵	دل	شاہ فتح محمد	۴۲۴	راحت	-	۴۵۳	رضا	حمیدالدین
۳۹۶	دل	شیخ محمد عابد عظیم آبادی	۴۲۵	راجہ	راجہ بہادر	۴۵۴	رضا	مرزا جیون
۳۹۷	دل	غلام مصطفےٰ خاں	۴۲۶	راج کرشن	مہاراجہ راج کرشن بہادر	۴۵۵	رضا	مرزا علی رضا مانکپوری
۳۹۸	دل	مولوی شمس الدین دہلوی	۴۲۷	راز	مرزا یعقوب علی بیگ	۴۵۶	رضا	مرزا محمد رضا لکھنوی
۳۹۹	دلخوش	بہادر سنگھ کھتری	۴۲۸	راسخ	غلام علی عظیم آبادی	۴۵۷	رضا	مولوی عبدالرضا تھانیسری
۴۰۰	دلسوز	خیراتی خاں	۴۲۹	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۴۵۸	رضا	میر رضا علی لکھنوی
۴۰۱	دلگیر	میر حمایت اللہ خاں	۴۳۰	راغب	محمد جعفر خاں	۴۵۹	رضا	میر محمد علی معروف میر بٹنوی لکھنوی
۴۰۲	دلہن بیگم	نواب بہو بیگم	۴۳۱	رافت	رؤف احمد رامپوری	۴۶۰	رضا	میر محمدی سید لکھنوی
۴۰۳	دلیر	شاہ دلیر عظیم آبادی	۴۳۲	رافت	مرزا نجمی بیگ مرحوم	۴۶۱	رضی	سیف الدولہ سید رضا خاں بہادر
۴۰۴	دوست	-	۴۳۳	راقم	-	۴۶۲	رضی	مرزا رضی خاں منجم لکھنوی
۴۰۵	دوست	غلام محمد بہاری	۴۳۴	راقم	غلام محمد	۴۶۳	رغبت	میر ابوالمعانی
۴۰۶	دولہ رام	دولہ رام	۴۳۵	رام چرن	-	۴۶۴	رفیع	رفیع الدین خاں
۴۰۷	دھرم نرائن	دھرم نرائن	۴۳۶	رام چند	ماسٹر رام چند کالیستھ	۴۶۵	رفعت	مرزا پیارے شاہجہاں آبادی
۴۰۸	دیدار	-	۴۳۷	رام راؤ	گرو رام راؤ	۴۶۶	رفیق	مرزا اسو بیگ
۴۰۹	دیوانہ	سرپ سنگھ	۴۳۸	رام کشن	پنڈت رام کشن کشمیری	۴۶۷	رقت	مرزا قاسم علی مشہدی کشمیری
۴۱۰	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں بنارسی	۴۳۹	رام موہن رائے	راجہ رام موہن رائے	۴۶۸	رمز	مرزا فخرالدین بہادر
۴۱۱	دیوناجہ	-	۴۴۰	رجا	-	۴۶۹	رنج	محمد میر محمد نصیر
۴۱۲	ذاکر	مرزا احمد بیگ شاہجہاں آبادی	۴۴۱	رجب	رجب علی بیگ دہلوی	۴۷۰	رند	شاہ علی
۴۱۳	ذرہ	مرزا راجہ رام ناتھ	۴۴۲	رحمان	-	۴۷۱	رند	گنگا پرشاد لکھنوی
۴۱۴	ذرہ	لالہ چنی داس جہاں آبادی	۴۴۳	رحیم	-	۴۷۲	رند	مہربان خاں
۴۱۵	ذکا	خوب چند کالیستھ دہلوی	۴۴۴	رسا	مرزا بلخی	۴۷۳	رنگین	پورن لعل کالیستھ
۴۱۶	ذکا	ذکاءاللہ خاں لکھنوی	۴۴۵	رسا	مولوی علیم اللہ	۴۷۴	رنگین	سعادت یار خاں
۴۱۷	ذکی	میاں محمد ذکی	۴۴۶	رسا	مرزا کریم الدین	۴۷۵	روشن	روشن شاہ
۴۱۸	ذکی	میر جعفر علی خاں	۴۴۷	رستم	سید رستم علی خاں	۴۷۶	روشن	-
۴۱۹	ذکی	میر مہدی علی مراد آبادی	۴۴۸	رسوا		۴۷۷	رونق	میر غلام حیدر عظیم آبادی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۴۷۸	رونق	معز الدین پانی پتی انصاری	۵۰۷	سرور	مرزا رجب علی بیگ	۵۳۶	سیوا	سیوا دکھنی
۴۷۹	زار	برہان الدین	۵۰۸	سرور	مرزا زبندہ بخت بہادر	۵۳۷	سیوا نارائن۔ سیوا نارائن راجپوت	
۴۸۰	زار	میر مظہر علی	۵۰۹	سرور	میر فیض علی	۵۳۸	شاد	-
۴۸۱	زار	میر جیون کشمیری	۵۱۰	سرور	نواب میر محمد خاں بہادر	۵۳۹	شاد	اللہ یار بیگ
۴۸۲	زکی	میر مہدی علی مراد آبادی	۵۱۱	سعادت	سعادت علی امروہوی	۵۴۰	شاد	-
۴۸۳	زماں	-	۵۱۲	سعدی	سعدی دکھنی	۵۴۱	شاد	محمد میر باز خاں غوری میرٹھی
۴۸۴	زماں	سید محمد زماں امروہوی	۵۱۳	سعید	قاضی سعید الدین خاں کاکوری	۵۴۲	شاد	میر احمد حسین
۴۸۵	زور	داؤد بیگ	۵۱۴	سعید	محمد سعید خاں معروف سعید قریشی	۵۴۳	شاداب	خوش وقت رائے چاند پوری
۴۸۶	زینت	زینت	۵۱۵	سعید	محمد سعید قاضی بدایونی	۵۴۴	شاداں	میر رجب علی
۴۸۷	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۵۱۶	سکندر	خلیفہ محمد علی	۵۴۵	شاکر	-
۴۸۸	سامان	میر محمد ناصر جونپوری	۵۱۷	سلام	نجم الدین علی خاں اکبر آبادی	۵۴۶	شاکر	شاہ شاکر علی دہلی
۴۸۹	سائل	مرزا محمد یار بیگ	۵۱۸	سلطان	خواجہ سلطان خاں عظیم آبادی	۵۴۷	شاکر	محمد شاکر
۴۹۰	سبحان	عبد السبحان	۵۱۹	سلطان	صاحب عالم مرزا ایزد بخش	۵۴۸	شاہ	شاہ سعد اللہ
۴۹۱	سبحان بخش	مولوی سبحان بخش	۵۲۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں	۵۴۹	شایق	پیر محمد
۴۹۲	سبقت	مرزا مغل	۵۲۱	سلیمان	-	۵۵۰	شایق	محمد تدبیر الدین خاں
۴۹۳	سپاہی	-	۵۲۲	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ بہادر جنگ	۵۵۱	شایق	میر حاجی
۴۹۴	سپاہی	امام بخش	۵۲۳	سندر داس	سندر داس	۵۵۲	شایق	محمد ہاشم
۴۹۵	سپاہی	شاہ قلی خاں	۵۲۴	سندر داس۔ مہاکاوی سندر داس		۵۵۳	شرافت	مرزا اشرف علی
۴۹۶	سجاد	میر سجاد اکبر آبادی	۵۲۵	سہراب	سہراب بیگ شاہجہاں آبادی	۵۵۴	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۴۹۷	سحر	محمد خلیل خاں دکھنی	۵۲۶	سودا	مرزا محمد رفیع	۵۵۵	شرر	مرزا جعفر دہلوی
۴۹۸	سخن	حکیم مرزا محمد حسین کشمیری	۵۲۷	سورداس	سورداس	۵۵۶	شرر	مرزا صادق
۴۹۹	سخنور	لالہ دلو رے سنگھ	۵۲۸	سوز	محمد میر شاہجہاں آبادی	۵۵۷	شرر	مرزا غیاث الدین
۵۰۰	سراج	-	۵۲۹	سوزاں	شیخ شمس الدین دہلوی	۵۵۸	شرف	شیخ شرف الدین
۵۰۱	سراج	سراج الدین علی	۵۳۰	سوزاں	مرزا احمد علی خاں	۵۵۹	شرف	میر مہدی
۵۰۲	سراج	شیخ سراج الدین پانی پتی	۵۳۱	سیادت	میر غلام رسول مراد آبادی	۵۶۰	شریف	مرزا شریف بیگ
۵۰۳	سرسبز۔ مرزا زین العابدین خاں عرف مرزا سید [illegible]		۵۳۲	سید	میر غالب علی خاں المخاطب سید اشرف	۵۶۱	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۵۰۴	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری	۵۳۳	سید	میر قطب علی معروف بہ قطب عالم	۵۶۲	شعوری	-
۵۰۵	سرمد	محمد سرمد قاضی سرنگ پٹن	۵۳۴	سید احمد	سید احمد	۵۶۳	شفا	حکیم یاد علی
۵۰۶	سرور	حمایت اللہ خاں	۵۳۵	سیم چند	سیم چند کھتری	۵۶۴	شفیع	محمد شفیع

نمبر	تخلص	نام
۵۶۵	شفیق	مظہر علی خاں
۵۶۶	شکوہ	محمد رضا لکھنوی
۵۶۷	شکوہ	میر شکوہ علی
۵۶۸	شکیبا	شیخ غلام حسین دہلوی
۵۶۹	شگفتہ	بدھ سنگھ
۵۷۰	شگفتہ	مرزا بیدار بخت بہادر عرف مرزا حاجی
۵۷۱	شگفتہ	مرزا سیف علی شگفتہ بخت
۵۷۲	شمشیر خاں	
۵۷۳	شور	باسو قصاب پانی پتی
۵۷۴	شور	جارج پیش
۵۷۵	شور	شیخ محمد محی الدین صدیقی
۵۷۶	شور	مرزا محمود بیگ عرف ملو بیگ
۵۷۷	شورش	غلام احمد
۵۷۸	شورش	میر غلام حسین عظیم آبادی
۵۷۹	شوق	—
۵۸۰	شوق	حسن خاں پٹھان
۵۸۱	شوق	روشن لعل
۵۸۲	شوق	الٰہی بخش منشی اکبرآبادی
۵۸۳	شوق	غلام رسول شاہجہاں آبادی
۵۸۴	شوق	مولوی قدرت اللہ
۵۸۵	شوکت	سیف علی بجنوری
۵۸۶	شیونرائن	شونرائن
۵۸۷	شہامت	شاہ شہامت علی
۵۸۸	شہرت	—
۵۸۹	شہرت	مرزا حاجی بیگ
۵۹۰	شہید	—
۵۹۱	شہیدی	کرامت علی لکھنوی
۵۹۲	شیدا	—
۵۹۳	شیدا	مرزا جھنگا

نمبر	تخلص	نام
۵۹۴	شیدا	مولوی امانت اللہ بنگالی
۵۹۵	شیدا	نواب معین الدین
۵۹۶	شیفتہ	—
۵۹۷	شیفتہ	حافظ عبدالصمد
۵۹۸	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں
۵۹۹	صابر	مرزا صابر
۶۰۰	صابر	صابر شاہ دہلوی
۶۰۱	صاحب	—
۶۰۲	صاحب	امت الفاطمہ بیگم
۶۰۳	صاحب	نواب ظفریاب خاں سہاک
۶۰۴	صاحب قرآن	سید امام علی بلگرامی
۶۰۵	صادق	صادق علی خاں
۶۰۶	صادق	صادق علی خاں عظیم آبادی
۶۰۷	صادق	میر جعفر خاں
۶۰۸	صانع	نظام الدین بلگرامی
۶۰۹	صبا	—
۶۱۰	صبا	کانجی مل
۶۱۱	صبا	منولال کائستھ لکھنوی
۶۱۲	صبا	میر وزیر علی
۶۱۳	صبر	مرزا غلام حسین کشمیری
۶۱۴	صفا	نام آور خاں
۶۱۵	صفا	مرزا بننے
۶۱۶	صفدر	میر صفدر علی سونی پتی
۶۱۷	صفدری	میر صادق علی کوچک
۶۱۸	صنعت	کریم الدین مرادآبادی
۶۱۹	صورت	صورت کشوار
۶۲۰	صہبائی	مولوی امام بخش
۶۲۱	صید	—
۶۲۲	ضبط	میر حسن شاہ فقیر لکھنوی

نمبر	تخلص	نام
۶۲۳	ضمیر	شیخ مداری اکبرآبادی
۶۲۴	ضمیر	گنگا داس
۶۲۵	ضیا	مرزا ضیا بخت
۶۲۶	طالب	حافظ طالب رامپوری
۶۲۷	طالب	شیر محمد خاں
۶۲۸	طالب	طالب حسین
۶۲۹	طالع	میر شمس الدین لکھنوی
۶۳۰	طرہ	طرہ باز خاں بنارسی
۶۳۱	طور	—
۶۳۲	طوماس	جان صاحب
۶۳۳	ظاہر	میر مہدی شاہ
۶۳۴	ظفر	بہادر شاہ بادشاہ دہلی
۶۳۵	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۶۳۶	عاجز	الفت خاں
۶۳۷	عاجز	زورآور سنگھ کھتری
۶۳۸	عاشق	—
۶۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری
۶۴۰	عاشق	شیخ نبی بخش اکبرآبادی
۶۴۱	عاشق	محمد علی مرادآبادی
۶۴۲ الف	عاشق	مہدی علی خاں
۶۴۲ ب	عاشق	آغا حسین علی خاں
۶۴۳	عاصی	—
۶۴۴	عاصی	خواجہ برہان الدین، دہلوی
۶۴۵	عاصی	منشی امداد حسین
۶۴۶	عارف	محمد عارف کشمیری
۶۴۷	عارف	میر عارف علی امروہوی
۶۴۸	عارف	نواب زین العابدین
۶۴۹	عاقل	عاقل شاہ فقیر
۶۵۰	عالی	
۶۵۱	عالی جاہ	

نمبر	تخلص	نام
۶۵۲	عبدالواسع	ـ
۶۵۳	عبرت	میر ضیاء الدین
۶۵۴	عدم	واحد علی خاں لکھنوی
۶۵۵	عزلت	سید عبدالولی
۶۵۶	عزیز	ـ
۶۵۷	عزیز	بکھاری لعل
۶۵۸	عزیز	عزیز اللہ دکھنی
۶۵۹	عزیز	مہاراج سنگھ
۶۶۰	عسکری	مرزا عسکری
۶۶۱	عشرت	غلام علی عشرت
۶۶۲	عشرت	میر غلام علی بریلوی
۶۶۳	عشق	حکیم عزت اللہ
۶۶۴	عشق	رکن الدین شاہ عرف گھسیٹا
۶۶۵	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی
۶۶۶	عشق	فقیر
۶۶۷	عظیم	ـ
۶۶۸	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۶۶۹	عظمت	میر عظمت اللہ بریلوی
۶۷۰	علی	علی محمد خاں مرادآبادی
۶۷۱	علی	مرزا علی قلی دہلوی
۶۷۲	عنایت	عنایت علی خاں
۶۷۳	عیاش	خیالی رام دہلوی
۶۷۴	عیاش	میر یعقوب لکھنوی
۶۷۵	عید	میاں عبداللہ شاہ گنگی
۶۷۶	عیش	مرزا حسین رضا لکھنوی
۶۷۷	عیشی	طالب علی خاں لکھنوی
۶۷۸	ـ	غلام احمد
۶۷۹	ـ	غلام حسین خاں
۶۸۰	غالب	ـ

نمبر	تخلص	نام
۶۸۱	غالب	اسد اللہ خاں عرف مرزا نوشہ
۶۸۲	غالب	غالب علی خاں
۶۸۳	غالب	مکرم الدولہ بہادر بیگ خاں
۶۸۴	غازی	ـ
۶۸۵	غافل	بختاور سنگھ مرادآبادی
۶۸۶	غافل	رائے سنگھ
۶۸۷	غربت	ـ
۶۸۸	غریب	شیخ نصیر الدین کشمیری
۶۸۹	غریب	محمد امین
۶۹۰	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی
۶۹۱	غلامی	شاہ غلام محمد
۶۹۲	غلام	راجہ گوپال ناتھ
۶۹۳	غمگین	میر سید علی
۶۹۴	غنی	ـ
۶۹۵	غنی	شیخ عبدالغنی سہارنپوری
۶۹۶	غواص	مولانا غواص
۶۹۷	غیرت	ـ
۶۹۸	فارغ	ـ
۶۹۹	فارغ	فارغ شاہ بریلوی
۷۰۰	فارغ	مکند سنگھ بریلوی
۷۰۱	فارغ	میاں فارغ شاہ
۷۰۲	فارغ	میر احمد خاں
۷۰۳	فایز	صدر الدین محمد
۷۰۴	فایز	مسیح
۷۰۵	فایز	معین الدین
۷۰۶	فایز	میر فایز علی دہلوی
۷۰۷	فتح اللہ	امیر فتح اللہ شیرازی
۷۰۸	فتح علی	فتح علی خاں حسینی گردیزی
۷۰۹	فخر	میر فخر الدین لکھنوی

نمبر	تخلص	نام
۷۱۰	فدا	امام الدین دہلوی
۷۱۱	فدا	عاقبت محمود خاں
۷۱۲	فدا	سید محمد علی عرف فدا شاہ بہا
۷۱۳	فدا	مرزا فدا حسین
۷۱۴	فدائی	مرزا عظیم بیگ
۷۱۵	فدوی	محمد حسن لاہوری
۷۱۶	فدوی	محمد محسن لاہوری
۷۱۷	فدوی	مرزا محمد علی عرف مرزا
۷۱۸	فدوی	میر فضل علی
۷۱۹	فراسو	فراسو نصرانی
۷۲۰	فراغ	محمد فراغ شاہ جہاں آبا
۷۲۱	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں
۷۱۲	فراقی	پریم کشور
۷۲۳	فرحت	امیر علی دہلوی
۷۲۴	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۷۲۵	فرخ	فرخ بخش
۷۲۶	فرخ	میر فرخ علی دہلوی
۷۲۷	فرصت	مرزا الف بیگ الہ آبا
۷۲۸	فروغ	میر علی اکبر
۷۲۹	فرہاد	میر ببر علی فیض آبا
۷۳۰	فریاد	لالہ صاحب رائے کا
۷۳۱	فسوں	مرزا منجھلے
۷۳۲	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنو
۷۳۳	فضلی	افضل دین خاں
۷۳۴	فضل	فضل علی
۷۳۵	فضل	شاہ فضل دکھنی
۷۳۶	فضل	فضل علی خاں لک
۷۳۷	فطرت	مرزا فطرت
۷۳۸	فعال	اشرف علی خاں

۷۳۹	نقیر	میر شمس الدین دہلوی
۷۴۰	نقیر	میر فقیر اللہ
۷۴۱	فگار	میر حسن شاہ جہان آبادی
۷۴۲	فگار	مرزا قطب علی بیگ دہلوی
۷۴۳	فیاض	میر ولی
۷۴۴	فیض	پنڈت کرپا کشن کشمیری
۷۴۵	فیض	میر فیض علی
۷۴۶	قابل	مرزا علی بخت بادشاہ زادہ
۷۴۷	قادر	سید خلیل قادر یا قادری دکنی
۷۴۸	قادر	محمد قادر
۷۴۹	قاسم	حکیم قدرت اللہ قاسم دہلوی
۷۵۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۷۵۱	قاصر	مرزا ابر علی بیگ دہلوی
۷۵۲	قایم	شیخ محمد قیام الدین چاند پوری
۷۵۳	قبول	عبد الغنی بیگ کشمیری
۷۵۴	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی
۷۵۵	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۷۵۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ رامپوری
۷۵۷	قربان	میر جیون
۷۵۸	قربان	میر قربان علی عظیم آبادی
۷۵۹	قربان	میر محمدی
۷۶۰	قرار	[illegible]
۷۶۱	قرار	میر حسن علی
۷۶۲	قسمت	شمس الدولہ خلق بیگ خاں [illegible]
۷۶۳	قطب شاہ	قطب شاہ دکنی
۷۶۴	قلق	میاں عبد العلی شاہ مدراسی
۷۶۵	قلندر	لالہ بدھ سنگھ
۷۶۶	قلی	قلی قطب شاہ بادشاہ گولکنڈہ
۷۶۷	قمر	مرزا قمر طالع

۷۶۸	قمر	مرزا قمر الدین معروف مرزا حاجی
۷۶۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین
۷۷۰	قناعت	مرزا محمد بیگ
۷۷۱	قیس	مرزا احمد علی بیگ
۷۷۲	کاظم	کاظم الدین منشی دکنی
۷۷۳	کافر	میر علی تقی دہلوی عرف کافر بیگا
۷۷۴	کامل	شاہ کامل دہلوی
۷۷۵	کالی کرشنا	راجہ کالی کرشنا بہادر
۷۷۶	کامل	پنڈت ٹھاکر داس کشمیری
۷۷۷	کامل	مرزا کامل بیگ
۷۷۸	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی
۷۷۹	کبیر	کبیر
۷۸۰	کبیر سہولی	حکیم شیخ عنصری
۷۸۱	کرپا	کرپا کشن پنڈت
۷۸۲	کرشنا داس	کرشنا داس
۷۸۳	کرشنا	مہیش کرشنا جالیسی
۷۸۴	کرشنا	آشتا بیلیسی
۷۸۵	کرم	شیخ غلام عباس
۷۸۶	کرم	کرم اللہ خاں افتخار
۷۸۷	کریم الدین	کریم الدین پانی پتی
۷۸۸	کلیم	شیخ محمد حسین [illegible]
۷۸۹	کمال	[illegible]
۷۹۰	کمال الدین [illegible]	سید کمال الدین حیدر لکھنوی
۷۹۱	کمترین	میاں نصرت دہلوی
۷۹۲	کوثر	مہدی علی خاں لکھنوی
۷۹۳	کوچک	شہزادہ مرزا [illegible] الدین
۷۹۴	کہنہ داس	کہنہ داس
۷۹۵	گیسو دراز	عبد اللہ حسینی
۷۹۶	کیشو داس	کیشو داس

۷۹۷	کیف	فضل احمد
۷۹۸	گجراتی	شاہ علی
۷۹۹	گرامی	مرزا گرامی
۸۰۰	گردتار	-
۸۰۱	گرفتار	سنگی بیگ دہلوی
۸۰۲	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۸۰۳	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۸۰۴	گریاں	میر محمد علی لکھنوی
۸۰۵	گستاخ	مرزا علی لکھنوی
۸۰۶	گمان	-
۸۰۷	گنا بیگم	-
۸۰۸	گنگا پتی	گنگا پتی
۸۰۹	گنگا کادی	گنگا کادی
۸۱۰	گوبند سنگھ	گوبند سنگھ
۸۱۱	گوکل ناتھ	گوکل ناتھ
۸۱۲	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں
۸۱۳	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی
۸۱۴	گھاسی	میر گھاسی دہلوی
۸۱۵	لسان	میر کلیم اللہ
۸۱۶	لطف	مرزا علی احسن
۸۱۷	لطیف	میر لطیف علی
۸۱۸	لال	لال کوی
۸۱۹	لال	لال کوی
۸۲۰	ماہ	فخر الدین خاں
۸۲۱	ماہ لقا	-
۸۲۲	مائل	محمد یار بیگ لکھنوی
۸۲۳	مائل	میر محمدی شاہجہاں پوری
۸۲۴	مائل	سید کاظم علی جعفرآبادی
۸۲۵	مبتلا	

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۸۲۶	مبتلا	مرزا کاظم علی بیگ	۸۵۵	مدہوش	-	۸۸۴	مضطرب	محمد حاجی
۸۲۷	منصف	منصف علیخاں پٹھان	۸۵۶	مرزا	-	۸۸۵	مضمون	
۸۲۸	مجبور	حق رسا	۸۵۷	مرزا	آقا مرزا	۸۸۶	مضمون	شرف الدین
۸۲۹	مجذوب	مرزا غلام حیدر دہلوی	۸۵۸	مرزا	میر فضل اللہ عرف مرزا نیا	۸۸۷	مظہر	مرزا جان جاناں
۸۳۰	مجرم	رحمت اللہ اکبرآبادی	۸۵۹	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۸۸۸	معروف	الٰہی بخش خاں
۸۳۱	مجنوں	-	۸۶۰	مرزائی	شجاع الدولہ محمد علی خاں	۸۸۹	معقول	-
۸۳۲	مجنوں	شاہ مجنوں	۸۶۱	مزمل	مزمل شاہ	۸۹۰	معین	شیخ معین الدین
۸۳۳	مجروح	منشی کرشنا یا کشن چند کشمیری	۸۶۲	مروت	جعفر علی	۸۹۱	مغل	مغل علی کشمیری
۸۳۴	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی	۸۶۳	مستمند	یار علی خاں عظیم	۸۹۲	مغموم	میر مشیت علی
۸۳۵	محب	میر بہادر علی	۸۶۴	مسرت	شیخ وزیر علی دہلوی	۸۹۳	مغنی	محمد امین
۸۳۶	محبت	نواب محبت خاں	۸۶۵	مسرت	شیخ پیر بخش کاکوروی	۸۹۴	مقبول	مقبول نبی شاہ جہاں آبادی
۸۳۷	محبوب	محبوب	۸۶۶	مسرور	شیخ محمد بخش اللہ ہاشمی جعفری	۸۹۵	مقتول	مرزا ابراہیم بیگ
۸۳۸	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۸۶۷	مسرور	مرزا سنگی بیگ ساکن جہاں آباد	۸۹۶	مقصود	-
۸۳۹	محزون	عالم شاہ لعرہوی	۸۶۸	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر	۸۹۷	ملول	شاہ شرف الدین
۸۴۰	محزون	مولوی سید محمد حسین	۸۶۹	مسکین	سید عبدالاحد خاں	۸۹۸	ممتاز	-
۸۴۱	محزون	میرزا سرجان	۸۷۰	مسکین	میر عبداللہ	۸۹۹	مملوک العلی	مولوی مملوک العلی
۸۴۲	محسن	میر محسن	۸۷۱	مسیح	بہاری کشمیری	۹۰۰	ممنون	سید نظام الدین سمنانی
۸۴۳	محسن	میر محسن	۸۷۲	مشتاق	عبداللہ خاں افغان	۹۰۱	ممنون	میر امانت علی عظیم آبادی
۸۴۴	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۸۷۳	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی	۹۰۲	منت	میر فخرالدین دہلوی
۸۴۵	محشر	علی نقی	۸۷۴	مشتاق	غلام علی دہلوی	۹۰۳	منتظر	شیخ امام الدین اکبرآبادی
۸۴۶	محمد ابراہیم	میاں محمد ابراہیم	۸۷۵	مشتاق	محمد واصل بدایونی	۹۰۴	منتظر	میاں نورالاسلام
۸۴۷	محمود	محمود خاں	۸۷۶	مشہور	-	۹۰۵	منتظر	نورالاسلام
۸۴۸	محنت	مرزا حسین علی شاہ	۸۷۷	مشیر	قطب الدین شاہجہاں آبادی	۹۰۶	منشی	مولچند
۸۴۹	محو	-	۸۷۸	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی	۹۰۷	منشی	میر محمد حسین شاہجہاں آبادی
۸۵۰	محو	حسین علی خاں اکبرآبادی	۸۷۹	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۹۰۸	منصور	سید منصور علی سبزواری
۸۵۱	محو	شیخ عظیم اللہ میرٹھی	۸۸۰	مضطر	کنور حسین لکھنوی	۹۰۹	منعم	شیخ قاضی نورالحق بریلوی
۸۵۲	مخلص	رائے انند رام دہلوی	۸۸۱	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۹۱۰	منعم	موہن لال
۸۵۳	مخلص	مخلص علی خاں مرشد آبادی	۸۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۹۱۱	منولال	منشی منولال لاہوری
۸۵۴	مدحت	-	۸۸۳	مضطرب	درگا پرشاد کایستھ لکھنوی	۹۱۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں

نمبر	تخلص	نام
۹۱۳	منیر	وجیہ الدین
۹۱۴	موتی رام	موتی رام
۹۱۵	موتی لال	موتی لال
۹۱۶	سوج	خدا بخش اکبرآبادی
۹۱۷	موزوں	چھتر سنگھ کالیستھ دہلوی
۹۱۸	موزوں	مرزا قادر بخش دہلوی
۹۱۹	موزوں	میر فرزند علی
۹۲۰	مومن	حکیم مومن خاں
۹۲۱	مونس	حکیم سید سعادت علی خاں
۹۲۲	موہن ناوی جاپا	موہن ناوی جاپا
۹۲۳	مہر	رجب بیگ
۹۲۴	مہر	مرزا محمد رضا خاں لکھنوی
۹۲۵	مہر	منشی مہر چند فرخ آبادی
۹۲۶	مہلت	مرزا علی مہلت لکھنوی
۹۲۷	میراں	شیخ ولی محمد
۹۲۸	میر	محمد تقی اکبرآبادی
۹۲۹	میر محمد حسین	میر محمد حسین منشی دہلوی
۹۳۰	میر محمد علی ترمذی	میر محمد علی ترمذی یا
۹۳۱	میکش	سید احمد حسین (موسوی سید محمد علی)
۹۳۲	نابیاجی	نابیاجی
۹۳۳	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۹۳۴	نادم	
۹۳۵	نادر	گنگا سنگھ لکھنوی
۹۳۶	نادر	میر محمد عارف کشمیری
۹۳۷	نازک	زینت
۹۳۸	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۹۳۹	ناصر	نواب ناصر جنگ
۹۴۰	نالاں	-
۹۴۱	نالاں	محمد عسکری دہلوی
۹۴۲	نامی	-
۹۴۳	نامی	سالار الدولہ نواب حسام الدین

نمبر	تخلص	نام
۹۴۴	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۹۴۵	نانک شاہ	نانک شاہ
۹۴۶	نبی	میر غلام نبی بلگرامی
۹۴۷	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۸	نثار	عبدالرسول اکبرآبادی
۹۴۹	نثار	محمد امان
۹۵۰	نثار	نثار علی بلگرامی
۹۵۱	نثار	نثار علی شاہجہاں آبادی
۹۵۲	نجابت	سید زین العابدین
۹۵۳	نجف	نجف علی
۹۵۴	ندیم	مرزا علی
۹۵۵	ندا	مرزا معین الدین
۹۵۶	نزاکت	مجو ناز تولی
۹۵۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ بہادر
۹۵۸	نشاط	ایشر سنگھ عرف بسنت سنگھ کالیستھ
۹۵۹	نشاط	مولوی الہی بخش
۹۶۰	نصرتی	-
۹۶۱	نصیر	شاہ نصیر الدین
۹۶۲	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین بہادر
۹۶۳	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین بہادر
۹۶۴	نظیر	-
۹۶۵	نظیر	سید محمد علی اورنگ آبادی
۹۶۶	نظیر	شیخ ولی محمد اکبرآبادی
۹۶۷	نظیر	گنپت رائے
۹۶۸	نند داس جیو	نند داس جیو
۹۶۹	نواد	کیشوا
۹۷۰	نوازش	نوازش حسین خاں مرزا خانی
۹۷۱	نور خاں	-
۹۷۲	نور علی	سید نور علی
۹۷۳	نور محمد	ماسٹر نور محمد
۹۷۴	نوشہ	نواب دولہ والئی ریاست بھوپال
۹۷۵	نہال چند	منشی نہال چند لاہوری

نمبر	تخلص	نام
۹۷۶	نیاز	مولوی نیاز احمد صوفی بریلوی
۹۷۷	نیاز	میر محمد اکبرآبادی
۹۷۸	واقف	-
۹۷۹	وجیہہ	نواب وجیہ الدین خاں بہادر
۹۸۰	وحدت	جمعیت رائے کالیستھ میرٹھی
۹۸۱	وحشت	
۹۸۲	وحشت	غلام علی خاں
۹۸۳	وزیر	خواجہ وزیر
۹۸۴	وصال	حکیم نصر اللہ خاں
۹۸۵	وفا	حیدر علی شاہجہاں آبادی
۹۸۶	ولا	مرزا لطف علی عرف مرزا مظہر علی
۹۸۷	دلہا سواجی	دلبھا سواجی
۹۸۸	ولی	شمس ولی اللہ
۹۸۹	ولی	مرزا ولی محمد دہلوی
۹۹۰	ہادی	سید محمد جواد
۹۹۱	ہاشمی	میر محمد ہاشم لکھنوی
۹۹۲	ہدایت	میاں شیخ ہدایت اللہ دہلوی
۹۹۳	ہرچند	ہرچند کشور
۹۹۴	ہردیو سنگھ	لالہ ہردیو سنگھ
۹۹۵	ہمدم	عبداللہ خاں رامپوری
۹۹۶	ہوس	مرزا محمد تقی خاں لکھنوی
۹۹۷	ہوش	غلام مرتضی فرخ آبادی
۹۹۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۹۹۹	یاد	میر غلام حسین
۱۰۰۰	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۰۰۱	یقین	انعام اللہ خاں سرہندی
۱۰۰۲	یکتا	خواجہ معین الدین خاں
۱۰۰۳	یکرنگ	مصطفی خاں دہلوی
۱۰۰۴	یوسف	میر یوسف علی

سراپا سخن

مصنف سید محسن علی نام تھا محسن تخلص کرتے تھے۔ لکھنؤ ان کا وطن تھا۔ بقول خود خواجہ وزیر کے تلامذہ میں تھے۔

عہد تصنیف و طباعت کانپور کے قیام میں مصنف کی ملاقات امام بخش ناسخ اور شیخ الہی بخش عشق سے ہوئی۔ ایک دن برسبیل تذکرہ، ناسخ کا یہ مصرعہ سامنے آیا۔

حب کبھی پہنا جڑاؤ اس نے زیور کان میں

محسن نے ناسخ سے عرض کیا کہ اگر اس انداز سے سارے اعضائے جسمانی پر اشعار ہو جائیں تو ایک دیوان مرتب کر دیا جائے۔ لیکن ناسخ کی زندگی نے وفا نہ کی اور محسن نے مختلف اردو کے شعرا کے کلام کی مدد سے اس کام کو مکمل کیا۔ دیباچہ میں محسن نے "سراپا سخن" کے تکملہ کا سال ۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۲ء دیا ہے۔ لیکن چونکہ اس میں پورے دس سال صرف ہوتے اس لئے ظاہر ہے اس کا آغاز ۶۰-۱۲۵۹ھ کے قریب ہوا ہوگا۔

تذکرے کے آخر میں مرزا حاتم علی بیگ، افضل الہ آبادی اور دوسرے شعرا کے جو قطعات تاریخ کے اتمام[1] درج ہیں۔ ان سے بھی سال تصنیف ۱۲۶۹ھ نکلتا ہے۔ خود مصنف کے ایک قطعہ تاریخ سے بھی اس سال کی تائید ہوتی ہے۔

پہلی بار یہ تذکرہ ۱۲۷۷ھ / ۱۸۶۱ء یعنی تصنیف کے آٹھ سال بعد شائع ہوا۔ اس سلسلے کے متعدد قطعات تاریخ تذکرے کے آخر میں درج ہیں جن میں غالب، اسیر اور نسیم وغیرہ جیسے باکمال شاعروں کے قطعات شامل ہیں۔ دوسری بار یہ تذکرہ ۱۲۹۲ھ / ۱۸۷۵ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے چھپا اور یہی میرے پیش نظر ہے۔ اس میں ۲۹×۲۲/۸ کی تقطیع کے ۳۹۶ صفحات ہیں اس کے علاوہ آخر کے آٹھ صفحات میں شعرائے مذکورہ کی فہرست ہے۔

خصوصیات اردو فارسی کے تذکروں میں یہ سب سے عجیب و غریب تذکرہ ہے۔ اس میں شعرا کے حالات زندگی یا انتخاب کلام کو یکجا کرنے کی چنداں کوشش نہیں کی گئی۔ مصنف کا اصل مقصد جیسا کہ خود نے دیباچے میں ظاہر کیا ہے، سارے اعضائے جسمانی کی ردیفوں پر شاعروں کا کلام جمع کرنا ہے۔ اس سلسلے میں مصنف نے قدما سے لے کر اپنے دور تک کے سارے شعرا کے کلام کی چھان بین کی ہے اور اس میں شبہ نہیں کہ بڑی محنت سے مختلف اعضا کی ردیف میں صدہا غزلیں جمع کی ہیں۔ سر سے لے کر اس میں تلوؤں تک مندرجہ ذیل اعضا کی ردیفیں بالترتیب اس طور پر آئی ہیں:

سر، دماغ، بال، چوٹی، زلف، کاکل، جبیں، ابرو، آنکھیں، پلکیں، ناک، عارض، لب، دندان، زبان

دہن، دفتن، کان، کان کی لو، منہ، گلا گردن، دوش، ہاتھ، بازو، کہنیاں، کلائی، پہنچا، ہتھیلیاں، انگلیاں، گھائیاں، پوریں، ناخن، سینہ، چھاتیاں، بغل، پہلو، دل، روح، پیٹ، ناف، پشت، کمر، کولے، سرین، رانیں، زانو، ساق، پاؤں، ایڑیاں، تلوے۔

شعراء کے حالات بہت مختصر ہیں۔ دو چار سطروں سے زیادہ کسی کے متعلق نہیں ملتیں، لیکن شاعر کی ولدیت، سکونت اور تلمذ کا ذکر عموماً آ گیا ہے۔ تذکرے کے آغاز میں مصنف نے سبب تصنیف اور اپنے حالات پر تفصیل سے روشنی ڈالی ہے۔ اور اپنی محنت و تجسس کی قارئین سے داد چاہی ہے۔ بلحاظ موضوع یہ تذکرہ دنیائے ادب میں آپ اپنی مثال ہے اور لکھنوی مذاق شعر و سخن کی پوری نمائندگی کرتا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اختر ۔ حضرت سلطان عالم	۲۰	آغا ۔ آغا حسن	۳۹	معجز ۔ مرزا محمد رضا
۲	محمد واجد علی شاہ بادشاہ	۲۱	انسخ ۔ سید ابو تراب	۴۰	آزاد ۔ غلام علی خاں
۳	آتش ۔ خواجہ حیدر علی مرحوم	۲۲	احسن ۔ مرزا احسن مرحوم	۴۱	اوج ۔ مولوی امام الدین
۴	امانت ۔ سید آغا حسن مرحوم	۲۳	احمدی ۔ خواجہ احمد علی	۴۲	اعظم ۔ مرزا اعظم بیگ
۵	اشک ۔ مولوی ہادی علی صاحب مرحوم	۲۴	اظہر ۔ مولوی کرامت علی	۴۳	افگر ۔ میاں حیدری
۶	اعلی ۔ میر اعلا علی مرحوم دہلوی	۲۵	اعجاز ۔ نواب اصغر علی خاں	۴۴	انشا ۔ میر انشا اللہ خاں
۷	اثر ۔ نواب حسین علیخاں بہادر مغفور	۲۶	اعزاز ۔ میر باقر علی	۴۵	آزاد ۔ محمد امیر الدین
۸	اسحاق ۔ اسحاق علی خاں	۲۷	آشفتہ ۔ سید منور علی خاں	۴۶	آفاق ۔ میر قمر الدین
۹	اوج ۔ مرزا علی حسین	۲۸	اختر ۔ میر اکبر علی مرحوم	۴۷	اعظم ۔ مرزا اعظم شاہ
۱۰	اوج ۔ میر محمود خاں	۲۹	اظہر ۔ سید علی حسین	۴۸	اصالت ۔ سید فضل علی
۱۱	افضل ۔ اسد الدولہ منشی	۳۰	افضل ۔ جناب شاہ غلام اعظم	۴۹	افگر ۔ نور خاں
۱۲	حسن یار خاں	۳۱	اظہر ۔ میر غلام علی مرحوم	۵۰	امید ۔ مولوی فرحت علی
۱۳	احمد ۔ مولوی احمد خاں	۳۲	ایماں ۔ سید محمد خاں مرحوم	۵۱	افسوس ۔ میر شیر علی
۱۴	اشرف ۔ منشی اشرف علی	۳۳	آبرو ۔ شاہ مبارک مرحوم	۵۲	آرزو ۔ مرزا محمد علی
۱۵	آباد ۔ مہدی حسین خاں	۳۴	اختر ۔ قاضی محمد صادق علی	۵۳	اسیر ۔ میر گلزار علی
۱۶	آفاق ۔ میر حسن علی	۳۵	اصغر ۔ میر امجد علی اکبر آبادی	۵۴	آہ ۔ میر اکبر علی خاں
۱۷	انس ۔ محمد مرزا	۳۶	امیر ۔ منشی امیر احمد	۵۵	امی ۔ روشن بیگ مرحوم
۱۸	اشراق ۔ حکیم محمد رضا خاں	۳۷	اشک ۔ سید علی حسن	۵۶	امین ۔ خواجہ امین الدین
۱۹	آغا ۔ نصر خاں	۳۸	اسیر ۔ منشی مظفر علی	۵۷	اولیا ۔ میر اولیا

نمبر	نام
۵۸	اسرار - مرزا بندو
۵۹	اصغر - نواب اصغر علی خان بہادر
۶۰	احسان - حافظ عبدالرحمٰن خاں
۶۱	اندوہ - علی حسین خاں
۶۲	امامی - خواجہ امامی
۶۳	آصف - نواب آصف الدولہ
۶۴	اکبر - نواب محمد اکبر خاں
۶۵	اکرام - حکیم اکرام اللہ خاں
۶۶	انوار - سید مہدی حسین
۶۷	آشفتہ - مرزا رضا قلی
۶۸	اشراق - حکیم محمد رضا
۶۹	انصاف - عبدالرحمٰن خاں
۷۰	انسب - میر ابوطالب
۷۱	اوصاف - فدا علم
۷۲	آشفتہ - ہادی علی خاں
۷۳	آشنا - سید محمد
۷۴	بحر - شیخ امداد علی مرحوم
۷۵	برق - فتح الدولہ بخشی الملک
۷۶	محمد رضا خاں
۷۷	برشتہ تخلص آغا حسین علی
۷۸	بہار - مرزا علی بہادر
۷۹	بیخود - سید ہادی علی
۸۰	باقر - نواب محمد باقر خاں
۸۱	بسمل - میر جبار علی مرحوم
۸۲	بیدار - میر محمدی
۸۳	پروانہ - رائے جسونت رائے
۸۴	بقا - بقاءاللہ
۸۵	بیتاب - عباس علی خاں
۸۶	بسمل - پنڈت سندر لال

نمبر	نام
۸۷	بدر - سید آغا علی خاں
۸۸	برکت - برکت اللہ خاں
۸۹	بیتاب - نواب احمد بخش خاں
۹۰	بسمل - محمدی بیگ عرف
۹۱[له]	مرزا اللہ یار بیگ
۹۲	باطن - حکیم میر قطب الدین
۹۳	تنہا - محمد عیسیٰ مرحوم
۹۴	تقی - محمد تقی خاں
۹۵	تمنا - لا اعلم دہلوی
۹۶	تسلیم - شیخ امراللہ خوشنویس
۹۷	تسلی - لالہ ٹیکا رام
۹۸	تسلی - مشہور شاہ تجلی
۹۹	تاثیر - لالہ کنہیا لال
۱۰۰	تسلی - میر شجاعت علی
۱۰۱	تنہا - سید کفایت علی
۱۰۲	توقیر - لالہ نرائن داس
۱۰۳	تجلی - میر حسن عرف میر حاجی
۱۰۴	تصدق - تصدق حسین خاں
۱۰۵	ترقی - نواب آغا تقی خاں بہادر
۱۰۶	تسخیر - مرزا محمد سلیمان قدر بہادر
۱۰۷	توقیر - عبدالقادر
۱۰۸	تدبیر - مرزا محمد سکندر قدر بہادر
۱۰۹	تعشق - سید مرزا
۱۱۰	توقیر - شیخ احسان اللہ
۱۱۱	تقی - نواب علی خاں بہادر
۱۱۲	تسکین - میر حسین
۱۱۳	تراب - مرزا ابوتراب خاں
۱۱۴	تاباں - میر عبدالحیٔ
۱۱۵	توانا - سید اکرام علی

نمبر	نام
۱۱۶	ثمر - سید ابوتراب
۱۱۷	ثاقب - مرزا مہدی
۱۱۸	ثمر - مرزا علی
۱۱۹	جوش - میر وارث علی
۱۲۰	جوہر - منشی جواہر سنگھ
۱۲۱	جلال - ضامن علی
۱۲۲	جالصاحب - میر یار علی
۱۲۳	جری - مرزا سرفراز علی
۱۲۴	جوش - نواب احمد حسن خاں
۱۲۵	جنون - چندا پرشاد
۱۲۶	جنون - میر مہدی مرحوم
۷	...ت - میاں قلندر بخش
۱۲۸	جرات - میر محمد حسن
۱۲۹	جلیس - محمد جلیس
۱۳۰	جعفر - میر جعفر معروف بہ زٹلی
۱۳۱	جویا - شیخ علی حسین
۱۳۲	جلا - نواب مرزا واحد علی خاں
۱۳۳	جنت - علی ہادی
۱۳۴	جرکیں - شیخ باقر علی
۱۳۵	جوہر - پنڈت دینا ناتھ
۱۳۶	جوہر - محمد حسین علی خاں
۱۳۷	جوشش - محمد روشن مرحوم
۱۳۸	جمشید - مرزا جمشید بیگ
۱۳۹	جولاں - لا اعلم لکھنوی
۱۴۰	جویا - محمد حسین علی خاں
۱۴۱	حکیم - میر محمد علی برادر نسبتی مولف
۱۴۲	حضور - بالمکند کھتری
۱۴۳	حصین - محمد حسین علی خاں بہ
۱۴۴	حشم - حکیم باقر علی

له اس نمبر کو شمار نہ کیا جائے۔

نمبر	نام
۱۴۵	حضور - منشی عبدالبصیر
۱۴۶	حیدر - مرزا حیدر مرحوم
۱۴۷	نیشاپوری
۱۴۸	حسین - میر حسن مرحوم
۱۴۹	حسن - مہدی علی خاں بہادر ضیغم جنگ
۱۵۰	حنا - عبدالکریم خاں
۱۵۱	حسن - خواجہ حسن درویش
۱۵۲	حضوری - مولوی مظہر علی
۱۵۳	حسن - سید محمد حسن
۱۵۴	حاتم - شیخ ظہور الدین عرف حاتم شاہ
۱۵۵	حضور - شیخ غلام یحییٰ مرحوم تاجر
۱۵۶	حقیقت - سید شاہ حسین پدر مولف
۱۵۷	حسام - نواب حسام الدولہ محمد تقی علیخاں
۱۵۸	حسین - نواب غلام حسین خاں
۱۵۹	حکیم - حکیم محمد ابراہیم
۱۶۰	حسام - چودھری حسام علی
۱۶۱	حسرت - مرزا جعفر علی
۱۶۲	حسینی - مولوی حسین علی
۱۶۳	حیران - میر منو مرحوم
۱۶۴	حشم - حکیم باقر علی
۱۶۵	حزیں - میر بہادر علی
۱۶۶	حبیب - حبیب اللہ بیگ
۱۶۷	حسرت - میر محمد حیات
۱۶۸	حزیں - میر محمد باقر
۱۶۹	حجام - عنایت اللہ
۱۷۰	حشمت - محمد علی
۱۷۱	حسن - نواب مرزا حسن بہادر
۱۷۲	حیف - شیخ محمد حاجی
۱۷۳	حسن - احمد حسن طالب علم
۱۷۴	حبیب - لا اعلم مراد آبادی
۱۷۵	حلم - شاہزادہ مرزا محمد سعید اللہ خاں
۱۷۶	بہادر
۱۷۷	خاکسار - غلام محی الدین خاں مرحوم
۱۷۸	مخفی - مرزا محمد معروف بہ سعید دیو
۱۷۹	خورشید - خوش وقت علیخاں
۱۸۰	خاکسار - میر سبحان علی مرحوم
۱۸۱	خاکسار - میر محمد یار عرف میر کلو
۱۸۲	خان - اشرف خاں مرحوم
۱۸۳	خلیل - میر دوست علی
۱۸۴	خستہ - محمد عبداللہ عرف میر جیون
۱۸۵	خلیق - میر مستحسن مغفور
۱۸۶	خلیل - علی ابراہیم خاں
۱۸۷	خورشید - لا اعلم
۱۸۸	خاور - محمد اکبر
۱۸۹	خطا - مرزا نظر علی بیگ
۱۹۰	خسرو - مرزا محمد کیخسرو
۱۹۱	درد - خواجہ میر علیہ الرحمۃ
۱۹۲	دوست - شیخ غلام احمد
۱۹۳	دبیر - مرزا سلامت علی مرثیہ گو
۱۹۴	دلگیر - شاعر معروف مرثیہ گو
۱۹۵	دریا - پنڈت رتن ناتھ
۱۹۶	دانا - روشن لال
۱۹۷	دقت - لا اعلم
۱۹۸	دل - زور آور خاں
۱۹۹	دارا - ولیعہد اول بادشاہ ظفر
۲۰۰	دل - میر محمد عابد مرحوم
۲۰۱	درخشاں - سید علی جان
۲۰۲	ذکی - محمد ذکی خاں بہادر
۲۰۳	ذوق - محمد ابراہیم ملک الشعرا
۲۰۴[1]	خاقانی ہند۔
۲۰۵	ذاکر - میر جان مرحوم
۲۰۶	ذرہ - لالہ شنکر لال
۲۰۷	ذکا - شیخ محمد مخدوم
۲۰۸	ذکی - شیخ مہدی
۲۰۹	راسخ - نواب ظفریاب خاں
۲۱۰	رضا - سید غلام رضا خاں طباطبائی
۲۱۱	رشک - میر علی اوسط مرحوم
۲۱۲	رقت - مرزا رستم علی
۲۱۳	راقم - میر محمد علی
۲۱۴	رند - نواب سید محمد خاں مرحوم
۲۱۵	رسالہ سلالہ انبہ پرشاد داستانگو
۲۱۶	رحیم - عبدالرحیم خاں
۲۱۷	رہا - میر رضی
۲۱۸	روشن - میر حسین علی
۲۱۹	رنگین - سعادت یار خاں
۲۲۰	رسا - میر علی احمد
۲۲۱	رضوان - نواب واجد علی خاں بہادر
۲۲۲	رنگین - میر اکبر علی عرف میر سنگی
۲۲۳	رحیم - رحیم بخش مرحوم
۲۲۴	رفیق - اسد بیگ مرحوم
۲۲۵	رفعت - غلام جیلانی مرحوم
۲۲۶	راجہ - مہاراجہ بلوان سنگھ
۲۲۷	رعنا - عبدالرحیم مرحوم
۲۲۸	رقت - مرزا قاسم مرحوم
۲۲۹	رضا - غلام رضا خوشنویس
۲۳۰	ریاضت - اسلام علی
۲۳۱	رحمت - پنڈت گنگا پرشاد

[1] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

نمبر	نام
۲۳۲	رستم - نواب شرف الدولہ رستم علیخاں
۲۳۳	رشید - مرزا محمد ذکی
۲۳۴	رسوخ - حسن مرزا
۲۳۵	رفعت - شیخ محمد رفیع
۲۳۶	راقم - لالہ نند رام
۲۳۷	راغب - سبحان قلی بیگ
۲۳۸	راوی - مصاحب علی
۲۳۹	رخشاں - خیرات علی خاں
۲۴۰	ربانی - شیخ عبداللہ
۲۴۱	راحت - لالہ بھگونت رائے
۲۴۲	زکی - شیخ مہدی
۲۴۳	زار - سید سلامت علی
۲۴۴	زار - لالہ دھنپت رائے
۲۴۵	زاہد - شاہزادہ مرزا الدین
۲۴۶	زار - منشی مینڈو لال
۲۴۷	سلیمان - شاہزادہ مرزا سلیمان شکوہ بہادر
۲۴۸	سعید - مرزا آغا نجف
۲۴۹	سلطان - راجہ طالب علیخاں
۲۵۰	سیفی - میر وارث علی
۲۵۱	ساحل - مرزا اکبر علی
۲۵۲	سجاد - ولایت علی
۲۵۳	سالک - ارشاد علی شاہ
۲۵۴	سلیم - میر عباس
۲۵۵	سحر - شیخ امان علی
۲۵۶	سجاد - میر علی سجاد متوطن کڑا
۲۵۷	سپہر - لاعلم دہلوی
۲۵۸	سحر - امجد بھیا پرشاد
۲۵۹	سرور - مرزا رجب علی بیگ
۲۶۰	سوز - میر محمدی
۲۶۱	سلیمان - سلیمان خاں مرحوم
۲۶۲	سرور - شیخ پیر بخش
۲۶۳	سائل - حکیم عبدالحق
۲۶۴	سعادت - سعادت خاں
۲۶۵	سعیر - خواجہ بادشاہ
۲۶۶	سلیم - میر سلامت علی
۲۶۷	سحر - میر ناصر علی
۲۶۸	سخا - شیخ سخاوت حسین
۲۶۹	سراج - سید قمر علی
۲۷۰	سید - نواب سید علیخاں بہادر
۲۷۱	سرور - سید کاظم حسین رضوی
۲۷۲	سیف - مرزا محمد حسین مرحوم
۲۷۳	سلطان - دختر نواب معتمد الدولہ
۲۷۴	سرور - غلام مرتضیٰ خاں
۲۷۵	سپہر - شباب خاں
۲۷۶	سلیمان - لاعلم
۲۷۷	سخن - رام دیال گھڑی ساز
۲۷۸	سلیم - میر عباس
۲۷۹	سبقت - مرزا عباس
۲۸۰	سیاح - میاں داد خاں
۲۸۱	سیر - خواجہ بادشاہ
۲۸۲	سحاب - محمد اللہ یار خاں
۲۸۳	سردار - سردار مرزا
۲۸۴	شناور - صاحب مرزا مرحوم
۲۸۵	شعور - شیخ عبدالرؤف مرحوم
۲۸۶	شیدا - مرزا علیجاہ بہادر مرحوم
۲۸۷	شرق - تخلص میر غلام عباس
۲۸۸	شوق - سید ضامن علی
۲۸۹	شرف - شیخ شرف الدین حسین
۲۹۰	شوق - حکیم تصدق حسین خاں
۲۹۱	شرر - عبدالغفور خاں
۲۹۲	شرر - مرزا آغا حسن
۲۹۳	شیریں - بیگا طوائف
۲۹۴	شمشاد - میر احمد علی
۲۹۵	شہید - مولوی محمد بخش
۲۹۶	شائق - لالہ فتح چند
۲۹۷	شوق - رائے دولت رائے
۲۹۸	شوق - حکیم سید ضامن علی
۲۹۹	شوق - مولوی قدرت اللہ
۳۰۰	شجاعت - شیخ بہادر علی
۳۰۱	شہیدی - کرامت علی خاں
۳۰۲	شرعا - میر بسم اللہ
۳۰۳	شکوہ - میر شکوہ علی
۳۰۴	شورش - میر غلام حسین مرحوم
۳۰۵	شفا - حکیم یار علی
۳۰۶	شاغل - شاگرد بسمل ساکن د
۳۰۷	شفیق - خواجہ نورالدین خا
۳۰۸	شاغل - اشرف حسین
۳۰۹	شیدا - نواب محمد حسن خاں
۳۱۰	شائق - خواجہ فیض الدین عرف
۳۱۱	شفق - نواب محمد سعید الدین
۳۱۲	شفیق - برادر حقیقی شفق
۳۱۳	شوکت - میر حسن علی
۳۱۴	شفا - مرزا کریم بیگ
۳۱۵	شاعر - میر بسم اللہ
۳۱۶	شوکت - مولوی باسط علی
۳۱۷	شمیم - عباس مرزا عرف ام
۳۱۸	شفیق - مرزا علی خاں

۳۱۹ شاد - شیخ فضل علی مرحوم
۳۲۰ شگفتہ - نواب سیف علیخاں بہادر
۳۲۱ شاہی - مرزا نورالدین بہادر
۳۲۲ شیفتہ - نواب حاجی محمد مصطفٰے
۳۲۳ شکوہ - محمد رضا
۳۲۴ شہرت - امیر بخش مرحوم
۳۲۵ شاد - شیخ محمد جان
۳۲۶ شرف - آغا حجو
۳۲۷ شمس - شیخ محمد مرحوم
۳۲۸ شمس - میر آغا علی
۳۲۹ صبر - میر اسد مرحوم
۳۳۰ صحبت - مرزا بخشش علیخاں
۳۳۱ صفدر - میر فرزند حیدر
۳۳۲ صولت - خواجہ محمد
۳۳۳ صبا - میروز میر
۳۳۴ صاحبقران - سید امام علی
۳۳۵ صادق - حکیم سید محمد صادق
۳۳۶ صدر - میر صدرالدین
۳۳۷ صغیر - شیخ حیدر علی
۳۳۸ صدق - محمد بشارت علی
۳۳۹ صابر - شاہزادہ مرزا قادر بخش
۳۴۰ صفا - رائے منولال
۳۴۱ صحت - محمد حسن خاں
۳۴۲ صادق - صادق علی
۳۴۳ صابر - احمد مرزا
۳۴۴ صبا - کانجی مل
۳۴۵ ضبط - سید آغا جان
۳۴۶ ضاحک - میر غلام حسین مرحوم
۳۴۷ ضاحک - شیخ غلام عباس
۳۴۸ ضبط - نوازش علی خاں
۳۴۹ ضبط - سید حسین شاہ
۳۵۰ ضیا - مولوی غلام رسول
۳۵۱ ضیا - سید محمد میر
۳۵۲ ضیائی - میر بدرالدین
۳۵۳ ضمیر - میر مظفر حسین
۳۵۴ ضیاء - شیخ ولی اللہ
۳۵۵ طالب - طالب علی خاں
۳۵۶ طوبی - سید علی حسین
۳۵۷ طپاں - مرزا احمد بیگ
۳۵۸ طوفاں - میر نوازش علی
۳۵۹ طپش - مرزا جان
۳۶۰ طور - مرزا محمد رضا
۳۶۱ طالب - محمد عباس
۳۶۲ طبیب - حکیم محمد حسن خاں
۳۶۳ طوفاں - میر حسین
۳۶۴ ظفر - میاں ظفر علی
۳۶۵ ظاہر - مرزا بندہ حسن خاں
۳۶۶ ظہور - منشی شیخ ظہور محمد
۳۶۷ ظفر - نواب نصیر الدولہ
۳۶۸ ظفر - مرزا ابوظفر سراج الدین
۳۶۹[۱] محمد بہادر شاہ دہلی
۳۷۰ ظریف - لالہ بنی پرشاد
۳۷۱ عارف - میر جمال الدین مرحوم
۳۷۲ عرش - میر کلو سید حسن عسکری
۳۷۳ عرفاں - میر عباس دہلوی
۳۷۴ عاشق - محمد علیخاں مشیر الدولہ
۳۷۵ علی - مرزا محمد علی خاں
۳۷۶ عاشق - مہدی علی خاں
۳۷۷ عشق - شیخ الٰہی بخش
۳۷۸ عشق - سید حسین مرزا عرف آغا سید
۳۷۹ عرب - نواب حسن علی خاں
۳۸۰ عزیز - راجہ یوسف علی خاں صاحب بہادر
۳۸۱ عباس - میر عباس
۳۸۲ عروج - احمد حسن خاں
۳۸۳ علی - حکیم محمد علی مرحوم تاجر
۳۸۴ عاشق - مرزا والاجاہ بہادر مرحوم
۳۸۵ عشق - ایک شخص حاکم عظیم آباد
۳۸۶ عاشق - سید ہدایت علی خاں
۳۸۷ عالی - شاہ ابوالمعالی
۳۸۸ عسکری - عسکری علی خاں
۳۸۹ عاشق - سدا سکھ
۳۹۰ عشرت - میر غلام علی
۳۹۱ عبادت - مرزا عابد علی بیگ
۳۹۲ عیش - میر علی حسین
۳۹۳ عیش - شیخ ابو محمد فاروقی
۳۹۴ عیشی - طالب علیخاں مرحوم
۳۹۵ عاشق - مولوی جلال الدین
۳۹۶ عاشق - شیخ نبی بخش مرحوم
۳۹۷ عاشق - راجہ کلیان سنگھ
۳۹۸ عشق - سید حسین مرزا مرتبہ گو
۳۹۹ عابد - میر عابد علی کمیداں
۴۰۰ عزیز - مولوی عزیز الدین
۴۰۱ عاجز - لالہ موہن رام
۴۰۲ عیش - نواب محمد مرزا
۴۰۳ عیش - نواب شہریار مرزا
۴۰۴ علی - نواب علی بہادر
۴۰۵ عاصی - منشی صدرالدین

[۱] یہ نمبر شمار نہ کیا جائے۔

نمبر	تخلص و نام
۴۰۶	عالی۔ خواجہ عبداللہ عرف غوجی
۴۰۷	غضنفر۔ غضنفر علی خاں مرحوم
۴۰۸	غنی - غنی احمد
۴۰۹	غافل - منور خاں
۴۱۰	غم۔ علی خاں ترک سوار سلطانی
۴۱۱	غالب - انور علی
۴	غنی - مرزا عباس
۴۱۳	غلامی - غلام محمد
۴۱۴	فریاد - مرزا مغل بیگ مرحوم
۴۱۵	فدا - شیخ فدا حسین
۴۱۶	فہیم - پنڈت سندر لال
۴۱۷	فوق - میر ولد حسین
۴۱۸	فروغ - خواجہ غلام محمد مصطفیٰ
۴۱۹	فروغ - میر مہدی حسن
۴۲۰	فضا - مرزا محمد جعفر عرف نبی مرزا
۴۲۱	فرحت - باشندہ عظیم آباد
۴۲۲	فدوی - فیض اللہ بیگ مرحوم
۴۲۳	فدوی - مرزا محمد علی عرف مرزا بچو
۴۲۴	فرحت - شیخ فرحت اللہ
۴۲۵	فنا - شیخ ببر مرحوم
۴۲۶	فلک - میر بہادر علی عرف میرن صاحب
۴۲۷	فخر - میر فخر الدین
۴۲۸	فراق - خواجہ بہادر حسین
۴۲۹	فرد - وحید الدین خاں
۴۳۰	فغاں - اشرف علی خاں
۴۳۱	فروغ - عنایت علی خاں
۴۳۲	فرحت - پنڈت کدار ناتھ
۴۳۳	فرحت - پنڈت دیبی پرشاد
۴۳۴	فرخ - کرامت اللہ خاں
۴۳۵	فطرت - لااعلم
۴۳۶	فصیح - مرزا جعفر علی
۴۳۷	فروغ - شاہزادہ مرزا احمد عمر سلطان
۴۳۸	فرحت - میر احسان علی خاں بہادر
۴۳۹	فضا - گوبند پرشاد
۴۴۰	فائز - کریم بخش
۴۴۱	قادر - مولوی عبدالقادر
۴۴۲	قادر - میر قادر علی پیکیت
۴۴۳	قیصر - مرزا محمد خورشید قدر بہادر
۴۴۴	قیس - شیخ کاظم علی قدوائی
۴۴۵	قادر - مرزا سرفراز علی
۴۴۶	قمر - محمد جعفر علی خاں بہادر
۴۴۷	قلق - آفتاب الدولہ بہادر خواجہ
۴۴۸	قادر - شیخ قیام الدین اسد عرف محمد قائم
۴۴۹	قرار - میر محمد حسن
۴۵۰	قمر - قمر الدین
۴۵۱	قائل - سید علی جان
۴۵۲	قبول - کپتان قبول الدولہ مرزا مہدی علی خاں
۴۵۳	قمر - مرزا باقر حسین
۴۵۴	قدسی - سید محمد اکبر عرف شاہ محمد خاں
۴۵۵	قدس - سید محمد رضا مرحوم
۴۵۶	قاصر - مرزا ہبر علی بیگ
۴۵۷	قسمت - نواب شمس الدولہ
۴۵۸	قدرت - شاہ قدرت اللہ
۴۵۹	قمر - افتخار الدولہ مرزا حاجی
۴۶۰	قاسم - حکیم قدرت اللہ
۴۶۱	قائم - شیخ قیام الدین
۴۶۲	قیس - نواب ہادی علی خاں
۴۶۳	کوثر - مرزا مہدی کیمدان
۴۶۴	کاشف - شیخ کاشف علی
۴۶۵	کامل - شیخ جمال الدین
۴۶۶	کامل - مولوی محمد مرشد
۴۶۷	کامل - شیخ احمد علی
۴۶۸	کیواں - مرزا علی حسین
۴۶۹	کلیم - میر محمد حسین
۴۷۰	کیف - شیخ فضل احمد
۴۷۱	کاشف - شیخ محمد حسین خاں
۴۷۲	گویا - شیخ ولایت علی
۴۷۳	گویا - حسام الدولہ فقیر محمد خاں مرحوم
۴۷۴	گریاں - سید محمد حسین
۴۷۵	گرداب - رام چرن
۴۷۶	گرم - مرزا حیدر علی مرحوم
۴۷۷	گہر - خورشید علی خاں بہادر
۴۷۸	گوہر - احمد علی خاں
۴۷۹	لکنت - محمد بشیر خاں
۴۸۰	لطافت - سید حسن
۴۸۱	مسیحا - حکیم محمد علی خاں
۴۸۲	ملال - محمد رضا خاں
۴۸۳	مہجور - نواب اقبال الدولہ عنایت حسین خاں
۴۸۴	محسن - سید محسن علی مولف تذکرہ
۴۸۵	مہر - سید اسمعیل حسین
۴۸۶	معروف - نواب الٰہی بخش خاں
۴۸۷	میر - میر تقی
۴۸۸	محب - شیخ ولی اللہ
۴۸۹	مہر - عبداللہ خاں
۴۹۰	مونس - میر نواب
۴۹۱	موزوں - تخلص شاہزادہ مرزا قادر بخش
۴۹۲	ماہر - محمد میر عرف یوسف حسین

۴۹۳ مشتاق - مشتاق حسین
۴۹۴ محتشم - سید محتشم علی
۴۹۵ مصحفی - غلام ہمدانی
۴۹۶ مَیلا - مراد علی خاں
۴۹۷ موزوں - میر نواب
۴۹۸ مائل - لالتا پرشاد
۴۹۹ مسکین - سید عبد الواحد خاں
۵۰۰ مست - میر قمر الدین
۵۰۱ مہر - نواب منصور خاں
۵۰۲ موج - میر کاظم حسین مرحوم
۵۰۳ موجد - شیخ قادر علی
۵۰۴ مرتخ - جانکی پرشاد
۵۰۵ مہر - مرزا حاتم علی بیگ
۵۰۶ محبت - نواب محبت خاں
۵۰۷ مراد - مراد شاہ
۵۰۸ محزون - میر ناصر خاں
۵۰۹ منتظر - نور السلام
۵۱۰ مشک - نواب محمد حسن مرحوم
۵۱۱ مضطرب - مرزا علی اکبر بیگ
۵۱۲ مہر - سید آغا علیخاں امین الدولہ
۵۱۳ مصیب - حاجی شیخ غلام قطب الدین
۵۱۴ مجنوں - میر حمایت علی مرحوم
۵۱۵ مشتاق - عبد الغنی خاں مخاطب مشتاق علی مرحوم
۵۱۶ موزوں - میر فرزند علی مرحوم
۵۱۷ منظور - بابو خاں دستار بند
۵۱۸ معروف - نواب احمد بخش خاں
۵۱۹ مسیح - سید ہاشم علی
۵۲۰ مقبول - منشی چسکہ رائے
۵۲۱ مصدر - حکیم میر ماشاء اللہ خاں
۵۲۲ مشتاق - میر سالار بخش
۵۲۳ مسرور - شیخ پیر بخش
۵۲۴ مبارک - سید مبارک علی
۵۲۵ مظہر - مرزا جان جاناں صاحب شہید
۵۲۶ مجذوب - مرزا غلام حیدر
۵۲۷ مروت - پنڈت باس کرن
۵۲۸ محو - شیخ فیض الدین
۵۲۹ مسلم - میر فرزند علی
۵۳۰ مخمور - محمد جعفر مغفور
۵۳۱ مغموم - لالہ رام جس
۵۳۲ مضمون - شیخ شرف الدین حسین مرحوم
۵۳۳ مسرت - شیخ وزیر علی مرحوم
۵۳۴ منشی - عجائب رام
۵۳۵ محرور - ہادی حسن
۵۳۶ مرزا - مرزا علی رضا
۵۳۷ مجنوں - سید انعام حسین
۵۳۸ معروف - نواب خاں بہادر خاں
۵۳۹ ممنون - میر نظام الدین
۵۴۰ مضطر - نواب مرزا مظفر خاں
۵۴۱ میر - مرزا محمد ہمایوں قدر بہادر
۵۴۲ مخلص - میر مہدی حسن
۵۴۳ مہجور - حکیم شیخ محمد بخش
۵۴۴ معجز - منشی محمد رضا
۵۴۵ مفتوں - سید ہادی علی
۵۴۶ محبوب - نواب محل صاحبہ
۵۴۷ مرزا - مرزا جہانگیر بیگ
۵۴۸ مشفق - مرزا احمد بیگ
۵۴۹ مشکل - شیخ امین الدین
۵۵۰ مفتوں - مسٹر گسپین صاحب
۵۵۱ مظلوم - مظلوم شاہ
۵۵۲ منشی - مرزا محمد ستیا بیگ
۵۵۳ موجی - موجی رام
۵۵۴ محب - شیخ ولی اللہ
۵۵۵ مقدور - میر محمد ابراہیم
۵۵۶ مذنب - مرزا محمد حسن عرف چھوٹی مرزا
۵۵۷ نادر - ڈپٹی کلب حسین خاں
۵۵۸ نسیم - اصغر علی خاں دہلوی
۵۵۹ نوا - ظہور الرحمٰن مرحوم
۵۶۰ ناصر - سعادت حسین
۵۶۱ نصیر - مولوی میر ناصر علی
۵۶۲ نادر - بادشاہی احمدی
۵۶۳ نازش - مولوی الٰہی بخش
۵۶۴ ناصر - میر ناصر علی
۵۶۵ ناسخ - شیخ امام بخش
۵۶۶ نقی - نقی علیخاں عرف پیارا صاحب
۵۶۷ ندیم - میر محمد شفیع
۵۶۸ نالاں - میر محمد وارث علی
۵۶۹ نظام - غازالدین خاں مرحوم
۵۷۰ نامی - میر آغا حسن عرف میرن صاحب
۵۷۱ نواب - سید نظر الدین
۵۷۲ نعیم - نعیم اللہ خاں دہلوی
۵۷۳ نور - میر وزیر نور
۵۷۴ نوازش - نوازش حسین خاں
۵۷۵ نظامی - شیخ نظام الدین
۵۷۶ نظیر - گنپت رائے دہلوی
۵۷۷ نجد - مرزا محمد عباس
۵۷۸ نسبت - احمد علی مرحوم
۵۷۹ نظیر - شاگرد سودا ساکن بنارس

نمبر	نام
۵۸۰	نزاکت - رجّو طوائف
۵۸۱	نظر - مرزا علی مرحوم
۵۸۲	نظیر - میر ولی محمد مرحوم
۵۸۳	نظیر - محمد نصیر الدین
۵۸۴	نالاں - مرزا محی خاں
۵۸۵	نیر - مرزا حسن عسکری
۵۸۶	نجابت - سید کلب علی
۵۸۷	ناظم - پنڈت شیو پرشاد
۵۸۸	ناطق - شیخ احمد شاہ
۵۸۹	نثار - میر افضل علی
۵۹۰	نظم - میر ناظم علی
۵۹۱	نعمت - حکیم عبدالحق مرحوم
۵۹۲	نور - حکیم میر نادر حسین
۵۹۳	نجم - نجم الدولہ محمد رضا خاں
۵۹۴	نشتر - میر امداد حسین
۵۹۵	نزار - سید قاسم علی
۵۹۶	نازش - مرزا علی بیگ
۵۹۷	نکہت - حافظ غلام احمد
۵۹۸	نثار - شیخ محمد امان
۵۹۹	نثار - حکیم میر محمد پناہ
۶۰۰	نواب - بیگم صاحب زوجہ آصف الدولہ
۶۰۱	نجیب - میر بہادر علی مرحوم
۶۰۲	نکہت - نثار علی بیگ
۶۰۳	نسیم - پنڈت برج ناتھ
۶۰۴	نحیف - سید برکت علی
۶۰۵	ناصر - سید ابو محمد
۶۰۶	وحشت - مرزا باقر علیخاں مرحوم
۶۰۷	ولی - علی محمد خاں
۶۰۸	وزیر - منشی سرفراز علیخاں
۶۰۹	وحید - حکیم وحید اللہ خاں
۶۱۰	واصف - مولوی احمد حسن
۶۱۱	وارفتہ - نواب شیر علیخاں
۶۱۲	وزیر - شیخ وزیر علی
۶۱۳	وصف - میر محمود علی
۶۱۴	وحشت - سید ابو الحسن دہلوی
۶۱۵	وجیہ - وجیہہ الدین
۶۱۶	واقف - شاہ واقف
۶۱۷	واجد - واجد علیخاں
۶۱۸	وصل - میر احمد علی
۶۱۹	وارث - حاجی شاہ محمد وارث
۶۲۰	وفا - راجہ نول رائے
۶۲۱	ہدایت - ہدایت علی
۶۲۲	ہجر - مرزا محمد اصغر حسین
۶۲۳	ہمدم - میر محفوظ علی مرحوم
۶۲۴	ہلال - امیر علی خاں
۶۲۵	ہوس - نواب مرزا تقی خاں
۶۲۶	ہنر - وارث علیخاں نواب ناظر
۶۲۷	ہوس - نواب مرزا محمد تقی
۶۲۸	یوسف - مرزا یوسف بیگ
۶۲۹	یقین - سید محمد حسین
۶۳۰	یوسف - نواب سید احمد علیخاں
۶۳۱	یکرنگ - مصطفٰی قلی خاں
۶۳۲	یقین - انعام اللہ خاں
۶۳۳	یاور - شیخ امداد علی

"یادگارِ شُعرا"

مصنف ڈاکٹر اسپرنگر۔ مشہور یورپین مستشرق جو سنہ ۱۸۴۷ء میں اکسٹرا ریزیڈنٹ کی حیثیت سے لکھنؤ پہنچے اور شاہ اودھ کے کتب خانوں کی فہرست مرتب کرنے پر مامور ہوئے۔ دو سال مقیم رہ کر جنوری سنہ ۱۸۵۰ء میں واپس چلے گئے۔ اس عرصے میں تقریباً دس ہزار کتابیں ان کی نظر سے گذریں۔ جن کی فہرست انھوں نے دہلی کالج کے ایک طالب علم علی اکبر پانی پتی کی مدد سے مرتب کی۔

عہدِ تصنیف و طباعت ڈاکٹر اسپرنگر نے سنہ ۱۸۵۴ء میں جو طویل فہرست مرتب کی تھی اس کی صرف جلد اول سنہ ۱۸۵۴ء میں بزبانِ انگریزی شائع ہوئی۔ اس کا پہلا باب اردو شعراء کے تذکروں اور شاعروں کے ذکر پر مشتمل تھا۔ جسے طفیل احمد نے "یادگارِ شعرا" کے نام سے اردو میں ترجمہ کر دیا۔ اس ترجمہ کو سنہ ۱۹۴۳ء میں ہندوستانی اکیڈمی صوبہ متحدہ الٰہ آباد نے مسعود حسن رضوی کی تقریظ کے ساتھ شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات اصل تذکرہ انگریزی زبان میں تھا جسے اردو میں منتقل کیا گیا ہے۔ اس میں جن شعراء کا ذکر آیا ہے وہ مندرجہ ذیل تذکروں سے ماخوذ ہیں:-

(۱) نکات الشعرا — میر تقی میر
(۲) تذکرہ ریختہ گویاں — فتح علی حسینی گردیزی
(۳) مخزن نکات — قائم چاند پوری
(۴) گلزارِ ابراہیم — علی ابراہیم خاں خلیل
(۵) تذکرۂ شورش — سید غلام حسین شورش
(۶) تذکرۂ ہندی — غلام ہمدانی مصحفی
(۷) تذکرۂ عشقی — عشقی پٹنوی
(۸) گلشنِ ہند — مرزا لطف
(۹) عیار الشعراء — خوب چند ذکار دہلوی
(۱۰) عمدہ منتخبہ — اعظم الدولہ محمد خاں سرور
(۱۱) مجموعۂ نغز — قدرت اللہ قاسم
(۱۲) طبقات سخن — غلام محی الدین قریشی مبتلا دعشق میرٹھی

(۱۳) دیوانِ جہاں ــــ بینی نراین

(۱۴) گلدستۂ نشاط ــــ منولال

(۱۵) گلشن بے خار ــــ مصطفےٰ خاں شیفتہ

(۱۶) گلستان بے خزاں ــــ قطب الدین باطن

(۱۷) انتخاب دواوین شعراء ــــ مولوی امام بخش صہبائیؔ

(۱۸) گلدستۂ نازنینان ــــ مولوی کریم الدین

(۱۹) تذکرہ شعرائے ہند ــــ مولوی کریم الدین اور فیلن

(۲۰) چمن بے نظیر ــــ محمد ابراہیم[1]

اسپرنگر نے ان تذکروں کی تفصیل کے ساتھ ان تمام شاعروں کا فرداً فرداً ذکر کیا ہے جن کا ذکر ان تذکروں میں آیا ہے ہر شاعر کے حالات کے ساتھ ان تذکروں کے حوالے بھی دیدیئے گئے ہیں جن سے یہ حالات ماخوذ ہیں۔ ماخذات میں اور بیکا بیس کتابوں میں سے صرف چودہ کے حوالے ملتے ہیں۔

(۱) دیوان جہاں

(۲) گلدستہ نشاط

(۳) انتخاب دواوین شعرا

(۴) چمن بے نظیر

(۵) گلدستۂ نازنینان

(۶) تذکرہ شعرائے ہند

کا حوالہ کسی شاعر کے سلسلے میں نہیں دیا گیا۔ غالبًا اسپرنگر کو ان تذکروں سے براہِ راست کوئی مدد نہیں ملی۔ لیکن اسپرنگر نے فرانسیسی مستشرق گارساں دتاسی کے تذکرے سے ضرور مدد لی ہے اسمیں تقریبًا ڈیڑھ ہزار کے پندرہ سو سے زائد شاعروں کا ذکر ہے لیکن حالات بہت مختصر ہیں۔ اکثر جگہ صرف ایک دو سطریں ہیں اور بعض جگہ صرف نام اور تخلص پر اکتفا کیا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آبرو شیخ نجم الدین علی خاں	۵	آرام لکھن لال	۹	آزاد میر فقیر اللہ
۲	آتش مرزا غلام حسین	۶	آرام خیر اللہ ساکن سردھنہ	۱۰	آزاد خواجہ زین العابدین
۳	آثمی سید برہان الدین	۷	آرزو سراج الدین علی خاں	۱۱	آزاد میر ظفر علی
۴	آرام پریم ناتھ کھتری	۸	آزاد محمد فاضل	۱۲	آزاد شیخ امیر الدین ساکن

[1] گلدستۂ نشاط اور چمن بے نظیر تذکرے نہیں بلکہ منتخب اشعار کے مجموعے ہیں۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۳	آزاد	رام سنگھ	۴۲	احسان	میر شمس الدین	۷۱	اسد	اسد اللہ خاں
۱۴	آزاد	مولوی صدر الدین	۴۳	احسن	میر غلام علی ساکن حیدرآباد	۷۲	اسد	کیرت سنگھ
۱۵	آسی	.	۴۴	احسن	احسن اللہ	۷۳	اسد	میر امانی
۱۶	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۴۵	احسن	میرزا احسن علی	۷۴	اسد	میر اسد علی
۱۷	آشفتہ	حکیم مرزا رضا علی خاں	۴۶	احسن	محمد مولیٰ	۷۵	اسعد	مرزا اسعد بخت
۱۸	آشفتہ	سید صفدر علی ساکن الہ[illegible]	۴۷	احسن	احسن اللہ خاں	۷۶	اسفان	
۱۹	آشنا	میر زین العابدین	۴۸	احقر	مرزا جواد علی قزلباش	۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۲۰	آشنا	مرزا جگن	۴۹	احمد		۷۸	اسیر	بلتھیسر
۲۱	آشنا	مہا سنگھ	۵۰	احمد	سید غلام محی الدین	۷۹	اسیر	
۲۲	آشوب	میر امداد علی خاں	۵۱	احمد	سید احمد علی ساکن سراوہ	۸۰	اسیر	میر گلزار علی
۲۳	آصف	آصف الدولہ	۵۲	احمد	مرزا احمد بیگ	۸۱	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۲۴	آغا	مرزا آغا ساکن لکھنؤ	۵۳	احمد	حافظ شیخ غلام احمد [illegible]	۸۲	اشرف	
۲۵	آغا	منشی لچھمی نرائن	۵۴	احمد	صمصام اللہ	۸۳		محمد اشرف
۲۶	آفاق	میر فرید الدین	۵۵	احمد	شیخ احمد یار	۸۴	اشرف	محمد اشرف
۲۷	آفتاب	شہنشاہ شاہ عالم ثانی	۵۶	احمد	مرزا احمد علی خاں	۸۵	اشرف	حافظ غلام اشرف
۲۸	آفریں	شیخ قلندر بخش ساکن پانی پت	۵۷	احمد	غلام احمد علی	۸۶	اشفاق	شیخ سرفراز علی
۲۹	آگاہ	محمد صالح	۵۸	احمد	شاہ	۸۷	اشک	
۳۰	آگاہ	نور خاں	۵۹	احمد	شاہ بہادر	۸۸	اشکی	میر وارث علی
۳۱	آگاہ	میر حسن علی	۶۰	احمد علی	(شیخ)	۸۹	اشکی	مرزا محی الدین
۳۲	آوارہ	میر محمد قاسم	۶۱	احمدی	شیخ احمد وارث	۹۰	اصغر	میر امجد علی ساکن آگرہ
۳۳	آہ	میر مہدی	۶۲	احمدی	نظام الدین	۹۱	اصغر	میر اصغر علی ساکن مارہرہ
۳۴	ابجدی		۶۳	اختر	میر اکبر علی ساکن سرہند	۹۲	اصغری	محمد ظہیر الدین
۳۵	ابوالحسن		۶۴	اخگر	لالہ بھیک چند	۹۳	اظہار	حسین علی خاں
۳۶	اتفاق		۶۵	آداب	غلام محی الدین ساکن [illegible]	۹۴	اظہر	سید محمد میر
۳۷	اثل	میر عبد الجلیل	۶۶	ادہم	عبد العلی	۹۵	اظہر	غلام محی الدین
۳۸	اثیم	محمد علی	۶۷	ارشاد	انور علی	۹۶	اظہر	خواجہ اظہر ساکن دہلی
۳۹	اجمل	نصیر الدین محمد	۶۸	ارمان	شاہ علی	۹۷	اظہر	میر غلام علی ساکن دہلی
۴۰	احسان	حافظ عبد الرحمٰن	۶۹	ارمان	نواب مجاہد جنگ ساکن حیدرآباد	۹۸	اعظم	شاہ محمد اعظم ساکن سندیلہ
۴۱	احسان		۷۰	استاد	شیخ محمد بخش	۹۹	اعظم	محمد اعظم

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۰۰	اعظم	اعظم خاں	۱۲۹	امانی	میر امانی ساکن دہلی	۱۵۸	اوج	عبداللہ ساکن سرد
۱۰۱	اعظم	میر اعظم علی	۱۳۰	امجد	مولوی محمد امجد	۱۵۹	اولیٰ	میر اولاد علی
۱۰۲	اعظم	مرزا املی بیگ	۱۳۱	امید	مرزا محمد رضا	۱۶۰	اولیا	میر اولیا
۱۰۳	اعظم	اعظم علی	۱۳۲	امید		۱۶۱	اویسی	غلام محی الدین
۱۰۴	اعظم	منشی اعظم علی	۱۳۳	امید	امیر علی	۱۶۲	بابر	
۱۰۵	افسر	غلام افسر	۱۳۴	امیر	نواب محمد یار خاں	۱۶۳	بابر علی	بابر علی شاہ
۱۰۶	افسر		۱۳۵	امیر	امین الدولہ	۱۶۴	باقر	میر باقر علی
۱۰۷	افسردہ	مرزا پناہ علی بیگ	۱۳۶	امیر	امیر الدولہ نوازش خاں	۱۶۵	بالا	رحم رسول
۱۰۸	افسوس	میر شیر علی	۱۳۷	امیر	شیخ امیر الدین ساکن زو	۱۶۶	بجر	
۱۰۹	افسوس	مرزا عفور بیگ ساکن دہلی	۱۳۸	امیر	امیر علی	۱۶۷	بخشی	حسین بخش ساکن
۱۱۰	افصح	شاہ فصیح	۱۳۹	امیر	امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۸	برشتہ	میاں شرف
۱۱۱	افصح	آغا حیدر علی	۱۴۰	امیر	شیخ امیر اللہ ساکن دہلی	۱۶۹	برق	قاضی محمد نجم الدین
۱۱۲	افضل	محمد افضل ساکن جھنجانہ	۱۴۱	امیر	شیخ امیر بخش	۱۷۰	برق	مرزا خدا بخش بہا
۱۱۳	افغان	امام علی خاں	۱۴۲	امین	میر محمد امین ساکن دہلی	۱۷۱	برق	بھگوانت ساکن لکھ
۱۱۴	افگار	میر جیون	۱۴۳	امین	میر محمد امین ساکن بنارس	۱۷۲	برق	میاں شاہ جیو
۱۱۵	اکبر	شاہ بھچو یا میاں	۱۴۴	امین	خواجہ امین الدین ساکن پٹنہ	۱۷۳	برکت	سید برکت علی خا
۱۱۶	اکبر	مکرم الدولہ	۱۴۵	امین	مرزا محمد اسمٰعیل ساکن دہلی	۱۷۴	برکت	برکت اللہ خاں
۱۱۷	اکبر	اکبر خاں	۱۴۶	امین	امین الدین خاں	۱۷۵	بیزار	حسین بخش
۱۱۸	اکرم	خواجہ اکبر ساکن دہلی	۱۴۷	انتظار	علی قلی خاں	۱۷۶	بسمل	سید جبار علی ساکن
۱۱۹	الفت		۱۴۸	انجام	نواب عمدۃ الملک امیر خاں	۱۷۷	بسمل	
۱۲۰	الفت	محمد الفت	۱۴۹	اندوہ	مرزا عفور بیگ	۱۷۸	بسمل	مرزا بھچو بیگ
۱۲۱	الفت	رائے منگل سین	۱۵۰	السان	اللہ یار خاں	۱۷۹	بسمل	سید حیدر بن ہلا
۱۲۲	الم	صاحب میر	۱۵۱	انشا	انشاء اللہ خاں	۱۸۰	بسمل	کدا علی بیگ
۱۲۳	الم	محمد علی	۱۵۲	انصاف	عبدالرحمٰن خاں	۱۸۱	بسمل	حافظ حفیظ اللہ
۱۲۴	الہام	شیخ شرف الدین	۱۵۳	انوار	محمد مولیٰ ساکن دہلی	۱۸۲	بسمل	مولوی محمدی معرو
۱۲۵	الہام	فضائل بیگ	۱۵۴	انور	غلام علی ساکن کالپی	۱۸۳	بسیط	لالہ انند سروپ
۱۲۶	امامی	خواجہ امام بخش ساکن دہلی	۱۵۵	انور	آفتاب رائے	۱۸۴	بشیر	میر بشارت علی
۱۲۷	امامی	روشن بیگ دہلی	۱۵۶	انور	ولی محمد خاں	۱۸۵	بشیر	سید محمد علی
۱۲۸	امانت	امانت رائے	۱۵۷	اوباش	شیخ امیر الزماں	۱۸۶	بقا	شیخ محمد بقاء اللہ

نمبر	تخلص	نام
۱۸۷	بلیغ	مولوی حاجی قدرت اللہ
۱۸۸	بیتاد	
۱۸۹	بہادر	راجہ بینی بہادر
۱۹۰	بہادر	راجہ رام پنڈت
۱۹۱	بہادر	بہادر سنگھ
۱۹۲	بہادر	علی (میر) ساکن دہلی
۱۹۳	بہادر	ٹیک چند ساکن دہلی
۱۹۴	بہجت	مولوی عبدالمجید
۱۹۵	بعید	میر میران
۱۹۶	بیان	خواجہ احسن اللہ
۱۹۷	بیباک	میر نجف علی
۱۹۸	بیتاب	محمد اسمٰعیل
۱۹۹	بیتاب	شاہ محمد علیم
۲۰۰	بیتاب	میر محمد علی
۲۰۱	بیتاب	محمد علیم
۲۰۲	بیتاب	میر مدن ساکن دہلی
۲۰۳	بیتاب	شیخ خیر الدین ساکن آگرہ
۲۰۴	بیتاب	سید کلب علی
۲۰۵	بیتاب	خداوردی خاں
۲۰۶	بیتاب	عباس علی خاں
۲۰۷	بیتاب	شیخ ولی اللہ
۲۰۸	بیتاب	مرزا کلّو بہادر
۲۰۹	بیتاب	سیوک رام
۲۱۰	بیتاب	بہادر سنگھ ساکن بریلی
۲۱۱	بیتاب	سنتوکھ رائے
۲۱۲	بیجان	شیو سنگھ کھتری
۲۱۳	بیجان	زور آور خاں
۲۱۴	بیجان	عزیز خاں
۲۱۵	بیخبر	محمد بیگ
۲۱۶	بیخبر	
۲۱۷	بیخواب	
۲۱۸	بیخود	نرائن داس مہاجن
۲۱۹	بیدار	منشی لبھاون لال
۲۲۰	بیدار	میاں
۲۲۱	بیدار	غلام حیدر
۲۲۲	بیدل	مرزا عبدالقادر
۲۲۳	بیدل	خواجہ غلام حسین
۲۲۴	بیرنگ	دلاور خاں
۲۲۵	بیقرار	خواجہ کاظم
۲۲۶	بیقید	سید فضائل علی خاں
۲۲۷	بیکس	مرزا محمد
۲۲۸	بیکس	میر امام بخش
۲۲۹	بیکل	سید عبدالوہاب
۲۳۰	بیمار	
۲۳۱	بینوا	
۲۳۲	بینوا	مقبول شاہ ساکن دہلی
۲۳۳	بیہوش	شیخ دیدار بخش،
۲۳۴	بیہوش	میر عبدالرشید
۲۳۵	پاکباز	سید صلاح الدین
۲۳۶	پذیر	سید نثار علی
۲۳۷	پروانہ	راجہ جسونت سنگھ
۲۳۸	پرواز	محمد بیگ ساکن حیدرآباد
۲۳۹	پروانہ	سید پروانہ علی شاہ
۲۴۰	پریم ناتھ	رائے کھتری
۲۴۱	پچھا	(شاہ)
۲۴۲	پیام	شرف الدین علی خاں
۲۴۳	تاب	مہتاب رائے
۲۴۴	تاباں	میر عبدالحی ساکن دہلی
۲۴۵	تاثیر	میر صادق
۲۴۶	تارک	زاہد بیگ ساکن دہلی
۲۴۷	تاناشاہ	ابوالحسن
۲۴۸	تائب	حافظ عبداللہ
۲۴۹	تائب	مہتاب رائے
۲۵۰	تپش	میر مدد علی
۲۵۱	تپش	محمد اسمٰعیل معروف
۲۵۲	تجرد	میر عبداللہ
۲۵۳	تجلی	شاہ تجلی
۲۵۴	تجلّی	میاں حاجی
۲۵۵	تجمل	
۲۵۶	تجمل	میر اعظم
۲۵۷	تحسین	منشی حسین عطا خاں
۲۵۸	تحسین	میاں غلام مصطفیٰ
۲۵۹	تحسین	میر محمد حسین خاں
۲۶۰	تحیّر	
۲۶۱	تراب	مولوی تراب علی
۲۶۲	ترساں	میر بہادر علی
۲۶۳	ترقی	میرزا محمد تقی
۲۶۴	تسکین	گنگا داس
۲۶۵	تسکین	میر حسین
۲۶۶	تسکین	میر سعادت علی
۲۶۷	تسلّی	لالہ ٹیکا رام
۲۶۸	تسلّی	میر شجاعت علی
۲۶۹	تسلیم	محمد کبیر خاں
۲۷۰	تصوّر	سید احسان اللہ
۲۷۱	تصوّر	سید رجب علی
۲۷۲	تصویر	
۲۷۳	تصویر	شاہ جواد علی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۷۴	تعشق	میر سید محمد ساکن دہلی	۳۰۳	جام	کنور سین	۳۳۲	جنون	محمد جیون
۲۷۵	تقی	سید محمد تقی	۳۰۴	جان		۳۳۳	جنون	میرزا نجف علی خان
۲۷۶	تمکین	بختامل پنڈت	۳۰۵	جان	جان علی شاہ	۳۳۴	جوان	کاظم علی
۲۷۷	تمکین	صلاح الدین ساکن دہلی	۳۰۶	جان	جان عالم خان	۳۳۵	جوان	شیخ محب اللہ
۲۷۸	تمکین	محمد یوسف	۳۰۷	جانی	بیگم جان	۳۳۶	جوان	میرزا النعیم بیگ
۲۷۹	تمکین	میر نثار علی	۳۰۸	جذب	سید عزت اللہ خان	۳۳۷	جواہر سنگھ	
۲۸۰	تمنا	عباس قلی خان	۳۰۹	جذب	میر مظہر علی	۳۳۸	جودت	رائے سری دیارام
۲۸۱	تمنا	میر اسد علی خان	۳۱۰	جراح	غلام ناصر	۳۳۹	جوش	شیخ نیاز احمد
۲۸۲	تمنا	میرزا مغل خان	۳۱۱	جرات	قلندر بخش	۳۴۰	جوش	رحیم اللہ
۲۸۳	تمنا	خواجہ محمد علی	۳۱۲	جرات	مرزا مغل	۳۴۱	جوشش	محمد عابد
۲۸۴	تمنا	محمد اسحاق خان	۳۱۳	جرات	میر محمد رضا	۳۴۲	جوشش	شیخ محمد روشن
۲۸۵	تنہا	شیخ عوض علی خان	۳۱۴	جرات	میر مستقیم	۳۴۳	جولان	میر حسین
۲۸۶	تنہا	محمد عیسیٰ	۳۱۵	جرات	میر شیر علی	۳۴۴	جولان	میر رمضان علی
۲۸۷	تنہا	سید کفایت علی	۳۱۶	جعفر	جعفر علی خاں	۳۴۵	جوہر	میاں مکھو
۲۸۸	تنہا	سعد اللہ خان	۳۱۷	جعفر یا جعفری	مرزا جعفر	۳۴۶	جوہر	مرزا احمد علی
۲۸۹	تغیری	شاہ امام بخش	۳۱۸	جعفر	میر جعفر زٹلی	۳۴۷	جوہر	دیوالی سنگھ
۲۹۰	ثابت		۳۱۹	جعفری		۳۴۸	جوہری	مولوی آیت اللہ
۲۹۱	ثابت	اصالت خان	۳۲۰	جعفری	میر باقر علی	۳۴۹	جوہری	اندرجیت
۲۹۲	ثابت	میرزا معز الدین بہادر	۳۲۱	جگن (میاں)		۳۵۰	جہاں دار	میر جواں بخت جہاں دار
۲۹۳	ثابت	شجاعت اللہ خان	۳۲۲	جلال		۳۵۱	جہانگیر	میرزا جہانگیر
۲۹۴	ثاقب	میر غالب الدین	۳۲۳	جلال	میرزا بندہ علی	۳۵۲	چمن	لالہ چمن ناتھ
۲۹۵	ثاقب	سید شمس الدین	۳۲۴	جلال	جمال الدین حسین	۳۵۳	جینا	نواب جینا بیگم
۲۹۶	ثاقب	شہاب الدین	۳۲۵	جلال الدین		۳۵۴	چمپا	
۲۹۷	ثروت	سید درویش علی	۳۲۶	جمال	میر جمال الدین حسین	۳۵۵	چندا	ماہ لقا
۲۹۸	ثروت	مفتی مخدوم	۳۲۷	جمال	جمال علی	۳۵۶	چوگان	بہادر علی خاں
۲۹۹	ثروت	میرزا محمد صادق	۳۲۸	جنوں	میر فضل علی	۳۵۷	چوگان	
۳۰۰	ثریا شاہ		۳۲۹	جنون	شیخ غلام مرتضیٰ	۳۵۸	حاتم	محمد حاتم
۳۰۱	ثنا	میر شمس الدین	۳۳۰	جنون	نواب مہدی خان	۳۵۹	حاتم	سید حاتم علی خاں
۳۰۲	ثنا	ثناء الدین خان	۳۳۱	جنون	محمد نظر الاسلام	۳۶۰	حافظ	حافظ خیر اللہ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۶۱	حافظ	حافظ محمد اشرف	۳۹۰	حسینی	حکیم میر حسین	۴۱۹	حیران	میر ممنون
۳۶۲	حالی	میر محب علی	۳۹۱	حشمت	مرزا فخر الدین	۴۲۰	حیرت	اجودھیا پرشاد کشمیری
۳۶۳	حامد		۳۹۲	حشمت	میر محمد علی	۴۲۱	حیرت	غلام فخر الدین
۳۶۴	حب	میر احمد علی	۳۹۳	حشمت	سید محتشم علی خاں	۴۲۲	حیرت	خواجہ گلشن
۳۶۵	حبیب		۳۹۴	حضور	لالہ بالکمند	۴۲۳	حیرت	مراد علی
۳۶۶	حبیب		۳۹۵	حضور	شیخ غلام یحییٰ	۴۲۴	حیرت	شیخ رحم علی
۳۶۷	سید حبیب حسین		۳۹۶	حفیظ	حفیظ	۴۲۵	حیرت	میر سیدن
۳۶۸	حجام	عنایت اللہ	۳۹۷	حفیظ	حافظ محمد حفیظ کشمیری	۴۲۶	حیف	میر چراغ علی
۳۶۹	حریف	خواجہ مکرم خاں	۳۹۸	حقیر	میر امام الدین	۴۲۷	حیف	موتی لال کایستھ
۳۷۰	حزیں	میرزا اخجستہ بخش بہادر	۳۹۹	حقیر	منشی نبی بخش	۴۲۸	خادم	
۳۷۱	حزیں	میر محمد باقر	۴۰۰	حقیر	شو سہائے	۴۲۹	خادم	خادم علی
۳۷۲	حزیں	میر بہادر علی	۴۰۱	حقیقت	میر شاہ حسین	۴۳۰	خادم	نواب خادم حسین خاں بہادر
۳۷۳	حسرت	میاں رسول بخش	۴۰۲	حکیم	محمد پناہ خان	۴۳۱	خادم	خادم حسین خان
۳۷۴	حسرت	ذوقی رام	۴۰۳	حکیم	محمد اشرف خان	۴۳۲	خاص	
۳۷۵	حسرت	میرزا جعفر علی	۴۰۴	حکیم	نہال الدین	۴۳۳	خاکسار	میر محمد یار
۳۷۶	حسرت	میر محمد حیات	۴۰۵	حمایت		۴۳۴	خاکی	غلام حیدر بیگ
۳۷۷	حسن	میر غلام حسن	۴۰۶	حیا	حافظ محمد حیات	۴۳۵	خالق	عبد الخالق
۳۷۸	حسن	حافظ عبد الحسن	۴۰۷	حیا	مرزا رحیم الدین	۴۳۶	خالق	شیخ خالق بخش
۳۷۹	حسن	غلام حسین	۴۰۸	حیدر	غلام حیدر	۴۳۷	خالہ	عمدۃ النساء بیگم
۳۸۰	حسن	خواجہ حسن	۴۰۹	حیدر	میر حیدر علی	۴۳۸	خان	اشرف خان
۳۸۱	حسن	میر حسن	۴۱۰	حیدر	میر حیدر علی خان	۴۳۹	خان	محمدی خان پٹھان
۳۸۲	حسن	میر حسن شاہ	۴۱۱	حیدر بخش		۴۴۰	خدمت	فرحت علی
۳۸۳	حسن	میرزا محمد حسن	۴۱۲	حیدر	مرزا حیدر بیگ	۴۴۱	فرخ	فخر الدین
۳۸۴	حسن	میر محمد حسن	۴۱۳	حیدر	میر حیدر شاہ	۴۴۲	خستہ	محمد عبد اللہ خاں
۳۸۵	حسیب		۴۱۴	حیدر	حسام الدین	۴۴۳	خستہ	غلام قطب بخش
۳۸۶	حسین	سید غلام حسین	۴۱۵	حیدری	شیخ غلام علی	۴۴۴	خسرو	(میر)
۳۸۷	حسینی	نواب غلام حسین	۴۱۶	حیدری	میر حیدر بخش	۴۴۵	خلق	میر احسن
۳۸۸	حسینی	علی (میر)	۴۱۷	حیران	حافظ لقاء اللہ خان	۴۴۶	خلق	رائے بہادر دن رائے
۳۸۹	حسین	علی خاں	۴۱۸	حیران	میر حیدر علی	۴۴۷	خلیق	میر مستحسن

نمبر	تخلص	نام
۴۴۸	خلیق	میرزا ظہیر علی
۴۴۹	خلیق	کرامت اللہ خان
۴۵۰	خلیل	سید ابراہیم علی
۴۵۱	خنداں	
۴۵۲	خودغرض	
۴۵۳	خورشید	
۴۵۴	خوش	
۴۵۵	خوشدل	گھاسی رام
۴۵۶	خوشدل	لالہ گوبند لال
۴۵۷	خوش رس	حافظ غلام محمد
۴۵۸	خوشنود	
۴۵۹	خیال	برج ناتھ
۴۶۰	خیال	غلام حسین خاں
۴۶۱	دارا	میرزا دارا بخت
۴۶۲	داغ	
۴۶۳	داغ	میر مہدی
۴۶۴	دانا	فضل علی
۴۶۵	داؤد	میرزا داؤد بیگ
۴۶۶	دائم	دائم علی
۴۶۷	درخشاں	منگو بیگ
۴۶۸	درد	خواجہ محمد میر
۴۶۹	درد	کرم اللہ خان
۴۷۰	دردمند	کریم اللہ خان
۴۷۱	دردمند	محمد فقیہ
۴۷۲	درویش	شاہ علی
۴۷۳	دریغ	میر زین العابدین
۴۷۴	دل	شیخ محمد عابد
۴۷۵	دل	فتح محمد
۴۷۶	دل	نواب عماد الملک

نمبر	تخلص	نام
۴۷۷	دل	غلام مصطفےٰ خان
۴۷۸	دل	مولوی شمس الدین
۴۷۹	دل	بینی پرشاد
۴۸۰	دل	مادھورام
۴۸۱	دل	آزاد خان
۴۸۲	دل	زور آور خان
۴۸۳	دل خوش	کنور بہادر سنگھ
۴۸۴	دل سوز	خواجہ خیراتی خاں
۴۸۵	دلگیر	میر حمایت اللہ
۴۸۶	دلھن بیگم	نواب بہو
۴۸۷	دلیر	شاہ دلیر
۴۸۸	دلیر	
۴۸۹	دوست	دوست محمد
۴۹۰	دوست	غلام محمد
۴۹۱	دیدار	علی شاہ
۴۹۲	دیوانہ	گردبخش رائے
۴۹۳	دیوانہ	رائے سرب سنگھ
۴۹۴	دیوانہ	میرزا محمد علیخان
۴۹۵	ذاکر	سید حسین دوست
۴۹۶	ذاکر	میرزا افضل علی
۴۹۷	ذاکر	مرزا احمد بیگ
۴۹۸	ذرہ	میرزا راجہ رام ناتھ
۴۹۹	ذرہ	لالہ جنتی داس
۵۰۰	ذکا	ذکاء اللہ خان
۵۰۱	ذکر	
۵۰۲	ذکر	میر حسین
۵۰۳	ذکی	محمد ذکی
۵۰۴	ذکی	جعفر علی خان
۵۰۵	ذکی	شیخ مہدی علی

نمبر	تخلص	نام
۵۰۶	ذوق	شیخ محمد ابراہیم
۵۰۷	ذوق	منشی آسارام
۵۰۸	ذوقا	ذوقا شاہ درویش
۵۰۹	ذوقی	شاہ
۵۱۰	ذہین	میر محمد مستعد
۵۱۱	راجا	میاں غلام محی الدین
۵۱۲	راجا	
۵۱۳	راجہ	مہاراجہ بلونت سنگھ
۵۱۴	راجہ	راجہ بہادر
۵۱۵	راسخ	شیخ غلام علی
۵۱۶	راسخ	خواجہ احمدی خاں
۵۱۷	راسخ	ظفریاب خان
۵۱۸	راسخ	طالب حسین
۵۱۹	راغب	محمد جعفر خان
۵۲۰	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ
۵۲۱	رافت	
۵۲۲	رافت	میاں رؤف علی
۵۲۳	رافت	شیخ محمد رفیع
۵۲۴	راقم	بندرابن
۵۲۵	راقم	خلیفہ غلام محمد
۵۲۶	رائے	مرزا یعقوب بیگ
۵۲۷	رجب	رجب علی بیگ
۵۲۸	رحمان	
۵۲۹	رحمت	رحمت اللہ خان
۵۳۰	رحیم	
۵۳۱	رخشاں	محمد چاند
۵۳۲	رخصت	میر قدرت اللہ
۵۳۳	رسا	مولوی علیم اللہ
۵۳۴	رسا	مرزا الٰہی

۵۳۵	رسا	میرزا تقی	۵۶۴	رفیق	امین اللہ	۵۹۳	زور	داؤد بیگ
۵۳۶	رسائی		۵۶۵	رفیق	مرزا اسد بیگ	۵۹۴	زیرک	جے سنگھ رائے کالیستھ
۵۳۷	رستم	رستم علی خاں	۵۶۶	رحمت	مرزا قاسم علی	۵۹۵	زینت	
۵۳۸	رسوا	آفتاب رائے	۵۶۷	رکن الدولہ حافظ الملک [illegible] خاں بہادر		۵۹۶	ساقی	میر حسین علی
۵۳۹	رشکی	محمد حسن خاں	۵۶۸	رمز	میرزا محمد سلطان فتح الملک شاہ بہادر	۵۹۷	سالک	
۵۴۰	رشید		۵۶۹	رنج	میر محمد نصیر	۵۹۸	سامان	میر ناصر
۵۴۱	رضا	مرزا علی رضا	۵۷۰	رند	گنگا پرشاد کشمیری	۵۹۹	سامی	میرزا جان محمد بیگ
۵۴۲	رضا	مرزا علی رضا بیگ	۵۷۱	رند	رائے کھیم نرائن	۶۰۰	سائل	سید اسد اللہ
۵۴۳	رضا	شیخ علی رضا	۵۷۲	رند	مہربان خاں	۶۰۱	سائل	مرزا محمد یار بیگ
۵۴۴	رضا	مولوی ضیاء الدین	۵۷۳	رند	میر شاہ حمزہ علی	۶۰۲	سایہ	
۵۴۵	رضا	حمید الدین خاں	۵۷۴	رنگین		۶۰۳	سلیم	
۵۴۶	رضا	میر حسن	۵۷۵	رنگین	مرزا امان بیگ	۶۰۴	سبحان	میر عبد السبحان
۵۴۷	رضا	حافظ محمد بخش	۵۷۶	رنگین	لالہ بلاس رائے	۶۰۵	سبقت	میرزا مغل
۵۴۸	رضا	میر محمد رضا	۵۷۷	رنگین	پودن لال کالیستھ	۶۰۶	سپاہی	میر امام بخش
۵۴۹	رضا	محمد رضا	۵۷۸	رنگین	سعادت یار خاں	۶۰۷	سپاہی	
۵۵۰	رضا	حافظ محسن	۵۷۹	روح الامین		۶۰۸	سپاہی	شاہ قلی خاں
۵۵۱	رضا	میر رضا علی	۵۸۰	روحی		۶۰۹	ستار	عبد الستار
۵۵۲	رضا	میرزا تقی	۵۸۱	روشن	خواجہ حسن علی	۶۱۰	سجاد	میر محمد سجاد
۵۵۳	رضا	غلام محمد خاں	۵۸۲	روشن شاہ	روشن شاہ	۶۱۱	سحر	میر محمد خلیل خاں
۵۵۴	رضوان	غلام حسین	۵۸۳	رونق	میر غلام حیدر	۶۱۲	سخن	حکیم مرزا محمد حسن کشمیری
۵۵۵	رضی	سید رضی خاں	۵۸۴	زار	بہادر بیگ خاں	۶۱۳	سخنور	لالہ دیوالی سنگھ
۵۵۶	رضی	مرزا رضی خاں	۵۸۵	زار	میر جیون کشمیری	۶۱۴	سراج	میر سراج الدین
۵۵۷	رضی	نواب سیف الدولہ	۵۸۶	زار	میر مظہر علی	۶۱۵	سراج	سراج الدین علی
۵۵۸	رعد	لالہ گنگا پرشاد کشمیری	۵۸۷	زار	مغل بیگ	۶۱۶	سرسبز	میرزا زین العابدین خاں
۵۵۹	رغبت	میر ابوالمعالی	۵۸۸	زار	مرزا سنگین	۶۱۷	سرشار	لالہ تلوک چند کھتری
۵۶۰	رفاقت	مرزا لکھمن رائے	۵۸۹	زاری	سوہن	۶۱۸	سرعت	
۵۶۱	رفعت	محمد عیسیٰ خاں الانصاری	۵۹۰	زمان	سید محمد زمان	۶۱۹	سرور	اعظم الدولہ میر محمد خاں بہادر
۵۶۲	رفوگر	محمد عارف	۵۹۱	زندہ دل		۶۲۰	سرور	شیخ محمد امیر الدولہ
۵۶۳	رفیع	رفیع الدین خاں	۵۹۲	زور	داؤد بیگ	۶۲۱	سرور	مرزا رجب علی بیگ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۶۲۲	سرور	میر فیض علی	۶۵۱	سید	میر امام الدین	۶۸۰	شائق	میر قمر علی
۶۲۳	سرور	حمایت اللہ خاں	۶۵۲	سید	میر قطب الدین	۶۸۱	شجاع	نواب شجاع قلی خاں
۶۲۴	سعادت	میر سعادت علی	۶۵۳	سید	میر یادگار علی	۶۸۲	شرافت	مرزا شرف علی لکھنوی
۶۲۵	سعدی		۶۵۴	سیف	مرزا سیف علی	۶۸۳	شرر	مرزا ابراہیم بیگ
۶۲۶	سعید	قاضی سعید الدین خاں	۶۵۵	شاد	میر احمد حسین	۶۸۴	شرر	میرزا جعفر
۶۲۷	سقر شاہ		۶۵۶	شاد	میر احمد حسین	۶۸۵	شرر	میرزا صادق
۶۲۸	سکندر	خلیفہ محمد علی	۶۵۷	شاد	رائے دیبی پرشاد	۶۸۶	شرر	میرزا غیاث الدین
۶۲۹	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۵۸	شاد	مرزا الٰہی یار بیگ	۶۸۷	شرف	
۶۳۰	سلامت	سلامت علی	۶۵۹	شاد	پرشادی رام	۶۸۸	شرف	شیخ شرف الدین حسین
۶۳۱	سلامت	میر سلامت علی	۶۶۰	شاد	منشی رام پرشاد کایستھ	۶۸۹	شرف	مرزا شرف الدین حسین
۶۳۲	سلطان	مرزا محمد ایزد بخش بہادر	۶۶۱	شاد	سید تفضل حسین	۶۹۰	شرف	میر حسن
۶۳۳	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	۶۶۲	شاداب	لالہ خوشوقت رائے	۶۹۱	شریف	میرزا شریف بیگ
۶۳۴	سلطان	سلطان علی بیگ	۶۶۳	شاداب	لالہ بامن لال کایستھ	۶۹۲	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۵	سلیم	غلام مصطفےٰ	۶۶۴	شاداں	میر حبیب علی	۶۹۳	شریف	میرزا محمد شریف
۶۳۶	سلیم	سلیم اللہ خاں	۶۶۵	شاعر	لالہ متھراداس	۶۹۴	شعاع	شاہزادہ محمد اکبر
۶۳۷	سلیم	میر محمد سلیم	۶۶۶	شاعر	میر کمال الدین حسین	۶۹۵	شعلہ	امرناتھ کشمیری
۶۳۸	سلیمان	میر مراد علی	۶۶۷	شاغل		۶۹۶	شعور	شعور احمد
۶۳۹	سلیمان		۶۶۸	شافی	امیر الدین دہلوی	۶۹۷	شعوری	
۶۴۰	سلیمان	سلیمان خاں	۶۶۹	شاکر	محمد شاکر	۶۹۸	شفا	حکیم محمد حسن خاں
۶۴۱	سلیمان	شاہزادہ سلیمان شکوہ	۶۷۰	شاکر	شاہ شاکر علی دہلوی	۶۹۹	شفا	حکیم یار علی خاں
۶۴۲	سنجر	شیخ محمد یعقوب علی	۶۷۱	شاکی	منشی جواہر سنگھ	۷۰۰	شفیع	میر محمد شفیع
۶۴۳	سودا	مرزا رفیع الدین	۶۷۲	شاہ	شاہ سعد اللہ	۷۰۱	شفیق	مظہر علی خاں دہلوی
۶۴۴	سوز	سید محمد میر	۶۷۳	شاہ	شاہ علی خاں	۷۰۲	شکر	محمد میرزا
۶۴۵	سوزاں	نواب احمد علی خاں شمشیر جنگ	۶۷۴	شاہی	شاہ قلی خاں	۷۰۳	شکر	رادھا کشن کایستھ
۶۴۶	سوزاں	شیخ شمس الدین	۶۷۵	شائق	میر بدر الدین حسن بریلوی	۷۰۴	شکوہ	محمد رضا
۶۴۷	سہراب	مرزا سہراب بیگ مغل	۶۷۶	شائق	پیر میاں	۷۰۵	شکوہ	سید شکوہ علی
۶۴۸	سیادت	میر مجاہد الدین	۶۷۷	شائق	محمد ہاشم	۷۰۶	شکیبا	شیخ غلام حسین
۶۴۹	سید	میر غلام رسول	۶۷۸	شائق	میر حاجی دہلوی	۷۰۷	شگفتہ	بدھ سنگھ
۶۵۰	سید	میر غالب علی خاں	۶۷۹	شائق	نذیر الدین بریلوی	۷۰۸	شگفتہ	مرزا شگفتہ بخت بہادر

نمبر	تخلص	نام
۷۰۹	شگفتہ	مرزا سیف علی خاں
۷۱۰	شمس	میر شمس الدین علی
۷۱۱	شمس	ولی اللہ
۷۱۲	شور	جارج بنش
۷۱۳	شورہ	خواجہ عظیم خان دہلوی
۷۱۴	شور	مرزا محمود بیگ دہلوی
۷۱۵	شورش	غلام احمد
۷۱۶	شورش	میر مہدی
۷۱۷	شورش	ناصر حسین
۷۱۸	شوق	الٰہی بخش
۷۱۹	شوق	بھوکی لال
۷۲۰	شوق	تہمتن جنگ بہادر
۷۲۱	شوق	جواہر بیگ
۷۲۲	شوق	حسن علی
۷۲۳	شوق	روشن لال
۷۲۴	شوق	شیو گوپال
۷۲۵	شوق	حافظ غلام رسول
۷۲۶	شوق	فیض علی
۷۲۷	شوق	مولوی قدرت اللہ رامپوری
۷۲۸	شوق	محمد بخش
۷۲۹	شوکت	میرزا علی لکھنوی
۷۳۰	شوکت	مولوی محمد منیف علی نگینوی
۷۳۱	شہامت	شاہ شہامت علی
۷۳۲	شہرت	افتخار الدین خان
۷۳۳	شہرت	امیر بخش خاں
۷۳۴	شہرت	میرزا محمد دہلوی
۷۳۵	شہرت	ابن شاہ معصوم
۷۳۶	شہید	مولوی غلام حسین
۷۳۷	شہیدا	
۷۳۸	شہیدی	میر کرامت علی
۷۳۹	شیدا	مولوی امانت اللہ
۷۴۰	شیدا	میر فتح علی
۷۴۱	شیدا	نواب معین الدین خاں
۷۴۲	شیدا	
۷۴۳	شیر علی (امیر)	
۷۴۴	شیفتہ	سید اللہ بخش
۷۴۵	شیفتہ	احمد خاں
۷۴۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۷۴۷	شیفتہ	میر محمدی
۷۴۸	شیون	میر احسن
۷۴۹	صابر	میرزا صابر
۷۵۰	صابر شاہ	
۷۵۱	صاحب	
۷۵۲	صاحب	امۃ الفاطمہ بیگم
۷۵۳	صاحب	
۷۵۴	صاحبقران	
۷۵۵	صادق	میر جعفر خاں دہلوی
۷۵۶	صادق	میر صادق علی
۷۵۷	صادق	میر صادق علی خاں
۷۵۸	صادق	میر صادق علی شاہ
۷۵۹	صادق	شہزادہ میرزا محمد
۷۶۰	صافی	لالہ بدھ سین
۷۶۱	صافی	میر مظہر علی بہادر
۷۶۲	صالح	نظام الدین احمد بلگرامی
۷۶۳	صبا	
۷۶۴	صبا	میرزا راجہ شنکر ناتھ
۷۶۵	صبا	لالہ کانجی مل کایستھ
۷۶۶	صبائی	احمد آبادی
۷۶۷	صبر	میرزا غلام حسین بیگ
۷۶۸	صبر	میر محمد علی فیض آبادی
۷۶۹	صدق	محمد صدیق
۷۷۰	صفا	منو لال کایستھ
۷۷۱	صفا	
۷۷۲	صفدر	میر صفدر علی
۷۷۳	صفدری	
۷۷۴	صفدری	
۷۷۵	صفدری	میر صادق علی
۷۷۶	صفیر	جان خاں
۷۷۷	صمد	عبد الصمد
۷۷۸	صمصام	امیر الامراء صمصام الدولہ
۷۷۹	صفت	مغل خان
۷۸۰	صفت	کریم الدین
۷۸۱	صواب	شیخ محمد اشرف
۷۸۲	صیاد	میرزا غلام حسین
۷۸۳	ضاحک	میر غلام حسین ضاحک
۷۸۴	ضبط	میر حسن شاہ
۷۸۵	ضمیر	ٹھاکر داس
۷۸۶	ضمیر	گنگا داس کایستھ
۷۸۷	ضمیر	شیخ مداری
۷۸۸	ضمیر	نذیر الدین
۷۸۹	ضمیر	ہدایت علی خان دہلوی
۷۹۰	ضیا	
۷۹۱	ضیا	میرزا ضیا بخت بہادر
۷۹۲	ضیا	میر ضیاء الدین دہلوی
۷۹۳	ضیا	
۷۹۴	ضیا	شیخ ولی اللہ دہلوی
۷۹۵	ضیغم	مولوی غضنفر علی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷۹۶	طالب	میرزا ابوطالب	۸۲۵	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۸۵۴	عاکف	
۷۹۷	طالب	حافظ طالب	۸۲۶	ظہیر	نصیر الدین	۸۵۵	عالم	
۷۹۸	طالب	طالب حسین خاں	۸۲۷	عابد		۸۵۶	عالی	
۷۹۹	طالب	عاشور بیگ خاں	۸۲۸	عاجز	الفت خان	۸۵۷	عالیجاہ	
۸۰۰	طالب	شیخ طالب علی	۸۲۹	عاجز	زور آور سنگھ کھتری	۸۵۸	عبد	عبدالرحیم دکنی
۸۰۱	طالب	میر طالب علی	۸۳۰	عاجز	عارف الدین خان	۸۵۹	عبداللہ	
۸۰۲	طالب	طالب علی	۸۳۱	عاجز	میر غلام حیدر دہلوی	۸۶۰	عبداللہ	
۸۰۳	طالب	میاں طالب علی	۸۳۲	عاجز		۸۶۱	عبرت	
۸۰۴	طالع	میر شمس الدین دہلوی	۸۳۳	عارف	شاہ حسین	۸۶۲	عجائب	رائے منشی
۸۰۵	طالع	لالہ ہندو لال حیدرآبادی	۸۳۴	عارف	محمد عارف کشمیری	۸۶۳	عزت	میر عبدالواسع
۸۰۶	طبیب	سید شاہ	۸۳۵	عارف	میر عارف علی امروہوی	۸۶۴	عزلت	سید عبدالولی
۸۰۷	طبیب	ولی محمد	۸۳۶	عاشق	برہان الدین	۸۶۵	عزیز	شاہ عزیز اللہ
۸۰۸	طرب	جھمبو لال کائستھ	۸۳۷	عشق	بھولا ناتھ دہلوی	۸۶۶		محمد علی دہلوی
۸۰۹	طرز	گردھاری لال کائستھ	۸۳۸	عاشق	جلال الدین	۸۶۷	عزیز	بہاری لال سری واستو کائستھ
۸۱۰	طرزی	میر امام علی	۸۳۹	عاشق	رام سنگھ کھتری	۸۶۸	عزیز	مولوی عزیز اللہ
۸۱۱	طرہ	طرہ باز خان	۸۴۰	عاشق	منشی عجائب رائے	۸۶۹	عزیز	شیو ناتھ دہلوی
۸۱۲	طفل	مرزا عبدالمقتدر	۸۴۱	عاشق	علی اعظم خان	۸۷۰	عزیز	شمبھو ناتھ دہلوی
۸۱۳	طلب	شیخ طالب علی	۸۴۲	عاشق	راجہ کلیان سنگھ تہور جنگ	۸۷۱		عزیز اللہ دکنی
۸۱۴	طور		۸۴۳	عاشق	محمد خان	۸۸۲	عس	شیخ بدرالدین
۸۱۵	طوماس	جان ٹامس	۸۴۴	عاشق	مہدی علی خان	۸۷۳	عسکر	علی خاں مرشد آبادی
۸۱۶	ظاہر	میر لطف علی	۸۴۵	عاشق	شیخ نبی بخش اکبرآبادی	۸۷۴	عشاق	شیخ احمد بخش
۸۱۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۸۴۶	عاشق	میر یحییٰ	۸۷۵	عشاق	جیون مل
۸۱۸	ظاہر	میر محمد دہلوی	۸۴۷	عاشقی	آغا حسین قلی خان	۸۷۶	عشرت	عبدالواسع
۸۱۹	ظریف	خداوردی	۸۴۸	عاصم	نواب صمصام الدولہ خان منصور جنگ	۸۷۷	عشرت	بھولا ناتھ
۸۲۰	ظفر	میرزا ابوظفر شاہ دہلی	۸۴۹	عاصی	خواجہ برہان دہلوی	۸۷۸	عشرت	میر غلام علی
۸۲۱	ظہور	میر محمد باقر	۸۵۰	عاصی	کرم علی دہلوی	۸۷۹	عشرت	شیخ غلام بنگالی
۸۲۲	ظہور	بدیع الدین حیدر	۸۵۱	عاصی	رامپوری	۸۸۰	عشق	حافظ میر عزت اللہ
۸۲۳	ظہور	لالہ شیو سنگھ	۸۵۲	عاقل	رائے سکھ رائے پنجابی	۸۸۱	عشق	میر محمد علی حیدرآبادی
۸۲۴	ظہور	ظہور اللہ خان	۸۵۳	عاقل	عاقل شاہ	۸۸۲	عشق	شاہ رکن الدین

نمبر	تخلص	نام
۸۸۳	عشق	میر یحییٰ دکنی
۸۸۴	عشق	میر زین دہلوی
۸۸۵	عشقی	دکنی
۸۸۶	عشقی	میاں رحمت
۸۸۷	عطا	خواجہ عطا
۸۸۸	عظمت	شیخ عظمت اللہ
۸۸۹	عظمت	میر عظمت اللہ خاں
۸۹۰	عظیم	مرزا زین العابدین
۸۹۱	عظیم	
۸۹۲	عظیم	
۸۹۳	عقیدت	برہان پوری
۸۹۴	علی	شاہ ناصر علی
۸۹۵	علی	علی محمد خاں
۸۹۶	علی	میرزا علی لکھنوی
۸۹۷	علی	مرزا علی قلی دہلوی
۸۹۸	علی جان	
۸۹۹	عماد	
۹۰۰	عمدہ	ستیا رام
۹۰۱	عمدۃ الملک	
۹۰۲	عمر	معتبر خاں
۹۰۳	عنایت	عنایت علی خاں
۹۰۴	عنایت	شیخ نظام الدین
۹۰۵	عیاش	غلام حسین جیلانی
۹۰۶	عیاش	میرزا عباس علی بیگ
۹۰۷	عیاش	میر یعقوب دہلوی
۹۰۸	عیاش	خیالی رام دہلوی
۹۰۹	عیاں	سید غالب علی خاں
۹۱۰	عیاں	
۹۱۱	عیش	میرزا محمد عسکری دہلوی
۹۱۲	عیش	امیر خاں دہلوی
۹۱۳	عیشی	طالب علی
۹۱۴	عین	شیخ معین الدین
۹۱۵	غازی الدین خاں	
۹۱۶	غافل	بختاور سنگھ
۹۱۷	غافل	میر محمد علی
۹۱۸	غافل	شیخ محمد مسعود خاں
۹۱۹	غافل	منور خاں
۹۲۰	غافل	رائے سنگھ
۹۲۱	غافل	لالہ سندر لال
۹۲۲	غالب	اسد اللہ خاں
۹۲۳	غالب	نواب اسد اللہ خاں
۹۲۴	غالب	غالب خاں
۹۲۵	غالب	لالہ موہن لال
۹۲۶	غالب	بہادر بیگ خاں
۹۲۷	غربت	میر عبد الولی
۹۲۸	غربت	
۹۲۹	غریب	لالہ کانجی مل کائستھ
۹۳۰	غریب	
۹۳۱	غریب	میر محمد تقی
۹۳۲	غریب	محمد زمان
۹۳۳	غریب	شیخ نصیر الدین احمد
۹۳۴	غریق	
۹۳۵	غضنفر	غضنفر علی خاں
۹۳۶	غلام	کنور گوپال ناتھ
۹۳۷	غلام	میر غلام نبی بلگرامی
۹۳۸	غلامی	شاہ غلام محمد
۹۳۹	غم	میر ثما سلم
۹۴۰	غمخوار	
۹۴۱	غمگین	میر عبد اللہ
۹۴۲	غنی	شیخ عبد الغنی
۹۴۳	عوامی	
۹۴۴	غوثی	محمد غوث
۹۴۵	غیرت	
۹۴۶	فارغ	فارغ شاہ بریلوی
۹۴۷	فارغ	میر احمد خاں
۹۴۸	فارغ	لالہ مکند سنگھ کھتری
۹۴۹	فاضل	فاضل شاہ دہلوی
۹۵۰	فاضل	محمد فاضل حیدرآبادی
۹۵۱	فائز	
۹۵۲	فتح علی خاں بہادر	
۹۵۳	فترت	میرزا غلام حیدر
۹۵۴	فخر	فخر الدین
۹۵۵	فخر الدین حسین خاں	
۹۵۶	فخری	
۹۵۷	فدا	سید امام الدین دہلوی
۹۵۸	فدا	میرزا فدا علی بیگ
۹۵۹	فدا	مرزا فدا حسین خاں
۹۶۰	فدا	مولوی محمد اسماعیل
۹۶۱	فدا	شیخ عبد الصمد فرید آبادی
۹۶۲	فدا	پنڈت دھیا ندھان
۹۶۳	فدا	غلام علی خاں
۹۶۴	فدا	سید محمد علی
۹۶۵	فدا	لچھی رام پنڈت
۹۶۶	فدوی	میر تفضل علی
۹۶۷	فدوی	محمد محسن
۹۶۸	فدوی	مرزا احمد دہلوی
۹۶۹	فدوی	

۹۷۰	فدوی	سمن لال کایتھ
۹۷۱	فدوی	مرزا عظیم بیگ
۹۷۲	فراسو	فرانسوا آگسٹین
۹۷۳	فراغ	مولوی محمد فراغ
۹۷۴	فراق	کیقباد جنگ
۹۷۵	فراق	میاں ثناء اللہ دہلوی
۹۷۶	فراق	میر مرتضیٰ علی
۹۷۷	فراقی	کنور پیم کشور
۹۷۸	فراقی	
۹۷۹	فرح	فرح بخش
۹۸۰	فرحت	میر امیر
۹۸۱	فرحت	شیخ فرحت اللہ
۹۸۲	فرحت	فرحت اللہ
۹۸۳	فرحت	میر فرحت علی
۹۸۴	فرخ	میر فرخ علی
۹۸۵	فرحت	میرزا الف بیگ
۹۸۶	فرقت	عطاء اللہ خاں
۹۸۷	فرقی	
۹۸۸	فروغ	میر علی اکبر
۹۸۹	فروغ	ثناء الدین حسین خاں
۹۹۰	فروغ	میر روشن علی خاں
۹۹۱	فریاد	میر ببر علی
۹۹۲	فریاد	لالہ صاحب رائے
۹۹۳	فساد	
۹۹۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۹۹۵	فضل	میر فضل مولیٰ خاں
۹۹۶	فضل	شاہ فضلی
۷۹۷	فضل	فضل الدین خاں
۹۹۸	فطرت	حکیم انیس
۹۹۹	فطرت	
۱۰۰۰	فغان	اشرف علی
۱۰۰۱	فغان	میر شمس الدین دہلوی
۱۰۰۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۰۰۳	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۱۰۰۴	فقیر	مولوی فقیر اللہ
۱۰۰۵	فقیر	میر فقیر اللہ دہلوی
۱۰۰۶	فکر	میر احمد علی
۱۰۰۷	فنکار	مرزا قطب علی بیگ
۱۰۰۸	فگار	میر حسین دہلوی
۱۰۰۹	فیاض	عبدالرزاق
۱۰۱۰	فیض	میر فیض علی دہلوی
۱۰۱۱	فیض	میر فیض علی
۱۰۱۲	فیض	حافظ شمس الدین
۱۰۱۳	فیض	پنڈت کرپا کشن
۱۰۱۴	فیض	مرزا علی رضا خاں
۱۰۱۵	قابل	مرزا علی بخت
۱۰۱۶	قادر	میر عبدالقادر
۱۰۱۷	قادری	سید خلیل
۱۰۱۸	قاسم	
۱۰۱۹	قاسم	ابوالقاسم خاں
۱۰۲۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۱۰۲۱	قاسم	میر قاسم علی خاں
۱۰۲۲	قاصر	مرزا ببر علی بیگ
۱۰۲۳	قاضی	عبدالفتاح سنبھلی
۱۰۲۴	قانع	
۱۰۲۵	قائم	شیخ قائم علی
۱۰۲۶	قبول	عبدالغنی بیگ
۱۰۲۷	قتیل	
۱۰۲۸	قدر	محمد قدر دہلوی
۱۰۲۹	قدرت	قدرت اللہ
۱۰۳۰	قدرت	مولوی قدرت اللہ
۱۰۳۱	قدرت	شیخ قدرت اللہ
۱۰۳۲	قرار	جان محمد لکھنوی
۱۰۳۳	قرار	میر حسین علی
۱۰۳۴	قربان	میر جیون
۱۰۳۵	قربان	میر مہدی
۱۰۳۶	قربان	میر قربان علی خاں
۱۰۳۷	قریب	
۱۰۳۸	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۰۳۹	قصد	حسن مرزا
۱۰۴۰	قلق دہلوی	
۱۰۴۰ الف	قلندر	بدھ سنگھ
۱۰۴۱	قلندر	شاہ غلام قلندر
۱۰۴۲	قلندر	شاہ قلندر
۱۰۴۳	قلندر	قلندر بخش
۱۰۴۴	قلندر	منشی یار محمد دہلوی
۱۰۴۵	قمر	گلاب خاں
۱۰۴۶	قمر	مرزا قمر طالع
۱۰۴۷	قناعت	مرزا منجھلے
۱۰۴۰	قناعت	مرزا محمد بیگ
۱۰۴۹	قوت	
۱۰۵۰	قیس	مرزا احمد علی بیگ
۱۰۵۱	کاشی ناتھ	
۱۰۵۲	کاظم	کاظم علی
۰۵۳	کافر	میر علی نقی دہلوی
۱۰۵۴	کاکل	
۱۰۵۵	کامل	شیخ لطف اللہ
۱۰۵۶	کامل	مرزا کامل بیگ

۱۰۵۷	کامل	مرزا کامل بیگ	۱۰۸۶	گریاں	راجہ بھوانی سنگھ بہار	۱۱۱۵	مبارز	میاں مبارز خان دہلوی
۱۰۵۸	کامل	ٹھاکر داس	۱۰۸۷	گریاں	میر حسام الدین علی	۱۱۱۶	مبتلا	میر امین
۱۰۵۹	کبیر	حکیم کبیر علی سنبھلی	۱۰۸۸	گریاں	غلام محی الدین خاں	۱۱۱۷	مبتلا	مرزا قاسم دہلوی
۱۰۶۰	کرامت	میر کرامت علی	۱۰۸۹	گستاخ	مرزا علی بیگ لکھنوی	۱۱۱۸	مبتہج	لالہ ملوک چند کائستھ
۱۰۶۱	کرم	شیخ غلام [illegible]	[illegible]	گستاخ	امیر سنگھ کھتری	۱۱۱۹	متقی	میر متقی
۱۰۶۲	کرما	میاں غلام کرما	۱۰۹۱	گمان	نظر علی	۱۱۲۰	متین	
۱۰۶۳	کریم	کریم اللہ خان	۱۰۹۲	گنہ بیگم		۱۱۲۱	مجبور	میر حق [illegible]
۱۰۶۴	کریم	کریم بخش (شاہ پٹنوی)	۱۰۹۳	گنجین		۱۱۲۲	مجبور	رائے خوشحال سنگھ
۱۰۶۵	گلشن	چند کھتری لاہوری	۱۰۹۴	گوہر		۱۱۲۳	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ
۱۰۶۶	کاوش	(امیر) دہلوی	۱۰۹۵	گویا	شیخ حیات اللہ فرخ آبادی	۱۱۲۴	مجرم	میر فتح علی
۱۰۶۷	کلیم	شیخ کلیم اللہ	۱۰۹۶	گویا	حسام الدولہ نواب نقیر محمد خان لکھنوی	۱۱۲۵	مجرم	شیخ غلام حسین
۱۰۶۸	کلیم	محمد امین زردوزی [illegible]	۱۰۹۷	گھاسی		۱۱۲۶	مجرم	شیخ رحمت اللہ
۱۰۶۹	کمال	شاہ کمال الدین [illegible]	۱۰۹۸	لائق	میر لائق علی لکھنوی	۱۱۲۷	مجروح	منشی کشن چند کشمیری
۱۰۷۰	کمال	میر کمال علی	۱۰۹۹	لسان	میر کلیم اللہ	۱۱۲۸	مجنون	حمایت علی دہلوی
۱۰۷۱	کمال الدین		۱۱۰۰	لطف	مرزا علی	۱۱۲۹	مجنون	شاہ مجنوں
۱۰۷۲	کمتر	کمتر شاہ	۱۱۰۱	لطف	عظیم بیگ	۱۱۳۰	مجید	مجید الدین خان
۱۰۷۳	کمتر	مرزا خیر اللہ بیگ	۱۱۰۲	لطفی		۱۱۳۱	محب	میر محمد علی
۱۰۷۴	کمتر	مولوی کفایت علی	۱۱۰۳	لطیف	میر لطیف علی دہلوی	۱۱۳۲	محب	شیخ ولی اللہ دہلوی
۱۰۷۵	کمترین		۱۱۰۴	نظیف	میر شمس الدین [illegible]	۱۱۳۳	محبت	میر بہادر علی
۱۰۷۶	کم گو	میرزا حبیب اللہ	۱۱۰۵	لہر	بیدار بخش	۱۱۳۴	محبت	نواب محبت خاں
۱۰۷۷	کوثر	مہدی علی خاں	۱۱۰۶	ماہ	میر محمد علی خان	۱۱۳۵	محبوب	میر قریش دہلوی
۱۰۷۸	کوچک	شاہزادہ مرزا [illegible]	۱۱۰۷	ماہر	میاں فخر الدین خاں	۱۱۳۶	محترم	خواجہ محترم خاں
۱۰۷۹	کوکب	رائے مکند رائے حیدر آبادی	۱۱۰۸	مائل	مرزا آقا بیگ	۱۱۳۷	محروق	
۱۰۸۰	کیفی	میر ہدایت علی	۱۱۰۹	مائل	میاں فخری	۱۱۳۸	محزون	عالم شاہ
۱۰۸۱	گدا		۱۱۱۰	مائل	سید قاسم علی خیر آبادی	۱۱۳۹	محزون	خلیفہ حافظ اللہ
۱۰۸۲	گرامی		۱۱۱۱	مائل	محمدی مائل دہلوی	۱۱۴۰	محزون	مولوی میر محمد حسین
۱۰۸۳	گرفتار	مرزا سنگی بیگ	۱۱۱۲	مائل	مرزا محمد یار بیگ لکھنوی	۱۱۴۱	محزون	میر تقی خاں
۱۰۸۴	گرم	مرزا حیدر علی دہلوی	۱۱۱۳	مائل	میر مہدی لکھنوی	۱۱۴۲	محزون	میر ناصر جان
۱۰۸۵	گریاں	میر علی امجد	۱۱۱۴	مائل	میر ہدایت علی	۱۱۴۳	محسن	میر حسن خان بہادر

۱۱۴۴	محسن	محمد محسن	۱۱۷۳	مرحوم	حکیم میر علی	۱۲۰۲	مسرور	لالہ گودھاری لال
۱۱۴۵	محسن	محمد محسن حیدرآبادی	۱۱۷۴	مرزا	مرزا محمد بیگ	۱۲۰۳	مسرور	شیخ پیر بخش
۱۱۴۶	محسن	خواجہ محسن	۱۱۷۵	مرزا	حکیم مرزا محمد خاں	۱۲۰۴	مسرور	شرف الدین اسعد
۱۱۴۷	محسنی	حکیم محمد بخش	۱۱۷۶	مرزا	ابوالقاسم دہلوی	۱۲۰۵	مسکین	سید عبدالواحد خاں
۱۱۴۸	محشر	مرزا علی نقی	۱۱۷۷	مرزا	مرزا علی رضا دہلوی	۱۲۰۶	مسکین	مرزا کلو بیگ
۱۱۴۹	محشر	اکرام اللہ خاں بدایونی	۱۱۷۸	مرزا	آغا مرزا لکھنوی	۱۲۰۷	مسکین	لالہ تخت مل عظیم آبادی
۱۱۵۰	محفوظ	منشی محفوظ علی خاں	۱۱۷۹	مرزا	مرزا صادق علی خاں	۱۲۰۸	مسلمان	لالہ بخت آور سنگھ
۱۱۵۱	محقق	دکنی	۱۱۸۰	مرزا	حکیم فضل اللہ پانی پتی	۱۲۰۹	مسمار	سید کریم علی
۱۱۵۲	محمد خان	دہلوی	۱۱۸۲	مرزا	ہدایت اللہ دہلوی	۱۲۱۰	مسیح	میاں براتی
۱۱۵۳	محمد خاں		۱۱ ۳	مرزا	مرزا محمد حیدرآبادی	۱۲۱۱	مسیح	مرزا مسیح اللہ بیگ
۱۱۵۴	محمد شاہ خاں		۱۱۸۳	مرزا		۱۲۱۲	مسیح	مسیح اللہ خاں
۱۱۵۵	محمد واحد		۱۱۸۴	مرزائی	محمد علی خاں	۱۲۲۳	مسیح	نواب مسیح خاں لکھنوی
۱۱۵۶	محمود	دکنی	۱۸۵	مروت	شیخ مظفر علی خاں	۱۲۱۴	مشتاق	عبداللہ خاں
۱۱۵۷	محمود	حافظ سید محمود خاں دہلوی	۱۱۸۶	مروت	میر محمد علی دہلوی	۱۲۱۵	مشتاق	بالا رام دہلوی
۱۱۵۸	محنت	مرزا حسین علی بیگ	۱۱۸۷	مرہون	مرزا علی رضا	۱۲۱۶	مشتاق	غلام علی
۱۱۵۹	محو	شیخ اعظم اللہ میرٹھی	۱۸۸	مرید	مرید حسین خاں	۱۲۱۷	مشتاق	میر حسن
۱۱۶۰	محو	حسین علی خان	۱۱۸۹	مزمل	محمد مزمل	۱۲۱۸	مشتاق	حسین بخش
۱۱۶۱	محو	رستم علی خاں دہلوی	۱۱۹۰	مسافر		۱۲۱۹	مشتاق	عنایت اللہ
۱۱۶۲	مختار	حافظ غلام نبی خان بہار	۱۱۹۱	مسافر	میر خیر الدین لکھنوی	۱۲۲۰	مشتاق	محمد قلی خان عظیم آبادی
۱۱۶۳	مخلص	مخلص علی خان	۱۱۹۲	مسافر	میر پائندہ	۱۲۲۱	مشتاق	محمد واصل بدایونی
۱۱۶۴	مخلص	رائے آنند رام	۱۱۹۳	مست	میاں علی رضا دہلوی	۱۲۲۲	مشتاق	مشتاق حسین
۱۱۶۵	مخلص	بدیع الزماں خاں	۱۱۹۴	مست	میر فضل علی	۱۲۲۳	مشتاق	قربان علی بیگ
۱۱۶۶	مخلص	مرزا محمد دہلوی	۱۱۹۵	مست	مست علی خاں	۱۲۲۴	مشتاق	حافظ تاج الدین میرٹھی
۱۱۶۷	مدحت		۱۱۹۶	مست	لالہ رتن لال حیدرآبادی	۱۲۲۵	مشتاق	شیخ ثناء اللہ
۱۱۶۸	مدد اللہ		۱۱۹۷	مستمند	یار علی خان دہلوی	۱۲۲۶	مشرق	لالہ سیل چند کائستھ
۱۱۶۹	مدعا	میر عوض علی دہلوی	۱۱۹۸	مسرت	شنکر ایک کائستھ	۱۲۲۷	مشفق	مرزا احمد بیگ دہلوی
۱۱۷۰	مدہوش	میر نبی خان	۱۱۹۹	مسرت	شیخ وزیر علی	۱۲۲۸	مشکل	شیخ امین الدین
۱۱۷۱	مراد	مرزا مراد بخش پٹنوی	۱۲۰۰	مسرور	مرزا اصغر علی بیگ	۱۲۲۹	مشہور	
۱۱۷۲	مرتضیٰ	میر مرتضیٰ پٹنوی	۱۲۰۱	مسرور	نواب غلام حسین خاں	۱۲۳۰	شہیر	عنایت حسین خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۲۳۱	متیر	حافظ قطب الدین	۱۲۶۰	مفتون	میاں بدر الدین	۱۲۸۹	منشی	غلام احمد قادری
۱۲۳۲	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۱۲۶۱	مفتون	مرزا کریم بخش	۱۲۹۰	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۲۳۳	مصیب	شاہ غلام قطب الدین	۱۲۶۲	مفتون	کاظم علی مراد آبادی	۱۲۹۱	منشی	مول چند کالستھ
۱۲۳۴	مضطرب	شیخ حسن علی لکھنوی	۱۲۶۳	مفتون	موتی رام	۱۲۹۲	منصف	منصف علی خاں پٹنوی
۱۲۳۵	مضطر	لالہ کنور سنگھ	۱۲۶۴	مفلس	محب علی	۱۲۹۳	منصف	شیخ فتح علی غازی پوری
۱۲۳۶	مضطر	محمد اسد اللہ خاں	۱۲۶۵	مقبول	میاں مقبول نبی	۱۲۹۴	منعم	
۱۲۳۷	مضطر	مرزا سنگین	۱۲۶۶	مقبول		۱۲۹۵	منعم	قاضی محمد منعم خاں
۱۲۳۸	مضطرب	لالہ درگا پرشاد لکھنوی	۱۲۶۷	مقتول	میرزا ابراہیم بیگ	۱۲۹۶	منعم	موہن لال کالستھ
۱۲۳۹	مضطرب	میاں محمد عاجی	۱۲۶۸	مقصود	محمد مقصود لکھنوی	۱۲۹۷	منعم	قاضی نور الحق
۱۲۴۰	مضمون	شیخ شرف الدین	۱۲۶۹	مقیم		۱۲۹۸	منعم	سید راحت علی
۱۲۴۱	مظفر	مرزا خسرو شکوہ	۱۲۷۰	مکارم	مرزا مکارم دہلوی	۱۲۹۹	منعم	مولوی سراللہ سجانی
۱۲۴۲	مظفر	میر مکھو خاں	۱۲۷۱	مکھن سنگھ		۱۳۰۰	منور	میر منور علی
۱۲۴۳	مظلوم	سید امام الدین خاں	۱۲۷۲	مکھو		۱۳۰۱	منیر	میر آفتاب علی
۱۲۴۴	مظہر	مرزا جان جاناں	۱۲۷۳	ملال	مرزا محمد زماں	۱۳۰۲	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۱۲۴۵	مظہر	منجھو خاں	۱۲۷۴	ملول		۱۳۰۳	منیر	سید منیر الدین
۱۲۴۶	مظہری	محبوب علی کوتانوی	۱۲۷۵	ممتاز	حافظ فضل علی	۱۳۰۴	منیر	اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۲۴۷	معروف	الٰہی بخش خاں دہلوی	۱۲۷۶	ممتاز	مولوی شیخ احسان اللہ	۱۳۰۵	منیر	میر نظام الدین
۱۲۴۸	معروف	مولوی احسان اللہ	۱۲۷۷	ممتاز	مولوی حافظ نور احمد	۱۳۰۶	موتی لال کالستھ	
۱۲۴۹	معزز		۱۲۷۸	مملو	ایشوری پرشاد کالستھ	۱۳۰۷	موجد	خدا بخش
۱۲۵۰	معظم	مولوی محمد معظم مراد آبادی	۱۲۷۹	ممنون	میر امانت علی پٹنوی	۱۳۰۸	موحد	مولوی سراج الدین علی خاں
۱۲۵۱	معقول		۱۲۸۰	ممنون	میر نظام الدین	۱۳۰۹	موزوں	رائے چتر سنگھ
۱۲۵۲	معنی	محمد امین	۱۲۸۱	منت	میر قمر الدین	۱۳۱۰	موزوں	میر فرزند علی سامانوی
۱۲۵۳	معین	شیخ معین الدین	۱۲۸۲	منتظر	خواجہ عبداللہ خاں	۱۳۱۱	موزوں	لالہ نہال چند
۱۲۵۴	مغل	مرزا مغل علی	۱۲۸۳	منتظر	اسد اللہ	۱۳۱۲	موزوں	خواجہ قلی خاں ذوالفقار الدولہ
۱۲۵۵	مغموم	مرزا اسحاق بیگ دہلوی	۱۲۸۴	منتظر	شیخ امام الدین	۱۳۱۳	موزوں	مرزا قادر بخش
۱۲۵۶	مغموم	میر مشیت علی	۱۲۸۵	منتظر	خواجہ بخش اللہ آبادی	۱۳۱۴	موزوں	میر رحم علی دکنی
۱۲۵۷	مغموم	امام حسین لکھنوی	۱۲۸۶	منتظر	میاں نور السلام	۱۳۱۵	موزوں	مہاراجہ رام نرائن پٹنوی
۱۲۵۸	مفتون	شیخ عبدالرحیم	۱۲۸۷	منجھو خاں		۱۳۱۶	موسوی	
۱۲۵۹	مفتون	میاں علی بخش پٹنوی	۱۲۸۸	منشی	عجائب رام مرشد آبادی	۱۳۱۷	مومن	حکیم محمد مومن خاں

نمبر	تخلص	نام
۱۳۱۸	مولی	حکیم سعادت علی بنارسی
۱۳۱۹	مہاراج	راجہ طلاس رائے
۱۳۲۰	مہجور	محمد صدرالدین
۱۳۲۱	مہدی	مرزا مہدی
۱۳۲۲	مہر	مرزا حاتم علی فرخ آبادی
۱۳۲۳	مہر	نواب منصور خاں
۱۳۲۴	مہر	منشی مہر چند کھتری
۱۳۲۵	مہر	رجب بیگ
۱۳۲۶	مہربان خاں	
۱۳۲۷	مہلت	مرزا علی
۱۳۲۸	مہمان	
۱۳۲۹	میر	میر علی سہارن پوری
۱۳۳۰	میر میدان	سید نوازش علی
۱۳۳۱	میر	محمد میر
۱۳۳۲	میرن	میر جہاں
۱۳۳۳	میرن	میر عسکری دہلوی
۱۳۳۴	میرن	میاں میرن سبزواری
۱۳۳۵	ناجی	محمد شاکر دہلوی
۱۳۳۶	نادر	
۱۳۳۷	نادر	لالہ گنگا سنگھ
۱۳۳۸		شیخ غلام رسول گوالیاری
۱۳۳۹	نادر	کلب حسین خاں
۱۳۴۰	نادر	میر محمد علی
۱۳۴۱	نادم	
۱۳۴۲	نازک	زینت
۱۳۴۳	ناسخ	شیخ امام بخش
۱۳۴۴	ناصر	ناصر علی عظیم آبادی
۱۳۴۵	ناصر	نواب ناصر جنگ
۱۳۴۶	ناظر	
۱۳۴۷	ناظم	
۱۳۴۸	نالاں	شیخ عبداللہ نادر فتح آبادی
۱۳۴۹	نالاں	میر احمد علی دہلوی
۱۳۵۰	نالاں	میاں محمد عسکری دہلوی
۱۳۵۱	نالاں	میر وارث علی
۱۳۵۲	نامی	شیخ نظام الدین فرخ آبادی
۱۳۵۳	نامی	میر حسام الدین خاں عباز الدولہ مرادی
۱۳۵۴	نامی	لالہ مکھن لال کالستھ
۱۳۵۵	نامی	مرزا رجب علی بیگ
۱۳۵۶	نثار	میر عبدالرسول اکبر آبادی
۱۳۵۷	نثار	شیخ محمد قائم دہلوی
۱۳۵۸	نثار	محمد پناہ خاں دہلوی
۱۳۵۹	نثار	مرتضیٰ خاں دہلوی
۱۳۶۰	نثار	شیخ محمد امان
۱۳۶۱	نثار	نثار علی بلگرامی
۱۳۶۲	نثار	سدا سکھ دہلوی
۱۳۶۳	نثار احمد	
۱۳۶۴	نجات	شیخ حسن رضا دہلوی
۱۳۶۵	نجات	میاں محمد دہلوی
۱۳۶۶	نجات	میر زین العابدین سہارنپوری
۱۳۶۷	نجف	شاہ محمد علی الہ آبادی
۱۳۶۸	نجم	قاضی نجم الدین کاکوروی
۱۳۶۹	نحیف	لالہ لکھپت رائے کھتری
۱۳۷۰	نحیف	سید برکت علی مراد آبادی
۱۳۷۱	ندا	میر مرتضیٰ علی دہلوی
۱۳۷۲	ندرت	مرزا مغل
۱۳۷۳	ندیم	مرزا علی قلی دہلوی
۱۳۷۴	ندیم	محمد قاسم دہلوی
۱۳۷۵	نزار	خواجہ محمد اکرم
۱۳۷۶	نزاکت	رجو
۱۳۷۷	نزہت	مرزا ارجمند
۱۳۷۸	نزہت	میر امام الدین دہلوی
۱۳۷۹	نسیم	راجہ کیدار ناتھ
۱۳۸۰	نسیم	گلزار علی
۱۳۸۱	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۱۳۸۲	نشاط	لالہ ایشوری سنگھ
۱۳۸۳	نشاط	رائے تلجا پرشاد
۱۳۸۴	نصرت	لالہ گوبند رائے
۱۳۸۵	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی
۱۳۸۶	نصیر	سید نصیر الدین
۱۳۸۷	نصیر	نصیر الدین
۱۳۸۸	نظام	نواب عماد الملک غازی الدین خاں بہادر فیروز جنگ
۱۳۸۹	نظامی	سید نظام الدین احمد نادری
۱۳۹۰	نظیر	لالہ گنپت رائے کالستھ دہلوی
۱۳۹۱	نظیر	شیخ ولی محمد اکبر آبادی
۱۳۹۲	نعمت	حکیم عبدالحی سکندر آبادی
۱۳۹۳	نعمت	مرزا محمد حفیظ
۱۳۹۴	نعمی	شیخ نعمت اللہ میرٹھی
۱۳۹۵	نعیم	میر مہدی دہلوی
۱۳۹۶	نعیم	نعیم اللہ دہلوی
۱۳۹۷	نقد	مہر علی خاں دہلوی
۱۳۹۸	نکہت	نظر علی بیگ
۱۳۹۹	نگراں	میر بندہ علی خاں
۱۴۰۰	نوا	شیخ محمد ظہور بدایونی
۱۴۰۱	نواز	علی نواز خاں ٹونکی
۱۴۰۲	نواز	علی نواز خاں
۱۴۰۳	نوازش	نوازش حسین خاں
۱۴۰۴		نور اللہ مرزا دہلوی

۱۴۰۵	نوری	شجاع الدین گجراتی	۱۴۳۴	وحشت	غلام علی خاں مرادآبادی	۱۴۶۳	ہدایت	ہدایت علی اکبرآبادی
۱۴۰۶	نوری		۱۴۳۵	وحشی	میر بخشی دہلوی	۱۴۶۴	ہرچند	ہرچند کشمیری دہلوی
۱۴۰۷	نوید		۱۴۳۶	وحید	مولوی عبدالرؤف	۱۴۶۵	ہریا	ہر سہائے برہمن سکندرآبادی
۱۴۰۸	نیاز	میر احسن علی ٹینوی	۱۴۳۷	وحید	حکیم محمد وحید خاں	۱۴۶۶	ہمت	
۱۴۰۹	نیاز	میر محمد علی دہلوی	۱۴۳۸	وداد	مرزا داؤد	۱۴۶۷	ہمدم	عباد علی رام پوری
۱۴۱۰	نیاز	میر محمد سعید اکبرآبادی	۱۴۳۹	وزیر	خواجہ وزیر لکھنوی	۱۴۶۸	ہمدم	میر محفوظ علی عظیم آبادی
۱۴۱۱	نیاز	میاں نیاز احمد	۱۴۴۰	وزیر	وزیر علی خاں	۱۴۶۹	ہمرنگ	دلاور علی خاں
۱۴۱۲	نیاز	شاہ نیاز علی دہلوی	۱۴۴۱	وسعت	مستقیم خاں رامپوری	۱۴۷۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین
۱۴۱۳	نیازی	بہادر خاں لکھنوی	۱۴۴۲	وصال	نصر اللہ خاں دہلوی	۱۴۷۱	حمزہ	شاہ حمزہ دہلوی
۱۴۱۴	نیک میر	میر جعفر علی	۱۴۴۳	وصل	مرزا اسحاق	۱۴۷۲	ہندو	گوکل چند لاہوری
۱۴۱۵	واحد		۱۴۴۴	وفا	مرزا بیدار علی	۱۴۷۳	ہنر	محمد داؤ حیدرآبادی
۱۴۱۶	وارث	حاجی شاہ محمد وارث	۱۴۴۵	وفا	لالہ نول رائے	۱۴۷۴	ہوس	میرزا تقی لکھنوی
۱۴۱۷	وارث	شاہ وارث الدین	۱۴۴۶	ولا	مظہر علی خاں	۱۴۷۵	ہوش	غلام مرتضیٰ لکھنوی
۱۴۱۸	واقف	حسن بخش	۱۴۴۷	ولایت	میر ولایت علی خان	۱۴۷۶	ہوش	میر شمس الدین
۱۴۱۹	واصل	محمد واصل	۱۴۴۸	ولایت	ولایت شاہ	۱۴۷۷	ہویدا	میر محمد اعظم دہلوی
۱۴۲۰	واصل	بدایونی	۱۴۴۹	ولی	میرزا محمد ولی	۱۴۷۸	ہینگا	میر ہینگا دہلوی
۱۴۲۱	واصل	محی الدین محمد بلگرامی	۱۴۵۰	ولی	شاہ ولی اللہ	۱۴۷۹	یاد	میر غلام حسین
۱۴۲۲	واقف	مرزا حسن بخش خاں دہلوی	۱۴۵۱	وہم	میر محمد علی دہلوی	۱۴۸۰	یاد	میر محمد حسین
۱۴۲۳	واقف	شاہ واقف دہلوی	۱۴۵۲	ہاتف	مرزا محمد ہاتف	۱۴۸۱	یار	میر حیدر علی دہلوی
۱۴۲۴	والہ	۔	۱۴۵۳	ہاتفی		۱۴۸۲	یار	میر احمد دہلوی
۱۴۲۵	والہ	مرحمت خاں	۱۴۵۴	ہادی	دہلوی	۱۴۸۳	یاس	میاں بالو حیدرآبادی
۱۴۲۶	والہ	میر مبارک علی دہلوی	۱۴۵۵	ہادی		۱۴۸۴	یاس	حسن علی خاں
۱۴۲۷	والہ	محمد اکبر دہلوی	۱۴۵۶	ہادی	میر جواد علی خاں دہلوی	۱۴۸۵	یاس	حکیم اکرام اللہ
۱۴۲۸	والہ	محمد خاں	۱۴۵۷	ہاشم	ہاشم علی	۱۴۸۶	یاس	خیر الدین دہلوی
۱۴۲۹	والی	منشی محمد والی	۱۴۵۸	ہاشمی	دہلوی	۱۴۸۷	یحییائی	محمد محی الدین
۱۴۳۰	وجیہہ	نواب وجیہہ الدین خاں	۱۴۵۹	ہاشمی	میر ہاشمی	۱۴۸۸	یحییٰ	منشی یحییٰ خان
۱۴۳۱	وحدت	مہاراجہ جیت سنگھ راجہ کاشی	۱۴۶۰	ہدایت	میر ہدایت اللہ	۱۴۸۹	یعقوب	میر یعقوب علی دہلوی
۱۴۳۲	وحشت	میر ابوالحسن	۱۴۶۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۱۴۹۰	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۴۳۳	وحشت	میر بہادر علی	۱۴۶۲	ہدایت	ہدایت علی	۱۴۹۱	یکتا	خواجہ معین الدین خاں

۱۴۹۲	یکدل	میر عزت اللہ دہلوی	۱۴۹۶	یکرنگ	مصطفیٰ خاں دہلوی	۱۴۹۹	یوسف	درویش
۳۹۳	یکدل	دلاور خاں	۱۴۹۷	یکرو	عبدالوہاب	۱۵۰۰	یوسف	میر یوسف علی
۴۹۴	یکرنگ	لالہ بشن داس	۱۴۹۸	یوسف	نواب امجد علی خاں	۱۵۰۱	یوسف	یوسف علی خاں
						۱۵۰۲	یونس	حکیم یونس

گلشن ہمیشہ بہار

مصنف | مولوی عبدالعلیم نصراللہ خاں خویشگی احمدی خورجوی۔

عہد تصنیف و طباعت | تذکرہ پہلی بار رجب ۱۲۷۰ھ / ۱۸۵۴ء میں باہتمام محمد عثمان خاں خویشگی خورجوی مطبع فتح الاخبار کول سے شائع ہوا جیسا کہ اس کے سرورق اور خاتمہ سے ظاہر ہے لیکن سال تصنیف کی وضاحت کہیں نہیں کی گئی۔ تذکرے کا نام بھی تاریخی نہیں ہے اس لئے کہ "ہمیشہ گلشن بہار" سے صرف ۹۶۸ برآمد ہوتے ہیں۔ دیباچہ سے یہ ضرور پتہ چلتا ہے کہ مصنف کو تذکرہ لکھنے کا خیال تیس سال کی عمر میں "گلشن بے خار" مصنفہ شیفتہ کو دیکھ کر پیدا ہوا تھا۔ لیکن افسوس کہ مصنف نے اپنا حال درج نہیں کیا ورنہ شاید اس سے سال تصنیف کا سراغ لگانے میں کوئی مدد ملتی۔ پھر بھی بعض قرائن سے اندازہ ہوتا ہے کہ۔ یہ تذکرہ "۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء ہی میں مکمل ہوا اور اسی سال شائع کر دیا گیا۔ اس خیال کو یوں بھی تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے شیخ محمد ابراہیم متوفی ۱۲۷۱ھ / ۱۸۵۴ء کو بقیہ حیات اور مومن خاں مومن متوفی ۱۲۶۸ھ / ۱۸۵۲ء کو متوفی ظاہر کیا ہے۔ اس کا مفہوم یہ ہوا کہ ۱۲۶۸ھ / ۱۸۵۲ء اور ۱۲۷۱ھ / ۱۸۵۴ء کے درمیانی سال میں لکھا گیا ہے۔ علاوہ ازیں کتاب کے سرورق پر ذیل کا شعر درج ہے۔ ؎

دلؔ مرے دیوان کو عالم نہ سمجھے ریختہ   جمع ہیں گلشن میں میرے ہند اور فارس کے پھول

یہ شعر دلؔ کلہے اور دلؔ کے ذکر میں مصنف نے لکھا ہے کہ:۔

"دلؔ مخلص، زور آور خاں نام متوطن کول است.... چندے گزشت کہ ازیں
جہاں در گزشت" صفحہ ۴

"چندے گزشت" کی رو سے بھی "گلشن ہمیشہ بہار" اپنے سال طباعت یعنی ۱۲۷۰ھ مطابق ۱۸۵۳ء کے قریب کی تصنیف قرار پاتا ہے۔

اس تذکرے کا ایک مطبوعہ نسخہ کتب خانہ ترقی اردو بورڈ کراچی میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور اس میں قدما سے لیکر ۱۲۷۰ھ / ۱۸۵۳ء تک کے اردو شاعروں کا ذکر آیا ہے شعرا کے تخلص حروف تہجی کے لحاظ سے ترتیب دئے گئے ہیں۔ اور مختصر سوانح کے ساتھ ہر شاعر کے انتخابات کلام ملتے طویل ہیں لیکن سوانحی حصہ عموماً بہت مختصر ہے۔ تنقیدی عنصر کم سے کم ہے۔ عموماً ہر شاعر کو داد و تحسین سے نوازا گیا ہے۔ بڑوں کے لئے زندگی کی اور چھوٹوں کے لئے کامیابی کی دعائیں کی گئی ہیں۔ پھر بھی معاصر شعراء کے سلسلے میں یہ تذکرہ سوانحی مواد فراہم کرنے میں مدد دیتا ہے۔

بعض لوگوں کا یہ خیال کہ یہ تذکرہ باطن کے "گلستان بے خزاں" کے طرز پر شیفتہ کے تذکرہ "گلشن بے خار"

کے جواب میں لکھا گیا ہے۔ درست نہیں معلوم ہوتا۔ اس میں شبہ نہیں کہ تذکرہ لکھنے کا خیال مصنف کو "گلشن بے خار" کے مطالعہ کے بعد آیا۔ لیکن اس کا انداز "گلستان بے خزاں" کے انداز سے بالکل مختلف ہے۔ نصراللہ خویشگی نے قطب الدین باطن کے طرز پر شیفتہ پر لعن طعن کرنے کے بجائے ان کی مدح سرائی اس انداز میں کی ہے کہ،

"نکتہ سنج، زباندان، درنظم ونثر یکتائے زماں۔ فصاحت و بلاغت از طرز کلامش پیداست و وسعت خاطر وجودت طبع از ریختہ قلمش ہویدا۔ عدیم المثال کریم الفضلا۔ دانائے رموز معانی۔ بنیائے غواص نکتہ دانی۔ تذکرہ گلشن بے خار معیار است، شستہ ورفتہ وآبدار یادگار است۔"

آخر میں صرف اتنا لکھ دیا کہ "خار سے خالی نہیں ہے" لیکن یہ بھی جتا دیا ہے کہ "گلشن وخار" لازم وملزوم ہیں —"

نصراللہ خاں نے شیفتہ کے استاد مومن خاں کو بھی لتاڑنے کی کوشش کہیں نہیں کی۔ "نظیر اکبر آبادی" جن کے کلام کو شیفتہ نے بازاری قرار دیا تھا ان کے سلسلے میں بھی نصراللہ خاں نے باطن کی طرح کوئی جوابی لب ولہجہ اختیار نہیں کیا۔ یوں کہنا چاہئے کہ نصراللہ خاں کا انداز تحریر بہت سنجیدہ اور سلجھا ہوا ہے۔ اس لئے باطن کی تحریروں کے مقابلے زیادہ قابل اعتبار ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	اسد	فتح خاں	۱۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۳۱	اعظم	
۲	آتش	خواجہ حیدر علی	۱۷	آفرین	شیخ قلندر بخش	۳۲	افسوس	میر شیر علی
۳	آبرو	شاہ مبارک	۱۸	آفاق	میر فرید الدین	۳۳	اکبر	اکبر خاں
۴	امجد	نواب امجد علی خاں	۱۹	اثر	حسین علی خاں	۳۴	الہام	شاہ بہلول
۵	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۰	اثر	سید محمد میر	۳۵	الفت	منکلسین
۶	آزردہ	صدر الدین خاں	۲۱	احسان	حافظ عبدالرحمن	۳۶	امیر	امیر الدولہ
۷	آزر	جوالا پرشاد	۲۲	احسن	مرزا احسن علی	۳۷	امیر	نواب علی محمد خاں
۸	اخگر	نرائن داس	۲۳	احقر	مرزا جواد علی	۳۸	امیر	امیر اللہ
۹	اخگر	ظفر علی	۲۴	اختر	سید اکبر علی	۳۹	امیر	امیر خاں
۱۰	آزاد	شیخ امیر الدین	۲۵	ارمان		۴۰	امین	خواجہ امین الدین
۱۱	آشوب	میر امداد علی خاں	۲۶	اسد	میر مانی	۴۱	امین	امین الدین خاں
۱۲	آشفتہ	عظیم الدین خاں	۲۷	اسلام	شفیع الاسلام	۴۲	امین	محمد اسمٰعیل
۱۳	آشفتہ	مرزا رضا علی	۲۸	اشرف	مولوی محمد اشرف	۴۳	امانی	میر امانی
۱۴	آشفتہ	سید منور علی	۲۹	اصغر	سید امجد علی	۴۴	امی	روشن بیگ
۱۵	آصف	نواب یحییٰ خاں	۳۰	اظہر	غلام محی الدین	۴۵	امانت	امانت رائے

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۴۶	انتظار		۷۵	تپش	مرزا محمد اسمٰعیل	۱۰۴	حسن	خواجہ حسن
۴۷	انیس	نوازش خاں	۷۶	تجلی	سید محمد حسین	۱۰۵	حسن	مولوی ابوالحسن
۴۸	انجام	نواب امیر خاں	۷۷	تجلی	شاہ تجلی	۱۰۶	حسن	مرزا احسن
۴۹	انشاء	میر انشاء اللہ خاں	۷۸	تجمل	محمد عظیم	۱۰۷	حسین	سید غلام حسین
۵۰	اخلاص	مولانا جلال الدین	۷۹	تحیر	مصطفیٰ	۱۰۸	حسین	خواجہ غلام حسین خاں
۵۱	اخلاص	کشن چند	۸۰	ترقی	مرزا تقی	۱۰۹	حشمت	میر محتشم علی خاں
۵۲	افصح	شیخ محمد سمیع	۸۱	تسکین	میر حسین	۱۱۰	حضور	بال مکند
۵۳	کتاب میں یہ نمبر چھوٹ گیا ہے		۸۲	تعشق	میر سید محمد	۱۱۱	حقیقت	میر شاہ حسین
۵۴	اشرف	شاہ محمد حسن	۸۳	تمکین	صلاح الدین	۱۱۲	حکیم	محمد اشرف علی خاں
۵۵	احقر	ضامن علی	۸۴	تمنا	محمد اسحاق	۱۱۳	حکیم	محمد پناہ خاں
۵۶	آشنا	مرزا کرم بیگ	۸۵	تنہا	محمد عیسیٰ	۱۱۴	حقیر	میر امام الدین
۵۷	بحر		۸۶	توفیق	میر نبی بخش	۱۱۵	حیرت	پنڈت اجودھیا پرشاد
۵۸	برکت	برکت علی خاں	۸۷	تفتہ	ہر گوپال	۱۱۶	حیران	میر حیدر علی
۵۹	برق	مرزا محمد رضا	۸۸	ثابت	مرزا معز الدین	۱۱۷	حیدر	میر حیدر علی خاں
۶۰	پروانہ	کنور جسونت سنگھ	۸۹	ثاقب	شاہ شمس الدین	۱۱۸	حیف	میر چراغ علی
۶۱	بسمل	سید جبار علی	۹۰	جذب	میر عزت اللہ خاں	۱۱۹	حیرت	محمد تفضل حسین
۶۲	بقا	شیخ بقا اللہ	۹۱	جلالت	قلندر بخش	۱۲۰	حیدر	حیدر شاہ
۶۳	بیتاب	خدا وردی خاں	۹۲	جنون	مرزا نجف علی	۱۲۱	خاکسار	میر محمد یار
۶۴	بیتاب	عباس علی خاں	۹۳	جنون	شاہ غلام مرتضیٰ	۱۲۲	خادم	خادم علی خاں
۶۵	بیدر	غوث محمد	۹۴	جوشش	شفیع محمد روشن	۱۲۳	خادم	مولوی خادم علی
۶۶	بیباک	میر نجف علی	۹۵	جوش	رحیم اللہ	۱۲۴	خاں	محمد خاں
۶۷	بیدار	میر محمدی	۹۶	جوان	مرزا نعیم بیگ	۱۲۵	خاں	اشرف خاں
۶۸	بیان	خواجہ احسن اللہ	۹۷	جہاندار	مرزا جہاندار	۱۲۶	خرد	نواب فخر الدین محمد خاں
۶۹	بہار	ہر سہائے	۹۸	جعفری	میر باقر علی	۱۲۷	خستہ	غلام قطب
۷۰	بے خود	اکبر علی	۹۹	جہانگیر	مرزا جہانگیر بیگ	۱۲۸	خلق	میر احسن
۷۱	باسط	باسط علی	۱۰۰	حاتم	شیخ ظہور الدین	۱۲۹	خلیق	میر مستحسن
۷۲	بخشی	ـ	۱۰۱	حجام	عنایت اللہ	۱۳۰	خیال	غلام حسن خاں
۷۳	تاباں	میر عبدالحئی	۱۰۲	حسرت	سید جعفر علی	۱۳۱	خالص	مولوی نصیر الدین
۷۴	تاب	مہتاب رائے	۱۰۳	حسن	سید غلام حسن	۱۳۲	خرم	گلاب رائے

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۳۳	خورشید	خورشید علی	۱۶۲	رضا	میر محمد رضا	۱۹۱	سرور	نواب میر محمد علی خاں
۱۳۴	خلیل	مولانا خلیل اللہ	۱۶۳	رضا	مرزا جیون	۱۹۲	سعید	قاضی سعید الدین خاں
۱۳۵	داغ	میر مہدی	۱۶۴	رضا	میر مہدی	۱۹۳	سکندر	خلیفہ محمد علی
۱۳۶	دردمند	کریم اللہ خاں	۱۶۵	رضا		۱۹۴	سلطان	نواب نصر اللہ خاں
۱۳۷	درد	خواجہ میر	۱۶۶	رضی	سید رضی خاں	۱۹۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۳۸	دریغ	سید زین العابدین	۱۶۷	رضی	مرزا رضی خاں	۱۹۶	سلام	نجم الدین علی خاں
۱۳۹	درویش	میر شاہ علی	۱۶۸	رفیق	مرزا اسد بیگ	۱۹۷	سودا	مرزا محمد رفیع
۱۴۰	دل	زور آور خاں	۱۶۹	رفاقت	مرزا مکین	۱۹۸	سوز	محمد میر
۱۴۱	دل خوش	بہادر سنگھ	۱۷۰	رفیع	مولانا رفیع الدین خاں	۱۹۹	سوزاں	مرزا احمد علی خاں
۱۴۲	دل سوز	خیراتی خاں	۱۷۱	یہ نمبر چھوٹا ہوا ہے — !		۲۰۰	سہراب	سہراب بیگ
۱۴۳	دلگیر	میر حمایت اللہ خاں	۱۷۲	رقت	مرزا قاسم علی	۲۰۱	سیادت	میر مجاہد الدین
۱۴۴	دیوانہ	مرزا محمد علی خاں	۱۷۳	رنگین	سعادت یار خاں	۲۰۲	سید	میر غالب علی خاں
۱۴۵	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ	۱۷۴	رند	مہربان خاں	۲۰۳	سرکش	کیول نین
۱۴۶	ذاکر	مرزا احمد بیگ	۱۷۵	رنج	میر محمد نصیر	۲۰۴	سلامت	شیخ سلامت علی
۱۴۷	ذرہ	رام ناتھ	۱۷۶	روشن	روشن شاہ	۲۰۵	شاد	اللہ یار بیگ
۱۴۸	ذکاء	ذکاء اللہ خاں	۱۷۷	رمق	نجیب اللہ خاں	۲۰۶	شاداں	میر رجب علی
۱۴۹	ذکا	خوب چند	۱۷۸	زار	برہان الدین خاں	۲۰۷	شاکر	شاکر علی شاہ
۱۵۰	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۱۷۹	زار	میر مظہر علی	۲۰۸	شاہ	سعد اللہ
۱۵۱	ذوقی	ذوقی شاہ	۱۸۰	زار	میر جیون	۲۰۹	شائق	محمد ہاشم
۱۵۲	ذرہ	میر ولایت علی	۱۸۱	زکی	شیخ مہدی علی	۲۱۰	شائق	میر حاجی
۱۵۳	رند	گنگا پرشاد	۱۸۲	زکی	جعفر علی خاں	۲۱۱	شائق	میر محمد
۱۵۴	راقم	غلام محمد	۱۸۳	ساقی	مرزا محمد جان بیگ	۲۱۲	شرافت	مرزا اشرف علی
۱۵۵	راغب	مرزا سبحان قلی بیگ	۱۸۴	سامان	میر محمد ناصر	۲۱۳	شور	مرزا جعفر
۱۵۶	رافت	رؤف احمد	۱۸۵	سبقت	مرزا مغل	۲۱۴	شور	مرزا صادق
۱۵۷	راسخ	غلام علی	۱۸۶	سجاد	میر سجاد	۲۱۵	شور	مرزا ابراہیم
۱۵۸	رستم	رستم علی خاں	۱۸۷	سخن	حکیم مرزا محمد حسین	۲۱۶	شعلہ	امر ناتھ
۱۵۹	رسوا	آفتاب رائے	۱۸۸	سخنور	دیوالی سنگھ	۲۱۷	شفیق	مظہر علی خاں
۱۶۰	رضا	میر رضا	۱۸۹	سرسبز	مرزا زین العابدین	۲۱۸	شکوہ	محمد رضا
۱۶۱	رضا	حمید الدین	۱۹۰	سراج	سراج الدین علی	۲۱۹	شکیبا	شیخ غلام حسین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۲۰	شوق	شیخ الٰہی بخش	۲۴۹	ضیاء	میر ضیاء الدین	۲۷۸	عیشی	طالب علی خاں
۲۲۱	شوق	جوہر بیگ	۲۵۰	ضیاء	مرزا ضیاء	۲۷۹	ہجرت	میر ضیاء الدین
۲۲۲	شوق	بھوگی لال	۲۵۱	ضیاء	ضیاء الدین	۲۸۰	عزلت	سید عبدالولی
۲۲۳	شوق	حافظ غلام رسول	۲۵۲	ضامن	غلام ضامن	۲۸۱	عزیز	منشی عزیز اللہ
۲۲۴	شوکت	منشی سیف علی	۲۵۳	طالب	مہتاب رائے	۲۸۲	عشق	خواجہ رکن الدین
۲۲۵	شور	مرزا لکھو بیگ	۲۵۴	طالب	طالب حسین	۲۸۳	عشق	میر عزت اللہ
۲۲۶	شورش	غلام احمد	۲۵۵	طرب	جھبو مل	۲۸۴	عشق	منولال
۲۲۷	شہرت	امیر بخش	۲۵۶	طپاں	مرزا محمد علی بیگ	۲۸۵	عیاش	سید یعقوب
۲۲۸	شہیدی	کرامت علی	۲۵۷	طوماس	طوماس	۲۸۶	عشق	وجیہہ الدین
۲۲۹	شیدا	نواب معین الدین	۲۵۸	طالب	مولوی شبراتی	۲۸۷	عاجز	کاشی ناتھ
۲۳۰	شیفتہ	حافظ عبدالصمد	۲۵۹	ظاہر	میر مہدی	۲۸۸	عاشق	احمد یار خاں
۲۳۱	شائق	عزیز الدین حسن	۲۶۰	ظفر	مرزا ابوظفر	۲۸۹	عنایت	سید عنایت علی
۲۳۲	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں	۲۶۱	ظہور	حافظ ظہور اللہ بیگ	۲۹۰	غالب	بہادر بیگ خاں
۲۳۳	شیدا	فتح جنگ خاں	۲۶۲	عزیز	مہاراج سنگھ	۲۹۱	غالب	مرزا نوشہ
۲۳۴	شمس	درائن سنگھ	۲۶۳	عالی		۲۹۲	غضنفر	غضنفر علی
۲۳۵	شیدا	میر عابد حسین	۲۶۴	عالی جاہ		۲۹۳	غمگین	میر سید علی
۲۳۶	شفاعت	شفاعت خاں	۲۶۵	عارف	محمد عارف	۲۹۴	غفلت	احمد
۲۳۷	قرآن	صاحبقران (امام علی)	۲۶۶	عارف	میر عارف علی	۲۹۵	غمی	مولوی عبدالقادر
۲۳۸	صانع	نظام الدین	۲۶۷	عاجز	نور آور سنگھ	۲۹۶	فارغ	میر احمد یار خاں
۲۳۹	صبا	کانجی مل	۲۶۸	عاصی	منشی امداد حسین	۲۹۷	فدا	فدا شاہ
۲۴۰	صبا	مرزا راجہ شنکر	۲۶۹	عاشق	بخشی بھولا ناتھ	۲۹۸	فدا	ٹیکا رام
۲۴۱	صبر	مرزا غلام حسین خاں	۲۷۰	عاشق	رام سنگھ	۲۹۹	فدا	لچھمی رام
۲۴۲	صدق	-	۲۷۱	عاشق	مہدی علی خاں	۳۰۰	فدوی	
۲۴۳	صفدر	میر صفدر علی	۲۷۲	عاشق	نبی بخش	۳۰۱	فدوی	مرزا محمد علی
۲۴۴	صفدری	میر صادق علی	۲۷۳	عاشقی	آغا حسین قلی خاں	۳۰۲	فرحت	امیر علی
۲۴۵	صنعت	کریم الدین	۲۷۴	عشق	غلام علی	۳۰۳	فراق	حکیم ثناء اللہ
۲۴۶	صاحب	سعادت یار خاں	۲۷۵	عشرت	میر غلام علی	۳۰۴	فصیح	مرزا جعفر علی
۲۴۷	ضمیر	شیخ مداری	۲۷۶	عظیم	مرزا عظیم بیگ	۳۰۵	فغاں	اشرف علی خاں
۲۴۸	ضمیر	گنگا داس	۲۷۷	عظمت	میر عظمت اللہ	۳۰۶	فقیر	میر شمس الدین

۳۰۷	نگار	سید حسین	۳۳۶	مبتلا	مرزا کاظم	۳۶۵	ممنون	نظام الدین
۳۰۸	فیض	پنڈت کرپا کشن	۳۳۷	مجذوب	مرزا غلام حیدر بیگ	۳۶۶	منیر	وجیہہ الدین
۳۰۹	فارغ	فارغ شاہ	۳۳۸	مجرم	رحمت اللہ	۳۶۷	منیر	خواجہ آفتاب خاں
۳۱۰	فدا	مرزا محمد بیگ	۳۳۹	محزون	میر ناصر خاں	۳۶۸	منشی	میر محمد حسین
۳۱۱	قائم	شیخ محمد قیام الدین	۳۴۰	محزون	عالم شاہ	۳۶۹	منشی	میر غلام علی
۳۱۲	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۴۱	محورہ	حسین علی خاں	۳۷۰	مشتاق	چھتر کھوج
۳۱۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ	۳۴۲	محب	شیخ ولی اللہ	۳۷۱	منتظر	نور الاسلام
۳۱۴	قاصر	مرزا ببر علی	۳۴۳	محبت	نواب محبت خاں	۳۷۲	منعم	قاضی نور الحق
۳۱۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ	۳۴۴	محنت	مرزا حسین علی خاں	۳۷۳	منصف	منصف علی خاں
۳۱۶	قدرت	مولوی قدرت اللہ	۳۴۵	مظہر	شاہ مظہر اللہ	۳۷۴	منت	میر قمر الدین
۳۱۷	قربان	میر محمدی	۳۴۶	محشر	مرزا علی نقی	۳۷۵	موزوں	میر فرزند علی
۳۱۸	قلندر	قلندر علی	۳۴۷	محترم	خواجہ محترم علی خاں	۳۷۶	موزوں	پنڈت امر پرشاد
۳۱۹	قمر	مرزا حاجی	۳۴۸	مرزا	مرزا محمد اسمٰعیل	۳۷۷	ممتاز	عبدالملک
۳۲۰	قیس	مدار بیگ (احمد علی بیگ)	۳۴۹	محمود	محمود خاں	۳۷۸	مونس	حکیم سعادت علی خاں
۳۲۱	قمر	مولوی نصر اللہ خاں	۳۵۰	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۳۷۹	مومن	مومن خاں
۳۲۲	کامل	پنڈت ٹھاکر داس	۳۵۱	مشیر	قطب الدین	۳۸۰	مہر	محمد نقی
۳۲۳	کبیر	حکیم کبیر علی	۳۵۲	مشتاق	عبداللہ خاں	۳۸۱	مشتاق	فرزند علی
۳۲۴	کرم	شیخ غلام عباس	۳۵۳	مصدر	میر ماشاء اللہ خاں	۳۸۲	مہر	آغا علی خاں
۳۲۵	کرم	مرزا حیدر علی بیگ	۳۵۴	مصحفی	غلام ہمدانی	۳۸۳	منتظر	میر خواجہ بخش
۳۲۶	گرفتار	سنگی بیگ	۳۵۵	مضمون	شرف الدین	۳۸۴	مظلوم	مظلوم شاہ
۳۲۷	کلو	میر کلو	۳۵۶	مضطر	ٹھاکر پرشاد	۳۸۵	نالاں	محمد عسکری
۳۲۸	کلیم	میر محمد حسین	۳۵۷	مضطر	کنور سین	۳۸۶	نامی	نواب مرزا حسام الدین حیدر
۳۲۹	کمال	شاہ کمال الدین حسین	۳۵۸	مظہر	مرزا جان جاناں	۳۸۷	ناسخ	شیخ امام بخش
۳۳۰	کوثر	مہدی علی خاں	۳۵۹	مغتنی	محمد امین	۳۸۸	نثار	عبدالرسول
۳۳۱	گویا	فقیر محمد خاں	۳۶۰	معروف	الٰہی بخش خاں	۳۸۹	نثار	محمد امان
۳۳۲	لطیف	میر لطیف علی	۳۶۱	مغموم	میر مشیت علی	۳۹۰	نشاط	مولوی الٰہی بخش
۳۳۳	لطیف	مرزا علی	۳۶۲	مقبول	مقبول نبی	۳۹۱	نشاط	ایشری سنگھ
۳۳۴	مایل	میر مہدی	۳۶۳	ملول	شاہ شرف الدین	۳۹۲	نصیر	شاہ نصیر الدین
۳۳۵	مائل	مرزا محمد بیگ	۳۶۴	مملو		۳۹۳	نظیر	شیخ ولی محمد

نمبر	تخلص	نام
۳۹۴	نظام	غازی الدین خاں
۳۹۵	نعیم	نعیم اللہ خاں
۳۹۶	نعمت	شاہ عبدالحق
۳۹۷	نکہت	نور علی بیگ
۳۹۸	نوا	ظہیر اللہ خاں
۳۹۹	نوازش	نوازش حسین خاں
۴۰۰	نیاز	نیاز احمد
۴۰۱	نادر	مرزا کلب حسین خاں
۴۰۲	نور	شاہ الہ نور خاں
۴۰۳	واقف	
۴۰۴	والہ	
۴۰۵	والہ	رحمت خاں
۴۰۶	وفا	سید ببر علی خاں
۴۰۷	وحشت	غلام علی خاں
۴۰۷/الف	وزیر	نواب وزیر علی خاں
۴۰۸	ولی	
۴۰۹	وحشت	فقیہہ الدین
۴۱۰	واثقی	شیخ حیدر علی
۴۱۱	ہادی	میر محمد جواد علی خاں
۴۱۲	ہدایت	ہدایت خاں
۴۱۳	ہمت	
۴۱۴	ہوش	غلام مرتضےٰ
۴۱۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں ہوس
۴۱۶	ہمایت	ہدایت علی
۴۱۷	یاس	خیرالدین
۴۱۸	یقین	انعام اللہ خاں
۴۱۹	یکرنگ	مصطفےٰ خاں
۴۲۰	یوسف	میر یوسف علی خاں

گلستانِ سخن

مصنّف مرزا قادر بخش صابر شاگرد امام بخش صہبائی۔

عہد تصنیف و طباعت خود مصنف کے بیان کے مطابق اس تذکرے کا آغاز انھوں نے ۱۲۷۰ھ میں کیا تھا جو ایک سال بعد اخیر ماہ شوال ۱۲۷۱ھ میں مکمل ہوا۔ اسی سال مطبع مرتضوی سے باہتمام حافظ محمد غیاث الدین شائع ہوگیا۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں ہے جس میں بڑی تقطیع کے ۴۹۶ صفحات ہیں۔ ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں مطبع نول کشور سے بھی یہ تذکرہ شائع ہوا ہے۔

آخری صفحات میں مصنف نے صراحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ بعہد ابوظفر محمد سراج الدین بہادر شاہ مکمل ہوا ہے۔ اس کا نام مصنف نے "آثار المعاصرین" رکھا تھا لیکن محمد نظام الدین جوش نے اس کا تاریخی نام "گلستان سخن" تجویز کیا اور یہی اس کا نام پڑ گیا۔ تذکرے کے خاتمے پر امام بخش صہبائی کے دو بیٹوں مولوی عبدالعزیز اور مولوی عبدالکریم کے تاریخی قطعات ہیں ان سے سال ہجری ۱۲۷۱ھ کے علاوہ سمبت اور فصلی کے سال بھی بالترتیب ۱۹۱۱ء اور ۱۲۶۲ھ نکالے گئے ہیں۔ اور کئی شاعر کے قطعات تاریخ بھی شامل ہیں جن میں ایک تاریخی قطعہ جدید اردو ادب کے بانی اور مصلح قوم سر سید احمد خاں کا بھی ہے۔ سر سید اس وقت بجنور میں صدر امین تھے اور آہی تخلص رکھتے تھے۔ سر سید کا قطعہ یہ ہے۔

کلکِ صابر نگاشت تذکرہ   کہ از و خوب تر بہ دہر مجو
سال تاریخ چشم آہی   ذکرِ یاران ہمدم است بگو
۱۲۷۱

خصوصیات تذکرہ کا آغاز منظوم حمد سے ہوتا ہے۔ یہ حمد ساقی نامے کے انداز کی مختصر نظم ہے۔ اس کے بعد مصنف نے اپنا حال اور وجہ تالیف بیان کیا ہے۔ بعد ازاں زبان و بیان پر علمی انداز سے بحث کی گئی ہے۔ بحث کوئی ۱۱۳ صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

صابر نے بیان کیا ہے کہ "اس دیباچہ کو ایک مقدمہ اور تین مقصد پر تقسیم کیا ہے۔ مقدمہ زبان کے معنی اور [illegible] کی بحث میں کہ آغاز آفرینش میں زبان ایک تھی یا متعدد اور اگر ایک تھی تو اول کونسی زبان موجود ہوئی اور پھر کس طرح مختلف زبانیں بہم پہنچیں۔
مقصد پہلا زبان اردو کی تحقیق اور وجوہ استعمال الفاظ فصیح اور ترک کلمات غیر فصیح۔
مقصد دوسرا حد شعر اور موجد اشعار اور عروض و قافیہ کے فوائد کا ذکر بطریق اجمال۔
مقصد تیسرا ذکر اقسام نظم اور ہر ایک کی تعریف۔"

مذکورہ بالا مقاصد پر صابر نے فی الواقع بڑی مفصل بحث کی ہے۔ اس کے بعد اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے جس میں شعراء

ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تذکرہ کا آغاز صدرالدین آزردہ کے نام سے ہوتا ہے اور اس انداز سے گویا تذکرہ ان کے نام معنون کیا گیا ہے۔ تذکرہ اردو زبان میں ہے اور اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر ہے جو اس وقت حیات تھے۔ اور دہلی سے تعلق رکھتے تھے۔ حالات زندگی بہت مختصر اور اشعار کے انتخابات خاصے طویل ہیں۔ تنقید عنصر نہ ہونے کے برابر ہے صرف یہ کہ ایک معاصر کی حیثیت سے مصنف نے شعراء کے متعلق بعض مفید معلومات بہم پہنچائی ہیں۔

فہرست شعراء:-

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آزردہ	مولوی مفتی محمد صدرالدین	۲۳	ارشاد	مولوی محمد ارشاد	۴۵	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۲	آباد	محمد یعقوب علی	۲۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۴۶	باقر	میر باقر علی جونپوری
۳	آتش	خواجہ حیدر علی	۲۵	اسیر	میر مکرم علی	۴۷	بحر	میر امداد علی
۴	آذر	ذوالفقار علی خاں	۲۶	اسیر	سید نہال نبی	۴۸	بدر	بدرالدین کرنالوی
۵	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۲۷	اسیر	گلزار علی	۴۹	بدر	مرزا بلاقی
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ	۲۸	اشکی	جگت نرائن کشمیری	۵۰	برق	نجم الدین قاضی
۷	آشفتہ	حکیم منور علی	۲۹	اشکی	مرزا غلام محی الدین عرف مرزا ممن	۵۱	بسمل	محمد عبدالحکیم
۸	آشفتہ	امرناتھ پنڈت	۳۰	اشرف	نواب شرف حسین خاں	۵۲	بسمل	حافظ محمد حسین
۹	آشوب	میر امداد علی	۳۱	افضل	بخش فیض علی خاں	۵۳	بسمل	نواب امیر حسن خاں
۱۰	آصف	مرزا احمد باقر شیرازی	۳۲	اکرام	اکرام اللہ خاں	۵۴	بسمل	رام کشن پنڈت
۱۱	آغا	آغا مرزا	۳۳	امانت	میر امانت علی	۵۵	بشیر	میر بشارت علی
۱۲	آفی	نواب احمد یار خاں	۳۴	امانت	آغا حسین لکھنوی	۵۶	بلند	صفدر علی بیگ
۱۳	آگاہ	سید محمد رضا معروف احمد رضا	۳۵	امین	مولوی امین الدین	۵۷	بلبل	پنڈت گوری شنکر
۱۴	آہی	اشرف	۳۶	امراؤ علی	امراؤ علی خاں	۵۸	بنو	بنو
۱۵	آہی	میر عبدالرحمٰن	۳۷	امی	روشن بیگ	۵۹	بیتاب	نواب عباس علی خاں
۱۶	اثر	عبدالرزاق	۳۸	امیر	مرزا امیر بیگ	۶۰	بیتاب	کشن نرائن
۱۷	احسان	....	۳۹	امیر	میر امیر علی	۶۱	بیتاب	محمد جعفر علی
۱۸	احمد	مولوی احمد علی	۴۰	انداز	مرزا غلام حسین	۶۲	بیخود	محمد نظام الدین خاں
۱۹	احمد	مرزا احمد بیگ	۴۱	انصاف	عبدالرحمٰن خاں اکبرآبادی	۶۳	بیدل	غلام حسین
۲۰	اختر	سید غلام نبی	۴۲	انیس	میر ببر علی	۶۴	بیمار	شیخ علی بخش
۲۱	اختر	محمد صادق خاں	۴۳	اوج	عبداللہ خاں	۶۵	پارسا	منشی فیض پارسا
۲۲	اختر	مرزا وجیہ الدین	۴۴	اوج	لالہ منگل کشور	۶۶	پارسا	غلام علی

نمبر	تخلص	نام
۶۷	پذیر	پذیر
۶۸	پریشان	عبدالرحیم بیرجی
۶۹	پریشان	مندلال برہمن
۷۰	پری	چمن
۷۱	پناہ	محمد پناہ نوربان
۷۲	پورن	پورن سنگھ کالیستھ
۷۳	پیام	مولوی امین اللہ
۷۴	پیام	مرزا حیدر بیگ
۷۵	پیر	حال مہاراج سنگھ برہمن
۷۶	پیرا	پیرا
۷۷	پیک	کریم اللہ
۷۸	تاب	میر حیدر
۷۹	تاب	مرزا الطاف اشرف
۸۰	تابش	محمد جعفر الہ آبادی
۸۱	تاثیر	حافظ محمد حسین
۸۲	تارک	میر بقا اللہ
۸۳	تائب	شیخ محمد اکرم
۸۴	تپش	یوسف علی
۸۵	تحیر	مولوی غلام مصطفیٰ مبین
۸۶	تحسین	محمد حسین خاں
۸۷	تحسین	علی مولا خاں
۸۸	تدبیر	شیخ محب اللہ
۸۹	تسکین	تسکین
۹۰	تسلی	میر شجاعت علی
۹۱	تسلیم	حاتم خاں
۹۲	تشنہ	محمد علی
۹۳	تشہیر	مرزا منش بیگ
۹۴	تصدیق	نواب مہدی حسین خاں
۹۵	تصور	نبی بخش
۹۶	تصویر	میاں بین
۹۷	تعشق	مولوی سید محمد
۹۸	تفتہ	منشی ہرگوپال
۹۹	تمنا	عبدالرحمٰن
۱۰۰	تمنا	مرزا مغل جان
۱۰۱	تمکین	میر سعادت علی
۱۰۲	تمیز	نواب احمد علی خاں
۱۰۳	تنویر	خدا بخش خاں
۱۰۴	تنہا	آکا
۱۰۵	توقیر	عبدالقادر
۱۰۶	توفیق	میر توفیق علی
۱۰۷	تہور	مرزا غلام فخرالدین
۱۰۸	تیمور	مرزا سعادت سلطان
۱۰۹	ثابت	مرزا معزالدین
۱۱۰	ثابت	شیخ ثابت علی
۱۱۱	ثبات	مہر علی
۱۱۲	ثروت	محمد بخش
۱۱۳	ثروت	میر محمد شاہد
۱۱۴	ثریا	سید امیر علی گوپالوی
۱۱۵	ثمر	احمد سعید
۱۱۶	ثنا	مولوی ثناء اللہ
۱۱۷	ثناقی	مرزا عاشور بیگ
۱۱۸	ثواب	سعادت علی
۱۱۹	جان صاحب	میر یار علی
۱۲۰	جان نثار	میاں جی غلام فرید
۱۲۱	جذب	میر عزت اللہ خاں عرف میر بھکاری
۱۲۲	جراح	غلام ناصر کشمیری
۱۲۳	جعفری	میر باقر علی
۱۲۴	جعفری	محمد جعفر
۱۲۵	جلیس	الہ وردی خاں
۱۲۶	جمال	میر جمال الدین
۱۲۷	جمیل	جمیل الدین
۱۲۸	جنوں	شیخ غلام محی الدین احمد
۱۲۹	جوش	شیخ نیاز احمد معروف اللہ دیا
۱۳۰	جوش	نظام الدین
۱۳۱	جوہر	جوہر
۱۳۲	جولان	اولاً الف خاں بعدہٗ الف شاہ
۱۳۳	چالاک	میر قدرت اللہ
۱۳۴	چرکین	میر باقر علی
۱۳۵	چمن	گل محمد کشمیری
۱۳۶	حافظ	حافظ شرف
۱۳۷	حزیں	میر بہادر علی
۱۳۸	حسرت	منولال (کالیستھ)
۱۳۹	حسرت	حافظ عبدالرحمٰن
۱۴۰	حس	میر حسن
۱۴۱	حشمت	مرزا غلام فخرالدین
۱۴۲	حفیظ	حافظ حفیظ
۱۴۳	حقارت	میر ممّن
۱۴۴	حقیر	میر امام الدین
۱۴۵	حقیر	منشی نبی بخش
۱۴۶	حکیم	حکیم نہال الدین
۱۴۷	حمید	حمید الدین خاں
۱۴۸	حمید	سید حسن علی طالب
۱۴۹	حوشم	منشی بپا چند
۱۵۰	حیا	مرزا رحیم الدین
۱۵۱	حیات	محمد حیات خاں
۱۵۲	حیدر	حیدر شکوہ
۱۵۳	حیران	میر ولایت

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۵۴	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۱۸۳	راقم	شیخ ظفر علی	۲۱۲	سرور	مرزا عزیز الدین
۱۵۵	حیرت	مرزا رمضانی	۱۸۴	رحمت	رحمت علی	۲۱۳	سرور	مرزا افضل علی بیگ
۱۵۶	خالق	خالق بخش	۱۸۵	رحیم	مرزا رحیم بیگ	۲۱۴	سرور	لچھمی رام پنڈت لکھنوی
۱۵۷	خاص	محمد حمید خاں	۱۸۶	رسا	مرزا کریم الدین	۲۱۵	سرور	رجب علی بیگ
۱۵۸	خادم	خادم علی	۱۸۷	رشید	سید بہادر علی	۲۱۶	سعید	محمد سعید الدین
۱۵۹	خانی	مرزا خانی	۱۸۸	رضا	محمد رضا	۲۱۷	سعید	میر سعادت علی
۱۶۰	خانی	خان جہاں	۱۸۹	رضوی	حکیم جعفر علی	۲۱۸	سکندر	سکندر خاں
۱۶۱	خرد	بالا پرشاد کھتری	۱۹۰	رضی	سیف الدولہ سید رضی خاں بہادر صلابت جنگ	۲۱۹	سلطان	سلطان شاہ
۱۶۲	خرد	پنڈت رام نرائن	۱۹۱	رفعت	......	۲۲۰	سلیم	مرزا سلیم بہادر
۱۶۳	خرم	محمد احمد	۱۹۲	رفیق	رفیق علی	۲۲۱	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۶۴	خضر	مرزا خضر سلطان	۱۹۳	رقم	حکیم سکھانند	۲۲۲	سوز	مولوی عبدالکریم
۱۶۵	خلیفہ	محب اللہ	۱۹۴	رمز	رمز	۲۲۳	سوزاں	مرزا امام بخش معروف بہ مولوی کلو
۱۶۶	خلیفہ	رجبی	۱۹۵	رنج	شاہ محمد نصیر محمدی	۲۲۴	سوزش	حافظ عبدالرحمٰن
۱۶۷	خلیل	سید ابراہیم علی	۱۹۶	رند	اکرام الدین	۲۲۵	سہراب	مرزا سہراب بیگ
۱۶۸	خلش	فردوس علی	۱۹۷	رند	سید محمد خاں لکھنوی	۲۲۶	سیارہ	مرزا فخر الدین
۱۶۹	خمار	امرناتھ	۱۹۸	رنگین	سعادت یار خاں	۲۲۷	سید	میر غالب علی خاں
۱۷۰	خموش	مرزا خدا یار	۱۹۹	رہا	غلام محمد خاں	۲۲۸	سید	میر علی نقی
۱۷۱	خواہش	میر اللہ داد	۲۰۰	زار	حافظ امام بخش	۲۹	سید	میر سید علی
۱۷۲	خورشید	خورشید احمد لکھنوی	۲۰۱	زاہد	خواجہ ولایت حسین	۲۳۰	شاد	میر یار خاں
۱۷۳	دارا	میراں شاہ مرزا دارا بخت	۲۰۲	زر	شیخ بلاقی	۲۳۱	شاد	شیو پرشاد
۱۷۴	داغ	نواب مرزا	۲۰۳	زکی	محمد مہدی علی	۲۳۲	شاعر	شیخ خدا بخش
۱۷۵	دولہہ	منظم الدولہ نواب جہانگیر محمد	۲۰۴	زیب	مرزا جمال الدین عرف مرزا کلن	۲۳۳	شاکی	مرزا بختاور شاہ بہادر
۱۷۶	ذکا	خوب چند	۲۰۵	زیرک	حافظ قلندر بخش	۲۳۴	شاہ	محمد شاہ
۱۷۷	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۰۶	سالک	مرزا خجستہ بخت	۲۳۵	شاہی	مرزا نور الدین
۱۷۸	راجہ	مہاراجہ بلوان سنگھ	۲۰۷	سالک	قربان علی	۲۳۶	شائق	شیخ عبداللہ سہارنپوری
۱۷۹	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۰۸	سپہر	شتاب خاں	۲۳۷	شتاب	مرزا غلام عباس
۱۸۰	راحت	شیخ کریم الدین	۲۰۹	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۲۳۸	شجاع	مرزا کریم الشجاع
۱۸۱	راسخ	سعادت علی خاں	۲۱۰	سحر	احمد علی خاں	۲۳۹	شرر	میر حافظ
۱۸۲	راغب	احمد حسین	۲۱۱	سرور	نواب میر محمد خاں	۲۴۰	شرر	ہنسا رام

نمبر	تخلص	نام
۲۴۱	شرر	مرزا غیاث الدین
۲۴۲	شرر	مرزا جعفر
۲۴۳	شرم	تہور بیگ
۲۴۴	شریر	منشی کریم الدین
۲۴۵	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۲۴۶	ششدر	مرزا حاجی قادر بخش
۲۴۷	شفقت	میر محمد حسین
۲۴۸	شفقت	میر بشارت علی
۲۴۹	شفق	سعد الدین خاں بہادر صولت جنگ
۲۵۰	شفق	دوست رام کلونوش
۲۵۱	شفق	تلسی رام
۲۵۲	شکیبا	شیخ غلام حسین
۲۵۳	شوق	عنایت اللہ
۲۵۴	شوق	حافظ غلام رسول
۲۵۵	شوکت	میر حسن علی
۲۵۶	شہرت	مرزا حاجی
۲۵۷	شہرہ	مرزا نصیر الدین حیدر
۲۵۸	شہید	مولوی فخر الدین حسین خاں
۲۵۹	شہیدی	کرامت علی
۲۶۰	شیدا	مرزا فخر الدین معروف مرزا
۲۶۱	شیدا	اسلام بیگ
۲۶۲	شیدا	آبرو
۲۶۳	شیدائی	مولوی ابو الحسن
۲۶۴	شیدائی	مرزا رمضان بیگ
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفےٰ خاں
۲۶۶	شیون	حافظ سید اکبر علی مبرور
۲۶۷	صابر	مرزا قادر بخش بہادر
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں
۲۶۹	صادق	محمد عزیز الدین
۲۷۰	صادق	تہور بیگ
۲۷۱	صادق	شیخ محمد صادق قریشی
۲۷۲	صالح	مرزا مصلح الدین
۲۷۳	صبر	اجودھیا پرشاد
۲۷۴	صبور	معین الدین
۲۷۵	صدر	محمد صدر الدین علوی
۲۷۶	صدق	شیخ محمد اشارت علی
۲۷۷	صفیر	میاں نجم الدین
۲۷۸	صفا	مرزا سعید الدین عرف مرزا نبھے
۲۷۹	صفا	پیرن شاہ
۲۸۰	صفدر	صفدر بیگ
۲۸۱	صفدری	میر صادق علی
۲۸۲	صفوت	میر صفوت علی
۲۸۳	صفیر	میاں جان
۲۸۴	صفیر	میر امداد علی
۲۸۵	صفی	محمد صفی اللہ
۲۸۶	صلاح	محمد صلاح
۲۸۷	صمیم	تلسی داس
۲۸۸	صولت	قاسم علی خاں
۲۸۹	صہبائی	امام بخش
۲۹۰	ضابط	مہر علی
۲۹۱	ضاحک	شیخ مراد بخش
۲۹۲	ضامن	مولوی ضامن علی
۲۹۳	ضامن	محمد ضامن
۲۹۴	ضایع	میر خیر الدین ناگوری
۲۹۵	ضبط	کالے خاں
۲۹۶	ضرغام	مرزا بہادر بیگ
۲۹۷	ضرورت	محمد جمیل
۲۹۸	ضعف	عابد حسین
۲۹۹	ضعف	شجاعت علی
۳۰۰	ضمان	میر محمد کامل
۳۰۱	ضمیر	نرائن داس پنڈت
۳۰۲	ضمیر	گنگا داس
۳۰۳	ضمیری	مرزا مظہر
۳۰۴	ضو	منشی کمال الدین
۳۰۵	ضیاء	ولی اللہ اکبر آبادی
۳۰۶	ضیائی	میر بدر الدین
۳۰۷	ضیغم	شاہ کلو
۳۰۸	طالب	محمد یعقوب
۳۰۹	طالب	حافظ طالب
۳۱۰	طاہر	محمد طاہر قندہاری
۳۱۱	طرب	مولوی رحیم بخش
۳۱۲	طرب	موتی لال
۳۱۳	طرب	دھومی لال
۳۱۴	طرز	احمد حسین
۳۱۵	ظالم	ظالم سنگھ برہمن
۳۱۶	ظاہر	رام پرشاد
۳۱۷	ظرافت	(شاعرہ)
۳۱۸	ظریف	میر امام اللہ
۳۱۹	ظفر	سراج الدین محمد بہادر شاہ
۳۲۰	ظہور	مولوی ظہور علی
۳۲۱	ظہور	احمد جان
۳۲۲	ظہور	حافظ محمد ظہور
۳۲۳	ظہیر	سید محمد جان
۳۲۴	عاجز	پیرجی شرف الحق
۳۲۵	عاجز	مرزا عبد اللہ بیگ
۳۲۶	عارف	نواب زین العابدین خاں
۳۲۷	عاشق	عاشق علی

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۲۸	عاشق	مرزا نظام الدین	۳۵۷	غلطاں	کریم بخش	۳۸۶	قابل	مرزا علی بخش
۳۲۹	عاشق	اقبال حسین	۳۵۸	غم	محمد الف خاں	۳۸۷	قادر	مرزا قادر شکوہ
۳۳۰	عاشق	مرزا رحمت بخش منجھلے	۳۵۹	غم	مہتاب سنگھ	۳۸۸	قاری	قاری علی احمد
۳۳۱	عاصی	گھنشیام رائے	۳۶۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۸۹	قاسم	میر قاسم علی
۳۳۲	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۳۶۱	غمگین	میر عبداللہ	۳۹۰	قاسم	سید قاسم علی خاں
۳۳۳	عالی	مولوی امیر علی	۳۶۲	فاخر	مرزا چھنگا	۳۹۱	قاسم	حکیم قدرت اللہ جان
۳۳۴	عبرت	دولت رام	۳۶۳	فایز		۳۹۲	قاسم	میر قاسم علی منصف
۳۳۵	عزیز	مولوی محمد عبدالعزیز	۳۶۴	فائق	مرزا عبدالقادر بیگ	۳۹۳	قلق	سلطان خاں
۳۳۶	عزیز	مرزا عزیز الدین	۳۶۵	فخر	محمد فخر الدین خاں	۳۹۴	قلق	غلام مولا عرف مولا بخش
۳۳۷	عزیز	عبدالعزیز	۳۶۶	فخر	محمد فخر الدین	۳۹۵	قلق	محمد امجد علی
۳۳۸	عزیز	یوسف علی خاں	۳۶۷	فدا	مرزا بلند بخت	۳۹۶	قمر	مرزا قمر
۳۳۹	عزیز	مہاراج سنگھ	۳۶۸	فدا	مرزا سکندر بخت	۳۹۷	قمر	حافظ قمر الدین
۳۴۰	عسس	بدر الدین	۳۶۹	فراسو	فراسو (قوم انگریز)	۳۹۸	قمر	محمد قمر الدین خاں اکبر آبادی
۳۴۱	عسکری	محمد حسن عسکری	۳۷۰	فراق	حکیم ثناء اللہ خاں	۳۹۹	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین
۳۴۲	عشرت	مرزا کلن	۳۷۱	فراق	میر حیات اللہ	۴۰۰	قیس	حافظ عبد الحئی
۳۴۳	عشق	حکیم عزت اللہ خاں	۳۷۲	فرحت	محمود علی خاں	۴۰۱	قیس	محمد عنایت اللہ
۳۴۴	عظیم	مولوی فضل عظیم	۳۷۳	فرحت	بشن پرشاد	۴۰۲	قیصر	مرزا خدا بخش
۳۴۵	عظیم	مرزا اعظیم بیگ	۳۷۴	فرحت	شیخ حسن علی	۴۰۳	کامل	مرزا ناصر الدین معروف بہ محمد مرزا
۳۴۶	علوی	مولوی عبداللہ خاں	۳۷۵	فروغ	محمد عمر سلطان	۴۰۴	کامل	سدر سکھ پنڈت کشمیری
۳۴۷	علی	مولوی امانت علی	۳۷۶	فروغ	خواجہ نور الدین خاں بہادر معروف بہ سولہے	۴۰۵	کرامت	کرامت اللہ شاہ
۳۴۸	علی	قطب علی	۳۷۷	فہوں	مرزا کریم بخش	۴۰۶	کاظم	کاظم علی
۳۴۹	علیل	شیخ نصیر الدین	۳۷۸	فصاد	بتو	۴۰۷	کیف	فضل احمد
۳۵۰	عیش	حکیم آغا جان	۳۷۹	فضل	فضل الرحمن	۴۰۸	گرم	مظفر خاں
۳۵۱	عیش	رائے عزت سنگھ	۳۸۰	فغاں	لال جی پرشاد پنڈت	۴۰۹	گویا	فقیر محمد خاں
۳۵۲	غافل	میر سید محمد	۳۸۱	فکری	مرزا ممن	۴۱۰	لطف	حفیظ اللہ
۳۵۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	۳۸۲	فگار	میر حسین	۴۱۱	لطیف	دولت سنگھ
۳۵۴	غالب	انور علی	۳۸۳	فوق	میر بادشاہ	۴۱۲	ماہ	مرزا عنایت علی بیگ
۳۵۵	غریب	غریب اللہ	۳۸۴	فیاض	شیخ فیض الحسن	۴۱۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۳۵۶	غفور	محمد غفور کشمیری	۳۸۵	فیض	مولوی فیض الحسن	۴۱۴	مبتلا	پنڈت تاجودھیا پرشاد
						۴۱۵	مبین	حافظ قطب الدین
						۴۱۶	متین	رائے کانجی سہائے

نمبر	تخلص	نام
۴۱۷	مجرد	محمد پناہ
۴۱۸	محب	شاہزادہ بہرام شاہ
۴۱۹	محب	میر ابوالقاسم
۴۲۰	محبت	عنایت اللہ
۴۲۱	محبوب	محبوب خاں
۴۲۲	محزون	محمد ناصر جان محمدی
۴۲۳	محزون	مرزا منگو
۴۲۴	محزون	آغاز
۴۲۵	محسن	حافظ محسن
۴۲۶	محمود	محمود علی خاں
۴۲۷	محمود	مرزا محمود شاہ
۴۲۸	محو	غلام (نواب حسین خاں)
۴۲۹	محوی	محمد بیگ
۴۳۰	مخمور	شیخ غلام حسنین
۴۳۱	مخیر	محمد احسان اللہ
۴۳۲	مدبر	سید امیر الدین
۴۳۳	مرحوم	مرزا محمد یار بیگ
۴۳۴	مرزا	مرزا حسین بخش
۴۳۵	مرزا	مرزا علی
۴۳۶	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ
۴۳۷	مرزا	مرزا جان
۴۳۸	مروت	مرزا باز خاں
۴۳۹	مست	سرمست خاں
۴۴۰	مسرور	نواب غلام حسین خاں
۴۴۱	مشتاق	کریم خاں
۴۴۲	مشتاق	مشتاق علی خاں
۴۴۳	مشتاق	مشتاق حسین
۴۴۴	مشتاق	غلام علی
۴۴۵	مشتہر	احمد حسین
۴۴۶	مشفق	احمد بیگ
۴۴۷	مشہور	پنڈت رادھا کشن
۴۴۸	مشیر	حافظ قطب الدین
۴۴۹	مضطر	پنڈت کنہیا لال
۴۵۰	مضطر	مرزا سنگی
۴۵۱	مضطر	مرزا خسرو شکوہ عرف مرزا آغا جان
۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۴۵۳	مضطر	مرزا مظفر
۴۵۴	معروف	نواب الٰہی بخش
۴۵۵	معزز	سید محمد علی
۴۵۶	معزز	میر عزیز الدین
۴۵۷	معین	معین الدین
۴۵۸	مفتون	حکیم ڈاں الگوشین ڈسلوا پرتگیز خاں
۴۵۹	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۶۰	ملول	محمد یار
۴۶۱	ممتاز	سید میاں
۴۶۲	ممنون	میر نظام الدین
۴۶۳	منتظر	میاں جان خاں
۴۶۴	منشی	مول چند
۴۶۵	منصف	مرزا احمد بخش
۴۶۶	منعم	منشی موہن لال
۴۶۷	منعم	مکند لال
۴۶۸	منیر	وجیہہ الدین
۴۶۹	موج	خدا بخش
۴۷۰	موزوں	مرزا قادر بخش
۴۷۱	مومن	محمد مومن خاں
۴۷۲	مہجور	مرزا ہدایت علی
۴۷۳	مہجو	کرپا رام
۴۷۴	مہر	مہر علی
۴۷۵	مہر	مرزا حاتم علی
۴۷۶	میکش	میر احمد حسین
۴۷۷	نادان	مولوی محمد بخش
۴۷۸	نادر	شنکر ناتھ پنڈت کشمیری
۴۷۹	نازنین	مرزا علی بیگ
۴۸۰	ناسخ	شیخ امام بخش
۴۸۱	ناصر	مرزا محمد علی بیگ
۴۸۲	ناظم	میر یحییٰ
۴۸۳	ناکام	مکرم علی فتح آبادی
۴۸۴	نالاں	منولال
۴۸۵	نامی	نواب مرزا حسام الدین حیدر خاں بہادر
۴۸۶	نامی	بلدیو سنگھ
۴۸۷	نایاب	عباس علی
۴۸۸	نثار	میر نثار علی علوی
۴۸۹	نجم	میر نجم الدین
۴۹۰	ندا	مرزا معین الدین
۴۹۱	ندیم	محمد عسکری
۴۹۲	نزہت	مرزا کرامت اللہ
۴۹۳	نسیم	مولوی نسیم اللہ
۴۹۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۹۵	نسیم	دیا شنکر پنڈت کشمیری
۴۹۶	نسیم	نسیم اللہ
۴۹۷	نشاط	منشی بسنت سنگھ
۴۹۸	نشاط	میرن شاہ
۴۹۹	نصیر	شاہ نصیر الدین
۵۰۰	نصیر	نصیر الدین
۵۰۱	نظیر	شیخ ولی اکبر آبادی
۵۰۲	نظیر	گنپت رائے
۵۰۳	نقشی	بدر الدین علی خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۵۰۴	نکہت	حافظ غلام احمد	۵۱۵	وحشت	غلام علی خاں	۵۲۶	ہجر	مولوی محمد حسین
۵۰۵	نکہت	مرزا نیاز علی بیگ	۵۱۶	وحشت	میر حبیب احمد	۵۲۷	ہجر	میر جمیل الدین
۵۰۶	نوا	قدرت اللہ	۵۱۷	وحشت	مرزا کبیر الدین	۵۲۸	ہدہد	عبدالرحمٰن
۵۰۷	نواب	مرزا خرم بخت	۵۱۸	وزیر	خواجہ وزیر	۵۲۹	ہوش	منور علی
۵۰۸	نورحق	شاہ محمد جمیل	۵۱۹	وصال	حکیم نصر اللہ خاں	۵۳۰	ہوشیار	منشی کیول رام
۵۰۹	نیاز	محمد نیاز علی	۵۲۰	وصل	محمد علی خاں	۵۳۱	ہنر	مرزا بختاور بخت
۵۱۰	نیر رخشاں	محمد ضیاء الدین بہادر	۵۲۱	وفا	مرزا دارا بخت	۵۳۲	یاس	خیر الدین
۵۱۱	واحد	شیخ عبدالواحد	۵۲۲	وفا	میر حیدر علی	۵۳۳	یاس	حافظ الدین
۵۱۲	وارث	شاہ وارث الدین	۵۲۳	ولی	شیخ محمد ولی	۵۳۴	یاور	میر امام الدین
۵۱۳	وجاہت	احمد علی خاں	۵۲۴	ہادی	مرزا غلام فخر الدین بہادر	۵۳۵	یکتا	خواجہ معین الدین
۵۱۴	وجود	سید محمد علی	۵۲۵	ہاشمی	محمد نادر حسین خاں	۵۳۶	یل	عبدالقادر
						۵۳۷	یمین	احمد علی خاں

مصنّف | عبدالغفور نساخ

عہدِ تصنیف و طباعت | سخن شعرا تاریخی نام ہے۔ اور اس سے اس کا سال تصنیف ۱۸۶۳-۶۴ء نکلتا ہے۔ سببِ تصنیف کے متعلق نساخ کا بیان ہے کہ قدیم تذکروں کے مطالعہ کے اثر سے "میں نے بھی چاہا کہ شروعِ تالیف سے گزشتہ بحروں اور اس کو قندِ مکرر کروں۔ یعنی اس طرح کا تذکرہ لکھوں کہ جس میں اشعارِ آبدار میں اطناب و اعجاز اور احوالِ شعرا میں اختصار و ایجاز اور حالاتِ ابنائے زمان کو بقدر طاقتِ بشری جامع اور حشو و زواید کو مانع ہو۔ بحمد اللہ یہ ناوکِ عزم ہدف مراد ہیں دشوار ہوا کہ بارہ برس کی محنت میں یہ تذکرہ شعرائے ریختہ بنام تاریخی "سخن شعرا" تیار ہوا" اس سے پتہ چلتا ہے کہ ۱۲۶۹ھ کے قریب انھوں نے اسے لکھنا شروع کر دیا تھا۔ جو ۱۲۸۱ھ میں مکمل ہوا۔

سخن شعرا پہلی بار رمضان ۱۲۹۱ھ/۱۸۷۴ء میں یعنی تکملہ کے دس سال بعد مطبع نول کشور لکھنؤ سے شائع ہوا۔ اس میں اوسط تقطیع کے ۵۸۲ صفحات ہیں۔ ابتدا میں مختصر سا دیباچہ اور آخری صفحات میں عبداللہ متخلص بہ آشفتہ، منور حسن متخلص بہ فیض اور سعید بخت متخلص بہ سعید کے تاریخی قطعات ہیں جن سے ۱۲۸۱ھ نکلتے ہیں۔

خصوصیات | یہ تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں قدما سے لیکر انیسویں صدی کے اواخر تک کے تقریباً سارے شعرا کا ذکر کیا گیا ہے۔ آخری دس صفحات شاعرات کے تذکرے کے لئے مخصوص کر دیئے گئے۔ لیکن نساخ کی توجہ حالاتِ زندگی سے زیادہ اشعار کے انتخاب پر رہی ہے۔ انھوں نے سوانح اور حالات میں غیر معمولی اختصار سے کام لیا ہے۔ اکثر جگہ صرف نام اور تخلص دینا کافی سمجھا ہے۔ خود اپنے متعلق بھی انھوں نے کچھ نہیں لکھا بلکہ صرف نام دے کر کئی صفحوں میں اپنے کلام کا انتخاب دیا ہے۔ میر و شیفتہ کے سے تبصرے بھی ان کے یہاں نہیں ملتے۔ کسی کے کلام پر رائیں یہاں نہ ہونے کے برابر ہیں۔ کہیں کہیں قواعدِ عروض، علمِ بیان اور بدیع و زبان و بیان کے دوسرے عیوب و محاسن کو انھوں نے بڑی وضاحت سے بیان کیا ہے۔ مثلاً ص ۹۲ پر اپنے استاد حافظ اکرام احمد ضیغم کے کلام میں صنائع لفظی و معنوی کی نشان دہی میں خصوصاً تفصیل سے کام لیا ہے۔ ورنہ عموماً بہت مختصر اور مبہم رائیں درج ہیں مثلاً انیس کے متعلق ص ۵۶ پر وہ بغیر کسی استدلال کے صرف اس قدر لکھتے ہیں کہ "وہ صرف مرثیہ کہتے ہیں۔ اور ان کا کوئی مرثیہ عیوب سے پاک نہیں ہے۔"

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آباد	محمد یعقوب
۲	آباد	مہدی حسن
۳	ابر	تفضل حسین
۴	ابن	ابن رضا
۵	آتش	حیدر علی
۶	آتش	غلام حسین
۷	اثل	عبدالجلیل
۸	اثر	حسین علیخاں
۹	اثر	سید محمد میر
۱۰	اثر	عبدالرزاق
۱۱	آثم	غلام مصطفےٰ
۱۲	آثم	ہزبر حسین
۱۳	اجمل	شاہ محمد اجمل
۱۴	احسان	عبدالرحمان
۱۵	احسن	محمد احسن
۱۶	احسن	فرزند حسن
۱۷	احسن	محمد احسن
۱۸	احسن	احسن علی
۱۹	احسن	حسین علیخاں
۲۰	احسن	احسن اللہ
۲۱	احقر	سید غلام نبی
۲۲	احقر	بلدیو پرشاد
۲۳	احقر	جواد علی قزلباش
۲۴	احمد	صمصام الدین
۲۵	احمد	احمد علی
۲۶	احمد	احمد بیگ
۲۷	احمد	غلام احمد
۲۸	احمد	احمد خاں
۲۹	احمد	احمد علی
۳۰	احمد	غلام احمد
۳۱	احمد	احمد علی خان
۳۲	احمد	احمد شاہ
۳۳	احمد	احمد بیگ
۳۴	احمدی	نور الدین
۳۵	احمدی	شیخ احمد
۳۶	احمدی	احمد علی
۳۷	اختر	اکبر علی
۳۸	اختر	عبدالغفار
۳۹	اختر	واجد علی شاہ
۴۰	اختر	محمد صادق
۴۱	اختر	وجیہ الدین
۴۲	اخگر	اصغر حسین
۴۳	اخگر	عسکری
۴۴	اخگر	فرزند علی
۴۵	اخگر	احمد نور خاں
۴۶	اخگر	آغا خاں
۴۷	ادب	احمد حسین
۴۸	ادراک	مرزا باقر
۴۹	آدم	جہانگیر خاں
۵۰	آذر	ذوالفقار علیخاں
۵۱	آرام	خیر اللہ
۵۲	آرام	پریم ناتھ
۵۳	آرام	لکھن لال
۵۴	آرزو	سراج الدین علیخان
۵۵	آرزو	مرزا محمد علی
۵۶	آرزو	علاؤالدین
۵۷	آرزو	طالب حسین
۵۸	ارشد	ارشد علی
۵۹	ارشد	عبدالغنی
۶۰	ارمان	شاہ علی
۶۱	ارمان	راجہ جنم جی
۶۲	آزاد	ضیاء الدین
۶۳	آزاد	غلام علیخان
۶۴	آزاد	امیر الدین
۶۵	آزاد	اعظم شاہ
۶۶	آزاد	رام سنگھ
۶۷	آزاد	الگزینڈر
۶۸	آزاد	فقیر اللہ
۶۹	آزردہ	صدر الدین خاں
۷۰	ازل	آغا حسین
۷۱	آسان	بنیج آرام
۷۲	اسحاق	اسحاق علیخان
۷۳	اسد	میر امانی
۷۴	اسرار	مرزا سپہر شکوہ
۷۵	اسرار	مرزا بندو

نمبر	تخلص	نام
۷۶	اسعد	اسعد بخت
۷۷	اسلام	شیخ الاسلام
۷۸	اسیر	
۷۹	اسیر	گلزار علی
۸۰	اسیر	ہدایت علی
۸۱	اسیر	مظفر علیخان
۸۲	اسیر	میر کرم علی
۸۳	اسیر	سید نہال نبی
۸۴	اسیر	محمد حسن خان
۸۵	اشتیاق	شاہ ولی اللہ
۸۶	اشراق	محمد رضا
۸۷	اشرف	اشرف علی
۸۸	اشرف	اشرف حسین
۸۹	اشرف	اشرف حسین
۹۰	اشرف	غلام اشرف
۹۱	اشرف	محمد اشرف
۹۲	اشرف	اشرف علی
۹۳	آشفتہ	عظیم الدین
۹۴	آشفتہ	محمد علی
۹۵	آشفتہ	رضا قلی
۹۶	آشفتہ	گلاب سنگھ
۹۷	آشفتہ	امر ناتھ
۹۸	آشفتہ	منور علی
۹۹	آشفتہ	عبداللہ
۱۰۰	آشفتہ	ہادی علیخاں
۱۰۱	اشک	ہادی علی
۱۰۲	اشک	علی حسن
۱۰۳	اشکی	غلام محی الدین
۱۰۴	آشنا	امیر علی
۱۰۵	آشنا	سید محمد
۱۰۶	آشنا	زین العابدین
۱۰۷	آشنا	عبدالکریم
۱۰۸	آشوب	امداد علی
۱۰۹	اصالت	فضل علی
۱۱۰	اصغر	امجد علی
۱۱۱	اصغر	اصغر علی
۱۱۲	اصغر	علی اصغر علی
۱۱۳	اصغر	اصغر علی
۱۱۴	[1]	
۱۱۵	آصف	یحییٰ خاں
۱۱۶	اظفری	ظہیر الدین
۱۱۷	اظہر	غلام علی
۱۱۸	اظہر	علی حسین
۱۱۹	اظہر	غلام محی الدین
۱۲۰	اظہر	سردار مرزا
۱۲۱	اظہر	کرامت علی
۱۲۲	اعجاز	اصغر علی خان
۱۲۳	اعزاز	باقر علی
۱۲۴	اعظم	محمد اعظم
۱۲۵	اعظم	عظیم بیگ
۱۲۶	اعظم	اعظم شاہ
۱۲۷	اعظم	اعظم علی
۱۲۸	اعظم	عبدالصمد
۱۲۹	اعظم	اعظم خان
۱۳۰	آعلیٰ	
۱۳۱	آغا	آغا مرزا
۱۳۲	آغا	آغا حسن
۱۳۳	آغا	سید آغا
۱۳۴	آفاق	حسین علی
۱۳۵	آفاق	فرید الدین
۱۳۶	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ
۱۳۷	آفریں	قلندر بخش
۱۳۸	افسر	نصرت خان
۱۳۹	افسر	محمد علی
۱۴۰	افسر	تاج الدین
۱۴۱	افسر	مرزا محمد
۱۴۲	افسر	غلام اشرف
۱۴۳	افسردہ	منطفر علی
۱۴۴	افسوس	غفور بیگ
۱۴۵	افسوں	مرزا آغا حیدر
۱۴۶	افسوں	احسان حسین
۱۴۷	افصح	شاہ فصیح
۱۴۸	افضل	افضل علی
۱۴۹	افضل	افضل بیگ
۱۵۰	افضل	حسین یار خاں
۱۵۱	افضل	تفضل حسین
۱۵۲	افضل	افضل علی خاں
۱۵۳	افضل	شاہ غلام اعظم
۱۵۴	افسوس	میر شبیر علی
۱۵۵	افغان	الف خان
۱۵۶	اکبر	محمد اکبر خان
۱۵۷	اکبر	مرزا بچو
۱۵۸	اکبر	اکبر علی خان
۱۵۹	اکرام	اکرام اللہ
۱۶۰	اکرام	منشی محمد اکرام
۱۶۱	اکرم	محمد اکرم
۱۶۲	آگاہ	محمد رضا

[1] یہ نمبر زائد ہے۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۶۳	آگاہ	محمد صالح	۱۹۲	امیر	امیر احمد	۲۲۱	انور	الشمبھر ناتھ
۱۶۴	آگاہ	حسین علی	۱۹۳	امیر	امیر بیگ	۲۲۲	انور	ولی محمد خان
۱۶۵	آگاہ	نور خان	۱۹۴	امیر	امیر علی	۲۲۳	انور	مرزا علی حسین
۱۶۶	آگہ	جوالاناتھ	۱۹۵	امیر	مولوی امیر علی	۲۲۴	انور	شجاع الدین
۱۶۷	الفت	منگل سین	۱۹۶	امیر	امیر علی	۲۲۵	انور	مہدی حسین
۱۶۸	الفتی	پیارے لال	۱۹۷	امیر	علی محمد خان	۲۲۶	انیس	میر ببر علی
۱۶۹	الفت		۱۹۸	امیر	امیر اللہ	۲۲۷	انیس	نوازش خان
۱۷۰	الم	آغا مہدی	۱۹۹	امین	امین الدین خان	۲۲۸	آوارہ	محمد کاظم
۱۷۱	الم	محمد حسین خان	۲۰۰	امین	خواجہ امین الدین	۲۲۹	اوباش	امیر النعمان
۱۷۲	الم	محمد علی	۲۰۱	امین	محمد اسماعیل	۲۳۰	اوج	اشرف علیخان
۱۷۳	الم	صاحب میر دہلوی	۲۰۲	امین	میر محمد امین	۲۳۱	اوج	عبدالکریم
۱۷۴	الہام	شرف الدین	۲۰۳	انتظار	علی نقی خان	۲۳۲	اوج	میر محمود خان
۱۷۵	الہام	فضائل بیگ	۲۰۴	انجام	امیر خان	۲۳۳	اوج	میر علی حسین
۱۷۶	امامی	امام بخش	۲۰۵	انجم	بندہ رضا	۲۳۴	اوج	اکرام الدین
۱۷۷	امانت	آغا حسن	۲۰۶	انداز	غلام حسین	۲۳۵	اوج	عبداللہ خاں
۱۷۸	امانت	امانت رائے	۲۰۷	اندوہ	علی حسین	۲۳۶	اوج	قاضی عنایت حسین
۱۷۹	[1] امانت	امانت علی	۲۰۸	انس	سید محمد مرزا	۲۳۷	اوصاف	
۱۸۰	امانی		۲۰۹	انس	میر مہر علی	۲۳۸	اولیٰ	اولاد علی
۱۸۱	امجد	محمد امجد	۲۱۰	انسان	اسد یار خان	۲۳۹	اولیا	میر اولیاء
۱۸۲	امجد	امجد حسین	۲۱۱	انسب	ابو طالب	۲۴۰	اویسی	غلام محی الدین
۱۸۳	امداد	امداد علی	۲۱۲	انسخ	ابو تراب	۲۴۱	آہ	اکبر علی خان
۱۸۴	امداد	مرزا امداد علی	۲۱۳	انسخ	عظمت اللہ	۲۴۲	آہی	عبدالرحمن
۱۸۵	امراؤ	امراؤ علی	۲۱۴	انشار	انشاء اللہ خان	۲۴۳	ایجاد	رحیم الدین
۱۸۶	امی	روشن بیگ	۲۱۵	انصاف	عبدالرحمن خان	۲۴۴	ایما	واحد علی
۱۸۷	امی	فرحت علی	۲۱۶	انوار	عبداللہ	۲۴۵	ایمان	شیر محمد خان
۱۸۸	امید	قزلباش خان	۲۱۷	انوار	غلام علی	۲۴۶		ب [1]
۱۸۹	امید	امید علی خان	۲۱۸	انوار	میر آغا	۲۴۷	باطن	قطب الدین
۱۹۰	امیر	حسین علی خان	۲۱۹	انور	سید محمد علی	۲۴۸	باقر	باقر علی
۱۹۱	امیر	مرزا مینڈو	۲۲۰	انور	حاجی حسین خاں	۲۴۹	باقر	باقر علی

[1] نام کی ہر ردیف پر بھی سہواً نمبر درج ہو گیا ہے۔ اسے کہیں نہ شمار کیا جائے۔

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۵۰	باقر	محمد باقر	۲۷۹	بسمل	امیر حسن	۳۰۸	بیتاب	احمد بخش
۲۵۱	باقر	باقر خان	۲۸۰	بسمل	سندر لال	۳۰۹	بے جان	شیو کھ سنگھ
۲۵۲	باقر	باقر علی	۲۸۱	بسمل	عنایت علی	۳۱۰	تمیز	احمد علی خان
۲۵۳	باقر	باقر رضا	۲۸۲	بشاش	عابد خاں	۳۱۱	تمیز	کالی رلئے
۲۵۴	باقر	محمد باقر	۲۸۳	بشیر	بشیر اللہ	۳۱۲	تنویر	خدا بخش
۲۵۵	باقر	باقر علیخان	۲۸۴	بشیر	بشارت علی	۳۱۳	تنویر	کاظم حسین
۲۵۶	باقی		۲۸۵	بقا	بقاء اللہ	۳۱۴	تنہا	کفایت علی
۲۵۷	ببر علی		۲۸۶	بلند	صفدر علی	۳۱۵	تنہا	محمد عیسیٰ
۲۵۸	بحر	علی احمد خان	۲۸۷	بہادر	بہادر سنگھ	۳۱۶	تنہا	
۲۵۹	بحر	امداد علی	۲۸۸	بہادر	راجہ بہادر	۳۱۷	تنہا	عوض علی
۲۶۰	بخشی	حسین بخشی	۲۸۹	بہادر	نصیر الدین	۳۱۸	تنہا	شاہ وحید
۲۶۱	بدر	آغا علی خان	۲۹۰	بہار	ٹیک چند	۳۱۹	توانا	اکرام علی فتحپوری
۲۶۲	بدر	مرزا بلاقی	۲۹۱	بہار	مرزا علی	۳۲۰	توفیق	توفیق علی
۲۶۳	بدر	بدر الدین	۲۹۲	بہار	گنگا پرشاد	۳۲۱	توقیر	ہر نرائن داس
۲۶۴	بدر	الٰہی بخش	۲۹۳	بہجت	عبد المجید	۳۲۲	توقیر	احسان اللہ
۲۶۵	برشتہ	شرف الدین	۲۹۴	بہید	نوازش خاں	۳۲۳	توقیر	توقیر عبد القادر
۲۶۶	برشتہ	آغا حسین خاں	۲۹۵	بیان	احسن اللہ	۳۲۴	تہور	فخر الدین
۲۶۷	برق	میاں شاہ جی	۲۹۶	بیان	محمد مرتضیٰ	۳۲۵	تیمور	سعادت سلطان
۲۶۸	برق	محمد رضا خان	۲۹۷	بیباک	بشیر احمد[1]	۳۲۶		(ث)
۲۶۹	برق	نجم الدین	۲۹۸	بیتاب	خدا دادی خان	۳۲۷	ثابت	شجاعت اللہ خاں
۲۷۰	برق	ابو علی	۲۹۹	بیتاب		۳۲۸	ثابت	اصالت خاں
۲۷۱	برکت	برکت اللہ	۳۰۰	بیتاب	دوست محمد	۳۲۹	ثابت	الدین
۲۷۲	برکت	برکت علی	۳۰۱	بیتاب	سیوکھ رلئے	۳۳۰	ثابت	ثابت علی
۲۷۳	برہان	برہان الدین	۳۰۲	بیتاب	کشن نرائن	۳۳۱	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۴	بسمل	جبار علی	۳۰۳	بیتاب	جعفر علی	۳۳۲	ثاقب	شمس الدین
۲۷۵	بسمل	محمد عبد الحکیم	۳۰۴	بیتاب	عباس علی	۳۳۳	ثاقب	مرزا مہدی
۲۷۶	بسمل	محمد حسین	۳۰۵	بیتاب	محمد اسماعیل	۳۳۴	ثاقب	شہاب الدین
۲۷۷	بسمل	مولوی محمد علی	۳۰۶	بیتاب	علیم الدین	۳۳۵	ثبات	مہر علی
۲۷۸	بسمل	محمدی بیگ	۳۰۷	بیتاب	ولی اللہ	۳۳۶	ثروت	سید درویش علی

[1] تذکرے میں بخت علی بیباک کا نام بھی موجود ہے جو یہاں کتابت کے سہو سے رہ گیا ہے۔

نمبر	تخلص	نام
۳۳۷	ثروت	محمد بخش
۳۳۸	ثروت	محمد شاہد
۳۳۹	ثمر	مرزا علی
۳۴۰	ثمر	ابو تراب
۳۴۱	ثمر	احمد سعید
۳۴۲	ثنا	ثناء اللہ
۳۴۳	ثنا	شمس الدین
۳۴۴	ثواب	سعادت علی
۳۴۵	ثنا	"ج"
۳۴۶	جام	کنور سنگھ
۳۴۷	جان	جان عالم
۳۴۸	جان	جان علی
۳۴۹	جانباز	بوخان
۳۵۰	جان صاحب	یار علی
۳۵۱	جانثار	غلام فرید
۳۵۲	جذب	عزت اللہ
۳۵۳	جرات	مرزا مغل
۳۵۴	جرات	قلندر بخش
۳۵۵	جرات	شبیر علی
۳۵۶	جراح	غلام ناصر
۳۵۷	جرار	محمد حسین
۳۵۸	جرار	حسین بیگ
۳۵۹	جری	سرفراز علی
۳۶۰	جعفر	جعفر علی
۳۶۱	جعفری	باقر علی
۳۶۲	جعفری	محمد جعفر
۳۶۳	جعفر	جعفر علی
۳۶۴	جلال	ضامن علی
۳۶۵	جلال	جمال الدین
۳۶۶	جلال	
۳۶۷	جلیس	اللہ وردی
۳۶۸	جلیس	محمد مہدی علی
۳۶۹	جلیل	فیض الحسن
۳۷۰	جم	جمشید علی
۳۷۱	جمال	جمال الدین
۳۷۲	جمشید	جمشید بیگ
۳۷۳	جمیل	جمیل الدین
۳۷۴	جمیل	جمیل الدین
۳۷۵	جنت	علی ہادی
۳۷۶	جنون	چندکا پرشاد
۳۷۷	جنون	میر مہدی
۳۷۸	جنون	عبداللہ
۳۷۹	جنون	غلام محی الدین
۳۸۰	جنون	علی محمد خان
۳۸۱	جنون	غلام مرتضیٰ
۳۸۲	جنون	نجف علی خاں
۳۸۳	جنون	فضل علی
۳۸۴	جنون	فخر اسلام
۳۸۵	جوآد	اسرار علی
۳۸۶	جوان	جعفر علی
۳۸۷	جوان	محب اللہ
۳۸۸	جوان	نعیم بیگ
۳۸۹	جواہر	جواہر سنگھ
۳۹۰	جودت	تراب علی
۳۹۱	جودت	ہری رام
۳۹۲	جوش	رحیم اللہ
۳۹۳	جوش	میر وارث علی
۳۹۴	جوش	احمد حسن خان
۳۹۵	جوش	نیاز احمد
۳۹۶	جوش	نظام الدین
۳۹۷	جوش	خلیل الدین
۳۹۸	جوشش	محمد روشن
۳۹۹	جولان	شاہ درویش
۴۰۰	جولان	قدرت علی
۴۰۱	جولان	شاہ جولان
۴۰۲	جولان	بہادر علی
۴۰۳	جولان	حسن علیخاں
۴۰۴	جوہر	احمد علی
۴۰۵	جوہر	مشرف علی
۴۰۶	جوہر	جواہر سنگھ
۴۰۷	جوہر	مادھو رام
۴۰۸	جوہر	دنیا ناتھ
۴۰۹	جویا	شیخ علی حسن
۴۱۰	جویا	محمد علی
۴۱۱	جویا	محمد حسین علیخاں
۴۱۲	جہاندار	مرزا جہاندار شاہ
۴۱۳	جہانگیر	جہانگیر بیگ
۴۱۴	جھمن	جھمن ناتھ
۴۱۵		"چ"
۴۱۶	چالاک	میر قدرت اللہ
۴۱۷	چراغ	رحمٰن یار خان
۴۱۸	چرکین	شیخ باقر علی
۴۱۹	چمن	بہاری لال
۴۲۰	چمن	قاسم علی خان
۴۲۱	چمن	گل محمد
۴۲۲		"ح"
۴۲۳	حاتم	شیخ ظہور الدین

۴۲۴	حافظ	حافظ ضامن شاہ	۴۵۳	حسرت	محمد علی	۴۸۲	حفیظ	محمد حفیظ
۴۲۵	حافظ	حافظ محمد اشرف	۴۵۴	حسن	مہدی علیخان	۴۸۳	حقارت	میر ممن
۴۲۶	حافظ	حافظ عبداللہ	۴۵۵	حسن	حسن علی خان	۴۸۴	حقیر	نبی بخش
۴۲۷	حالی	میر محب علی	۴۵۶	حسن	حکیم احمد حسن	۴۸۵	حقیقت	امام بخش
۴۲۸	حالی	مولوی الطاف حسین	۴۵۷	حسن	مرزا احسن	۴۸۶	حقیقت	شاہ حسین
۴۲۹	حامد	نواب حامد حسین خان	۴۵۸	حسن	ابوالحسن	۴۸۷	حکیم	محمد حسین
۴۳۰	حامد	حمید الدین	۴۵۹	حسن	خواجہ حسن	۴۸۸	حکیم	محمد اشرف خاں
۴۳۱	حامد	میر حامد	۴۶۰	حسن	سید غلام حسن	۴۸۹	حکیم	غضنفر علی
۴۳۲	حامد	گھمنڈی لعل	۴۶۱	حسن	محمد حسن	۴۹۰	حکیم	احمد حسین
۴۳۳	حب	میر احمد علی	۴۶۲	حسن	محمد حسن	۴۹۱	حکیم	محمد پناہ خان
۴۳۴	حبیب	مرزا جان	۴۶۳	حسن	مولوی محمد حسن	۴۹۲	حکیم	میر محمد علی
۴۳۵	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۴	حسن	عطا حسین خاں	۴۹۳	حکیم	نہال الدین
۴۳۶	حبیب	حبیب اللہ	۴۶۵	حسن	سید محمد حسن	۴۹۴	حکیم	سعید الدین
۴۳۷	حبیب	حبیب مولا	۴۶۶	حسن	مرزا حسن	۴۹۵	حمزہ	حمزہ دہلوی
۴۳۸	حبیب		۴۶۷	حسن	احمد حسن	۴۹۶	حمزہ	حمزہ علی
۴۳۹	حجام	عنایت اللہ	۴۶۸	حسین	غلام حسین خاں	۴۹۷	حمید	سید عبدالحمید
۴۴۰	حرق	میر حسن	۴۶۹	حسین	حسین علی	۴۹۸	حمید	حاجی حمید بخت
۴۴۱	حزین	ابوالخیر	۴۷۰	حسینی	حسین علی	۴۹۹	حمید	سید حسین علی
۴۴۲	حزین	خجستہ بخت	۴۷۱	حشم	باقر علی	۵۰۰	حمید	حمید الدین خاں
۴۴۳	حزیں	میر علی حسین	۴۷۲	حشم	آغا حسین	۵۰۱	حمید	حمید الدین
۴۴۴	حزیں	میر بہادر علی	۴۷۳	حشمت	فخر الدین	۵۰۲	حنا	عبدالکریم خان
۴۴۵	حزیں	محمد علیخاں	۴۷۴	حشمت	محتشم علیخاں	۵۰۳	حوشم	دیپ چند کھتری
۴۴۶	حزیں	میر محمد باقر	۴۷۵	حشمت	محمد علی	۵۰۴	حیا	رحیم الدین
۴۴۷	حسام	نواب حسام الدولہ	۴۷۶	حشمی	لالہ راما دین	۵۰۵	حیات	حیات خاں
۴۴۸	حسام	حسام الدین	۴۷۷	حضور	غلام یحییٰ	۵۰۶	حیات	سید ذکی
۴۴۹	حسام	حسام الحق	۴۷۸	حضور	محسن مرزا	۵۰۷	حیدر	حسام الدین
۴۵۰	حسرت	عبدالرحمٰن	۴۷۹	حضور	بال مکند	۵۰۸	حیدر	حیدر علی
۴۵۱	حسرت	جعفر علی	۴۸۰	حضوری	محمد عبدالبصیر	۵۰۹	حیدر	مرزا حیدر علی
۴۵۲	حسرت	محمد حیات	۴۸۱	حضوری	مظہر علی	۵۱۰	حیدر	مرزا حیدر شکوہ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۵۱۱	حیدر	مولوی سید ولی حیدر	۵۴۰	خادم	خادم علی	۵۶۹	خلش	فردوس علی
۵۱۲	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۵۴۱	خادم		۵۷۰	خلق	میر احسن
۵۱۳	حیدر	حیدر حسین خاں	۵۴۲	خاص	محمد حیدر خان	۵۷۱	خلیق	ظہور علی
۵۱۴	حیدر	محمد ابن حیدر	۵۴۳	خاکسار	میر محمد یار	۵۷۲	خلیق	میر مستحسن
۵۱۵	حیدر	سیّد حیدر علی خان	۵۴۴	خاکسار	غلام محی الدین خاں	۵۷۳	خلیل	میر دوست علی
۵۱۶	حیدر	میاں حیدر	۵۴۵	خاکی	غلام حیدر بیگ	۵۷۴	خلیل	سید ابراہیم علی
۵۱۷	حیدر	محمد علی خاں	۵۴۶	خالص	محمد عبدالرزاق	۵۷۵	خلیل	علی ابراہیم خاں
۵۱۸	حیدر	حیدر شاہ خاں	۵۴۷	خالق	خالق بخش	۵۷۶	خلیل	محمد ابراہیم خاں
۵۱۹	حیدری	حیدر بخش	۵۴۸	خان	عبداللہ خان	۵۷۷	خلیل	محمد خلیل
۵۲۰	حیدری	غلام حیدر	۵۴۹	خان	محمدی خان	۵۷۸	خموش	مرزا خدا یار
۵۲۱	حیراں	حافظ بقاء اللہ	۵۵۰	خان	محمد اشرف خان	۵۷۹	خنداں	
۵۲۲	حیراں	میر حیدر علی	۵۵۱	خانی	مرزا خانی	۵۸۰	خواجہ	مولوی عبدالعزیز
۵۲۳	حیراں	میر منّو	۵۵۲	خاور	محمد اکبر	۵۸۱	خواجہ	خواجہ نجف علی
۵۲۴	حیراں	ولایت علی	۵۵۳	خبر	سید مہدی	۵۸۲	خواہش	حاجی میر اللہ داد
۵۲۵	حیرت	حافظ عبدالرحمٰن	۵۵۴	خبیر	غلام محمد خان	۵۸۳	خودغرض	
۵۲۶	حیرت	مرزا رمضانی	۵۵۵	خدمت	فرحت علی	۵۸۴	خورشید	خوشوقت علیخاں
۵۲۷	حیرت	محمد جان خان	۵۵۶	خرد	فخرالدین	۵۸۵	خورشید	مرزا احسن علی
۵۲۸	حیرت	میر محمد حسین	۵۵۷	خرد	پرشاد کھتری	۵۸۶	خورشید	سورج پرشاد
۵۲۹	حیرت	میر مراد علی	۵۵۸	خسرو	رام نرائن	۵۸۷	خورشید	خورشید عالم
۵۳۰	حیرت	غلام فخرالدین	۵۵۹	خستہ	محمد عبداللہ	۵۸۸	خورشید	خورشید احمد
۵۳۱	حیرت	اجودھیا پرشاد	۵۶۰	خستہ	سید محمد کرمانی	۵۸۹	خورم	محمد احمد
۵۳۲	حیف	میر چراغ علی	۵۶۱	خسرو	مرزا محمد	۵۹۰	خیال	غلام حسن خاں
۵۳۳	حیف	موتی لال	۵۶۲	خشنود		۵۹۱		"د"
۵۳۴	حیف	محمد حاجی	۵۶۳	خضر	مرزا خضر سلطان	۵۹۲	دادر	مولا داد خاں
۵۳۵		"خ"	۵۶۴	خضر	محمد یوسف	۵۹۳	دارا	دارا بخت
۵۳۶	خادم	خادم علی	۵۶۵	خطا	مرزا نظر علی بیگ	۵۹۴	داغ	میر مہدی
۵۳۷	خادم	محمدی راجہ	۵۶۶	خطیر	سید امداد علی	۵۹۵	داغ	وجیہ اللہ خاں
۵۳۸	خادم	خادم علی	۵۶۷	خفی	مرزا محمد	۵۹۶	داغ	لطف حسین
۵۳۹	خادم	خادم علی خاں	۵۶۸	خفی	راجہ بابو	۵۹۷	داغ	نواب مرزا

نمبر	تخلص	نام
۵۹۸	دانا	میر فضل علی
۵۹۹	دانا	لالہ سو بہا رام
۶۰۰	دانا	روشن لال
۶۰۱	داؤد	
۶۰۲	دائم	دائم علی
۶۰۳	دبیر	مرزا سلامت علی
۶۰۴	درخشاں	سید علی جان
۶۰۵	درد	خواجہ میر
۶۰۶	درد	رحمت علی
۶۰۷	دردمند	کریم اللہ خاں
۶۰۸	درویش	میر شاہ علی
۶۰۹	دریا	رتن ناتھ
۶۱۰	دریغ	زین العابدین
۶۱۱	دل	شمس الدین
۶۱۲	دردمند	محمد فقیہ
۶۱۳	دل	دیبی پرشاد
۶۱۴	دل	آزاد خان
۶۱۵	دل	زور آور خاں
۶۱۶	دل	محمد عابد
۶۱۷	دلنوش	بہادر سنگھ کھتری
۶۱۸	دل سوز	لچھمی نرائن
۶۱۹	دل سوز	خیراتی خاں
۶۲۰	دل گیر	حمایت اللہ خان
۶۲۱	دل گیر	چھنو لال کایستھ
۶۲۲	دلیر	شاہ دلیر
۶۲۳	درست	شیخ غلام محمد
۶۲۴	دوست	
۶۲۵	دول	جہانگیر محمد خاں
۶۲۶	دول	مرزا علی نقی

نمبر	تخلص	نام
۶۲۷	دیوانہ	مرزا محمد علی
۶۲۸	دیوانہ	رائے سرپ سنگھ
۶۲۹		"ذ"
۶۳۰	ذاکر	احمد بیگ
۶۳۱	ذاکر	ذاکر علی
۶۳۲	ذاکر	سید ذاکر حسین
۶۳۳	ذاکر	میر جان
۶۳۴	ذبیح	محمد اسماعیل خان
۶۳۵	ذبیح	امان علی
۶۳۶	ذرہ	انواری لعل
۶۳۷	ذرہ	رام ناتھ
۶۳۸	ذرہ	لالہ شنکر لال
۶۳۹	ذرہ	جوالا پرشاد
۶۴۰	ذکا	سری کشن
۶۴۱	ذکا	ذکا اللہ خان
۶۴۲	ذکا	خوب چند کایستھ
۶۴۳	ذکا	مخدوم بخش
۶۴۴	ذوق	محمد ابراہیم
۶۴۵	ذوقا	ذوقا شاہ
۶۴۶	ذوقی	ذوقی شاہ
۶۴۷	ذوقی	ذوقی رام
۶۴۸	ذہین	محمد اسماعیل خان
۶۴۹	ذہین	میر محمد مستعد
۶۵۰		"ر"
۶۵۱	راجہ	راجہ بہادر
۶۵۲	راجہ	راجہ راج کشن
۶۵۳	راجہ	بلوان سنگھ
۶۵۴	راجہ	
۶۵۵	راحت	بھگونت رائے

نمبر	تخلص	نام
۶۵۶	راحت	محمود بیگ
۶۵۷	راحت	کریم الدین
۶۵۸	راحت	کشن لال
۶۵۹	راحت	راحت حسین
۶۶۰	راحت	راحت علی
۶۶۱	راحم	میر محمد علی
۶۶۲	رانہ	یعقوب علی بیگ
۶۶۳	راسخ	طالب حسین
۶۶۴	راسخ	غلام مصطفےٰ عبدالرحیم
۶۶۵	راسخ	سعادت علیخاں
۶۶۶	راسخ	غلام علی
۶۶۷	راسخ	ظفریاب خاں
۶۶۸	راغب	سبحان قلی بیگ
۶۶۹	راغب	احمد حسین
۶۷۰	راغب	وزیر علی
۶۷۱	رافت	شاہ رؤف احمد
۶۷۲	راقم	غلام محمد
۶۷۳	راقم	بندرابن
۶۷۴	راقم	مظفر علی
۶۷۵	راوی	مصاحب علی
۶۷۶	ربط	احمد حسین
۶۷۷	ربط	دیبی پرشاد
۶۷۸	رجب	رجب علی
۶۷۹	رحمت	گنگا پرشاد
۶۸۰	رحمت	رحمت علی
۶۸۱	رحیم	رحیم بیگ
۶۸۲	رحیم	عبدالرحیم خاں
۶۸۳	رحیم	رحیم بخش
۶۸۴	رخشاں	خیرات علی

نمبر	تخلص	نام
۶۸۵	رخصت	میر قدرت اللہ
۶۸۶	رسا	علیم اللہ
۶۸۷	رسا	محمد بخش
۶۸۸	رسا	میر احمد علی
۶۸۹	رسا	کریم الدین
۶۹۰	رسا	لالہ انبہ پرشاد
۶۹۱	رستم	رستم علیخاں
۶۹۲	رستم	میر رستم علیخاں
۶۹۳	رستم	رستم علی
۶۹۴	رسوخ	حسن مرزا
۶۹۵	رشک	میر علی
۶۹۶	رشکی	محمد علی خان
۶۹۷	رشید	کنور بہادر
۶۹۸	رشید	سید بہادر علی
۶۹۹	رشید	مرزا محمد زکی
۷۰۰	رضا	میر رضا علی
۷۰۱	رضا	حمید الدین
۷۰۲	رضا	محمد رضا
۷۰۳	رضا	مرزا جیون
۷۰۴	رضا	میر محمد رضا
۷۰۵	رضا	میر محمد رضا
۷۰۶	رضا	سید غلام رضا خان
۷۰۷	رضا	غلام رضا
۷۰۸	رضا	
۷۰۹	رضوان	زاہد علیخاں
۷۱۰	رضوی	جعفر علی
۷۱۱	رضی	سید رضی خان
۷۱۲	رضی	مرزا رضی خان
۷۱۳	رعایت	میر رعایت علی

نمبر	تخلص	نام
۷۱۴	رعد	میر ذاکر علی
۷۱۵	رعنا	عبدالرحیم
۷۱۶	رعنا	مردان علیخان
۷۱۷	رغبت	
۷۱۸	رغبت	میر ابوالمعانی
۷۱۹	رفاقت	مرزا مکین
۷۲۰	رفعت	محمد رفیع
۷۲۱	رفعت	غلام جیلانی
۷۲۲	رفعت	مرزا پیاری
۷۲۳	رفیع	رفیع الدین خان
۷۲۴	رفیع	فرزند علی
۷۲۵	رفیق	رفیق علی
۷۲۶	رفیق	مرزا اسد بیگ
۷۲۷	رفیق	امین اللہ
۷۲۸	رقت	مرزا قاسم علی
۷۲۹	رقت	حبیب النبی
۷۳۰	رقم	حکیم سکھانند
۷۳۱	رقم	احمد حسین
۷۲۱	رمز	مرزا فتح الملک بہادر
۷۳۱	رمز	ظہور اللہ
۷۳۲	رنج	میر محمد نعیم محمدی
۷۳۳	رنج	محمد فصیح الدین
۷۳۴	رند	لالہ کھیم نرائن کھتری
۷۳۵	رند	گنگا پرشاد
۷۳۶	رند	مہربان خان
۷۳۷	رند	اکرام الدین
۷۳۸	رند	سید محمد خاں
۷۳۹	رنگین	میر اکبر علی
۷۴۰	رنگین	پورن لال کائستھ

نمبر	تخلص	نام
۷۴۱	رنگیں	سعادت علیخاں
۷۴۲	رواں	سید جعفر علی
۷۴۳	روشن	میر علی حسین
۷۴۴	روشن	روشن شاہ
۷۴۵	روشن	
۷۴۶	رونق	غلام حیدر خاں
۷۴۷	رونق	سیٹھ باسوجی
۷۴۸	رونق	گنگا پرشاد
۷۴۹	رونق	رام سہلئے
۷۵۰	رویت	حبیب اللہ
۷۵۱	رہا	میر رضی
۷۵۲	رہا	غلام محمد خان
۷۵۳	رہائی	شیخ عبداللہ
۷۵۴	ریاض	ریاض الدین
۷۵۵	ریاضت	اسلام علی
۷۵۶	"ز"	
۷۵۷	زار	مغل بیگ
۷۵۸	زار	برہان الدین
۷۵۹	زار	مظہر علی
۷۶۰	زار	امام بخش
۷۶۱	زار	امیر الدولہ
۷۶۲	زار	میر جیون
۷۶۳	زار	لالہ وتہپت رائے
۷۶۴	زار	منیڈو لال
۷۶۵	زاہد	عادل شاہ خاں
۷۶۶	زاہد	سید محمد علی
۷۶۷	زاہد	زاہد الدین
۷۶۸	زاہد	خواجہ ولایت حسین
۷۶۹	زائر	مرزا علی حسین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۷۷۰	زلد	شیخ بلاقی	۷۹۹	سپاہی	امام بخش	۸۲۸	سرشار	ملوک چند
۷۷۱	زکی	میر محمد زکی	۸۰۰	سپہر	شتاب خان	۸۲۹	سرور	رجب علی بیگ
۷۷۲	زکی	محمد زکی	۸۰۱	سپہر	میر محمدی	۸۳۰	سرور	فضل علی بیگ
۷۷۳	زکی	مرزا محمد علی	۸۰۲	سجاد	سید محمد سجاد	۸۳۱	سرور	لالہ نیک رام
۷۷۴	زکی	جعفر علی خان	۸۰۳	سجاد	حکیم میر سجاد	۸۳۲	سرور	سید کاظم حسین
۷۷۵	زکی		۸۰۴	سجاد	میر علی سجاد	۸۳۳	سرور	حمایت اللہ خاں
۷۷۶	زکی	محمد زکی خان	۸۰۵	سحاب	محمد اللہ یار خان	۸۳۴	سرور	غلام مرتضیٰ خاں
۷۷۷	زلال	میر دوست علی	۸۰۶	سحاب	کنور گوپال سنگھ	۸۳۵	سرور	ولایت علی
۷۷۸	زمان	سید محمد زماں	۸۰۷	سحر	محمد خلیل خان	۸۳۶	سرور	عزیز الدین
۷۷۹	زور	داؤد بیگ	۸۰۸	سحر	میر ناصر علی	۸۳۷	سرور	احمد حسین
۷۸۰	زیب	جمال الدین	۸۰۹	سحر	مرزا افضل علی	۸۳۸	سرور	میر محمد خاں
۷۸۱	زیب	مرزا محمد علی خاں	۸۱۰	سحر	عبدالمجید	۸۳۹	سروش	امداد علی خان
۷۸۲	زیب	میر آغا	۸۱۱	سحر	امان اللہ	۸۴۰	سریع	سید محمد علی
۷۸۳	زیرک	قلندر بخش	۸۱۲	سحر	احمد علی خاں	۸۴۱	سعادت	میر سعادت علی
۷۸۴		"س"	۸۱۳	سحر	ظہور علی	۸۴۲	سعادت	سعادت خاں
۷۸۵	ساجد	محمد ساجد علیخاں	۸۱۴	سحر	نواب علیخاں	۸۴۳	سعید	مرزا
۷۸۶	ساحل	اکبر علی	۸۱۵	سحر	اجودھیا پرشاد	۸۴۴	سعید	سردار حسین
۷۸۷	ساقی	میر محسن علی	۸۱۶	سخا	شیخ سخاوت حسین	۸۴۵	سعید	لالہ کنور بہادر
۷۸۸	ساقی	غلام حسین	۸۱۷	سخن	رام دیال	۸۴۶	سعید	محمد سعید الدین
۷۸۹	سالک	ارشاد علی	۸۱۸	سخن	مرزا محمد حسین	۸۴۷	سعید	سعید الدین خاں
۷۹۰	سالک	مرزا خجستہ بخت	۸۱۹	سخن	خواجہ فخرالدین حسین	۸۴۸	سعید	میر سعادت علی
۷۹۱	سالک	قربان علی بیگ	۸۲۰	سخنور	دیوالی سنگھ	۸۴۹	سعید	سعید بخت
۷۹۲	سامان	میر محمد ناصر	۸۲۱	سخنور	مولوی احمد علی	۸۵۰	سفیر	خواجہ بادشاہ
۷۹۳	سامی	مرزا محمد جان بیگ	۸۲۲	سخی	سید پرورش علی	۸۵۱	سفیر	جلال بخش
۷۹۴	سامی	وجہ اللہ خاں	۸۲۳	سراج	مولوی سراج الدین	۸۵۲	سکندر	محمد علی
۷۹۵	سائل	محمد یار بیگ	۸۲۴	سراج	سراج الدین	۸۵۳	سکندر	سکندر خاں
۷۹۶	سائل	حکیم عبدالحق	۸۲۵	سراج	سراج الدین علی	۸۵۴	سلام	نجم الدین علیخاں
۷۹۷	سبحان	عبدالسبحان	۸۲۶	سردار	سردار مرزا	۸۵۵	سلطان	ایزد بخش
۷۹۸	سبقت	مرزا مغل	۸۲۷	سرسبز	مرزا زین العابدین	۸۵۶	سلطان	نصراللہ خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۸۵۷	سلطان	سلطان شاہ	۸۸۶	ستید	میر قطب علی	۱۰۰۵	شاداں	میاں رحمن بخش
۸۵۸	سلطان	'	۸۸۷	ستید	غالب علیخاں	۱۰۰۶	شاداں	راجہ چندولال
۸۵۹	سلطان	طالب علیخاں	۸۸۸	ستید	امام الدین	۱۰۰۷	شاذ	محمد عباس
۸۶۰	سلیس	سید محب علی	۸۸۹	ستید	میر یادگار علی	۱۰۰۸	شاذ	احمد حسین
۸۶۱	سلیم	مرزا سلیم بہادر	۸۹۰	ستید	میر امداد علی	۱۰۰۹	شاعر	میر بسم اللہ
۸۶۲	سلیم	میر عباس	۸۹۱	ستید	سید علی خاں	۱۰۱۰	شاعر	میر نام پرست
۸۶۳	سلیم	میر سلامت علی	۸۹۲	ستید	آغا سید مولوی میر محمد	۱۰۱۱	شاعر	خدا بخش
۸۶۴	سلیمان	محمد سلیمان	۸۹۳	سیر	عباس علی	۱۰۱۲	شاغل	اشرف حسین
۸۶۵	سلیمان	سلیمان خاں	۸۹۴	سیف	محمد حسن	۱۰۱۳	شاغل	امیر الدین
۸۶۶	سلیمان		۸۹۵	سیف	خواجہ سیف اللہ	۱۰۱۴	شافی	امین الدین
۸۶۷	سودا	مرزا محمد رفیع	۸۹۶	سیف	سیف اللہ	۱۰۱۵	شاکر	شاکر علی
۸۶۸	سوز	مولوی عبدالکریم	۸۹۷	سیفی	میر وارث علی	۱۰۱۶	شاکر	محمد شاکر
۸۶۹	سوز	محمد میر	۸۹۸	سیل	سید محمد	۱۰۱۷	شاکر	عبدالسبحان
۸۷۰	سوزان	امام بخش	۸۹۹	«شین»		۱۰۱۸	شاکی	بختاور شاہ
۸۷۱	سوزان	مرزا احمد علیخاں	۹۰۰	شاباش	کلب سجاد خان	۱۰۱۹	شان	اکبر حسین خاں
۸۷۲	سوزان	غلام مرتضیٰ	۹۰۱	شاد	تفضل حسین	۱۰۲۰	شاہ	سعد اللہ
۸۷۳	سوزان	شمس الدین	۹۰۲	شاد	میر یار خان	۱۰۲۱	شاہ	محمد شاہ
۸۷۴	سوز شر،	حافظ عبدالرحمٰن	۹۰۳	شاد	شیو پرشاد	۱۰۲۲	شاہ	شاہ علیخاں
۸۷۵	سہراب	سہراب بیگ	۹۰۴	شاد	رجب بیگ خاں	۱۰۲۳	شاہی	شاہ قلی خاں
۸۷۶	سہیل	مرزا حسن جاں	۹۰۵	شاد	محمد ایاز خاں	۱۰۲۴	شاہی	نور الدین
۸۷۷	سہیل	محمد عباس	۹۰۶	شاد	الہ یار بیگ	۱۰۲۵	شاہی	مجاہد الدین
۸۷۸	سہیل	ارتضیٰ علیخاں	۹۰۷	شاد		۱۰۲۶	شایاں	ہیم نرائن
۸۷۹	سیاح	میاں نذاد خاں	۹۰۸	شاد		۱۰۲۷	شائق	محمد ہاشم
۸۸۰	سیادت	میر مجاہدین	۹۰۹	شاد	محمد جان	۱۰۲۸	شائق	میر حاجی
۸۸۱	سیارہ	فخرالدین	۱۰۰۰	شاد	فضل علی	۱۰۲۹	شائق	محمد بخش
۸۸۲	ستید	سید غلام رسول	۱۰۰۱	شاداب	خوشوقت رائے	۱۰۳۰	شائق	محمد حسین
۸۸۳	ستید	میر غلام رسول	۱۰۰۲	شاداں	میر رجب علی	۱۰۳۱	شائق	عبداللہ
۸۸۴	ستید	میر علی نقی	۱۰۰۳	شاداں	لائق بادلال	۱۰۳۲	شائق	محمد پیر بخش
۸۸۵	ستید	میر بہادر علی	۱۰۰۴	شاداں	حسین علی خان	۱۰۳۳	شائق	محمد نذیر الدین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۰۳۴	شائق	فیض الدین	۱۰۶۳	شریف	شریف الحسن	۱۰۹۲	شکوہ	میر شکوہ علی
۱۰۳۵	شائق	سرفراز علیخاں	۱۰۶۴	شریف	شریف بیگ	۱۰۹۳	شکیبا	غلام حسین
۱۰۳۶	شائق	لالہ فتح چند	۱۰۶۵	شریف	محمد شریف	۱۰۹۴	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۰۳۷	شہاب	سید دلدار حیدر	۱۰۶۶	ششدر	قادر بخش	۱۰۹۵	شگفتہ	بدھ سنگھ
۱۰۳۸	شتاب	غلام عباس	۱۰۶۷	ششدر	مرزا روشن الدولہ	۱۰۹۶	شگفتہ	سیف علی خان
۱۰۳۹	شجاع	مرزا کریم الشجاع	۱۰۶۸	شعاع	محمد اکبر شاہ	۱۰۹۷	شمس	شمش الدین
۱۰۴۰	شجاعت	بہادر علی	۱۰۶۹	شعلہ	امرنا تھ	۱۰۹۸	شمس	شمس الدین
۱۰۴۱	شرافت	مرزا اشرف علی	۱۰۷۰	شعور	میاں شعور احمد	۱۰۹۹	شمس	شریف احمد خاں
۱۰۴۲	شرر	سید علی حسن	۱۰۷۱	شعور	عبدالرؤف	۱۱۰۰	شمس	شیخ علی محمد
۱۰۴۳	شرر	مرزا جعفر	۱۰۷۲	شعوری		۱۱۰۱	شمس	میر آغا علی
۱۰۴۴	شرر	حافظ میر حافظ	۱۰۷۳	شفا	حکیم یار علی	۱۱۰۲	شمس	مرزا اکبر علی
۱۰۴۵	شرر	غیاث الدین	۱۰۷۴	شفا	کریم بیگ	۱۱۰۳	شمس	میر آغا
۱۰۴۶	شرر	مولوی علی بخش	۱۰۷۵	شفا	خواجہ محمد کاظم	۱۱۰۴	شمسی	لالہ سورج پرشاد
۱۰۴۷	شرر	سید فضل حق	۱۰۷۶	شفق	علی جان	۱۱۰۵	شمشاد	میر احمد علی
۱۰۴۸	شرر	صادق علی	۱۰۷۷	شفق	دولت رام	۱۱۰۶	شمیم	عباس علی
۱۰۴۹	شرر	ابراہیم بیگ	۱۰۷۸	شفق	محمد علی خاں	۱۱۰۷	شمیم	سید غالب علی
۱۰۵۰	شرر	عبدالغفور خاں	۱۰۷۹	شفق	محمد سعید الدین	۱۱۰۸	شناور	صاحب مرزا
۱۰۵۱	شرر	آغا حسن	۱۰۸۰	شفقت	بشارت علی	۱۱۰۹	شنکر	دیا شنکر
۱۰۵۲	شرف	ابو طالب خاں	۱۰۸۱	شفقت	شکر اللہ	۱۱۱۰	شور	مرزا محمود بیگ
۱۰۵۳	شرف	میر امام علی	۱۰۸۲	شفقت	عبدالرحیم	۱۱۱۱	شور	مغل جان
۱۰۵۴	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۳	شفقت	سید محمد حسین	۱۱۱۲	شور	بابو مدن موہن لعل
۱۰۵۵	شرف	شرف الدین بیگ	۱۰۸۴	شفیع	محمد شفیع	۱۱۱۳	شورش	غلام احمد
۱۰۵۶	شرف	سید سادات حسین	۱۰۸۵	شفیق	مظہر علیخاں	۱۱۱۴	شورش	زین العابدین خان
۱۰۵۷	شرف	شرف الدین حسین	۱۰۸۶	شفیق	نور الدین خاں	۱۱۱۵	شورش	میر غلام حسین
۱۰۵۸	شرف	میر محمدی	۱۰۸۷	شفیق	ناصر علی	۱۱۱۶	شورش	ناصر حسین
۱۰۵۹	شرق	میر غلام عباس	۱۰۸۸	شکر	رادھا کشن کایتھ	۱۱۱۷	شرق	الٰہی بخش
۱۰۶۰	خرم	نور بیگ	۱۰۸۹	شکوہ	مرزا محمد رضا	۱۱۱۸	شوق	جوہر بیگ
۱۰۶۱	شریہ	احمد خاں	۱۰۹۰	شفیق	تلسی رام	۱۱۱۹	شوق	مولوی قدرت اللہ
۱۰۶۲	شریہ	کریم الدین	۱۰۹۱	شکوہ	آغا محمد حسین	۱۱۲۰	شوق	روشن لال

نمبر	تخلص	نام
۱۱۲۱	شوق	بھوگی لال
۱۱۲۲	شوق	حسن علی خاں
۱۱۲۳	شوق	
۱۱۲۴	شوق	حافظ غلام رسول
۱۱۲۵	شوق	محمد بخش
۱۱۲۶	شوق	محمد جہانگیر خاں
۱۱۲۷	شوق	عنایت اللہ
۱۱۲۸	شوق	تصدق حسین خاں
۱۱۲۹	شوق	سید علی ضامن
۱۱۳۰	شوق	رائے دولت رائے
۱۱۳۱	شوکت	منیف علی
۱۱۳۲	شوکت	میر حسین علی
۱۱۳۳	شوکت	مرزا تصدق علی
۱۱۳۴	شوکت	قاسم علی
۱۱۳۵	شوکت	امداد علی
۱۱۳۶	شوکت	مولوی باسط علی
۱۱۳۷	شہامت	شاہ شہامت علی
۱۱۳۸	شہرت	امیر بخش
۱۱۳۹	شہرت	افتخار الدین علیخاں
۱۱۴۰	شہرت	سعید النبی
۱۱۴۱	شہرت	احمد علیخاں
۱۱۴۲	شہرت	
۱۱۴۲	شہرت	حیدر بیگ
۱۱۴۳	شہرت	محمد شاہ
۱۱۴۴	شہرت	مرزا حاجی
۱۱۴۵	شہرت	محمود عظیم آبادی
۱۱۴۶	شہرہ	نصیر الدین حیدر
۱۱۴۷	شہید	فخر الدین حسن خاں
۱۱۴۸	شہید	غلام حسین

نمبر	تخلص	نام
۱۱۴۹	شہید	یوسف علی
۱۱۵۰	شہد	حفیظ الدین
۱۱۵۱	شہید	
۱۱۵۲	شہید	محمد بخش
۱۱۵۳	شہیدی	کرامت علیخاں
۱۱۵۴	شہیر	غلام علی
۱۱۵۵	شیدا	میر فتح علی
۱۱۵۶	شیدا	حکیم اسلام بیگ
۱۱۵۷	شیدا	میر جھبّو جان
۱۱۵۸	شیدا	
۱۱۵۹	شیدا	حامد علی خاں
۱۱۶۰	شیدا	میر ہنیگا
۱۱۶۱	شیدا	معین الدین خاں
۱۱۶۲	شیدا	تفضل حسین خاں
۱۱۶۳	شیدا	محمد حسن خاں
۱۱۶۴	شیدا	قمر الدین
۱۱۶۵	شیدا	مرزا عالی جاہ بہادر
۱۱۶۶	شیفتہ	حافظ عبد الصمد
۱۱۶۷	شیفتہ	اعظم بیگ خاں
۱۱۶۸	شیفتہ	
۱۱۶۹	شیفتہ	سید محمد حسن خاں
۱۱۷۰	شیفتہ	محمد مصطفیٰ خان
۱۱۷۱	"ص"	
۱۱۷۲	صابر	قادر بخش
۱۱۷۳	صابر	صابر شاہ
۱۱۷۴	صابر	احمد مرزا
۱۱۷۵	صاحب	ظفر یاب خاں
۱۱۷۶	صاحب	صاحب علیخاں
۱۱۷۷	صاحب	شیر زمان خاں

نمبر	تخلص	نام
۱۱۷۸	صاحب	مولوی صاحب عالم
۱۱۷۹	صاحب	
۱۱۸۰	صاحب	جانسن
۱۱۸۱	صاحبقراں	امام علی
۱۱۸۲	صادق	مرزا صادق بیگ
۱۱۸۳	صادق	محمد امیر
۱۱۸۴	صادق	میر محمد صادق
۱۱۸۵	صادق	دیبی پرشاد
۱۱۸۶	صادق	دوارکا پرشاد
۱۱۸۷	صادق	محمد عزیز الدین
۱۱۸۸	صادق	تہور بیگ
۱۱۸۹	صادق	محمد صادق
۱۱۹۰	صادق	میر جعفر علی خاں
۱۱۹۱	صادق	صادق علیخاں
۱۱۹۲	صادق	صادق حسین خاں
۱۱۹۳	صادق	سید محمد صادق
۱۱۹۴	صادق	صادق علیخاں
۱۱۹۵	صادق	صادق علیخاں
۱۱۹۶	صالح	مصلح الدین
۱۱۹۷	صالح	نظام الدین احمد
۱۱۹۸	صبا	صبا شاہ
۱۱۹۹	صبا	احمد حسین شاہ
۱۲۰۰	صبا	لالہ کانجی مل
۱۲۰۱	صبا	راجہ شنکر
۱۲۰۲	صبا	راجہ شنکر ناتھ
۱۲۰۳	صبا	وزیر علی
۱۲۰۴	صبا	عبد الرحیم
۱۲۰۵	صبا	کریم بخش
۱۲۰۶	صبر	میر محمد علی

۱۲۰۷	صبر	غلام حسین خان	۱۲۳۶	صغیر	امداد حسین	۱۲۶۵	ضمیر	رائے بلونت سنگھ
۱۲۰۸	صبر	میر علی حسین	۱۲۳۷	صفیر	سیّد فرزند احمد	۱۲۶۶	ضمیری	مرزا مظہر
۱۲۰۹	صبر	محمد رضا	۱۲۳۸	صمیم	تلسی داس	۱۲۶۷	ضو	کمال الدین
۱۲۱۰	صبر	اجودھیا پرشاد	۱۲۳۹	صنعت	کریم الدین	۱۲۶۸	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۱	صبر	اجودھیا پرشاد	۱۲۴۰	صولت	محمد تقی خان	۱۲۶۹	ضیا	ضیار بخت
۱۲۱۲	صبر	میر اسد	۱۲۴۱	صولت	قاسم علیخاں	۱۲۷۰	ضیا	ضیاء الدین
۱۲۱۳	صبیح	میر وارث علی	۱۲۴۲	صید	عبد الباری	۱۲۷۱	ضیا	سخاوت علی
۱۲۱۴	صحبت	مرزا بخش علیخاں	۱۲۴۳		"ض"	۱۲۷۲	ضیا	غلام جیلانی
۱۲۱۵	صحت	محمد حسن علی خاں	۱۲۴۴	ضابط	مہر علی	۱۲۷۳	ضیا	سید محمد میر
۱۲۱۶	صدر	میر صدر الدین	۱۲۴۵	ضاىک	مرزا بخش	۱۲۷۴	ضیا	ولی اللہ
۱۲۱۷	صدر	محمد صدر الدین	۱۲۴۶	ضاىک	میر غلام حسین	۱۲۷۵	ضیا	حسن جان
۱۲۱۸	صدق	محمد اشارات علی	۱۲۴۷	ضامن	شیخ ضامن علی	۱۲۷۶	ضیاء	وارث علی
۱۲۱۹	صدق		۱۲۴۸	ضامن	حکیم محمد ضامن	۱۲۷۷	ضیائی	میر بدر الدین
۱۲۲۰	صریر	محمد نظیر	۱۲۴۹	ضائع	میر خیر الدین	۱۲۷۸	ضیغم	اکرام احمد
۱۲۲۱	صریر	محمد میر خان	۱۲۵۰	ضبط	کنھیا لال	۱۲۷۹	ضیغم	حیدر حسین خاں
۱۲۲۲	صغیر	میاں نجم الدین	۱۲۵۱	ضبط	نوازش علیخاں	۱۲۸۰	ضیغم	محمد غضنفر
۱۲۲۳	صغیر	حیدر علی	۱۲۵۲	ضبط	سید حسن شاہ	۱۲۸۱		"ط"
۱۲۲۴	صفا	پیرن شاہ	۱۲۵۳	ضبط	سید آغا جان	۱۲۸۲	طالب	طالب حسین
۱۲۲۵	صفا	لالہ منو لال	۱۲۵۴	ضحا	مولوی غلام رسول	۱۲۸۳	طالب	میر طالب علی
۱۲۲۶	صفا	محمد حسین	۱۲۵۵	ضرغام	بہادر بیگ	۱۲۸۴	طالب	عاشور بیگ
۱۲۲۷	صفا	مرزا سعید الدین	۱۲۵۶	ضرورت	محمد جمیل	۱۲۸۵	طالب	امام الدین
۱۲۲۸	صفت	مغل جان	۱۲۵۷	ضعف	عابد حسین	۱۲۸۶	طالب	طالب علی خاں
۱۲۲۹	صفدر	میر صفدر علی	۱۲۵۸	ضعف	غلام عباس	۱۲۸۷	طالب	محمد عباس
۱۲۳۰	صفدر	میر فرزند حیدر	۱۲۵۹	ضعیف	شجاعت علی	۱۲۸۸	طالب	حافظ شیرازی
۱۲۳	صفدر	صفدر بیگ	۱۲۶۰	ضمان	میر محمد کامل	۱۲۸۹	طالب	شیر محمد خاں
۱۲۳۲	صفدری	میر صادق علی	۱۲۶۱	ضمیر	سید ہدایت علی خاں	۱۲۹۰	طالب	الایچی رام
۱۲۳۳	صفی	محمد صفی اللہ	۱۲۶۲	ضمیر	گنگا داس	۱۲۹۱	طالب	سعید الدین
۱۲۳۴	صغیر	نور خاں	۱۲۶۳	ضمیر	شیخ مداری	۱۲۹۲	طالب	کشن لال
۱۲۳۵	صغیر	میاں خان	۱۲۶۴	ضمیر	میر مظفر حسین	۱۲۹۳	طالب	محمد یعقوب

۱۲۹۴	طالع	شمس الدین	۱۳۲۳	ظاہر	حکیم میر مہدی	۱۳۵۰	عارف	میر عارف علی
۱۲۹۵	طاہر	بندہ حسین	۱۳۲۳	ظاہر	خواجہ محمد جان	۱۳۵۱	عارف	زین العابدین خاں
۱۲۹۶	طاہر	طاہر علی	۱۳۲۴	ظریف	لالہ بیتی پرشاد	۱۳۵۲	عارف	سید محمد علی
۱۲۹۷	طاہر	محمد طاہر	۱۳۲۵	ظریف	میر امان اللہ	۱۳۵۳	عارف	میر جمال الدین
۱۲۹۸	طاہر	شیخ اکبر آبادی	۱۳۲۶	ظفر	شیخ فتح علی	۱۳۵۴	عاشق	مولوی جلال الدین
۱۲۹۹	طبیب	حکیم محمد حسن خاں	۱۳۲۷	ظفر	میر ظفر خاں	۱۳۵۵	عاشق	سید محمود
۱۳۰۰	طپان	احمد بیگ خاں	۱۳۲۸	ظفر	میاں ظفر علی	۱۳۵۶	عاشق	محمد رضا خان
۱۳۰۱	طپان	سید قدرت علی	۱۳۲۹	ظفر	تجمل حسین خاں بہادر	۱۳۵۷	عاشق	عاشق بہار
۱۳۰۲	طیش	محمد اسمعیل	۱۳۳۰	ظفر	ابوظفر سراج الدین	۱۳۵۸	عاشق	بخشی بھولا ناتھ
۱۳۰۳	طرب	وجاہت حسین خاں	۱۳۳۱	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین	۱۳۵۹	عاشق	رام سکھ کھتری
۱۳۰۴	طرب	گوپال سہائے	۱۳۳۲	ظہیر	سید محمد جان	۱۳۶۰	عاشق	مہدی علی خاں
۱۳۰۵	طرب	موتی لال	۱۳۳۳	ظہیر	ظہیر الدین	۱۳۶۱	عاشق	شیخ نبی بخش
۱۳۰۶	طرب	دیوی لال	۱۳۳۴	ظہیر	علی بخش	۱۳۶۲	عاشق	عجائب رائے
۱۳۰۷	طرب	مولوی رحیم بخش	۱۳۳۵	ظہیر	حافظ مولی بخش	۱۳۶۳	عاشق	علی اعظم خاں
۱۳۰۸	طرز	گردہاری لال	۱۳۳۶		"ع"	۱۳۶۴	عاشق	میر یحیی
۱۳۰۹	طرز	احمد حسین	۱۳۳۷	عابد	میر عابد علی	۱۳۶۵	عاشق	میر برہان الدین
۱۳۱۰	طرز	میر علی حسین	۱۳۳۸	عابد	مرزا زین العابدین	۱۳۶۶	عاشق	محمد علی خان
۱۳۱۱	طرہ	طرہ باز خاں	۱۳۳۹	عاجز	سید کاظم علی	۱۳۶۷	عاشق	سید ہدایت علیخاں
۱۳۱۲	طفلی	مرزا عبدالقادر بہادر	۱۲۴۰	عاجز	سید اکرام علی	۱۳۶۸	عاشق	سدا سکھ
۱۳۱۳	طوبی	طوبی نہال سنگھ	۱۲۴۱	عاجز	شرف الحق	۱۳۶۹	عاشق	سید عاشق علی
۱۳۱۴	طوبی	سید علی حسین	۱۳۴۱	عاجز	مرزا عبداللہ بیگ	۱۳۷۰	عاشق	محمد عاشق حسین
۱۳۱۵	طور	محمد رضا	۱۳۴۲	عاجز	لالہ موہن رام	۱۳۷۱	عاشق	دیا رام
۱۳۱۶	طوفان	میر نوازش علی	۱۳۴۳	عاجز	عارف علی خاں	۱۳۷۲	عاشق	شام نرائن
۱۳۱۷	طوفان	میر حسن	۱۳۴۴	عاجز	الف خان	۱۳۷۳	عاشق	بانکے سنگھ
۱۳۱۸	طوماس		۱۳۴۵	عاجز	میر غلام حیدر	۱۳۷۴	عاشق	عاشق علی
۱۳۱۹	طیش	رحمن علی	۱۳۴۶	عاجز	زور آور سنگھ	۱۳۷۵	عاشق	مرزا نظام الدین
۱۳۲۰		"ظ"	۱۳۴۷	عادل	میر عنایت حسین	۱۳۷۶	عاشق	شیخ محمد جان
۱۳۲۱	ظالم	ظالم سنگھ	۱۳۴۸	عارف	محمد عارف	۱۳۷۷	عاشق	مرزا رحمت بخش
۱۳۲۲	ظاہر	رام پرشاد	۱۳۴۹	عارف	محمد عارف	۱۳۷۸	عاشق	اقبال حسین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۳۷۹	عاشق	راجہ کلیان سنگھ	۱۴۰۸	عرش	میر حسن عسکری	۱۴۳۷	عشق	شاہ غلام علی
۱۳۸۰	عاشق	نواب والاجاہ	۱۴۰۹	عرشی	منشی عبدالحی	۱۴۳۸	عشق	میر محمد علی
۱۳۸۱	عاشقی	آغا حسین علیخان	۱۴۱۰	عرفان	سید عرفان علی	۱۴۳۹	عشق	عزت اللہ خاں
۱۳۸۲	عاشور	علیخان بہادر	۱۴۱۱	عرفان	میر عباس	۱۴۴۰	عشق	غلام محی الدین
۱۳۸۳	عاصم	صمصام الدولہ خاں	۱۴۱۲	عروج	احمد حسن خاں	۱۴۴۱	عشق	سید حسین
۱۳۸۴	عاصی	خواجہ برہان الدین	۱۴۱۳	عزت	سید عبدالولی	۱۴۴۲	عشق	آغا رضا
۱۳۸۵	عاصی	امداد حسین	۱۴۱۴	عزلت	بھکھاری لال	۱۴۴۳	عشقی	
۱۳۸۶	عاصی		۱۴۱۵	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۴	عشقی	شیخ الٰہی بخش
۱۳۸۷	عاصی	شیخ بنگالی	۱۴۱۶	عزیز	عزیز اللہ	۱۴۴۵	عصمت	امجد علی خاں
۱۳۸۸	عاصی	نور محمد	۱۴۱۷	عزیز	شیونا تھ	۱۴۴۶	عطا	محمد عطا حسین
۱۳۸۹	عاصی	صدر الدین	۱۴۱۸	عزیز	عبدالعزیز خاں	۱۴۴۷	عطش	شیخ احمد جان
۱۳۹۰	عاصی	لالہ سالگرام	۱۴۱۹	عزیز	لالہ دیبی پرشاد	۱۴۴۸	عظمت	میر عظمت اللہ
۱۳۹۱	عاصی	جمعیت رائے	۱۴۲۰	عزیز	یوسف علیخاں	۱۴۴۹	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۱۳۹۲	عاصی	گھنشام رائے	۱۴۲۱	عزیز	عبدالعزیز	۱۴۵۰	عظیم	مرزا علی
۱۳۹۳	عاقل	لالہ لکھن لال	۱۴۲۲	عزیز	محمد عبدالعزیز	۱۴۵۱	عظیم	
۱۳۹۴	عاقل	عاقل شاہ	۱۴۲۳	عزیز	مرزا عزیز الدین	۱۴۵۲	عقیل	مرزا وزیر حیدر
۱۳۹۵	عالم		۱۴۲۴	عزیز	یوسف علیخاں	۱۴۵۳	علوی	مولوی عبداللہ خاں
۱۳۹۶	عالی	خواجہ عبداللہ	۱۴۲۵	عزیز	مہاراج سنگھ	۱۴۵۴	علی	علی قلی
۱۳۹۷	عالی	مرزا عالی بخت بہادر	۱۴۲۶	عزیز	عزیز الدین	۱۴۵۵	علی	علی محمد خاں
۱۳۹۸	عالی	شاہ ابو المعالی مغفور	۱۴۲۷	عزیز	یوسف علیخان	۱۴۵۶	علی	مرزا محمد علی خان
۱۳۹۹	عالیجاہ		۱۴۲۸	عزیز	شیخ محمد علی	۱۴۵۷	علی	حکیم حیدر علی
۱۴۰۰	عبادت	عابد علی بیگ	۱۴۲۹	عس	بدرالدین	۱۴۵۸	علی	میر ولایت علی
۱۴۰۱	عباس	میر عباس	۱۴۳۰	عسکر	عسکر علیخاں	۱۴۵۹	علی	مولوی امانت علی
۱۴۰۲	عبد	عبداللہ	۱۴۳۱	عسکری	محمد حسن	۱۴۶۰	علی	میر تراب علی
۱۴۰۳	عبد	غلام ربانی	۱۴۳۲	عشاق		۱۴۶۱	علی	حکیم حیدر علی
۱۴۰۴	عبرت	میر ضیاء الدین	۱۴۳۳	عشرت	میر غلام علی	۱۴۶۲	علی	نواب علی بہادر
۱۴۰۵	عبرت	حسن علیخاں	۱۴۳۴	عشرت	مرزا اکبر علی	۱۴۶۳	علی احمد	محمد علی احمد جان
۱۴۰۶	عبرت	دولت رام	۱۴۳۵	عشرت	مرزا کلن	۱۴۶۴	علیل	نصیر الدین
۱۴۰۷	عبری	اسحاق	۱۴۳۶	عشق	شاہ رکن الدین	۱۴۶۵	علیم	میر فضل حسین

۱۴۶۶	علیم	علیم الدین	۱۴۸۵	غافل	میر سید محمد	۱۵۱۴	غم	الف خاں
۱۴۶۷	عمدد	میر فضل حسین	۱۴۸۶	غافل	میر محمد علی	۱۵۱۵	غم	میر محمد اسمعیل
۱۴۶۸	عمر	عمر خاں	۱۴۸۷	غافل	مولوی عبدالرحیم	۱۵۱۶	غم	علی خاں
۱۴۶۹	عنایت	عنایت علیخاں	۱۴۸۸	غافل	مرزا مغل	۱۵۱۷	غم	مہتاب سنگھ کایستھ
۱۴۲۰	عندلیب	لالہ گوبند سنگھ	۱۴۸۹	غافل	رائے سنگھ	۱۵۱۸	غمخوار	محمد علی بیگ
۱۴۶۱	عیار	سید تراب علی	۱۴۹۰	غافل	بختاور سنگھ	۱۵۱۹	غمگین	میر سید علی
۱۴۶۲	عیاش	میر یعقوب علی	۱۴۹۱	غافل	منور خاں	۱۵۲۰	غمگین	عبدالقادر خاں
۱۴۶۳	عیاش	خیالی رام	۱۴۹۲	غالب	اسداللہ خاں	۱۵۲۱	غمگین	میر عبداللہ
۱۴۶۴	عیاش	غلام جیلانی خان	۱۴۹۳	غالب	نواب اسداللہ خاں	۱۵۲۲	غنا	غلام محمد خاں
۱۴۶۵	عیاش	سید محمد جعفر	۱۴۹۴	غالب	انور علی	۱۵۲۳	غنی	عبدالغنی
۱۴۶۶	عیاش	شیخ مدار بخش	۱۴۹۵	غالب	بہادر بیگ خاں	۱۵۲۴	غنی	عبدالغنی
۱۴۶۷	عیاش	نواب شہریار مرزا	۱۴۹۶	غالب	غالب علی خاں	۱۵۲۵	غنی	مرزا عباس
۱۴۶۸	عیاش	مرزا کلب علی خاں	۱۴۹۷	غالب	مرزا امان علیخاں	۱۵۲۶	غنی	غنی احمد
۱۴۶۹	عیاں	غالب علیخاں	۱۴۹۸	غبار	میر علی تقی	۱۵۲۷	غنی	
۱۴۷۰	عیاں	مرزا ہاشم علی	۱۴۹۹	غبار	کہنیا لال	۱۵۲۸	غواص	
۱۴۷۱	عیش	مرزا محمد عسکری	۱۵۰۰	غربت	غلام نبی	۱۵۲۹		"ف"
۱۴۷۲	عیش	خدا بخش	۱۵۰۱	غربت		۱۵۳۰	فاخر	مرزا جھیگا
۱۴۷۳	عیش	مرزا حسین رضا	۱۵۰۲	غریب	نصیر الدین احمد	۱۵۳۱	فارغ	میر احمد خاں
۱۴۷۴	عیش	میر علی حسین	۱۵۰۳	غریب	میر محمد تقی	۱۵۳۲	فارغ	مکند لال
۱۴۷۵	عیش	حکیم آغا جان	۱۵۰۴	غریب	محمد زماں	۱۵۳۳	فارغ	میر علی حسین
۱۴۷۶	عیش	رائے عزت سنگھ	۱۵۰۶	غریب	غریب اللہ	۱۵۳۴	فارغ	
۱۴۷۷	عیش	نواب محمد مرزا	۱۵۰۶	غضنفر	سید ابن حیدر	۱۵۳۵	فاطر	پیر بخش
۱۴۷۸	عیش	شیخ ابو محمد فاروقی	۱۵۰۷	غضنفر	غضنفر علی خاں	۱۵۳۶	فائز	کریم بخش
۱۴۷۹	عیش	الہی بخش	۱۵۰۸	غفلت	اخوند غفلت رامپوری	۱۵۳۷	فائز	بختاور سنگھ
۱۴۸۰	عیش	مرزا مستیا	۱۵۰۹	غفور	محمد غفور	۱۵۳۸	فائز	محمد عابد خاں
۱۴۸۱	عیش	جوالا پرشاد	۱۵۱۰	غلام	راجہ گوکل ناتھ	۱۵۳۹	فائز	
۱۴۸۲	عیشی	طالب علی خاں	۱۵۱۱	غلامی	شاہ غلام محمد	۱۵۴۰	فائز	
۱۴۸۳		"غ"	۱۵۱۲	غلامی	غلام محی الدین	۱۵۴۱	فائق	عبدالقادر بیگ
۱۴۸۴	غازی		۱۵۱۳	غلطان	کریم بخش	۱۵۴۲	فخر	محمد فخرالدین

۱۵۴۲	فخر	میر فخر الدین	۱۵۷۲	فراق	میر حیات اللہ	۱۶۰۰	فریاد	الفت حسین
۱۵۴۴	فخر	مرزا فخر الدین	۱۵۷۳	فراق	خواجہ بہادر حسین	۱۶۰۱	فریاد	مغل بیگ
۱۵۴۵	فدا	مرزا بلند بخت	۱۵۷۴	فراق	پریم کشور	۱۶۰۲	فریاد	لالہ صاحب رائے
۱۵۴۶	فدا	مرزا سکندر بخت	۱۵۷۵	فرحت	فیض اللہ	۱۶۰۳	فریاد	محمد احتشام الدین
۱۵۴۷	فدا	خواجہ نجم الدین	۱۵۷۶	فرحت	امید علی	۱۶۰۴	فسوں	مرزا مجھلے
۱۵۴۸	فدا	سید محمد علی	۱۵۷۷	فرحت	لالہ نشانند	۱۶۰۵	فصاد	
۱۵۴۹	فدا	میر عبد الصمد	۱۵۷۱	فرحت	فرحت اللہ	۱۶۰۶	فصیح	سکھمن لال
۱۵۵۰	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۷۸	فرحت	گدار ناتھ	۱۶۰۷	فصیح	جعفر علی
۱۵۵۱	فدا	فدا حسین	۱۵۷۹	فرحت	محمود علی خان	۱۶۰۸	فصیح	حکیم فصیح العام
۱۵۵۲	فدا	امام الدین	۱۵۸۰	فرحت	بشن پرشاد کایستھ	۱۶۰۹	قضا	گوبند پرشاد
۱۵۵۳	فدا	محمد خلف	۱۵۸۱	فرحت	حسین علی	۱۶۱۰	قضا	محمد جعفر
۱۵۵۴	فدا	لچھمی رام	۱۵۸۲	فرخ	چوبے بدری داس	۱۶۱۱	فضلی	فضل مولی خان
۱۵۵۵	فدا	عاقبت محمود خان	۱۵۸۳	فرخ	کرامت اللہ خان	۱۶۱۲	فطرت	فضل الرحمن
۱۵۵۶	فدا	فدا حسین خاں	۱۵۸۴	فرخ	میر فرخ علی	۱۶۱۳	فضلی	فضل الہی
۱۵۵۷	فدا	میر فدا حسین	۱۵۸۵	فرد	ابو الحسن	۱۶۱۴	فطرت	
۱۵۵۸	فدائی	غنیم بیگ	۱۵۸۶	فرد	وحید الدین خاں	۱۶۱۵	فغاں	اشرف علیخاں
۱۵۵۹	فدوی	مکند لال	۱۵۸۷	فرحت	مرزا الف بیگ	۱۶۱۶	فغان	میر شمس الدین
۱۵۶۰	فدوی	محمد حسن	۱۵۸۸	فرقت	عطاء اللہ خاں	۱۶۱۷	فغان	ظریف خاں
۱۵۶۱	فدوی	مرزا محمد علی	۱۵۸۹	فرقت	دیبی پرشاد	۱۶۱۸	فغان	عباس علیخاں
۱۵۶۲	فدوی	لالہ سیوک رام	۱۵۹۰	فرقتی	وزیر علی	۱۶۱۹	فغان	قادر بخش
۱۵۶۳	فدوی	میر فضل علی	۱۵۹۱	فروغ	میر روشن علیخاں	۱۶۲۰	فقیر	سید محی الدین
۱۵۶۴	فراسو	فراسو صاحب	۱۵۹۲	فروغ	میر اکبر علی	۱۶۲۱	فقیر	میر فقیر اللہ
۱۵۶۵	فراغ	محمد فراغ	۱۵۹۳	فروغ	خواجہ غلام مصطفیٰ	۱۶۲۲	فقیر	میر شمس الدین
۱۵۶۶	فراغ	میر مہدی حسن	۱۵۹۴	فروغ	محمد عمر سلطان	۱۶۲۳	فقیر	عنایت اللہ
۱۵۶۷	فراغ	یسین بیگ	۱۵۹۵	فروغ	نور الدین خان	۱۶۲۴	فقیر	فتح علی خاں
۱۵۶۸	فراق	کیتھا د جنگ	۱۵۹۶	فروغ	عنایت علی خاں	۱۶۲۵	فقیر	حکیم علی محمد
۱۵۶۹	فراق	حسین علیخاں	۱۵۹۷	فروغ	خدا بخش	۱۶۲۶	فکری	مرزا محسن
۱۵۷۰	فراق	میر مرتضیٰ قلی خان	۱۵۹۸	فریاد	میر علی	۱۶۲۷	فگار	قطب علی بیگ
۱۵۷۱	فراق	نثار اللہ خان	۱۵۹۹	فریاد	الفت حسین	۱۶۲۸	فگار	میر حسین

نمبر	تخلص	نام
۱۶۲۹	فلک	میر بہادر علی
۱۶۳۰	فنا	شیخ باقر
۱۶۳۱	فنا	شیخ ببر
۱۶۳۲	فوق	میر
۱۶۳۳	فوق	عبدالصمد
۱۶۳۴	فوق	نظیر احمد
۱۶۳۵	فوق	میر بادشاہ
۱۶۳۶	فہم	وارث علیخاں
۱۶۳۷	فہم	سندر لال
۱۶۳۸	فہمی	ریاست حسین
۱۶۳۹	فیاض	سعید الدین
۱۶۴۰	فیاض	میر شمس الدین
۱۶۴۱	فیض	عنایت اللہ
۱۶۴۲	فیض	فتح علی خاں
۱۶۴۳	فیض	حکیم علی محمد
۱۶۴۴	فیض	کرپا کش
۱۶۴۵	فیض	میر فیض علی
۱۶۴۶	فیض	جعفر حسن خاں
۱۶۴۷	فیض	احسان علی خاں
۱۶۴۸		"ق"
۱۶۴۹	قابل	علی بخش
۱۶۵۰	قادر	عبدالقادر
۱۶۵۱	قادر	قادر بخش
۱۶۵۲	قادر	سرفراز علی
۱۶۵۳	قادر	مرزا قادر شکوہ
۱۶۵۴	قادر	سید قادر بخش
۱۶۵۵	قادر	شیخ قادر حسین
۱۶۵۶	قاری	قاری علی احمد
۱۶۵۷	قاسم	آغا محمد
۱۶۵۸	قاسم	قاسم علیخاں
۱۶۵۹	قاسم	میر قاسم علی
۱۶۶۰	قاسم	سید قاسم علیخاں
۱۶۶۱	قاسم	قاسم علی
۱۶۶۲	قاسم	ابوالقاسم
۱۶۶۳	قاسم	قاسم علی
۱۶۶۴	قاسم	میر قاسم علی
۱۶۶۵	قاسم	میر قدرت اللہ خاں
۱۶۶۶	قاصر	ببر علی بیگ
۱۶۶۷	قاصر	سید محبوب اللہ
۱۶۶۸	قاصر	مقصود علی
۱۶۶۹	قاضی	شیخ قادر بخش
۱۶۷۰	قاضی	قاضی عبدالفتاح
۱۶۷۱	قائل	سید علی خان
۱۶۷۲	قائل	مولوی فصیح اللہ
۱۶۷۳	قائم	قائم علی
۱۶۷۴	قائم	محمد قیام الدین
۱۶۷۵	قبول	مہدی علیخاں
۱۶۷۶	قربان	میر قربان علی
۱۶۷۷	قرین	
۱۶۷۸	قسمت	نواب شمس الدولہ
۱۶۷۹	قلق	اسد اللہ
۱۶۸۰	قلق	حکیم غلام مولا
۱۶۸۱	قلق	امجد علی
۱۶۸۲	قلق	سلطان خاں
۱۶۸۳	قلندر	شاہ قلندر
۱۶۸۴	قمر	غلام حسین
۱۶۸۵	قمر	قمر الدین
۱۶۸۶	قمر	قمر الدین
۱۶۸۷	قمر	محمد قمر الدین خاں
۱۶۸۸	قمر	سید محمد ولی خاں
۱۶۸۹	قمر	محمد اسمٰعیل
۱۶۹۰	قمر	مرزا قمر طالع
۱۶۹۱	قمر	نواب خاں
۱۶۹۲	قمر	مرزا باقر حسین
۱۶۹۳	قمر	جعفر علی
۱۶۹۴	قمر	قمر الدین
۱۶۹۵	قمر	قمر الدین خاں
۱۶۹۶	قمر	محمد جعفر علیخاں
۱۶۹۷	قناعت	مرزا محمد بیگ
۱۶۹۸	قناعت	نصیر الدین
۱۶۹۹	قوت	احمد علی
۱۷۰۰	قوس	محبوب علی
۱۷۰۱	قوس	سید محمد رضا
۱۷۰۲	قیس	میر عباس علی
۱۷۰۳	قیس	عبدالحی
۱۷۰۴	قیس	سید مرزا علی
۱۷۰۵	قیس	محمد عنایت اللہ
۱۷۰۶	قیس	احمد علی بیگ
۱۷۰۷	قیس	محمد صدیق
۱۷۰۸	قیس	ہادی علیخاں
۱۷۰۹	قیس	کاظم علی
۱۷۱۰	قیسی	باقر علی
۱۷۱۱	قیصر	مرزا علی حسین
۱۷۱۲	قیصر	محمد خورشید
۱۷۱۳	قیصر	خدا بخش
۱۷۱۴	قیصر	امین الدین
۱۷۱۵	قیصر	امین الدین

نمبر	تخلص	نام
۱۷۱۶	"ک"	
۱۷۱۷	کاشف	کاشف علی
۱۷۱۸	کاشف	سید محمد حسین خاں
۱۷۱۹	کاظم	کاظم علی
۱۷۲۰	کاظم	محمد کاظم
۱۷۲۱	کافر	سید علی نقی
۱۷۲۲	کافی	کفایت علی
۱۷۲۳	کافر	محمد رضا
۱۷۲۴	کامل	ناصر الدین
۱۷۲۵	کامل	جمال الدین
۱۷۲۶	کامل	غلام کبریا
۱۷۲۷	کامل	شیخ احمد علی
۱۷۲۸	کامل	سید احمد جان
۱۷۲۹	کامل	باقر علی خان
۱۷۳۰	کامل	ٹھاکر داس
۱۷۳۱	کامل	کامل بیگ
۱۷۳۲	کامل	محمد مرشد حسن
۱۷۳۳	کاوش	میر محمد کتاب خاں
۱۷۳۴	کاوش	اولاد علی
۱۷۳۵	کاہش	ہدایت علی
۱۷۳۶	کبیر	کبیر علی
۱۷۳۷	کرامت	کرامت اللہ
۱۷۳۸	کرم	غلام ضامن
۱۷۳۹	کرم	کرم حسین رضا
۱۷۴۰	کرم	کرم خان
۱۷۴۱	کریم	کریم اللہ خان
۱۷۴۲	کشتہ	نبی بخش
۱۷۴۳	کشش	میر فدا علی
۱۷۴۴	کشن	بالوکشن چند رگھو
۱۷۴۵	کشور	مرزا محمد جعفر
۱۷۴۶	کفایت	کفایت اللہ خاں
۱۷۴۷	کلیم	میر محمد حسین
۱۷۴۸	کلیم	کلیم اللہ
۱۷۴۹	کمال	کمال الدین حسین
۱۷۵۰	کنور	اپورب کشن بہادر
۱۷۵۱	کنور	کنور چکرودتی سنگھ
۱۷۵۲	کوثر	مرزا مہدی
۱۷۵۳	کوثر	آغا غلام علی
۱۷۵۴	کوچک	وجیہ الدین
۱۷۵۵	کوکب	غلام حسین
۱۷۵۶	کیف	مفضل احمد
۱۷۵۷	کیوان	شیخ مدنی بلگرامی
۱۷۵۸	کیوان	علی حسین
۱۷۵۹	کیوان	سید فتح علی
۱۷۶۰	"گ"	
۱۷۶۱	گرداب	رام چرن
۱۷۶۲	گرفتار	سنگے بیگ
۱۷۶۳	گرم	ناظر ظفر علی خاں
۱۷۶۴	گرم	حیدر علی بیگ
۱۷۶۵	گریان	محمد حسین
۱۷۶۶	گریان	میر حسام الدین
۱۷۶۷	گریان	مرزا علی امجد
۱۷۶۸	گستاخ	مرزا علی
۱۷۶۹	گستاخ	مرزا لطیف
۱۷۷۰	گلشن	رائے دھولرج
۱۷۷۱	گماں	نظر علی خاں
۱۷۷۲	گوہر	احمد علی خان
۱۷۷۳	گویا	حیات اللہ
۱۷۷۴	گویا	ولایت علی
۱۷۷۵	گویا	فقیر محمد خاں
۱۷۷۶	گہر	خورشید علی خاں
۱۷۷۷	"ل"	
۱۷۷۸	لائق	میر لائق علی
۱۷۷۹	لسان	میر کلیم اللہ احمد
۱۷۸۰	لطافت	سید حسن
۱۷۸۱	لطف	مرزا علی
۱۷۸۲	لطف	لطف علی خاں
۱۷۸۳	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۸۴	لطیف	میر لطیف علی
۱۷۸۵	لطیف	میر شمس الدین
۱۷۸۶	لطیف	دولت سنگھ
۱۷۸۷	لطیف	شیو سہائے
۱۷۸۸	لطیف	عبد الحق
۱۷۸۹	لکنت	محمد بشیر خان
۱۷۹۰	لعل	لعل
۱۷۹۱	لیئق	لالتا پرشاد
۱۷۹۲	"م"	
۱۷۹۳	ماہ	عنایت علی بیگ
۱۷۹۴	ماہ	امداد علی خاں
۱۷۹۵	ماہر	محمد امیر
۱۷۹۶	ماہر	فخر الدین خاں
۱۷۹۷	ماہر	مرزا جمعیت شاہ
۱۷۹۸	مائل	میر مہدی
۱۷۹۹	مائل	صادق علی
۱۸۰۰	مائل	قادر بیگ
۱۸۰۱	مائل	میر ہدایت علی
۱۸۰۲	مائل	محمد یار بیگ

نمبر	تخلص	نام
۱۸۰۳	مائل	سید کاظم علی
۱۸۰۴	مائل	لالتا پرشاد
۱۸۰۵	مبارک	سید مبارک علی
۱۸۰۶	مبارک	مبارک حسین خاں
۱۸۰۷	مبتلا	لالہ چنڈن سہائے
۱۸۰۸	مبتلا	مردان علیخاں
۱۸۰۹	مبتلا	
۱۸۱۰	مبتہج	لالہ ملوک چند
۱۸۱۱	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۸۱۲	متقی	میر متقی
۱۸۱۳	متین	محمد حسین
۱۸۱۴	متین	بہادر علی
۱۸۱۵	متین	سید ولایت حسین
۱۸۱۶	مثبت	فدلئے علی
۱۸۱۷	مجبور	حق رسا
۱۸۱۸	مجذوب	مرزا غلام چندر بیگ
۱۸۱۹	مجذوب	لالہ گوری شنکر
۱۸۲۰	مجرو	محمد
۱۸۲۱	مجرم	میر فتح علی
۱۸۲۲	مجرم	رحمت اللہ
۱۸۲۳	مجرم	میر مہدی حسین
۱۸۲۴	مجروح	مولوی حمید النبی
۱۸۲۵	مجروح	کشن چند
۱۸۲۶	مجروح	درگا پرشاد
۱۸۲۷	مجنوں	انعام حسن
۱۸۲۸	مجنوں	حمایت علی
۱۸۲۹	مجنوں	محمد حسین
۱۸۳۰	مجنوں	خنکر دیال
۱۸۳۱	مجنوں	

نمبر	تخلص	نام
۱۸۳۲	مجنوں	
۱۸۳۳	مجیب	مرزا رجب علی
۱۸۳۴	مجیب	غلام حیدر
۱۸۳۵	محب	ولی اللہ
۱۸۳۶	محب	بہرام شاد
۱۸۳۷	محب	میر ابوالقاسم
۱۸۳۸	محبت	مرزا حسین علی
۱۸۳۹	محبت	میر بہادر علی
۱۸۴۰	محبت	محبت خاں
۱۸۴۱	محبت	عنایت اللہ
۱۸۴۲	محبت	آغا سید
۱۸۴۳	محبوب	محبوب خان
۱۸۴۴	محترم	محترم علیخاں
۱۸۴۵	محتشم	سید محتشم علی
۱۸۴۶	محرور	نبی بخش
۱۸۴۷	محرور	ہادی حسن
۱۸۴۸	محروم	لالہ انگداری
۱۸۴۹	محزون	میرزا مرجان محمدی
۱۸۵۰	محزون	مولوی ظہور النبی
۱۸۵۱	محزون	مرزا منگو
۱۸۵۲	محزون	آغا علی
۱۸۵۳	محزون	خدا بخش
۱۸۵۴	محزون	سید محمد حسین
۱۸۵۵	محزون	ابوالحسن
۱۸۵۶	محزون	عالم شاہ
۱۸۵۷	محسن	محسن علی صاحب
۱۸۵۸	محسن	محسن علی
۱۸۵۹	محسن	میر محمد محسن
۱۸۶۰	محسن	حافظ محسن

نمبر	تخلص	نام
۱۸۶۱	محسن	محمد محسن
۱۸۶۲	محسن	محمد محسن
۱۸۶۳	محشر	عبداللہ خان
۱۸۶۴	محشر	اکرام اللہ خان
۱۸۶۵	محشر	مرزا علی تقی
۱۸۶۶	محمود	محمود شاہ
۱۸۶۷	محمود	مرزا جان
۱۸۶۸	محمود	محمود علی خان
۱۸۶۹	محنت	حسین علی بیگ
۱۸۷۰	محو	فیض الدین
۱۸۷۱	محو	حسین علی خاں
۱۸۷۲	محو	عظیم اللہ
۱۸۷۳	محو	غلام حسن خاں
۱۸۷۴	محوی	میر باسط علی
۱۸۷۵	محوی	محمدی بیگ
۱۸۷۶	مختار	غلام نبی خان
۱۸۷۷	مخدوم	
۱۸۷۸	مخلص	میر مہدی حسن
۱۸۷۹	مخلص	آنندرام
۱۸۸۰	مخلص	مخلص علی خاں
۱۸۸۱	مخلص	میر باقر
۱۸۸۲	مخلص	بدیع الزماں خاں
۱۸۸۳	مخلص	مرزا کلب حسن خاں
۱۸۸۴	مخلص	محمد حسین خاں
۱۸۸۵	مخمور	محمد جعفر
۱۸۸۶	مخمور	غلام حسین
۱۸۸۷	مخمور	سید مظہر علی
۱۸۸۸	مخمور	واحد علی
۱۸۸۹	مخمور	قبول احمد

۱۸۹۰	مخبر	محمد احسان	۱۹۱۹	مست	اشرف علی	۱۹۴۸	مشتاق	لالہ بہاری لال
۱۸۹۱	مداح	محمد صادق	۱۹۲۰	مست	میر فضل علی	۱۹۴۹	مشتاق	کریم خاں
۱۸۹۲	مدبر	سید امیر الدین	۱۹۲۱	مست	عالم علیخاں	۱۹۵۰	مشتاق	محمد واصل
۱۸۹۳	مدحت		۱۹۲۲	مستمند	یار علی خاں	۱۹۵۱	مشتاق	تاج الدین
۱۸۹۴	مدہوش	نبی جان	۱۹۲۳	مسرت	شیخ رحمت علی	۱۹۵۲	مشتاق	عبد اللہ خاں
۱۸۹۵	مذنب	محمد حسن	۱۹۲۴	مسرت	شنگر ناتھ	۱۹۵۳	مشتاق	میر سالار بخش
۱۸۹۶	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۵	مسرت	وزیر علی	۱۹۵۴	مشتاق	محمد قلی خان
۱۸۹۷	مراد	مراد شاہ	۱۹۲۶	مسرور	غلام حسین خاں	۱۹۵۵	مشتہر	مولوی احمد حسین
۱۸۹۸	مرحبا	عبد الشکور	۱۹۲۷	مسرور	سید خورشید ماظم	۱۹۵۶	مشفق	شیخ محمد خان
۱۸۹۹	مرحوم	محمد یار نبیب	۱۹۲۸	مسرور	پیر بخش	۱۹۵۷	مشفق	مرزا احمد بیگ
۱۹۰۰	مرزا	میر فضل اللہ	۱۹۲۹	مسرور	مرزا سنگی بیگ	۱۹۵۸	مشفق	راجہ جاذب کشن
۱۹۰۱	مرزا	آغا مرزا	۱۹۳۰	مسرور	شرف الدین احمد	۱۹۵۹	مشک	محمد حسن خاں
۱۹۰۲	مرزا	مرزا ہدایت اللہ	۱۹۳۱	مسرور	سید محمد علی	۱۹۶۰	مشکل	شیخ امین الدین
۱۹۰۳	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۳۲	مسکین	سید عبد الواحد خاں	۱۹۶۱	مشہدی	مرزا احمد علی
۱۹۰۴	مرزا	مرزا جہانگیر بیگ	۱۹۳۳	مسلسل	وزیر علی	۱۹۶۲	مشہور	پنڈت رادھاکشن
۱۹۰۵	مرزا	نواب محمد خان	۱۹۳۴	مسلم	میر فرزند علی	۱۹۶۳	مشہور	
۱۹۰۶	مرزا	مرزا حسین بخش	۱۹۳۵	مسیح	میاں کراتی	۱۹۶۴	مشیر	قطب الدین
۱۹۰۷	مرزا	مرزا جان بیگ	۱۹۳۶	مسیح	میر ہاشم علی	۱۹۶۵	مصاحب	صاحب رام
۱۹۰۸	مرزا	مرزا علی	۱۹۳۷	مسیح	حکیم محمد علی	۱۹۶۶	مصحفی	غلام ہمدانی
۱۹۰۹	مرزا		۱۹۳۸	مسیح	مسیح اللہ خان	۱۹۶۷	مصدر	حکیم میر اشاء اللہ
۱۹۱۰	مرزائی	محمد علی جان	۱۹۳۹	مسیح	مسیح اللہ خاں	۱۹۶۸	معروف	بہادر خاں
۱۹۱۱	مروت	میر یار خاں	۱۹۴۰	مسیحا	محمد علی خاں	۱۹۶۹	مصیبت	قطب الدین
۱۹۱۲	مروت	باس کراں	۱۹۴۱	مسیر	مرزا ہمایوں	۱۹۷۰	مضطر	سردار مرزا
۱۹۱۳	مروت	صغیر علی	۱۹۴۲	مشتاق	مشتاق حسین	۱۹۷۱	مضطر	کنھیالال
۱۹۱۴	مروت	قاسم علی	۱۹۴۳	مشتاق	میر حسن	۱۹۷۲	مضطر	مرزا خسرو شکوہ
۱۹۱۵	مرزا	مرزا علی رضا	۱۹۴۴	مشتاق	مختار احمد	۱۹۷۳	مضطر	کنور سین
۱۹۱۶	مرزنخ	جانکی پرشاد	۱۹۴۵	مشتاق	غلام علی	۱۹۷۴	مضطر	محمد اسد اللہ
۱۹۱۷	مرید	مرید حسین خاں	۱۹۴۶	مشتاق	میر ابو القاسم	۱۹۷۵	مضطر	ذو الفقار علی
۱۹۱۸	مزمل	شاہ محمد مزمل	۱۹۴۷	مشتاق	لالہ بہاری لال	۱۹۷۶	مضطر	مظہر علیخاں

۱۹۷۷	مضطر	عبدالکریم	۲۰۰۶	مفتون	کریم بخش	۲۰۳۶	ملو	میر نظام الدین
۱۹۷۸	مضطر	لالہ تربینی پرشاد	۲۰۰۷	مفتون	عبدالرحیم	۲۰۳۷	ممنون	میر امانت علی
۱۹۷۹	مضطر	رام نرائن	۲۰۰۸	مفتون	سید محمد رضا	۲۰۳۸	ممنون	میر قمر الدین
۱۹۸۰	مضطر	اسد علی خاں	۲۰۰۹	مفتون	لچھمی نرائن	۲۰۳۹	منت	نور الاسلام
۱۹۸۱	مضطر	علی بخش	۲۰۱۰	مفتون	لالہ رگھوبر دیال	۲۰۴۰	منتظر	خواجہ بخش اللہ
۱۹۸۲	مضطر	مرزا سنگین	۲۰۱۱	مفتون	کاظم علی	۲۰۴۱	منتظر	میاں جان خاں
۱۹۸۳	مضطرب	خلیل احمد	۲۰۱۲	مفتون	بدر الدین	۲۰۴۲	منتظر	امام الدین
۱۹۸۴	مضطرب	مرزا علی بیگ	۲۰۱۳	مفتون	قادر بخش	۲۰۴۳	منتظم	باقر علی خاں
۱۹۸۵	مضطرب	محمد حاجی	۲۰۱۴	مفتون	سید بادی علی	۲۰۴۴	منشی	محمد سیتا بیگ
۱۹۸۶	مضطرب	درگا پرشاد	۲۰۱۵	مفتون	آگسٹین ڈی سلوا	۲۰۴۴	مغرور	اسداللہ
۱۹۸۷	مضمون	شرف الدین	۲۰۱۶	مفلس	حسب علی	۲۰۴۶	منشی	میر محمد حسین
۱۹۸۸	مضمون		۲۰۱۷	مقبول	سید مقبول عالم	۲۰۴۷	منشی	غلام احمد
۱۹۸۹	مظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۸	مقبول	مقبول نبی	۲۰۴۸	منشی	مولچند کایستھ
۱۹۹۰	ظفر	مظفر علیخاں	۲۰۱۹	مقتول	ابراہیم بیگ	۲۰۴۹	منشی	عجائب رائے
۱۹۹۱	مظفر	مرزا ظفر	۲۰۲۰	مقتول	سید خاں	۲۰۵۰	منصف	مرزا احمد بخش
۱۹۹۲	مظلوم	غلام حسین	۲۰۲۲	مقدور	میر محمد ابراہیم	۲۰۵۱	منصف	منصف علیخاں
۱۹۹۳	مظہر	مرزا جان جاناں	۲۰۲۳	مقسوم	مرزا احمد علی	۲۰۵۲	منظور	آفرین الدین خاں
۱۹۹۴	مظہر	مظہر حسین	۲۰۲۴	مقصود	مقصود عالم	۲۰۵۳	منظور	بابو خاں
۱۹۹۵	مظہر	محمد رضا	۲۰۲۵	مقصود	مقصود بیگ	۲۰۵۴	منظور	سید نذیر علی
۱۹۹۶	معروف	الٰہی بخش خاں	۲۰۲۶	مقیم	محمد مقیم	۲۰۵۵	منعم	مکند لال
۱۹۹۷	معزز	سید محمد علی	۲۰۲۷	ملال	محمد رضا خان	۲۰۵۶	منعم	موہن لال
۱۹۱۸	معزز	میر عزیز الدین	۲۰۲۸	ملک	بابو جگن ناتھ	۲۰۵۷	منعم	مولوی شیر علی
۱۹۹۹	معظم	معظم خاں	۲۰۲۹	مقبول	لالہ جھینکہ رائے	۲۰۵۸	منعم	نور الحق
۲۰۰۰	معقول		۲۰۳۰	ملول	محمد یار	۲۰۵۹	منور	منور الحسن
۲۰۰۱	معین	معین الدین	۲۰۳۱	ممتاز	سید میاں	۲۰۵۰	منور	سید منور علی
۲۰۰۲*	معین	معین الدین خاں	۲۰۳۲	ممتاز	محمد حسین علی خاں	۲۰۶۱	منیر	نظام الدین
۲۰۰۳	مغل	مغل علی	۲۰۳۳	ممتاز	مرزا قاسم علی	۲۰۶۲	منیر	آفتاب
۲۰۰۴	مغموم	لالہ رام حسن	۲۰۳۴	ممتاز	حافظ فضل	۲۰۶۳	منیر	خواجہ آفتاب
۲۰۰۵	مغموم	میر مشیت علی	۲۰۳۵	ممتاز	نور احمد	۲۰۶۴	منیر	وجیہہ الدین

۲۰۶۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	۲۰۹۴	مہر	عبداللہ خان	۳۰۲۳	ناطق	شیخ احمد شاہ
۲۰۶۶	مواج	عبدالرحمٰن	۲۰۹۵	مہر	سید آغا علیخاں	۳۰۲۴	ناطق	مرزا احمد
۲۰۶۷	موج	خدا بخش	۲۰۹۶	مہر	منصور خاں	۳۰۲۵	ناطق	لالہ جگناتھ
۲۰۶۸	موج	میر کاظم حسین	۲۰۹۷	مہر	مرزا حاتم علی	۳۰۲۶	ناظر	میر غلام بشیر
۲۰۶۹	موجد	قادر علی	۲۰۹۸	مہلت	مرزا علی	۳۰۲۷	ناظم	یوسف علیخاں
۲۰۷۰	موجی	موجی رام	۲۰۹۹	میر	میر محمد تقی	۳۰۲۸	ناظم	
۲۰۷۱	موزوں	میر نواب	۳۰۰۰	میراں	میر عسکری	۳۰۲۹	ناظم	میر یحییٰ
۲۰۷۲	موزوں	میر فرزند علی	۳۰۰۱	مہوش	شیو سہائے	۳۰۳۰	ناظم	درگا پرشاد
۲۰۷۳	موزوں	مہاراجہ رام نرائن	۳۰۰۲	"ن"		۳۰۳۱	ناظم	شیخ غلام یٰسین
۲۰۷۴	موزوں	محمد قادر بخش	۳۰۰۳	ناجی	محمد شاکر	۳۰۳۲	ناظم	کامتا پرشاد
۲۰۷۵	موزوں	چھتر سنگھ کائستھ	۳۰۰۴	ناداں	مولوی محمد بخش	۳۰۳۳	ناظم	میر ناظم علی
۲۰۷۶	مومن	محمد مومن خاں	۳۰۰۵	نادر	گنگا سنگھ	۳۰۳۴	ناظم	شیو پرشاد
۲۰۷۷	مونس	میر سعادت علی	۳۰۰۶	نادر		۳۰۳۵	نافذ	مرزا علی
۲۰۷۸	مونس	میر نواب	۳۰۰۷	نادر	میر محمد عارف	۳۰۳۶	ناکام	کرم علی
۲۰۷۹	مہاراج	راجہ سلاس رائے	۳۰۰۸	نادر	سید آغا	۳۰۳۷	نالاں	منو لال
۲۰۸۰	مہجور	مجبور خاں	۳۰۰۹	نادر	احمد حسین خاں	۳۰۳۸	نالاں	میر احمد علی
۲۰۸۱	مہجور	محمد صدر الدین	۳۰۱۰	نادر	سید نجم الدین حسین	۳۰۳۹	نالاں	میر وارث علی
۲۰۸۲	مہجور	شیو پرشاد	۳۰۱۱	نادر	کلب حسین خاں	۳۰۴۰	نالاں	نور علی بیگ
۲۰۸۳	مہجور	شیخ محمد بخش	۳۰۱۲	نادم	رجب حسین خان	۳۰۴۱	نالاں	محمد عسکری
۲۰۸۴	مہجور	ہدایت علی	۳۰۱۳	نادم		۳۰۴۲	نالاں	محمد جان
۲۰۸۵	مہجور	عنایت حسین خاں	۳۰۱۴	نازش	مولوی الٰہی بخش[1]	۳۰۴۳	نامی	علی محمد خاں
۲۰۸۶	مہدی	مہدی علیخاں	۳۰۱۵	ناسخ	مرزا علی بیگ	۳۰۴۴	نامی	آغا حسن
۲۰۸۷	مہدی	مہدی علیخاں	۳۰۱۶	ناصر	امام بخش	۳۰۴۵	نامی	لالہ مکھن لال
۲۰۸۸	مہدی	مرزا مہدی	۳۰۱۷	ناصر	سید ناصر نواب	۳۰۴۶	نامی	رجب علی بیگ
۲۰۸۹	مہدی	مہدی علیخاں	۳۰۱۸	ناصر	محمد علی بیگ	۳۰۴۷	نامی	احسام الدین
۲۰۹۰	مہر	رجب علی بیگ	۳۰۱۹	ناصر	سعادت خاں	۳۰۴۸	نامی	
۲۰۹۱	مہر	محمد عمر	۳۰۲۰	ناصر	نواب ناصر جنگ	۳۰۴۹	نایاب	عباس علی
۲۰۹۲	مہر	میر مہر علی	۳۰۲۱	ناصر	میر ناصر علی	۳۰۵۰	نثار	محبوب بخش
۲۰۹۳	مہر	مہر چند	۳۰۲۲	ناصر	ابو محمد	۳۰۵۱	نثار	سدا سکھ

[1] نازش میں مرزا علی بیگ کا نام سہو کتابت سے رہ گیا ہے

۲۱۵۳	نثار	نثار علی	۲۱۸۱	ندیم	مرزا محمد علی بیگ	۲۲۱۰	نصیر	میر ناصر علی
۲۱۵۴	نثار	میر عبدالرسول	۲۱۸۲	ندیم	محمد شفیع	۲۲۱۱	نصیر	نصیر الدین
۲۱۵۵	نثار	میر افضل علی	۲۱۸۳	نزار	سید قاسم علی	۲۲۱۲	نصیر	ارجن سنگھ
۲۱۵۶	نثار	سید کلب علی	۲۱۸۴	نزار	خواجہ محمد اکرم	۲۲۱۳	نصیر	محمد نصیر
۲۱۵۷	نجابت	سید زین العابدین	۲۱۸۵	نزہت	برہان الدین	۲۲۱۴	نصیر	مقصود احمد
۲۱۵۸	نجات		۲۱۸۶	نزہت	رفیع الدرجات	۲۲۱۵	نظام	غازی الدین خان
۲۱۵۹	نجات	شیخ حسن رضا	۲۱۸۷	نزہت	مرزا ارجمند	۲۲۱۶	نظام	نظام شاہ
۲۱۶۰	نجات	شنکر سروپ	۲۱۸۸	نزہت	مرزا کرامت اللہ	۲۲۱۷	نظامی	شیخ نظام الدین
۲۱۶۱	نجد	مرزا محمد عباس	۲۱۸۹	نزہت	لالہ رام سروپ	۲۲۱۸	نظر	مرزا علی
۲۱۶۲	نجف	میر نجف علی	۲۱۹۰	نساخ		۲۲۱۹	نظمی	میر منیر الدین
۲۱۶۳	نجم	سید اشرف علی	۲۱۹۱	نسبت	میر احمد علی	۲۲۲۰	نظیر	گینت رائے
۲۱۶۴	نجم	میر نجم الدین	۲۱۹۲	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۱	نظیر	نظیر محمد خاں
۲۱۶۵	نجم	محمد رضا خان	۲۱۹۳	نسیم	نسیم اللہ	۲۲۲۲	نظیر	ولی محمد
۲۱۶۶	نجم	انعام اللہ	۲۱۹۴	نسیم	محمد حسین علی	۲۲۲۳	نظیر	
۲۱۶۷	نجم	میر نجم الدین علیخاں	۲۱۹۵	نسیم	گلزار علی	۲۲۲۴	نعمت	شیخ عبدالغنی
۲۱۶۸	نجم	میر نجم الدین احمد	۲۱۹۶	نسیم	دیا شنکر و پنڈت	۲۲۲۵	نعمت	نعمت اللہ خاں
۲۱۶۹	نجم	نجم الدین	۲۱۹۷	نسیم	مرزا راجہ کدار ناتھ	۲۲۲۶	نعم	شیخ محمد نعیم
۲۱۷۰	نجیب	میر بہادر علی	۲۱۹۸	نسیم	پنڈت دیناتھ	۲۲۲۷	نعیم	فدا حسین خاں
۲۱۷۱	نحیف	حق وردی خاں	۲۱۹۹	نسیم	اصغر علی خاں	۲۲۲۷	نعیم	میر امجد علی
۲۱۷۲	نحیفا	سید برکت علی	۲۲۰۰	نسیم	محمد یعقوب	۲۲۲۹	نفیس	دلاور خاں
۲۱۷۴	نحیف	مہدی علیخاں بہادر	۲۲۰۱	نشاط	میرن شاہ	۲۲۳۰	نقی	نقی علی خاں
۲۱۷۵	نحیف	محمد عوض علی	۲۲۰۲	نشاط	مولوی الہی بخش	۲۲۳۱	نقی	علی نقی خاں
۲۱۷۴	ندا	معین الدین	۲۲۰۳	نشاط	البری سنگھ کائستھ	۲۲۳۲	نقی	سید علی نقی
۲۱۷۵	ندرت	عابد علی	۲۲۰۴	نشاط	لالہ راجو دھیا پرشاد	۲۲۳۳	نکہت	نیاز علی بیگ
۲۱۷۶	ندرت	مرزا مغل	۲۲۰۵	نشتر	میر امداد حسین	۲۲۳۴	نکہت	غلام احمد
۲۱۷۷	ندیم	مرزا علی	۲۲۰۶	نصرت	لالہ گوبند رائے	۲۲۳۵	نگیں	مرزا محمد جان
۲۱۷۸	ندیم	سید محمد عسکری	۲۲۰۷	نصرت	غلام نبی خاں	۲۲۳۶	نمود	مرزا محمد اسما
۲۱۷۹	ندیم	شیخ علی تقی	۲۲۰۸	نصر	نصیر الدین	۲۲۳۷	نمود	میر مہدی
۲۱۸۰	ندیم	سید پیارے صاحب	۲۲۰۹	نصیر	شاہ نصیر الدین	۲۲۳۸	نمود	میر محمد حسین خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۲۳۹	نوا	قدرت اللہ	۲۲۶۸	واصل	درگا پرشاد	۲۲۹۷	وحید	سرفراز علیخاں
۲۲۴۰	نوا	ظہور اللہ خاں	۲۲۶۹	واصل	محمد واصل	۲۲۹۸	وحید	وحید الدین
۲۲۴۱	نواب	میر نصیر الدین	۲۲۷۰	واعظ	الہی بخش	۲۲۹۹	وزیر	وزیر علیخاں
۲۲۴۲	نواب	نواب نصر اللہ خاں	۲۲۷۱	واقف	واقف شاہ	۲۳۰۰	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۳	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۲	واقف	مرزا قوماش بہادر	۲۳۰۰	وزیر	سید وزیر علی
۲۲۴۴	نوازش	نوازش علیخاں	۲۲۷۳	والہ	رحمت خاں	۲۳۰۱	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۲۲۴۵	نور	میر وزیر علی	۲۲۷۴	والہ	میر مبارک علی	۲۳۰۲	وزیر	میر پرورش علی
۲۲۴۶	نور	نادر حسین	۲۲۷۵	والہ	محمد خاں ملازم	۲۳۰۳	وزیر	وزیر خاں
۲۲۴۷	نور		۲۲۷۶	والہ		۲۳۰۴	وزیر	وزیر علی خاں
۲۲۴۸	نور	محمد نور الحسین	۲۲۷۷	والی	محمد والی	۲۳۰۵	وزیر	وزیر علی
۲۲۴۹	نور	صمصام حیدر	۲۲۷۸	وجاہت	احمد علیخاں	۲۳۰۶	وسعت	مستقیم خان
۲۲۵۰	نور حق	محمد جمیل	۲۲۷۹	وجیہ	میر ضامن علی	۲۳۰۷	وصال	نصر اللہ خاں
۲۲۵۱	نیاز	میر محمد سعید	۲۲۸۰	وجیہہ	وجیہہ الدین	۲۳۰۸	وصف	شاہ منور علی
۲۲۵۲	نیاز	میر محمد علی	۲۲۸۱	وحدت	جمیت رائے کالیتھ	۲۳۰۹	وصف	میر محمود علی
۲۲۵۳	نیاز	نیاز احمد	۲۲۸۲	وحدت	محمد علی	۲۳۱۰	وصف	بنی مادھو
۲۲۵۴	نیاز	عبد الرسول	۲۲۸۳	وحشت	میر ابو الحسن	۲۳۱۱	وصل	محمد منظہر
۲۲۵۵	نیاز	لالہ راجہ رام	۲۲۸۴	وحشت	باقر علی خاں	۲۳۱۲	وصل	میر احمد علی
۲۲۵۶	نیاز	محمد نیاز علی	۲۲۸۵	وحشت	میر بہادر علی	۲۳۱۳	وصل	مرزا اسحاق
۲۲۵۷	نیر	مرزا حسن عسکری	۲۲۸۶	وحشت	یوسف علی	۲۳۱۴	وصل	محمد علی خاں
۲۲۵۸	نیر رخشاں و	ضیاء الدین احمد خاں	۲۲۸۷	وحشت	احمد بیگ	۲۳۱۵	وصل	میر کرار حسین
۲۲۵۹	واجد	واجد علی خاں	۲۲۸۸	وحشت	مخدوم بخش	۲۳۱۶	وصی	شاہ وصی احمد
۲۲۶۰	واجد	عبد الواحد	۲۲۸۹	وحشت	میر غلام علیخاں	۲۳۱۷	وفا	لالہ نول رائے
۲۲۶۱	وارث	وارث علی بیگ	۲۲۹۰	وحشت	سید حبیب احمد	۲۳۱۸	وفا	لالہ شنکر لال
۲۲۶۲	وارث	وارث الدین	۲۲۹۱	وحشت	کبیر الدین	۲۳۱۹	وفا	مرزا عبد العلی
۲۲۶۳	وارث	شاہ محمد وارث	۲۲۹۲	وحشت	رشید النبی	۲۳۲۰	وفا	مرزا افراز الجنت
۲۲۶۴	وارفتہ	شیر علیخاں	۲۲۹۳	وحشی	عمر بخش	۲۳۲۱	وفا	میر حمید علی
۲۲۶۵	واصف	احمد حسین	۲۲۹۴	وحید	محمد عبد الرؤف	۲۳۲۲	وفا	محمد علیخاں
۲۲۶۶	واصف	حسن بخش خاں	۲۲۹۵	وحید	میر ہادی	۲۳۲۳	ولا	منظہر علیخاں
۲۲۶۷	واصف	محمد یعقوب	۲۲۹۶	وحید	وحید الدین	۲۳۲۴	ولا	محمد مراد خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۲۲۵	ولایت	مرزا ولایت علی	۲۲۵۴	ہما	سید احمد حسین	۲۲۸۳	یاور	امداد علی
۲۲۲۶	ولایت	ولایت شاہ	۲۲۵۵	ہمت	اخوند ہمت	۲۲۸۴	یحیٰی	یحیٰی خاں
۲۲۲۷	ولایت	ولایت علی خاں	۲۲۵۶	ہمت	سید ہمت علی	۲۲۸۵	یٰسین	عبد الستار
۲۲۲۸	ولی	مرزا محمد ولی	۲۲۵۷	ہمت	لالہ اندرمن	۲۲۸۶	یعقوب	میر یعقوب علی
۲۲۲۹	ولی	شاہ ولی اللہ	۲۲۵۸	ہمدم	عبد اللہ خاں	۲۲۸۷	یقین	انعام اللہ خاں
۲۲۳۰	ولی	محمد رفیق	۲۲۵۹	ہمدم	میر محفوظ علی	۲۲۸۸	یقین	سید محمد حسین
۲۲۳۱	ولی	مولوی امو جان	۲۲۶۰	ہمرنگ	میر عزیز الدین	۲۲۸۹	یقین	میراں صاحب
۲۲۳۲	ولی	علی محمد خاں	۲۲۶۱	ہنر	وارث علی خاں	۲۲۹۰	یکتا	معین الدین خاں
۲۲۳۳	وہم	میر محمد علی	۲۲۶۲	ہنر	مرزا مظفر علی	۲۲۹۱	یکتا	نوروز علی
۲۲۳۴		"لا"	۲۲۶۳	ہنر	بختاور بخت	۲۲۹۲	یکدل	دلاور خاں
۲۲۳۵	ہاتف	مرزا محمد	۲۲۶۴	ہوس	مرزا محمد تقی خاں	۲۲۹۳	یکرنگ	مصطفیٰ خاں
۲۲۳۶	ہاتفی	محمد حسن علی	۲۲۶۵	ہوش	غلام مرتضیٰ	۲۲۹۴	یل	عبد القادر
۲۲۳۷	ہادی	میر جواد علی خاں	۲۲۶۶	ہوش	منور علی	۲۲۹۵	یمن	حکیم احمد علی خاں
۲۲۳۸	ہادی	سید محمد مہدی	۲۲۶۷	ہوش	شیخ عزیز الدین	۲۲۹۶	یوسف	یوسف خاں
۲۲۳۹	ہادی	فخر الدین بہادر	۲۲۶۸	ہوش	موتی بہاری لال	۲۲۹۷	یوسف	مرزا یوسف بیگ
۲۲۴۰	ہادی	محمد ہادی	۲۲۶۹	ہوشیار	کیول رام	۲۲۹۸	یوسف	سید امجد علی خاں
۲۲۴۱	ہاشمی	نادر حسین خاں	۲۲۷۰	ہویدا	میر محمد اعظم	۲۲۹۹	یوسف	میر یوسف علی
۲۲۴۲	ہاشمی	میر محمد ہاشم	۲۲۷۱	ہینگا	دی پیر ہینگا	۲۴۰۰	یوسف	میر یوسف علی شاہ
۲۲۴۳	ہاشمی	سید اکبر علی	۲۲۷۲	یاد	میر غلام حسین			شاعرات
						۲۴۰۱	اچپل	ہیکن ہان
۲۲۴۴	ہاشمی		۲۲۷۳	یاد	لالہ کاشی رام	۲۴۰۲	امیر	امیر صاحبہ
۲۲۴۵	ہجر	سید جمیل الدین	۲۲۷۴	یاد	امام خاں	۲۴۰۳	بنو	
۲۲۴۶	ہجر	مرزا اصغر حسین	۲۲۷۵	یار	میر احمد یار	۲۴۰۴	بیگم	
۲۲۴۷	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	۲۲۷۶	یاس	حفیظ الدین	۲۴۰۵	بیگم	تارا بیگم
۲۲۴۸	نہایت	ہدایت علی	۲۲۷۷	یاس	حسن علی خاں	۲۴۰۶	بیگم	رشک محل
۲۲۴۹	ہدایت	ہدایت اللہ	۲۲۷۸	یاس	خیر الدین	۲۴۰۷	جان	صاحب جان
۲۲۵۰	ہر ہر	عبد الرحمٰن	۲۲۷۹	یاس	تیج سنگھ رائے	۲۴۰۸	جانی	بیگم جان
۲۲۵۱	ہرچند	ہرچند کشور	۲۲۸۰	یاس	انور علی	۲۴۰۹	جینا بیگم	
۲۲۵۲	ہرچند		۲۲۸۱	یاور	میر امام الدین	۲۴۱۰	چندا	مہ لقا
۲۲۵۳	ہلال	امیر علی خاں	۲۲۸۲	یاور	میر مہدی حسن	۲۴۱۱	حجاب	بنی جان

نمبر	تخلص	نام
۲۴۱۲	حور	مناجان
۲۴۱۳	دلبر	چھوٹی بیگم
۲۴۱۴	دلہن بیگم	
۲۴۱۵	زہرہ	منی
۲۴۱۶	زہرہ	امراؤ جان
۲۴۱۷	زینت	
۲۴۱۸	سلطان	
۲۴۱۹	شرم	شمس النساء بیگم
۲۴۲۰	شرم	چھوٹی صاحبہ
۲۴۲۱	شیریں	بیگا
۲۴۲۲	صاحب	امتہ الفاطمہ
۲۴۲۳	صنم	درگا
۲۴۲۴	ظرافت	
۲۴۲۵	عالم	خاص محل
۲۴۲۶	عزیز	عزیز
۲۴۲۷	عفت	نجم النساء
۲۴۲۸	فرخ	فرخ بخش
۲۴۲۹	قمر	حیدری بیگم
۲۴۳۰	ماہ	منجھلی بیگم
۲۴۳۱	محبوب	محبوب محل
۲۴۳۲	مستور	مستور بیگم
۲۴۳۳	مشتری	قمر جان
۲۴۳۴	ملک	انی
۲۴۳۵	منتظر	گنا بیگم
۲۴۳۶	مہتاب	
۲۴۳۷	نزاکت	رجو
۲۴۳۸	نورن	

خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم

مصنف | درگاپرشاد نادر۔ نادر نے اس تذکرہ میں اپنے حالات بھی درج کر دیئے ہیں۔ وہ ۱۸۳۳ء میں بمقام شہر دہلی کوچہ برجناتھ میں پیدا ہوئے۔

۱۸۵۲ء میں دلی کالج میں داخل ہوئے اور ۱۸۵۵-۵۶ء تک عربی و فارسی و ریاضی کی تعلیم حاصل کی۔ تھوڑے دن کسی دفتر میں منشی رہے۔ ۱۸۵۹-۶۳ء تک ضلع گڑگاؤں میں تحصیلی مدرسہ کے مدرس اول فارسی رہے۔ ۱۸۶۴ء میں دہلی بدل کر آگئے۔ اور نارمل اسکول میں ریاضی کے مدرس مقرر ہوئے۔ ۱۸۷۴ء میں لاہور پہنچے اور محکمۂ تعلیم کی نصابی کتابوں کی تصحیح پر مامور ہوئے۔ ۱۸۷۷ء میں ایجوکیشنل پریس لاہور میں شعبہ امتحانات کے ممتحن اعلیٰ مقرر ہوئے۔

لکھنے پڑھنے کا شوق انہیں نوجوانی ہی سے تھا۔ تاریخ و تذکرہ کی متعدد کتابوں کے مصنف ہیں۔ ایک مختصر سا دیوان بھی بنام "مطلب غریب" مرتب کیا تھا۔ گلشن ناز اور چمن انداز بھی انہیں کی تصنیف ہیں جن کا ذکر آگے آئے گا۔

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۸۷۰-۷۱ء / ۱۲۸۸ھ میں لکھا گیا۔ ۱۸۷۵ء / ۱۲۹۲ھ میں مسودہ صاف ہوا اور ۱۸۷۷ء / ۱۲۹۴ھ میں اپنے حالات شامل کر کے مصنف نے اسے طباعت کے لئے دیدیا۔

پہلی بار ۱۸۷۹ء / ۱۲۹۶ھ میں منشی گلاب سنگھ قصوری مالک مطبع مفید عام پریس لاہور نے شائع کیا۔ اس میں بڑی تقطیع کے ۲۷۰ صفحات ہیں۔ اس کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو زبان میں ہے اور قاضی نورالدین گجراتی کے تذکرہ "مخزن شعرا" کو سامنے رکھ کر لکھا گیا ہے لیکن مصنف نے چھان بین کر کے شعرا کی تعداد میں اضافہ بھی کیا ہے۔ اس سے مخزن شعرا کے متعلق بھی بعض نئی باتیں معلوم ہوتی ہیں۔ لیکن شعرا کے حالات یہاں بھی رواجِ عام کے مطابق مختصر ہیں۔

شعرا کے تذکرہ علاوہ مصنف نے شعر و فن کے مختلف پہلوؤں پر بھی بحث کی ہے اور اسی لئے یہ تذکرہ ضخیم ہو گیا ہے۔ پورا تذکرہ ذیل کی چھ کلیدوں میں تقسیم ہے۔

کلید اوّل:۔ علت غائی مبادی و موضوع کے بیان میں (۱) اقسام کلام کی تعداد اور شعر کی تعریف مع حروف تہجی، قافیہ

---

[1] اس کا پورا نام "خزینۃ العلوم فی متعلقات المنظوم" خطاب "گلدستہ نادلافکار" اور عرف "تذکرہ شعرائے دکن" ہے۔ اسی لئے اس کے حوالے مختلف [illegible]وں سے ملتے ہیں۔

ورد ردیف و علم عروض (۳) ابتدائے شعر (۴) ریختی و ریختہ (۵) اقسام اربعہ شعریہ (۶) اقسام کلام بہ اعتبار معنی علم موسیقی اس تذکرہ کے آخر میں سید احمد مولف فرہنگ آصفیہ کی تقریظ بھی شامل ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آرزو ۔ نظام الدین	۲۴	اضعف ۔ ارشاد علی	۴۷	بیاں ۔ خواجہ احسن الدین
۲	آزاد ۔ فقیر اللہ	۲۵	اظہر	۴۸	بیتاب ۔ بدر الدین
۳	آشنا ۔ زین العابدین	۲۶	آفرید محمد صدیق	۴۹	بے ہوش ۔ رمضان علی خاں
۴	آفاق ۔ فرید الدین	۲۷	افسر ۔ نصرت خاں	۵۰	تاثیر ۔ صادق علی
۵	ابجدی	۲۸	الفت ۔ محمد الفت	۵۱	تاباں ۔ ابوالحسن
۶	احسان ۔ غلام علی	۲۹	امداد	۵۲	عبدالکریم سورت والا
۷	احسن ۔ محمد احسن	۳۰	احمد	۵۳	عبداللہ شاہ سورت والا
۸	احسن ۔ محمد احسان	۳۱	امید	۵۴	تجلی ۔ شاہ تجلی حیدرآباد
۹	احسن ۔ محمد موسیٰ	۳۲	امیر	۵۵	تمکین ۔ حفیظ اللہ خاں
۱۰	احقر	۳۳	امین ۔ محمد امین	۵۶	تمنا ۔ اسد علی خاں
۱۱	احمد	۳۴	الوار ۔	۵۷	تنبیہ
۱۲	احمد ۔ سید احمد	۳۵	اویسی ۔ محی الدین	۵۸	ثنا ۔ ثناء اللہ
۱۳	احمد ۔ میر احمد اللہ	۳۶	ایما ۔ حسین علی	۵۹	جرات ۔ شیر علی
۱۴	احمد ۔ سید احمد	۳۷	ایمان ۔ شیر محمد خاں	۶۰	جعفری
۱۵	احمد ۔ غلام احمد	۳۸	باقر ۔ باقر علی خاں	۶۱	جوش ۔ عبدالرحیم
۱۶	احمد	۳۹	باقی	۶۲	جولاں ۔ حافظ غلام شاہ
۱۷	افسر ۔ احمد علی	۴۰	بخشش ۔ شیخ احمد	۶۳	جولاں ۔ میر حسن
۱۸	اخگر ۔ رضی الدین	۴۱	برہان گجراتی	۶۴	چندا ۔ ماہ لقا
۱۹	اخلاص ۔ عبدالرحمٰن	۴۲	بسمل ظہیر الدین	۶۵	حامد ۔ شیخ حامد
۲۰	ادب ۔ غلام محی الدین	۴۳	بلیغ ۔ غلام قادر لکھنوی	۶۶	حبیب ۔ حبیب موسیٰ
۲۱	ارسطو جاہ	۴۴	بہادر ۔ عرف شیخو میاں	۶۷	حجاب ۔
۲۲	ارمان	۴۵	بہادر ۔ عرف شیخو میاں	۶۸	حزیں ۔ غلام حسین
۲۳	اسحٰق ۔ محمد اسحٰق	۴۶	بہتر ۔ محمد داور	۶۹	حسن ۔ سید حسن

نمبر	نام
۷۰	حمایت
۷۱	حیدری ۔ یا حیدر
۷۲	خاص
۷۳	خاں محمد خاں
۷۴	خاکی غلام حیدر
۷۵	خلق غلام احمد
۷۶	خلق
۷۷	خوش ۔ برہان الدین
۷۸	خوش ۔ قادر میاں
۷۹	خوس
۸۰	داغ ۔ ہدایت علی
۸۱	دردمند ۔ محمد فقیہ
۸۲	درویش ۔ سید درویش علی
۸۳	دلبر ۔ سید ابراہیم
۸۴	دلکش حافظ داور
۸۵	ذاکر ۔ سید مخمور
۸۶	ربط ۔ بالا پرشاد
۸۷	ربط ۔ غلام محمد اشک
۸۸	رحمت اللہ ۔ رحمت
۸۹	رحمت ۔ رحمت میاں
۹۰	رسوا ۔ عبداللہ بیگ
۹۱	رضا ۔
۹۲	رفعت ۔ رفیع اللہ
۹۳	رکھو
۹۴	رونق ۔ سیٹھ بالوجی
۹۵	زخم ۔ بسم اللہ خاں
۹۶	زماں
۹۷	زیرک ۔ سید علوی
۹۸	سحر ۔ محمد خلیل خاں
۹۹	سخن ۔
۱۰۰	سراج ۔ اورنگ آباد
۱۰۱	سعیدی
۱۰۲	سکندر
۱۰۳	سلیمی
۱۰۴	سمجھو ۔ غلام محمد
۱۰۵	سیاح ۔ سیف الحق میاں دادخاں
۱۰۶	شاد ۔ احمد حسن
۱۰۷	شاد ۔ دیبی پرشاد
۱۰۸	شاد
۱۰۹	شاداں ۔ چند دلال
۱۱۰	شاہ علیخاں
۱۱۱	شاہی ۔ شاہ قلی خاں
۱۱۲	شائق ۔ عنایت الدین
۱۱۳	شرر ۔ غلام علی بیگ
۱۱۴	شرر ۔ مرزا جعفر
۱۱۵	شریف ۔
۱۱۶	شعلہ ۔ حسن نادر
۱۱۷	شفقت ۔ بشارت علی
۱۱۸	شکر ۔ محمد مرزا
۱۱۹	شمس ۔ ولی اللہ
۱۲۰	شمس ۔ حکیم شمس الدین
۱۲۱	شنکر ۔ دیا شنکر
۱۲۲	شوق ۔ عباس علی
۱۲۳	شہرت
۱۲۴	شوق ۔
۱۲۵	شہرت ۔ امیر بخش
۱۲۶	شہرت ۔ حیدر بیگ
۱۲۷	شیدا ۔ خواجہ سعید الدین
۱۲۵	صاحب ۔ نواب رفیع الدولہ
۱۲۹	صادق ۔
۱۳۰	صدق ۔
۱۳۱	صدیق ۔ محمد صدیق
۱۳۲	صمد
۱۳۳	صوفی ۔
۱۳۴	ضاحک ۔ مرزا وحید
۱۳۵	ضامن ۔ محمد ضامن
۱۳۶	طالب
۱۳۷	طالب ۔ مرزا محمود بیگ
۱۳۸	طالع ۔ لالہ ہندو لال
۱۳۹	طوبیٰ ۔ سید علی حسین
۱۴۰	ظفر ۔ مظفر حسین
۱۴۱	عابد ۔ غلام زین العابدین
۱۴۲	عابد
۱۴۳	عاشق
۱۴۴	عاشق ۔ سید محمود
۱۴۵	عاشق ۔ میر یحییٰ
۱۴۴	عاشق ۔ نور محمد برہان
۱۴۵	عالیجاہ
۱۴۶	عباس ۔ عباس علی
۱۴۷	عباس
۱۴۸	عبد عبداللہ
۱۴۹	عرفی ۔ وجیہہ الدین
۱۵۰	عزلت ۔ سید عبدالولی
۱۵۱	عزم ۔ محمد غوث
۱۵	عزیز ۔ عزیز اللہ
۱۵	عشق ۔ میر محمد علی
۱۵	عصر ۔ احمد علی

نمبر	نام
۱۵۷	عقیدت
۱۵۸	علوی - غلام جیلانی
۱۵۹	علی - غلام علی
۱۶۰	علی - شیخ علی
۱۶۱	عمر - معیز خاں
۱۶۲	عنایت - قمر الدین
۱۶۳	غالب
۱۶۴	غافل
۱۶۵	غالب - حاجی میاں
۱۶۶	غالب دکنی
۱۶۷	غمگین - فرید بخش
۱۶۸	غنی - محمد ابراہیم
۱۶۹	غنی
۱۷۰	غواص
۱۷۱	غیرت
۱۷۲	فاضل - شیخ فاضل
۱۷۳	فاضل - محمد فاضل
۱۷۴	فایق
۱۷۵	فدا - سید حسین
۱۷۶	فرح
۱۷۷	فرحت - سیرو باد
۱۷۸	فرحت
۱۷۹	فرخ
۱۸۰	فروغ - ثناء اللہ
۱۸۱	فضل - شیخ فضل
۱۸۲	فضلہ
۱۸۳	فضیلت
۱۸۴	فہم - ملک سردار
۱۸۵	فرید - فرید الدین
۱۸۶	فیاض - عبدالرزاق
۱۸۷	فیض - شمس الدین
۱۸۸	قصد - حسن مرزا
۱۸۹	قطب - قطب الدین
۱۹۰	قطبی - جمال الدین
۱۹۱	قلق - عبدالعلی شاہ
۱۹۲	کاظم - آغا محمد کاظم
۱۹۳	کاظم - کاظم الدین
۱۹۴	کامل - سید منظور
۱۹۵	کامل - میر کمال الدین
۱۹۶	کریم - شیخ غلام ضامن
۱۹۷	کریم - عبدالکریم
۱۹۸	کمر - عبدالحکیم
۱۹۹	کوکب - رائے مکند
۲۰۰	گرم
۲۰۱	گرم - حیدر علی
۲۰۲	لالہ - منشی اللہ دی
۲۰۳	لطف - لطف اللہ
۲۰۴	لطف - مرزا علی
۲۰۵	لطف - شمس الدین
۲۰۶	ماہ لقا
۲۰۷	ماہی - میر محمد علی خاں
۲۰۸	مایل - ہدایت علی
۲۰۹	مایل - سید حید رصاحب
۲۱۰	مجرم
۲۱۱	مجروح - فیاض الدین
۲۱۲	محب - محب اللہ
۲۱۳	[illegible] - غلام محی الدین
۲۱۴	مرزا - مرزا محمد
۲۱۵	مروت - پاس کرن
۲۱۶	مرہون - عبداللہ
۲۱۷	مرہون - مرزا علی رضا
۲۱۸	مرہون -
۲۱۹	مست - منشی رتن لال
۲۲۰	مسرت - وزیر علی
۲۲۱	مسرور - منشی
۲۲۲	مسکین - عبدالواحد خاں
۲۲۳	مسیح - ذوالفقار علی
۲۲۴	مشتاق - محمد حسین
۲۲۵	مشتاق - نجم الدین
۲۲۶	مضطر - ذوالفقار علی
۲۲۷	مفتوں - سید امیر
۲۲۸	مقدور - محمد ابراہیم
۲۲۹	ملا - فخر الدین
۲۳۰	منت - قمر الدین
۲۳۱	منظور - شیخ محمد
۲۳۲	منیر - غلام محمد
۲۳۳	منیر - شاہ وجیہہ الدین
۲۳۴	موزوں
۲۳۵	مہر - محمد علی خاں
۲۳۶	نادان - عنایت حسین
۲۳۷	نادر - امان اللہ خاں
۲۳۸	نجف - نجف خاں
۲۳۹	نجمنہ - محمد شفیع
۲۴۰	ندا
۲۴۱	نشاط - رائے ملی پرشاد
۲۴۲	نصیر -
۲۴۳	نصیر - شاہ نصیر الدین

فرح بخش[1]

مصنف یار محمد خاں شوکت

عہد تصنیف وطباعت مصنف کو ۵ ار شعبان ۱۲۸۷ھ میں تذکرہ لکھنے کا خیال پیدا ہوا اور اس خیال کا محرک، میر کا یہ شعر ہوا۔

میر نہیں پیر تم کاہلی اللہ رے　　نام خدا ہو جواں کچھ تو کیا چاہیے

مصنف کا بیان ہے کہ

"اس شعر کو پڑھ کر بے اختیار دل مایلِ اشعار عاشقانہ ہوا۔ میں نے کاغذ و قلمدان طلب کیا، بیاض سے بعض شعرائے تارک خیال کو منتخب کیا۔ ایک شب میں یہ تذکرہ تحریر ہوا۔ فرح بخش اس رسالے کا نام ہے نشاط افزا گنجینۂ مسرت تاریخ اختتام ہے۔

تذکرہ تکملہ کے فوراً بعد مطبع نظامی کانپور سے شائع ہو گیا مطبع کے مالک محمد عبدالرحمٰن شاکر بن حاجی محمد روشن خاں کا حسب ذیل قطعہ تاریخ اس میں شامل ہے۔

فرح بخش جہاں مطبوعہ گردید　　زدیدارش دل وجاں شاد بادا
بگفتا از سر اخلاص شاکر　　گلستانِ سخن آباد بادا

آخری مصرعے سے سال طباعت ۱۲۸۸ھ نکلتا ہے۔

خصوصیات تذکرہ اُردو میں ہے اور بھوپال سے تعلق رکھنے والے شعرا کے لئے مخصوص ہے اس میں اُردو اور فارسی دونوں کے شاعروں کا ذکر آگیا ہے لیکن سوانحی یا تنقیدی اعتبار سے اس کی کوئی اہمیت نہیں ہے۔ صرف شاعر کے نام، تخلص اور القاب و آداب پر سوانحی حصّہ ختم ہو جاتا ہے۔ اشعار کا انتخاب بھی بہت مختصر ہے۔

مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے۔ اس میں سات سطری مسطر کے کل ۸۰ صفحات ہیں جلی حروف میں لکھا گیا ہے۔ تذکرہ چار گلشنوں میں تقسیم ہے۔ گلشن اول میں ان شعرا کا بیان ہے جو تذکرہ لکھتے وقت بھوپال میں موجود تھے۔ دوسرے میں بھوپال کے متوفی شعرا کا ذکر ہے۔ تیسرے میں وہ شعرا ہیں جو کسی وقت در بارِ بھوپال

---

[1] تاریخ اختتام کے لحاظ سے اس کا نام "نشاط افزا گنجینۂ مسرت" ہے، اور تذکرہ فرح بخش کے نام سے مشہور ہے۔

وابستہ تھے لیکن اس وقت بھوپال سے باہر تھے۔ چوتھے گلشن میں بقول مصنف۔ تذکرہ ہے بعض ادبائے نامدار کا جن کے وجود سے ہندوستان کا نقشہ گلشن بے خار ہے۔" اس طرح کل ۲۵ شاعروں کا ذکر اس میں آیا ہے

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	گلشن اول		گلشن دوم		گلشن سوم		گلشن چہارم
۱	شاہجہاں بیگم	۹	جہانگیر محمد خاں	۱۶	عبدالعلی تونگر	۲۱	غالب اسداللہ خاں
۲	گمنام محمد جمال الدین خاں	۱۰	غلام ضامن	۱۷	کنج بہاری لال خلعت	۲۲	دالہ صاحب
۳	صدیق حسن خاں	۱۱	حبیب احمد	۱۸	نجف علی خاں	۲۳	سید شریف حسین
۴	احمد علی	۱۲	عبدالواحد تسکین	۱۹	داصل علی	۲۴	احمد حسن عرشی
۵	عزیز حسن	۱۳	امداد علی (خیرآبادی)	۲۰	محمد عبدالعزیز	۲۵	مرزا دبیر
۶	منشی جگل کشور	۱۴	سید حسین شاہ۔ داصف				
۷	محمد عسکری	۱۵	یمین الدین احمد				
۸	محمد عباس رفعت						

شمیم سخن (حصہ اوّل)

مصنّف | عبدالحئی صفا بدایونی شاگرد مذاق بدایونی ۔

عہد تصنیف و طباعت | یہ تذکرہ ۱۲۸۹ھ / ۱۸۷۲ء میں مکمل ہوا ہے جیسا کہ مصنف کی مندرجہ ذیل عبارت سے ظاہر ہے :۔
"نام اس تذکرے کا شمیم سخن رکھا گیا اور جب یہ تمام ہوا تو ۱۲۸۹ھ تھے لہذا
"غنچۂ علم کلام" "بہار کلام نسیم" "اقبال نامۂ عشرت افزا" تین تاریخی نام بھی تجویز کئے" (صفحہ ۱)
مطبع امداد الہند و عین الاخبار مراد آباد ۔ کا ایک مطبوعہ نسخہ انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانۂ خاص میں موجود ہے ۔

خصوصیات | تذکرہ اُردو میں ہے اور بعض وجوہ سے اُردو زبان و ادب کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کئے جانے کے لائق ہے ۔ پورا تذکرہ تقریباً تین سو صفحات پر مشتمل ہے اور اس میں حسب ذیل عنوانات قائم کئے گئے ہیں :۔

۱۔ حمد و ثنا ۔
۲۔ سبب تالیف ۔
۳۔ مختصر تاریخ زبان اردو و نظم اردو ۔
۴۔ اصل تذکرہ ۔
۵۔ تتمّہ جس میں مولف نے اپنے استاد دلدار علی مذاق بدایونی شاگرد ذوقؔ کا مفصل ذکر کیا ہے ۔ سبب تالیف کے ذیل میں مصنف نے لکھا ہے کہ :۔

"جب ہم اپنے ہم عصروں اور ہم وطنوں کی حالت پر غور کرتے ہیں تو ہم کو کمال افسوس ہوتا ہے اور خیال آتا ہے کہ کوئی سامان ایسا کیا چاہئے کہ جس کی بدولت ہماری زبان ترقی پائے ہماری زبان کے موجودہ شاعروں کا نام باقی رہے معہذا زمانہ حال کے حالات دیکھ کر آئندہ نسلوں میں بھی شوق تصنیف و تالیف پیدا ہو" (صفحہ ۵)

ابتداء سن شعور سے مجھ کو تصنیف و تالیف کا شوق رہا ہے اور اکثر اوقات شعر گوئی کا بھی اتفاق ہوا، اپنے اس شوق تصنیف و تالیف میں میں نے سیکڑوں شعرائے ماضی و حال اردو و فارسی کے دیوان، بیسیوں تذکرے، صدہا بیاضیں اُلٹ ڈالیں کتب تواریخ و رسائل، صنائع و بدائع شعری کی بھی اوراق گردانی کی۔ مختلف جلسے دیکھے بڑے بڑے شعرائے باکمال کی صحبتوں سے مستفید ہوا جس کا کلام دل کو بھلا معلوم ہوا اپنی بیاض میں درج کر لیا آخر کو اس انتخاب نے کچھ اور ہی رنگ پیدا کیا"

"اب تک اردو زبان کے عام شاعروں کے چند تذکرے مرتب ہوئے ہیں ۔ لیکن بجز چار پانچ تذکروں کے اور کوئی تذکرہ

مجھ کو ایسا نہ ملا جس میں انتخاب عمدہ ہو یا براہ انصاف بلا رو رعایت، حالات شعرا مندرج ہوں جس کو ایک مورخ یا محقق سنداً تسلیم کرے۔ صہ

ہمارے ابنائے جنس میں بڑی خراب رسم یہ رسم رائج ہے کہ بجائے اس کے اپنی تصانیف کو مقبول و مفید عام کریں اپنے ذاتی تعلقات کو دخل دے کر اس کو مدح یا ذم سے بھر دیتے ہیں جس کو کوئی عاقل پسند نہیں کرتا صہ۹"

تذکرہ ہائے شعرا میں جو وقعت کی نظر سے دیکھے جاسکتے ہیں ان میں اول درجے پر تذکرہ گلشن بے خار دوسرے درجہ پر سخن شعرا تیسرے درجے پر تذکرہ گلستان بے خزاں، چوتھے درجے پر تذکرۃ الشعرا دکن (نادر) ہے صہ۹

" بہ خوف طوالت شعرا کا حال نہایت ہی اختصار کے ساتھ لکھا گیا۔ انتخاب کلام اپنے مذاق شعر فہمی کے مطابق کیا گیا۔ حتی الوسع نہ کسی کی مذمت سے تعلق رکھا نہ کسی کی بیہودہ مدح سرائی کی۔ جہاں تک ہو سکا امر تحقیق کر کے ظاہر کیا گیا صہ۱

اس تذکرے کے حصے مقرر کر کے حصہ اول میں شعرا کا کلام حصہ دوم میں شاعرات اردو کا کلام و حال درج ہوا ہے، اندراج نام شعرا میں رعایت حروف تہجی تخلص شاعر کی، کی تاکہ کسی کو آگے پیچھے ہونے کی شکایت نہ رہے" صہ۱۰

اس تذکرے کی نوعیت کے متعلق مصنف نے ابتدائی صفحات میں لکھا ہے کہ:-

"اس تذکرے میں صرف وہی شاعر جلوہ افروز ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد رونق افزا عالم ہستی تھے اور جن حضرات نے ۱۲۸۸ھ ہجری سے پہلے اس دار فانی کو خیر باد کہا ان کا کلام و حال درج تذکرہ نہ ہوا البتہ دیباچہ کو شعرا ماسبق کے کلام سے زینت دی گئی" صہ۱

مندرجہ بالا عبارت سے پتہ چلتا ہے کہ مصنف نے اس میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس کے بعد تک زندہ تھے لیکن تذکرہ اس کے یکسر متضاد ہے آغاز تا انجام اس کا مطالعہ یہی بتاتا ہے کہ اس میں وہی شعرا زیر بحث آئے ہیں جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ طباعت کے وقت عبارت درست نہیں کی گئی، ورنہ اگر مذکورہ بالا عبارت میں "بعد" کی جگہ "پہلے" اور "پہلے" کی جگہ "بعد" پڑھیں تو تذکرہ کی نوعیت، مصنف کے قول کے مطابق ہو جاتی ہے۔ اس خیال کو یوں تقویت پہنچتی ہے کہ مصنف نے دیباچہ کے اختتام پر (صفحہ ۸۳) پر تذکرہ کی نوعیت پر دوبارہ روشنی یوں ڈالی ہے -

"اب میں دیگر مشاہیر اردو کا کلام بہ ترتیب حروف تہجی گزارش کرتا ہوں اور پھر یاد دلاتا ہوں کہ یہ وہ حضرات ہیں کہ جو ۱۲۸۸ھ سے پہلے اس جہان فانی کو چھوڑ کر راہی عدم ہوئے - اور جو فن شعر میں لاجواب اور فصاحت و بلاغت میں اپنی اساتذہ تھے۔

اسی طرح خاتمہ پر لکھا ہے کہ" میں حسب وعدہ ان شعرا کا کلام و حال لکھ چکا جو ۱۲۸۸ھ سے پیشتر راہگیرائے عدم ہوئے ہیں۔"

ان بیانات سے یہ بات واضح ہو جاتی ہے کہ تذکرہ میں صرف ان شاعروں کا ذکر کیا گیا ہے جو ۱۲۸۸ھ یا اس سے پہلے فوت ہو چکے تھے۔

اس خصوصیت کے علاوہ اس تذکرے کی ایک بڑی خصوصیت یہ ہے کہ زبان اردو اور شاعری کی تاریخ پر ایک مبسوط بحث بھی اس میں شامل ہے۔ یہ بحث "آب حیات" کے مقدمہ کی طرح جامع ہے اور کم و بیش وہی باتیں کہی گئی ہیں جنھیں بعد کو آزاد نے آب حیات میں درج کیا اور شہرت دوام حاصل کی افسوس ہے کہ آزاد نے "شمیم سخن" یا اسکے مصنف عبدالحیٔ کا کوئی حوالہ آب حیات میں نہیں دیا۔ ورنہ آب حیات اور شمیم سخن کا تقابلی مطالعہ صاف پتہ دیتا ہے کہ اردو زبان و شاعری کے سلسلے میں آزاد نے جو کچھ ۱۲۹۷ھ ۱۸۸۰ء میں لکھا ہے اسے صفا بدایونی آٹھ سال پہلے ۱۲۸۹ھ ۱۸۷۲ء میں لکھ چکے تھے۔

صفا نے تاریخ نظم و زبان اُردو کے سلسلے میں لکھا ہے کہ - "اُردو زبان برج بھاشا سے نکلی ہے" اور "نظم اردو کے موجد حضرت امیر خسرو دہلوی ہیں۔" ولی کو انھوں نے احمد آباد گجرات کا باشندہ بتایا ہے اور اس بات کا اعتراف کیا ہے کہ "اُردو زبان کی تکمیل شاعری کا آفتاب دکن سے چمکا -"

تاریخ نظم و زبان اردو کے سلسلے میں مصنف نے تقریباً ۸۲ صفحات لکھے ہیں۔ متقدمین شعرا کے مختصر حالات کے ساتھ نمونہ کلام بھی درج کیا ہے۔ لکھنؤ اور دہلی کے شاعروں کی خصوصیات اور ادبی خدمات کا بڑے قرینے سے الگ جائزہ لیا ہے۔ سوسائٹی اور شاعری اور ادب و اخلاق کے تعلق پر بھی انھوں نے کچھ ایسی باتیں کہی ہیں کہ جدید خیالات کے اعتبار سے وہ آزاد اور حالی کے نہ صرف ہم نوا بلکہ پیش رو معلوم ہوتے ہیں،

شعرا کے حالات اگرچہ مختصر ہیں لیکن مصنف نے تاریخ پیدائش اور وفات خاص طور پر دینے کی کوشش کی ہے۔ حالات بھی محتاط ہو کر لکھے گئے ہیں اور اس لحاظ سے یہ تذکرہ اردو کی ادبی تاریخ کے لئے کچھ ایسا مواد فراہم کرتا ہے جو اس سے پہلے کے کسی تذکرے میں نظر نہیں آتا -

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	امیر خسرو	۲۰	سوز سید محمد میر	۳۹	نصیر شاہ نصیر الدین
۲	سعدی دکنی	۲۱	نوا ظہور اللہ خاں	۴۰	ذوق محمد ابراہیم
۳	ولی احمد آبادی	۲۲	وفا وفاء اللہ	۴۱	ممنون نظام الدین
۴	آرزو سراج الدین علیخاں	۲۳	جرأت قلندر بخش	۴۲	غالب اسد اللہ خاں
۵	ناجی محمد شاکر	۲۴	مصحفی غلام ہمدانی	۴۳	مومن محمد مومن خاں
۶	مضمون شرف الدین	۲۵	رنگین سعادت یار خاں	۴۴	احسان عبدالرحمٰن
۷	یکرنگ مصطفےٰ خاں	۲۶	احسن مرزا احسن علی	۴۵	آزردہ صدر الدین
۸	حاتم ظہور الدین	۲۷	اسد میر امانی	۴۶	سوز عبدالکریم
۹	مظہر جان جاناں	۲۸	حیران حیدر علی	۴۷	ظفر بہادر شاہ
۱۰	فغاں اشرف علی	۲۹	افسوس شیر علی	۴۸	شیفتہ محمد مصطفےٰ خاں
۱۱	تاباں عبدالحیٔ	۳۰	انجام امیر خاں	۴۹	ناسخ امام بخش
۱۲	فدوی محمد حسن	۳۱	بیدل عبدالقادر	۵۰	آتش حیدر علی
۱۳	بیان احسن اللہ	۳۲	تجلی میر حسن	۵۱	صبا وزیر علی
۱۴	راسخ شیخ غلام علی	۳۳	حسرت محمد حیات	۵۲	وزیر محمد وزیر
۱۵	سودا محمد رفیع	۳۴	حسرت جعفر علی	۵۳	گویا فقیر محمد خاں
۱۶	میر میر محمد تقی	۳۵	حسن خواجہ حسن	۵۴	رند سید محمد خاں
۱۷	انشاء انشاء اللہ خاں	۳۶	حسن غلام حسن	۵۵	آباد مہدی حسن[1]
۱۸	قائم محمد قیام الدین	۳۷	آفتاب شاہ عالم		
۱۹	درد خواجہ میر درد	۳۸	منت قمر الدین		

[1] یہاں تک جن شعراء کا ذکر کیا گیا ہے وہ تاریخ زبان نظم اردو کے سلسلے میں مذکور ہیں ۱۲

نمبر	تخلص	نام
۵۶	آباد	محمد یعقوب علی خاں
۵۷	اثر	عبدالرزاق
۵۸	اجمل	شاہ محمد اجمل
۵۹	احسن	احسن اللہ
۶۰	احقر	جواد علی
۶۱	احمد	صمصام الدین
۶۲	احمد	احمد بیگ
۶۳	احمد	احمد علی خاں
۶۴	اختر	اکبر علی
۶۵	اختر	محمد صادق
۶۶	آرام	پریم ناتھ
۶۷	ارشد	ارشد علی
۶۸	ارمان	شاہ علی
۶۹	آزاد	غلام حسین
۷۰	آزاد	غلام حسین
۷۱	اسرار	سپہر شکوہ
۷۲	اسعد	اسعد بخت
۷۳	اسیر	نہال نبی
۷۴	اشرف	غلام اشرف
۷۵	آشفتہ	عظیم الدین
۷۶	آشفتہ	عنبر شاہجہاں
۷۷	آشفتہ	رضا قلی
۷۸	اشکی	غلام محی الدین
۷۹	آشنا	محمد اکرم
۸۰	آشنا	میر امیر علی
۸۱	آشنا	سید محمد
۸۲	آشنا	زین العابدین
۸۳	آشنا	عبدالکریم
۸۴	آشوب	امداد علی
۸۵	اصغر	ظفر الدولہ
۸۶	آصف	وزیر الممالک
۸۷	اظہر	غلام علی
۸۸	اظہر	کرامت علی
۸۹	اظہر	امین احمد
۹۰	اعظم	اعظم شاہ
۹۱	اعظم	اعظم خاں
۹۲	اعلیٰ	میر اعلیٰ
۹۳	آفاق	فرید الدین
۹۴	افزوں	سید حسین
۹۵	افسر	احمد یار خاں
۹۶	افسر	غلام اشرف
۹۷	افضل	شاہ غلام
۹۸	اکبر	محمد اکبر خاں
۹۹	الم	سید محمد علی
۱۰۰	الم	محمد سعد اللہ خاں
۱۰۱	امانت	آغا حسن
۱۰۲	امانت	امانت علی
۱۰۳	امداد	امداد علی
۱۰۴	امین	محمد امین الدین
۱۰۵	امین	محمد امین
۱۰۶	اوج	عبداللہ خاں
۱۰۷	ایمان	شیر محمد خاں
۱۰۸	باقر	جلال الدین
۱۰۹	بدر	بدر الدین
۱۱۰	برق	فتح الدولہ
۱۱۱	بسمل	محمد عبدالحکیم
۱۱۲	بندہ	حفیظ اللہ
۱۱۳	بیخود	ہادی علی
۱۱۴	بیدار	میر محمد علی
۱۱۵	بیمار	شیخ علی
۱۱۶	پارسا	فیض پارسا
۱۱۷	پورن	پورن سنگھ
۱۱۸	پناہ	محمد پناہ
۱۱۹	پیر	مہاراج سنگھ
۱۲۰	تسکین	میر حسین
۱۲۱	تسلی	شجاعت علی
۱۲۲	تصور	شاہ نبی
۱۲۳	تصویر	میاں بن
۱۲۴	تصویر	حافظ عبداللہ
۱۲۵	تعشق	سید محمد
۱۲۶	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۲۷	تہور	غلام فخر الدین
۱۲۸	ثابت	معز الدین
۱۲۹	ثریا	امیر علی
۱۳۰	جذب	عزت اللہ
۱۳۱	جعفری	باقر علی
۱۳۲	جوان	نسیم بیگ
۱۳۳	جوش	نیاز احمد
۱۳۴	جوشش	محمد روشن
۱۳۵	جولاں	الفت خاں
۱۳۶	جولاں	قائم
۱۳۷	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۳۸	چرکین	باقر علی
۱۳۹	جہاندار	جہاندار
۱۴۰	حافظ	حافظ اشرف
۱۴۱	حزیں	محمد باقر
۱۴۲	حزیں	میر بہادر علی

۱۴۳	حسام	حسام الدین	۱۷۲	رضی	رضی خاں	۲۰۱	شایق	فیض الدین
۱۴۴	حسن	کاظم حسین	۱۷۳	رفعت	غلام جیلانی	۲۰۲	شرر	محمد جعفر
۱۴۵	حسن	ابوالحسن	۱۷۴	رقت	حبیب النبی	۲۰۳	شرر	میر حافظ
۱۴۶	حسن	جمال الدین	۱۷۵	رمز	فتح الملک	۲۰۴	شرر	غیاث الدین
۱۴۷	حسین	غلام حسین	۱۷۶	رنج	محمد نصیر	۲۰۵	شرر	عبدالغفور
۱۴۸	حشر	رسول بخش	۱۷۷	زار	حافظ امام بخش	۲۰۶	شرف	شرف الدین
۱۴۹	حشمت	محتشم علی	۱۷۸	زار	داؤد اللہ	۲۰۷	شرر	کریم الدین
۱۵۰	حشمت	فخر الدین	۱۷۹	زاہد	ولایت حسین	۲۰۸	ششدر	قادر بخش
۱۵۱	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۰	زکی	محمد زکی	۲۰۹	ششدر	شرف الدین
۱۵۲	حفیظ	محمد حفیظ	۱۸۱	زیب	جمال الدین	۲۱۰	شعلع	محمد اکبر شاہ
۱۵۳	حقیر	میر امام الدین	۱۸۲	سالک	خستہ بخت	۲۱۱	شعور	عبدالرؤف
۱۵۴	حقیر	نبی بخش	۱۸۳	سرنگ	غلام مصطفٰے	۲۱۲	شعور	محمد سعید الدین
۱۵۵	حیات	حیات خاں	۱۸۴	سحر	ناصر علی	۲۱۳	شغف	نجف علی
۱۵۶	حیران	ولایت علی	۱۸۵	سحر	نواب علی خاں	۲۱۴	شغف	بصارت علی
۱۵۷	خاکسار	محمد یار	۱۸۶	سرور	عزیز الدین	۲۱۵	شکوہ	محمد رضا
۱۵۸	خضر	خضر سلطان	۱۸۷	سرور	میر محمد خاں	۲۱۶	شکیبا	غلام حسین
۱۵۹	خلق	میر احسن خلق	۱۸۸	سرور	فضل علی بیگ	۲۱۷	شگفتہ	شگفتہ بخت
۱۶۰	خلیق	میر مستحسن	۱۸۹	سلطان	طالب علی خاں	۲۱۸	شگفتہ	سیف الدولہ
۱۶۱	خلیل	نواب علی ابراہیم خاں	۱۹۰	سلیمان	محمد سلیمان	۲۱۹	شور	محمود بیگ
۱۶۲	خلیل	شرف الدولہ	۱۹۱	سوزاں	شاہزادہ	۲۲۰	شوق	الٰہی بخش
۱۶۳	دولہ	نظیر الدولہ	۱۹۲	سوزش	محمد عبدالرحمٰن	۲۲۱	شوق	قدرت اللہ
۱۶۴	ذکا	لالہ خوب چند	۱۹۳	سہراب	سہراب بیگ	۲۲۲	شوق	غلام رسول
۱۶۵	ذکی	مہدی	۱۹۴	سید	سید الشعراء	۲۲۳	شوق	محمد بخش
۱۶۶	راسخ	ظفریاب خاں	۱۹۵	سیف	محمد حسین	۲۲۴	شوق	عنایت اللہ
۱۶۷	راسخ	سعادت علی خاں	۱۹۶	شاداں	چندلال	۲۲۵	شوکت	حنیف علی
۱۶۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۱۹۷	شاکی	بختاور شاہ	۲۲۶	شوکت	حسین علی
۱۶۹	راقم	مظفر علی	۱۹۸	شاہ	محمد شاہ	۲۲۷	شوکت	تصدق علی
۱۷۰	رسا	کریم الدین	۱۹۹	شاہی	نورالدین	۲۲۸	شہرت	امیر بخش
۱۷۱	رشک	علی اوسط	۲۰۰	شائق	محمد نذیر الدین	۲۲۹	شہرت	مرزا حاجی

نمبر	تخلص	نام
۲۳۰	شہرہ	نصیر الدین
۲۳۱	شہید	محمد بخش
۲۳۲	شہید	فخر الدین
۲۳۳	شہیدی	کرامت علی خاں
۲۳۴	شیدا	جھجو خاں
۲۳۵	سید	میر سینگا
۲۳۶	شیدا	قمر الدین
۲۳۷	شیدا	محمد حسن خاں
۲۳۸	شیدا	محمد مہدی
۲۳۹	شیفتہ	عزیز اللہ خاں
۲۴۰	صاحب	ظفر یاب خاں
۲۴۱	صادق	ہتور بیگ
۲۴۲	صادق	میر جعفر علی خاں
۲۴۳	صادق	صادق علی خاں
۲۴۴	صالح	مرزا مصلح الدین
۲۴۵	صائم	سید رمضان علی
۲۴۶	صبا	لالہ کانجیل
۲۴۷	صبر	غلام حسین خاں
۲۴۸	صبر	لالہ اجودھیا پرشاد
۲۴۹	صغیر	شاہ نجم الدین
۲۵۰	صفا	پیرن شاہ
۲۵۱	صفا	لالہ منولال
۲۵۲	صفدری	میر صادق علی
۲۵۳	صفیر	علی صفی اللہ
۲۵۴	صمیم	تلسی داس
۲۵۵	صنعت	کریم الدین
۲۵۶	صولت	قاسم علی خاں
۲۵۷	صید	عبد الباری
۲۵۸	ضاحک	مراد بخش
۲۵۹	ضاحک	میر غلام حسین
۲۶۰	ضامن	محمد ضامن
۲۶۱	ضبط	سید حسن شاہ
۲۶۲	ضرغام	مرزا بہادر بیگ
۲۶۳	ضعف	میر عابد حسین
۲۶۴	ضعیف	شجاعت علی
۲۶۵	ضمان	میر محمد کامل
۲۶۶	ضمیر	لالہ گنگا داس
۲۶۷	ضو	کمال الدین
۲۶۸	ضیا	ضیا الدین
۲۶۹	ضیغم	اکرام الدین احمد
۲۷۰	طالب	امام الدین
۲۷۱	طالب	مولوی الہ داد
۲۷۲	طپاں	مرزا احمد بیگ خاں
۲۷۳	طپاں	سید قدرت اللہ
۲۷۴	طپش	محمد اسمٰعیل
۲۷۵	طرب	لالہ دھومی لال
۲۷۶	طلعت	سعادت علی خاں
۲۷۷	طور	مرزا محمد رضا بیگ
۲۷۸	ظریف	لالہ بینی پرشاد
۲۷۹	ظفر	نواب نصیر الدولہ تجمل حسین خاں
۲۸۰	ظہور	ظہور علی
۲۸۱	ظہور	لالہ شیونانتھ سنگھ
۲۸۲	ظہور	ظہور اللہ بیگ
۲۸۳	عاجز	میر غلام حیدر
۲۸۴	عاجز	زور آور سنگھ
۲۸۵	عارف	محمد عارف
۲۸۶	عارف	عارف علی
۲۸۷	عارف	زین العابدین خاں
۲۸۸	عاشق	مہدی علی خاں
۲۸۹	عاشق	محمد علی خاں
۲۹۰	عاشق	آغا حسین قلی خاں
۲۹۱	عاشور	علی خاں
۲۹۲	عاصی	برہان الدین
۲۹۳	عاصی	نور محمد
۲۹۴	عاصی	گھن شام داس
۲۹۵	عاقل	شاہ عاقل
۲۹۶	عالی	شاہ عالم
۲۹۷	عالی	ابو المعالی مغفور
۲۹۸	عباس	میر عباس
۲۹۹	عباس	عباس بیگ
۳۰۰	عباس	سید عباس علی
۳۰۱	عبد	عبد اللہ
۳۰۲	عبرت	میر ضیا الدین
۳۰۳	عبرت	علی حسن خاں
۳۰۴	عرش	میر حسن عسکری
۳۰۵	عزت	غیاث الدین
۳۰۶	عزلت	سید عبد الولی
۳۰۷	عزیز	لالہ بھکاری لال
۳۰۸	عزیز	مولوی محمد عبد العزیز
۳۰۹	عزیز	عزیز الدین
۳۱۰	عزیز	مہاراج سنگھ
۳۱۱	عشرت	میر غلام علی
۳۱۲	عشق	شاہ رکن الدین
۳۱۳	عشق	عزت اللہ خاں
۳۱۴	عشق	غلام محی الدین
۳۱۵	عظیم	مرزا عظیم بیگ
۳۱۶	علوی	عبد اللہ خاں

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۳۱۷	عنایت	مولوی عنایت علی	۳۴۶	فضل	مولوی فضل حسین	۳۷۵	کاہش	ہدایت علی
۳۱۸	عیش	عزت سنگھ	۳۴۷	فقیر	سید محی الدین خاں	۳۷۶	کبیر	کبیر علی
۳۱۹	عیشی	علی بخش خاں	۳۴۸	فقیر	میر شمس الدین	۳۷۷	کرم	کرم خاں
۳۲۰	عاقل	منور خاں	۳۴۹	فقیہ	فقیہ الدین	۳۷۸	کرم	غلام ضامن
۳۲۱	غالب	بہادر بیگ خاں	۳۵۰	فیض	جعفر حسن خاں	۳۷۹	کفایت	کفایت اللہ خاں
۳۲۲	غربت	حکیم غلام نبی	۳۵۱	قابل	مرزا علی بخش	۳۸۰	کلیم	میر محمد حسین
۳۲۳	غریب	نصیر الدین	۳۵۲	قادر	سید قادر بخش	۳۸۱	کمال	شاہ کمال الدین
۳۲۴	غضنفر	غضنفر علی خاں	۳۵۳	قادر	عبدالقادر خاں	۳۸۲	کوثر	مرزا مہدی
۳۲۵	غفلت	اخوند احمد خاں	۳۵۴	قاسم	میر قاسم علی	۳۸۳	کوچک	مرزا وجیہہ الدین
۳۲۶	غلطاں	شیخ کریم بخش	۳۵۵	قاسم	سید قاسم علی خاں	۳۸۴	کیوانی	مرزا علی حسین
۳۲۷	غم	مہتاب سنگھ	۳۵۶	قاسم	شیخ قاسم علی	۳۸۵	گرم	محمد مظفر خاں
۳۲۸	غمگین	میر سید علی	۳۵۷	قاسم	قدرت اللہ خاں	۳۸۶	گرم	مرزا حیدر علی بیگ
۳۲۹	غمگین	میر عبداللہ	۳۵۸	قاصر	مرزا ببر علی بیگ	۳۸۷	گلشن	رائے دہراج
۳۳۰	غمگین	مولوی عبدالقادر	۳۵۹	قاضی	قاضی عبدالفتاح	۳۸۸	گماں	نظر علی خاں
۳۳۱	فارغ	میر احمد خاں	۳۶۰	قبول	مہدی علی خاں	۳۸۹	گویا	ولایت علی
۳۳۲	فاطر	پیر بخش	۳۶۱	قدرت	قدرت اللہ	۳۹۰	لطف	مرزا علی
۳۳۳	فدا	امام الدین	۳۶۲	قدسی	محمد اکبر	۳۹۱	لطف	لطف علی خاں
۳۳۴	فدا	مرزا بلند بخت	۳۶۳	قربان	میر محمدی	۳۹۲	لطیف	میر لطیف علی
۳۳۵	فدا	لچھمن رائے	۳۶۴	قربت	غلام نبی خاں	۳۹۳	لکنت	محمد بشیر خاں
۳۳۶	فدوی	مکند لال	۳۶۵	قلق	سید امجد علی	۳۹۴	ماہر	غلام محمد خاں
۳۳۷	فراق	میر مرتضیٰ علی	۳۶۶	قمر	مرزا قمر طالع	۳۹۵	ماہر	فخر الدین خاں
۳۳۸	فراق	حکیم ثنار اللہ خاں	۳۶۷	قمر	محمد قمر الدین	۳۹۶	مائل	میر ہدایت علی
۳۳۹	فرحت	میر امید علی	۳۶۸	قمر	قمر الدین	۳۹۷	مائل	میر محمدی
۳۴۰	فرحت	فراللہ اللہ	۳۶۹	قیس	احمد علی بیگ	۳۹۸	مائل	محمد یار بیگ
۳۴۱	فرد	شاہ ابوالحسن	۳۷۰	قیس	افضل الدین	۳۹۹	مبارک	مبارک شاہ خاں
۳۴۲	فرصت	مرزا الف بیگ	۳۷۱	قیصر	خدا بخش	۴۰۰	مبتلا	مردان علی خاں
۳۴۳	فروغ	نورالدین خاں	۳۷۲	کاظم	کاظم علی	۴۰۱	متقی	میر متقی
۳۴۴	فریاد	مرزا مغل بیگ	۳۷۳	کافی	کفایت علی	۴۰۲	مشیت	خواجہ فدا علی
۳۴۵	فصیح	مرزا جعفر علی	۳۷۴	کاہش	اولاد علی	۴۰۳	مجبور	شاہ حق رسا

نمبر	تخلص	نام
۴۰۴	مجذوب	غلام حیدر بیگ
۴۰۵	مجرد	محمد پناہ
۴۰۶	مجرم	رحمت اللہ
۴۰۷	مجروح	حفیظ حمید النبی
۴۰۸	مجیب	مرزا رجب علی بیگ
۴۰۹	محب	میر ابو القاسم
۴۱۰	محب	شیخ ولی اللہ
۴۱۱	محبت	شہباز جنگ
۴۱۲	محبوب	محبوب خاں
۴۱۳	محترم	محترم علی خاں
۴۱۴	محتشم	سید محتشم علی
۴۱۵	محرور	خواجہ نبی بخش
۴۱۶	محزون	میر ناصر علی
۴۱۷	محزون	ظہور الغنی
۴۱۸	محزون	حکیم ابو الحسن
۴۱۹	محسن	محمد محسن
۴۲۰	محسن	محسن علی
۴۲۱	محشر	محمد اکرام
۴۲۲	محشر	مرزا علی نقی
۴۲۳	محمود علی خاں	
۴۲۴	محنت	حسن علی بیگ
۴۲۵	مختار	مظہر الدین
۴۲۶	مخمور	محمد جعفر
۴۲۷	مخمور	غلام حسین
۴۲۸	مخمور	واجد علی
۴۲۹	مرز	میر فضل اللہ
۴۳۰	مرزا	علی رضا
۴۳۱	مرزا	حسین بخش
۴۳۲	مرزا	مرزا جان
۴۳۳	مرشد	صاحبزادہ غلام
۴۳۴	مروت	صغیر علی
۴۳۵	مرہون	علی رضا
۴۳۶	مست	فضل علی
۴۳۷	مسرت	لالہ شنکر ناتھ
۴۳۸	مسرت	وزیر علی
۴۳۹	مسرور	پیر بخش
۴۴۰	مسرور	غلام حسین
۴۴۱	مسرور	سید محمد
۴۴۲	مسکین	عبد الواحد
۴۴۳	مسلم	فرزند علی
۴۴۴	مشتاق	مشتاق حسین
۴۴۵	مشتاق	عبد اللہ خاں
۴۴۶	مشہر	قطب الدین
۴۴۷	مصاحب	مصاحب رام
۴۴۸	مصدر	ماشاء اللہ خاں
۴۴۹	مصروف	خان بہادر
۴۵۰	مضطر	مرزا خسرو
۴۵۱	مضطر	لالہ کنور
۴۵۲	مضطر	محمد اسد اللہ
۴۵۳	مضطر	ذو الفقار علی
۴۵۴	مضطر	مظفر خاں
۴۵۵	مضطر	رام نرائن
۴۵۶	مضطر	مرزا سنگین
۴۵۷	مضطر	خلیل احمد
۴۵۸	مضطرب	محمد حاجی
۴۵۹	مضطر	مظفر علی خاں
۴۶۰	مظفر	مظفر بخت
۴۶۱	مظلوم	غلام حسین
۴۶۲	معروف	نواب الٰہی
۴۶۳	معین	معین الدین
۴۶۴	معین	معین الدین خاں
۴۶۵	مغموم	لالہ رام
۴۶۶	مغموم	مشیت علی
۴۶۷	مفتون	عبد الرحیم
۴۶۸	مفتون	محمد رضا
۴۶۹	مفتون	احمد شاہ
۴۷۰	مفتون	حکیم دولن گوسٹن
۴۷۱	مفتون	مرزا کریم بخش
۴۷۲	مفلس	محب علی
۴۷۳	مقبول	مقبول نبی
۴۷۴	مقبول	ابراہیم بیگ
۴۷۵	ممتاز	فضل الرحمن
۴۷۶	ممتاز	نجف علی
۴۷۷	ممنون	میر امانت علی
۴۷۸	منتظر	نور السلام
۴۷۹	منتظر	میاں جان
۴۸۰	منعم	لالہ مکند لال
۴۸۱	منیر	آفتاب خاں
۴۸۲	منیر	وجیہہ الدین
۴۸۳	منشی	مولچند
۴۸۴	منشی	میر محمد حسن
۴۸۵	منصف	احمد بخش
۴۸۶	منصف	منصف علی خاں
۴۸۷	موج	خدا بخش
۴۸۸	موجد	قادر علی
۴۸۹	موزوں	میر فرزند علی
۴۹۰	موزوں	مرزا قادر بخش

۴۹۱	موزوں	لالہ چھترہ سنگھ	۵۲۰	نجم	میر رضا خاں	۵۴۹	نور	مولا شاہ
۴۹۲	مہجور	مرزا ہدایت علی	۵۲۱	نجم	میر نجم الدین	۵۵۰	نیاز	میر نیاز علی
۴۹۳	مہجور	محمد بخش	۵۲۲	نجم	میر نجم الدین	۵۵۱	نیاز	مولانا شاہ
۴۹۴	مہجور		۵۲۳	ندرت	مرزا مغل	۵۵۲	وارث	شاہ وارث الدین
۴۹۵	مہدی	جلا الدولہ	۵۲۴	ندیم	مرزا علی	۵۵۳	وارث	حاجی شاہ محمد وارث
۴۹۶	مہر	مہر چند	۵۲۵	نزہت	سید رفیع الدرجات	۵۵۴	واصف	حسین بخش
۴۹۷	مہر	امین الدولہ	۵۲۶	نزہت	برہان الدین	۵۵۵	واصل	محمد واصل
۴۹۸	مہر	منصور خاں	۵۲۷	نزہت	مرزا ارجمند	۵۵۶	واقف	شاہ واقف
۴۹۹	ناداں	محمد بخش	۵۲۸	نسبت	میر احمد علی	۵۵۷	واقف	پسر بہادر شاہ
۵۰۰	نادر	ڈاکٹر سید آغا	۵۲۹	نسیم	پنڈت دیا شنکر	۵۵۸	وحشت	ابوالحسن
۵۰۱	ناصر	محمد ناصر خاں	۵۳۰	نسیم	راجہ کدار ناتھ	۵۵۹	وحشت	میر بہادر علی
۵۰۲	ناصر	ناصر جنگ	۵۳۱	نسیم	اصغر علی خاں	۵۶۰	وحشت	غلام علی خاں
۵۰۳	ناصر	میر ناصر علی	۵۳۲	نشاط	میرن شاہ	۵۶۱	وحشت	رشید النبی
۵۰۴	ناصر	سعادت خاں	۵۳۳	نشاط	الٰہی بخش	۵۶۲	وزیر	وزیر علی خاں
۵۰۵	ناطق	نظام الدین	۵۳۴	نشاط	البری سنگھ	۵۶۳	وزیر	محمد وزیر
۵۰۶	ناطق	شیخ احمد	۵۳۵	نصیر	میر ناصر علی	۵۶۴	وسعت	محمد مستقیم خاں
۵۰۷	ناظم	یوسف علی خاں	۵۳۶	نصیر	محمد نصیر	۵۶۵	وصال	نصرت اللہ خاں
۵۰۸	ناظم	میر یحییٰ	۵۳۷	نظام	عماد الملک	۵۶۶	وفا	دار الجنت
۵۰۹	نالاں	احمد علی	۵۳۸	نظیر	ولی محمد	۵۶۷	وفا	لانول رائے
۵۱۰	نالاں	میر وارث علی	۵۳۹	نعمت	عبدالحق	۵۶۸	وفا	عبدالعلی
۵۱۱	نالاں	محمد عسکری	۵۴۰	نفیس	اشرف علی	۵۶۹	ولا	مظہر علی خاں
۵۱۲	نالاں	مرزا محمد جان	۵۴۱	نقی	علی نقی خاں	۵۷۰	ولایت	ولایت علی خاں
۵۱۳	نامی	مبارز اللہ	۵۴۲	نکہت	نیاز علی	۵۷۱	ولی	ولی محمد
۵۱۴	نثار	سدا سکھ لال	۵۴۳	نکہت	غلام احمد	۵۷۲	ولی	مرزا محمد ولی دہلوی
۵۱۵	نثار	میر عبدالرسول	۵۴۴	نمود	شاہزادہ	۵۷۳	وہاب	عبدالوہاب
۵۱۶	نثار	محمد امان	۵۴۵	نواب	نصیر الدین	۵۷۴	وہم	محمد علی
۵۱۷	نجات	حسن رضا	۵۴۶	نوازش	نوازش حسین خاں	۵۷۵	ہاتف	مرزا محمد
۵۱۸	نجد	محمد عباس	۵۴۷	نور	نادر حسین	۵۷۶	ہادی	عبدالہادی
۵۱۹	نجم	میر نجم الدین	۵۴۸	نور	صمصام حیدر	۵۷۷	ہادی	جواد علی خاں

نمبر	تخلص	نام
۵۷۸	ہادی	سید مہدی
۵۷۹	ہاشم	محمد ہاشم
۵۸۰	ہجر	مرزا اصغر حسین
۵۸۱	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۵۸۲	ہدہد	عبدالرحمٰن
۵۸۳	ہرچند	ہرچند کشور
۵۸۴	ہمدم	عبیداللہ خاں
۵۸۵	ہمدم	محفوظ علی
۵۸۶	ہوس	مرزا محمد تقی
۵۸۷	ہینگا	دہلوی
۵۸۸	یار	غلام حسین
۵۸۹	یاس	محمد ضیا خاں
۵۹۰	یاس	حکیم خیرالدین
۵۹۱	یاس	حسن علی خاں
۵۹۲	یاس	انور علی
۵۹۳	یاور	امام الدین
۵۹۴	یاور	امداد علی
۵۹۵	یقین	انعام اللہ خاں
۵۹۶	یکدل	دلاور خاں
۵۹۷	یمین	احمد علی خاں
۵۹۸	یوسف	میر یوسف علی

شمیمِ سخن (حصّہ دوم)

مصنف عبدالحیٔ صفا بدایونی

عہد تصنیف و طباعت تذکرے کے آخر میں جو تقریظات اور قطعات تاریخ درج ہیں ان سے اس تذکرے کا سال تصنیف ۱۲۸۹ھ نکلتا ہے۔ ۱۸۶۱ء میں مطبع نول کشور لکھنؤ سے یہ دوسری بار چھپا تھا۔ کا ایک نسخہ میرے پیش نظر ہے اس میں اوسط تقطیع کے ۵۲ صفحے ہیں اصل تذکرہ ۳۶ صفحوں میں ختم ہو جاتا ہے، باقی ۱۶ صفحات تقریظات و قطعات کے لئے مخصوص ہیں۔ یہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں موجود ہے۔

خصوصیت تذکرہ اُردو میں ہے اور ریختہ گو شاعرات کے ذکر کے لئے مخصوص کیا گیا ہے۔ اس ذکر میں خاص اہتمام سے کام لیا گیا ہے۔ فصل اول میں بازاری عورتوں اور دوسری میں پردہ نشیں و باعصمت خواتین کا ذکر ہے۔ مصنّف کا پہلے یہ خیال تھا کہ تذکرے کا حلقہ صرف زندہ شاعرات تک محدود رہے گا لیکن پھر خود ہی یہ شرط اڑا دی۔ اس میں بھی شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں کلام کا انتخاب بھی یونہی ہے۔ مطبع نول کشور کا جو نسخہ اس وقت میرے سامنے ہے۔ اس میں حسب ذیل شاعرات شامل ہیں۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	اچپل	ہینگن جان	۸	بستی	بستی بیگم	۱۵	جان	-
۲	ادا	امیر بیگم	۹	بنو	-	۱۶	جعفری	مسماۃ جعفری
۳	امراؤ	امراؤ جان	۱۰	پری	بی سیرو	۱۷	چھوٹی	مسماۃ چھوٹی
۴	امراؤ	امراؤ جان	۱۱	پری	پری جان	۱۸	حجاب	منی بائی
۵	امیر	امیر جان	۱۲	پکھراج	پکھراج بیگم	۱۹	حجاب	بنی بائی
۶	امیر	امیر بخش	۱۳	پیاری	پیاری جان	۲۰	حسن	گنا جان
۷	امیر	امیر بیگم	۱۴	تسلّی	منا جان باشندہ کرنال	۲۱	حسن	وزیر جان

نمبر	تخلص	نام
۲۲	حسین	اخترجان
۲۳	حشمت	مہرجان
۲۴	حنا	محمدی جان
۲۵	حور	-
۲۶	حور	نوروز جان
۲۷	حیا	-
۲۸	خورشید	خورشید جان
۲۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۳۰	زہرہ	نصیبن
۳۱	زہرہ	منی بائی
۳۲	زہرہ	-
۳۳	زہرہ	لطیفن
۳۴	زہرہ	امراؤجان
۳۵	زیب	-
۳۶	زینب	زینب بیگم
۳۷	ستم	-
۳۸	سردار	سردار بیگم
۳۹	شباب	حسین باندی
۴۰	شباب	محمدی جان
۴۱	شرارت	امیرجان
۴۲	شرفن	-
۴۳	شرم	امامی جان
۴۴	شرم	-
۴۵	شریر	-
۴۶	شوخ	مولا جان
۴۷	شوق	کریم بخش
۴۸	شیریں	شیریں جان
۴۹	شیریں	-
۵۰	شیریں	شیریں وحید
۵۱	صاحب	امۃ الفاطمہ
۵۲	صنم	درگاہ
۵۳	صنم	چھمن
۵۴	صنوبر	-
۵۵	عزیز	-
۵۶	عیدو	-
۵۷	فاطمہ	فاطمہ بیگم
۵۸	فرحت	فرحت بیگم
۵۹	فرح	فرح بخش
۶۰	فریدن	-
۶۱	قاتل	عجوبہ جان
۶۲	کمسن	-
۶۳	گنا	گنا جان
۶۴	گل	نواب جان
۶۵	گوہر	-
۶۶	گوہر	-
۶۷	گوہر	لعل بے بہا
۶۸	گیتی آرا	-
۶۹	لطیف	اللہ جوائی
۷۰	ماہ	منجھلی بیگم
۷۱	ماہ لقا	-
۷۲	مخمور	حسینی بیگم
۷۳	مزیب	-
۷۴	مستور	مستور بیگم
۷۵	مشتری	قمرن جان
۷۶	معشوق	بی صلحہ بہودن
۷۷	مغل	بیبا جان
۷۸	منو	منو جان
۷۹	مہر	جینا جان
۸۰	مہک	-
۸۱	ناز	-
۸۲	ناز	بندی جان
۸۳	ناز	اچھی بی
۸۴	ناز	بی جان
۸۵	ناز	گیتی آرا بیگم
۸۶	ناز	امیرجان
۸۷	نازاں	ننھی جان
۸۸	نازک	زینت جان
۸۹	نازک	ختن جان
۹۰	نجبن	-
۹۱	نزاکت	رمجو
۹۲	نزاکت	کندو
۹۳	نزاکت	-
۹۴	نقاب	حمیدن بائی
۹۵	نورن	مسماۃ نورن
۹۶	نوشابہ	امجدی جان
۹۷	وزیر	وزیر بیگم
۹۸	یاد	-
۹۹	یاسمین	تومن
۱۰۰	اختر	نواب اختر محل
۱۰۱	امراؤ	حسینی بیگم
۱۰۲	بسم اللہ	بسم اللہ بیگم
۱۰۳	بہو	بہو بیگم
۱۰۴	بیگم	-
۱۰۵	بیگم	رشک محل
۱۰۶	پارسا	-
۱۰۷	ثریا	بنٹری بیگم

نمبر	تخلص	نام
۱۰۸	جانی	بیگم جان
۱۰۹	جعفری	کاملہ بیگم
۱۱۰	حجاب	عسکری بیگم
۱۱۱	حجاب	ـــ
۱۱۲	حجاب	نواب بیگم
۱۱۳	حیا	حیات النسا بیگم
۱۱۴	حیدری	حیدری خانم
۱۱۵	خفی	بادشاہ بیگم
۱۱۶	خورشید	ـــ
۱۱۷	دلھن	دُلہن بیگم
۱۱۸	رادیہ	ـــ
۱۱۹	رعنائی	قدسیہ بیگم
۱۲۰	سلطان	سلطان بیگم
۱۲۱	شرم	شمس النساء بیگم
۱۲۲	شوخ	گنا بیگم
۱۲۳	شیریں	نواب شاہجہان بیگم صاحبہ
۱۲۴	صدر	نواب صدر محل
۱۲۵	ضرورت	شرف النساء بیگم
۱۲۶	ضیاء	ضیائی بیگم
۱۲۷	عابد	نواب امراد بیگم
۱۲۸	عالم	نواب بادشاہ محل
۱۲۹	عشرت	نواب عشرت محل
۱۳۰	عصمت	عصمت
۱۳۱	عفت	نجم النساء بیگم
۱۳۲	غریب	امیر النساء بیگم
۱۳۳	فاطمہ	قادری بیگم
۱۳۴	قمر	حیدری بیگم
۱۳۵	قمر	قمر النساء
۱۳۶	کنیز	فاطمہ کنیز
۱۳۷	کیفی	ـــ
۱۳۸	گوہر	گوہر بیگم
۱۳۹	ماہ	ـــ
۱۴۰	محجوب	نواب محجوب بیگم
۱۴۱	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۴۲	مطلوب	فضل النساء بیگم
۱۴۳	ناز	
۱۴۴	یاسمین	چنبیلی

انتخابِ یادگار

مصنف | امیر احمد مینائی

عہد تصنیف طباعت | " انتخاب یادگار " تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۰ھ / ۱۸۷۳ء نکلتا ہے یہ اس کے تکملہ کا سال ہے۔ ورنہ تذکرے کا آغاز ۱۲۸۹ھ میں ہو چکا تھا۔

یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۷ھ میں تاج المطابع رامپور سے شائع ہوا۔ پہلے حصے میں ۱۶۸ اور دوسرے میں ۴۰۶ صفحات ہیں۔ آخر میں آغا علی نقی متخلص بہ غنی کی تقریظ ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اردو میں ہے اور اس میں شعرائے رامپور کا ذکر کیا گیا ہے۔ دیباچے میں اس تذکرے کی خصوصیات کو مصنف نے یوں بیان کیا ہے کہ " راقم الحروف نے اس تذکرے کو دو طبقوں میں تقسیم کیا ہے۔ طبقۂ اول میں والیانِ ریاست کا ذکر ہے۔ بہ ترتیب زمانہ حکومت و ریاست زیب افزائے ناصیہ کتاب ہے اور طبقہ ثانی میں بہ ترتیب حروفِ تہجی اور شاعروں کا حال مختصر اور کلام انتخاب ہے اور خاندان عالیشان ریاست کے سخندان بلفظ صاحبزادہ تعبیر کئے گئے ہیں، اور مجموعہ شعرا اس تذکرے میں چار سو دس ہیں اور چونکہ اس تذکرے میں عربی، فارسی، اردو لہٰذا بھاکا چاروں زبانوں کے شاعر ہیں اور بعض اہل سخن کئی زبانوں کی شاعری کے ماہر ہیں اور ان امور کی طرف بھی اشعار منظور ہیں۔ لہٰذا فہرست میں ان کے اسمار کے ساتھ عربی کی علامت " ع " اور فارسی کی علامت " ف " اور اردو کی علامت " ا " اور بھاکا کی علامت " ب " اور فارسی عربی کی علامت " فع " اور فارسی اردو کی علامت " فا " اور فارسی اردو بھاکا کی علامت " فبا " اور اردو بھاکا کی علامت " با " مذکور ہے اور مخفی نہ رہے کہ جو سخنور دو زبانوں کے شاعر ہیں اور دونوں زبانوں میں ان کے تخلص مختلف ہیں تو وہ دونوں تخلص بہ اعتبار حروف تہجی اپنے اپنے محل پر لکھے گئے ہیں، جیسے " عنبر شاہ خاں " کہ فارسی میں " عنبر " اور اردو میں " آشفتہ " تخلص کرتے ہیں تو حرف الف میں آشفتہ اور حرف عین میں عنبر لکھا گیا ہے اور ہر شاعر کے استاد کا نام اور مقدار عمر اور ولدیت اور درصورت متوفی ہونے کے تاریخ و ماہ و سال رحلت لکھنے کا اس تذکرے میں التزام کیا ہے "

یہ ایسی خصوصیات ہیں جو " انتخاب یادگار " کے سوا کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں۔ شعرا کے حالات عموماً مستند ہیں اور انتخاب کلام میں جملہ اصناف کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام		[illegible]
طبقہ اول در ذکر والیان مملکت بترتیب زمانہ حکومت			
۱	نواب علی محمد خاں		
۲	نواب مجبے سعد اللہ خاں		
۳	نواب محمد عبد اللہ خاں عاصی		فبا
۴	نواب محمد فیض اللہ خاں		
۵	حاجی نواب غلام محمد خاں		
۶	نواب احمد علی خاں	رند	
۷	نواب محمد سعید خاں		
۸	نواب محمد یوسف علی خاں	ناظم	
۹	نواب کلب علیخاں	نواب	
طبقہ دوم در ذکر شعرائے متوطن و متوسل این دار الریاستہ بترتیب حروف تہجی			
۱۰	آرام	سید نجف علی	ا
۱۱	آزاد	حکیم غلام حسین خاں	ا
۱۲	آشفتہ	مولوی محمد سعد اللہ	فع
۱۳	آشفتہ	عنبر شاہ خاں	ا
۱۴	آشنا	مرزا محمد اکرم	ا
۱۵	آہ	شیخ محمد فرید الزماں خاں	فا
۱۶	احسان	سید احسان علی	ا
۱۷	احسن	حکیم مظہر احسن خاں	فا
۱۸	احقر	سید حافظ مجیب علی	ف
۱۹	احمد	میاں یمین الدین احمد	ا
۲۰	احمد	شیخ احمد علی	ف
۲۱	احمد	میاں احمد علی شاہ	فا
۲۲	احمد	احمد خاں	ا
۲۳	احمد	سید احمد نذر	ا
۲۴	احمد	سید احمد علی	ا
۲۵	احمد	احمد اللہ خاں	ا

نمبر شمار	تخلص و نام		[illegible]
۲۶	اختر	شیخ رمضان علی	ا
۲۷	اخگر	صاحبزادہ ہادی یار خاں	ا
۲۸	اخگر	محمد جان خاں	ا
۲۹	از جگر	فتحیاب خاں	ا
۳۰	اسد	صاحبزادہ محمد اسد علیخاں	ا
۳۱	اسیر	جناب منشی مظفر علی	فا
۳۲	اشرف	صاحبزادہ اشرف علیخاں	ا
۳۳	اشک	سید قطب الدین	ا
۳۴	اصغر	صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا
۳۵	اظہر	شیخ امین احمد	ا
۳۶	افزوں	سید حسین شاہ	ا
۳۷	افسر	صاحبزادہ احمد یار خاں	ا
۳۸	افغاں	محمد نور خاں	ا
۳۹	افکار	صاحبزادہ اصغر علیخاں	ا
۴۰	اکبر	محمد اکبر علیخاں	ا
۴۱	اکبر	صاحبزادہ محمد اکبر خاں	ا
۴۲	اکرم	مولوی محمد اکرم	ا
۴۳	الم	صاحبزادہ امداد علیخاں	ا
۴۴	امداد	صاحبزادہ امداد علیخاں	ا
۴۵	امیر	صاحبزادہ محمد یار خاں	ا
۴۶	امیر	صاحبزادہ امیر اللہ خاں	ا
۴۷	امیر	سید محمد امیر شاہ	فا
۴۸	امیر	امیر احمد ولعف	فا
۴۹	انور	محمد انور شاہ قادری	ف
۵۰	انور	امام الدین خاں	ا

نمبر شمار	تخلص و نام		[illegible]
۵۱	باقر	باقر خاں	ا
۵۲	بحر	شیخ امداد علی	ا
۵۳	بدی چند		ب
۵۴	بزمی	عبد اللہ خاں	ا
۵۵	بسمل	شیخ محمد زماں	ا
۵۶	بسمل	حاجی نصر اللہ خاں	ا
۵۷	بسمل	ولی محمد خاں	ف
۵۸	بسمل	محمد عبد العزیز خاں	ا
۵۹	بشیر	خواجہ محمد بشیر	ف
۶۰	بشیر	محمد بشیر خاں	ا
۶۱	بلخی	محمد سیف الدین خاں	ع
۶۲	بلدیو	چوبی بلدیو داس	ب
۶۳	بلیغ	قطب بخش عرف قطب الدولہ	ف
۶۴	بندہ	مولوی حفظ اللہ	ا
۶۵	بنسی	چوبی بنسی دہر	ب
۶۶	بہار	چنبیلی لال	ا
۶۷	بیتاب	صاحبزادہ محمد عباس علیخاں بہادر	ا
۶۸	بیچین	حاتم علیخاں	ا
۶۹	بیخود	عبد الرحمن	ا
۷۰	بیڈھب	مظفر شاہ خاں	ا
۷۱	پران	پران سکھ	ب
۷۲	پناہ	میر پناہ علی	ا
۷۳	تاب	صاحبزادہ امداد اللہ خاں	با
۷۴	تپش	محمد نظام علی خاں	ا
۷۵	بیمار	شیخ علی بخش	ا

۷۶	تراب	سید تراب شاہ	فا	۱۰۵	حبیب	محمد حبیب الرحمن	فا	۱۳۴	حیرت	بخشی کنھاری لال	ف
۷۷	تسکین	میر حسین	ا	۱۰۶	حرمت	شیخ غلام علی	ف	۱۳۵		خان زادہ مبارک شاہ خاں	ا
۷۸	تسلیم	کبیر خاں	فا	۱۰۷	حرمت	شیخ محمد حسن	ا	۱۳۶	خرد	صاحبزادہ مرتضیٰ خاں	ا
۷۹	تسلیم	حاتم خاں	ا	۱۰۸	حرمت	شہامت خاں	ف	۱۳۷	خلیل	شاہ خلیل احمد	ا
۸۰	تسلیم	شیخ امیر اللہ	ا	۱۰۹	حریف	میاں غلام حسین	ف	۱۳۸	خورشید	کریم خاں	ا
۸۱	تفضل	تفضل حسین خاں	ا	۱۱۰	حزیں	صاحبزادہ غلام محی الدین	ا	۱۳۹	خورشید	میاں خورشید میاں	ا
۸۲	تمکین	سید محمد بنے	ا	۱۱۱	حسرت	ذوقی رام	فا	۱۴۰	خوشدل	من بہادن لال	ف
۸۳	تمکین	مرزا ابوالقاسم	ف	۱۱۲	حسرت	محمد علی خاں	ا	۱۴۱	خوشنود	سید خوشنود شاہ	ا
۸۴	تمیز	سید علی حسن شاہ	ا	۱۱۳	حسن	میرزا کاظم حسین	ا	۱۴۲	خیالی	حسین علی خاں	ف
۸۵	تمیز	غلام احمد	ا	۱۱۴	حسن	میاں غلام حسین	ا	۱۴۳	داغ	نواب مرزا خاں	ا
۸۶	تنہا	نظام الدین خاں	ا	۱۱۵	حسن	شاہ محمد حسن	ا	۱۴۴	دت	پنڈت دترام	ب
۸۷	توکل	سید عبداللہ	ف	۱۱۶	حسن	میرزا محمد حسن	ا	۱۴۵	دلاور	سید دلاور علی	ا
۸۸	ثابت	سید اصغر علی	ا	۱۱۷	حسن	مولوی حسن علی خاں	ف	۱۴۶	دہن سنکھ		ب
۸۹	ثاقب	شیخ سیف اللہ	ف	۱۱۸	حسن	میرزا علی حسن	ا	۱۴۷	ذکی	شیخ مہدی علی	فا
۹۰	ثروت	صاحبزادہ کریم اللہ خاں	ا	۱۱۹	حسن	احمد حسن خاں	ا	۱۴۸	راحت	شیخ احمد حسین	ا
۹۱	جان	صاحب میر یار علی	ا	۱۲۰	حسیب	میاں حسیب احمد	ا	۱۴۹	راز	نظام الدین خاں	ا
۹۲	جانی	مولوی قمر الدین	ا	۱۲۱	حسین	صاحبزادہ غلام حسین خاں	ا	۱۵۰	راسخ	عنایت اللہ خاں	ا
۹۳	جاوید	عبدالنبی خاں	ا	۱۲۲	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۱	راحت	شاہ رؤف احمد	ا
۹۴	جلال	میر ضامن علی	ا	۱۲۳	حسین	میر حسین علی	ف	۱۵۲	رفیق	مولوی محمد وحید الزماں خاں	فا
۹۵	جلال	مولوی جلال الدین	ف	۱۲۴	حسین	آغا محمد حسین	ف	۱۵۳	رحیم	صاحبزادہ رحیم اللہ خاں	ا
۹۶	جلال	مولوی جلال الدین احمد خاں	فا	۱۲۵	حشمت	محمد ناصر خاں	ف	۱۵۴	رزمی	یعقوب خاں	ا
۹۷	جمشید	محمد حسن رضا	ا	۱۲۶	حشمت	حشمت علی خاں	ا	۱۵۵	رسا	میر احمد علی	ا
۹۸	جمیل	آغا علی نقی خاں	ا	۱۲۷	حفیظ	مولوی حفیظ اللہ	ف	۱۵۶	رسا	منشی انبا پرشاد	ا
۹۹	جوہر	برجباسی لال	فا	۱۲۸	حیا	شاہزادہ مرزا رحیم الدین حیا	ا	۱۵۷	رسوا	صاحبزادہ سجاد علی خاں	ا
۱۰۰	حافظ	منشی اکرام الدین	ا	۱۲۹	حیات	مولوی محمد حیات	فا	۱۵۸	رضا	صاحبزادہ علیم اللہ خاں	ا
۱۰۱	حافظ	قاسم علی خاں	ا	۱۳۰	حیدر	صاحبزادہ محمد حیدر علی خاں بہادر	ا	۱۵۹	رضا	میرزا رضا حسین	فا
۱۰۲	حافظ	محمد یونس	ف	۱۳۱	حیدر	صاحبزادہ غلام حیدر خاں	ا	۱۶۰	رضا	غلام رضا	ا
۱۰۳	حافظ	سید محمد مجتبیٰ	ا	۱۳۲	حیدر	آغا برہان الدین حیدر	ا	۱۶۱	رضا	—	ا
۱۰۴	حاجی	عبدالجبار خاں	ف	۱۳۳	حیدر	حیدر علی خاں	ا	۱۶۲	رضا	میر رضا علی	ا

۱۶۳	رفعت	مولوی غلام جیلانی	فا	۱۹۲	شرر	یعقوب علی خاں	ا	۲۲۱	صفت	میر سلہو	ت
۱۶۴	رفعت	رام دولار	ا	۱۹۳	شرر	عبدالعزیز خاں	ا	۲۲۲	صفت	شیخ کریم الدین	ا
۱۶۵	رفیق	میرزا علی حسین	ا	۱۹۴	شرف	محمد انعام اللہ خاں	ا	۲۲۳	صوفی	شیخ محمد عبدالخالق	ا
۱۶۶	رقت	مولوی حبیب النبی	ا	۱۹۵	شریف	شریف احمد	ا	۲۲۴	ضابط	احمد علیخاں	ا
۱۶۷	رگناتھ	چوبی رگھناتھ پرشاد	ب	۱۹۶	ششدر	میر شرف الدین	ا	۲۲۵	ضبط	نیاز علی خاں	ا
۱۶۸	زخمی	صاحبزادہ غلام حضرت خاں	فا	۱۹۷	شعور	میر سعد الدین خاں	فا	۲۲۶	ضیا	سید حسین علی خاں	ا
۱۶۹	ذکی	سید محمد ذکی	″	۱۹۸	شفا	سید محمد جعفر شاہ	ا	۲۲۷	ضیا	حکیم مہدی علی خاں	فا
۱۷۰	ساقی	رام چرن داس	ا	۱۹۹	شفقت	سید نجف علی	ا	۲۲۸	ضیغم	میاں اکرام الدین	ا
۱۷۱	ساکت	ہدایت علی خاں	ا	۲۰۰	شفیق	سید صفدر حسین	ا	۲۲۹	طالب	مولوی الہ داد	فا
۱۷۲	سالک	اسمٰعیل شاد خاں	فا	۲۰۱	شمیم	معظم علی خاں	ا	۲۳۰	طالب	عبدالرزاق خاں	ت
۱۷۳	ست	ست نرائن	ب	۲۰۲	شوق	مولوی قدرت اللہ	ا	۲۳۱	طلعت	محمد سعادت علیخاں	ا
۱۷۴	سہاب	نصیر احمد خاں	ا	۲۰۳	شوکت	صاحبزادہ محبب علیخاں	ا	۲۳۲	طلوع	شیخ شمس الدین	ا
۱۷۵	سراج	مولوی سراج الدین احمد خاں	فا	۲۰۴	شوکت	مرزا امام الدین	ا	۲۳۳	ظریف	صاحبزادہ محمد عبداللہ خاں	ز
۱۷۶	سرخوش	محمد سلیم الزماں خاں	ا	۲۰۵	شہاب	شہاب الدین خاں	ا	۲۳۴	ظہیری	عبداللہ خاں	ت
۱۷۷	سروری	نواب محمد کاظم علیخاں بہادر	ف	۲۰۶	شیدا	کاظم خاں	ف	۲۳۵	عابد	صاحبزادہ زین العابدین عرف کلن خاں	ا
۱۷۸	سرمش	صاحبزادہ عبدالوہاب خاں	ا	۲۰۷	شیدا	شیخ احمد حسین	ا	۲۳۶	عابد	صاحبزادہ زین العابدین خاں	ا
۱۷۹	سعید	محمد سعید اللہ خاں	ا	۲۰۸	شیدا	مولوی محمد حسن خاں	ا	۲۳۷	عابد	سید عابد حسین	ا
۱۸۰	سلطان	نواب نصر اللہ خاں بہادر	ا	۲۰۹	شیدا	آغا محمد علی	ت	۲۳۸	عاجز	حسن علی خاں	ا
۱۸۱	سلیم	محمد سلیم الزماں خاں	″	۲۱۰	شیفتہ	صاحبزادہ عزیز اللہ خاں	ا	۲۳۹	عاشق	خان بہادر خاں	ا
۱۸۲	سوز	سید حمید شاہ	ا	۲۱۱	صابر	مولوی نصیر الدین خاں	فا	۲۴۰	عاشق	محمد اسمٰعیل خاں	ا
۱۸۳	شاد	میاں فضل علی	ا	۲۱۲	صاحب	جارج فانتوم	فا	۲۴۱	عاشق	سید غیاث الدین	ا
۱۸۴	شاد	نظیر شاہ خاں	ف	۲۱۳	صادق	سید صادق شاہ	ا	۲۴۲	عاصی	صاحبزادہ مبارک علیخاں	ا
۱۸۵	شاداں	حسین علی خاں	ف	۲۱۴	صائم	سید رمضان علی	ا	۲۴۳	عاصی	صاحبزادہ گوہر علیخاں	ا
۱۸۶	شاغل	آغا میرزا	فا	۲۱۵	صبا	محمد صابر حسین	فا	۲۴۴	عاصی	شیخ محمد عنایت اللہ	
۱۸۷	شاکر	میاں نجیب شاہ	ف	۲۱۶	صبا	منشی گوبند لال	″	۲۴۵	عاصی	محمد [illegible] الدین خاں	
۱۸۸	شائق	عبدالرزاق خاں	فا	۲۱۷	صغیر	چھوٹے خاں	ا	۲۴۶	عاصے		
۱۸۹	شائق	جانی صاحب	ا	۲۱۸	صفا	آغا نادر مرزا	ا	۲۴۷	عاقل	صاحبزادہ رضا علیخاں	
۱۹۰	شائق	سید وارث حسن	ا	۲۱۹	صفدر	صاحبزادہ محمد صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۸	عاقل	میر مہدی حسین	
۱۹۱	شجاعت	صاحبزادہ شجاعت علیخاں	ا	۲۲۰	صفدر	صاحبزادہ صفدر علیخاں ثانی	ا	۲۴۹	عالم	عالم شاہ خاں	

نمبر	تخلص	نام	نشان	نمبر	تخلص	نام	نشان	نمبر	تخلص	نام	نشان
۲۵۰	عباس	مرزا عباس بیگ	ا	۲۷۹	غمگین	مولوی عبدالقادر خاں	فا	۳۰۸	قائم	شیخ قیام الدین	فا
۲۵۱	عباس	عباس خاں	ا	۲۸۰	غمین	حکیم عطاء اللہ	فا	۳۰۹	قدیر	غلام حسین خاں	ا
۲۵۲	عباس	عباس خاں ثانی	ف	۲۸۱	غمین	مرزا معین الدین	فا	۳۱۰	قربان علی		ا
۲۵۳	عباس	سید عباس علی	ا	۲۸۲	غنی	آغا علی نقی	ا	۳۱۱	قربت	حافظ غلام نبی	ا
۲۵۴	عبرت	میر ضیاء الدین	فا	۲۸۳	فاخر	حکیم احمد خاں	فا	۳۱۲	قلاس	عبدالرحمن	ف
۲۵۵	عثمان	سید عثمان علی	ا	۲۸۴	فاخر	حکیم فاخر الدین	ا	۳۱۳	قلق	خواجہ ارشد علی خاں	ا
۲۵۶	عجمی	ہیرا لال	ف	۲۸۵	فائق	محمد میرزا	فا	۳۱۴	قمر	حافظ محمد احمد	فا
۲۵۷	عجیب	دمور در داس	ا	۲۸۶	فائق	بلاقے رام	فا	۳۱۵	قیاس	بلاس رائے	ا
۲۵۸	عدیل	میر عوض علی خوشنویس	فا	۲۸۷	فدا	صاحبزادہ فدا علی خاں	ا	۳۱۶	قیام	محمد شاہ خاں	ا
۲۵۹	عروج	منشی احمد حسن خاں	ا	۲۸۸	فدا	شیخ محمود علی	ا	۳۱۷	قیامت	لالہ چھبیلا لال	ف
۲۶۰	عزت	مولوی محمد غیاث الدین	فا	۲۸۹	فدا	سید فدا علی	ا	۳۱۸	قیس	مولوی محمد عثمان خاں بہادر	ف
۲۶۱	عزیز	عبدالکریم خاں	فا	۲۹۰	فرحت	صاحبزادہ حبیب اللہ خاں	ا	۳۱۹	کاوش	محمد شاہ خاں	ا
۲۶۲	عشرت	صاحبزادہ عشرت علی خاں	ا	۲۹۱	فرحت	حکیم نصیر الدین خاں	ا	۳۲۰	کرامت	صاحبزادہ کرامت علی خاں	ا
۲۶۳	عشرت	میر غلام علی	ا	۲۹۲	فرحت	اکبر شاہ خاں	ا	۳۲۱	اکرم	مرزا الکھو عرف کرم خاں	ا
۲۶۴	عشقی	شیخ غلام محی الدین	ا	۲۹۳	فرحت	میر محمد حسین	فا	۳۲۲	کریم	محمد کریم اللہ خاں	ف
۲۶۵	علی	سید زین العابدین	فا	۲۹۴	فرقت	مولوی قیام الدین	فا	۳۲۳	کشتہ	شیخ رحیم بخش	ا
۲۶۶	علی	محمد علی حسین خاں	ف	۲۹۵	فصیح	مولوی فصیح الزماں خاں	فا	۳۲۴	کشور	چوبی کشور داس	ب
۲۶۷	علیل	محمد نصیر الدین خاں	ا	۲۹۶	فصیح	محمد عبدالرحیم خاں	ا	۳۲۵	کفایت	صاحبزادہ کفایت اللہ خاں	فا
۲۶۸	عمر	مولانا شاہ محمد عمر صاحب	فا	۲۹۷	فضل	شیخ فضل احمد	ا	۳۲۶	کیفی	محمد ایوب خاں	فا
۲۶۹	عنایت	صاحبزادہ عنایت علی خاں	ا	۲۹۸	فضل حق		ع	۳۲۷	گرم	مظفر خاں	ا
۲۷۰	عنایت	عنایت حسین خاں	ا	۲۹۹	فقیر	سید عبدالرزاق	ا	۳۲۸	گلزار	حسین جعفر عرف بہادر الدولہ	ا
۲۷۱	عنبر	عنبر شاہ خاں	ف	۳۰۰	فقیہ	مولوی فقیہ الدین	فا	۳۲۹	گوال	گوال رائے	ب
۲۷۲	عیش	میر سعادت علی	ا	۳۰۱	فہیم	میرزا فہیم الدین	ا	۳۳۰	گوہر	مجتبیٰ خاں	ا
۲۷۳	غالب	مرزا اسد اللہ خاں	فا	۳۰۲	فیاض	محمد فیاض خاں	ف	۳۳۱	گوہر	جوالا پرشاد	فا
۲۷۴	غالب	حکیم غلام مدد خاں	ا	۳۰۳	قادر	صاحبزادہ عبدالقادر خاں	ا	۳۳۲	لائق	لالہ کنہیاری لال	ف
۲۷۵	غربت	صاحبزادہ ہدایت علی خاں	ا	۳۰۴	قادری	سید شاہ غلام جیلانی	ف	۳۳۳	لذت	لالہ کنور سین	ف
۲۷۶	غریب	شیخ الٰہی بخش خوشنویس	فا	۳۰۵	قاسم	قاسم علی خاں	ا	۳۳۴	لطافت	سید لطافت علی	ا
۲۷۷	غفلت	اخوندزادہ احمد خاں	ا	۳۰۶	قاصر	حافظ علی احسن	فا	۳۳۵	لکنت	محمد شیر خاں	ا
۲۷۸	غمگین	میر عبداللہ	ا	۳۰۷	قاہر	سید عبدالقادر	ف	۳۳۶	ماہر	غلام محمد خاں	ا

۳۳۷	مائل	سید عبدالرزاق	ا	۳۶۷	مفتون	صاحبزادہ فصیح اللہ خاں	ا	۳۹۷	نحیف	صاحبزادہ محمد مہدی علیخاں	ا
۳۳۸	مائل	سید قدرت علی	ا	۳۶۸	مفتوں	سید احمد شاہ	ا	۳۹۸	نزہت	سید رفیع الدرجات	فا
۳۳۹	مبارک	مبارک شاہ خاں	ا	۳۶۹	مفلس	میر محب علی	ا	۳۹۹	نظام	سید نظام شاہ	ا
۳۴۰	مبارک	مبارک شاہ خاں ثانی	ا	۳۷۰	مکدر	احمد نور خاں	ا	۴۰۰	نعیم	میر محمد نعیم	ف
۳۴۱	مجروح	حافظ عبدالنبی	ا	۳۷۱	ممتاز	مہدی علی خاں	ا	۴۰۱	نیاز	مولوی نیاز اللہ	ف
۳۴۲	محب	میر مجادر علی	ا	۳۷۲	منت	احمد علی	ا	۴۰۲	نیر	صاحبزادہ ممتاز علیخاں	ا
۳۴۳	محمود	محمود خاں	ا	۳۷۳	منعم	قاضی نور الحق	ف	۴۰۳	نیر	حکیم محمد حسن خاں	فا
۳۴۴	محب	حکیم عبدالکریم	ف	۳۷۴	منور	سیّد منور شاہ	ا	۴۰۴	نیر	سید منور علی	ا
۳۴۵	محنت	-	ا	۳۷۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین	فا	۴۰۵	واثق	سید جعفر شاہ	ا
۳۴۶	محو	محمد مجتبیٰ خاں	ا	۳۷۶	موجد	حشمت علی خاں	ا	۴۰۶	واحد	شیخ واحد علی	ا
۳۴۷	محوی	آغا یوسف علیخاں	ف	۳۷۷	مہدی	صاحبزادہ مہدی علیخاں	ا	۴۰۷	واقف	عبدالقادر خاں	ا
۳۴۸	مختار	سید مظہر الدین	فا	۳۷۸	مہدی	محمد مہدی	ا	۴۰۸	وحید	صاحبزادہ وحید اللہ خاں	ا
۳۴۹	مخلص	خلیفہ احمد یار خاں	ف	۳۷۹	مہر	میر سعادت علی	ا	۴۰۹	وزیر	وزیر علیخاں	فا
۳۵۰	مرتضیٰ	سید مرتضیٰ خوشنویس	فا	۳۸۰	مہر	سید مہربان علی	ف	۴۱۰	وزیر	سید محمد وزیر علی	ا
۳۵۱	مرتضیٰ	مرتضیٰ خاں	ا	۳۸۱	ناچار		ا	۴۱۱	وسعت	محمد مستقیم خاں	ا
۳۵۲	مرشد	حضرت مولانا مرشد	ف	۳۸۲	نادان	امراؤ میرزا	:	۴۱۲	وصال	مرزا محمد مرتضیٰ	ا
۳۵۳	مرشد	سید غلام مرشد	ا	۳۸۳	نادر	صاحبزادہ محمود علیخاں	ا	۴۱۳	وفا	حاجی گل محمد خاں	د
۳۵۴	مرشد	صاحبزادہ غلام مرشد خاں	ا	۳۸۴	ناصر	ناصر خاں	ف	۴۱۴	وفا	مرزا علیم الدین	ا
۳۵۵	مسکین	مولوی غلام قادر	ا	۳۸۵	ناصر	مولوی محمد ناصر خاں	فا	۴۱۵	ولا	مرزا جعفر علی بیگ	ا
۳۵۶	مشتاق	غلام رسول خاں	ا	۳۸۶	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۶	وہاب	سید عبدالوہاب	
۳۵۷	مضطر	مولوی عبدالنبی	ف	۳۸۷	ناظر	میر ناظر علی	فا	۴۱۷	ہادی	محمد عبدالہادی	
۳۵۸	مضطر	مولوی غلام جیلانی خاں	ف	۳۸۸	ناطق	مبارک شاہ خاں	ا	۴۱۸	ہادی	مولوی عبدالہادی خاں	ا
۳۵۹	مضطر	احمد یار خاں	ا	۳۸۹	ناظر	میر ناظر علی	ا	۴۱۹	ہاشم	مولوی ہاشم خاں	
۳۶۰	مظلوم	سید جمال شاہ	ا	۳۹۰	ناظر	ناظر حسین	ا	۴۲۰	ہدایت	ہدایت اللہ	
۳۶۱	مظہر	امداد حسین	ا	۳۹۱	نامی	حسین شاہ خاں	ف	۴۲۱	ہدایت	ہدایت علی خاں	
۳۶۲	مظہر	شیخ مظہر حق	ا	۳۹۲	نامی	مرزا شجاع	ا	۴۲۲	ہزل	عبدالرحیم خاں	
۳۶۳	معصوم	حضرت شاہ محمد معصوم	فا	۳۹۳	نثار	صاحبزادہ نثار علیخاں	ا	۴۲۳	ہمدم	صاحبزادہ تہمید اللہ خاں	
۳۶۴	معین	مرزا معین الدین حسن خاں	ا	۳۹۴	نثار	آغا محمد شیرازی	ف	۴۲۴	ہندی	مرزا محسن علی	
۳۶۵	مغلوب	سید افتخار الدین	ا	۳۹۵	نجف	نجف علی خاں	ا	۴۲۵	ہنر	مرزا امیر بیگ	
۳۶۶	مغموم	علی محمد خاں	فا	۳۹۶	نجف	محمد علی نجف	فا	۴۲۶	یاس	محمد ضیار خاں	
								۴۲۷	یعقوب	شیخ محمد یعقوب	
								۴۲۸	یوسف	محمد یوسف خاں	

عروس الاذکار

مصنّف نقش حیدر آبادی ۔ نقش کا اصل نام نصیرالدین احمد اور تاریخی نام " برکات الحق نصیرالدین احمد" ہے ۔ تذکرے میں مصنف نے اپنے حالات بھی لکھے ہیں اور ان سے پتہ چلتا ہے کہ ان کے باپ کا نام محمد غوث تھا ۔ اور ان کے آبا واجداد ملتان کے رہنے والے تھے ۔

نقش ۱۲۶۰ھ میں بمقام حیدر آباد پیدا ہوئے عربی فارسی کی مروجہ تعلیم حاصل کی ، شعر وسخن کا ذوق نوعمری سے تھا اردو فارسی دونوں میں شعر کہتے تھے اور فیض حیدر آبادی کے شاگرد تھے ۔

نقش نے اردو فارسی میں متعدد کتابیں یادگار چھوڑی تھیں لیکن دست برد زمانہ سے محفوظ نہ رہ سکیں ۔ صرف

(۱) محیل الشعرا
(۲) تحقیقات المصلحین
(۳) شطرنج اخلاص
(۴) عروس الاذکار

دستیاب ہوسکی ہیں ۔ سخاوت مرزا صاحب نے " عروس الاذکار کے قلمی نسخہ پر بحث کرتے ہوئے نقش کے اردو فارسی دواوین کے علاوہ مزید گیارہ کتابوں کے نام دیئے ہیں[۱] جن میں صرف مذکورہ بالا چار کتابوں کے قلمی نسخے مختلف کتب خانوں میں ملتے ہیں

تصنیف وطباعت تذکرے کے آغاز کا سال ۱۲۸۶ھ اور اختتام کا سال ۱۲۹۲ھ ہے ۔ ابھی طبع نہیں ہوا ۔ اس کا ایک قلمی نسخہ انجمن ترقی اُردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں حالات زندگی اور انتخاب کلام کی عموماً وہی نوعیت ہے جو دوسرے تذکروں میں پائی جاتی ہے ۔ تین سو دس شاعروں کا ذکر ہے جن میں سے ڈھائی سو سے زائد خاص حیدر آباد سے تعلق رکھتے ہیں ۔ اس تذکرے کی بڑی خصوصیت یہ ہے کہ مصنف کو اکثر مذکورہ شعراء سے ذاتی واقفیت ہے چنانچہ ولدیت ، سکونت اور تاریخ پیدائش وغیرہ کا سُراغ اس تذکرہ میں اکثر مل جاتا ہے ۔ فیض حیدر آبادی کے ۳۷ شاگرد ، شاہ نصیر کے ۲ ۔ حافظ مشتاق کے ۷ شاگردوں کے نام ملتے ہیں ۔ یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت دہلی ، لکھنؤ اور مدراس کے تقریباً پچاس ، ساٹھ شعرا حیدر آباد میں موجود تھے ۔

---

[۱] " تذکرۂ عروس الاذکار " مولفہ نقش از سخاوت مرزا رسالہ اردو بابت جنوری ۱۹۵۸ء ص ۱ تا ۳۲

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	اشفاق - وزیر صاحب	۲۷	انجم - سید نور یحییٰ	۵۳	تمیز
۲	آفاق - فرید الدین	۲۸	انس - ولی محمد	۵۴	تمیز غلام احمد
۳	انجم - خیرات علی	۲۹	انور - مہابلی	۵۵	تمکین بچولال
۴	آئین - غلام علی خاں	۳۰	اوج	۵۶	تیز
۵	افسوس	۳۱	ایمان - شیر محمد خاں	۵۷	جام بہاری لال
۶	اعزا	۳۲	اصفیا نور الاصفیا	۵۸	جاہ سیوا پرشاد
۷	آصف - مبارز الدولہ	۳۳	باقی گردھاری پرشاد	۵۹	جذب اکرام علی
۸	اثر - میر نواب علی لکھنوی	۳۴	بالا بالا پرشاد	۶۰	جری شجاعت علی
۹	احسن - چراغ محی الدین	۳۵	بدر کاظم حسینی	۶۱	جگر غلام یحییٰ الدین
۱۰	احمد - سید احمد	۳۶	برق	۶۲	جم بہادر علی مرزا
۱۱	ادیب - فیاض الدین خاں	۳۷	برہان برہان الدین	۶۳	جمال جمال علی
۱۲	ارمان	۳۸	بلہار دلاور علی	۶۴	جن حکیم محمود علی
۱۳	اسد - اسد اللہ خاں	۳۹	بندہ فیاض الدین خاں	۶۵	جودت
۱۴	اسد - نور المرتضیٰ	۴۰	بہادر دیا بہادر	۶۶	جولاں میر جولاں
۱۵	اشتیاق	۴۱	بہادر راج بہادر	۶۷	جوشش میر واحد علی خاں
۱۶	اشفاق مرزا احمد علی	۴۲	بہار شمس الدین	۶۸	جوہر ملک محمود کرنولی
۱۷	اشفاق - مرزا محمد علی	۴۳	بہتر علاء الدین حسینی	۶۹	جوش میر قادر حسین
۱۸	اشک - جمال الدین حیدر	۴۴	پتیا محمد علی	۷۰	چرب بہادر علی
۱۹	اشک	۴۵	پاس حفیظ الدین	۷۱	چندا مہ لقا بائی
۲۰	افسر - تلج الدین خاں	۴۶	پرویز عظیم الدین	۷۲	حاذق اسمٰعیل بیگ
۲۱	افصح - غلام علی	۴۷	پیغام	۷۳	حفظ سید علی
۲۲	الحان - داؤد خاں	۴۸	تاباں	۷۴	حشمت علی
۲۳	امانی - میر امانی	۴۹	تپاک	۷۵	حفظ نجم الدین خاں
۲۴	امید - اعظم علی خاں	۵۰	تصدیق سید ابراہیم	۷۶	حفیظ حفیظ الدین
۲۵	امیر - میر حسن علی	۵۱	تقی میر محمد تقی	۷۷	حکیم باد پرشاد حس
۲۶	امین - خواجہ محمد	۵۲	تمیز بدر الدین خاں	۷۸	حکیم انبا پرشاد -

نمبر	تخلص	نام
۷۹	حنا	مہدی حسین لکھنوی
۸۰		حیدر حسین خاں
۸۱	خاموش	سید شاہ معین الدین
۸۲	خود	
۸۳	خرم	سیتل پرشاد
۸۴	خلق	جادو رائے
۸۵	خلق	تلما پرشاد
۸۶	خوشنود	
۸۷		خواجہ خیر الدین
۸۸	خیرد	عبداللہ خاں
۸۹	داغ	ہدایت اللہ خاں
۹۰	دل	شجاعت علی خاں
۹۱	دوست	دوست علی
۹۲	دید	
۹۳	ذبیح	میر محمد اسمٰعیل
۹۴	ذکا	حبیب اللہ
۹۵	ذہن	عبدالرحیم
۹۶	راز	سید برہان الدین
۹۷	راز	محمد برہان الدین
۹۸	ربط	بالا پرشاد
۹۹	رجا	غلام محی الدین خاں
۱۰۰	رسا	میر رفیع الدین
۱۰۱	رستم	رستم خاں
۱۰۲	رضا	میر رضا الدین
۱۰۳	رعب	محمد فیض اللہ خاں
۱۰۴	رعد	بھوانی پرشاد
۱۰۵	رقم	حیدرآبادی
۱۰۶	رمز	رائے بہادر لال
۱۰۷	رنگ	حیدرآبادی
۱۰۸	رنگین	غلام علی
۱۰۹	رونق	میر رونق علی
۱۱۰	راز	محی الدین
۱۱۱	زخم	بسم اللہ خاں
۱۱۲	زعم	
۱۱۳	زکی	شیخ احمد بلگرامی
۱۱۴	روز	
۱۱۵	سحر	محمد ظہور
۱۱۶	سخن	غلام مصطفیٰ
۱۱۷	سخی	خیراتی
۱۱۸	سخی	محمود خاں
۱۱۹	سراج	سراج الدین علی بیدی
۱۲۰	سردار	سردار علی
۱۲۱	سرور	میر مصطفیٰ
۱۲۲	سعد	منشی محمد
۱۲۳	سعید	میر احمد علی خاں
۱۲۴	سہو	سید حبیب شاہ
۱۲۵	شاداب	
۱۲۶	شاداں	چندولال
۱۲۷	شان	لطف علی
۱۲۸	شاہ	روشن علی
۱۲۹	شباب	رائے
۱۳۰	شجیع	
۱۳۱	شجیع	منصب علی
۱۳۲	شخص	سبحان علی
۱۳۳	شرق	گوہر علی
۱۳۴	شرر	طلب خاں
۱۳۵	شرف	میر جیون
۱۳۶	شرف	
۱۳۷	شفا	حکیم محمد علی خاں
۱۳۸	شمع و شعلہ	میر کاظم علی
۱۳۹	شمس	ضیاء الدین
۱۴۰	شمسی	اکبر حسین
۱۴۱	شور	گل محمد
۱۴۲	شوکت	بجراج بہادر
۱۴۳	شوق	غلام رسول
۱۴۴	شہوار	محمد حیدر
۱۴۵	شہید	غلام امام
۱۴۶	شہید	میر احمد علی
۱۴۷	شیدا	بڑے شاہ میاں
۱۴۸	شیدا	نوازش علی
۱۴۹	شبیر	شبیر علی خاں
۱۵۰	شیفتہ	احمد خاں
۱۵۱	شیفتہ	محمد حسن
۱۵۲	شیفتہ	حیدرآبادی
۱۵۳	صاف	ثناء الحق
۱۵۴	صاحب	شفیق
۱۵۵	صدق	غلام صدیق
۱۵۶	صفا	ذوالفقار علی
۱۵۷	صفیر	محمد تقی
۱۵۸	صمد	عبدالصمد
۱۵۹	ضبط	بھوکر چند
۱۶۰	ضیا	محمد عبدالرحیم
۱۶۱	ضیغم	محمد غضنفر
۱۶۲	حنیف	زین العابدین
۱۶۳	طالع	رائے پھندر لال
۱۶۴	طایر	
۱۶۵	طلب	عافیت طلب خاں

نمبر	تخلص	نام
۱۶۶	طور حرمت علی	
۱۶۷	طوفان	غلام محی الدین
۱۶۸	طیش	سید محمد
۱۶۹	ظہور	میر قلندر
۱۷۰	ظہور	مرزا عابد
۱۷۱	ظہیر حیدر آبادی	
۱۷۲	عار	
۱۷۳	عاشق	خوش وقت علی خاں
۱۷۴	عالم	رحیم الدین
۱۷۵	عاقل	شیخ محمد
۱۷۶	عالم	غلام سید عالم
۱۷۷	عارف	شاہ غلام علی
۱۷۸	عارف	مرزا عارف
۱۷۹	عاصی	لطف علی
۱۸۰	عتیق	عیاث الدین
۱۸۱	عرش	سید احمد حسین
۱۸۲	عرشی	ابن عبد الصمد
۱۸۳	عرشی	فیاض الدین
۱۸۴	عجب	سید عبد اللہ
۱۸۵	عزم	محمد غوث
۱۸۶	عزت	عزت اللہ
۱۸۷	عشق	
۱۸۸	عشق	
۱۸۹	عشق	شاہ رکن الدین
۱۹۰	عشق	غیاث الدین
۱۹۱	عشرت	جانکی پرشاد
۱۹۲	عصر	احمد علی
۱۹۳	عطا	میر تفضل حسین
۱۹۴	عطا	میر عطا علی خاں
۱۹۵	عطارد	راے بالمکند
۱۹۶	عفلاں	
۱۹۷	عکس	احمد علی
۱۹۸	علم	سید محمد قطب الدین
۱۹۹	علم	میر عباس علی
۲۰۰	عیاں	میر ولی
۲۰۱	عیش	راے کبھوج
۲۰۲	غلامی	غلام نبی
۲۰۳	غور	خواجہ محمود
۲۰۴	فخر	سید اسمٰعیل
۲۰۵	فخر	دیو کشور چند
۲۰۶	فرحاں	درگا سنگھ
۲۰۷	فرحاں	کاظم علی
۲۰۸	فرحان	مالا پرشاد
۲۰۹	فرحت	فرحت اللہ
۲۱۰	فرحت	خواجہ محمد خاں
۲۱۱	فرق	میر قادر حسین
۲۱۲	فضل	محمد ظہور الدین
۲۱۳	فطرت	
۲۱۴	فکر	سید علی
۲۱۵	فوق	عبد المجید
۲۱۶	فوق	دمرم داس
۲۱۷	فہیم	
۲۱۸	فیض	شمس الدین
۲۱۹	فیاض	فیاض الدین خاں
۲۲۰	فیاض	میر سجاد حسین
۲۲۱	قادر	نور الحق
۲۲۲	قائم	تارتولی
۲۲۳	قاضی	احمد علی
۲۲۴	قدسی	غلام دستگیر
۲۲۵	قصد	حسن مرزا
۲۲۶	قلق	امام الدین
۲۲۷	قلزم	سید علی خاں
۲۲۸	قمر	قمر الدین
۲۲۹	قمر	بندہ حسن
۲۳۰	قنبر	قادر حسین
۲۳۱	قدرت	نصیر الدین خاں
۲۳۲	قیس	محمد صدیق
۲۳۳	کاتف	
۲۳۴	کرار	حیدر حسین
۲۳۵	کریم	کریم الدین
۲۳۶	کمال	کمال الدین خاں
۲۳۷	کمتر	کمتر شاہ
۲۳۸	گرم	شجاعت علی
۲۳۹	گستاخ	طالع مند خاں
۲۴۰	گوز	(مسخرہ) عباس علی خاں مجنوں
۲۴۱	لایق	اسد اللہ شاہ
۲۴۲	لطف	
۲۴۳	لطف	
۲۴۴	متین	غلام محی الدین
۲۴۵	مجنوں	خواجہ عباس علی خاں
۲۴۶	مایل	ڈاکٹر احمد حسین
۲۴۷	محب	میر جنید علی جاگیردار
۲۴۸	مرزا	احمد مرزا۔ ابن حسن مرزا
۲۴۹	موت	مرزا فتح علی بیگ
۲۵۰	مزاج	حکیم مظفر حسین اورنگ آبادی
۲۵۱	مست	حسین محی الدین
۲۵۲	مست	مرزا ادریس بیگ

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۲۵۳	مست	مولوی فضل رسول بدایونی	۲۷۳	ناداں	تخلص مردم قدیم	۲۹۳	وداد	محمد احمد اللہ پور محمد تقی حسین
۲۵۴	مسرت	میر منیر علی حیدرآبادی	۲۷۴	ناثر	رائے نوک چند	۲۹۴	وزیر	علی صاحبزادہ۔ فرزند بابر جنگ تلمیذ عصر
۲۵۵	مسکین	محمد مہدی واصف	۲۷۵	نادر	نادر حسینی	۲۹۵	وصل	غلام ہمدانی عرف کھوسے صاحب
۲۵۶	مشتاق	عبدالرحمن المعروف بہ عبداللہ دہلوی	۲۷۶	ناظم	میر ممتاز علی	۲۹۶	وصف	محمد عباد اللہ عرف پاپا میاں
۲۵۷	مشتاق	حافظ محمد تاج الدین	۲۷۷	ناظم	شیخ محمود علی	۲۹۷	وصفی	محمد سرفراز علی ہمشیر زادہ
۲۵۸	مشتہر	سید نعمت	۲۷۸	نجم	(نامعلوم)	۲۹۸	دقت	محمد حیات تلمیذ
۲۵۹	مصدق	بڑے میاں کرنولی	۲۷۹	نشاط	رائے تلجا پرشاد	۲۹۹	وطن	میر افتخار علی
۲۶۰	مضطر	مہدی صاحب	۲۸۰	نشتر	محمد بدھن خاں شیروانی	۳۰۰	ہجر	تخلص غلام امام خاں
۲۶۱	مطلب	خواجہ جمال الدین	۲۸۱	نصیر	شاہ نصیر الدین	۳۰۱	ہدایت	شیخ ہدایت اللہ خاں
۲۶۲	معلیٰ	مظفر الدین	۲۸۲	نطق	حافظ محمد علیم اللہ برہانپوری	۳۰۲	ہوس	خواجہ لطف اللہ خاں
۲۶۳	معنی	محمد وجیہہ الدین خاں	۲۸۳	نظم	سید غلام دستگیر	۳۰۳	ہوش	سید محمد
۲۶۴	مفتوں	میر شریف	۲۸۴	نفیس	بھوانی پرشاد تلمیذ وصفی	۳۰۴	ہوش	رائے منا لال تلمیذ
۲۶۵	منور	سید منور مہدی	۲۸۵	نقش	برکات الحق نصیر الدین	۳۰۵	ہوشیار	(نامعلوم)
۲۶۶	ملک	عبدالملک	۲۸۶	نجم	محمد علی داماد عبدالوہاب	۳۰۶	یاس	عبدالقادر
۲۶۷	منصف	(نامعلوم)	۲۸۷	نگین	محمد برہان الدین برادر عزیز بخش	۳۰۷	یاور	(نامعلوم)
۲۶۸	منتہی	مرزا مینا تلمیذ آتش	۲۸۸	نور	طالعمند خاں	۳۰۸	یتیم	غلام حسین
۲۶۹	مولانی	شمشیر خاں سفید پوش	۲۸۹	نیاز	رائے بھوانی لعل	۳۰۹	یحییٰ	
۲۷۰	موافق	میر تراب علی خاں	۲۹۰	نیک	میر جعفر علی	۳۱۰	یکساں	حیدرآبادی
۲۷۱	مہر	سید عبدالقادر سقاف	۲۹۱	واقف	باباشاہ حسینی کرنولی	۳۱۱	یوسف	یوسف خاں
۲۷۲	مہر	تسین خاں حیدرآبادی	۲۹۲	واثق	(تخلص شخص قدیم است)	...	...	...

بہارستانِ ناز

مصنف حکیم محمد فصیح الدین رنجؔ ساکن میرٹھ ۔

عہد تصنیف و طباعت "بہارستان ناز" ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء میں مکمل ہوا اور اسی سال مطبع دارالعلوم میرٹھ سے شائع ہوگیا۔ ۴ سال بعد ۱۲۸۵ھ میں اس کا دوسرا اڈیشن اسی مطبع سے نکلا۔ ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں اس کا تیسرا اڈیشن از سر نو تصحیح و تدوین کے بعد مطبع عثمانی سے میرٹھ سے چھپا۔ اسی تیسرے اڈیشن کے مطبوعہ کتب خانوں میں عموماً ملتے ہیں۔ اس کا ایک نسخہ انجمن ترقی اردو کے کتب خانہ خاص میں بھی محفوظ ہے۔ اس پر ۱۴۴ صفحات ہیں اور کتابت و طباعت بہت اچھی ہے۔ اس کے دیباچے اور خاتمہ میں مصنف نے اس بات کی وضاحت کردی ہے کہ یہ تذکرہ اس سے پہلے ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴ء اور ۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸ء میں شائع ہوچکا ہے اور ۱۲۹۹ھ/۱۸۸۲ء میں تیسری بار میرٹھ کے مجسٹریٹ جارج آرنسٹ وارڈ کی فرمائش و اعانت سے طبع ہو رہا ہے ۔

خصوصیات تذکرہ اردو میں ہے ابتدائی ۱۶ صفحوں میں حمد و نعت منثور اور بعد ازاں شاعرات کی فہرست دیباچہ ہے اس میں مصنف نے تعلیم نسواں اور اس کی اہمیت پر روشنی ڈالی ہے۔ انداز بیان مسجع و مقفیٰ ہے ۔ عبارت آرائی کی کوشش ہر جگہ ملتی ہے۔ صفحہ ۱۷ سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ اس میں ص۱۰۷ تک اردو کی شاعرات کا ذکر بہ اعتبار حروف تہجی کیا گیا ہے۔ آخر کے صفحات ۱۰۸ تا ۱۴۴ ان تقریظ و تاریخی قطعات پر ہیں جو طبع اوّل، طبع دوم اور طبع سوم تینوں اشاعتوں سے تعلق رکھتے ہیں۔

شاعرات کے حالات زندگی بہت مختصر ہیں۔ کلام کا نمونہ بھی بہت کم دیا گیا ہے۔ اردو کلام کے ساتھ فارسی کا انتخاب بھی جگہ جگہ ملتا ہے۔ اور بعض صورتوں میں اردو کے بجائے صرف فارسی کلام ملتا ہے۔ مثلاً وزیر النساء وزیر کے ذکر میں رنجؔ نے دو فارسی غزلیں اور دو فارسی قصیدوں کی تشبیبیں بطور نمونہ نقل کی ہیں۔

اس میں حسب ذیل شاعرات کا ذکر آیا ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام		نمبر شمار	تخلص و نام	
۱	اختر	اختر محل بیگم	۲	امراؤ	امراؤ جاں	۳	آتونی	تونی آتون

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۴	آقا	آقا بیگم	۳۳	تصویر		۶۲	حیا	حیات النساء
۵	آقا	بیگم ثانی	۳۴	ثنا		۶۳	خفی	بادشاہ بیگم
۶	آرائش	-	۳۵	ثریّا		۶۴	خانزادی	
۷	اسیر	امیر بیگم	۳۶	جانی بیگم		۶۵	خاکساری	
۸	امیر	-	۳۷	جہاں		۶۶	خورشید	
۹	ارزدی	-	۳۸	جعفری		۶۷	دُلہن	دُلہن بیگم
۱۰	امراؤ	-	۳۹	جینا بیگم		۶۸	دوستی	نسائی
۱۱	آرام	-	۴۰	جان		۶۹	دلبر	چھوٹی بیگم
۱۲	آرزو	-	۴۱	جمعیت		۷۰	دولت	
۱۳	امانی	-	۴۲	جمالی		۷۱	ذلیل	
۱۴	اشک		۴۳	جمیلہ		۷۲	رعنائی	قدسیہ بیگم
۱۵	امراؤ ثانی		۴۴	جہاں آرا		۷۳	رادیہ	
۱۶	امیر	امیرجان	۴۵	جہاں خاتون		۷۴	زہرہ	امراؤ جان
۱۷	ہچیل	ہینگن	۴۶	چندا		۷۵	زینت	زینت جہاں
۱۸	بسم اللہ		۴۷	چھوٹی		۷۶	نایری	
۱۹	بنّو		۴۸	حیدری	حیدری خانم	۷۷	زہرہ	نصیبن
۲۰	بادشاہ خاتون		۴۹	حیا	حیات النسا	۷۸	زہرہ	ثالث
۲۱	بیدلی		۵۰	حجابی		۷۹	زہرہ	لطیفن
۲۲	بزرگی		۵۱	حیات		۸۰	سعید بیگم	
۲۳	بستی		۵۲	حیات		۸۱	سلطان	سلطانی بیگم
۲۴	بہو بیگم صاحبہ		۵۳	حیاتی		۸۲	سردار	سردار بیگم
۲۵	بیگم		۵۴	حاتم		۸۳	سلطان	خدیجہ سلطان
۲۶	بیگم	رشک محل بیگم	۵۵	حجاب	عسکری بیگم	۸۴	شوخ	
۲۷	بیچہ		۵۶	حجاب	کشمیرن	۸۵	شرم	شمس النسا
۲۸	بدلا		۵۷	حجاب	نواب بیگم	۸۶	شیریں	رضیہ سلطان
۲۹	پارسا		۵۸	حسن	وزیرجان	۸۷	شیریں	بیگا
۳۰	پرتولی		۵۹	حجاب	منی بائی	۸۸	شرارت	امیرجان
۳۱	پری میچو		۶۰	حشمت	جہرجان	۸۹	شریر	جگن
۳۲	تسلی	مناجان	۶۱	حور	مناجان	۹۰	شرم	چھوٹی بیگم

نمبر	تخلص	نام
۹۱	شیریں	نواب شاہجہاں بیگم
۹۲	شیریں	شیریں وحید
۹۳	صاحب	امۃ الفاطمہ
۹۴	صنوبر	جیونی
۹۵	صدر	صدر محل بیگم
۹۶	صنم	درگا بائی
۹۷	ضرورت	شریف النساء
۹۸	ضیائی	ضیائی بیگم
۹۹	طلب	
۱۰۰	ظرافت	
۱۰۱	عالم	بادشاہ محل
۱۰۲	عزت	عزت النساء
۱۰۳	عائشہ	
۱۰۴	عصمتی	
۱۰۵	عصمتی ثانی	
۱۰۶	عصمتی	جہاں آرا بیگم
۱۰۷	عشرت	عشرت محل بیگم
۱۰۸	عفتی	
۱۰۹	عزیز	
۱۱۰	عصمت	عصمت النساء
۱۱۱	عفت	نجم النساء
۱۱۲	عیدو	
۱۱۳	غریب	امیر النساء
۱۱۴	فرحت	فرحت بخش
۱۱۵	فنا	فنات النساء
۱۱۶	فاطمہ	بی بی فاطمہ سام
۱۱۷	فاطمہ	بیگم ثانی
۱۱۸	فریدن	
۱۱۹	فروغ	
۱۲۰	قمر	قمر النساء
۱۲۱	قادری	
۱۲۲	قمر	حیدری بیگم
۱۲۳	کنیز	منجھو خانم
۱۲۴	کمن	
۱۲۵	کیفی	
۱۲۶	کنیز	کنیز فاطمہ
۱۲۷	گنا	گنا بیگم
۱۲۸	گوہر	کابلی
۱۲۹	گوہر	لعل بے بہا
۱۳۰	گوہر	
۱۳۱	گیتی آرا	
۱۳۲	لطیف	لطیف النساء
۱۳۳	ماہ	منجھلی بیگم
۱۳۴	ماہ	ثانی
۱۳۵	مخفی	فریب النسا
۱۳۶	مشتری	قمر جان
۱۳۷	ماہ لقا	
۱۳۸	محبوب	محبوب محل بیگم
۱۳۹	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۴۰	معشوق	حیدری خانم
۱۴۱	مغل	بی بی جان
۱۴۲	منو	-
۱۴۳	مہتاب	
۱۴۴	مہر	جنیا جان
۱۴۵	مدینہ	مدینہ مغلانی
۱۴۶	محترم	
۱۴۷	مہری	
۱۴۸	نقاب	حمیدن بائی
۱۴۹	ناز	بندی جان
۱۵۰	نازک	زینت جان
۱۵۱	نازک	فتن
۱۵۲	ناز	امیر جان
۱۵۳	ناز	
۱۵۴	ناز	بیجان
۱۵۵	نزاکت	رجو
۱۵۶	نور جہاں بیگم	
۱۵۷	نہانی	
۱۵۸	نسائی	
۱۵۹	نہانی بیگم	
۱۶۰	نہانی	
۱۶۱	نہانی	
۱۶۲	نجیبن	
۱۶۳	نجیبن ثانی	
۱۶۴	نزاکت	کندو
۱۶۵	نزاکت	
۱۶۶	وزیر	وزیر جان
۱۶۷	وزیر	وزیر النسا
۱۶۸	ہمدی	شریفہ بانو
۱۶۹	یاسمین	
۱۷۰	یاد	
۱۷۱	یاس	آفتاب بیگم
۱۷۲	یاسمین	تومن

چمن انداز[1]

مصنف درگا پرشاد نادر کھتری دہلوی۔ اپنے زمانے کے مشہور لکھنے والے تھے اور اس تذکرے سے قبل وہ مندرجہ ذیل کتابیں لکھ چکے تھے۔

(۱) رسالہ معشیت چمن
(۲) معلم المتبدی
(۳) لب لباب قصہ ممتاز صف شکن
(۴) شجرۂ غیرت گلزار یعنی نسب نامہ تیمور۔
(۵) تذکرہ نادالاذکار شعرائے دکن

نادر کو سوانح اور تذکرہ نگاری سے خاص دلچسپی تھی۔ انھوں نے دکنی شعراء کے تذکرے کے علاوہ "گلشن ناز" اور "چمن انداز" یادگار چھوڑے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت نادر نے تذکرہ کے خاتمہ پر لکھا ہے کہ:۔

"یہ گلدستہ رشک صد بہار با ہزار تہذیب و زینت حسب تمنائے احبا، مرتب ہوا چونکہ اس میں مستورات کی خیال بندیاں ہیں۔ اس کا نام تاریخی "مرات خیالی" رکھا گیا، "مرات خیالی" سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۴ھ ۱۸۷۷ء نکلتا ہے۔ "مرات خیالی" دراصل دو حصوں پر مشتمل ہے۔

۱۔ گلشن ناز۔ فارسی گو شاعرات کا تذکرہ ہے اور "چمن انداز سے پہلے ۱۲۹۳ھ میں مرتب ہوا ہے۔ اس میں ۵۳ شاعرات کا ذکر ہے۔

۲۔ چمن انداز۔ ریختہ گو شاعرات کا تذکرہ ۱۲۹۴ھ میں مکمل ہوا ہے۔

دونوں کو ملا کر نادر نے اس کا نام "تذکرۃ النسائے نادری الموسوم باسم تاریخی "مرات خیالی" رکھا تھا۔ یہ تذکرہ اسی نام سے ۱۲۹۵ھ ۱۸۷۸ء میں مطبع فوق کاشی دہلی سے باہتمام دیبی پرشاد پہلی بار شائع ہوا۔ گلشن ناز اور "چمن انداز" الگ الگ بھی شائع ہوئے۔ ان کے مطبوعہ نسخے انجمن ترقی اردو کراچی کے کتب خانے میں موجود ہیں۔

خصوصیات تذکرہ اردو زبان میں ہے اور "شاعرات" کے لئے مخصوص ہے۔ "چمن انداز" میں "گلشن بے خار" "بہارستان ناز" اور گلستان بے خزاں سے خصوصاً مدد لی گئی ہے اس لئے کہ ان کا تذکرہ مصنف نے دیباچہ میں کیا ہے۔

[1] تذکرۃ النسائے نادری" اور "مرات خیالی بھی اسی تذکرے کے نام ہیں۔

اس تذکرہ سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ مصنّف "گلشن بے خار" اور مصنف "گلستان بے خزاں" کی چشمک میں دہلوی ہونے کی حیثیت سے شیفتہ کے طرفداروں میں تھے۔ چنانچہ اس سلسلے میں لکھتے ہیں۔

"حکیم میر قطب الدین باطن نے بہ جواب تذکرہ گلشن بے خار۔ گلشن بے خزاں چھپوایا جس کا مختصر جواب الجواب مسمی بہ ارمغان" منجانب شعرائے دہلی میرے ایک دوست نے چھپوا کر حکیم صاحب کی خدمت میں ارسال فرمایا۔ مگر اکبر آباد سے صدائے برنخاست کا معاملہ پیش آیا۔"

چنانچہ سوانح اور انتخاب اشعار کے علاوہ اس کا تفصیلی مطالعہ، معاصرانہ واقعات وحالات کو سمجھنے میں بھی مدد دیتا ہے نادر نے تذکرہ میں کسی نہ کسی بہانے، علم وفن کے بعض مسائل بھی چھیڑ دئے ہیں اور اپنی وسعت معلومات وفنی مہارت کا ثبوت دیا ہے۔ مثلاً انھوں نے فن تاریخ گوئی کے سلسلے میں ایک طویل اور جامع بحث قلمبند کی ہے (ص۵۸)

لیکن حالات زندگی اس تذکرے میں بھی بہت مختصر ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے پھر بھی اس کی تاریخی اہمیت مسلّم ہے۔

فہرست شاعرات

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آرائش		۱۷	بیگم	رشک محل	۳۳	حبیب	
۲	اچپل	ہنگن جان	۱۸	پارسا	بنت نواب مرزا تقی ہوس	۳۴	حجاب	
۳	اختر	نواب اختر محل	۱۹	پٹہ باز		۳۵	حجاب	بنی جان
۴	امیر	امیر بیگم	۲۰	تسلی		۳۶	حجاب	عسکری بیگم
۵	اشک	امراؤ جان	۲۱	تصویر		۳۷	حجاب	
۶	امراؤ جان		۲۲	ٹھٹھولی		۳۸	حجاب	
۷	امراؤ	حسینی بیگم	۲۳	ثریا	بیڑی بیگم	۳۹	حجاب	نواب بیگم عرف چھوٹی بیگم
۸	امراؤ جان	بنت امیر خاں	۲۴	ثنا		۴۰	حسن	وزیر جان
۹	امیر		۲۵	جان	صاحب جان	۴۱	حشمت	مہر جان
۱۰	امیر لکھنوی		۲۶	جانی	بیگم جان	۴۲	حور	بستی بیگم
۱۱	بستی		۲۷	جعفری	عارفہ کاملہ بیگم	۴۳	حور	مناجان
۱۲	بسم اللہ		۲۸	جمیعت		۴۴	حیا	حیات النساء بیگم
۱۳	بنو		۲۹	چینا	چینا بیگم	۴۵	حیا	
۱۴	بہو	بہو بیگم	۳۰	چندا		۴۶	حیدری	
۱۵	بیگم	بنت میر محمد تقی	۳۱	چھوٹے صاحب		۴۷	خاکساری	
۱۶	تارا بیگم		۳۲	حاتم		۴۸	خفی	بادشاہ بیگم

نمبر	تخلص	نام
۴۹	خورشید	
۵۰	دلبر	چھوٹی بیگم
۵۱	دُلہن	دلہن بیگم
۵۲	ڈھب	مہربان
۵۳	ذلیل	
۵۴	زادیہ	
۵۵	زہرہ نصیبن	
۵۶	زہرہ	
۵۷	زہرہ	منی جان
۵۸	زہرہ	لطیفن
۵۹	زہرہ	امراؤ جان
۶۰	زینت	
۶۱	ژاژ	
۶۲	سردار	سردار بیگم
۶۳	سلطان	سلطان بیگم
۶۴	شرارت	امیر جان
۶۵	شرفن	
۶۶	شرم	چھوٹے صاحب
۶۷	شرم	شمس النساء
۶۸	شریر	جگن
۶۹	شوخ	گنا بیگم
۷۰	شیریں	ہیگا
۷۱	شیریں	شاہجہاں بیگم
۷۲	شیریں	شیریں وحید
۷۳	صاحب	امت الفاطمہ
۷۴	صدر	صدر محل
۷۵	صنم	درگا
۷۶	صنوبر	جیونی
۷۷	ضرورت	شرف النسا

نمبر	تخلص	نام
۷۸	ضیا	ضیائی بیگم
۷۹	طلب	
۸۰	ظرافت	
۸۱	عابد	نواب امراؤ بیگم
۸۲	عالم	عزت النساء
۸۳	عزیز	
۸۴	عشرت	نواب عشرت محل
۸۵	عصمت	
۸۶	عفت	نجم النساء
۸۷	علی	-
۸۸	عیدو	-
۸۹	غریب	امیر النساء
۹۰	فاطمہ بیگم	
۹۱	فاطمہ	فاطمہ سلطان
۹۲	فرحت	
۹۳	فرخ	فرخ بخش
۹۴	فریدن	
۹۵	قادری	
۹۶	قمر	حیدری بیگم
۹۷	قمر	قمر النساء
۹۸	کتھو	
۹۹	کنیز	فاطمہ بیگم
۱۰۰	کنیز	منجھو خانم
۱۰۱	کیفی	
۱۰۲	گنا	
۱۰۳	گوہر	
۱۰۴	گوہر	لعل بے بہا
۱۰۵	گیتا را	
۱۰۶	لطیف	لطیف النساء

نمبر	تخلص	نام
۱۰۷	لطیف	-
۱۰۸	لعلن	
۱۰۹	ماہ	منجھلی بیگم
۱۱۰	ماہ	ماہ لقا
۱۱۱	مبارک	
۱۱۲	محبوب	نواب محبوب محل
۱۱۳	مخفی	سلطان جہاں بیگم
۱۱۴	مشتری	منجھو قمر جان
۱۱۵	معشوق	حیدری خانم
۱۱۶	مغل	مغل جان
۱۱۷	منور	منور بخش
۱۱۸	منّو	منّو جان
۱۱۹	مہتاب	
۱۲۰	مہر	جتیا جان
۱۲۱	ناز	بے خان
۱۲۲	ناز	
۱۲۳	ناز	
۱۲۴	ناز	امیر جان
۱۲۵	نازک	زینت جان
۱۲۶	نازک	فتن جان
۱۲۷	نجیبن	
۱۲۸	نجیبن	
۱۲۹	نزاکت	رمجو
۱۳۰	نزاکت	کندو
۱۳۱	نزاکت	
۱۳۲	نسائی	
۱۳۳	نظیر	
۱۳۴	نوبہن	
۱۳۵	وزیر	
۱۳۶	ولایتی	
۱۳۷	ہوس	
۱۳۸	یاد	
۱۳۹	یاس	آفتاب بیگم
۱۴۰	یاسمن	چنبیلی
۱۴۱	یاسمین	تومن

بزم سخن

مصنف | سید علی حسن خاں ابن سید محمد صدیق حسن خاں

عہد تصنیف و طباعت | سید علی حسن خاں نے ۱۲۹۷ھ ۱۸۸۰ء میں مکمل کیا ہے۔ تذکرے کے آخری صفحات میں متعدد شعرا کے قطعات تاریخ شامل ہیں جن سے ۱۲۹۷ھ ہی نکلتے ہیں

منشی جمیل احمد سہسوانی نے اردو نثر مرجز میں تقریظ لکھی ہے اور تقریظ کے آخر میں "قطعہ تاریخ تالیف" کے عنوان سے یہ اشعار درج کئے ہیں ؎

ہے سزاوارِ ثنا طبع سلیم نامور — ریختہ میں تذکرہ، کیا خوب برجستہ کہا
بے تکلف میں نے بھی تاریخ میں اسکی کہا — جانفزا اشعار دل آویز گلدستہ کہا
۱۲۹۷

چوتھے مصرع سے سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔

یہ تذکرہ دوسرے ہی سال ۱۲۹۸ھ ۱۸۸۱ء میں مطبع مفید عام آگرہ سے شائع ہوگیا، یہی مطبوعہ نسخہ اکثر بڑے کتب خانوں میں ملتا ہے انجمن ترقی اردو کراچی اور ترقی اردو بورڈ کراچی کے کتب خانوں میں بھی اس کے نسخے موجود ہیں۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ اور مصنف نے صرف ۱۴ سال کی عمر میں اسے مرتب کیا ہے۔ اس لئے مصنف نے تذکرے میں بہ حیثیت شاعر اپنا بھی ذکر کیا ہے اور سال پیدائش بروز چہارشنبہ ربیع الاول ۱۲۸۳ھ لکھا ہے دیباچہ سے یہ بھی ظاہر ہوتا ہے کہ مولف نے ریختہ گو شعراء کا یہ تذکرہ اپنے والد ماجد سید صدیق حسن کی خواہش کی احترام میں لکھا ہے۔

"منشا ایں نازش ومنتہائے ایں افتخار جزیں بیش نیست کہ فرمان حضرت والد ماجد مجدہم برآں آورد کہ تذکرہ سخن سنجان ریختہ بضبط نگارش در آید" ص ۲-۳

اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ لیکن سوانح کا حصہ بہت مختصر ہے۔ زیادہ تر ایک دو سطریں ان کے متعلق لکھی ہیں۔ انتخاب کلام بھی مختصر ہے۔ شعرا کے تخلص بہ اعتبار حروف تہجی مرتب کئے گئے ہیں اور تخلص کے ساتھ ان کا پورا نام بھی ضرور دے دیا گیا ہے۔

تذکرہ صفحہ ۲۲۲ پر ختم ہوتا ہے اس کے بعد متعدد صفحات پر تقریظیں اور تاریخی قطعات ہیں۔ آباد سے لے کر یقین تک شعرا کا ذکر بلحاظ حرف تہجی ہے لیکن آخر میں مطبع کے مہتمم نے ہزبر علی پسر واجد علی شاہ کا تذکرہ بھی شامل کر دیا ہے اور وجہ یہ بتائی ہے کہ ان کا کلام چھپتے چھپتے موصول ہوا ہے۔

غرض تذکرہ یکسر قدیم طرز کا ہے اور حالات و کلام دونوں اس درجہ مختصر ہیں کہ کسی شاعر کے متعلق کوئی رائے قائم کرنے میں مدد نہیں ملتی۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آباد	مہدی حسن	۲۷	اثر	محمد میر	۵۳	اظہر	سردار مرزا
۲	آبرو	نجم الدین	۲۸	اثر	عبدالرزاق	۵۴	افسوس	شیر علی
۳	آتش	حیدر علی	۲۹	احسان	عبدالرحمٰن	۵۵	افسر	مرزا محمد دہلوی
۴	آرزو	سراج الدین علیخاں	۳۰	احسن	محمد احسن	۵۶	افضل	سید افضل حسین
۵	آرزو	علاؤ الدین	۳۱	احسن	احسن علی	۵۷	افسوں	آغا حیدر
۶	آرزو	ضیاء الدین	۳۲	احسن	محمد احسن کاکوری	۵۸	افضل	افضل علی خاں
۷	آزاد	اعظم شاہ	۳۳	احسن	احسن اللہ خاں	۵۹	افضل	حسن یار خاں
۸	آزاد	فقیر اللہ	۳۴	احقاد	احقاد علی	۶۰	افضل	افضل علی خاں
۹	آزردہ	صدر الدین	۳۵	احقر	غلام نبی	۶۱	افغان	الف خاں
۱۰	آشفتہ	رضا علی	۳۶	احمد	احمد بیگ	۶۲	اکبر	محمد اکبر خاں
۱۱	آشفتہ	عظیم الدین	۳۷	اختر	واجد علی	۶۳	اکرام	اکرام اللہ
۱۲	آشفتہ	سید منور علی	۳۸	اختر	قاضی محمد صادق	۶۴	الفت	
۱۳	آشفتہ	گلاب سنگھ	۳۹	اختر	وجیہہ الدین	۶۵	الفتی	پیارے لال
۱۴	آشفتہ	امرناتھ	۴۰	ارشد	عبدالغنی	۶۶	الم	محمد علی
۱۵	آشفتہ	عبداللہ	۴۱	ارمان	شاہ علی	۶۷	امامی	خواجہ امامی
۱۶	آشوب	امداد علی	۴۲	اسد	میر امانی	۶۸	امانت	آغا حسن
۱۷	آشنا	امیر علی	۴۳	اسرار	مرزا سپہر شکوہ	۶۹	امداد	امداد علی
۱۸	آشنا	عبدالکریم	۴۴	اسعد	اسعد بخت	۷۰	امیر	علی محمد خاں
۱۹	آشنا	زین العابدین	۴۵	اسیر	مظفر علی خاں	۷۱	امیر	امیر احمد
۲۰	آغا	آغا مرزا	۴۶	اسیر	مکرم علی	۷۲	انجام	امیر خاں دہلوی
۲۱	آفتاب	شاہ عالم بادشاہ	۴۷	اسیر	سید نہال نبی	۷۳	انشا	انشاء اللہ خاں
۲۲	آگاہ	میر حسن علی	۴۸	اسیر	گلزار علی	۷۴	انیس	ببر علی
۲۳	آگاہ	محمد صلاح	۴۹	اشک	ہادی علی	۷۵	انیس	نوازش خاں
۲۴	آگاہ	سید محمد رضا	۵۰	اصالت	فضل علی	۷۶	باقی	سید عبدالباقی
۲۵	آگر	جوالا ناتھ	۵۱	اصغر	اصغر علی خاں	۷۷	بحر	-
۲۶	آہی	عبدالرحمٰن	۵۲	اصغر	اصغر علی	۷۸	بحر	امداد علی

نمبر	تخلص	نام
۷۹	بدر	مرزا بلاقی
۸۰	بدر	بدر الدین
۸۱	برق	محمد رضا خاں
۸۲	برق	نجم الدین
۸۳	برکت	برکت علی خاں
۸۴	بسمل	عبد الحکیم
۸۵	بسمل	سید جبار علی
۸۶	بسمل	محمد حسین
۸۷	بسمل	عنایت علی
۸۸	بلند	صفدر علی
۸۹	بنو	
۹۰	بہادر	بہادر سنگھ
۹۱	بہار	ٹیک چند
۹۲	بہار	مرزا علی
۹۳	بیاں	احسن اللہ
۹۴	بیباک	نجف علی
۹۵	بیتاب	خداوردی خاں
۹۶	بیتاب	عباس علی
۹۷	بیخواب	
۹۸	بیخود	ہادی علی
۹۹	بیدار	میر محمد علی
۱۰۰	بیدل	غلام حسین
۱۰۱	بیمار	شیخ علی بخش
۱۰۲	تاباں	عبد الحئی
۱۰۳	تابش	محمد جعفر الہ آبادی
۱۰۴	تپش	یوسف علی خاں
۱۰۵	تپش	محمد اسمٰعیل
۱۰۶	تجلی	میر محمد حسین
۱۰۷	تجمل	تجمل حسین
۱۰۸	تجمل	
۱۰۹	تحیر	غلام مصطفیٰ
۱۱۰	تحسین	محمد حسین خاں
۱۱۱	ترقی	محمد تقی
۱۱۲	تسلی	ٹیکا رام
۱۱۳	تسلی	شجاعت علی
۱۱۴	تسلیم	مہدی علی
۱۱۵	تسلیم	حاتم خاں
۱۱۶	تسلیم	امیر اللہ
۱۱۷	تسلیم	انوار حسین
۱۱۸	تسکین	میر حسین
۱۱۹	تشنہ	محمد علی
۱۲۰	تصور	نبی بخش
۱۲۱	تصور	سید حیدر حسین
۱۲۲	تصویر	ببن
۱۲۳	تعشق	سید محمد
۱۲۴	تمکین	سعادت علی
۱۲۵	تمکین	غلام
۱۲۶	تمنا	
۱۲۷	تنویر	خدا بخش
۱۲۸	تنہا	محمد عیسیٰ
۱۲۹	توقیر	عبد القادر
۱۳۰	تہور	غلام فخر الدین
۱۳۱	تیمور	سعادت سلطان
۱۳۲	ثابت	ثابت علی
۱۳۳	ثاقب	شہاب الدین
۱۳۴	ثاقب	مرزا مہدی
۱۳۵	ثبات	مہر علی
۱۳۶	ثمر	احمد سعید
۱۳۷	جان صاحب	میر یار علی
۱۳۸	جانی	بہو بیگم
۱۳۹	جرات	قلندر بخش
۱۴۰	جرار	محمد حسین
۱۴۱	جلال	ضامن علی
۱۴۲	جلیل	جلیل احمد
۱۴۳	جمیل	جمیل احمد
۱۴۴	جوشش	نظام الدین
۱۴۵	جوشش	محمد روشن
۱۴۶	جولاں	شاہ الف
۱۴۷	جواں	نعیم بیگ
۱۴۸	جہاندار	جہاندار شاہ
۱۴۹	حاتم	ظہور الدین
۱۵۰	حجام	عنایت اللہ
۱۵۱	حزیں	بہادر علی
۱۵۲	حسرت	عبد الرحمٰن
۱۵۳	حسرت	جعفر علی
۱۵۴	حسرت	محمد حیات
۱۵۵	حسرت	صمد علی
۱۵۶	حسن	غلام حسن
۱۵۷	حسن	خواجہ حسن
۱۵۸	حسن	ابو الحسن
۱۵۹	حسین	غلام حسین خاں
۱۶۰	حسین	سید غلام حسین خاں
۱۶۱	حشم	باقر علی
۱۶۲	حشمت	غلام فخر الدین
۱۶۳	حشمت	میر محمد علی
۱۶۴	حقیر	منشی نبی بخش
۱۶۵	حقیر	امام الدین

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۶۶	حقیقت	شاہ حسین	۱۹۵	دریغ	زین العابدین	۲۲۴	سحر	مرزا افضل علی
۱۶۷	حکیم	محمد پناہ خاں	۱۹۶	دل	زور آور خاں	۲۲۵	سحر	عبدالمجید
۱۶۸	حمزہ	شاہ حمزہ	۱۹۷	دل	آزاد خاں	۲۲۶	سحر	امان علی
۱۶۹	حنا	عبدالکریم	۱۹۸	دلگیر	حمایت اللہ خاں	۲۲۷	سحر	نواب علی خاں
۱۷۰	حیا	مرزا رحیم الدین	۱۹۹	دولہ	نواب جہانگیر محمد خاں	۲۲۸	سرسبز	زین العابدین
۱۷۱	حیات	محمد حیات خاں	۲۰۰	ذاکر	ذاکر علی	۲۲۹	سرور	میر محمد خاں
۱۷۲	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۱	ذکا	خوب چند	۲۳۰	سرور	رجب علی
۱۷۳	حیدر	حیدر علی خاں	۲۰۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم	۲۳۱	سرور	عزیز الدین
۱۷۴	حیدر	مصطفیٰ حیدر	۲۰۳	ذہین	حافظ محمد اسمٰعیل	۲۳۲	سعادت	سید سعادت علی
۱۷۵	خادم	محمدی خاں	۲۰۴	راحت	مرزا محمود بیگ	۲۳۳	سعید	آغا نجف
۱۷۶	خاص	محمد حیدر خاں	۲۰۵	راحت	شیخ کریم الدین	۲۳۴	سعید	اکبر حسین
۱۷۷	خبر	سید مہدی	۲۰۶	راسخ	سعادت علی خاں	۲۳۵	سلیمان	مرزا سلیمان شکوہ
۱۷۸	خرد	فخر الدین	۲۰۷	راغب	احمد حسین	۲۳۶	سلطان	طالب علی خاں
۱۷۹	خرد	رام نرائن	۲۰۸	رافت	شاہ رؤف احمد	۲۳۷	سلیم	میر عباس
۱۸۰	خضر	خضر سلطان	۲۰۹	راقم	بندرابن	۲۳۸	سلیم	علی حسن خاں (مؤلف تذکرہ)
۱۸۱	خطیر	امراؤ علی	۲۱۰	رمز	مرزا فتح الملک بہادر ولیعہد ابوظفر بہادر شاہ	۲۳۹	سلام	نجم الدین
۱۸۲	خلیق	میر مستحسن	۲۱۱	رند	سید محمد خاں	۲۴۰	سودا	محمد رفیع
۱۸۳	خلق	میر حسن	۲۱۲	رنگین	سعادت یار خاں	۲۴۱	سوز	عبدالکریم
۱۸۴	خلیل	دوست علی	۲۱۳	روشن	روشن شاہ	۲۴۲	سوز	محمد میر
۱۸۵	خلیل	محمد ابراہیم خاں	۲۱۴	رہا	غلام محمد خاں	۲۴۳	سیاح	میاں داد خاں
۱۸۶	خموش	مرزا خدا یار	۲۱۵	زار	میر مظہر علی	۲۴۴	شاد	-
۱۸۷	خیال	غلام حسن	۲۱۶	زکی	شیخ مہدی علی	۲۴۵	شاد	شیخ محمد خاں
۱۸۸	داغ	میر مہدی دہلوی	۲۱۷	زیب	جمال الدین	۲۴۶	شاد	فضل علی
۱۸۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۲۱۸	سالک	مرزا قربان علی	۲۴۷	شاداں	مرزا حسین علی
۱۹۰	دبیر	سلامت علی	۲۱۹	سائل	مرزا محمد	۲۴۸	شاداں	رحمٰن بخش
۱۹۱	درد	خواجہ میر	۲۲۰	سپہر	شہاب خاں	۲۴۹	شاعر	میر بسم اللہ
۱۹۲	درخشاں	سید علی خاں	۲۲۱	سجاد	میر سجاد	۲۵۰	شاکر	منشی عبدالسبحان
۱۹۳	دردمند	کریم اللہ خاں	۲۲۲	سحر	میر ناصر علی	۲۵۱	شاکی	مرزا بختاور
۱۹۴	درویش	میر شاہ علی	۲۲۳	سحر	دیبی پرشاد	۲۵۲	شرر	میر حافظ

نمبر	تخلص	نام
۲۵۳	شرر	غیاث الدین
۲۵۴	شفیق	مرزا علی
۲۵۵	شمیم	سید قدرت علی
۲۵۶	شمس	آغا علی
۲۵۷	شناور	صاحب مرزا
۲۵۸	شوق	الٰہی بخش
۲۵۹	شوق	قدرت اللہ
۲۶۰	شوکت	میر حسن علی
۲۶۱	شہرت	مرزا حاجی
۲۶۲	شہیدی	کرامت علی
۲۶۳	شیریں	شاہجہاں بیگم (بھوپال)
۲۶۴	شیفتہ	اعظم بیگ
۲۶۵	شیفتہ	نواب محمد مصطفیٰ خاں
۲۶۶	شیخ	محمد جان
۲۶۷	صابر	قادر بخش
۲۶۸	صاحب	شیر زماں خاں
۲۶۹	صادق	صادق علی خاں
۲۷۰	صالح	مصلح الدین
۲۷۱	صبا	صابر حسین
۲۷۲	صبا	وزیر علی
۲۷۳	صبا	سکھجی مل
۲۷۴	صبا	راجہ شنکر ناتھ
۲۷۵	صبر	اجودھیا پرشاد
۲۷۶	صدق	محمد اشارت علی
۲۷۷	صریر	محمد میر خاں
۲۷۸	صفدر	صفدر علی خاں
۲۷۹	صفا	سعید الدین
۲۸۰	صفا	پیرن شاہ
۲۸۱	صفدر	صفدر بیگ
۲۸۲	صفیر	نور خاں
۲۸۳	صولت	قاسم علی خاں
۲۸۴	ضابط	جہر علی
۲۸۵	ضامن	حکیم ضامن علی
۲۸۶	ضیا	ضیا الدین
۲۸۷	ضیا	-
۲۸۸	ضیغم	اکرام احمد
۲۸۹	طالب	حافظ طالب
۲۹۰	طالب	الاچی رام
۲۹۱	طیب	محمد حسن
۲۹۲	طپاں	احمد بیگ
۲۹۳	طپش	محمد اسمٰعیل
۲۹۴	طرب	رحیم بخش
۲۹۵	طرز	احمد حسین
۲۹۶	طور	محمد رضا
۲۹۷	ظالم	ظالم سنگھ
۲۹۸	ظاہر	رام پرشاد
۲۹۹	ظاہر	خواجہ محمد خاں
۳۰۰	ظریف	میر امان اللہ
۳۰۱	ظفر	ابوظفر سراج الدین
۳۰۲	ظہور	ظہور علی
۳۰۳	ظہیر	ظہیر الدین
۳۰۴	ظہیر	سید محمد خاں
۳۰۵	عارف	محمد عارف
۳۰۶	عارف	زین العابدین
۳۰۷	عابد	عابد علی
۳۰۸	عاجز	عبداللہ بیگ
۳۰۹	عاشق	اقبال حسین
۳۱۰	عاشقی	آغا حسین
۳۱۱	عاصی	امداد حسین
۳۱۲	عاصی	لالہ گھن شام
۳۱۳	عالی	مرزا عالی
۳۱۴	عزلت	سید عبدالولی
۳۱۵	عزیز	بھکاری لال
۳۱۶	عزیز	عبدالعزیز خاں
۳۱۷	عزیز	یوسف علی
۳۱۸	عزیز	محمد عبدالعزیز دہلوی
۳۱۹	عزیز	محمد عبدالعزیز
۳۲۰	عسکری	عسکری احمد
۳۲۱	عسکری	محمد حسن
۳۲۲	عشق	شاہ رکن الدین
۳۲۳	عشق	عزت اللہ
۳۲۴	عشرت	غلام علی
۳۲۵	عشرت	مرزا کلن
۳۲۶	عظمت	عظمت اللہ
۳۲۷	عیش	آغا جان
۳۲۸	غالب	بہادر بیگ خاں
۳۲۹	غالب	اسد اللہ خاں
۳۳۰	غافل	منور خاں
۳۳۱	غضنفر	غضنفر علی خاں
۳۳۲	غمگین	عبداللہ
۳۳۳	غمگیں	عبدالقادر
۳۳۴	غمخوار	محمد علی
۳۳۵	فاخر	محمد فاخر
۳۳۶	فاخر	مرزا چھنگا
۳۳۷	فارغ	علی حسین
۳۳۸	فارغ	احمد علی خاں
۳۳۹	فدا	فدا حسین خاں

نمبر	تخلص	نام
۳	فدا	امام الدین
۳	فدا	فدا حسین
۳۱	فراق	حسین علی خاں
۳۱	فراق	ثناء اللہ خاں
۳۱	فرحت	فرحت اللہ
۳۱	فروغ	محمد [illegible] خاں
۳۰	فسوں	مرزا منجھلے
۳۱	فغاں	اشرف علی
۳۱	فقیر	شمس الدین
۳۱	فکری	مرزا محسن
۳	فگار	میر حسین
۳۴	فیض	فیض الحسن
۳۵	قائم	قیام الدین
۳۵	قابل	مرزا علی بخش
۳۵	قادر	قادر شکوہ
۳۵	قادر	قادر بخش
۳۵	قاری	علی احمد
۳۵	قاسم	قاسم علی
۳۵	قاسم	قدرت اللہ خاں
۳۵	قاصر	میر علی بیگ
۳۶	قدرت	قدرت اللہ
۳۶	قدرت	شاہ قدرت اللہ
۳۶	قلق	خواجہ اسد اللہ
۳۶	قلق	امجد علی
۳۶	قمر	قمر الدین
۳۶	قناعت	غلام نصیر الدین
۳۶	قیس	احمد علی
۳۶	قیس	محمد عنایت اللہ
۳۶	کاظم	کاظم علی
۳۶۰	کامل	ناصر الدین
۳۷	کرم	غلام حسنین
۳۷۱	کلیم	نورالحسن
۳۷۲	کلیم	محمد حسین
۳۷۳	کوثر	عابد علی
۳۷۴	کیف	فضل احمد
۳۷۵	گرم	حیدر علی
۳۷۶	گمان	نظر علی خاں
۳۷۷	گویا	نقیر محمد خاں
۳۷۸	گہر	خورشید
۳۷۹	لطیف	شمس الدین
۳۸۰	لطف	عبدالحق
۳۸۱	لطف	مرزا علی
۳۸۲	ماہ	عنایت علی بیگ
۳۸۳	ماہر	جمیعت شاہ
۳۸۴	مایل	عالم علی
۳۸۵	مبتلا	مردان علی خاں
۳۸۶	مبین	غلام دستگیر
۳۸۷	مجذوب	غلام حیدر
۳۸۸	مجروح	میر مہدی حسین
۳۸۹	مجنوں	-
۳۹۰	محب	شیخ ولی اللہ
۳۹۱	محبت	نواب محبت خاں
۳۹۲	محجوب	محبوب خاں
۳۹۳	محزوں	ظہور النبی
۳۹۴	محنت	مرزا حسین علی
۳۹۵	محترم	محترم علی
۳۹۶	محو	غلام حسن خاں
۳۹۷	مخیر	احسان اللہ
۳۹۸	مصحفی	غلام [illegible]
۳۹۹	مضطر	قیوم بخش
۴۰۰	مضطر	اسد اللہ
۴۰۱	معروف	الٰہی بخش
۴۰۲	مقبول	مقبول احمد
۴۰۳	مقصود	مقصود بیگ
۴۰۴	ممنون	نظام الدین
۴۰۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین
۴۰۶	مومن	مومن خاں
۴۰۷	میر	محمد تقی
۴۰۸	نادر	نجم الدین
۴۰۹	ناسخ	امام بخش
۴۱۰	ناظم	یوسف علی خاں
۴۱۱	نامی	حسام الدین خاں
۴۱۲	نثار	محمد امان
۴۱۳	نسیم	اصغر علی خاں
۴۱۴	نسیم	محمد یعقوب
۴۱۵	نصیر	شاہ نصیر الدین
۴۱۶	نطق	مقصود احمد
۴۱۷	نوا	ظہور اللہ
۴۱۸	نواب	صدیق حسن خاں
۴۱۹	نواب	کلب علی خاں
۴۲۰	واحد	عبدالواحد
۴۲۱	واقف	واقف شاہ
۴۲۲	وحشت	غلام علی خاں
۴۲۳	وزیر	خواجہ محمد وزیر
۴۲۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں
۴۲۵	ہوس	مرزا محمد تقی
۴۲۶	یاد علی	خاموش
۴۲۷	یاس	حفیظ الدین
۴۲۸	یاس	خیرالدین
۴۲۹	یقین	انعام اللہ خاں
۴۳۰	ہزبر	فریدوں قدر مرزا ہزبر علی فرزند مرزا واجد علی شاہ

* * * * * * * * * * * *

طورِ کلیم

مصنف | سید نور الحسن بن نواب صدیق حسن

عہد تصنیف و طباعت | تذکرہ کے آخر میں داغ دہلوی اور دوسرے شعراء کے جو قطعات تاریخ شامل ہیں اُن سے اس کا سال تصنیف ۱۲۹۷ھ نکلتا ہے۔ یہ تذکرہ پہلی بار ۱۲۹۸ھ میں مطبع مفید عالم آگرہ سے شائع ہوا تھا۔ اس کا ایک نسخہ لیاقت نیشنل لائبریری میں موجود ہے اور یہی میرے سامنے ہے۔

خصوصیات | تذکرہ اُردو میں ہے اور اس کی نمایاں خصوصیت یہ ہے کہ اس میں اُردو شعراء کے ساتھ مسلمان ہندی شعراء کا بھی خاص طور پر ذکر کیا گیا ہے۔ تذکرہ دو خاص حصّوں " فروغ اول" اور " فروغ دوم" پر مشتمل ہے۔ پہلے حصّے میں اردو شعراء اور دوسرے میں مسلمان ہندی شاعروں کا ذکر ہے۔ حالات زندگی تو یہاں بھی مختصر ہیں لیکن اُنتخاب کلام بہت اچھا ہے۔

پورا تذکرہ تقریباً دو سو چھپن صفحات پر پھیلا ہوا ہے۔ نصف اوّل میں اُردو شعراء اور آخری نصف میں مسلمان ہندی شعراء کے ساتھ قطعات تالیف و طباعت اور مہتمم مطبع احمد خاں صوفی کی تقریظ بھی شامل ہے۔ ہندی شعراء کے ذکر میں ایک خصوصیت یہ برتی گئی ہے کہ مشکل الفاظ کی فرہنگ کے ساتھ اردو میں اشعار کی تشریح بھی کر دی گئی ہے۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آتش	خواجہ حیدر علی لکھنوی	۸	اثر	سید محمد	۱۵	افضل	میر افضل علی
۲	آزاد	مرزا اعظم شاہ	۹	احسان	حافظ عبد الرحمٰن خاں دہلوی	۱۶	اکبر	اکبر خاں دہلوی
۳	آزردہ	مفتی صدر الدین خاں دہلوی	۱۰	احسن	مولوی محمد احسن بلگرامی	۱۷	امیر	منشی امیر احمد لکھنوی
۴	آشفتہ	مرزا رضا قلی اکبر آبادی	۱۱	اختر	قاضی محمد صادق خاں	۱۸	انشا	انشاء اللہ خاں مرشد آبادی
۵	آشفتہ	سید منور علی دہلوی	۱۲	اسیر	ظفر علی خاں لکھنوی	۱۹	انور	سید شجاع الدین
۶	آشفتہ	گلاب سنگھ دہلوی	۱۳	اشک	قطب الدین	۲۰	ایجاد	مرزا رحیم الدین
۷	آہی	عبد الرحمٰن	۱۴	افسوس	میر شبیر علی	۲۱	بحر	شیخ امداد علی لکھنوی

۲۲	برق	مرزا محمد رضا خاں	۵۱	حسرت	مرزا جعفری دہلوی	۸۰	سرور	مرزا رجب علی بیگ لکھنوی
۲۳	برکت	برکت علی خاں خیرآبادی	۵۲	حسن	سید غلام حسن دہلوی	۸۱	سرور	اعظم الدولہ نواب میر محمد خاں دہلوی
۲۴	بسمل	عبدالحکیم	۵۳	حکیم	محمد پناہ خاں	۸۲	سکندر	خلیفہ محمد علی پنجابی
۲۵	بقا	بقاء اللہ اکبرآبادی	۵۴	حیا	مرزا رحیم الدین دہلوی	۸۳	سودا	مرزا رفیع
۲۶	بلند	صفدر علی بیگ	۵۵	حیران	میر حیدر علی	۸۴	سوز	محمد میر دہلوی
۲۷	بیان	خواجہ احسان اللہ دہلوی	۵۶	خضر	مرزا خضر سلطان دہلوی	۸۵	سوز	مولوی عبدالکریم خلف حضرت صہبائی
۲۸	بیتاب	عباس علیخاں رامپوری	۵۷	خلیل	میر دوست علی لکھنوی	۸۶	سید	میر غالب علی خاں دہلوی
۲۹	بیدار	میر محمد دہلوی	۵۸	خلیل	محمد ابراہیم خاں لکھنوی	۸۷	شاداں	مرزا حسین علی دہلوی
۳۰	بیمار	شیخ علی بخش	۵۹	داغ	نواب مرزا خاں دہلوی	۸۸	شائق	خواجہ فیض الدین ڈھاکہ
۳۱	تاباں	میر عبدالحئی جہاں آبادی	۶۰	درد	خواجہ میر دہلوی	۸۹	شرر	میر غیاث الدین دہلوی
۳۲	تپش	مرزا خاں دہلوی	۶۱	دیوانہ	رائے سرب سنگھ	۹۰	شرف	میر امام علی فرخ آبادی
۳۳	تجلی	میر محمد حسن دہلوی	۶۲	ذوق	شیخ محمد ابراہیم دہلوی	۹۱	ششدر	مرزا روشن الدولہ
۳۴	تسلیم	منشی انوار حسین سہسوانی	۶۳	راحت	مرزا محمود بیگ دہلوی	۹۲	شعلہ	علی رضا خاں حیدرآبادی
۳۵	تسلیم	شیخ امیر اللہ فیض آبادی	۶۴	راغب	شیخ غلام علی	۹۳	شکیبا	غلام حسین دہلوی
۳۶	تسکین	میر حسن دہلوی	۶۵	راغب	احمد حسین	۹۴	شمس	میر آغا علی لکھنوی
۳۷	تصویر	بتن دہلوی	۶۶	راقم	رائے بندرابن	۹۵	شمیم	میر قدرت علی سہسوانی
۳۸	تعشق	سید محمد دہلوی	۶۷	رحمت	رحمت علی دہلوی	۹۶	شورش	غلام احمد دہلوی
۳۹	تمنا	غیر معلوم مقیم کلکتہ	۶۸	رشک	میر علی اوسط لکھنوی	۹۷	شہرت	مرزا حاجی پسر شاہ عالم بادشاہ
۴۰	تمنا	اسحاق خاں دہلوی	۶۹	رشکی	نواب محمد علی خاں دہلوی	۹۸	شہیدی	منشی کرامت علیخاں لکھنوی
۴۱	تنہا	محمد عیسیٰ دہلوی	۷۰	رفعت	مرزا پیارے دہلوی	۹۹	شہید	حافظ خاں محمد رامپوری
۴۲	توقیر	عبدالقادر پنجابی	۷۱	رمز	فتح الملک بہادر ولیعہد بہادر شاہ دہلوی	۱۰۰	شیدا	میر جھبو جان دہلوی
۴۳	ثاقب	نواب شہاب الدین خاں دہلوی	۷۲	رنج	میر محمد نصیر مہدی دہلوی	۱۰۱	شیفتہ	نواب مصطفیٰ خاں بہادر دہلوی
۴۴	جرات	شیخ قلندر بخش دہلوی	۷۳	رند	سید محمد خاں دہلوی	۱۰۲	صابر	مرزا قادر بخش شہزادہ دہلی
۴۵	جلال	حکیم سید ضامن علی لکھنوی	۷۴	رنگین	سعادت یار خاں دہلوی	۱۰۳	صادق	میر جعفر علی خاں دہلوی
۴۶	جلیل	سید جلیل احمد سہسوانی	۷۵	روشن	روشن شاہ بریلوی	۱۰۴	صبا	میر وزیر علی لکھنوی
۴۷	جمیل	سید جمیل احمد سہسوانی	۷۶	زار	حافظ امام بخش تھانیسری	۱۰۵	صبا	منولال لکھنوی
۴۸	جودت	عبدالباری	۷۷	زکی	شیخ مہدی علی مراد آبادی	۱۰۶	صبا	منشی صابر حسین سہسوانی
۴۹	جوشش	شیخ محمد روشن عظیم آبادی	۷۸	سالک	مرزا قربان علی بیگ حیدرآبادی	۱۰۷	صفا	مرزا سعید الدین
۵۰	حالی	مولوی الطاف حسین	۷۹	سپہر	شتاب خاں دہلوی	۱۰۸	صفا	پیرن شاہ دہلوی

۱۰۹	صفدر	مرزا اصفدر بیگ کرنالی
۱۱۰	صفدری	میر سادق علی
۱۱۱	صفیر	میاں جان دہلوی
۱۱۲	ضابط	مہر علی دہلوی
۱۱۳	ضاحک	میر غلام حسین دہلوی
۱۱۴	ضیا	میر ضیاالدین دہلوی
۱۱۵	طالب	مرزا سعید الدین خاں دہلوی
۱۱۶	طرب	مولوی رحیم بخش تھانیسری
۱۱۷	طرز	احمد حسین دہلوی
۱۱۸	ظفر	ابوظفر سراج الدین محمد
۱۱۹	ظہیر	سید ظہیر الدین حسین دہلوی
۱۲۰	عارف	میر عارف علی امروہوی
۱۲۱	عارف	نواب زین العابدین خاں
۱۲۲	عرشی	میر احمد حسین
۱۲۳	عرشی	منشی عبد الحی کاکوروی
۱۲۴	عزیز	مولوی عبد العزیز خیرآبادی
۱۲۵	عشق	شاہ رکن الدین دہلوی
۱۲۶	عشق	حکیم میر عزت اللہ خاں
۱۲۷	عشق	شیخ غلام محی الدین میرٹھی
۱۲۸	غالب	مرزا نوشہ اسد اللہ خاں
۱۲۹	غضنفر	غضنفر علی خاں لکھنوی
۱۳۰	غمگین	میر عبد اللہ شاہجہاں آبادی
۱۳۱	فاخر	مرزا جھنگا دہلوی
۱۳۲	فاخر	منشی فاخر حسین سہولی
۱۳۳	فدا	مرزا بلند بخت شہزادہ
۱۳۴	فدا	فدا حسین خاں لکھنوی
۱۳۵	فراق	حکیم ثنا اللہ خاں
۱۳۶	فروغ	محمد عمر سلطان دہلوی
۱۳۷	فصیح	مرزا جعفر علی لکھنوی

۱۳۸	فغاں	اشرف علی خاں عظیم آبادی
۱۳۹	فیض	مرزا فیض علی لکھنوی
۱۴۰	فیض	فیض الحسن سہارنپوری
۱۴۱	قابل	مرزا علی بخش شہزادہ دہلی
۱۴۲	قاسم	سید قاسم علیخاں لکھنوی
۱۴۳	قاسم	حکیم میر قدرت اللہ خاں دہلوی
۱۴۴	قایم	شیخ قیام الدین چاندپوری
۱۴۵	قدرت	شاہ قدرت اللہ دہلوی
۱۴۶	قسمت	نواب شمس الدولہ دہلوی
۱۴۷	قلق	امجد علی لکھنوی
۱۴۸	قلندر	شاہ قلندر
۱۴۹	قمر	قمر الدین نائب غازی الدین حیدر بادشاہ
۱۵۰	قمر	قمر الدین خاں اکبرآبادی
۱۵۱	قناعت	مرزا غلام نصیر الدین دہلوی
۱۵۲	قیس	مرزا احمد علی بیگ لکھنوی
۱۵۳	قیصر	مرزا الٰہی بخش دہلوی
۱۵۴	کامل	مرزا ناصر الدین دہلوی
۱۵۵	کرم	شیخ غلام ضامن کوپاموی
۱۵۶	کلیم	سید نور الحسن خاں ابن امیر الملک
۱۵۷	کلیم	میر محمد حسین دہلوی
۱۵۸	کوثر	مرزا مہدی لکھنوی
۱۵۹	کیف	شیخ فضل احمد لکھنوی
۱۶۰	گویا	حسام الدولہ نواب فقیر محمد خاں لکھنوی
۱۶۱	لطف	مرزا علی دہلوی
۱۶۲	〃	مرزا عنایت علی بیگ لکھنوی
۱۶۳	ماہر	مرزا جمعیت شاہ دہلوی
۱۶۴	مائل	میر محمدی دہلوی
۱۶۵	مائل	میر عالم علیخاں سہوانی
۱۶۶	مادھو رام	ساہوکار فرخ آباد

۱۶۷	مبین	حافظ غلام دستگیر
۱۶۸	مجروح	میر مہدی حسن دہلوی
۱۶۹	محبت	نواب محبت خاں
۱۷۰	محمود	حافظ محمود علی خاں
۱۷۱	محنت	مرزا حسین دہلوی
۱۷۲	مخیر	محمد احسان اللہ دہلوی
۱۷۳	مرہون	مرزا علی رضا دہلوی
۱۷۴	مسرور	نواب غلام حسین خاں بہادر
۱۷۵	مشتاق	لالہ بہاری لال دہلوی
۱۷۶	مشیر	حافظ قطب الدین دہلوی
۱۷۷	مصحفی	غلام ہمدانی امروہوی
۱۷۸	مظہر	مرزا جان جاناں
۱۷۹	معروف	نواب الٰہی بخش خاں دہلوی
۱۸۰	معین	معین الدین دہلوی
۱۸۱	ممنون	میر نظام الدین
۱۸۲	منت	میر قمر الدین
۱۸۳	منتظر	نور الاسلام لکھنوی
۱۸۴	منشی	میر محمد حسین دہلوی
۱۸۵	منیر	سید اسمٰعیل حسین شکوہ آبادی
۱۸۶	مومن	حکیم مومن خاں دہلوی
۱۸۷	مونس	سید اعظم حسین
۱۸۸	مہجور	نقشبند خاں
۱۸۹	مہر	مرزا حاتم علی لکھنوی
۱۹۰	میر	میر تقی اکبرآبادی
۱۹۱	میکش	ارشاد احمد دہلوی
۱۹۲	ناسخ	شیخ امام بخش لکھنوی
۱۹۳	ناظم	نواب یوسف علیخاں بہادر والی رامپور
۱۹۴	نثار	محمد امان دہلوی
۱۹۵	نساخ	ابو محمد عبد الغفور

نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام	نمبر	تخلص	نام
۱۹۶	نسیم	اصغر علی خاں دہلوی	۲۰۱	وحشت	مولوی حافظ رشید النبی	۲۰۶	یاس	حافظ حفیظ الدین دہلوی
۱۹۷	نصیر	شاہ نصیر الدین دہلوی	۲۰۲	وزیر	خواجہ محمد وزیر لکھنوی	۲۰۷	یقین	انعام اللہ خاں دہلوی
۱۹۸	نطق	مقصود احمد کاکوروی	۲۰۳	وقار	رائے کشن کمار تعلقہ دار	۱۰	..	.. .. ..
۱۹۹	نظام	نظام شاہ رامپوری	۲۰۴	ہدایت	ہدایت اللہ خاں	+	..	.. .. ..
۲۰۰	نواب	امیر الملک والا جاہ نواب سید محمد صدیق حسن خاں بہادر	۲۰۵	ہوس	مرزا محمد تقی خاں فیض آبادی	+	..	.. .. ..
						+	..	.. .. ..

آبِ حیات

مصنّف | محمد حسین آزاد (۱۸۳۰ء تا ۱۹۱۰ء)

عہدِ تصنیف و طباعت | آب حیات کے تکملہ کا سال ۱۸۸۰ء ہے ۔ یوں اس تذکرے کی ترتیب و تہذیب میں تقریباً دس بارہ سال صرف ہوئے ہیں ۔

"آب حیات" کا پہلا اڈیشن وکٹوریہ پریس لاہور سے باہتمام سید رجب علی شاہ اسی سال یعنی ۱۸۸۰ء میں شائع ہوا اس کے بعد اس کے متعدد اڈیشن شائع ہو چکے ہیں ۔ اور عموماً ملتے ہیں ۔

خصوصیات | "آب حیات" کا مصنف، اردو کا صاحب طرز انشا پرداز بھی ہے ، نقاد بھی ، زبان کا پارکھ بھی ہے اور مورخ و محقق بھی ۔ اور اسی وجہ سے اس میں تحقیق ، تنقید ، اسلوب ، اور تاریخ کی بعض ایسی خصوصیات جمع ہو گئی ہیں جو اس سے پہلے کسی اور تذکرے میں نظر نہیں آتیں ۔ مقدمہ کے علاوہ آزاد نے آب حیات کو پانچ خاص ادوار میں تقسیم کیا ہے ۔ پہلے ہر دور کے اسلوب فکر و فن پر عمومی تبصرہ ہے ۔ اس کے بعد ہر دور کے ممتاز شاعروں کا انفرادی تذکرہ ۔ اس انفرادی تذکرے میں آزاد نے زیادہ سے زیادہ سوانحی مواد جمع کرنے کی کوشش کی ہے ۔ یہ ضرور ہے کہ اس باب میں آزاد کے بعض بیانات قابل اعتبار نہیں ہیں ۔ اور آج ان کی بہت سی باتیں بے سر و پا ثابت ہو چکی ہیں ۔ پھر بھی اس سے انکار نہیں کیا جا سکتا کہ شعراء کی زندگی و شخصیت کے متعلق اتنی تفصیل کسی دوسرے تذکرے میں نہیں ملتی ۔ آزاد کے جادو نگار قلم نے ہر شاعر کو اس کے ماحول سمیت ہمارے سامنے پیش کر دیا ہے ۔ اور اس انداز سے کہ ہم اس سے حقیقی محاکات کا لطف لیتے ہیں ۔

سوانحی اہمیت سے قطع نظر آب حیات کا تنقیدی پہلو بھی نہایت اہم ہے ۔ آزاد کسی شاعر اور اس کے کلام سے سرسری نہیں گزرتے بلکہ زبان و بیان اور موضوع و مواد کو سامنے رکھ کر محاکمہ کرنے کی کوشش کرتے ہیں ۔ شاعر کی زندگی اور کلام دونوں کے متعلق وہ جچی تلی رائیں دیتے ہیں ۔ یہ رائیں بعض جگہ قابل اعتراض سہی لیکن اکثر جگہ ہمیں ان کی رائے سے اتفاق کرنا پڑتا ہے ۔ آب حیات کا یہی تنقیدی اسلوب ہے جو اسے قدیم تذکرہ نگاری سے الگ کرتا ہے اور اس جدید تنقید کی بنا ڈالتا ہے جو بعد کو "مقدمہ شعر و شاعری" کی صورت میں حالی کے یہاں پوری آب و تاب کے ساتھ رونما ہوئی ۔

سوانح سیرت نگاری اور تبصرہ کے ساتھ ، آب حیات کا مقدمہ بھی اردو کی تاریخ میں نہایت اہم خیال کیے جانے کے لائق ہے ۔ مقدمہ میں آزاد نے زبان و بیان اور ادب و شعر کے لوازم پر بڑی تفصیل سے بحث کی ہے ۔ گارسان دتاسی کے "تاریخ ادب ہندوستانی" امام بخش صہبائی کے "انتخاب دواوین" کریم الدین اور فیلن کے "طبقات الشعراء" اور قادر بخش صابر کے "گلستانِ سخن" میں اگرچہ اس انداز کے مباحث ملتے ہیں لیکن ان میں آب حیات کے مقدمہ کی سی جامعیت و ادبی دلکشی نہیں ہے ۔ "شمیم سخن" مؤلفہ عبدالحی صفا کا دیباچہ البتہ "آب حیات" کے مقدمہ کے انداز کا ہے ۔ اور اردو

کے آغاز و ارتقا کے متعلق تقریباً آزاد نے وہی کہا ہے جو صفا کہہ چکے تھے ۔

ان تفصیلات سے اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ آب حیات بہ یک وقت اُردو شعراء کا تذکرہ بھی ہے اور اردو شعراء کی تاریخ بھی سیرت نگاری کا مرقع بھی ہے اور اُردو تنقید کا اولین سرچشمہ بھی، لسانی تجزیہ و تحلیل کا نمونہ بھی ہے ۔ اور علمی و ادبی تحقیقات کی مثال بھی ۔ اس نے صرف یہی نہیں کہ تذکرہ نگاری کے بجائے جدید ادبی تحقیق و تنقید کی بنا ڈالی ہے بلکہ سیرت نگاری اور ادبی تاریخ کی طرف بھی ہماری توجہ مبذول کرائی ہے چنانچہ آب حیات کے زیر اثر پرانے انداز کے تذکروں کی اہمیت گھٹ گئی اور ان کی جگہ تاریخی و تنقیدی کتابوں نے لے لی ۔ ہر چند کہ آب حیات کے بعد متعدد تذکرے لکھے گئے ہیں لیکن ان کی اہمیت ادبی کم تاریخی زیادہ ہے ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
	پہلا دور	۱۶	مرزا محمد رفیع سودا	۳۳	سید انشاء اللہ خاں انشاء	۵۰	خواجہ حیدر علی آتش
۱	شمس ولی اللہ	۱۷	فدوی	۳۴	میر ماشاء اللہ خاں	۵۱	میر دوست علی خلیل
۲	شاہ مبارک آبرو	۱۸	قیام الدین قائم	۳۵	مرزا عظیم بیگ عظیم	۵۲	شاہ نصیر نصیر
۳	شیخ شرف الدین مضمون	۱۹	بقا اللہ خاں	۳۶	شیخ ولی اللہ محب	۵۳	مومن خاں مومن
۴	محمد شاکر ناجی	۲۰	مرزا فاخر مکین	۳۷	نواب امین الدولہ معین الملک	۵۴	نواب مصطفےٰ خاں شیفتہ
۵	محسن احسن حسن	۲۱	شیخ قائم علی قائم	۳۸	ناصر جنگ عرف مرزا مینڈھو	۵۵	نواب اکبر خاں
۶	مصطفےٰ خاں یکرنگ	۲۲	مجذوب خلف مرزا رفیع سودا	۳۹	تفضل حسین خاں علامہ	۵۶	شیخ ابراہیم ذوق
	دوسرا دور	۲۳	میر ضاحک	۴۰	ملا عبد الحکیم	۵۷	حافظ غلام رسول شوق
۷	شاہ حاتم	۲۴	میر مہدی حسن فراغ	۴۱	نواب سعد اللہ خاں	۵۸	شاہ وجیہ الدین
۸	شاہ تسلیم	۲۵	میر درد	۴۲	شیخ مصحفی	۵۹	نصیر مرحوم
۹	سعادت یار خاں رنگین	۲۶	خواجہ میر اثر		**پانچواں دور**	۶۰	نواب الٰہی بخش خاں معروف
۱۰	محمد امان نثار	۲۷	میر سوز	۴۳	مولوی محمد عظیم اللہ صاحب رمی	۶۱	حافظ احمد یار
۱۱	میاں ہدایت	۲۸	میر تقی میر	۴۴	شیخ ناسخ	۶۲	حافظ غلام رسول ویران
۱۲	خان آرزو		**چوتھا دور**	۴۵	آغا کلب حسین	۶۳	حکیم آغا خان عیش
۱۳	اشرف علی خاں فغاں	۲۹	میر خاں کمترین	۴۶	طالب علیخاں عیشی	۶۴	اسد اللہ خاں غالب
	تیسرا دور	۳۰	شیخ قلندر بخش جرأت	۴۷	میر مستحسن خلیق	۶۵	اوج
۱۴	مرزا جان جاناں مظہر	۳۱	جعفر علی حسرت	۴۸	میر مظفر حسین ضمیر	۶۶	مرزا سلامت علی دبیر
۱۵	میر عبد الحی تاباں	۳۲	پنڈت دیا شنکر نسیم	۴۹	مرزا فصیح	۶۷	میر ببر علی انیس

مخزنِ شعراء

مصنف فائق ۔ فائق کا پورا نام قاضی نورالدین خاں حسن رضوی تھا ۔ فائق تخلص کرتے تھے اور بھڑوچ (گجرات) کے رہنے والے تھے ۔ اپنے وقت کے مشہور عالم ہونے کے ساتھ شاعر بھی تھے ان کا خاندان علم وفضل کے لئے خاص شہرت رکھتا تھا ۔ مرزا غالب ان کے معاصر اور احباب میں تھے ۔ اس تذکرے کے سلسلے میں بھی انھوں نے غالب سے خط و کتابت کی تھی ۔ جیساکہ غالب کے بعض خطوط سے ظاہر ہے ۔ فائق کا انتقال ۱۲۸۶ھ میں ہوا ہے ۔

عہد تصنیف وطباعت مخزن شعرا اس کا تاریخی نام ہے جو فائق کے مصرعہ

"خوش کتاب است مخزن شعرا"

کا جز ہے ۔ اس سے ۱۲۶۸ھ نکلتے ہیں ۔ اس کے دو قلمی نسخے مولوی عبدالحق صاحب کو ملے تھے ۔ ایک فائق کے پوتے کی ملکیت تھا اور دوسرا بمبئی یونیورسٹی کے کتب خانے میں محفوظ تھا ۔ مولوی صاحب نے ان دونوں کی مدد سے اسے مرتب کیا اور طویل تحقیقی مقدمہ کے ساتھ ۱۹۳۳ء میں انجمن ترقی اردو کے زیر اہتمام جامع پریس دہلی سے شائع کر دیا یہ مطبوعہ نسخہ عموماً کتب خانوں میں ملتا ہے ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے ابتدا میں کمال الدین خان کامل کی تقریظ ہے ۔ پھر مصنف کا دیباچہ ہے اس میں صرف گجرات کے شاعروں کا ذکر آیا ہے ۔ حالات زندگی مختصر ہیں لیکن منتخب اشعار کی تعداد خاصی ہے ۔ غالباً یہ پہلا تذکرہ ہے جس میں ولی کے اورنگ آبادی یا گجراتی کی بحث چھیڑی گئی ہے اور بتایا گیا ہے کہ "دکنی" سے مراد گجراتی بھی ہو سکتا ہے کیونکہ اس وقت سارا جنوبی ہند دکن کے نام سے موسوم تھا

یہ تذکرہ اردو کے ایک قدیم مرکز کا سراغ دیتا ہے اور اس سے پتہ چلتا ہے کہ اردو شاعری کو نہ صرف اورنگ آباد، دہلی اور لکھنؤ وغیرہ نہیں بلکہ ہر علاقے میں قبول عام حاصل ہو رہا تھا ۔ اس تذکرے کے آخر میں غالب کا وہ خط بھی شامل ہے جو انھوں نے ۲۳ جمادی الاول ۱۲۶۲ھ میں اس تذکرے کی عبارت پر اصلاح دینے کے سلسلے میں تذکرہ کے مولف کو لکھا تھا ۔

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص ونام	نمبر شمار	تخلص ونام	نمبر شمار	تخلص ونام	نمبر شمار	تخلص ونام
۱	احسن	۳	احمد سید احمد	۵	احقر	۷	افکر
۲	احسان	۴	اخلاص	۶	اختر	۸	اظہر

۹	اصغر	۳۵	خلیق	۶۱	ظفر	۸۷	مائل
۱۰	اصغف	۳۶	خوشتر برہان الدین	۶۲	عابد	۸۸	مجروح
۱۱	افروز	۳۷	خوشتر سید قادر میاں	۶۳	عباس	۸۹	مخلص
۱۲	امیر	۳۸	خوشتر	۶۴	علی	۹۰	محب
۱۳	انجم	۳۹	دلکش	۶۵	عزلت	۹۱	مسیح
۱۴	اسحاق	۴۰	دلبر	۶۶	عرفی	۹۲	مرہون
۱۵	باقر	۴۱	درویش	۶۷	علوی	۹۳	مشتاق محمد حسین
۱۶	باقی	۴۲	ذاکر	۶۸	غالب	۹۴	مشتاق نجم الدین
۱۷	بخش	۴۳	رحمت	۶۹	غمگیں	۹۵	ملا معراج الدین
۱۸	بسمل	۴۴	رسوا	۷۰	غنی	۹۶	مفتون
۱۹	بریاں	۴۵	رفعت	۷۱	فاضل	۹۷	منیر
۲۰	بلیغ	۴۶	رکھو	۷۲	فائق	۹۸	منظور
۲۱	بہادر بخشو میاں	۴۷	زیرک	۷۳	فدا	۹۹	ناداں
۲۲	بہادر شیخو میاں	۴۸	سلیمی	۷۴	فرحت ابن یاقوت خاں	۱۰۰	نادر
۲۳	بیتاب	۴۹	سمجھو	۷۵	فضل	۱۰۱	نجف خاں آتا
۲۴	بے ہوش	۵۰	شائق	۷۶	فقیہ	۱۰۲	نصیری
۲۵	تجرد	۵۱	شرر	۷۷	فہیم	۱۰۳	نجف محمد شفیع
۲۶	تبسم	۵۲	شرفو	۷۸	قطب	۱۰۴	وحشت
۲۷	تسکین	۵۳	شعلہ	۷۹	قطبی	۱۰۵	وحید
۲۸	ثنا	۵۴	شوق	۸۰	کاظم	۱۰۶	ولی
۲۹	جولاں	۵۵	شیدا	۸۱	کامل سید منصور	۱۰۷	ہمرنگ
۳۰	جوشش	۵۶	شمس	۸۲	کامل کمال الدین	۱۰۸	یعقوب
۳۱	حامد	۵۷	صاحب	۸۳	کریم	..	......
۳۲	حجاب	۵۸	صوفی	۸۴	کمتر		
۳۳	حزیں	۵۹	ضاحک	۸۵	لطف		
۳۴	حسن	۶۰	طالب	۸۶	لطیف		

بہار و خزاں

مصنف بہا الدین حسین خاں عروج۔ اسد علی خاں تمنانے "گل عجائب" مولفہ ۱۱۹۲ھ میں عروج کو اپنا استاد بتایا ہے۔ عروج کے والد کا نام ضیاء الدین حسین خاں اور اصل وطن اورنگ آباد تھا۔ عروج اُردو فارسی دونوں زبانوں میں شعر کہتے تھے اور گل عجائب سے پہلے اُردو شعرا کا تذکرہ مکمل کر چکے تھے اس لئے کہ تمنانے ان کے تذکرے کا ذکر خزان و بہار کے نام سے کیا ہے یہی اس کا اصلی نام ہے۔ سعادت نظیر صاحب کے خط سے پتہ چلا کہ عروج نے فارسی شعرا کا تذکرہ بھی اسی نام سے لکھا تھا اس کا ایک نسخہ جامعہ نظامیہ شبلی گنج میں موجود ہے۔ یہ ۱۱۸۵ھ اور ۱۱۹۵ھ کے درمیان مکمل ہوا ہے۔ عروج نے غالباً شمیم سخن اور طبقات سخن کے طرز پر اپنا تذکرہ دو حصوں میں لکھا تھا۔ ایک فارسی شعرا کے لئے مخصوص تھا اور دوسرا اُردو شعرا کے لئے۔

عہد تصنیف و طباعت کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن میں اس تذکرے کا جو قلمی نسخہ محفوظ ہے اس کے آخری صفحات غائب ہیں۔ اس لئے تذکرے کے ترقیمہ یا سال تصنیف کا سراغ لگانا مشکل ہے لیکن چونکہ گل عجائب مولفہ ۱۱۹۲ھ عروج کے تذکرہ، بہار و خزاں کا ذکر موجود ہے اس لئے یقیناً یہ ۱۱۹۲ھ قبل لکھا گیا ہے۔ ڈاکٹر ابواللیث صدیقی نے اپنے ایک مضمون "اُردو اور اس کے تاریخی ماخذ" میں اس قلمی نسخے کا سراغ دیتے ہوئے لکھا تھا کہ:۔

"اس کا ایک اور نسخہ بھی تھا جو دریائے موسیٰ کی طغیانی میں برباد ہوگیا۔ اس وقت جہاں تک مجھے علم ہے اس کا صرف ایک نسخہ موجود ہے، یہ بوسیدہ ہو چکا ہے اور جلد طباعت کی نوبت آئی تو شاید بالکل مٹ جائے گا" [۲]

افسوس ہے کہ آج ۲۸ سال گزر جانے پر بھی یہ طبع نہ ہو سکا اور اسی خستہ حالت میں پڑا ہوا ہے۔ تذکرہ ناقص الاخر ہے اور سرورق بھی غائب ہے۔ خط بہت شکستہ ہے اور مشکل سے پڑھنے میں آتا ہے۔ تذکرہ ۱۲۶ صفحات پر مشتمل ہے۔ شعرا کا ذکر بلحاظ حروف تہجی کیا گیا ہے۔ تخلص سرخی میں لکھے گئے ہیں۔ لیکن انھیں بھی پڑھنے میں بڑی دقت ہوتی ہے۔ ہر صفحہ میں ۱۴ سطریں ہیں۔ اور حالات زندگی بعد اشعار درج کئے گئے ہیں [۳]

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور "بسم اللہ" کے بعد تذکرہ یوں شروع ہوتا ہے کہ:۔

"ابتدائے سخن بحمد سخن آفرینے سزا است"

اشعار ایک کے نیچے ایک بغیر کسی نشان کے نثر کے طور پر لکھے گئے ہیں اور بقول ڈاکٹر ابواللیث صدیقی اس میں بعض شعرا کے متعلق ایسی معلومات حاصل ہوتی ہیں جو دوسرے تذکروں میں نظر نہیں آتیں۔ بطور نمونہ ایک شاعر کا حال درج ہے۔

"صاحب والا فطرت حضرت عبدالولی عزلت پر سید سعداللہ قدس سرہ۔ اصلش از معمورہ بریلی است و مولد و نشائش بندر سورت، کتب متداولہ عربیہ ہمہ آموختہ است و از فارسیہ نیز بہرہ اندوختہ۔ خوشگو و خوش صحبت است کہ خدایش سلامت دارد۔

---

[۱] گل عجائب مطبوعہ ص ۹۸

[۲] سالنامہ سہیل ۱۹۳۶ء

[۳] یہ تفصیلات اور شعرا کی فہرست مجھے محترمی یوسف سرمست صاحب نے حیدر آباد دکن سے مرحمت فرمائی ہے جس کے لئے میں شکر گزار ہوں (فرمان)

فہرست شعراء

نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام	نمبر شمار	تخلص	نام
۱	آرزو	سراج الدین علی خاں	۲۸	حشمت	محمد علی	۵۵	عاشق	عاشق علی خاں
۲	اشتیاق	شاہ ولی اللہ	۲۹	(تخلص پڑھا نہ جا سکا)	محمد یار	۵۶	عاجز	عارف علی خاں
۳	آگاہ	محمد صلاح	۳۰	درد	خواجہ محمد میر	۵۷	غریب	محمد زماں
۴	آزاد	محمد فاضل	۳۱	درد	کرم اللہ خاں	۵۸	فغاں	اشرف علی خاں
۵	آبرو	شیخ نجم الدین مبارک	۳۲	ذہین	میر محمد مستعد	۵۹	قائم	محمد قائم
۶	انسان	اسد الدولہ	۳۳	(؟)	جعفر علی خاں	۶۰	قدرت	قدرت اللہ
۷	احسن	احسن اللہ	۳۴	سودا	محمد رفیع	۶۱	قدرت	-
۸	آشنا	میر زین العابدین	۳۵	سعدی	دکنی	۶۲	قاسم	-
۹	آوارہ	میر محمد کاظم	۳۶	سلام	نجم الدین علی خاں	۶۳	کلیم	محمد حسین
۱۰	الہام	فضائل بیگ	۳۷	سعادت	سعادت اللہ خاں	۶۴	کمترین	-
۱۱	انجام	نواب امیر خاں عمدۃ الملک	۳۸	سراج	میر سراج الدین	۶۵	کافر	میر علی نقی
۱۲	بہار	ٹیک چند	۳۹	ساماں	میر ناصر	۶۶		میر کلیم اللہ
۱۳	بیکس	(شاید) دلاور خاں	۴۰	شوق	حسن علی	۶۷	مظہر	میر جانجاں
۱۴	بسمل	شرف الدین علی خاں	۴۱	شاغل	-	۶۸	مضمون	شیخ شرف الدین
۱۵	پیامی	(شاید) شیخ معین الدین محمد اکمل	۴۲	صانع	-	۶۹	؟	محمد دل
۱۶	(تخلص نہیں پڑھا گیا)	میر صلاح الدین	۴۳	صنعت		۷۰	میر	میر تقی
۱۷	بیان	خواجہ احسن اللہ خاں	۴۴	صمصام	صمصام الدولہ	۷۱	میر	محمد میر
۱۸	بیکل	سید الوہاب	۴۵	ضیاء	-	۷۲	محسن	محمد حسین
۱۹	تجرد	میر عبداللہ	۴۶	طالع	میر شمس الدین	۷۳	موزوں	میر رحیم علی
۲۰	تاباں	میر عبدالحی	۴۷	ظاہر	خواجہ محمد خاں	۷۴	موزوں	خواجہ محمد علیخاں ذوالفقار الدولہ
۲۱	تمکین	(شاید) صلاح الدین	۴۸	؟	خواجہ برہان الدین	۷۵	مہر	محمد شاکر
۲۲	ثاقب	شہاب الدین	۴۹	عارف	-	۷۶	؟	عبدالرسول
۲۳	جرأت	میر سید علی	۵۰	عزیز	شاہ عزیز اللہ	۷۷	ولی	محمد ولی
۲۴	حزیں	میر محمد باقر	۵۱	عاقل	سیتا رام	۷۸	ہدایت	ہدایت اللہ
۲۵	(تخلص مٹ گیا)	شہاب الدین	۵۲	عزلت	سید عبدالولی	۷۹	یقین	انعام اللہ خاں
۲۶	حشمت	سید محتشم علی خاں	۵۳	؟	جعفر خاں	۸۰	؟	مصطفٰے خاں
۲۷	حاتم	محمد حاتم	۵۴	عاقل	نور محمد	۸۱	یکرو	عبدالوہاب

مسرّت افزا

مصنّف ابوالحسن ۔ ابوالحسن کا آبائی وطن الہ آباد تھا بعد کو وہ عظیم آباد میں آباد ہو گئے تھے۔ بغرض سیر و سیاحت کچھ دنوں کلکتہ میں بھی مقیم رہے ۔ ان کا اصل نام امیرالدین احمد عرف امیراللہ تھا ۔ ابوالحسن حقیقتاً ان کی کنیت ہے اور اسی تعلق سے "مسرت افزا" تذکرہ ابوالحسن کے نام سے مشہور ہو گیا۔[1]

عہد تصنیف و طباعت یہ تذکرہ ۱۱۹۳ھ / ۱۷۷۹ء میں مکمل ہوا ۔ طباعت کی نوبت اب تک نہیں آئی ۔ گارساں دتاسی کا بیان ہے کہ مسٹر ڈبلواڈسلی کے پاس اس کا ایک قلمی نسخہ تھا ۔ غالباً وہی نسخہ اب آکسفورڈ میں ہے ۔ اس تذکرے کے کسی اور نسخے کا سراغ اب تک نہیں لگا ۔ یہ تذکرہ ابوالحسن نے عظیم آباد سے لکھنؤ جاتے وقت عالم سفر میں لکھا تھا ۔ لکھنؤ پہنچ کر اس میں ترمیم و اضافے ۱۲۰۶ھ تک ہوتے رہے اور کئی مسودے نقل ہوئے لیکن اب نایاب ہیں ۔

خصوصیات تذکرہ فارسی میں ہے اور اس میں معاصرین کے متعلق اکثر تفصیل سے بحث کی گئی ہے۔ اس جگہ ثانوی حوالہ کی مدد سے اس کا ایک نمونہ دیا جا رہا ہے ۔

۔ محمد تقی میر، تخلص، مرد میدان سخن و شیر بیشۂ این فن است ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ وجود ش لز ۔ ۔ ۔ ۔ اکبرآباد ۔ اما قدر و قیمتش در بازار دہلی افزود ۔ مشق سخن بخدمت ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ آرزو کردہ شاید باو ے قرابت خواہرزادگی دارد ۔ بسبب رعونت ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ کہ خلقی اوست زبان زد زبان آوراں شود باعث عیب جوئی سخن وراں در زبان شاں افتادہ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ہر یکے را حوصلۂ عیب جوئی او بہم رسیدہ ۔ مرزا رفیع گوید ؎

ہر ورق پر ہے میر کی اصلاح لوگ کہتے ہیں سہو کاتب ہے

تذکرۂ نکات الشعرا کہ تالیف اوست، دراں عجب نکتہ چینی در کلام شعرائے ریختہ نمودہ ، ہر کرا یاد نمودہ بہ تحقیر و بے ادائی آوردہ و اشعار ایشاں را بے رتبہ و ناپسندیدہ چیدہ ذکر کردہ ۔ اگر راست بگویم سبب تالیف ایں تذکرہ ۔ ہم ہمیں بود کہ من بزعم حاسدان عیب بین و خردہ گیراں نکتہ چیں ہر یکے کماہی در سطر تحریر کشیدم لیکن چوں دریں غربت دیوان احدے با خود نبود کہ اتفاق انتخاب شعر ہا می شود، از اشعار ایشاں آنچہ یاد بود نوشتم ۔ طرفہ ترکہ میر چوں ہمت خود بہ انتخاب اشعار ناپسندیدہ شعرا گماشتہ بود، طبعش بہ ہمیں مرغوب گشتہ ازیں جہت از اشعار خود ہم ہرچہ دراں تذکرہ نوشتہ اکثرے ازاں بے رتبہ و ناپسندیدہ است ۔ در دیوانش بہتر ازیں اشعار بنظر فقیر آمدہ[2]

---

[1] تاریخ ادب ہندوستانی از گارساں دتاسی ۔

[2] بحوالہ "میر حیات اور شاعری" از ڈاکٹر خواجہ احمد فاروقی ۔

گلشنِ سخن

مصنّف میرزا کاظم مخاطب بہ مردان علی خاں مبتلا لکھنوی محمد علی خاں بہادر کے بیٹے تھے۔ دیباچے کی صراحت کے مطابق، مبتلا لکھنوی ۲۰ سال کی عمر میں ایک فارسی دیوان اور فارسی شعرا کا ایک تذکرہ "گلدستہ معانی" مرتب کر چکے تھے۔ حسین قلی خاں مولف نشترِ عشق نے اس فارسی تذکرہ کا تاریخی نام "نظم معانی" بتایا ہے۔ "نظم معانی" سے سالِ تصنیف ۱۱۹۱ھ / ۱۷۷۷ء برآمد ہوتا ہے۔ مولانا امتیاز علی خاں عرشی نے اسی کو بنیاد بنا کر، مبتلا کا سن پیدائش ۱۱۷۱ھ / ۱۷۵۸ء کے لگ بھگ متعین کیا ہے اور "گلشن سخن" کی تالیف کے وقت ان کی عمر ۲۳ سال بتائی ہے[1] محمد قدرت اللہ قدرت گوپاموی مولف نتائج الافکار کا بیان ہے کہ مبتلا کی وفات بارہویں صدی ہجری کے اواخر میں ہوئی ہے۔ اردو شعرا کے بعض تذکروں میں بھی مبتلا کا ذکر ملتا ہے۔ شیفتہ لکھتے ہیں کہ:-

"مبتلا تخلص اسمش مرزا کاظم بیگ المخاطب بہ بیش گاہ وزیر الممالک بہ مردان علی خاں اصلش مشہد مقدس ودے در لکھنؤ از نہاں خانۂ عدم بہ شہرستان وجود برسیدہ، بندگانش بہ احترام زیستہ اند، گویند کہ مبتلا صاحب دیوان است ہم تذکرہ فراہم آوردہ است (گلشن بیخار ص۱۶۹)

اشپرنگر، شورش، عشقی اور نساخ نے بھی ان کا ذکر کیا ہے۔ نساخ کا بیان ہے کہ:-

"مبتلا تخلص مردان علی خاں خلف نواب محمد علی خاں رئیس غازی پور مقیم بنارس معاصر سودا، نواب برہان الممالک اور صفدر جنگ کی سرکار میں بڑا اقتدار رکھتے تھے۔ صاحب دیوان و تذکرۂ اردو و فارسی گذرا ہے (سخن شعرا ص۴۱۴)

بعض تذکرہ نگاروں نے مبتلا لکھنوی اور عشق و مبتلا میرٹھی کے حالات کو گڈ مڈ کر دیا ہے۔ اور بعض نے "گلشن سخن" کا نام "گلستان سخن" اور "طبقات سخن" درج کیا ہے۔ مثلاً حکیم شمس اللہ قادری اپنے ایک مضمون میں لکھتے ہیں کہ۔

"گلستان سخن تصنیف مرزا کاظم بیگ نواب مردان علی خاں مبتلا تخلص۔ رئیس غازی پور سنہ ۱۲۴۵ھ سے قبل تالیف ہوا"

یہ بیان گارساں اور اسپرنگر کے تذکروں سے ماخوذ ہے اور غلط معلوم ہوتا ہے۔ اسی طرح مجلس ترقی اردو لاہور سے درد کا جو دیوان شائع ہوا ہے۔ اس کے مرتب خلیل الرحمٰن داؤدی صاحب نے گلشن سخن کے مصنف کا نام شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی درج کیا ہے"[2]

---

[1] دستور الفصاحت ص۲۷ - [2] ملاحظہ ہو دیوان درد مطبوعہ مجلس ترقی اردو ص۵۸

یہاں بھی داؤدی صاحب کو مغالطہ ہوا ہے اسلئے کہ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کے تذکرے کا نام گلشن سخن نہیں ہے طبقات سخن ہے چنانچہ درد کے سلسلے میں انھوں نے جو اقتباس دیا ہے وہ مبتلا میرٹھی کے تذکرہ سے نہیں بلکہ مبتلا لکھنوی کے تذکرے سے ماخوذ ہے اس لئے کہ مبتلا لکھنوی کا تذکرہ ۱۱۹۴ھ میں مکمل ہوا اور شیخ غلام محی الدین عشق و مبتلا میرٹھی کا تذکرہ ۱۲۲۶ھ میں تکمیل کو پہنچا جیسا کہ اگلے صفحات میں تفصیل سے مذکور ہے۔

عہد تصنیف و طباعت گلشن سخن کے دیباچہ میں مصنف نے تذکرہ کا مادہ تاریخ یوں درج کیا ہے کہ " آج پھولا ہے سخن کا گلشن "

اس سے ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء نکلتے ہیں۔ بقول مولانا عرشی چونکہ تذکرے میں جگہ جگہ یہی سن "اکنوں" "ایں زمان" اور "الحال" کے ساتھ مذکور ہے۔ اور مؤلف کا دعوے بھی یہی ہے کہ کتاب تھوڑے عرصہ میں مکمل ہو گئی تھی اس لئے ۱۱۹۴ھ/۱۷۸۰ء ہی کو گلشن سخن کی تصنیف کا سال خیال کرنا چاہیے[1]۔

یہ تذکرہ بھی اب تک غیر مطبوعہ ہے۔ کتابخانہ عالیہ رام پور میں اس کا ایک قلمی نسخہ ضرور محفوظ ہے۔

خصوصیات طرز قدیم کا تذکرہ ہے اور فارسی زبان میں لکھا گیا ہے اور مختصر حالات زندگی کے ساتھ منتخب کلام درج کیا گیا ہے۔ معاصر شعراء کے متعلق اس کی رائیں خاصی اہمیت رکھتی ہیں۔

اس تذکرے تک میری رسائی نہ ہو سکی، عرشی صاحب کے خط سے معلوم ہوا کہ مسعود حسین رضوی صاحب اسے مرتب کر رہے ہیں اور طبقات سخن سے مقابلہ کے بعد اسے شائع کر دیا جائے گا۔

بطور نمونہ درد کا حال ثانوی حوالے کے ذریعہ درج کیا جاتا ہے۔

"خواجہ میر درد) مرکز دائرہ اہل کمال، سید عالی مرتبت، بیشۂ گوشہ عزلت رہرو شیرستان تفرید، سایۂ کوچۂ تجرید...... درخدا پرستی و تحمل معائب و تسلیم نوائب نظیر خود ندارد ...... در شاہجہاں آباد ایں زمان کہ سن یک ہزار و یک صد و نود و چہارم ہجری گوشہ انزوا اختیار نمودہ۔ بہرہ یاب فیوضات لامتناہی الٰہی است"[2]

[1] دستور الفصاحت مرتبہ مولانا امتیاز علی خاں عرشی

[2] دیوان درد مرتبہ خلیل الرحمٰن داؤدی مجلس ترقی اردو لاہور۔

طبقاتِ سخن

مصنف شیخ غلام محی الدین عشق (مبتلا میرٹھی)۔ مبتلا میرٹھی کا ذکر خوب چند ذکا، شیفتہ، باطن، قدرت اللہ قاسم، کریم الدین نساخ، اسپرنگر، دتاسی اور دوسرے تذکرہ نگاروں نے کیا ہے۔ طبقات سخن میں بھی مصنف نے اپنے حالات کئی جگہ درج کئے ہیں۔

مبتلا کے والد شاہ نعمت اللہ، فارسی کے صاحب دیوان شاعر تھے، نعمی تخلص کرتے تھے۔ مبتلا کو اوائل عمری سے شعرگوئی کا شوق تھا اور علم صرف و نحو سے خاص دلچسپی تھی۔ مبتلا کی تصانیف میں تذکرہ کے علاوہ مثنوی لیلیٰ مجنوں[1] اور اردو کے دو دیوان ملتے ہیں۔

عہد تصنیف و طباعت "طبقات سخن" تذکرے کا تاریخی نام ہے۔ اس سے ۱۲۲۲ھ برآمد ہوتے ہیں۔ اس تذکرے کے تین نسخوں کا سراغ اب تک ملا ہے۔ ایک نسخہ جرمنی میں۔ دوسرا گاندھی فیض عام کالج شاہجہاںپور میں اور تیسرا نسخہ دہلی میں ہے۔ ڈاکٹر محمد حسن نے شاہجہاں پور کے نسخے کو بالاقساط ضروری تصریحات کے ساتھ "ہماری زبان" علیگڈھ میں بالاختصار شائع کردیا ہے[2]۔ یہ نسخہ رام سروپ کے ہاتھ کا لکھا ہوا ہے اور آخری صفحات میں دی ہوئی تاریخ کے مطابق ۱۲ محرم ۱۲۳۱ھ مطابق ۱۴ دسمبر ۱۸۱۵ء مکمل ہوا ہے۔ گویا سن تصنیف سے نو سال بعد لکھا گیا ہے۔

خصوصیات تذکرہ فارسی زبان میں ہے۔ مصنف نے تذکرے کا پورا نام "جواہر سخن موسوم بہ طبقات سخن" بتایا ہے یہ بھی تصریح کردی ہے کہ اس تذکرے کے دو طبقے ہیں۔ طبقہ اول میں ماضی و حال کے شعرائے اردو کا تذکرہ ہے اور طبقہ دوم میں فارسی شعرا کا۔ لیکن اب تک "طبقات سخن" کے جو نسخے دستیاب ہوئے ہیں ان میں "طبقات سخن حصہ دوم" موجود نہیں ہے۔ جرمنی کے نسخے میں شاید ہو۔

تذکرہ حمد و نعت کے بعد شروع ہوتا ہے۔ دیباچہ میں شاعری کی اہمیت اور اس کی ابتدا کے بارے میں روشنی ڈالی گئی ہے۔ خسرو کو ہندی غزل کا موجد قرار دیا گیا ہے اور ولی کو گجراتی بتایا ہے۔

شعرا کا حال ردیف وار درج ہے اور شاہ عالم آفتاب کے ذکر سے اصل تذکرہ شروع ہوتا ہے۔ بقول ڈاکٹر محمد حسن "یہ تذکرہ یوں اہمیت رکھتا ہے کہ اس میں اس زمانے کی اردو نثر کے بعض نمونے لطیفے اور خطوط کی شکل میں مل جاتے ہیں۔ دوسرے یہ کہ اس میں بعض شعرا کے مفصل حالات درج ہیں۔ تیسرے یہ کہ اس میں مصنف سے بعض دوسرے شعرا کی ملاقاتوں

---

[1] ڈاکٹر رضی الدین احمد نے نوائے ادب اکتوبر ۱۹۶۳ء میں مبتلا میرٹھی کے قصۂ لیلیٰ مجنوں کا تفصیل سے ذکر کیا ہے۔

[2] ملاحظہ ہو ہماری زبان ۱۵ جنوری ۱۹۶۰ء تا ۸ اپریل ۱۹۶۰ء۔

کا ذکر ہے، چوتھے یہ کہ بعض شعراء کے متعلق کچھ ایسی باتیں مل جاتی ہیں جو کہیں اور درج نہیں ہیں [1]

[1] ہماری زبان علی گڑھ بابت ۱۵؍ جنوری ۱۹۶۰ء

فہرست شعرا

نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام	نمبر شمار	تخلص و نام
۱	آفتاب شاہ عالم	۲۴	بیخود نرائن داس	۴۷	جاں محمد مرزا
۲	آصف الدولہ یحییٰ خاں ہزبر جنگ	۲۵	بیجان دہلوی	۴۸	جمال علی میرٹھی
۳	انجام امیر خاں	۲۶	بے نوا	۴۹	جوہر بریلوی
۴	اثر میر محمد	۲۷	بیتاب محمد اسمٰعیل	۵۰	جواہر سنگھ
۵	انشا انشاء اللہ خاں	۲۸	باقر	۵۱	جوان جان علی شاہ
۶	آبرو شاہ مبارک	۲۹	بختاور سنگھ	۵۲	حیران
۷	آشنا	۳۰	بالا مارہروی	۵۳	حسرت جعفر علی
۸	اشرف خاں دہلوی	۳۱	تصویر سید احسان حسین	۵۴	حقیقت سید حسن شاہ
۹	اشرف کاندھلوی	۳۲	تسلی ٹیکرام	۵۵	حفیظ محمد حفیظ
۱۰	اویسی	۳۳	ترساں بہادر علی	۵۶	حسرت فرخ آبادی
۱۱	انتظار	۳۴	تسلیم رامپوری	۵۷	حجام عنایت اللہ خاں
۱۲	الٰہی بخش کاندھلوی	۳۵	تحیر دہلوی	۵۸	حکیم لکھنوی
۱۳	ابو الحسن	۳۶	تجلی دہلوی	۵۹	حشمت محتشم علی
۱۴	افغاں امام علی خاں	۳۷	تسکین بریلوی	۶۰	حیران حیدر علی
۱۵	آرزو سراج الدین علی خاں	۳۸	تقی میر تقی	۶۱	حاتم شاہ حاتم
۱۶	آشفتہ دہلوی بھورے خاں	۳۹	تنہا شیخ عوض	۶۲	حسن خواجہ محمد حسن
۱۷	بیگم	۴۰	تحسین محمد حسین عطاں خاں	۶۳	حسین علی
۱۸	بہو بیگم	۴۱	تمکین صلاح الدین	۶۴	حسن میر حسن
۱۹	بیدار میر محمدی	۴۲	تاباں عبد الحئی	۶۵	خاکسار محمد یار
۲۰	بقا بقاء اللہ	۴۳	ثاقب	۶۶	خورشید علی
۲۱	بیان خواجہ احسن اللہ	۴۴	ثاقب	۶۷	خوش وقت شاداب
۲۲	بیتی بہادر	۴۵	جرات قلندر بخش	۶۸	دلسوز
۲۳	برکت اللہ خاں	۴۶	جذب بریلوی	۶۹	درد مند

۷۰ زور آور خاں
۷۱ زار — میر جون
۷۲ زار — میر مظہر علی
۷۳ زماں — محمد زماں
۷۴ زین العابدین
۷۵ سعادت — سعادت علی
۷۶ سامان — میر ناصر
۷۷ سوز — دہلوی
۷۸ سودا — مرزا رفیع
۷۹ سلیمان شکوہ
۸۰ سراج — سراج الدین علی خاں آرزو
۸۱ غالب — سید غالب علی
۸۲ شوکت
۸۳ شائق — محمد نظیر الدین
۸۴ شوق — حسن خاں
۸۵ شاہ ولی اللہ اشتیاق
۸۶ شرف الدین علی
۸۷ صاحب — قراں
۸۸ صابر شاہ
۸۹ ضیاء — ضیاء الدین
۹۰ طپش — محمد اسمٰعیل
۹۱ سلیم — طالب حسین
۹۲ نوا — ظہور اللہ
۹۳ عشق — میر عزت اللہ
۹۴ عشق — عظیم آبادی
۹۵ عشق — شیخ غلام محی الدین
۹۶ عشرت — غلام علی
۹۷ عیاں — نجابت علی
۹۸ عمدۃ الملک پسر محمد علی خاں
۹۹ غلام محمد خاں
۱۰۰ غضنفر بیگ لکھنوی
۱۰۱ عماد الملک
۱۰۲ فرحت
۱۰۳ فراق — ثناء اللہ
۱۰۴ فقیر — فقیر اللہ
۱۰۵ فراسو
۱۰۶ فدوی
۱۰۷ فارغ — فارغ شاہ
۱۰۸ فضل علی — دانا
۱۰۹ فرخ علی
۱۱۰ قدرت اللہ حاجی
۱۱۱ قائم — قیام الدین
۱۱۲ قاضی — محمد نعیم مرزا
۱۱۳ قاصر — ببر علی
۱۱۴ قلندر بخش آفریں
۱۱۵ قسمت — نواب شمس الدولہ
۱۱۶ کمترین — کاشی ناتھ
۱۱۷ گوہری — بدایونی
۱۱۸ گرامی
۱۱۹ گھاسی
۱۲۰ گنا بیگم
۱۲۱ میر شمس الدین
۱۲۲ مرزا علی لطف
۱۲۳ محبت خاں
۱۲۴ محبت — ولی اللہ
۱۲۵ ممتاز — احسان اللہ
۱۲۶ مشتاق — بریلوی
۱۲۷ مظہر — جان جاناں
۱۲۸ محنت — مرزا حسین علی
۱۲۹ محشر — بدایونی
۱۳۰ محشر — لکھنوی خواجہ علی نقی
۱۳۱ مجزوں — عالم شاہ
۱۳۲ محمد بخش
۱۳۳ مشتاق — میرٹھی تاج الدین
۱۳۴ مصحفی — غلام ہمدانی
۱۳۵ مخلص — محمد حسین
۱۳۶ مخلص — آنند رام
۱۳۷ میر سجاد
۱۳۸ ممنون — نظام الدین
۱۳۹ منتظر — نور الاسلام
۱۴۰ محسن — محمد محسن
۱۴۱ مہربان خاں — رند
۱۴۲ مبتلا — غلام محی الدین
۱۴۳ معروف — الٰہی بخش
۱۴۴ منت — قمر الدین
۱۴۵ مجذوب — دہلوی
۱۴۶ مولوی — محمد جان
۱۴۷ مشکور — بریلوی
۱۴۸ منصف — علی خاں دہلوی
۱۴۹ نیاز احمد بریلوی
۱۵۰ نعامی — نعمت اللہ
۱۵۱ نظیر — اکبرآبادی
۱۵۲ ناجی — محمد شاکر
۱۵۳ نصیر خاں کلو
۱۵۴ نعمت اللہ سکندرآبادی
۱۵۵ نیاز — محمد نادر خاں
۱۵۶ وزیر — وزیر علی خاں
۱۵۷ وحشت — ابوالحسن
۱۵۸ وسعت — مستقیم خاں
۱۵۹ وفا — نول رائے
۱۶۰ مسرت — وزیر علی
۱۶۱ ہدایت — اللہ خاں
۱۶۲ ہاشمی — میر ہاشم
۱۶۳ ہاتف — مرزا محمد ہاتف
۱۶۴ ہر سہلئے — سکندرآبادی
۱۶۵ یقین — انعام اللہ خاں
۱۶۶ یک رنگ — مصطفیٰ خاں

تذکرۃ الشعرا[1]

مصنف | ابن امین اللہ طوفان۔

عہد تصنیف و طباعت | ۱۲۴۷ھ مطابق ۱۸۳۲ء اور ۱۲۵۱ھ مطابق ۱۸۳۶ء کے درمیان مکمل ہوا۔ قاضی عبدالودود صاحب کی ترتیب و تقریظ کے ساتھ ۱۹۵۴ء میں "تذکرۂ شعرا" کے عنوان سے ادارۂ تحقیقات اردو پٹنہ نے اسے شائع کر دیا ہے۔

خصوصیات | تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور عام روش کے مطابق مرتب ہوا ہے اس تذکرے کا آغاز خواجہ میر درد کے حال سے اس طور پر ہوتا ہے کہ :-

"حضرت خواجہ میر درد علیہ الرحمہ کہ از کملین زمانہ و در جمیع علوم و فنون یگانہ بود مضمونِ شعرش درد آلود است۔"

---

[1] اس تذکرے کی تفصیلات اور فہرست شعرا ہر چند کہ میری دسترس سے دور نہ تھی لیکن افسوس کہ ناگاہ علالت کے سبب اس تذکرے کا تذکرہ تشنہ رہ گیا۔ (فرمان)

تذکرۂ بے جگر

مصنف | خیراتی لعل بے جگر۔

عہد تصنیف وطباعت | اس تذکرے کا صرف ایک نسخہ، انڈیا آفس لندن میں موجود ہے ہم نے اس کی مائیکروفلم حاصل کرنے کی کوشش کی لیکن کامیابی نہ ہوسکی۔ بعض تحریروں سے پتہ چلتا ہے کہ یہ تذکرہ تیرھویں صدی ہجری کے ربع ثانی میں لکھا گیا ہے۔ کلب علی خاں فائق رامپوری نے آبرو کی تاریخ وفات کے سلسلے میں لکھا ہے کہ "جہاں تک میرا علم ہے اُردو کا صرف ایک تذکرۂ شعرا ایسا ہے جس میں یہ سن دیا ہے۔ یہ خیراتی لعل بے جگر کا تذکرہ ہے۔ جو عہد اکبر ثانی کی تصنیف ہے اور جس کا واحد نسخہ لندن میں ہے۔ بے جگر نے تاریخ بھی کہی ہے "سخن را آبرو کو"[1] اس سے پہلے محی الدین قادری زور نے بھی اس تذکرے کا حوالہ اپنی تحریروں میں دیا ہے[2]

"تذکرہ بے جگر" عہد اکبر ثانی میں لکھا گیا، اکبر ثانی ۱۲۲۱ھ / ۱۸۰۶ء تا ۱۲۵۱ھ / ۱۸۳۶ء حکمراں رہا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ اسی درمیان یہ تذکرہ وجود میں آیا ہے۔ اس دور میں اور کئی تذکرے مرتب ہوئے۔ جن میں۔

عمدہ منتخبہ
مجموعہ الانتخاب
ریاض الفصحا
مجموعہ نغز
گلشن بے خار
تاریخ ادب ہندوستانی

خصوصیت سے قابلِ ذکر ہیں۔

خصوصیات | روش عام کے مطابق تذکرہ فارسی زبان میں ہے اور اس میں قدما سے لے کر معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔ مختصر حالات زندگی کے بعد کلام کا انتخاب ہے۔ بطور نمونہ ولی کے حالات یہاں درج کئے جاتے ہیں۔

"درحقیقت کسے کہ اسپ درمیدان ہندی دوانید آں بود۔ فی الواقع شخصے کہ آب رفتہ درجوئے ایں زبان ہندی رسانید ہماں بود۔ چوں دراثنا جلوس محمد شاہی دیوان او بہ دہلی رسید، موزوں طبعان عالی وفکرو عالی تلاشاں ہم عصر مثل حاتم وآبرو و فغاں بہ تتبع زبانش پیرو رہ زبان شدند"

---

[1] اورینٹل کالج میگزین لاہور ص ۹ بابت مئی سنہ ۱۹۶۰ء
[2] دکنی ادب کی تاریخ ص ۱۶۰

قدیم فارسی شعرا کے تذکرے ایک نظر میں[1]

نمبر شمار	نام تذکرہ	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	لباب الالباب	محمد نور الدین عوفی	سنہ ۶۱۸ھ	فارسی شاعری کے آغاز سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ اسکی دو جلدیں ہیں
۲	مونس الاحرار	محمد بدر جاجری	سنہ ۷۴۱ھ	مختلف اصناف سخن کا انتخاب ہے جسمیں بعض متقدمین شعرا کا ذکر بھی ہے
۳	تذکرۃ الشعرا	دولت شاہ سمرقندی	سنہ ۸۹۲ھ / ۱۴۸۷ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر آیا ہے۔
۴	مجالس النفائس	میر علی شیر	سنہ ۸۹۶ھ / ۱۴۹۱ء	معاصر شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵	لطائف نامہ	فخری ابن امیری	سنہ ۹۲۷ھ / ۱۵۲۱ء	مجالس النفائس سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں۔
۶	جواہر العجائب یا تذکرۃ النساء	"	سنہ ۹۴۷ھ / ۱۵۴۰ء	شاعرات کا تذکرہ ہے [illegible] میں لکھنؤ سے شائع ہوا ہے۔
۷	تحفۂ سامی	سام مرزا	سنہ ۹۵۷ھ / ۱۵۵۰ء	دولت شاہ سمرقندی کے تذکرے سے ماخوذ ہے لیکن اضافے بھی ہیں
۸	مذکر الاحباب	نثاری بخاری	۹۷۴ / ۱۵۶۶ء	کے قریب۔ میر علی شیر کے وقت سے لیکر سنہ ۹۷۴ھ تک کے شاعروں کا ذکر ہے
۹	نفائس المآثر	علاء الدولہ قزوینی	سنہ ۹۷۳ تا ۹۸۲ / ۱۵۶۵ء تا ۱۵۷۴ء	عہد اکبری اور اس سے کچھ قبل کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰	خلاصۃ الاشعار و زبدۃ الافکار	تقی کاشی	سنہ ۱۰۱۱ تا ۱۰۱۶ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۰۷ء	سنہ ۷۳۰ھ / ۱۳۳۰ء سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۱۱	بزم آرائی	سید علی بن محمود حسینی	سنہ ۱۰۰۰ھ / ۱۵۹۱ء	متقدمین و متاخرین کا تذکرہ ہے۔
۱۲	خزینہ گنج الٰہی	الٰہی حسین	سنہ ۱۰۱۰ تا ۱۰۱۵ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۰۷ء	سنہ ۷۳۰ھ / ۱۳۳۰ء سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۳	بت خانہ	محمد صوفی اور حسن بیگ	سنہ ۱۰۱۰ھ تا ۱۰۲۱ / ۱۶۰۲ء تا ۱۶۱۲ء	شروع سے عہد تصنیف تک کا تذکرہ ہے۔
۱۴	خیر البیان	حسین بن غیاث الدین محمود	سنہ ۱۰۲۰ تا ۱۰۳۸ / ۱۶۱۱ تا ۱۶۲۹	مقدمہ میں صفویوں کی تاریخ ہے اور متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۱۵	عرفات العاشقین	تقی بن معین الدین حسینی اوحدی	سنہ ۱۰۲۲ تا ۱۰۲۴ / ۱۶۱۳ تا ۱۶۱۵	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۱۶	عالم آرائے عباسی	اسکندر منشی	سنہ ۱۰۲۵ / ۱۶۱۶ء	شاہ طہماسپ صفوی کے معاصرین اور بعض دوسرے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۷	میخانہ	عبد النبی فخر الزمانی قزوینی	سنہ ۱۰۲۸-۲۹ھ / ۱۶۲۰ء	منتخب شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۸	مجمع الشعرائے جہانگیر شاہی	قاطع	سنہ ۱۰۳۶ھ / ۱۶۲۶ء	جہانگیر کے مداحین کا تذکرہ ہے۔
۱۹	میخانہ یا خیابات	حسن بن لطف اللہ طہرانی رازی	سنہ ۱۰۴۲ھ / ۱۶۳۲ء	رودکی سے لے کر عہد جہانگیری تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۰	رسالہ	چندر بھان برہمن	سنہ ۱۰۶۵ھ / ۱۶۵۵ء	سے قبل۔ عہد اکبری سے معاصرین تک کا مختصر ذکر ہے۔
۲۱	تذکرۂ نصیر آبادی	طاہر نصیر آبادی	سنہ ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۲ / ۱۶۶۹ء تا ۱۶۸۱ء	معاصرین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۲۲	کلمات الشعرا	محمد افضل سرخوش	سنہ ۱۰۹۳ھ / ۱۶۸۲ء	جہانگیر، شاہجہاں اور عالمگیری عہد تک کے شاعروں کا ذکر ہے سنہ ۱۱۰۲ھ / ۱۶۹۱ء تک اسمیں اضافے ہیں
۲۳	تذکرۃ الشعرا	محمد بقا سہارنپوری	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سے قبل۔ ریو نے اپنی فہرست میں نام دیا ہے۔
۲۴	مرآۃ الخیال	شیر خاں لودی	سنہ ۱۱۰۲ھ / ۱۶۹۰-۹۱ء	ابتدا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔ ضمیمہ میں شاعرات کا تذکرہ بھی ہے
۲۵	ہمیشہ بہار	کشن چند اخلاص	سنہ ۱۱۳۶ھ / ۱۷۲۳ء	عہد جہانگیری سے محمد شاہ کے جلوس سنہ ۱۱۳۱ھ / ۱۷۱۹ء تک کے شعرا کا ذکر ہے
۲۶	سفینۂ خوشگو	بندرابن خوشگو	سنہ ۱۱۳۱ تا ۱۱۴۷ / ۱۷۱۸ء تا ۱۷۳۴ء	تین جلدوں میں آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۲۷	سفینۂ بے خبر	عظمت اللہ بے خبر	سنہ ۱۱۴۱ھ / ۱۷۲۸ء	شروع سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۲۸	ید بیضا	غلام علی آزاد بلگرامی	سنہ ۱۱۴۸ھ / ۱۷۳۵ء	ابتدا سے عہد تالیف تک شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	تذکرہ ندرت	علی فطرت ندرت	سنہ ۱۱۴۹ھ / ۱۷۳۶ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۰	گلدستہ	عبد الوہاب	سنہ ۱۱۵۵ھ / ۱۷۴۲ء	کعبۂ عرفان کا انتخاب ہے۔
۳۱	ریاض الشعرا	علی قلی خاں والہ داغستانی	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۳۲	منتخب الاشعار	محمد علی خاں مبتلا	سنہ ۱۱۶۱ھ / ۱۷۴۸ء	عام تذکرہ ہے۔ حالات مختصر۔ انتخاب کلام طویل ہے۔
۳۳	تذکرہ حسینی	میر حسین دوست سنبھلی	سنہ ۱۱۶۳ھ / ۱۷۵۰ء	بلحاظ حروف عہد تالیف تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔

[1] ان تذکروں میں بعض فارسی گو شعرا ایسے بھی ہیں جو اردو کے بھی شاعر ہیں۔

۳۴	مجمع النفائس	سراج الدین علی خاں آرزو	سنہ ۱۱۶۴ھ / ۱۷۵۱ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے
۳۵	تذکرۃ المعاصرین	شیخ علی حزیں	سنہ ۱۱۶۵ / ۱۷۵۲ء	معاصر شعرا اور اہل علم کا ذکر ہے۔
۳۶	سرو آزاد	غلام علی آزاد بلگرامی	سنہ ۱۱۶۶ / ۱۷۵۲ء	بلگرام اور اسکے نواح سے تعلق رکھنے والے شعرا کا ذکر ہے یہ دراصل مآثر الکرام کا دوسرا حصہ ہے
۳۷	دقائق الاشعار	عبدالوہاب دولت آبادی	سنہ ۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	کے ترتیب۔ اصناف سخن کے نوادر جمع کئے گئے ہیں۔
۳۸	سفینۃ الشوق	رائے تن سکھ رائے	سنہ ۱۱۶۹ تا ۱۱۷۶ھ / ۱۷۵۵ء تا ۱۷۶۲ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے
۳۹	تذکرہ بے نظیر	عبدالوہاب	سنہ ۱۱۷۲ھ / ۱۷۵۸ء	منتخب و ممتاز شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۰	باغ معانی	نقش علی	سنہ ۱۱۷۴ھ / ۱۷۶۰ء	متقدمین تا متاخرین کا ذکر ہے۔
۴۱	سفینہ عشرت	درگاداس	سنہ ۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱	بلحاظ حروف تہجی ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۲	مردم دیدہ یا تحفۃ المجالس	عبدالحکیم حاکم لاہوری	سنہ ۱۱۷۵ھ / ۱۷۶۱ء	اہم شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۳	مقالات الشعرا	میر علی شیر قانع	سنہ ۱۱۶۹ تا ۱۱۷۵ / ۱۷۵۵ء تا ۱۷۶۱ء	سندھ کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۴	مقالات الشعرا	قیام الدین حیرت	سنہ ۱۱۷۳-۷۴ھ / ۱۷۶۱ء	عالمگیر اول سے لیکر عالمگیر ثانی کے عہد تک کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۴۵	خزانۂ عامرہ	غلام علی آزاد بلگرامی	سنہ ۱۱۷۶ھ / ۱۷۶۲ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۶	آتش کدہ	لطف علی بیگ آذر	سنہ ۱۱۷۴ تا ۱۱۹۳ھ / ۱۷۶۰ تا ۱۷۷۹ء	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۴۷	تذکرۃ الشعرا	میر علاء الدولہ اشرف علیخاں	سنہ ۱۱۷۸ھ / ۱۷۶۴ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۴۸	گل رعنا	لچھمی نرائن شفیق	سنہ ۱۱۸۱-۸۲ھ / ۱۷۶۷ء	برصغیر کے مسلمان شعرا اور ہندو شعرا کا الگ الگ ذکر ہے۔
۴۹	بہارستان سخن	عبدالرزاق خوافی صمصام الدولہ	سنہ ۱۱۸۴ھ / ۱۷۷۰ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے۔
۵۰	تکملۃ الشعرا	محمد قدرت اللہ شوق گوپاموی	سنہ ۱۱۹۲ھ / ۱۷۷۸ء	ابتدا سے عہد محمد شاہ تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۱	لب الباب	میر علاء الدولہ اشرف علیخاں	سنہ ۱۱۹۴ھ / ۱۷۸۰ء	ریاض الشعرا کا خلاصہ ہے
۵۲	انیس الاحبا	موہن لعل انیس	سنہ ۱۱۹۶ھ / ۱۷۸۲ء	شیخ علی حزیں کے تذکرے کا جواب ہے برصغیر کے معاصر شعرا کا ذکر ہے۔
۵۳	خلاصۃ الکلام	علی ابراہیم خاں	سنہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	۸۰ مثنوی نگار شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۴	عقد ثریا	غلام ہمدانی مصحفی	سنہ ۱۱۹۹ھ / ۱۷۸۵ء	عہد محمد شاہ سے لے کر عہد شاہ عالم تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۵	صحف ابراہیم	علی ابراہیم خاں	سنہ ۱۲۰۵ھ / ۱۷۹۰ء	آغاز سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۵۶	خلاصۃ الافکار	ابوطالب تبریزی	سنہ ۱۲۰۵-۷ھ / ۱۷۹۱-۹۳ء	آغاز سے معاصرین تک ۳۲۷۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۵۷	مخزن الغرائب	علی احمد خاں خادم سندیلوی	سنہ ۱۲۱۸ھ / ۱۸۰۳-۴ء	شروع سے عہد تصنیف تک کے ۱۴۸۳ شاعروں کا ذکر ہے۔
۵۸	سفینۂ ہندی	بھگوان داس ہندی	سنہ ۱۲۱۹ھ / ۱۸۰۴ء	برصغیر کے سنہ ۱۱۷۳ھ اور سنہ ۱۲۱۹ھ کے درمیانی شعرا کا ذکر ہے۔
۵۹	تحفۃ الشعرا	سلطان محمد صفوی طوسی	قبل سنہ ۱۲۲۳ھ / ۱۸۰۸	آغاز سے عہد تصنیف تک کا ذکر ہے۔
۶۰	نشتر عشق	حسین قلی خاں عشق	سنہ ۱۲۲۴ تا ۱۲۳۳ / ۱۸۰۹ تا ۱۸۱۸	دو جلدوں میں عام شعرا کا ضخیم تذکرہ ہے۔
۶۱	کاتب	محمد علی صفوی	سنہ ۱۲۲۳ھ / ۱۸۰۸ء	کے بعد۔ اس کا ماخذ الغرائب ہے۔
۶۲	زینت المدح	محمد صادق مروزی	سنہ ۱۲۳۳ھ / ۱۸۱۷-۱۸ء	فتح علی شاہ قاچار کے مداحین کا ذکر ہے۔
۶۳	تذکرہ احمد اختر	احمد اختر	سنہ ۱۲۲۷ھ / ۱۸۱۲ء	معاصرین کا تذکرہ ہے۔
۶۴	ریاض الوفاق	ذوالفقار علی مست	سنہ ۱۲۲۹ھ / ۱۸۱۴ء	بنارس اور کلکتہ کے شعرا کا ذکر ہے۔
۶۵	تذکرہ دل کشا	علی اکبر شیرازی	سنہ ۱۲۳۷ھ / ۱۸۲۱	معاصرین کا ذکر ہے۔
۶۶	سفینۃ المحمود	محمود مرزا	سنہ ۱۲۳۵ھ / ۱۸۱۹	فتح علی شاہ قاچار کے معاصر شعرا کا تذکرہ ہے
۶۷	تذکرۂ فارسی	غلام ہمدانی مصحفی	سنہ ۱۲۳۶ھ / ۱۸۲۱	برصغیر کے متاخرین شعرا کا ذکر ہے۔
۶۸	گلشن محمود	محمود مرزا	سنہ ۱۲۳۶ھ / ۱۸۲۰	فتح علی شاہ قاچار کے خاندان کے ۴۸ شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۶۹	انجمن خاقان	محمد فاضل	سنہ ۱۲۳۷ھ / ۱۸۲۱	عموماً فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شعرا شامل ہیں۔
۷۰	تذکرۂ درویش نوا	درویش نوا	تقریباً سنہ ۱۲۵۰ھ / ۱۸۳۴	دولت شاہ کے تذکرے سے ملخوذ ہے مجمع الفصحا کا ماخذ ہے۔ برٹش میوزیم میں اسکا نسخہ موجود ہے
۷۱	گلدستۂ کرناٹک	غلام علی راقم	سنہ ۱۲۴۲ھ / ۱۸۲۶ء	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔

۷۲	نگارستان دارا	عبدالرزاق	۱۲۴۱ھ / ۱۸۲۱	فتح علی شاہ قاچار کے عہد کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۷۳	تذکرہ محمد شاہی	بہمن مرزا	۱۲۴۷-۴۹ھ	قدیم شعرا سے لیکر معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۷۴	انیس العاشقین	رتن سنگھ زخمی لکھنوی	۱۲۴۵ھ / ۱۸۲۰ء	نصیر الدین حیدر بادشاہ کے عہد سے تعلق رکھتا ہے۔
۷۵	مصطبۂ خراب	احمد ہلاکو قاچار	۱۲۵۳ھ	عہد فتح علی شاہ قاچار کے مختلف زبانوں کے شاعروں کا تذکرہ ہے۔ پیرس کے کتبخانہ میں
۷۶	معراج الخیال	وزیر علی عزتی عظیم آبادی	۱۲۵۲ھ / ۱۸۳۷	۲۰۵ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۷	نتائج الافکار	محمد قدرت اللہ	۱۲۵۷ھ / ۱۸۴۲	عام تذکرہ ہے۔
۷۸	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ / ۱۸۴۲	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۷۹	مدائح المعتمدیہ	محمد علی بہار	۱۲۵۹ھ / ۱۸۴۳	کے قریب۔ متوخر کے مداحین کا ذکر ہے۔
۸۰	نغمۂ عندلیب	محمد رضا ابن ابوالقاسم	۱۲۶۱ھ / ۱۸۴۵	ابتدا سے معاصرین تک کا ذکر ہے۔
۸۱	نوبہار	رفیع الدین قندہاری	۱۲۶۱ھ	۵۷ قدیم وجدید شعرا کا ذکر ہے۔
۸۲	معدن الجواہر	محمد مہدی واصف	۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸	شعرائے کرناٹک کا تذکرہ ہے۔
۸۳	اشارات بینش	سید مرتضیٰ بینش	۱۲۶۵ھ / ۱۸۴۹	کے قریب۔ مدراس کے ۴۸ شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۴	گلزار اعظم	نواب محمد غوث خاں	۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۲	معدن الجواہر کے جواب میں لکھا گیا ہے۔
۸۵	حدیقۂ امان اللہی	مرزا عبداللہ محمد آقا اردلان	۱۲۶۵ھ / ۱۸۴۹	کردستان کے شعرا کا ذکر ہے۔
۸۶	گنج شائیگاں	محمد طاہر شعری	۱۲۷۲ھ / ۱۸۵۶	شاہان قاچار کے درباری شعرا کا تذکرہ ہے۔
۸۷	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۸۱ھ / ۱۸۶۴	شروع سے معاصرین تک کا ذکر دو جلدوں میں ہے۔
۸۸	شمع انجمن	نواب محمد صدیق حسن	۱۲۹۳ھ / ۱۸۷۵ء	عام شعرا کا تذکرہ ہے بلحاظ حروف ابجد شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۸۹	نگارستان سخن	نور الحسن بن صدیق حسن	۱۲۹۳ھ / ۱۸۷۵	شمع انجمن کا تتمہ ہے صرف معاصرین کا ذکر ہے۔
۹۰	صبح گلشن	علی حسن خاں بن صدیق حسن خاں	۱۲۹۵ھ / ۱۸۷۸ء	شمع انجمن اور نگارستان سخن کا تتمہ ہے۔
۹۱	روز روشن	محمد مظفر حسین صبا گوپاموی	۱۲۹۵-۹۶ھ / ۱۸۷۸-۷۹ء	شمع انجمن نگارستان اور صبح گلشن کا تتمہ ہے۔
۹۲	گلشن ناز	درگا پرشاد نادر	۱۲۹۳-۹۴ھ / ۱۸۷۶	شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۳	اختر تاباں یا ماہ درخشاں	ابوالقاسم محتشم	قبل ۱۲۹۹ھ / ۱۸۸۲ء	چند شاعرات کا تذکرہ ہے۔
۹۴	نورتن	شرف الدین احمد خاں	۱۳۰۰ھ / ۱۸۸۳ء	چار مثنوی گو دو غزل گو اور تین قصیدہ گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۵	ہفت آسمان	احمد علی بنگالی	نامعلوم	مثنوی گو شعرا کا تذکرہ ہے۔
۹۶	تذکرہ شعرائے قائینات	ضیاء الدین قائنی	نامعلوم	۳۵ شاعروں کا ذکر آیا ہے۔
۹۷	آفتاب عالمتاب	قاضی محمد صادق	۱۲۹۵ھ سے قبل	ریو کی فہرست میں ہے۔
۹۸	شام غریباں	لچھمی نرائن شفیق	۱۱۷۵ھ سے قبل	ایران سے برصغیر آنے والے شاعروں کا تذکرہ ہے۔
۹۹	مجمع الفضلا	ملا باقی قسمی	[illegible]	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر ہے۔
۱۰۰	حیات الشعرا	محمد علی خاں متین کشمیری	۱۱۶۱ھ کے قریب	عہد بہادر شاہ سے عہد محمد شاہ تک کے شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۱	تذکرہ ناظم تبریزی	محمد صادق تبریزی	۱۱۷۶ھ سے قبل	خزانۂ عامرہ و نگارستان سے پہلے لکھا گیا۔ منتخب شعرا کا مختصر سا تذکرہ ہے۔
۱۰۲	تذکرۃ الاشعار	باباشاہ	نامعلوم	فہرست اودھ ۱۸۵۴ء میں اس کا ذکر آیا ہے۔
۱۰۳	تذکرہ شاعرات [۱]	نامعلوم	۱۱۷۳ھ سے قبل	خواتین شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۴	روضۃ السلاطین	فخری بن امیری ہروی	نامعلوم	شاعر سلاطین و امرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۵	صبح وطن	محمد غوث خاں اعظم	۱۲۵۸ھ / ۱۸۴۲ء	کرناٹک کے فارسی شعرا کا تذکرہ ہے۔
۱۰۶	مجمع الفصحا	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۵۸-۸۹ھ	شروع سے معاصرین تک کا تذکرہ ہے دو جلدوں میں ہے۔
۱۰۷	ریاض العارفین	رضا قلی خاں ہدایت	۱۲۶۰ھ	مجمع الفصحا کا تکملہ ہے۔ اس میں صرف صوفی شعرا کا تذکرہ ہے
۱۰۸	آسمان سخن	لطف اللہ	۱۰۷۰-۱۶۵۹ء	کے درمیان۔ تذکرہ دولت شاہ کا خلاصہ ہے۔

[۱] پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں ناقص قلمی نسخہ موجود ہے۔

قدیم فارسی شعرا کے بعض دوسرے ماخذ[1]

نمبر شمار	نام کتاب	مصنف	عہد تصنیف	کیفیت
۱	چہار مقالہ	نظامی عروضی سمرقندی	سنہ ۵۵۱ھ	ایک مقالہ میں شعرا کا ذکر ہے۔
۲	راحت الصدور وآیۃ السرور	نجم الدین محمد بن علی بن سلیمان	سنہ ۵۹۹ھ	مداحین آل سلجوق کا ذکر ہے۔
۳	حبیب السیر	امیر غیاث الدین اخوند	سنہ ۹۳۵ھ	سلاطین اسلامیہ کا ذکر ہے آخر میں شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴	ہفت اقلیم	امین رازی	سنہ ۱۰۰۲ھ	تاریخ و جغرافیہ کے مسائل پر کتاب ہے لیکن فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے
۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین بخشی	سنہ ۱۰۰۳ھ / ۱۵۹۴ء	سلاطین دہلی کی تاریخ ہے۔ آخر میں شعرا کا ذکر ہے۔
۶	آئین اکبری	ابوالفضل	سنہ ۱۰۰۶ھ / ۱۵۹۷ء	اکبر نامہ کی تیسری جلد ہے اور اس میں عہد اکبری کے شعرا کا ذکر آیا ہے
۷	مجالس المومنین	نور الدین المرعشی	سنہ ۹۹۳-۱۰۱۰ھ / ۱۵۸۵-۱۶۰۲ء	شیعی مشاہیر کا ذکر ہے شعرا کا ذکر آخر میں ہے۔
۸	طبقات شاہجہانی	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۶ھ / ۱۶۳۶ء	مشاہیر کا تذکرہ ہے جس میں تیموری دور کے شاعروں کا ذکر آیا ہے
۹	مراۃ العالم	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۷۸ھ / ۱۶۶۷ء	تاریخی کتاب ہے اس کے آخر میں شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۱۰	جامع مفیدی	محمد مفید	سنہ ۱۰۹۰ھ / ۱۶۷۹ء	یزد کے بعض شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۱۱	مراۃ جہاں نما	محمد بقا	قبل سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء	سنہ ۱۰۹۴ھ / ۱۶۸۳ء تک کے بعض شعرا کا ذکر ہے۔
۱۲	حدیقۃ الصفا	یوسف علی	سنہ ۱۱۷۲-۷۳-۷۴ھ / ۱۷۵۵ء	تاریخ ہے لیکن اس کے آخر میں شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۱۳	بہارستان	مولانا جامی	سنہ ۸۹۲ھ سے قبل	ساتویں باب میں ۲۸ شاعروں کا ذکر ہے۔
۱۴	مآثر رحیمی	عبد الباقی	سنہ ۱۰۲۵ھ	ایک باب میں عبد الرحیم خانخاناں کے مداحین کا ذکر ہے۔
۱۵	منتخب التواریخ	محمد یوسف	سنہ ۱۰۳۷ھ	عہد شاہجہانی کی تاریخ کی ہے اسکی فصل پنجم میں شعرا کا ذکر ہے۔
۱۶	صبح صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۴۸ھ	مشاہیر کے سلسلے میں بعض شعرا کے نام بھی مذکور ہیں
۱۷	شاہد صادق	محمد صادق	سنہ ۱۰۵۶ھ	یہ "صبح صادق" کا ایک حصہ ہے اسمیں بھی بعض شعرا کے نام آئے ہیں۔
۱۸	تاریخ محمد شاہی عرف نادر الزمانی	خوشحال چند	سنہ ۱۱۵۹ھ	عہد محمد شاہی کے حالات ہیں۔ اس کے دو باب میں ۲۵۸ متقدمین و متاخرین شعرا کا ذکر ہے
۱۹	مراۃ آفتاب نما	عبد الرحمٰن مخاطب بہ شاہنواز خاں	سنہ ۱۲۱۹ھ	یہ تاریخ و جغرافیہ سے متعلق ہے اس میں بعض فارسی شعرا کا ذکر آیا ہے۔
۲۰	زینت التواریخ	محمد رضا تبریزی و عبد الکریم	سنہ ۱۲۲۶ھ	اس میں عربی فارسی کے بعض شاعروں کا تذکرہ بھی شامل ہے۔
۲۱	تاریخ گزیدہ	حمد اللہ قزوینی	سنہ ۷۳۰ھ	باب پنجم میں شعرائے عجم کا بھی ذکر ہے۔

[1] ان ماخذوں میں بعض ایسے فارسی شعرا ہیں جو ریختہ میں بھی کہتے ہیں۔

۲۲	بابر نامہ	شہنشاہ بابر	سنہ ۹۳۲ تا ۹۳۶ھ	اس میں چند معاصرین شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۳	نفحات الانس	مولانا جامی	سنہ ۸۸۲ھ	آخر میں پندرہ صوفی شعرا کے حالات ہیں
۲۴	لطائف الطوائف	صفی الدین علی بن حسین الکاشفی	مطبوعہ سنہ ۱۳۱۱ بمبئی	باب نہم میں شعرائے عجم کا تذکرہ بھی آگیا ہے۔
۲۵	طبقات اکبری	ملا نظام الدین احمد بخشی	سنہ ۱۰۰۲ھ	عہد اکبری کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۲۶	بادشاہ نامہ	ملا محمد وارث	سنہ ۱۰۶۹ھ کے قریب۔	عہد شاہجہانی کے درباری شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۲۷	تحفۃ الکرام	علی شیر قانع	سنہ ۱۱۸۱ھ	عام تاریخ ہے۔ شعرا کے حالات بھی خصوصیت سے درج کئے گئے ہیں
۲۸	عمل صالح یا شاہجہاں نامہ	محمد صالح	سنہ ۱۰۷۰ھ	بطور ضمیمہ شاہجہاں کے درباری شاعروں کا ذکر ہے۔
۲۹	برہان الفتوح	محمد علی نیشاپوری	سنہ ۱۱۴۸ھ	تاریخ ہے۔ اس کے سولہویں باب میں شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۳۰	جام جہاں نما	مظفر حسین اورنگ آبادی	سنہ ۱۱۸۰ھ	تیسرے باب میں عہد اکبری تک کے شاعروں کا ذکر ہے۔
۳۱	واقعات کشمیر	ملا محمد اعظم	سنہ ۱۱۵۹ھ	کشمیر کے شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۲	صحائف شرائف	محمد عسکری بلگرامی	سنہ ۱۲۳۱ھ	بعض شعرا کا بھی ذکر ہے۔
۳۳	تحفۃ العالم	سید عبداللطیف شوستری	سنہ ۱۲۱۶ھ	معاصر شعرا کا ذکر بھی مصنف نے کیا ہے اگرچہ یہ بلدہ شوستر کا تذکرہ ہے
۳۴	مفتاح التواریخ	طامس ولیم بیلی	سنہ ۱۲۶۴ھ	شعرائے عجم کو سن وفات کے لحاظ سے مرتب کیا ہے۔
۳۵	لب السیر	ابوطالب تبریزی	سنہ ۱۳۰۸ھ	مختصر سی تاریخ ہے تیسرے حصہ میں مشاہیر شعرا کا ذکر ہے۔
۳۶	یادگار بہادری	رائے بہادر سنگھ	سنہ ۱۲۴۹ھ	تیسرے حصہ کے چھٹے باب میں شعرائے فارسی کا تذکرہ بھی ہے
۳۷	ریاض الفردوس	محمد حسنین شاہجہاں پوری	مطبوعہ لکھنؤ سنہ ۱۸۸۶ء	اس علمی ادبی کتاب ۔ میں ۔ ضمناً شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۳۸	تکملہ روضۃ الصفا	مرزا رضا قلی خاں	بعہد ناصر الدین شاہ	اس میں ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے۔
۳۹	منتظم ناصری	حکیم محمد حسن	مطبوعہ سنہ ۱۲۹۶ء	واقعات عالم کی تاریخ ہے جو سلطان ناصر الدین شاہ کے حکم سے تین جلدوں میں مرتب کی گئی ہے اس میں شعرائے عجم کا ذکر آیا ہے۔
۴۰	محبوب الالباب فی التعریف الکتب والکتاب		مطبوعہ سنہ ۱۳۱۳ حیدرآباد	تصنیفات کے ذکر میں دو سو شعرا کے حالات درج کئے گئے ہیں
۴۱	آدیباق مغول	مرزا محمد عبدالقادر	سنہ ۱۳۱۹ء	چنگیز خاں سے لیکر زمانہ تصنیف تک کی تاریخ ہے اور ہر بادشاہ کے عہد کے شاعروں کا ذکر بھی ہے
۴۲	آثار عجم	مرزا فرصت شیرازی		آثار قدیمہ پر کتاب ہے۔ شیراز کے فارسی شعرا کا ذکر بھی ہے۔
۴۳	فصل الکلمات	شاہ محمد حمزہ مارہروی متوفی	سنہ ۱۱۹۸ھ / ۱۷۸۴ء	سنہ ۱۱۲۶ھ کے بعد۔ مذہبی، تصوفی اور تاریخی و ادبی معلومات کا ذخیرہ ہے۔ کتاب دو جلدوں میں ہے اس میں بعض فارسی اور اردو شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔ کتب خانہ رامپور اور خانقاہ مارہرہ شریف میں اس کے نسخے موجود ہیں
۴۴	روزنامہ (قلمی)	عبدالقادر خاں غمگین رامپوری	متوفی سنہ ۱۲۶۵ھ	سنہ ۱۲۴۷ھ / ۱۸۳۱ء کے قریب۔ خود نوشتہ سوانح عمری ہے بعض شعرا و علما کا ذکر آیا ہے۔
۴۵	تاریخ فرخ آباد (قلمی)	سید ولی اللہ فرخ آبادی	سنہ ۱۲۶۴ھ / ۱۸۴۸ء	کے قریب۔ بعض علما و شعرا کا ذکر آیا ہے
۴۶	مختصر سیر ہندوستان (مطبوعہ)	حکیم وحید اللہ بدایونی	سنہ ۱۲۶۷ھ / ۱۸۵۰ء	برصغیر کے بعض شعرا کا تذکرہ بھی ہے۔
۴۷	تاریخ حیدریہ ۔	منشی خادم علی سندیلوی	سنہ ۱۲۶۹ھ / ۱۸۵۳ء	دنیا کے اہم و عجیب واقعات و اشخاص کا ذکر ہے بعض شعرا بھی مذکور ہوئے ہیں
۴۸	تقصار جیود الاحرار ۔	سید صدیق حسن خاں	سنہ ۱۲۹۷ھ / ۱۸۸۰ء کے قریب	بعض صوفی شعرا کا ذکر بھی آیا ہے۔
۴۹	داستان اودھ ۔	درگا پرشاد مہر سندیلوی	سنہ ۱۳۰۵ھ / ۱۸۸۸ء ۔۔	شاہان اودھ کے ذکر میں اس عہد کے بعض مشہور شعرا کا ذکر آیا ہے

آپکی آنکھوں کا تارا
آپکے گھر کو روشن کر رہا ہے
اس روشنی کو بیمہ
ہمیشہ ہمیشہ کیلئے باقی رکھیگا
ایسٹرن فیڈرل
یونین انشورنس کمپنی لمیٹڈ

GRUNDIG
جس کی دنیا بھر میں سنی جانے والی آواز....
۱۲۸ ممالک میں لاکھوں کے لئے وجہ طرب و انبساط ہے
گرنڈگ
آل ٹرانسسٹر ریڈیو ماڈل ٹرانسونیٹ (۶۹)
سید بھائیز لمیٹڈ
فیروز پور روڈ۔ لاہور

انٹرنیشنل پریس - کراچی